JOGTÖRTÉNETI PARERGA

Ünnepi Tanulmányok
Mezey Barna
60. születésnapja tiszteletére

ELTE EÖTVÖS KIADÓ

Jogtörténeti Parerga

Ünnepi tanulmányok
Mezey Barna
60. születésnapja
tiszteletére

Jogtörténeti Parerga

Ünnepi tanulmányok
Mezey Barna
60. születésnapja
tiszteletére

Szerkesztette
Máthé Gábor
Révész T. Mihály
Gosztonyi Gergely

Budapest, 2013

ELTE EÖTVÖS KIADÓ

TÁMOGATÓK
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

© A szerzők, 2013

ISBN 978 963 312 166 5

ELTE EÖTVÖS KIADÓ www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Társadalomtudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente
Szakszerkesztő: Borsos-Szabó Ágnes és Bérci Ildikó
Nyomdai munkák: Multiszolg Bt.
Tipográfia: Anders Tibor

Tartalom

Laudatio 9

Antal Tamás
Szilágyi Dezső, Lehoczky Kálmán és a pozsonyi ítélőtábla szervezése 13

Balogh Elemér
Büntető anyagi jogelvek megjelenése a korai magyar kútfőkben 22

Bódiné Beliznai Kinga
Kivégzési rituálék 31

Barna Attila
A politikai bűntettek szabályozásával kapcsolatos viták az 1843. évi büntetőkódex-javaslat anyagi jogi részének tárgyalásai során 45

Béli Gábor
Börtönviselés perbeli egyezség alapján a XIII. században 66

Blazovich László
A bíró jogállása a *Budai jogkönyv*ben 73

Fleck Zoltán
Kritikai szemlélet és jogászképzés 84

Földi András
Adalékok a tekintély *(auctoritas)* fogalmának eredetéhez 91

Frey Dóra
Büntetés bűn nélkül? 100

Gedeon Magdolna
A bányamunkára ítélés szabályai Magyarországon a XVIII. század elején 110

Gosztonyi Gergely
Képek az első magyar médiatörvény megszületéséhez vezető útról 117

Gönczöl Katalin
A túlélő börtön 125

Herger Csabáné
Fábiánék esete Toth Jánossal 132

Homoki-Nagy Mária
A vagyonmegosztás szabályai 139

Horváth Attila
A szovjet típusú diktatúra büntetési rendszere 151

Izsák Lajos
Az első „népfrontos” választás Magyarországon 1949-ben 165

Kajtár István
Az antik görögök tengeri háborúi a Kr. e. V. században (Hatalom és jog) 182

Karácsony András
Fejedelem a gondviselésben 188

Képes György
Az 1809. évi svéd alaptörvény 195

Kisteleki Károly
A nemzetfelfogás és az állampolgárság kapcsolódási pontjai – különös tekintettel a magyar jogfejlődésre 208

Komáromi László
Demokrácia és diktatúra 216

Koncz Ibolya Katalin
A végleges nőtartás egyes kérdései a polgári Magyarország joggyakorlatában 223

Korsósné Delacasse Krisztina
A királyi ügyész börtönök feletti felügyeleti joga 229

Kukorelli István
Közvetve vagy közvetlenül? 235

Lévay Miklós
Az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága a fiatalkorúakkal szembeni halálbüntetés és a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés alkotmányellenességéről 247

Máthé Gábor
Állami beavatkozási kísérlet válságkezelésre a polgári korban 259

Nagy Janka Teodóra
Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi adatok a magyar büntetés-végrehajtás történetéhez 270

Pálvölgyi Balázs
Bonyodalmak a Magyar Menház eladása körül, avagy hogyan nem kerülhetett sor egy Amerikai Magyar Intézet létrehozására az 1920-as évek végén 278

Pap András László
Pallosjog újratöltve? 285

Peres Zsuzsanna
„Isten megálgyon édes atyámfia” 294

Révész T. Mihály
A magyar sajtószabályozás kezdetei és hőskora 301

Ruszoly József
„Eötvösünk és Szemerénk” 313

Schweitzer Gábor
Az utolsó stáció 322

Stipta István
A közigazgatási jogviták elbírálásának rendszere 1883-ig 331

P. Szabó Béla
A nagyszebeni jogakadémia megalapításának előzményei 338
Szabó István
A választási rendszer az 1920-as nemzetgyűlési választásokon 348
Szigeti Magdolna
A keletnémet kommunista hatalom összeomlása 356
Varga István
Az objektív arbitrabilitás magyar szabályozásának története és töréspontjai 363
Varga Norbert
Az első magyar büntető törvénykönyv (1878:V. tc.) hatálya és az állampolgárság kapcsolata 379
Völgyesi Levente
A börtönpasztoráció szerepe a fogvatartottak lelki gondozásában 389
Zinner Tibor
Cionizmus a vádlottak padján 1945 és 1949 között 397
A kötet szerzői 405

LAUDATIO

Mezey Barna hatvanéves. Bizonnyal ízlelgetni kell még az iménti lakonikus mondatot s barátkozni a száraznak tűnő jelentéstartalommal. Az ünnepelt május 27-én, Debrecenben, az Úr 1953. esztendejében született. Vele együtt látott napvilágot a magyar könnyűzenei élet kiválósága, egyébként jó ismerőse, Presser Gábor is. Az anyakönyvek dátumazonosságán túl is van bennük közös vonás: működési terepükön lenyomatot hagytak maguk után s maguk körül. Jogtörténész kollégánk valóban alkotó részese lett a hazai tudományosságnak, műhelyteremtő erejével joghistorikusok nemzedékeinek megszületésénél s felcseperedésénél bábáskodott eredményesen.

Mezey Barna édesanyja – a megbízhatóság jelképeként – több évtizeden keresztül ugyanannál a vállalatnál dolgozott adminisztrátorként, édesapja pedig Kossuth-díjas vegyész, korának tekintélyes menedzsere, a Chinoin Gyógyszergyár vezérigazgatója volt. Az ünnepelt a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnáziumban folytatott tanulmányai után jelentkezett, s 1972-ben felvételt is nyert az ELTE Állam- és Jogtudományi Karára. A széles érdeklődési körrel bíró fiatalember korán eljegyezte magát a jogtörténettel: hallgatóként tagja volt a Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék mellett működő Tudományos Diákkörnek. Ennek keretében 1975-ben a budapesti Országos Tudományos Diákköri Találkozón I. díjat nyert *A Rákóczi-szabadságharc jogalkotási problémái* című pályaművével.

Diplomájának kézhezvétele után nagy energiával vetette bele magát a kutatásba és az oktatásba. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán állam- és jogtörténet tárgykörben tartott előadásokat és vezetett szemináriumokat, miközben hat évig a Magyar Tudományos Akadémia – egyetemre kihelyezett állásban – tudományos segédmunkatársként, majd pedig tudományos munkatársként foglalkoztatta. Ez idő alatt a Magyar Állam- és Jogtörténeti Tudományos Diákkör szakvezető oktatójaként tevékenykedett, s az e téren nyújtott kiemelkedő irányító és szervező munkájáért az ELTE rektora 1980-ban Eötvös-plakettel jutalmazta. Tanulmányait a posztgraduális szociológiai képzés elvégzésével egészítette ki, ami később jelentősen gazdagította kutatásai nézőpontját. 1983-ban nevezték ki egyetemi adjunktussá. A rendszerváltás után megvédte a magyar polgári börtönügy kialakulásának történetét elemző kandidátusi disszertációját. 1991-től lett egyetemi docens, majd pontosan húsz éve, 1993-ban kapta a megtisztelő feladatot, hogy – nagynevű elődjei örökébe lépve – átvegye a Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék vezetését.

Tanszékvezetői munkásságát mindig is a segítő kollegialitás és az igényes szakmaiság jellemezte. Vezetésével és irányításával a kilencvenes évek közepén a tanszék szerzői munkaközössége két – azóta is alapmunkának számító – tankönyvet tett le az asztalra: 1995-ben az azóta már az ötödik, átdolgozott kiadásnál tartó *Magyar alkotmánytörténet*et, míg 1996-ban a mostanra már a negyedik kiadást is megért *Magyar jogtörténet*et. Tankönyvírói teljesítményét a 2003-ban megjelent és Szente Zoltánnal közösen jegyzett *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet* című kiadvány is dicséri, amely a politológushallgatók számára nélkülözhetetlen szakirodalom. Mindhárom könyv alapjaiban formálta át a magyar jogtörténet oktatását.

Mindezek mellett a tanszék széles körű szakmai munkáját reprezentáló folyóiratoknak és sorozatoknak is értő szerkesztője, gazdája lett, így nevéhez fűződik a kilencvenes évek közepétől a Kovács Kálmán professzor úr által alapított *Jogtörténeti Értekezések* sorozat, az idegen nyelvű (német, angol, francia) tanulmányokat közlő *Rechtsgeschichtliche Vorträge,* a *Jogtörténeti Bibliográfiák* sorozat vagy a kétezres évek végétől a fiatal jogtörténész-generáció számára publikálási lehetőséget kínáló *Junge Ungarische Rechtshistoriker* sorozat. Szerkesztőbizottsági tagja továbbá a *Rubicon* történelmi magazinnak, a *Jogtörténeti Szemlé*nek, a *Magyar Rendészet*nek, a *Börtönügyi Szemlé*nek, a *Miskolci Jogi Szemlé*nek és a *Iustum Aequum Salutaré*nak. A külföldi jogtörténeti folyóiratok közül az *European Lawyer Journal* és a *Journal of European History of Law* is a szerkesztői között tudhatja.

Oktatói tevékenységét díjak sokasága fémjelzi: tanszéki szobájában kiemelt helyet foglalnak el az „évfolyam legjobb előadója", az „év legnépszerűbb oktatója" és az „év kiváló oktatója" cím odaítéléséről tanúskodó oklevelek. Számtalan jogtörténeti PhD-dolgozat témavezetője, hivatalos bírálója vagy bírálóbizottsági tagja volt, így talán nem túlzás iskolateremtőnek tartani kollégánk munkásságát. Anyaintézménye mellett előadásokat tartott – és sok helyütt tart a mai napig – a Miskolci Egyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen és a Széchenyi István Egyetemen is. 2005-ben az Országos Diákköri Tudományos Tanács Mestertanár Aranyérmet ítélt oda az ünnepeltnek, ezzel is megerősítve őt abban a mély meggyőződésében, hogy a fiatal generációk felnevelése az egyik legszebb és legfelemelőbb oktatói tevékenység. Mindezek mellett jelentős tudományos ismeretterjesztő tevékenységet is végez. Közreműködött a Börtönügyi Múzeum berendezésében, publikált a *Rubicon* jogtörténeti különszámaiban és részt vett a magyar jog történetéről szóló televíziós ismeretterjesztő sorozat elkészítésében. 1996 óta ugyancsak rendszeres előadója a pedagógusok továbbképzéséhez hozzájáruló történelmi mesterkurzusoknak.

Külön kiemelhetjük, hogy a jubiláns nem csupán Magyarországon tett meg mindent a jogtörténet népszerűsítéséért, hanem széles nemzetközi kooperációs hálózatot is kialakított. Személyes ösztöndíjai (DAAD, TEMPUS, FEFA stb.) is hozzájárultak a – többek között – Bécs, Trier, Hamburg, Göttingen, Bonn, Basel, Jéna vagy Heidelberg univerzitásainak nagynevű professzoraival folytatott együttműködéshez. Ebbe a sorba illeszkednek az általa megálmodott Deutsch-ungarisches strafrechtsgeschichtliches Seminar és a Schweizerisch-ungarisches strafrechtsgeschichtliches Blockseminar programjai, amelyek immár jó egy évtizede kerülnek megrendezésre.

Tanult barátunk kutatásai átölelik a joghistória tudományának egymástól igen távol eső területeit is. Elsőként a Rákóczi vezette szabadságharc államának jogalkotási kérdéseit vizsgálta, de elemezte a magyar cigányság sok évszázadra visszatekintő múltjának izgalmasan változó jogi környezetét is. Ezt követően a rendvédelem, a börtönügy s a tágabb értelemben megfogható büntetés-végrehajtás jogtörténetének hatalmas, de a szakma fehér foltjának tekintett terepére talált rá. A Magyar Tudományos Művek Tárában 1976 és 2013 között 370 tudományos közleménynél szerepel a neve, bizton állíthatjuk tehát, hogy munkássága a magyar jogtörténetírás gazdagságát méltán reprezentálja.

Oktatási és kutatási tevékenységén túl számtalan tudományos és szakmai szervezetben töltött vagy tölt be felelős pozíciókat. Az Európai Jogakadémia és a Magyar Börtönügyi Társaság alapító tagja, míg ugyancsak tagja – többek között – a Magyar Jogász Egyletnek, a Magyar Kriminológiai Társaságnak vagy a Magyar Történelmi Társulatnak. E szervezetek közül többnek

aktív szerepvállalással segíti munkáját: a Magyar Börtönügyi Társaságnak évekig elnökségi tagja, majd alelnöke, 2008-tól pedig elnöke; a Magyar Jogász Egylet Jogtörténeti Osztályának titkára, majd 2007-től szintén elnöke; a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottság Jogtörténeti Albizottságának pedig három évig titkára, majd 2002 és 2005 között három évig elnöke is volt.

Mezey Barna életében meghatározó volt továbbá kari és egyetemvezetői munkássága. Először Ficzere Lajos, az Állam- és Jogtudományi Kar dékánjának felkérését fogadta el, és 1996 és 2000 között oktatási és tanulmányi dékánhelyettesként segítette munkáját. Ebben az időszakban habilitált, melynek keretében *A munkáltatás szerepe a büntetés-végrehajtás történetében* címmel tartott előadást. A téma kidolgozásában jelentősen segítette a Széchenyi Professzori Ösztöndíj is (1998–2001). Negyvenhét évesen, 2000-ben nevezték ki egyetemi tanárnak.

Majd egy évtizednyi vezetői múlttal a háta mögött adta be jelentkezését az Állam- és Jogtudományi Kar dékáni tisztségére, amelyet – a pályázat megnyerése után – közmegelégedésre töltött be két cikluson át, 2000 és 2008 között. Mindezért 2005-ben a Magyar Köztársaság elnöke „a jogászképzés tartalmi megújításában és értékes hagyományainak megőrzésében végzett tevékenységéért, oktatói, kutatói és vezetői munkásságáért" a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjével tüntette ki. Bár sok sikeres vállalkozása közül nehéz kiemelni néhányat, környezete jól tudja, hogy személyes sikerének (is) tartja a hazai jogászképzés osztatlan rendszerének megőrzését a „3 + 2-es" Bologna-rendszer bevezetése után, a levelező képzési forma beindítását, a felkészítő „nulladik évfolyami rendszer" kialakítását, a győri kihelyezett tagozat megalapításában való részvételt csakúgy, mint az Egyetem téri épület belső felújításának megkezdését, illetve a Budapesti Nyári Egyetem megszervezését, programjának és tematikájának kidolgozását. Később e program alapjaira építve kiterjesztette a kezdeményezést: 2011 óta nincsen nyár az immár négy szekcióból álló ELTE Kárpát-medencei Magyar Nyári Egyetem programsorozat nélkül. Talán kijelenthetjük, hogy az egybeesés nem véletlen: az ünnepelt a számára fontos missziót – hogy a hazánk határain kívül élő fiatalok az anyaországban anyanyelvükön képezhessék tovább magukat – „vitte magával következő állomáshelyére". Mezey Barna ugyanis közel négy évtizedes oktatói és kutatói munkájának, egyetemi pályafutásának betetőzéseként 2010-ben Magyarország legrégebbi, folyamatosan működő egyetemének első számú vezetője, az *universitas* rektora lett. 2011-ben pedig további elismerésként a Magyar Rektori Konferencia Plénuma Egerben az MRK elnöki tisztségével szavazott bizalmat a jubilánsnak. A professzor mindeközben nem hanyagolta el szakmai munkáját sem: 2011-ben *A munkáltatás szerepe a büntetés-végrehajtás történetében (A fenyítőházi modelltől a rabdolgoztató házakig)* című értekezésével elnyerte az MTA doktora címet.

Mezey Barna professzor közösségteremtő ereje, személyiségének természetes kisugárzása minden bizonnyal a további évtizedekben is alakítja jogtörténet-tudományunk fejlődését. Nem gondoljuk, hogy e kerek évforduló bárminek is a végét jelentené: hisszük, hogy a java még hátravan! Ehhez kívánunk – e kötet minden közreműködője nevében is – sok erőt, jó egészséget, kitartást és szeretetteljes környezetet! Kedves Barátunk, Isten éltessen!

Budapest, 2013. május 27.

A szerkesztők

Antal Tamás

Szilágyi Dezső, Lehoczky Kálmán és a pozsonyi ítélőtábla szervezése[1]

Az ítélőtáblák 1890/91. évi decentralizációja már évtizedek óta tervezett reformja volt a dualizmus kori magyar kormányoknak. Szilágyi Dezső (1840–1901) igazságügyi miniszter 1889-ben meghirdetett programja előtt[2] azonban egyetlen szakminiszter sem vállalta e feladatot s annak következményeit, noha mindenki egyetértett abban, hogy a két ítélőtáblával (Budapesten[3] és Marosvásárhelyt) működő, 1868-ban a kiegyezés idejének megfelelően centralizált, Horvát Boldizsár nevével jegyzett konstrukció[4] hosszabb távon nem elégíthette ki a modern, európai szintű judikatúra igényeit. Így Szilágyi nehéz feladat előtt állott: az 1867 és 1875 között létrehozott igazságszolgáltatási szervezetet kellett megbontania,[5] miközben elő kellett azt készítenie a perjogi reformok befogadására. Sokat ígért a bemutatkozó beszédében, és sokat is várt tőle mind a kormányzat, mind a törvényhozás, mind a társadalom. Kezdetben az ellenzék is támogatta programját, nem gördítve nagyobb akadályt az első törvények (1890:XXV. tc., 1890:XXIX. tc., 1891:XVII. tc.) elfogadása elé.

A „reformáció" mindjárt a szervezeti kérdéseket érintette: úgy vélte a kormány, hogy az eljárásjogi törvények megalkotása előtt a bírósági, az ügyészségi és a büntetés-végrehajtási szervezeten szükséges változtatásokat kell megtenni. Mások a szervezet átalakítását korainak tekintették.[6] Valójában a munkálatok egymás mellett folytak: készültek az eljárási kódexek tervezetei is, amelyekből a bűnvádi perrendtartás hat évvel később létrejött (1896/97), a polgári perrendtartásra azonban még egy évtizedet várni kellett (1911).

---

[1] E tanulmány a K 101.735. számú OTKA-programba illeszkedik. Vezetője: Ruszoly József

[2] *Magyar Országgyűlés. Képviselőházi naplók 1887–92.* (1889): XII. köt. Budapest. 324–336.; Kenedi G. (1889): Szilágyi és reformjai. *Jogtudományi Közlöny*, jún. 7. (23.) 181.

[3] Nyeviczkey A. (1891): *A Budapesti Királyi Ítélőtábla története 1861. évi május 1-től 1891. évi május 4-ig.* Budapest.

[4] Mezey B. (2007): A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása. Horvát Boldizsár igazságügyi miniszter reformprogramja. *Jogtörténeti Szemle,* 3. 31–42.

[5] Máthé G. (1982): a magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása, 1867–1875. Budapest.; Stipta I. (1998): *A magyar bírósági rendszer története.* Debrecen. 121–133.; Bónis Gy. et al. (1996): *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* S.a.r.: Béli Gábor. Zalaegerszeg. 211–231.

[6] Kun L. (1891): *Szilágyi Dezső és jogi reformjaink új megvilágításban.* Budapest.; Stipta I.: Szilágyi Dezső és a magyar igazságszolgáltatás reformja. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica.* (1995): Tom. XI. Miskolc. 111–115.; Antal T.: A nagyváradi ítélőtábla felállítása. In: Mezey B. – Révész T. M. (szerk.) (2006): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére.* Budapest. 12–18.

Szilágyi a leglátványosabbal kezdte reformjait: a királyi ítélőtáblák szétosztásával. Az 1890: XXV. tc. megalkotásában és az új királyi táblák szabályozásában a legérzékenyebb pont a székhelyek megválasztása volt. Egyetlen magyar nagyváros sem szándékozott küzdelem nélkül hagyni a társadalmi felemelkedést sejtető ítélőtábla megszerzésének lehetőségét, így már a törvénytervezet megalkotásának időszakában aktív kampányba kezdtek. A kiválasztást a kormányzat megkísérelte objektiválni, lényeges feltételként határozva meg a pályázó városok gazdasági fejlettségét, regionális gravitációs jellegét és a magyar nemzeti érzület kifejezését a nemzetiségek lakta vidékeken. Az eredményt – elsődlegesen nem is pártpolitika alapján, hanem lokális érdekek szerint – bár kritizálták az országgyűlési vitában, a kormánytöbbség mégis a miniszter által előterjesztett javaslatot fogadta el – kilenc új fellebbviteli fórumot hívva életre Pozsony, Kassa, Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, Temesvár, Szeged, Pécs és Győr székhelyekkel.[7]

Szintén problémát vetett fel a két ítélőtábla bíráinak megfelelő elosztása. Nyilvánvaló volt, hogy számukra a költözés nehézséget okoz, mivel a többségük nem szándékolta elhagyni a fővárost vagy Marosvásárhelyt. Végül az egykori budapesti ítélőtáblai bírák egy részét megtartották a fővárosi táblánál, míg a jelentősebb részüket vidékre irányították. Ekként a vidéki táblák bíráinak legjava továbbra is a korábbi, már tapasztalt és gyakorlatot szerzett ítélőtáblai bírákból került ki, s csak aránylag kevesebb törvényszéki és csupán néhány járásbíró nyert előrelépési lehetőséget az átszervezésben.[8] A szakmai bizalom megkívánta ugyanis, hogy magas fórumon érdemeket szerzett kiválóságokkal töltsék be az ítélőtáblai bírói helyeket, nem pedig a lokálpatriotizmus elvén. A táblák vezetésével jobbára kúriai bírákat vagy a kiemelt hatáskörű törvényszékek vezetőit bízták meg.[9]

Pozsony thj. város különleges, versengő társainál jóval kedvezőbb helyzetben állt. Ez abból adódott, hogy egykor az ország törvényhozó fővárosa volt, az akkori országgyűlési képviselője pedig személyesen Szilágyi Dezső.[10] A teljességhez tartozik, hogy Pozsonynak egy másik jeles támogatója is volt: Vajkay Károly, a fővárosi ítélőtábla elnöke, aki a Pozsony vármegyei Szereden született, s az elnöki feladatokat 1886 decembere óta látta el Budapesten.[11]

[7] Antal T. (2006): *Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900). Ítélőtáblák, bírói jogviszony, esküdtszék. = Dél-alföldi évszázadok 23.* Szeged. 19–47, 65–136.; Tamás A. (2012): *A Hundred Years of Public Law in Hungary: Studies on the Hungarian Constitution and Legal History.* Novi Sad, Serbia. 37–53.

[8] Antal T. i. m., 47–61.

[9] Az új kir. táblai elnökök. *Ügyvédek Lapja,* 1891. jan. 3. (1.) 2–3.; A királyi ítélő-táblák elnökei. *Vasárnapi Újság,* 1891. máj. 10. (19.) arcképek: 300–301., életutak: 301–303.

[10] Fayer Gy. (szerk.) (1913): *Szilágyi Dezső beszédei.* 4. köt.: Közös ügyek és rokon tárgyak. Budapest. 154–163.

[11] *Pozsonyvidéki Lapok* (a továbbiakban: PL). 1890. febr. 19. (34.) 3.

Az ítélőtábla megszervezése Pozsonyban

Az 1890. január 13-i pozsonyi rendes közgyűlésen Zichy József főispán napirend előtti felszólalásában a királyi táblák jövendő decentralizációjára figyelmeztetett, s arra hívta fel írásban a polgármestert és a város tanácsát, hogy evégből hamar intézkedjék: néhány törvényhatósági bizottsági taggal együtt már most tegyenek lépéseket az ügynek „inicziálása körül", hogy a kormányhoz mihamarabb felajánlást tudjanak eljuttatni.[12] A közvélemény állásfoglalása ehhez kedvező volt; az egyik napilap szerint Észak-Magyarországon Pozsony, Trencsén, Kassa és Máramarossziget alkották a „kultúrvonalat", tehát ezek valamelyikében kellett megszervezni az új felsőbíróságot.[13]

Január 28-án a *Pozsonyvidéki Lapok* már egyenesen arról számolt be, hogy „Pozsony királyi táblát kap, oly biztos, amint az, hogy népességénél és fekvésénél [fogva] kapnia kell azt". Mindenesetre Dröxler Gusztáv polgármester és Neiszidler Károly országgyűlési képviselő előzetesen értekezletet tartott január 30-án, s tájékozódott a lehetőségekről.[14] Az értekezlet javasolta a th. bizottságnak, hogy a város – hivatkozva történelmi múltjára és társadalmára – intézzen külön küldöttségileg átnyújtandó feliratot az igazságügy-miniszterhez, amelyben kijelenti: siker esetén „anyagi áldozatot is kész hozni". Az indítványt a közgyűlés el is fogadta; a fővárosba menesztendő küldöttségbe Richter Ede, Mihályi T. E. (a neve pontosabban nem ismert) és Ecmayer Ágost tagokat jelölte ki. A költségek viselését ellenzők közül dr. Bugel kelt ki hevesen, mondván: „ideje volna, hogy a kormány is tegyen már valamit városunk érdekében". Molecz Dani ezzel szemben rámutatott: a tábláért más városok is versengenek, amelyek mind tetemes pénzáldozatokra készek. Neiszidler Károly kiemelte, hogy Szilágyi Dezső mint a város képviselője bizonyára védeni fogja érdekeiket. Ám Bugel hajthatatlan volt, s addig szónokolt, míg a közgyűlés végül a küldöttséget tagjainak saját költségén menesztette Budapestre.[15] A többi pályázó várossal szemben Pozsony ekkor még nem határozta meg hozzájárulásának összegét.

A küldöttség 1890. február 12-én tisztelgett az igazságügy-miniszternél. Szilágyi diplomatikusan elmondta, hogy az ő pozsonyi mandátuma az ügy megoldásában inkább teher, mint előny, s ha a kötelezettségei összeütközésbe kerülnek, akkor a miniszteri kötelességeit részesíti előnyben. Ám végül békésen megegyeztek arról, hogy Pozsonyban lesz ítélőtábla, mégpedig az egykori Országházban elhelyezve. A polgármester vállalta, hogy kiköltöztet onnan minden intézményt: a reáliskolát, a királyi törvényszéket, a járásbíróságot és az ügyészséget is. Ugyancsak eldöntötték, hogy a járásbíróságot a Todesco-házban működtetik tovább.[16]

Az Igazságügyi Minisztériumból Liszkay Jenő tanácsos érkezett hamarosan a városba a végső megállapodás érdekében. Addigra Pozsony mérnöki hivatala elkészült az Országház

[12] PL 1890. jan. 14. (8.) 1.
[13] PL 1890. jan. 24. (16.) 1–2.
[14] PL 1890. jan. 28. (18.) 1.
[15] PL 1890. febr. 4. (23.) 1.
[16] PL 1890. febr. 13. (30.) 2.

átalakításának terveivel s megalkotta a törvényszék újonnan emelendő palotájának tervrajzait is. Mindez 60–70 ezer forintos terhet eredményezett a kezdeti számítások szerint. A miniszteri tanácsos kedvező benyomásokkal hagyhatta el február 22-én a várost: az Országházat megfelelőnek találta, a törvényszék elhelyezése ellen sem emelt kifogást, de a saját szakembereivel is át kívánta nézetni az új törvényszéki székházat, amelyet a „kismegyeházában" és a szomszédos telken terveztek felállítani.[17] A minisztérium egyébként a bírósági paloták „szakértőjét", Wagner Gyulát bízta meg a Liszkay által megtekintett tervek alapján készítendő új ingatlanok munkálatainak felügyeletével; helybeli támogatására Kramolin Viktor királyi ügyészt rendelte ki.[18]

A város ezzel a királyi tábláért tett jelentősebb megmozdulásait be is végezte, s nagy nyugalommal várta a törvényjavaslat beterjesztését. Jellemző, hogy április 18-án csupán egy rövid hírben számoltak be az eseményről a lapok, és természetesnek tartották, hogy az egyik tábla Pozsonyba kerül.[19] Az 1890. április 14-re összehívott közgyűlés meghívójában még szerepelt egy rejtélyes napirendi pont „Bizottsági előterjesztés a királyi tábla decentralisátiója tárgyában" megjelöléssel, de kifejtésének nem találtuk nyomát.[20]

Az országgyűlési általános vita sem okozott számukra nyugtalanságot, s május 6-án örömmel konstatálták: „a törvényjavaslat sorsa tehát el van döntve, annak gyors törvénnyé válása és életbeléptetése biztosítva van, s meggyőződésünk, hogy e reform Szilágyi miniszter geniális vezetése mellett kiinduláspontja s győzelmes kezdete lesz az új szép aerának igazságszolgáltatásunk terén". Egyúttal vezércikkben méltatták Szilágyi Dezsőt.[21] A részletes vitában a képviselők egyhangúlag szavazták meg Pozsony székhelyi mivoltát, sőt az a kedvező fejlemény adódott, miszerint a rózsahegyi törvényszék területét hozzá csatolták, nem pedig Kassához, a 2. § egyetlen módosításaként.[22]

A vármegye május 12-én tartott közgyűlésén lelkesedéssel fogadták el Zichy főispán azon indítványát, miszerint a felállítandó új törvényszéki székház céljaira a vármegye tulajdonát képező „kisvármegyeházát" a hozzá tartozó telekkel együtt engedjék át, s így a megye is támogassa az igazságügy érdekeit. Az ügylet jogcíme ajándékozás volt; telekkönyvileg a kincstár javára jegyezték be az ingatlant.[23]

Az ítélőtábla befogadására az Országházat 1891 januárjának közepén kezdték felkészíteni. Evégből kihurcolkodott a királyi törvényszék és átköltözött ideiglenes helyére, a Prímás Palotába. Ott január 19-én kezdte meg ítélkező tevékenységét büntető ügyszakban.[24] Közben az új ítélőtáblai elnökök tisztelegtek az igazságügy-miniszternél és hamarosan kiderült: Pozsonyba Lehoczky Kálmán kúriai bírót nevezik ki.[25] Örömmel konstatálták a pozsonyiak, hogy ő a Kúria

[17] PL 1890. febr. 21. (36.) 2., febr. 23. (37.) 4.
[18] PL 1890. márc. 7. (46.) 2.
[19] PL 1890. ápr. 18. (74.) 5.
[20] PL 1890. ápr. 13. (70.) 5.
[21] PL 1890. máj. 6. (86.) 1.
[22] PL 1890. máj. 8. (88.) 2.; Antal 2006: 35.
[23] PL 1890. máj. 15. (93.) 2.
[24] *Nyugatmagyarországi Híradó* (a továbbiakban: NyH). 1891. jan. 15. (11.) 2.
[25] NyH 1891. jan. 17. (13.) 3., jan. 24. (19.) 5.

legkitűnőbb bírái közül volt való,[26] s remélték: az elnökük „az állam bírói hatalmát igazsággal, eréllyel és méltósággal képviseli" majd. Ettől nemzeti és közvetve politikai kihatást is vártak.[27]

Az egyéb ítélőtáblai kinevezések február 4-én váltak ismertté a helybeli közvélemény előtt. A tanácselnöki teendőket az uralkodó Lászy József budapesti királyi táblai bíróra bízta.[28] Bírák lettek: Draskóczi Farkas Géza, Zachar Emil, Bittó Ernő, Bolgár Emil, Fittler Imre, Kovács Béla, Csenkey Géza és Lányi Bertalan budapesti ítélőtáblai bírák, továbbá Janecskó István miskolci törvényszéki bíró. Fogalmazóul Gindele Jenőt és Barta Antalt nevezték ki. A segédhivatali igazgatói állást Guttmann Henrik budapesti segédhivatali igazgató nyerte el. Irodatisztnek Schubert György és Vrabel Andor fővárosi irodatiszteket tették meg.[29]

Közben a kiköltözött törvényszék és az ügyészség végleges elhelyezése érdekében a Kisfaludy Károly utcában lévő egykori járásbírósági, valamint a Todesco-házat és a mellette fekvő szabad telket megvásárolta az állam. A Todesco az izraelita hitközség tulajdonában állt; az adásvételi szerződést Dröxler Gusztáv polgármester írta alá az Igazságügyi Minisztérium megbízottjaként. A vételár 20 ezer forint volt, amelyet a város által a tábla költségeire időközben felajánlott 100 ezer forintból fizettek ki.[30] Az utóbbiról Pozsony városa nevében Dröxler polgármester, Brolly Tivadar főjegyző és Szerinka Antal főpénztárnok március 27-én állította ki Bartal György királyi közjegyző előtt a „kötelezőt", amely szerint az összeget a Pozsonyi Első Takarékpénztártól kölcsönözték.[31]

Az új tábla szervezésének folyamában január végén Lászy József, majd február 23–24-én Lehoczky Kálmán érkezett Pozsonyba. Az elnök látogatásáról tudhatjuk, hogy megtekintette az Országház átalakítási munkálatait. Látogatást tett a polgármesternél és a törvényszék elnökénél, valamint Zichy József főispánnál is. Mint értesítette őket, április 18-a körül fog véglegesen megtelepedni a városban.[32] Ennek bizonyára mindenki örült, csak annak nem, hogy főügyészséget végül nem hoztak létre Pozsonyban, hanem e vonatkozásban a kassai kerülethez

[26] Lehoczky Kálmán 1838-ban született Sátoraljaújhelyen. 1856-ban lett joggyakornok Rimaszombaton, majd 1857-től 1860-ig a kassai országos törvényszéknél segéd volt. 1862-ben Zemplén vármegye első aljegyzőjeként dolgozott, s még ugyanazon évtől 1867-ig a m. udvari kancelláriánál fogalmazóskodott, 1867 és 1870 között pedig miniszteri titkár volt az Igazságügyi Minisztériumban. 1870-ben lett a budapesti királyi tábla rendes bírája, majd 1877-ben kisegítő előadó a Semmítőszéknél. 1882-ben a Kúria rendes bírájává lépett elő, s a csőd-, kereskedelmi és váltóügyeket intézte. Az új kir. táblai elnökök. *Ügyvédek Lapja,* 1891. jan. 3. (1.) 3.

[27] NyH 1891. jan. 26. (21.) 3.

[28] Dr. Lászy József 1844-ben született Budapesten. 1866-tól fogalmazó lett a helytartótanácsnál, majd 1867-től a Vallási és Közoktatási Minisztériumban, 1869-től a Földmívelésügyi Minisztériumban. 1872-ben aljárásbíró volt, 1873-tól járásbíró az óbudai járásbíróságnál. 1876-ban nevezték ki a budapesti törvényszékre bíróvá, 1884-ben pedig az ítélőtáblához rendes bírának. 1888-ban a Kúriához kisegítő bírául osztották be, ott az I. büntetőtanácsban dolgozott. A kir. táblai tanácselnökök. *Ügyvédek Lapja,* 1891. jan. 31. (5.) 3.

[29] NyH 1891. febr. 4. (27.) 3.

[30] NyH 1891. febr. 14. (36.) 2.

[31] NyH 1891. márc. 29. (72.) 4.

[32] NyH 1891. febr. 4. (27.) 3., febr. 25. (45.) 3., febr. 26. (46.) 3.

tartoztak, noha az eredeti ígéretek nem így szóltak. „Királyi táblai bíránk is lesz legkevesebb tizennyolc" – mondták korábban, de ténylegesen akkor csak tízet szerveztek, „talán nagy gratiából hozzá még kettőt".[33] Ellenben rendszeresítettek Pozsonyban egy elnöki titkárt Lábán Lajos helybeli törvényszéki bíró személyében, aki „tudományosan művelt jurista, jeles szónok és elegáns társadalmi férfiú" volt.[34]

Az Igazságügyi Minisztérium 1891. április 10-i rendelete nyomán a törvényszéki palota létesítéséhez szükséges munkák végett nyilvános árlejtést hirdettek. A költségeket ekkor már 184 202 forint és 33 krajcárban irányozták elő. A versenytárgyalást a pozsonyi törvényszék elnöki hivatalába hirdették május 8-ára. A jelentkezőknek az egyes munkanemek költség-előirányzata 5%-ának megfelelő kötbért kellett letétbe helyezniük a budapesti m. kir. állampénztárnál vagy a pozsonyi kir. adóhivatalnál.[35]

Április közepén újabb kinevezéseket közöltek: Winkler Manó rózsahegyi törvényszéki bírót, Kiss József besztercebányai kir. ügyészt és Joób Frigyes ligetszentmiklósi járásbírót léptették elő a pozsonyi táblára. Az elnök ígéretéhez híven április 18-án érkezett a városba, s újból megszemlélte a tábla helyiségeit, melyhez Petőcz Gábor törvényszéki elnök, Lábán Lajos ítélőtáblai titkár és Guttmann Henrik irodaigazgató fogadták. A helyiségeket addigra teljesen kialakították és elegánsan berendezték. Az elintézendő ügyek iratai is folyamatosan érkeztek: kilencládányi, körülbelül 1500 darab *restancia* jött Budapestről „első táplálékul".[36] Április végén már a sajtó is köszöntötte az új jövevényeket: „a hatalmas testület, melynek állandó otthona lesz Pozsony – írta a *Nyugatmagyarországi Híradó* –, sokkal fontosabb tényező városunk kulturális és társadalmi életében, semhogy észrevétlen lenne lakosságunknál az az örvendetes dolog, hogy a pozsonyi ítélőtábla néhány nap múlva meg fog nyílni. Részünkről nagyon örülünk, hogy annyi értelmes, hazafias gondolkozású egyénnel gyarapodunk." Úgy vélték, nemzetiségi, kulturális, közgazdasági és társadalmi nyereség Pozsonynak a decentralizáció, mely a jogakadémiának is jót tehet majd.[37] A *Pécsi Figyelő*nek a *Hivatalos pazarlás* című „förmedvényét" – mely eltúlzottnak tekintette az ottani ítélőtáblai palota igényes kialakítását – elutasították, s hozzátették: „mi pozsonyiak azt nem mondjuk, sőt kifejezzük örömünket, s nem tartjuk pazarlásnak, szolgai stréberkedésnek és komisz úrhatnámságnak, mint [az] említett lap mondja. Sőt megköszönjük Szilágyi miniszternek, hogy a belső berendezés is méltó a kir. táblához." A sok művelt új lakostól és az állandó hídtól, meg a jogakadémiától azt várták, hogy Felső-Magyarország középpontjává válnak. A városban az állameszme megizmosodott, a német ajkú lakosság is hazafias szellemű lett, így „Pozsony nem csak a magyarosítás expositurája lehet, hanem a nagy nemzeti feladat valóságos végvára". A szerkesztő, Vutkovics Sándor oda konkludált: „a jövő nemzedék már magyar lesz", Pozsony újjá fog születni[38] – azt nem gondolhatta, hogy a történelem három évtized múlva teljesen más forgatókönyvet ír.

[33] NyH 1891. márc. 29. (72.) 4.
[34] NyH 1891. ápr. 4. (76.) 2.
[35] NyH 1891. ápr. 16. (87.) 4.
[36] NyH 1891. ápr. 19. (89.) 3–4., márc. 10. (56.) 4.
[37] NyH 1891. ápr. 24. (93.) 3.
[38] NyH 1891. ápr. 26. (95.) 1–2.; Antal 2006: 108–109.

Május első napjaiban a város készülődött a megnyitásra és a bankettre.[39] A törvénykezési palota pontos tervei is elkészültek; a kivitelezést júliusban kellett megkezdeni a Kisfaludy Károly utcában. Ehhez felügyeletet ellátó bizottságot is tervezett a minisztérium: a kormány kiküldöttjei a pozsonyi törvényszéki elnök, a királyi ügyész, az államépítészeti hivatal egyik tagja és egy műépítész voltak. A város részéről Durvay Antal és Eremit Lajos törvényhatósági bizottsági tagokat választották a bizottságba.[40]

Ami az Országházat illette: a helyreállítási és tatarozási munkálatok 13 ezer forintba kerültek, a bebútorozás és a felszerelés újabb tízezer forintra rúgott. Anyagilag nyerhetett is a város, mert a kivitelezést pozsonyi vállalkozók végezték. A tábla célját egyébként kettős értelemben jelölték meg: hivatott volt igazságot szolgáltatni és diadalra segíteni a magyar nyelvet s a magyar állameszmét. Érdekes egybeesésként emlékeztettek: ötven éve nyíltak meg a váltótörvényszékek. Ennek apropójából és találó analógiával május 5-én – az ítélőtábla megnyitásának napján – címlapon idézték az egykori pesti váltótörvényszék első elnökének, Almásy Móricnak az 1841. január 12-én mondott ünnepi beszédét.[41]

A pozsonyi ítélőtábla megalakulása

1891. május 5-én emelkedett hangulatban volt egész Pozsony. Fél tízkor *Veni Sancte* nyitotta meg az eseménysort a székesegyházban, melyet Rimely Károly apátkanonok celebrált. A díszvendégek között voltak a polgári hatóságok: a törvényszék, a járásbíróság, az ügyészség, a postaigazgatóság s a pénzügy-igazgatóság vezetői; a klérus képviselői, a jogakadémia tanárai, valamint a kereskedelmi és iparkamara küldöttei. A mise végeztével a királyi tábla nagy üléstermébe vonultak, ahol tíz óra után kezdődött a nyilvános teljes ülés. Lehoczky Kálmán miniszteri biztosi minőségben felolvasta a tábla felavatására vonatkozó igazságügy-miniszteri rendeletet, majd a jegyzőkönyv vezetésével Lábán Lajos elnöki titkárt bízta meg. Az elnöki kinevező okirat felolvasása után a hivatalos eskük következtek: előbb az elnöké, majd a tanácselnöké és sorra a bíráké.

Lehoczky nagy hatású beszédet mondott: a decentralizáció adminisztratív és igazságszolgáltatási okait említette, kitért a felügyeleti jog hatékonyabb gyakorlására, az első fokú bíróságok működésének ellenőrzésére, a jogkereső közönséggel való folytonos és közvetlen érintkezés fenntartására, mert „korunkban az országok felvirágzásának egyik főtényezője a hitel, a hitelnek alapja a jó és gyors igazságszolgáltatás, ez pedig feltételezi, hogy a közönség bírái iránt tisztelettel és feltétlen bizalommal viseltessék". Azzal folytatta, csak kisebb területű és csekélyebb létszámmal dolgozó tábláknak lehet eredményes a munkája; ezek tagjai ismerhetik meg alaposan egymást és az alsóbb fokú bíróságok bíráit, azok tehetségét is. „Feladatunk minden erőnkből oda törekedni – zárta szónoklatát –, hogy kerületünkben a jogtudomány mai fejlődésének megfelelő, jó és egyszersmind gyors igazságszolgáltatást létesítsünk és tartsunk fenn, ez által

[39] NyH 1891. máj. 1. (99.) 3–4., máj. 3. (101.) 3.
[40] NyH 1891. máj. 3. (101.) 3., máj. 5. (102.) 2.
[41] NyH 1891. máj. 5. (102.) 1–2., 3.

a már Európa szerte jobbára behozott szóbeliségnek a talajt előkészítsük, és ezen úgy a közügy, mint saját területünk érdekében fekvő magasztos célnak szenteljük minden törekvésünket."[42] Válaszul Lászy József szólott: „ily törvény sikeres végrehajtásához – mondta – megkívántatik egy erős szellem és egy erős kéz, mely alkalmas megtörni az utat és megjelölni az irányt, melyben majdan haladni kell". Bizonyos volt abban: elnökének egész múltja biztosítékot nyújt arra, hogy a tábla meg fog felelni feladatának.[43] A pozsonyi ítélőtábla egyébként négy tanáccsal: egy polgári, egy váltó és polgári, egy úrbéri és polgári, valamint egy büntető osztállyal látta el a törvénykezést.[44]

A bankett a *Zöld fához* címzett Palugyay-féle szállóban este 8-kor kezdődött. A vacsora közben felköszöntő beszédek sora hangzott el. Samarjay Károly „bácsi" – helybeli ügyvédi kamarai elnök – az uralkodót és családját éltette az Úristenhez intézett „fellebbezésével". Neiszidler Károly országgyűlési képviselő a szabadság, a jogegyenlőség, a liberalizmus és a demokrácia fogalmairól emlékezett meg: „a valódi liberalismus – melynek hallatára minden igaz honfi szív felbuzdul, ez azon varázs szó, mely népeket, nemzeteket nagygyá, hatalmassá tesz; ipar, kereskedelem, tudomány és kultúra csak is a szabadság örve alatt fejlődhetik, lehet nagygyá, virágzóvá; – a demokrácia a maga valódi értelmében, ez azon bűvös szó, mely ha nem írott malaszt, […] hanem ha egyszer ige testté válik, ez az, ami a népeket állásukban, helyzetükben, bár szerények legyenek azok, megelégedetté teszi".

Petőcz Gábor törvényszéki elnök pohárköszöntőjében költői igazságot fogalmazott meg mottóul: „az emberi alkotások mulandók, az igazság eszméje örök időkre szól". Beszéde további részében a törekvések ellenére személyesen jelen nem lévő Szilágyi Dezsőt s az ő „lángeszének hatalmát" dicsőítette. Dröxler polgármester Lehoczkyt köszöntötte: kitűnő jogásznak, tiszta jellemnek s jó hazafinak nevezte őt, és „igen sokáig, az emberi kor legvégső határáig" éltette. Az ítélőtábla elnöke viszonozta a jókívánságokat; elmondta, hogy a táblai bírák közül „másfél száz" vágyott Pozsonyba, az ország második fővárosába, s ígérte: ő és bírótársai Pozsonynak hű polgárai lesznek.[45]

A további felszólalók közül Farkas Géza királyi táblai bíró köszöntőjét említjük meg: arról beszélt, hogy kedves emlékek fűzték Pozsonyhoz, honnan fekete hajjal távozott 19 évvel azelőtt, s hová most ősz hajjal tért vissza. Így a jogakadémiára és az ügyvédi karra emelte poharát.[46] „A jókedv kitörő árján mind feljebb-feljebb vitorlázott a szóvirágos hajó, amely csak a késő éjfélutáni órákba kötött ki a nyugalom revében [...]" – írta mulatságos tárcájában a helyi lap az ünnep zárásaként.[47]

[42] NyH 1891. máj. 6. (103.) 1.

[43] Uo. 2.

[44] Az ítélőtáblák első bíráinak hivatalos kinevezései: *Budapesti Közlöny,* 1891. jan. 23. (18.) 1., febr. 1. (26.) 2., ápr. 18. (88.) 1. Vö. E. Nagy Olivér: Törvénykezési viszonyok. In: Borovszky S. (szerk.) (1904): *Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye és Pozsony.* Budapest. 337–338.

[45] NyH 1891. máj. 6. (103.) 2–3.

[46] Uo. 3.

[47] NyH 1891. máj. 7. (104.) 1–2.

Érthető azon eufória, amely a város közönségét, főként a jogászságot hatotta át Pozsony új intézménye, főnixe nyomán. A fényes múlt emlékei törtek elő, ahogyan Samarjay Károly meg is fogalmazta: „mintha az Országház falai között föltámadtak volna a haza egykori bajnokai, hogy mint hajdan, most is a megtámadott jogok védelmében küzdjenek az igazságért, az üldözötteket pedig védő szárnyaik alá vegyék”.[48]

[48] NyH 1891. máj. 9. (105.) 1–2.

Balogh Elemér

Büntető anyagi jogelvek megjelenése a korai magyar kútfőkben

A címben jelzett témakör legalább két kérdés megválaszolását igényli. Honnan számítható kialakultnak a büntető joganyagon belül a modern jogi szóhasználattal *anyagi*nak nevezett jogforrásbázis? Mikortól beszélhetünk büntetőjogi szakirodalomról hazánkban? Súlyos és fontos kérdések, amelyek minden jogterület genezisének, vajúdásának esetlegességeit, gyakran formátlan, féloldalas próbálkozásainak jegyeit magukon viselik.

A jogforrások szempontjából közelítve a büntetőjog Janus-arcú jelenség. Nem tekintve most az ókor magasan fejlett római jogi kultúráját, a korai középkortól kezdve, Európa legfontosabb jogi hagyatékegyüttese, a germán népjogok *(leges barbarorum)* büntetőjogi rendelkezések tömegét hagyták ránk.[1] Hasonlóan, de arányában már csökkenő mértékben olvashatunk kriminális tényállásokat az érett középkor jogkönyveiben és törvényeiben. Úgy tűnik tehát, hogy a jogi szabályozást igénylő területek között kezdettől megtalálhatók az emberi életviszonyok legsúlyosabb megsértőivel szembeni fellépés irányadó normái, de egy valami hosszú évszázadokon át hiányzik: a rendszerességre való törekvés. Igaz, ezt a fajta szemléletet a társadalmi élet más területeit érintő joganyaggal kapcsolatban sem nagyon találjuk, de a büntetőjogi matériában érzékenyebbnek tűnik a hiány, hiszen itt mégiscsak életről-halálról van szó. Mi ennek az oka?

Az egyszerűbb és általánosabb oka az, hogy a középkori jogi kultúra jogfeljegyzései gyakran asszociatív alapon történtek, vagyis a (gyakran névtelenség homályába burkolózó) szerző nem egy végiggondolt elvi prekoncepció vázára fűzte fel mondanivalóját, hanem a pusztán fontosnak gondolt szabályokat vetette, leggyakrabban lineáris rendben, papírra. A *Szász tükör* vagy a *Sváb tükör* sorait olvasva szinte magunk előtt látjuk az auktort, amint gondolataiba mélyedve, írótáblája fölé hajolva lázasan rója a sorokat, egy-egy rendelkezés lejegyzése után sorra véve azt a jogintézményt, amelyet abban a pillanatban leginkább odatartozónak gondol. Voltaképpen egy-egy gondolat kifejtésekor ma is így dolgozunk, csak kezünket megköti, pontosabban: mederben tartja az a koncepció, amelynek gyakran egészen árnyaltan kigondolt elvi struktúráját folyton magunk előtt tartjuk.

Van azután egy másik oka is annak, hogy a büntetőjog kérdéseivel az európai jogtörténelemben elméleti síkon viszonylag későn kezdtek el foglalkozni. Ez pedig röviden abban ragadható meg, hogy a jog elméleti művelői csak a középkor végétől, inkább az újkorban kezd-

[1] Vö. Ruszoly J. (2011): *Európai jog- és alkotmánytörténelem. (Opera Iurisprudentiae 1).* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged. 27–29.

tek el érdeklődni e jogterület iránt. Elég megdöbbentő, de nagyjából az történt, hogy a büntetőjogi joganyagot csak kevéssé tartották az elméleti érdeklődés alkalmas és méltó területének. Itt tehát egy paradox helyzettel állunk szemben: egyfelől rengeteg szokásjogi és törvényi norma tartalmazott büntető rendelkezéseket, másfelől viszont az igény, hogy rendszerbe foglalják, egyáltalán: elvi rendszerességgel foglalkozzanak ezzel az anyaggal, szinte fel sem merült. A büntetőjogra valahogy úgy tekintettek, mint a közösség, később az állam büntető jogigényének érvényesülését célzó, végső soron a társadalom számára nemkívánatos személyekkel szembeni fellépés szabályaira. Ezekre a szabályokra természetesen nagy szükség volt, általában véve drákói szigor jellemezte őket, de azt kevesen gondolták komolyan, hogy megérné a kérdéssel mint elvi problémával sokat bajlódni.

Alighanem az alanyi oldal volt ebben a „ludas", nevezetesen a bűnelkövetők népes tábora. A régi korok embere úgy tekintett a súlyos bűncselekményeket elkövetőkre, mint akik tettükkel „kiírták" magukat az őket addig megtartó közösségből, a régi germán jogokban „békevesztettek" lettek. Némileg árnyaltabb lett később a helyzet a különböző rendi előjogokat élvezők körében, de a büntetőjog közjogiasodása itt is utat tört magának, és a legsúlyosabb gonosztettek elkövetői nem számíthattak irgalomra. A csekélyebb súlyú, mai szóval: társadalomra kevésbé veszélyes deliktumok elkövetői gyakran kiegyezhettek egymással, így a jog e magánjogias karaktere mindig aprólékosan szabályozott minták szerint rendezte el a jogsérelmet.

Elmondható tehát, hogy a büntetőjogi tényállások kriminális, vagyis legsúlyosabb alakzatainak elkövetői iránt táplált társadalmi megvetés önmagában elégséges alapot jelentett ahhoz, hogy ezzel a szakterülettel a jog elvi éllel ne foglalkozzon. Mivel a jog e zónájában a *poena ordinaria* amúgy is a halálbüntetés volt, az elítéltekkel inkább a papoknak volt dolga, nekik is legfőképpen a lelki vigasz nyújtása céljából. A teológia természetesen bőven foglalkozott a bűn és bűnhődés kérdésével, de a világi jog hosszú időn át meg is elégedett ezzel a helyzettel.

Ezzel súlyos kérdéshez érkeztünk: bár a keresztény tanítás és maga az egyház is kezdettől kategorikusan kiállt ember és ember egyenlőségét állító felfogása mellett, a jogérvényesítés gyakorlati és főleg világi síkján csak az újkorban, akkor is csak a felvilágosodás eszméinek elterjedését követően jutott el oda az európai jogi gondolkodás, hogy a bűnelkövetőket (különösen a súlyos bűntettek elkövetőit) is emberszámba vegye. Az újkori büntetőjog-tudomány azután minden erejét összeszedve igyekezett századok elmaradását ledolgozandó alapvetően új koncepcionális talajon felépíteni egy új tudományt, a modern büntetőjogot. Ehhez azonban úgyszólván hiányoztak az alapok. A továbbiakban a kései középkor, kora újkor magyar jogéletének két legkiemelkedőbb alakja, Werbőczy István és Kitonich János munkáinak egy-egy releváns jogintézményt tárgyaló részének elemzésén keresztül vizsgálom, miként kezdett bontakozni hazánkban az újkor hajnalán a büntető anyagi jog.

Werbőczy István

A középkori világi jogirodalom súlypontja a szokásjogi normák lejegyzésében, azok kommentálásában, a gyakorlati jogtudás megszerzését elősegítő művek elkészítésében öltött testet. Ez a megállapítás nemcsak Európa nyugati tartományaira igaz, hanem még inkább áll Magyarországra, amelynek szokásjogi szabályait csak nagyon későn, a XVI. század elején gyűjtötte

egybe és tárta az ország elé Werbőczy István (1460–1542). Műve nagyon személyes alkotás, abban az értelemben, hogy a szabályok precíz rögzítése mellett nagyon gyakran egyéni véleményét is hozzáfűzte a leírtakhoz. Műve, bár elsősorban törvénynek készült, nyilvánvalóan a jogászi szaktudás elsajátításán fáradozók számára írt tankönyv és a jogkeresők kézikönyve funkcióját is betöltötte, s ez a szerző tudatos hozzáállásának is köszönhető.[2] Amikor tehát a *Hármaskönyv* fejezeteit olvassuk, gyakran egészen nyíltan, olykor csak a sorok közül, Werbőczy István, a jogtudós is megszólal.

A középkor jogfeljegyzéseinek módszertana és a büntetőjog elvi kérdései iránti közömbösség oda vezetett, hogy a kései magyar középkor monumentális gyűjteménye, a *Hármaskönyv* csak a nemesi magánjog tárgyalása szempontjából nélkülözhetetlen tényállásokat rögzítette.[3] Jól tudjuk, hogy Werbőczy célja valóban főleg a magánjog szabályainak összegyűjtése volt, de a törvénynek szánt mű címe általánosabb tartalmat ígért: *„Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae"* – s valóban, nemcsak érdekes, hanem igen színvonalas fejezeteket olvashatunk jogról, igazságról, sőt jogforrási, államtani, kifejezetten jogelméleti kérdésekről is.[4] Egyvalamit hiába keresünk: a büntetőjog elvi kérdéseit, s pláne az anyagi büntetőjogot. Utóbbit persze nagy hiba volna számon kérni a tudós ítélőmesteren, ámbár teljesen nem is hiányzik művéből: amikor az ítéletek fajait tárgyalja (II. 42.), a főbenjáró ítélet fogalmához rendelten a híres *quinque casus* anyagi jogi jellegű tényállásait rögzíti.[5]

Egy másik helyen a városi polgárok jogairól ír Werbőczy, minek során eljut ahhoz a kérdéshez, hogy a polgárok miképpen büntethetik meg a nyilvános gonosztevőket. Az elkövetői kört – a kor szokásainak megfelelően – szinte csak jelzi (tolvajok, haramiák, gyilkosok, gyúj-

[2] Mint Finkey Ferenc írja: „Werbőczynek […] könyve kidolgozásánál az is lebegett szemei előtt, hogy ezzel honfitársait oktassa, vagyis az ő könyve törvénykönyvnek és egyúttal tankönyvül is beváljék. Ezért törekedett az egyszerűségre és világosságra, s ezért használta az akkor hazánkban divatos szólamokat, ezért nyújtott bő magyarázatokat és történeti fejtegetéseket is, minek következtében munkájában sokkal jobban előtérbe lép a tankönyv, mint a törvény jellege." Finkey F. (2000): *A magyar büntetőperjogi tudomány háromszázados fejlődéstörténete. 1619–1914.* A Jogászok a Kultúráért Alapítvány kiadványa, Sárospatak. 48. (A szerző kéziratát 1948-ban zárta le, ezért a továbbiakban rövidítésként az erre való utalást használom: Finkey 1948.)

[3] E tanulmánynak nem célja a *Hármaskönyv* és szerzője akárcsak vázlatos bemutatása sem. Egyetlen utalást emelnék csak ide, mely szépen jellemzi alkotó és műve jelentőségét: „A Hármaskönyv túlélte Werbőczyt, ellensúlyozta politikai kudarcait. Oly halhatatlanságot biztosított neki, melynek valódiságához ezeréves történetünk során talán senkié sem fogható […] a Hármaskönyv nemcsak magánjogi törvénykönyv. Valóságos közjogi Magna Chartája lett a köznemességnek." Horváth J. (1935): *Az irodalmi műveltség megoszlása.* Magyar Szemle Társaság, Budapest. 234.

[4] Finkey helyesen írja, hogy ha némileg esetlegesen is, de a *Tripartitum*ból kiolvasható a korabeli magyar büntetőjog: „Könyvében tehát benne van az ő korabeli magyar büntetőjog és eljárás is, de nem külön részben vagy szakaszban, hanem éppúgy, mint a különböző közjogi és magánjogi tárgyak széjjelszórva a Hármaskönyv három részének egyes helyein, amint éppen egyik-másik kérdés tolla alá jött" (Finkey 1948: 47.).

[5] „Capitalis itaque sententia, nostro hoc aevo, non nisi ratione invasionis domorum, ac interemptionis, vulnerationis, et sine justa causa detentionis nobilium, praeterea praetextu occupationis quorumlibet jurium possessionariorum, et eorundem pertinentiarum, quocunque nomine censeantur; decerni solet, et pronunciari" (II. 42. § 5.).

togatók és más effélék), megbüntetésükre nézve támpontokat nem ad, kivéve azt a fontos szempontot, hogy amennyiben az elkövető nemesember, a tettenérést kivéve letartóztatni és kínvallatásnak alávetni tilos. Ezenközben a tudós szerző gondolatai – nagy szerencsénkre! – elidőztek a büntetőjog egy nagyon fontos kérdésénél, s viszonylag bőven írt is róla. A városi polgárok és a jobbágyok jogairól szóló, amúgy eléggé szűkszavú fejtegetések közé iktatva találunk egy olyan szabályanyagot, amelyet némi jóindulattal bátran nevezhetnénk a büntető anyagi jog általános részi kérdésének. Ez a jogos védelmi helyzet leírása, amely az alanyi kört tekintve itt is a nemesek egymás közti jogvitáira vonatkozik *prima facie,* de ezen nincs okunk csodálkozni.

Négy címben taglalja Werbőczy a jogos védelem releváns szempontjait, s az olvasónak az az érzése támad, hogy az lehetetlen, hogy az egykorú joggyakorlatnak és a mértékadó jogi gondolkodásnak a büntető törvénykezés más fontos kérdéseiről ne lett volna hasonlóan szilárd álláspontja. A valóság nyilván ez lehetett, de a büntetőjogi irodalom patakja nálunk olyan szegényesen csörgedezett, hogy javarészt ítéletlevelekből kell összegyűjtenünk a „fenyítő törvénykezés" zsinórmértékeit. A jellemzően perjogi indíttatású premissza ez: az emberöléssel vádolt személy szabadulhat-e arra hivatkozással, hogy önvédelmet gyakorolt? A válasz: igen, de az illetőnek bizonyítania kell, hogy őt valaki fegyveres kézzel, ellenséges indulattal támadta meg. A fegyver megléte ezek szerint elengedhetetlen volt, mert ezáltal vált nyilvánvalóvá az ölési vagy legalábbis halálos sebet ütni akaró szándék. A már említett, főbenjáró ítéletekkel sújtott hatalmaskodásokat pedig sem eltűrni, sem elszenvedni nem volt köteles senki. Ha tehát az ész- és jogszerű önvédelem kifejtése közben a kivont karddal támadó maga válik áldozattá, úgy sem vérdíj, sem a vérontás okán követelhető egyéb jog nem érvényesíthető.[6]

Werbőczy azonban továbbmegy: a szorosan vett jogi megítélés egy tágabb aspektusát is felemlíti, amikor a lelkiismeret törvényszéke előtt *(in fora conscientiae)* fordulattal kifejti a megtámadott abbéli kötelezettségét, hogy amennyiben az agresszor elől becsülettel és személyének megmentésével *(cum honore et salvatione personae suae)* menekülhet, akkor ez kötelessége, mert így a kisebb rosszat választja a nagyobb helyett. A menekülést tehát Werbőczy inkább morális kötelezettségként említi, de olyan szoros tartalmi összefüggésben az amúgy jogos védelmi helyzetben levő megtámadott esetleges aránytalan visszatorlási szándékával, hogy valószínűleg nem járunk messze a valóságtól, ha arra gondolunk, hogy erre nézve az egykorú bírói gyakorlat eltérő lehetett, de talán hajlott arra, hogy a megtámadott pozícióját nem abszolutizálva elvárta a leggyakrabban erős indulati hatás alatt álló támadó előli kitérést.

Erősen belemelegedhetett a tudós szerző, mert újabb, mondhatnánk: stádiumtani szempontot is kifejtett ezután. Releváns jelentőséget tulajdonított annak, hogy a támadó ténylegesen már sújtott-e vagy fenyegetően lépett fel. Ha a dolog úgy áll, hogy a támadó ugyan még nem ütött, de arra teljesen elszántan készen áll, s a támadás bekövetkezte kétségtelen, úgy a védekezésbeli erőszak alkalmazása jogszerű. Ha a támadó már ütött, még további finomítást alkalmaz Werbőczy: különbséget tesz az egyszeri és a folyamatos ütésmérések között. Ha a támadó az első

[6] „Et hinc est, quod si quis rationabili, et justa sui in defensione, suum adversarium, qui hostili more, nudo cum ense ipsum aggressus erat, occiderit; et homagium, et sanguinis effusio talis occisi, et interempti, rite peribit, et nunquam recuperari valebit" (III. 21. § 3.).

ütés után mintegy felhagy a támadással, akkor a sértett nem üthet vissza, mert az már bosszúnak számít. A jogszerűen alkalmazott, védelmet szolgáló erőszak és a bosszú között tehát egy érzékelhető időtartam telik el, amelynek megítélése nyilvánvalóan átvezet az eljárásjog területére – amiben semmi meglepő nincs, hiszen Werbőczy a perjogász fejével gondolkodott. Ez a gondolatmenet azzal zárul, hogy amennyiben a perben nem derül ki, melyik fél ütése előzte meg a másikat, akkor a vétek azt terheli, aki a másikat a verekedésre ingerelte.

Szintén a modern jogi dogmatika szótárából kölcsönözve: a jogi tárgy szerint is disztingvál a *Hármaskönyv* írója. Nevezetesen jogos védelmet élvezhet nemcsak a személy, hanem az ingatlan vagyon és az örökség is. A teljesen különböző védett jogi érdekek közös elvi háttere a nemesi birtokjognak a személyek rangjáig felérő védelmi szintje volt, ami mai szemmel talán megütközést kelthet, de a középkori jogfelfogásban magától értetődő volt. Egy olyan korra kell gondolnunk, amikor nemessé alapvetően a birtok tett, a birtokhoz fűző kapcsolat tehát mintegy perszonalizálódott. Akit birtokjogaiban sértettek meg, azt személyében érte a sérelem. A személyek és a dolgok viszonya igen bensőséges volt, mondhatni dialektikus kapcsolatban álltak egymással. Miként a jogos védelem személyes alakzata, az effajta dologias viszonyban bekövetkezett jogsérelem orvoslásakor is jelentősége van az időnek; ott egy szubjektív, nyilván a konkrét esetben a bíró által mérlegelt rövid időtartam volt a választóvonal, itt egy objektív, egy évben meghatározott idő állt a megsértett rendelkezésére, hogy helyreállítsa az eredeti állapotot. A joggyakorlat ezáltal elismerte a jogos önhatalom gyakorlását megsértett birtokjogok tekintetében is, méghozzá erőhatalom alkalmazása árán is, mert azt olvassuk, hogy az erőszak alkalmazóját annak jelentékeny kárával is ki lehet vetni. Ha pedig a támadó a jogszerű birtokos ellenében, annak ellenállva kárt szenved (pl. megsérül, anyagi kára keletkezik), azt nem számíthatja be. Miként a személy ellen irányuló támadás, úgy a birtokjogok megsértésekor alkalmazott erőszak alkalmazása kapcsán is megjegyzi Werbőczy, hogy az Isten és a lelkiismeret ítélőszéke előtt csakis a vétlen önvédelem mérsékletével *(omnis defensa cum moderamine inculpatae tutela fieri debet)* történhet.

A fejtegetésnek ezzel még nincs vége: további kérdésként fogalmazza meg Werbőczy azt a helyzetet, hogy szabad-e fenyegetés miatt valakit megtámadni. A válasz fő szabályként kategorikus *nem,* kivételt egyedül a tűzvészokozással való fenyegetés képez. Ebben az esetben, mely a nyilvános gonosztettek közül is talán a legsúlyosabbnak számított, azért helyezhette kilátásba jogunk már a fenyegetés bekövetkeztekor is a halálbüntetést, mert a tűz az egész közösség létét, anyagi javainak teljességét fenyegette: ezek ellenében egy rossz szót sem volt szabad szólni. Nagy kérdés persze, hogy ténylegesen hány ilyen bírói ítélet született, s kivált, hogy végre is hajtották-e… a „köztörvény" *(lex communis)* azonban Werbőczy szerint megengedőbb volt, mert a megfenyegetett személy oldalán mégis megengedte a szükségesnek mutatkozó erőszak alkalmazását, ha a fenyegető személy olyan hírben állt, mint aki fenyegetéseit be szokta váltani és amúgy is verekedő természetű. Ellenkezőleg pedig, békés természetű emberrel szemben fegyverrel *(sed non ferro vel gladio)* tilos szembeszállni, hacsak társak érkezése nem várható és a késedelem veszedelemmel járna *(mora periculum esset allatura).* Mintegy jó tanácsként megjegyzi a tudós szerző a gondolatmenet végén: mindazonáltal ilyen esetekben is jobb kitérni és a helyszínről eltávozni. Ismét olyan szempontokat olvasunk, amelyek az elképzelt jogvitában eljáró bíró mérlegelését, döntését hivatottak szolgálni.

A fejtegetés utolsó állomásaként azt a kérdést teszi fel Werbőczy, hogy a jogos védelem mások személye vagy javai ellen irányuló támadás esetén is alkalmazható-e. A válasz: határozott *igen*. Az argumentációs bázis dologi jogi természetű: azt olvassuk, hogy ha anyagi javaink védelme érdekében segítséget kérhetünk, még inkább megtehetjük ezt életünk és testi épségünk védelmezésére. Így tehát teljesen idegen személyt is jogszerűen lehet segítségül hívni, akit ugyanaz a jogállás illet meg, mint a megtámadottat. Kivétel itt is van: ha nyilvános gonosztevő *(publicus malefactor)* kér segítséget, őt senki sem köteles megszabadítani.

Kitonich János

A *Hármaskönyv* megszületését követően nagyon hosszú időre szinte megállt az élet Magyarországon. A mohácsi csatavesztés az ország egész életére századokon keresztül bénítóan hatott. Társadalmi, gazdasági viszonyaink szinte megdermedtek, aligha csodálnivaló tehát, hogy a jogintézmények is nagyfokú állandóságot mutattak. Ez a középkor viszonyai mellett nem is lett volna meglepő, az újkor évszázadaiban azonban, amikor Európa tőlünk nyugatra elhelyezkedő, így szerencsésebb történelmű részeiben ritkán látott és tartós fejlődésnek indult a jogrend, nehezen behozható lemaradás folyamata indult meg. Majd' minden jogterületen, így a büntetőjogban is egyre több szakmunka jelent meg, s kialakulóban volt egy új tudományág, a büntetőjog. Ennek jeleként a középkorban egységes perjogból mindinkább kivált a speciálisan a büntetőjogi tárgyú pereket szabályozó büntető perjog *(Inquisitionsprozess),* melynek szabályai innentől máig karakterisztikusan elváltak a polgári perektől.

Hazánkban nagyjából éppen egy évszázadnak kellett eltelnie, hogy egy Werbőczyhez mérhető jogtudós emelkedjen ki, aki írásba is foglalta hatalmas tudását, s ezzel megszületett a kora újkori magyar büntető jogirodalom első, maradandó alkotása, rövidített címén említve a *Directio methodica.* Szerzője Kitonich János volt, aki saját bevallása szerint nem tett mást, mint folytatta Werbőczy István munkáját.[7] Helyesen állapítja meg Finkey Ferenc: „A Directio methodica, mellyel Kitonich a magyar büntetőperjog három évszázados fejlődését megnyitja, oly nagyértékű, s történeti jelentőségű munka, mely ha nem mérhető is Werbőczy *Tripartitum*ának korszakalkotó értékéhez, de mint ennek valódi folytatása, a magyar jogélet és jogtudomány XVII.

[7] A magyar büntetőperjogi tudomány első kiemelkedő képviselője, Kitonich János (1560–1619) életének utolsó évében, Nagyszombat városában jelent meg fő műve, teljes címével: *Directio methodica processus iudiciarii iuris consuetudinarii, inclyti regni Hungariae per: Joannem Kitonich de Koztanica, artium liberalium et philosophiae magistrum, causarum regalium directorum & Sacrae Regni Hungariae Coronae fiiscalem,* mely a következő száz évben még hat kiadást ért meg. Mivel az eredeti latin nyelven íródott, szükségesnek mutatkozott magyar lefordítása: ezt a munkát Kászoni János végezte el (a mű címe: *Rövid igazgatás a nemes Magyar Országnak és hozzá tartozó Részeknek szokott törvény folyásiról. Mellyet deákból magyar nyelvre fordított Kászoni János Varadgyan*), aki kétnyelvű kiadásban adta közre három kiadást (1647, 1650, 1701) megért művét. A továbbiakban a második, lőcsei kiadás szövegét idézem: Kászoni 1650.

századbeli állapotának megismerésére felbecsülhetetlen forrásmű."[8] Miként a *Hármaskönyv*et, ezt is fölvették a *Corpus Juris* gyűjteményébe, így országos elterjedése biztosítva volt.

E műre is igaz a *Hármaskönyv*re tett jellemzés, hogy nagymértékben a tankönyvi műfaj jegyeit viseli magán, de tartalmában már radikális eltérést mutat, amennyiben meghatározó benne a büntető perjog szabályainak ismertetése. Azzal a korszakos változással állunk itt szemben, amely az újkor európai jogfejlődését általánosan jellemzi: a jogági differenciálódással. Mivel a hazai jogászi gondolkodásmód meghatározóan processzuális karakterű, mi sem természetesebb, mint hogy az eljárásjog normáit gyűjti rendszerbe a szerző. Werbőczy még az anyagi jog szabályait is elég bőven, bár teljesen rendszertelenül tárgyalta, ezekre Kitonich tényleg csak mellékesen fordít gondot. Műve kifejezetten a hazai büntető perjog szabályainak a bírói gyakorlat számára készült, részletekbe menő ismertetése, melynek fejezeteiben azonban egynémely fontosabb anyagi jogi szabály is föllelhető.

A *Directio methodica* nem törvénynek készült, így eleve természetesnek hat stílusa és szerkezete, mely a fejezeteken belül kérdésekből és azokra adott válaszokból áll. E kérdések túlnyomó többsége az eljárás aprólékos szabályozását rögzíti, de némelyik általánosabb témák irányába is elkalauzolja az olvasót. A jogász számára legáltalánosabb kérdést a jog mibenléte jelenti. A Kászoni János-féle fordítás az egykorú magyar jogi nyelv bizonytalankodása mellett arra is éles fényt vet, hogy a hagyományos magyar jogi beszéd (mert hiszen a magyar jogi kultúra döntően szóbeli formában élt – még nagyon sokáig…) számára a latin nyelv szókészletének használata sok nehézséget jelentett, mert igen gyakran egymásnak csak nagyjából megfeleltethető kifejezésekkel kellett visszaadni az eredeti (latin) szó tartalmát. Mivel pedig a magyar középkori-kora újkori jogi szaknyelv még egyáltalán nem különült el élesen a köznyelvtől, bátran mondható, hogy Kászoni János magyarítása kifejezett történeti-etimológiai tanulságokat is hordoz.

Itt van mindjárt a X. kérdés: „Az igaz avagy a törvény hány féle, és honnat mondatik?" Az eredetiben a *jus* kifejezés olvasható *(jus quotuplex est),* melynek a fordító kétféle olvasatot ad: az egyik az „igaz", a másik a „törvény". Az amúgy általánosan és már nagyon régóta elterjedt jelentése ezzel szemben inkább a „jog" szó lenne, de Kászoni megörökítette, hogy régi nyelvünkben a szóban forgó *terminus technicus* tartalmát inkább a két másik kifejezéssel jelöltük. Máig élő következménye ennek, hogy az „igazságszolgáltatás" kifejezést modern jogi nyelvünk is használja, éspedig nem annyira az igazság filozofikus jelentésével fölruházottan, hanem pontosan úgy, ahogyan azt emitt a *jus* szó értelmezésénél olvassuk. A római jogon iskolázott válasz jól ismert: „Más a természet törvénye, más viszont az emberi törvény, mellyet nemzetek vagy polgári törvénynek is mondunk, s más utollyára az Isten törvénye."[9]

Az anyagi jog intézményei, fogalmai inkább csak megbújnak az egyes perjogi szabályok sorai közt. A hűtlenség bélyegének *(nota infidelitatis)* említésére például a *repulsio* törvényes módján kívül eső alkalmazásakor kerül sor.[10] A hűtlenség főbb eseteit is fölsorolja, méghozzá

[8] Finkey 1948: 52.

[9] Az eredetiben: „Jus, aliud est jus naturae; aliud humanum (quod & gentium & civile dicitur) & aliud Divinum." Kászoni 1650: 34.

[10] Vö. Kászoni 1650: 154–161.

néhány korabeli konkrét jogesettel illusztrálva: „És nem régen Erdélybe a Báthori Gábor gyilkosi a toronyból hányattatának le, 1614. esztendőben, Medgyesen" (Cap. IX. Qu. XIV.). Egészen a *Hármaskönyv* szemléletét és szóhasználatát követi Kitonich, amikor a főbenjáró ítélet *(sententia capitalis)* említésekor a híres *quinque casus* eseteit sorolja föl: „A főbe járó sententia az, mellyel az öt nevezetes esetekben, ugymint jószág foglalásért, nemes házra való menetelért, nemes embernek meg öléseért, veréseért, sebesítéseért, s méltó ok nélkül való meg tartóztatásáért indult keresetekben; fején és egyedül magára nézendő jószágának, és minden ingó marhájának el vesztésen szokták marasztalni, a férfi ágon lévő világi nemes személyeket, kik között vér szerént való atyafiúság nincsen" (Cap. IX. Qu. V.). A *Hármaskönyv* nyilvánvalóan érvényes és élő szabályaira utal néhány egyéb anyagi jogi tényállás említése, mint: patvarkodás, nyelvváltság, „széktörés" *(violatio sedis).*

Bár az újkori európai büntetőjog a közbűntettek fogalmának és alkalmazásának fokozatos szélesítésével fejlődött ki, Kitonich e tekintetben még teljesen a *Tripartitum,* más szóval a rendi kiváltságok talaján áll. Így a nyilvános gonosztettek elkövetői elleni fellépés és a per lefolytatása bekerült ugyan munkájába, de nála is a Werbőczy-féle ítéletfogalomhoz kapcsoltan: „Az igaz törvény szerént való bírónak, afféle latorságban találtatott személy ellen, törvény úttya szerént való halálos sententiája […] mellyben a sententiázott fejével fizetvén, minden jószága, java, ha mi lészen, gyermekire és attyafiaira marad, avagy egyéb maradváira."[11] Ezután utal a *Hármaskönyv*re (I. Tit. 15.), vagyis átveszi, ráadásul csak utalás módján, annak odavetett megjegyzését. „Jószágokhoz, mind azon által, a fiscus nem nyúlhat – *ibidem* – kivévén azt, ha mi olly marha, a megfogás idein affélénél találtatnék, mint az a bírójé[12] […] Sőt: a peressével is, ha akar, szabadon megbékélhetik."[13]

Ezután következik egy érdekes fejtegetés arról, hogy a fejét vesztett gonosztevő után követelhető-e még anyagi kártérítés is. Maga a kérdésföltevés is utal a gondolkodásmód alapvető sémájára, mely a nemesi perjog kiváltságolt keretei között mozog: ott ugyanis a hatalmaskodás szankciója mindig vagylagos volt, tehát amennyiben a fővesztésre sor került, „jószágpusztítás" már nem következhetett, és fordítva. A nyilvános gonosztevők azonban jellemzően „nemtelenek" voltak, ezért velük szemben a jog alig ismert korlátokat. „Itt értelmes emberek között, egyenetlen vélekedés vagyon erről, hogy kell-é fizetni a felperes kárát, annak javaiból, aki már fejével fizetett, avagy nem kell?" Az egyik álláspont szerint: „Egy huson két bőrt nem vehetni." a másik álláspont szerint pedig: „A latorságért fővel kell ugyan fizetni, de azért a kárról is, javaiból eleget kell tenni." Ezt az álláspontot bővebben bizonygatja Kitonich (konkrét eseteket itt sajnos nem említ). A végső érvet a hűtlenséggel való összevetésből vonja le: „A *nota*-ban és főben járó dolgokban az ember mind fejét, jószágát és mind egyéb javait elveszti; kihez képest igen illetlen dolognak látszanék, ha a gonosztévők, efféle tzégéres vétkekben, kiváltképpen nagy kártételekben, tsak fővel fizetnének, a kár penig, mellyet tselekedtek, tsak semmiben múlnék." a distinkció elvi alapját érintve írja Kitonich, hogy a *Tripartitum* említett helye csak arról szól,

[11] Kászoni 1650, Cap. IX. Qu. XXX. 332.
[12] Vö. Cap. IX. De sententiis, Qu. VIII. Quomodo capitali sententia convictus in persona capi debet?
[13] Kászoni 1650, Cap. IX. Qu. XXX. 332–333.

hogy a tolvajok etc. javai nem szállnak a *fiscus*ra, de azt nem említi, hogy a kár ne lenne megtéríttethető. A konklúzió tehát világos: „A lopó mind a halállal való büntetésre, mind penig a kárnak megtérítésére köteles."[14]

Az egykorú perjog, azon belül az anyagi jognak is kiváló tudora, Kitonich számára világos, hogy a nyilvános gonosztettek megítélésének helyes elvi alapja sokkal inkább a hűtlenség „háza táján" keresendő, mint a nemesi jog belső világában, melynek anyagi jogi tényállástípusait a *quinque casus* századokra rögzítette. Az anyagi jog fejlődésének ez volt az útja: nem a nemesi szabadságok jogalapját szélesítették, hanem éppen fordítva, a bűncselekmények tárgyi súlya és minősége lett mindinkább a megítélés tárgya, a személyi státusjogokkal kapcsolatos kiváltságolt helyzetek pedig lassan háttérbe szorultak.

[14] Ib. 335.

Bódiné Beliznai Kinga

Kivégzési rituálék

A középkorban a halálbüntetés általában a súlyos közbűncselekmények, illetve egyes magándeliktumok vagylagos rendes büntetése *(poena ordinaria)* volt. A különböző kivégzési módok eredetileg a bűnösnek felrótt bűncselekményt tükrözték vissza. A végrehajtás módja szerint egyszerű *(poenae capitales simplices)* vagy minősített *(poenae capitales qualificative)* halálbüntetésről beszélhetünk. Egyszerű halálbüntetésnek számított a rendszerint pallossal történő lefejezés, az akasztás, a vízbe fojtás, illetve a kötéllel történő megfojtás, a megégetés, a megkövezés, a felnégyelés, valamint az „egyszerű" kerékbetörés. Minősített halálbüntetés volt a kerékbetörés, a horogra függesztés, a karóba, illetve nyársba húzás. E halálbüntetési nemek végrehajtása járhatott a végrehajtást megelőző kínzó büntetésekkel is, mint például kézlevágással és nyelvkimetszéssel, tüzes fogókkal csipkedéssel, vagy éppen a vesztőhelyre lófarkon való hurcolással. A XVIII. századtól kezdődően a minősített halálbüntetés kiszabása háttérbe szorult. II. József uralkodását követően a visszaállított halálbüntetések közül jobbára csak a lefejezést és az akasztást alkalmazták.[1]

Voltak különbségek a férfiakra és a nőkre kiszabott büntetések között is. Az akasztás, a kerékbetörés és a felnégyelés tipikus férfibüntetés volt – kivételek persze előfordulhattak –, míg a nőket többnyire vízbe fojtással, máglyán való megégetéssel vagy élve eltemetéssel büntették. A lefejezést férfiakra és nőkre egyaránt alkalmazták.

A halálbüntetés kiszabásával és végrehajtásával a gonosztevő olyan radikális elpusztítása, megsemmisítése volt a cél, hogy még nyoma se maradjon. A középkori ember a tüzet, a vizet, a földet és a levegőt olyan természeti erőnek tartotta, amelyben különleges pusztító, illetve tisztító erő rejlik. Karl von Amira az akasztást a viharistennek, a kerékre vetést a napistennek, a lefejezést a villámistennek, a kibelezést a fák szellemének, az élve eltemetést a helyi istenségnek szánt áldozatként értelmezte.[2]

A nyilvános kivégzés

Az ítéletek végrehajtására nyilvánosan került sor. A nyilvánosság a bíróság, de leginkább a nép számára a büntetőeljárás fénypontját jelentette, illetve a kiszabott büntetés jogi kétségbevonhatatlanságát bizonyította. A nyilvános büntetések mindenki számára megmutatták, hogy a bűn miként torolható meg a nyilvánosság előtt zajló rituális gyilkossággal. Mivel sok olyan bűntettet

[1] Béli G. (1999): *Magyar jogtörténet – a tradicionális jog.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 168.
[2] Mezey B.: A tortúra. *Rubicon,* 2006/7. 28.

követtek el, amelyért halálbüntetés járt, a nyilvános kivégzés, bár viszonylag nagy érdeklődés kísérte, tulajdonképpen megszokott eseménynek számított.

A nyilvánosság alól kivételt csak a nemesek és a főrangú személyek képeztek. A nyilvánosság kizárásával az ítélet nem tölthette volna be minden funkcióját, hiszen nemcsak az volt a cél, hogy megöljék a bűnelkövetőt, hanem hogy érvényesüljön a hatóság által megkívánt elrettentő hatás. A nyilvánosság révén a nép „ellenőrizhette" az ítélet megfelelő végrehajtását és imádkozhatott az elítélt lelki üdvéért.

A város főterén vagy piacán végrehajtott halálbüntetések mellett speciális helyszínekkel is találkozunk az európai gyakorlatban. Kölnben például a város központjában álló dóm déli kapujánál fekvő „kék kő" *(der blaue Stein zu Köln)* szolgált a bíráskodás és sokszor az ítéletvégrehajtás helyszínéül. A kék követ mint a kölni érsek ítélkezési jelvényét a XIII. században említik először a források.[3] Az elítéltet a halálbüntetés végrehajtása előtt a hóhér háromszor „odacsapta" e kőhöz.[4]

Bár a kivégzések száma hihetetlenül magas volt, a középkori gyakorlat annyiban humánusnak mondható, hogy sokszor lehetőség volt a halálbüntetés megváltására, például pénzbüntetéssel. A halálbüntetési nemek közül jobbára a „legbizonyosabb és legkevésbé kínzó módokat", azaz a lefejezést és az akasztást alkalmazták.

Alapos előkészületekre volt szükség ahhoz, hogy a rituálé előírásszerűen és jogilag érvényes formában történjen. Gondoskodni kellett hóhérról, vagy éppen kölcsön kellett kérni egy másik városból, fel kellett építeni a vesztőhelyet, sőt még az elítélt vesztőhelyre kísérésének útvonalát is meg kellett tervezni.

Lefejezés[5]

Az egyszerűen kimondott halálbüntetésen rendszerint a lefejezést értették, amely többek között az emberölésben bűnösök, a nőrablók, kettős házasságot, illetve házasságtörést elkövetők büntetése volt. A pallossal, karddal vagy bárddal történő lefejezést tartották a legenyhébb és a legkevésbé megszégyenítő halálbüntetési nemnek. A lefejezés végrehajtására négy testhelyzetben kerülhetett sor: fekvő helyzetben, a hajnál fogva a fejet megemelve; térdelve, a fejet egy tönkre fektetve; ülő helyzetben, a hóhérszéken vagy kivégzőszéken, vízszintes csapással; igen ritkán pedig álló helyzetben.[6]

[3] „1234 April in Curia Col. Ad flavum lapidem." Wanzeck, Ch. (2003): *Zur Etimologie lexikalisierter Farbwortverbindungen – Untersuchung anhand der Farben Rot, Gelb, Grün und Blau.* Editions Rodopi B. V., Amsterdam – New York. 137.

[4] A hóhér a következő szavakat intézte a halálra ítélthez: „Ich stüssen dich an dä blaue Stein, du küss din Vader un Moder nit mih heim." (Ich stoße dich an den blauen Stein, du kehrst deinem Vater und Mutter nicht mehr heim. – A kék kőhöz csaplak, apádhoz és anyádhoz már nem térsz haza.)

[5] *La justice et les tribunaux. Impôts, monnaies et finances.* Librairie de Firmin-Didot, Paris. 1888. 75.

[6] Mezey 2006: 28.

A leggyakoribb végrehajtási módozat szerint az elítélt a hóhér előtt térdelt, elöl összekötözött kézzel, amelyben sokszor keresztet tartott. Többnyire a szemét is bekötötték, haját rövidre nyírták, hogy ez ne akadályozza a palloscsapást. Közvetlenül az ítélet végrehajtása előtt a hóhér előrelépett és a neki megfelelő formában megigazította a kivégzendő fejét. Majd visszalépett, két kézzel megmarkolta a pallost, és egy csapással lenyakazta a bűnöst.[7]

Nem volt azonban könnyű egyetlen csapással levágni valakinek a fejét. Mivel az elítélt mindig tehetett valamilyen váratlan mozdulatot, a hóhér előre igyekezett meggyőzni arról, hogy ilyen esetben ő sem jár jól. 1594-ben Báthory Zsigmond a török Portával való szakítást ellenző politikai ellenzék tagjait, tanácsurakat és főurakat fejeztetett le mindenféle bírói ítélet nélkül. Ügyüket sem bíróság, sem az Országgyűlés nem tárgyalta, így törvényes ítélet híján a fejedelem egyszerű parancsban intézkedett. A kivégzést 1594. augusztus 30-án a kolozsvári piacon hajtották végre, a fejedelmi palotával szemben, az ott felállított vérpadon. Az ítélet végrehajtását a kolozsvári bírótól elkért pallossal egy szegedi cigányra bízták. Elsőnek Kendy Sándort vezették elő, aki, amikor a vérpadhoz vezették, észrevette, hogy Báthory Zsigmond egy ablakból figyel, így szólt hozzá: „Semmilyen törvény, sem isteni, sem emberi nem engedi meg, hogy bárkit vádemelés nélkül legyilkoljanak, ezért alázatosan könyörgünk hozzád, kegyelmes fejedelem, hogy ügyünkben méltóztasd meghallgatni védekezésünket. Azt követeli tőled a méltányosság, az igazság és hivatalod méltósága, hogy mindenkinek egyformán szolgáltass igazságot." Kendy után Iffjú Jánost vezették elő, akit a hóhér nem tudott egy csapással lenyakazni, hanem a földre szorította, és csak harmadszorra végzett vele. Ezután Forró János következett, aki hiába kérte, hogy egy élesebb pallost fogjon a hóhér, ugyanazzal fejezték le őt is és Szentegyedi Gergelyt is. A lefejezést követően „hatalmas záporeső kezdett hullani az égből, és a lefejezettek testéről lemosta a vért. E jelből sokan úgy ítélték, hogy azok ártatlanok és méltatlanul szenvedtek halált."[8]

Bethlen Miklós *Sudores et cruces* című emlékiratában olvashatjuk, hogy 1698 júniusában Rabutin generális üdvözlésére és tanácskozásra mentek Szebenbe. A generális 160 ezer forintot kért a katonaság számára, méghozzá tizennégy napon belül. „A gubernátor et consequenter a gubernium külde engem – ahogy arról Bethlen beszámol –, már nem tudom ki, tanáccsal, hogy kérjünk dilatiót egy kevéssé annak a pénznek." Mivel a pénz megfizetésére haladékot kértek, Rabutin rettentő haragra gerjedt, és lefejezéssel fenyegette meg az erdélyi főurakat, mondván: „[…] haljon meg, mi légyen az Isten. Irtóztató szók. Mind te dolgod ez, te a többit az orránál fogva hordozod; mind bolondoknak, csutaknak, tőkének tartod; de az ördög elvigyen engem, ha így-amúgy nem bánok véled, a seggednél vagy a lábodnál találod a fejedet etc."[9] Templ pesti polgárt, aki gyilkosnak titulálta polgártársát, lefejezték, és az ítélet kimondta, hogy fejét a lába közé (vagy elé) tegyék.[10]

---

[7] Pandula A. (1987): A hóhérpallos. *Jogtörténeti Szemle,* 2. 80.

[8] Bethlen F. – Jankovics J. (szerk.) (2006): *Erdély története IV. 1594–1597.* Enciklopédia Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár. 81–82.

[9] Bethlen Miklós élete leírása magától, II. könyv. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* 1980. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 851.

[10] Bónis Gy. (1962): *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után (1686–1708).* Akadémiai Kiadó, Budapest. 179.

1408-ból Terebesről maradt fenn a következő ítélet: „Zemplén vármegye alispánja és szolgabírái menedékvalló levelük szerint Sztáncsi Miklós fia Péternek és tizenhárom jobbágyeskütársának, – minekutánna a Csízi Pál megölt jobbágyának bűnös voltára ő maga az oltáron s jobbágyai a törvényszék elébe vitt halott fején megesküdtek, a törvényszék pedig *a tetemnek büntetésül szokás szerint fejét vétette,* – menedéket adnak."[11]

Franciaországban a lefejezés nemesi privilégium lett, sőt a kivégzés előtt álló választhatott, hogy szemét bekössék-e vagy sem. A szem kendővel való bekötése a büntetés súlyosbítását jelentette. 1413-ban Pierre des Essarts párizsi elöljárót lófarkon hurcolták a sisakkészítő műhelyig, ott egy szekérre ültették és kezébe fakeresztet adtak. Egy nyuszttal bélelt, fekete, hosszú bő ruhába és egy fehér nadrágba öltöztették, lábát könnyű fekete cipőbe bújtatták. Így vezették a vesztőhelyre. A kivégzés előtt letérdelt a hóhér elé, csendesen megbocsátotta neki halálát, a jelen lévő urakat pedig arra kérte, hogy tettét ne kürtöljék szét, majd lefejezték.[12]

Anglia történelmében az 1649-ben I. Károllyal szemben lefolytatott per volt az első és egyben utolsó is, ahol uralkodót állítottak bíróság elé hazaárulás vádjával. I. Károly bűneinek kivizsgálását 1649 januárjában kezdte meg Londonban a parlament által kirendelt speciális bíróság, a *High Court of Justice for Trial of the King.* Az ítélet előbb született meg, mint maga a tényállás.

A vád szerint az uralkodó visszaélt hatalmával, zsarnoki és korlátozásoktól mentes abszolút hatalom kiépítésére törekedett, népét szabadságaitól és jogaitól meg kívánta fosztani, a másik fő vádpont pedig a polgárháború kirobbantása volt. A király vitatta a bíróság joghatóságát, és arra hivatkozott, hogy elsősorban Istennek tartozik felelősséggel, valamint kötelezettségei vannak népe felé, azonban érvei hiábavalónak bizonyultak. Károly vádlói – mivel a hatályos jog hasonló esetet nem szabályozott – egy régi római jogi rendelkezéshez folyamodtak, miszerint egy fegyveres csoport megkísérelheti megdönteni a zsarnok hatalmát.[13] John Bradshaw, a bíróság elnöke (aki golyóálló kalapot viselt saját védelme érdekében az egyébként nyilvános tárgyalás alatt) arra hivatkozott, hogy a legfőbb hatalom forrása nem a király, hanem a jog maga, és ebben az összefüggésben az uralkodó csak megbízott tisztségviselő. A koronázási esküből fakadóan pedig a király és a nép között szerződés jön létre, amelynek alapján a nép engedelmességgel tartozik uralkodójának, az uralkodónak pedig meg kell védelmeznie saját népét. Ha e kötelezettség teljesítése csorbát szenved, akkor a kötelék megszakad, és ezzel együtt megszűnik a király szuverén volta.

I. Károlyt mint zsarnokot, hazaárulót, gyilkost és az állami közösség ellenségét[14] 1649. január 30-án nagy tömeg előtt lefejezték. Egy szemtanú ezt írta az eseményről: „Láttam lesújtani a bár-

[11] *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* (szerk. Kammerer E.). VII. köt. 1. fele – *Az I–VI. kötetek időrendi mutatója* (készítette Barabás Samu). 1903. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 390.

[12] *La justice et les tribunaux.* 1888. 75.

[13] http://www.nationalarchives.gov.uk/museum/item.asp?item_id=22 *(Letöltés ideje: 2011. március 31.)*

[14] A bíróság ítélete szerint: „For all which treasons and crimes this Court doth adjudge that he, the said Charles Stuart, as a tyrant, traitor, murderer, and public enemy to the good people of this nation, shall be put to death by severing of his head from his body." http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/charlesIlinks.html *(Letöltés ideje: 2011. március 31.)*

dot, és őszintén mondhatom, szomorú volt a szívem és emlékszem, hogy abban a pillanatban a jelenlevő ezernyi ember ajkáról olyan mormogás szállt fel, amilyent addig sohasem hallottam és remélem, nem is fogok többé hallani."[15]

Károly tetemét bebalzsamozták, még a fejét is visszavarrták, majd a koporsót Windsorba szállították, hogy ott eltemessék. Hiába kopogtatták azonban a Térdszalag terem falait, nem találtak megfelelő üreget. Károly végül abba a sírba került, ahol VIII. Henrik aludta örök álmát. VIII. Henrik, az anglikán reformáció elindítója és I. Károly, az angol puritánok vallási forradalmának áldozata tehát egymás mellett pihent tovább. Károly bizalmasa és udvari papja, Herbert püspök ezen ízléstelen társítás láttán úgy megdöbbent, hogy még a szentbeszédet sem volt hajlandó elmondani.[16]

A halálbüntetés kiszabásánál szokásos pálcatörés rituáléját[17] elevenítette fel a bíróság a XIX. század elején Bács-Bodrog megyében. 1820-ban Zomborban egy városi tisztviselő „borzalmas gyilkosság" áldozatává vált. Kórits Antal városi díjnok felesége, Varga Jozefa szerelmi viszonyt folytatott Tomaskovits Jánossal és elhatározták, hogy a férjet elteszik láb alól. 1819. december 5-én Tomaskovits János az asszony segítségével végre is hajtotta a bűncselekményt és az áldozat holttestét a közeli sáncárokba dobták.

A város bírói tanácsa 1820. május 9-én hozott ítéletet a bűnösök felett, mindkettejükre pallos általi halált szabott ki, azzal, hogy a kivégzés előtt jobb kezüket vágják le, és a kivégzést követően Tomaskovits János testét törjék kerékbe. A m. kir. udvari kancellária e súlyos ítéletet, kegyelem útján, a kézlevágás és kerékbetörés elengedésével egyszerű fejvételre változtatta. Az ítéletet december 31-én délelőtt hirdették ki a „sápadt bűnösök előtt, mindkét nembeli sokaság nagy tolongásában". Az ítélet felolvasása után az első pótbíró a megtagadott kegyelem jeleként először Varga Jozefa, majd Tomaskovits János előtt egy-egy feketére festett pálcát kettétört és lábaik elé dobta.

A halálbüntetés végrehajtására 1821. január 2-án került sor. A kivégzésről szóló jelentés szerint az elítélteket városi polgárok követték a vesztőhelyre, a kocsik mellett pedig tizenkét császári katona lovagolt kivont karddal. A menetet a bíró és a városi alügyész vezette lóháton „a bosszúálló és diadalmaskodó fiscus képében". A városháza keleti kapujánál a vérontás és pallosjog jeleként vörös zászló lengett.

[15] Hibbert, Ch. (1999): *Windsor. A királyi udvar.* Holnap Kiadó, Budapest. 57.

[16] Szántó Gy. T. (2009): Forradalom Angliában. In: Poór J. (szerk.): *A kora újkor története.* Osiris Kiadó, Budapest. 60. Geoffrey Robertson ausztrál/angol jogtudós és jogtörténész, a Hágai Nemzetközi Bíróság szakértője részt vett Milosevics, Pinochet és Szaddam Huszein perének előkészítésében. Robertson I. Károly tárgyalási jegyzőkönyveiből és John Cooke ügyvéd, a királyper közvádlója levezetéséből merítette a modern zsarnokperek megalapozásához szükséges érveket.

[17] A bíró pálcáját az elítélt feje felett kettétörte, és a kis darabokat a lába elé dobta a következő szavakkal: „Most már az Isten segítsen neked, én már tovább nem tudok." Ha az ítélethirdetésre közvetlenül a kivégzés előtt került sor, akkor az eltört pálcát a nép közé dobták. A pálcadaraboknak babonás erőt tulajdonítottak, amelyeket aztán a hóhérsegédeknek kellett összeszedniük. Mannheimben még 1900-ban is törtek pálcát egy elítélt feje felett.

Az ítélet újbóli felolvasása után először Varga Jozefát kötötték a gyepmesterek „a szilárd karóhoz erősített vörös székhez", és a hóhér egyetlen csapással levágta a férjgyilkos asszony fejét, majd Tomaskovits János következett. A hóhér „a jól végzett munka után a véres kardot villogtatva, ügyességének jelét mutatta be". A holttesteket – „mindkettőnek fejét a lábaik közé rakván" – külön koporsóba tették, és közvetlenül „a karó mellett, ettől délre" eltemették.[18]

Akasztás

A halálbüntetés talán leggyakrabban alkalmazott módja az akasztás volt. Szent László törvényei szerint, ha a tolvaj szolgát másodízben érték tetten, fel kellett akasztani. A *Hármaskönyv* szerint a tolvajokat fel kell akasztani, a rablókat karóba húzni vagy kerékbe törni, a gyilkosokat pedig le kell nyakazni.

Kezdetben élő fák ágaira, főként tölgyfára,[19] akasztották fel az elítélteket. Az akasztófa legrégibb alakja az egyágú, az általánosan elterjedt pedig a kétágú akasztófa volt, de tudunk három-, illetve négyágú akasztófákról is. Az elrettentés és a bűnelkövetéstől való visszatartás megvalósulása érdekében az volt a szabály, hogy az akasztófákat olyan magasra kell építeni, hogy alatta egy lovas katona kezében feltartott lándzsájával kényelmesen ellovagolhasson.

Az elítéltet levetkőztették, mivel úgy hitték, hogy a meztelen emberi test elriasztja a démonokat, majd a bűnös szemét egy fekete kendővel bekötötték, kezeit a háta mögött összekötözték – így bénítva meg a démoni, veszélyes erőket –, és haját lenyírták.[20] Létrán vitték fel a keresztgerendához, amelyről lecsüngő kötélből a hóhér hurkot vetett a nyakára, majd a létráról letaszította és így megfojtotta. Egy francia forrás arról tanúskodik, hogy az elítéltnek három kötelet vetettek a nyakába. Kettő kisujjnyi vastagságú volt, a végén egy-egy hurokkal, amellyel a szerencsétlent megfojtották. A harmadikkal a holttestet dobták le az akasztófáról.

Némely helységünk (pl. Sepsiszentgyörgy) akasztóhámot is alkalmazott a büntetés végrehajtására. Az elítéltet egy külön kötélen húzták a magasba, a hóhér pedig létrán mászott utána. Ehhez a csigán való fölhúzáshoz egy szíjból készült hámot adtak az elítéltre, amelyen hátul egy karika volt, és ahhoz erősítették a kötelet. A kötelet pedig a csigán húzták keresztül.

Az elkövetett bűncselekmény súlyától függően még az akasztásnak is voltak fokozatai. E halálbüntetési nem „kitörölhetetlen szégyennek" számított, megsemmisítő erejét azzal is fokozhatták, hogy a holttestet a madarak prédájául hagyták. Pontosan előírták, hogy a holttest

[18] Zsoldos B.: Törvénykezés. In: Borovszky S. (főszerk.): *Magyarország vármegyéi és városai.* Bács-Bodrog vármegye I., Budapest. http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0002/15.html *(Letöltés ideje: 2012. október 20.)*

[19] A germánok és a skandináv népek a tölgyet formája és hosszú élete miatt kedvelték, és különleges helyet foglalt el a fák között azért is, mert a mennydörgés istenének, Thornak (Donarnak) szentelt faként tisztelték. A nagyság, az erő és fájának keménysége révén a halhatatlanság szimbólumának tekintették. Az ókori néphit drüaszok (fákban lakozó nimfák) által lakott eleven lényeknek képzelte a tölgyfákat, leveleiknek pedig oroszlánt lenyűgöző erőt tulajdonított.

[20] Sturm, F. (1962): Symbolische Todesstrafen. In: *Kriminologische Schriftenreihe aus der Deutschen Kriminologischen Gesellschaft.* V. köt. Kriminalistik Verlag, Hamburg. 139, 146.

mennyi ideig lógjon az akasztófán. Besztercebányán 1681. március 4-én többeket felakasztottak, és testüket „undorgerjesztési" célokból majdnem tíz hétig az akasztófán hagyták.[21]

Ha túl hosszú időt állapítottak meg, előfordulhatott, hogy a test lezuhant vagy ellopták, illetve bizonyos testrészei eltűntek. A testrészek eltűnése főként azoknak volt köszönhető, akik hittek ezek gyógyhatásában. A családtagok követték el jobbára a lopást, hiszen igyekeztek megszabadulni a szégyentől és biztosítani rokonuknak a lelki megnyugvást. Kivételes szégyennek számított, ha valakit épp a többemeletnyi akasztófa-építmény közepére vagy túl magasra akasztottak.[22]

1554-ben a Marosvásárhelyen tartott Országgyűlés határozatában kimondta, hogy „a két nővel bíró férfiak vagy két férjjel bíró nők, a paráznák, házasságtörők, a gyilkosok, orvok, orgazdák akasztassanak fel, ha három vele egyenlő állású tanú rájok van".

Busik Jánost hűtlen kezelés és csekély értékű lopás miatt bilincsben végzett közmunkára ítélték. Pesten töltötte büntetését, amikor korábbi gyújtogatása miatt újból vádat emeltek ellene. Busik bevallotta, hogy Dunakeszin és Veresegyházán három házat fosztott ki, majd fel is gyújtotta azokat. Pest tanácsa az érvényben lévő törvényeket alkalmazva máglyahalálra ítélte, majd büntetését kard általi kivégzésre és holttestének elégetésére enyhítette. Végül az 1697-ben Bécsben hozott ítélet alapján felakasztották, méghozzá úgy, hogy a rögtönzött bitófát a máglyára helyezték, így a halál beállta után azonnal sor kerülhetett a holttest elégetésére.[23]

1738-ban Stuttgartban különleges rituálé keretében végezték ki a zsidó Süss Oppenheimert, akit hazaárulással, csalással, paráználkodással és egyéb bűncselekmények elkövetésével vádoltak. Bűneiért egy rendkívül magas bitófára akasztották, méghozzá egy hatalmas ketrecben, amely a bitó fölé magasodott. Skarlátvörös köpenyt és egy feltűnő gyűrűt viselt kivégzésekor. Mivel az ítélet kihirdetésekor kijelentette, hogy úgysem akaszthatják magasabbra, mint az akasztófa, a bíróság költséget nem kímélve mindent megtett, hogy a bitónál magasabbra akaszthassák – a nyilvánosság még nagyobb ámulatára. A toronymagasságú akasztófát vasból készítették.[24] A kivégzést 12 ezer ember nézte végig, és Oppenheimer teste hat évig csüngött a ketrecben a bitófán.[25]

1718-ban a Kraszna megyei statútumok a bíró és az esküdtek akasztását helyezte kilátásba: „Koborlo, 's alá 's fel-járó, akár magános akár cselédes embereket egy Falu is maga közzé bébocsáttani ne mérészelyen, még ha Passussal járna is, Nemes Vármegyénkben kívűl lakó ember, tehát az olyan idegen kivált az olyan Erdélyből jövő embert mindjárt a' Falun kivűl tartoztassék, mind addig míg casussát Mlgs. Fő-Ispány Úrhoz […] nem reportálják, és az olyan inteveniens emberek iránt, a' Tiszt dispositiojához tarcsa minden Helység magát, külömben a renitens Falu 200. for. Büntetésben incurrál, vagy a' *Biró 's Esküttek fel is akadnak érette*."[26]

[21] Weber S. (1889): *Bűntények és büntetések.* Történelmi Tár, Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 633.

[22] Dülmen, van R. (1990): *A rettenet színháza – Ítélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban.* Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest. 120.

[23] Bónis 1962: 179.

[24] Dülmen 1990: 120.

[25] Az Oppenheimerrel szemben lefolytatott pert szépirodalmi alkotások is megörökítették (Wilhelm Hauff, Lion Feuchtwanger).

[26] Kolosvári S. – Óvári K. (szerk.) (1885): *A magyar törvényhatóságok jogszabálygyűjteménye.* I. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 365–366.

Karóba húzás

A karóba húzás – török hatásra – viszonylag későn, csak a XVI. században jelent meg a magyar joggyakorlatban. A büntetés végrehajtását több ember végezte. A kihegyezett öt-hat méter hosszú rúdra az elítéltet ráültették, és a lábára kötött kötelek segítségével a karóra ráhúzták. E súlyos büntetést szabták ki a kicsapongó szolgákra, a gonosztevőt el nem ítélő falusi bíróra, az útonállókra, a betörőkre, a lopókra, illetve a nemesség ellen lázító parasztokra.

1680-ban a munkácsi úriszék döntött egy rákói jobbágy ügyében, aki több társával együtt tolvajkodott, „sütögetett", fosztogatott. Az úriszék az 1608. évi (k.u.) I. tc.-re és a *Hármaskönyv*re való hivatkozással indítványozta, hogy „elsőben erősen megsütögettessék, minthogy maga is sütőgető volt, annak utána két kezét vágják le, az után lófarkon a törvényfáig hordoztassék és úgy karóba vonattassék". A bíróság végül megelégedett azzal, hogy először „megsütögették", majd karóba húzták.

Kővel agyonverés, megkövezés

A kővel agyonverés a legősibb halálbüntetési nem, amelyet már a Bibliából ismerünk. Úgy hajtották végre, hogy az elítéltet a hátára fektették, karóhoz kötötték, majd a négy személyből álló kivégzőosztag a mozdulatlan ember mellére súlyos követ ejtett. Ha életben maradt, akkor a kövezést az egybegyűjtött szilánkokkal folytatták. Európa északi országaiban előfordult, hogy az elítélt szemét bekötötték vagy egy zsákot húztak a fejére, hogy démoni pillantásaitól megóvják a kivégzésen részt vevőket.[27]

1638. július 17-én egy Krisztust káromló kolozsvári ötvöst, Thoroczkai Jánost kővel agyonverésre ítéltek, mivel azt mondta, hogy jönne csak Krisztus a földre, a szőlőbe küldené, hogy dolgozzon. Désen öt cigány kövezte meg, feleségét pedig kipellengérezték.

Emlékezetes a következő ítélet is: „1732. Deliberatum est: Munkácsi feőbíró Kontzházy János Házánál tetszett a törvénytevő személyeknek, mivel a tanuknak fassioiból előttünk világosan constatálva, hogy Városunkban lakó Tétsi István az Istennek méltósága ellen, Ördögadta, menykőteremtette, disznóadta éktelen káromlásokat tett volna, sem isteni, sem emberi szép intéseknek nem engedett volna, azért a következő Hétfőn (heti vásár alkalmával) ugy mint 3-a novembris 1732. A Piaczon levő falóra feltétetik és délig ottan detineáltatik proprimo, prosecundo, hogyha azon éktelen káromlásokban lelendzéndik, tehát ismét feltétetvén a falóra, onnan 12 órakor levétetvén, negyven lapát adatik. Mindazokkal sem gondolván, ha harmadszor is azon gonoszságát előveszi, ország törvénye szerint, *megköveztetik.*"[28]

[27] Sturm 1962: 135.

[28] Lehoczky T. (1892): Kútfők a magyar káromkodás történetéhez. *Ethnográfia,* Budapest. 3. 213.

Kerékbetörés

A kerékbetörés úgy történt, hogy a hóhér egy nehéz vasalt kerékkel az elítéltnek előbb a végtagjait, majd mellkasát vagy nyakszirtjét zúzta össze, végül a holttestet egy hosszú rúdra tűzött nagyobb, vízszintes kerékre helyezte. Ha az ítélet „kegyelemcsapással" szólt, akkor a hóhér először az elítélt szívét vagy nyakszirtjét, utána pedig a végtagjait zúzta össze. Ha „élőt a kerékre" szólt az ítélet, akkor a halálos ütés elmaradt, és az összezúzott testet élve tették fel, tagjait a küllők közé befonva, a másik nagyobb kerékre, ahol a kivégzendő csak hosszú szenvedés után halt meg. Enyhébb volt a büntetés, ha az elítélt tagjainak összetörését felülről és nem alulról kezdték, mert így hamarabb bekövetkezett a halál, illetve az öntudatlan állapot, mivel az első ütéssel a nyakára vagy a mellére sújtottak a szerencsétlennek. Az alulról való kerékbetörést az elítélt lába szárán, alsó karján kezdték, és combján, illetve felső karján folytatták. Néha a gonosztevő bizonyos okoknál fogva olyan kegyelemben részesült, hogy előbb levágták a fejét, azután testét a kerékre tették, és a fejét fölé tűzték.

A kerékbetörésre használt keréknek 12, 10 vagy 9 küllője volt. A középkori ember a kerék misztikus voltát arra alapozta, hogy a kerék emberi beavatkozás nélkül is képes gyorsan helyet változtatni.[29]

1605-ben egy Lesketch Lukács nevű férfit sújtottak ezzel a szörnyű büntetéssel, aki urát agyonütötte és a hóba elásta. Tettét kínvallatás nélkül beismerte, mentségül pedig azt hozta fel, hogy a meggyilkolt férfi felesége őt paráznaságra csábította és házasságot ígért neki.[30]

1630-ban egy nemes legényt azzal vádoltak, hogy egy szombathelyi házat éjszaka fegyveresen, társaival együtt kifosztott. A tárgyalási jegyzőkönyv szerint az érdemi védekezést meg sem kísérelte, csupán arra hivatkozott, hogy tettét egy asszony felbujtására követte el, de „az melly mentsegh nem patrochynalhatt nekje mivell az ky búnt chelekszik, akarky keszerettesereys, az búntettetik erette". Az úriszék a legényt ifjúkorára és nemesi származására tekintettel kerékbetörés helyett fejvesztésre ítélte, és holttestét rendelték el a kerékre vetni.[31]

Tűzhalál

A XVI–XVII. században a tűzhalál – a megégetés vagy a máglyahalál – elsősorban a gyújtogatók, a boszorkányok, az eretnekek, a méregkeverők, a pénzhamisítók, illetve a szodómiát elkövetők büntetése volt. A korabeli Magyarországon a szentségtörést és gyújtogatást elkövetőkre elevenen elégetést, enyhítő körülmények esetén valamely más halálnemet és holttestüknek elégetését szabták ki. A szent tárgyakat ellopókat és orgazdáikat kínvallatás után égették meg. Újlak város jogkönyve a következőképp rendelkezett: „Ha egy öregasszony az Úr testét magához véve azt a szájában tartja azért, hogy későbbi ördögi sugallatra ráolvasson vele, vagy ha valaki

[29] Sturm 1962: 155.
[30] Vajna K. (1907): *Hazai régi büntetések II.* Lőrintz János „Univers" Könyvnyomdája, Budapest.
[31] Varga 1958: 648.

a szobrok vagy a falakon és képtáblákon látható Megfeszített, a szent Szűz, szent János szemét kivájja, és ezzel bármilyen kigondolható módon valamiféle varázslást űzve, ahogy ez kitudódik, az ilyeneket azonnal a legsúlyosabb kínzással kell vallatni az elkövetett gonosztettről, és amikor megbizonyosodtak felőle, a vesztőhelyre kell vinni őket, és ott, miután a hírnök a fentebbi kikiáltást elvégezte, őket tűzben kell megégetni."[32] A pénzhamisítókat büntetésként arra kötelezték, hogy: „először készítsenek faágakból koszorút, fúrják át a hamis pénzeket, és kötözzék őket körös-körül a koszorúra, és helyezzék a hamisítók fejére, és úgy megkoszorúzottakat vezessék ki, és a gonoszok vesztőhelyén égessék el őket".[33]

A megégetésre ítélt személy démoni erejének megbénítása, illetve az ítélet-végrehajtás folyamán a démonokkal való kapcsolatteremtés megakadályozása céljából a vesztőhelyre kísérendő elítéltet levetkőztették, haját lenyírták és kezeit összekötözték. Földöntúli erőket tulajdonítottak a máglyáról felszálló füstnek is. Éppen ezért a boszorkányokat általában dombokon vagy szűk völgyekben égették meg. Veszélyes volt a bűnös személy teste után maradt hamu is, így azt a levegőbe vagy a folyóvízbe szórták.[34]

Nürnbergben 1659-ben egy szodómiát elkövető pásztort ítéltek megégetésre. A korabeli tudósítás szerint rendkívül „szörnyű és sajnálatra méltó" halállal halt meg: „[…] még élt, amikor a tűz belekapott a lábát és karját szorító kötélbe, sőt még akkor is, amikor a tűz karjára, lábára és testére átterjedt".[35] Az ítélet végrehajtása úgy történt, hogy az erre kiválasztott helyen egy cölöpöt állítottak fel. E köré szalmából vagy fahasábokból máglyát készítettek úgy, hogy valamivel magasabb legyen, mint az elítélt. A bűnöst megfosztották minden ruhájától, kénsárga ingbe öltöztették és a máglyára vezették, ahol kötelekkel és láncokkal a cölöphöz kötözték. Annyi rőzsét és szalmát dobtak a máglyára, hogy az az elítéltet beborítsa. Végül egyszerre minden oldalon meggyújtották a tüzet.

Az ítélet néha úgy szólt, hogy a bűnöst először meg kell fojtani, és csak azután kerüljön sor a megégetésre, máskor kis lőporos zacskót akasztottak a nyakába, hogy a tulajdonképpeni megégetést már ne érje meg. Gyakran megtörtént, hogy az elítéltek fájdalmainak megrövidítésére a mellkas magasságában egy hegyes vaskampót helyeztek a máglyát képező rőzsék közé a cölöppel szemben. Miután meggyújtották a tüzet, a hóhér meglökte a kampót, amely felnyársalta a szerencsétlen áldozatot.

A megégetést gyakran alkalmazták egyéb kivégzési módokkal összekapcsolva, büntetésszigorításként is, például olyan gonosztevő esetében, akit nemcsak gyilkosság miatt ítéltek halálra, hanem rablás és vérfertőzés miatt is büntettek. A kivégzési procedúra során ezt úgy próbálták kifejezésre juttatni, hogy a kerékbetörést akasztással vagy az előzőleg összetört test megégetésével kapcsolták össze.

A toulouse-i parlament mint fellebbviteli bíróság 1560. szeptember 12-én döntött Arnaud du Tilh ügyében. A férfi elcsábította Martin Guerre feleségét, házasságtörést követett el vele,

[32] Hegedűs A. (ford. és kísérőszövegekkel ellátta) (1983): *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon.* Forum Könyvkiadó, Újvidék. 140.
[33] Hegedűs 1983: 139.
[34] Sturm 1962: 174.
[35] Dülmen 1990: 114.

bitorolta a férj nevét és rangját, és eltékozolta annak vagyonát. Nyilvános megkövetésre *(amende honorable)* és halálbüntetésre ítélték tettéért. Az ítélet szerint Arnaud du Tilh-nek az artiguesi templom ajtajánál térden állva, egy ingben, hajadonfővel, mezítláb, kötéllel a nyakán és égő viaszfáklyával a kezében kellett bocsánatot kérnie Istentől, a királytól, Martin Guerretől és annak feleségétől. Ezután az elítéltet a hóhér végigkísérte a városon a vesztőhelyig, ahol felakasztották, majd megégették.[36]

Vízbe fojtás

Vízbe fojtással büntették a boszorkányokat és a paráznákat: „Ha valamely öregasszony leányokat vagy fiatalasszonyokat pénzért vagy kedvezésért megbecstelenítésre vagy házasságtörésre csábít el, a házbeliek, az ügyfelek és egyéb, házasságon kívül álló személyek javára, és ez jogilag kielégítő módon rájuk bizonyítható, akkor az ilyen öregasszonyokat élve kell megkötözni, és sodró víz habjaiba dobni."[37]

A vízbe fojtás viszonylag bizonytalan kimenetele miatt bizonyos elemei az istenítéletekre emlékeztettek. A kivégzésre általában egy hídon került sor. Az elítélt asszonyt (ritkábban férfit) részben levetkőztették, majd le kellett guggolnia, hogy térdhajlatai alatt egy botot dughassanak át. Miután a bot mögött kezeit és lábait összekötözték, a vízbe lökték. A vízbe fojtás azért válhatott női büntetéssé, mert régen úgy gondolták, hogy szerencsétlenséget okoz a vérző nő látványa.[38]

Budán az anyát, aki „erkölcstelenségre adja" leányát, illetve a férfit, aki házát „erkölcstelenségre megnyitja", zsákba kötve a Dunába vetették.[39] Hasonlót olvashatunk az úriszéki ítéletekben is, amelyek gyakran arra kötelezték a férfit, hogy a leányt, akivel szerelmi viszonyt tartott fenn, vegye feleségül. 1637 októberében Balogváron került a földesúr elé három szentsimoni legény (testvérek) ügye, akik egy ottani menyecskét látogattak rendszeresen. A nőt paráznasággal vádolták, anyját pedig, mint aki tudott a dologról, kerítéssel. Az asszonyok – bár az egyik ifjú épp az ellenkezőjét vallotta – a vádat tagadták, így a bíróság tisztító eskü letételére kötelezte őket. „[…] az menyeczke es az annya tagadvan az dolgoth, intra quindenam heted heted magokall menczek magokatt, hogy az menyeczke sem az praedicator fiával, sem az három iffiuval, nem paráználkodott; az anya penigh, hogy semmi latorsagat nem tugya az leányának. Secus az menyeczke mint parázna szemelly capite plectatur, az annya penigh mint kurva kerítő zakban bujtatván vettessék vizben."[40] A vízbe vetés a korabeli jog szerint a kerítők rendes büntetése volt.

[36] Zemon David, N. (1999): *Martin Guerre visszatérése.* Osiris Kiadó, Budapest. 85–88.
[37] Hegedűs 1983: 131.
[38] Sturm 1962: 160.
[39] Relkovič N.D. (1905): *Buda város jogkönyve.* Stephaneum Nyomda, Budapest. 228.
[40] Varga 1958: 726.

Elevenen eltemetés

Az elevenen eltemetés különösen súlyos és kegyetlen büntetési nemnek számított, amellyel az erkölcsi szabályok megsértőit, házasságtörőket, csecsemőgyilkosokat, illetve néha a súlyosabb lopást elkövetőket büntették. Az elevenen eltemetésre ítélt személyt levetkőztették, majd a hátára fektetve a bitófa alatt ásott gödörbe tették, megkötözték és tövisekkel borították, végül pedig a lábánál kezdve betemették.

A házasságtörést elkövető házastársról a következőképpen rendelkezett Újlak 1525. évi jogkönyve: „Ha egy törvényes házasságban élő férfi vagy nő házasságtörést követ el, akkor az a férfi, aki törvényes feleségét valakivel rajtakapja, mindkettőt jog szerint megölheti, és meg is kell ölnie, ha van hozzá elégséges ereje. Ha nincs hozzá ereje, akkor be kell záratni őket és börtönbe vettetni, és törvényes úton súlyos kínzással ki kell vizsgálni és kinyomozni az ügyüket a bíró és az esküdtek jelenlétében, és miután rájuk bizonyult a tett elkövetése, akkor a vesztőhelyre kell hurcolni az ilyeneket, és sírt ásva ott, élve kell őket a sírban egymás fölé temetni, derekukat karóval átütni, és így élve kell őket eltemetni."[41] E kegyetlen kivégzési módot alkalmazták Budán és Pozsonyban is.

Lőcsén a XVI–XVII. században a gyermekgyilkos asszonyokat ítélték elevenen eltemetésre. A hóhér az elítéltet egy nyárssal vagy egy kihegyezett karóval még át is szúrta, mivel a néphit úgy tartotta, hogy egyébként lelke visszatérne.[42] Hasonló hiedelemre utalnak a korabeli német városi jogkönyvek is. 1655 januárjában Friedmann Zsófia bűnhődött elevenen eltemetéssel. Az asszony először tagadta, hogy újszülött gyermekét megölte. Később azonban vallomást tett, miszerint a gyermeket megszülte, a köldökzsinórt elvágta, és mivel az újszülött kiabált, a párkányhoz ütötte és így megölte. Az ítélet kimondta, hogy a gyilkos anyát elevenen kell eltemetni és karóval át kell szúrni a testét. Tekintettel arra, hogy beismerő vallomást tett, a végrehajtás során annyiban megkegyelmeztek neki, hogy – miután mellét tüzes fogókkal megcsipdesték – karddal lefejezték. A büntetést nem kerülhette el az a kovácslegény sem, akivel paráználkodott, ő tizenkét botütést kapott a deresen, és utána kiűzték Lőcse városából.[43]

Felnégyelés

Felnégyeléssel elsősorban a főbenjáró politikai bűncselekmények elkövetői bűnhődtek. E halálbüntetési nem – amelynek magyarországi alkalmazása nem tekinthető gyakorinak – eredetileg az elítélt lovakkal történő szétszaggatását jelentette. Mivel azonban a lovak ritkán tudtak szétszakítani egy embert, a felnégyelés csak akkor sikerült, ha a hóhér előzőleg szétvágta a hajlatokat. Gyakran azonban más technikát alkalmaztak. A hóhér segédei a meztelenre vetkőzte-

[41] Hegedűs 1983: 131–132.

[42] Bruckner Gy. (1926): *A magyar jogtörténetírás folklore-isztikus hiányai.* Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadóvállalat R.-T, Miskolc. 9.

[43] Weber 1889: 631.

tett elítéltet egy fapriccsszerűségre fektették és minden végtagját rögzítették, majd egy nagy, kifejezetten erre a célra készített késsel alulról felfelé haladva felvágták a mellkasát, hogy kivegyék a beleit, a szívét, a tüdejét és a máját, illetve mindent, ami a testben található. Ezután az elítéltet egy asztalra, padra vagy bakra fektették és egy különleges fejszével levágták a fejét, testét pedig felnégyelték. A test darabjait egyenként tölgyoszlopokra vagy a főbb utak mentén felállított alkalmi bitókra rögzítették.[44]

A skót hazafit, William Wallace-t – aki még ma is Skócia szabadságának szimbóluma[45] – hűtlenség és felségárulás vádjával állították bíróság elé 1305 nyarán. Fő bűnei között rótták fel, hogy nem tett hűségesküt I. Edwardnak, és hogy nem esküdött fel az angol koronára sem.

Az ellene lefolytatott tárgyalás minden törvényes eljárási szabályt mellőzött. A Westminster Hallban 1305. augusztus 23-án tartott bírósági tárgyaláson nem voltak esküdtek, sem védőügyvédek, nem hallgattak meg tanúkat, de még maga Wallace sem beszélhetett. A bűnösségét és a halálbüntetést kimondó ítélet tulajdonképpen már elfogása előtt készen volt. Az ítélet végrehajtására London West Smithfield negyedében került sor, mint „törvényen kívülit" *(outlaw)* különösen kegyetlen módon végezték ki. Wallace-t egy faemelvényre vezették, megszégyenítésül babérból készült koronát tettek a fejére, majd meztelenre vetkőztették és testét két lóval nyújtották. A nyakára egy kötelet tekertek, majd ezzel a levegőbe húzták, ügyelve arra, nehogy idő előtt meghaljon. Belső szerveit kivették és elégették. Holttestét felnégyelték: fejét elrettentésül a London Bridge-re függesztették ki, jobb karját a Newcastle-upon-Tyne hídra, bal karját Berwickben, jobb lábát Stirlingben, bal lábát pedig Perth-ben.[46]

A középkori ember számára minden, ami a halálbüntetés végrehajtásával együtt járt, babonás erővel bírt. Az akasztott ember kötelét is ilyen szerencsét hozó talizmánnak tartották – és egy XX. század eleji jogesetből kiderül, hogy nemcsak a középkorban.

1902 októberében adta hírül a Budapesti Hírlap a Csíkszentdomokoson történt következő esetet: a faluban, szobájában a mestergerendára felakasztotta magát szobájában egy beteges fiatalasszony, Boros Jakabné. Amikor rátaláltak, már meghalt, de valaki levágta a kötélről, és a földön feküdt. A hatóság megvizsgálta a holttestet, és kiderült, hogy olyan rövid kötélen, amilyen a nyakán volt, „semmi szín alatt sem" akaszthatta fel magát, és nem zárták ki, hogy valaki hurokkal megfojtotta, bár az egyéb jelekből szinte biztosra lehetett venni, hogy öngyilkosság

[44] Dülmen 1990: 115.

[45] Skócia déli részén a helyiek gyakran fellázadtak az angol katonák ellen. Egy ilyen konfliktusban William Wallace is részt vett, és korábbi sérelmein bosszút állva néhány angol katonát saját kezével ölt meg. Wallace így I. Edward ellensége, törvényen kívüli lett. 2004-ben John Stewart Heselden képviselő petíciót nyújtott be a skót parlamentben, amelyben többek között indítványozta, hogy az angol parlament mondja ki Wallace ártatlanságát. Azzal érvelt, hogy jogtalan volt Wallace-t felségárulással vádolni, hiszen sohasem esküdött fel az angol koronára. Bár a skót parlament Petíciós Bizottsága megtárgyalta, a petíciót 2005 tavaszán lezárták. http://www.scottish.parliament.uk/business/committees/petitions/mop-04/pumop04-1110.htm *(Letöltés ideje: 2011. április 10.)*

[46] Mackay, J. (1995): *William Wallace: Brave Heart, Edinburgh-London.* Mainstream Publishing, 263. http://www.lawbuzz.com/justice/braveheart/sentence.htm *(Letöltés ideje: 2011. április 10.)*

történt. Keresni kezdték a kötél hiányzó részét, de nem találták. A községi elöljáróhoz viszont eljutott a közbeszéd, hogy mivel sokan szerencsét hozó erőt tulajdonítanak az akasztott ember kötelének, a hiányzó darabot valószínűleg valaki ellopta. Azt tartották ugyanis, hogy ha ilyenfajta kötéllel megdörzsölik a jószágot, sokkal jobban hízik. A hatóság egy ideig kereste, hogy kik lophatták el a kötelet, de a tettesek azt „széjjelvagdalták és elosztották egymás közt".[47]

[47] Az akasztott ember kötele (Törvényszéki néprajz). *Ethnográfia,* 14. 160. Budapest. 1903.

Barna Attila

A politikai bűntettek szabályozásával kapcsolatos viták az 1843. évi büntetőkódex-javaslat anyagi jogi részének tárgyalásai során

Az 1843. évi büntetőkódex-javaslat történeti előzményei

A francia forradalom eseményeinek és következményeinek hatására Ferenc császár és a bécsi „udvari kamarilla",[1] bár abszolutisztikus kormányzati módszereiről nem mondott le, enyhített a centralizációs törekvésein és megbékült a magyar rendekkel, akiket II. József reformabszolutizmusa még ellenségnek tartott. Ugyanekkor a magyar nemesség néhány vezetője, akik 1790-ben még „franciás" nézeteket hirdettek, látva a forradalom számukra is negatív hatásait, fokozatosan feladták a központi hatalom gyengítésére irányuló törekvéseiket. A király és a rendek kompromisszuma értelmében az alkotmány fontos pontjainak érvényét a király nem vonta kétségbe, tehát hatalmi politikájáról bizonyos korlátok között lemondott.[2]

A korszak rendi reformtörekvései között megtalálhatók voltak a közigazgatás egységesítésének, a közigazgatási és a büntetőhatalom szétválasztásának és a büntetési eszközök civilizálásának igényei. A követelések hatására, ha lassan is, de kialakult a polgári átalakulás rendszerbe foglalt programja, amelynek iránya a vármegyéktől a reformországgyűlések törvényalkotási munkálatain keresztül vezetett. A haladó erők számára úgy tűnhetett, a diéta ülésterme lehet a közéletnek az a színtere, ahol a fejlődésképtelen konzervativizmus kormányzata elleni harcot sikerre lehet vinni.[3] A következetes változtatás politikáját a centralisták csoportja[4] képviselte, akiket sokan a magyar reformkor liberálisainak tekintenek. Az 1843-as büntető

[1] Miskolczy Gy. (1920): *A kamarilla a reformkorban.* Franklin-Társulat, Budapest. 9.

[2] Szabó A. (2004): Recepció és kreativitás a büntetőjogban. In: Sajó A. (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához.* Áron László Könyvkiadó, Budapest. 76.

[3] Mezey B. (2004): Fayer László és az 1843. évi javaslatok anyaggyűjteménye. In: Fayer L.: *Az 1843. évi javaslatok anyaggyűjteménye.* Pytheas Kiadó, Budapest. V.

[4] A centralisták tanultságban, tudományban, jellemben, s humanizmusban saját nemzedékükből kiemelkedtek, de nemzedékük Kossuthot támogatta és nem őket. A csúfondárosan doktrinereknek nevezett centralisták legkitűnőbb képviselői voltak báró Eötvös József, Szalay László, Csengery Antal, báró Kemény Zsigmond, Lukács Móric, Trefort Ágoston, Pulszky Ferenc. Fenyő I. (1997): *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon.* Argumentum Kiadó, Budapest. 12.

javaslatot kidolgozó Deák Ferenc vezette bizottság tagjai is közülük kerültek ki. A magyar büntetőjognak ezt a korszakát Fayer László Deák-korszaknak nevezi, s egyben azt a jogág fénykorának is tartja.[5]

Az 1830-as években Wesselényi Miklós, Balogh János, Lovassy László,[6] Kossuth Lajos és az „országgyűlési ifjak" ellen indított hűtlenségi perek sokasága[7] megérlelte a magyar törvényhozásban − a liberális ellenzék nyomására − a büntetőjog reformjának gondolatát. Egyértelművé vált, hogy a politikai perekben az ország törvényei nem biztosítanak megfelelő védelmet a vádlottaknak, viszont ezekben a témakörökben egy-egy új, jelentős változásokra tekintő jogszabály megalkotására nem volt komoly esély. A régi törvényekben a „publico-politikai" vétkek formulázása szerencsétlen és pontatlan − mondja Deák majd jóval később, már a kiegyezés előtt.[8] Ezért fordult az ellenzék az általános kodifikáció felé, ettől várva a problémák sokaságának együttes, tömeges, mindazonáltal az általános rendezésbe bújtatott elintézését. Ezekben az években a szólásszabadság kérdése körül kialakult viták is összefonódtak a hűtlenség bűntettének és a hűtlen tanácsadók felelősségre vonásának jogi megfogalmazásával.[9]

[5] Fayer L. (1905): *A magyar büntetőjog kézikönyve.* Franklin-Társulat, Budapest. 59.

[6] A Lovassy-féle hűtlenségi per egyik monumentalis okmánya 1837. (Lovassynak a hétszemélyes főtörvényszékhez és a királyi táblához intézett kérvénye). *Curiai Értesítő,* 1876. I. évf. 5–27. szám folytatásokban.

[7] „1835 februárja és 1838 júniusa között huszonkét olyan per indult a Királyi Táblán, amelynek vádlottja – a csak színleg perbe fogott besúgót, Lapsánszky Jánost kivéve – a közélet szereplője volt." – Pajkossy G. (1995): Reformkori politikai perek. *Rubicon,* 1995. 6. évf. 6–7. sz. Rubicon – archívum 1990–2001, CD-ROM. „Főleg a Kossuth elleni per tanulságos, mert megrendezése Metternich műve volt. Beült hálójába, mint barátai a pókok s a rendőrség segítségével gondosan előkészítette a fiatal közíró elfogatását; ugyancsak gondosan figyelte a per menetét is, sőt azt tanácsolta, hogy az olasz felségárulási perek szakértője, Pilgram államtanácsos, vonassék be a tanácskozásokba, mert valószínűleg értékes nyomokra fog bukkanni a nemzetközi forradalom vezetőinek és szálainak felfedezésére. […] a mélyreható roppant változását mutatja, hogy 1837-ben, Kossuth elfogatásakor, Metternich bizalmasa még szomorú szívvel győződött meg róla, hogy terhelő adatok hiányában nem lehet Deák Ferencet is bebörtönözni;" – Miskolczy 1920, 107, 113.

[8] Fayer L. (1896): *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye.* MTA, Budapest. I. köt. 22.

[9] Az 1834. december 9-én Nagykárolyban tartott közgyűlésen megjelent Kölcsey Ferenc országgyűlési követ társaságában Wesselényi Miklós báró, hogy az örökváltság ügye mellett beszédet mondjon. Uray Bálint alispán Wesselényi szavait felségsértésnek értelmezte. Deák Ferenc a báró pere során a vádlott védelmében nyíltan fellépett és komoly személyi kockázatot is vállalt, mivel ő szolgáltatta a legfontosabb jogi érveket a védelem számára. Deák a következőket mondja beszédében: „Midőn azonban őseink országgyűlésén a szólás szabadságának biztosításáról az által gondoskodtanak, hogy annak sértése mint »violatio salvi condoctus« először nota büntetése alá tartozott, a mi aztán 1723-ban megváltoztaték, egyszersmind a megyék gyűléseire nézve is fenyítéket rendeletek, mely a szabad szólás törvény szabta határain túl lépőt büntesse… a széksértést állították tehát fel büntetésül. A gyűléseken mondott illicitus szavakért tehát nem fiscalis, vagy criminalis vagy más büntetésnek, hanem csak ezen itt kiszabott útnak s fenyítéknek van helye." Lásd *Hármaskönyv:* II. része 69. cím, 1625:62 tc., 1635:89. tc., 1723:57. tc. Kónyi M. (1882): *Deák Ferencz beszédei.* Franklin-Társulat, Budapest. 135. Az ország nádora 1840. május 1-jén a két tábla együttes ülésén szóban jelentette, hogy Őfelsége április 29-én a következő királyi végzést hozta: „Mindazon személyek, kik a legutolsó országgyűlésnek kezdete óta az 1715: II. t.cz-nél

Pontosan a hűtlenségi perek kapcsán figyelhető meg, hogy a párttársakat védelmező ellenzéki oldal gyakran üzen[10] a királyi rendeletekre, diszpozíciókra, egyéb normatívákra hivatkozó udvari tisztségviselőknek, hogy a közeljövőben a hűtlen tanácsosokra vonatkozó rendelkezéseket fogja velük szemben az Országgyűlés alkalmazni.[11]

A nemesség a reformkor hajnalán, az 1810-es és '20-as években minden alkalommal követelte a hűtlen tanácsadók megbüntetését, amikor a vármegyék jogait sértve látta. Az 1795. évi büntetőtervezet szellemében javasolták, hogy a felségsértőkhöz hasonlóan súlyos büntetésben részesüljenek a nemesség sarkalatos jogainak megnyirbálására vagy éppenséggel megszüntetésére törő személyek.[12] Ennek ellenére a hűtlen tanácsadók megbüntetésének tényállása rendszerszerűen és átfogóan csak az 1843. évi büntetőtörvény-tervezet vitájában – annak egyik legfontosabb elemeként – került újra elő.

és az 1723:IX. t.cz. 2-dik szakaszánál fogva perbe vonattak, s jelenleg a reájok kimondott büntetés alatt vannak, teljes szabadságba helyeztessenek; mindazon perek, melyek az idézett törvényeknél, vagy az 1456:LIV. és 1490:LXX. t. czikelyeknél fogva bárkik ellen folyamatba vétettek, megszünjenek, s ezután az efféle tettek megorlására, melyek az előbb érintett időre esnek, törvénykezési eljárásnak többé helye ne legyen." Deákék a király rendeletét nem tekintették a sérelem teljes mértékű orvoslásának, továbbra is ragaszkodtak azokhoz az elvekhez, melyeket a szólásszabadság sérelmének tárgyában az országgyűléseken 23 üzenetben kifejtettek.

[10] 1837. február 25-én Klauzál Gábor az országgyűlési ifjak kiszabadítása mellett érvelve indítványozza, hogy a törvénytelenséget a rovásukra elrendelő tisztségviselőket állítsák az országgyűlés elé. Javasolta, hogy felelősségre kell őket vonni, mint a régi, hűtlen tanácsadókat. *Klauzál Gábor szerepe Magyarország polgári átalakulásában.* Történelmi Szalon. Szabad György akadémikus előadása, 2005. október 7., klauzal.hu *(Letöltés ideje: 2010. március 18.)*

[11] Lónyai Gábor írja 1836. december 1-jei bejegyzésében Pálfy kancellárnak, az országgyűlési ifjak ügyében a magyar küldöttségnek a királyi rezolúciókra, diszpozíciókra, normatívákra hivatkozva adott idegen nyelvű válaszáról: „Nevezetes válaszában az is, hogy őmaga kimondja, miképpen ő maga adta légyen ezen tanácsot a fejedelemnek ezen tárgyban – ez maga vallomása, majd használni lehet annak idejében a jövő országgyűlésen, s mint hűtelen tanácsos ellen a törvényes büntetést kérni. Ezt jó lesz a megyéknek jó előre feljegyezni." – Erdmann Gy. (1976): *Lónya Lónyai Gábor naplója.* Századok, 931.

[12] Az 1820-as évek elején Gróf Almássy Ignácz, a magyar kancellária vezetőjének eljárása a Ferenc császár törvénytelen rendeleteinek ügyében, több esetben megbotránkozást váltott ki a vármegyékből. Almássy alkancellár nyíltan az országgyűlés összehívása ellen foglalt állást, az újoncozással kapcsolatos különvéleményében pedig azt tanácsolta, hogy a királyi leiratban a hatóságokat toborzás támogatására szólítsák fel, ezáltal az újoncozás *subsidium* színében tűnne fel. A megyék mind a katonafogadással kapcsolatos rendelet, mind az 1822 augusztusában kiadott, a hadiadó ezüstben való megfizetését előíró rendelet ellen felírnak. A királyi rendelkezés két legfontosabb jogától, az adó és katona megszavazásától fosztotta meg az országgyűlést. Ferenc császár törvényes keresetbe akarta fogatni a megyei ellenállási mozgalom vezéreit (elsősorban Bars megye alispánját és főjegyzőjét). Németh Imre királyi jogügyi igazgató, a Szt. Korona főügyésze ezzel kapcsolatosan úgy foglalt állást, hogy bajos az ellenállási mozgalom vezetőit perbe fogni, mert nincs törvényes alap azok elítélésére, akik a törvénytelen alapokon nyugvó királyi rendeleteket nem hajtják végre. Valószínűsítette, hogy a Királyi Tábla felmentené a vádlottakat, azzal pedig nyilvánossá vált volna az egész büntető eljárás törvénytelen volta. – Marczali H. (1905): *A reformok kora.* Franklin-Társulat, Budapest. 228.

Az 1843. évi büntetőkódex-javaslat kidolgozása

1840-ben újabb törvény (1840:V. tc.) született a kodifikációs deputáció felállításáról, most már kizárólag a büntetőkodifikáció munkálatainak céljából.[13] Az 1841. november 28-ára összehívott országos választmány első ülését december 1-jén tartotta, majd három alválasztmányban folytatta munkáját.[14] Az országos választmány utolsó ülése 1843. március 19-én volt, azt követően a deputáció tevékenységének eredményét július 5-én tartott diétai elegyes ülésen mutatta be.[15]

Pulszky Ferenc visszaemlékezéseiben igen érzékletes módon ismerteti a Deák vezette bizottság munkamódszerét.[16] Az Országgyűlés által kiküldött bizottság a tételes jog terepét el-

[13] 1840. évi V. törvénycikk: a büntető- s javító-rendszer kidolgozására országos választmány küldetik ki a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető- s javító rendszer behozása iránt kimerítő vélemény-adás végett országos választmány neveztetik.
1. § Ezen választmány, tekintetbe vévén a külföld jelesebb büntető s javító börtöneinek elrendezését, javaslatot készítsen az Ország különös körülményeihez képest azon rendszernek legczélirányosabb módon mi alakban lehető alkalmazása – az e végből szükséges fogházaknak hol, mennyi számban s mi módon felállítása – azoknak felállítására, belső igazgatására s fentartására megkivántató költségeknek a lehetőségig közelítő kiszámítása felől, s az iránt is, hogy azon költségek honnan fedeztessenek, egyszersmind pedig javaslatot készítsen a felől, hogy a most említett börtöni s javító intézet mellett a büntetések törvényes czéljának elérése végett gyakorlati alkalmaztatás tekintetében, az 1827-ik évi országgyülésről kiküldött országos választmány által javaslatképen bemutatott büntető-törvénykönyvnek tökéletesítésére mik kivántatnak, s mind ezekről készítendő munkálatát a legközelebbi országgyülésnek okvetetlenül bemutatni köteleztessék.

[14] 1842. január 3-án, a 14. országos bizottsági ülésen Majláth országbíró javaslatára két alválasztmányra osztják a bizottságot. A büntető törvénykönyv tervének kidolgozására gróf Teleky József előülése alatt Tihanyi, gróf Károlyi, gróf Dessewffy, báró Kulmer, b. Eötvös, Nitzky, Andrássy, Zsedényi, Zarka, Pázmándy, Deák, Bezerédy István, Klauzál, Szucsics, b. Wenkheim, Beöthy, Pulszky, Gönczy, Hader, Fábry, Klobucsárich. A börtönrendszer tervének elkészítésére: báró Mednyánszky előülése alatt gr. Zichy Ödön, Busán, Dubraviczky, Palóczy, Hertelendy, gr. Pejacsevich, Olgyay, Fogthüi, Kolárik, Pitroff. Ennek az alválasztmánynak tevékenysége során az 1791-iki és az 1828-iki országos választmány munkálataira egyaránt figyelemmel kellett lennie. Az országbírónak jelenteni kell, amennyiben az egész választmány összehívására lenne szükség valamely tárgyban. A büntető rendszer tervének kidolgozására megbízott alválasztmány 1842. január 4-én tartott ülésén döntenek arról, hogy az alválasztmány két részre válik szét:
– a büntető eljárás kidolgozására gr. Teleky előülése alatt gr. Dessewffy, b. Kulmer, Nitzky, Pázmándy, Andrássy, Zsedényi, Beöthy, Szucsics, Gönczy, Klobuchárich.
– a büntető törvénykönyv és a hatálybaléptetés előkészítésére Tihanyi főispán előülése alatt gr. Károlyi, b. Eötvös, Zarka, Deák, Bezerédy István, Pulszky, Klauzál, b. Wenkheim, Fábry és Háder.

[15] A rendi országgyűlés színterei a következők voltak: 1. Kerületi ülés *(circuralis sessio);* 2. Az alsó és felső táblára oszló országos ülés *(regnicolaris sessio);* 3. Elegyes ülés *(mixta sessio).*

[16] Pulszky Ferenc az országos választmány egyik legkiemelkedőbb tudású tagja volt. Az anyagi jogi rész alválasztmányi kimunkálásának feladatát a szabadelvű ellenzék kapta meg. Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Bezerdj István, b. Eötvös József és Pulszky Ferenc Deák Ferenc Uri utcai lakásán tartották az üléseiket, itt Pulszkyra mint legfiatalabbra bízva „a tollat s az előadástartást". Mindennap 9 órakor kezdtek, délután egy óráig szorgalmasan dolgoztak, gyakran még este is folytatták a munkát. Az ülések Pulszky szerint fesztelenek voltak, s szívesen látták a nagy bizottság bármely más tagját is. Deák azt tartotta, hogy

hagyva, elvi-eszmei alapon indult munkába. Ezt az eszmei alapot Beccaria 1764-ben megjelent munkája tartalmazza, valamint azok az újsütetű büntető törvénykönyvek, amelyek nagyrészt ugyanezen eszméket követik. Ilyen volt az 1813-as bajor és az 1843-as badeni[17] törvény. A bajor megalkotója Feuerbach, a badeni szerzője Mittermaier, a Bizottság mindkettejük szakmai munkásságát ismerte és tanulmányozta. Mittermaier, valamint Schwarze is a legnagyobb elismeréssel szólt az elkészült javaslatról.[18]

Az országos bizottság tárgyalásairól készült feljegyzések szerzőjének több jogtudós és történész is (Fayer László, Flegler Sándor,[19] Ballagi Géza) Szalay Lászlót tartja, az általam fellelt levéltári források közt csak a bizottsági ülésrendről készített rajz tartalmaz erre utaló bizonyítékot.[20] Pulszky Ferenc írja visszaemlékezéseiben, hogy a konzervatívok vezére, Dessewffy Aurél vette rá Szalayt a jegyzőkönyvvezetésre, aki szavazati jog nélkül vehetett részt a bizottsági üléseken. A rendelkezések jogi-politikai megfontolásai jól nyomon követhetőek Szalay László munkáiban.[21] Különösen az eljárási kérdések nagy fontosságát emelte ki, amit az előző években lefolyt nagy politikai perek szomorú tanulságai igazoltak.[22]

Szalay feljegyzéseiből kiderül, hogy Deák Ferenc a bizottsági tárgyalásokon úgyszólván minden kérdésben felszólalt, jóllehet ő az országgyűlésnek nem lett tagja 1843–44-ben.[23] Az

a büntető törvényt nem annyira a szakma, mint inkább a nagyközönség számára kell készíteni, ki kell hagyni minden *terminus technicus*t, vagyis a törvény csak szabatossága által különbözzön a hétköznapi beszédtől. Pulszkyra bízták a külföldi büntető törvények tanulmányozását, különösen a *Code Napoleon*t s a badeni javaslatot. Minden cikknél elő kellett adnia ennek a különböző országok szerinti megfogalmazását, s ki kellett emelni az esetleges eltéréseket. Erre a többiek elmondták véleményüket, Deák összefoglalta, s aztán külön-külön mindenki megfogalmazta a saját változatát. Minden javaslatot megbíráltak, majd Deák is hozzálátott a szerkesztéshez. Deák változatát is megvitatták, s végül a kész javaslatot Deák tollba mondta Pulszkynak. „Illy módon készült szorgalmas, szakadatlan munka után a büntető törvénykönyv javaslata, melyben minden szó Deáké." Pulszky F. (1890–91): Visszaemlékezések a büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött bizottság munkálataira. *Jogtudományi Közlöny,* Budapest. 47., 50. szám.

[17] Bollacher, F. (2012): *Das Strafgesetzbuch für das Königreich Württemberg vom 1. März 1839 – Ein Beitrag zur Kodifikationsgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der Strafvorschriften des Hochverrats, Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte.* Nr. 1–2., 16–17.

[18] Schwarze, F. O. (1843*): Entwurf eines Strafgesetzbuchs für das Königreich Ungarn und die damit verbundenen Theile. Durch eine Reichsdeputation in den Jahren 1841–1843. Ausgearbeitet. – Kritische Jahrbücher für deutsche Rechtswissenschaft.* Bd. 14. 899–922.

[19] Flegler Sándor, német történetíró (1803–1892), 1849-ben ismerkedett meg Zürichben Szalay Lászlóval, akinek életéről és munkásságáról írt, és akinek a hatására kezdett bele a magyar történelem tanulmányozásába.

[20] MOL N 117 Vegyes könyvek, 145. csomó, és N 22 József nádor titkos levéltára, 34. csomó; ez utóbbiban a nyomtatott köteten kívül az ülésjegyzőkönyvek részletesebb fogalmazványai is megvannak.

[21] Az Országos Választmány tagjai számára valódi kátéként szolgált a munkájuk során Szalaynak a *Budapesti Szemle* 1840. évi első és második számában megjelent *Codificatio* című műve, majd az 1841. novemberi számban *A bűnvádi eljárásról* írt tanulmánya.

[22] Finkey F. (1942): *Az 1843-i büntetőjogi javaslatok száz év távlatából.* MTA kiadása, Budapest. 8.

[23] A házi adó és az országos közkasszába, utakra, hidakra elvállalandó költségekről szóló javaslatokat az 1843. április 4-én tartott zalaegerszegi közgyűlés nem fogadta el. Az adózás elvállalása ellen küzdő

anyagi rész kidolgozása és az eljárási kódexre vonatkozó különvélemény alapján végzett munkák is Deák nevéhez fűződnek.[24]

Az anyagi jogra vonatkozó I. részt, a kerületi ülés 1843. augusztus 22-től hat ülésen át tárgyalta. Az országos ülés 1843. szeptember 1-jén vette tárgyalás alá a javaslatot és nyolc ülésen át vitatta.[25] „Az 1843/44-dik évi országgyűlés Alsó Tábláját a szabadelvű szellem lengte át, mert a táblán nem annyira az utasításokat, hanem a követek személyes véleményszínezetét tekintették, melyek az utasításoktól nem egy esetben eltértek. Éppen ezért a KK és RR-ek kerületi ülésében mondhatni minden egyéb tárgyban szabadelvű határozat hozatott, melyet aztán országos üléseikben egy »maradjon« szóval erősítettek s emeltek érvényre."[26]

Ezután a Felső Táblához került a javaslat, azonban a két ház között megegyezés egyedül csak a börtönügyi kódex esetében született.[27] [28] Fayer László szerint ennek oka egyrészt, hogy

befolyásos zalai nemesi csoport a maga oldalára állított megyei kisnemességgel erőszakosan lépett fel. Az ellentétes véleményt megtestesítő Deákot és társait hazaárulóknak nyilvánították, akik halált érdemelnek. A „szent ügy" bukása és a közgyűléssel kapcsolatos, halálos áldozatokat is követelő erőszakos cselekmények miatt Deák a következő országgyűlésen nem vesz részt. Beregszászi B. (2003): *Deák Ferenc Moson megye táblabírája.* Moson Megyei Műhely, 2. 30. Deák így ír erről Kossuthnak: „Csak egyre kérlek: ha Pesten valaki szóba hozná megválasztatásomat, kérlek az Istenre és barátságunk szentségére, hátráltasd és hárítsd el a dolgot, mert én megválasztva sem vállalhatnám el más megyéből a követséget; sok okaim vannak és elhatározásom e részben is ingatlan; csak kellemetlen érzésnek volnék tehát kitéve, ha megválasztatva, magának a megyének mondanék le." – Kónyi: i. m. 485–486.

[24] 1843-ban az országos bizottság jegyzőkönyvei megjelentek nyomtatásban mint a törvényjavaslatok mellékletei. Azonban ezek a jegyzőkönyvek csak összefoglalását képezik a vitáknak. Az Országos Levéltárban megtalálható azonban az ügycsomag, amely tartalmazza az 1843-ik évi büntetőjogi javaslatok bő kivonatát. A feljegyzésekben fel van tüntetve az is, hogy az egyes kérdésekben mi volt az álláspontja a bizottság tagjainak. Moson vármegye követeinek 1843. augusztus 31-i jelentése tartalmazza, hogy a nádor már elrendelte a büntető könyv nyomtatását Veber Lajos pozsonyi könyvnyomtatónál. GYMSML IV/A Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1594–1848, *h)* Országgyűlési iratok – *Acta dietalia* – 2139/1843. III. jelentés. MOL N 117 Vegyes könyvek, 145. csomó, és N 22 József nádor titkos levéltára, 34. csomó. A kerületi ülések tárgyalásainak jegyzőkönyveit Kovács Ferencnek az 1843. évi országgyűlésről készített gyűjteményes munkája tartalmazza. Kovács F. (1894): *Az 1843-44-iki magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* Franklin-Társulat, Budapest. Kovács Klauzál oldalán volt követi írnok szinte az egész diéta folyamán.

[25] Az alsótábla XLI. országos ülésén, 1843. szeptember 9-én elfogadták az anyagi részi javaslatot, s azt továbbküldték a felsőtáblának: „A királyi személynök küldöttséget nevez, melly a büntető törvénykönyvi munkálatot, s az illető üzenetet a Fő RR-hez által vigye." Kovács: i. m. I. köt. 382–399., II. köt. 37–53.

[26] Kovács: i. m. I. köt. 44.

[27] 1844. október 19-én a 313. kerületi ülésen a Főrendek börtönrendszerre adott 5. üzenetére Szemere kerületi jegyző javasolja, hogy az idő rövidségére tekintettel – az országgyűlés 20 nap múlva lejár – sürgessék a III. részt, a börtönrendszer mielőbbi felterjesztését, mivel az I. rész iránt a Főrendek még nem is nyilatkoztak. 1844. november 9-én a CCLXX. országos ülésen ismertetik az alsó táblának azt a kezdeményezését, hogy a Főrendek indítványozzák Ő Felségénél következő országgyűlés tartását 1845-ben, tekintettel arra, hogy „sok közhasznú munkát az országgyűlés alatt be nem végezhettek". – Kovács: i. m. VI. köt. 419.

[28] Főrendek üzenete a Btk. I–III. részére – BML, Baranya vármegye nemesi közgyűlésének iratai – országgyűlési iratok 1523–1848, IV.1.e 17. doboz, 50. tétel: Büntető törvénykönyv.

az alsótábla ragaszkodott a Deák-féle javaslatokhoz, s távollétében nem érezték magukat feljogosítottnak a változtatások véghezviteléhez, másrészt a követutasítások kötöttsége[29] is szerepet játszott a konszenzus elmaradásában.[30]

Az anyagi jogi törvényjavaslat politikai bűntettekkel kapcsolatos vitái és különvéleményei

A Javaslat e szakaszai felett lefolytatott viták politikai természetűek voltak, ezt a bűntett politikai beágyazódásán kívül annak is köszönhették, hogy az országos választmányban az anyagi jogi és az eljárásjogi javaslatok kidolgozására kettéosztották a törvényalkotó munkát a konzervatívok és a szabadelvű ellenzék között. Az országos választmány több haladó szellemű rendelkezést elutasított, ezért születtek meg a különböző tárgyú különvélemények. A Javaslatban szereplő politikai bűntetteket három különvélemény érintette, összesen hat rendelkezéssel kapcsolatban.[31] A kerületi üléseken – s aztán az alsótábla országos ülésein is – ezeket a véleményeket, amelyeket Deák neve fémjelzett, az ellenzéknek a megyei követek támogatásával sikerült elfogadtatnia.

Az országos bizottság által elkészített büntető törvénykönyv *A bűntettekről, s a büntetésekről* címet viselő javaslata (a továbbiakban: Javaslat) öt fejezetben (XLIII–XLVII.) rendelkezik a politikai jellegű bűncselekmények büntetéséről. A fejezetek tárgyalását 1843. február 14-én kezdték meg, a bizottság 53. ülésén.

A felségsértés bűntettének megvitatásakor báró Vay Miklós javasolta, hogy a király hitvese és az uralkodóház tagjai ellen irányuló bűncselekményeket is definiálni kellene a törvényben. A javaslatot támogatta Andrássy, Nitzky és a személynök is. Deák azzal érvelt az indítvánnyal szemben, hogy eddigi törvényeinkben nem kaptak kiemelt védelmet a királyi család tagjai. Szerinte az ilyen irányú módosítást a megyék nem támogatnák, és az Országgyűlés előtt is felesleges vitatkozásra adna csak alkalmat. Másfelől Deák tartott attól, hogy a megkülönböztetett büntetőjogi védelem hatására előbb-utóbb a királyi család tagjain kívül számosan kiemeltetni kívánnák sérelmeiket. A törvénytervezetben nem szerepeltette a javaslatot, s a *Csemegi-kódex*ben kerül majd szankcionálásra a királyi család tagjainak bántalmazása, illetőleg megsértése.

[29] Győr vármegye közgyűlésének 1843. szeptember 4-én keltezett levele Baranya vármegye közgyűlése részére, amelyben arra kérik a Baranya megyei közgyűlést, hogy a büntető törvénykönyv tárgyalása során az országgyűlési követeiket a hasonló tartalommal utasítsák. „Követ urak mind addig, míg bővebb utasíttást nem kapnak, olly kérdések megállapításához, mellyek a mostani rendszer lényeges megváltoztatását vonnák magok után – a mennyire már vett határozott utasíttásuk nem volna – ne járuljanak." – BML 3582 Btk, Vármegyei közgyűlési index 1843.

[30] Fayer 1905: 60.

[31] Ezek: 1. A király személye elleni sértő kifejezések; 2. király kegyelmezési jogköre; 3. törvénytelenül adót kivetők; 4. hűtlen tanácsadók; 5. pénzhamisítás eseteinek bírósága; 6. politikai bűncselekmények articuláris bírósága.

Az I. részt kidolgozó alválasztmány tervezetében eredetileg szerepelt még egy fejezet (45.), mely az 1825/27:IV. tc. ellenére közadót vagy bármiféle közsegedelmet megajánló, kivető és beszedő közhatóságoknak és köztisztviselőknek büntetéséről szólt, valamint a hűtlenség esetei között a *d)* pont alatt a hűtlen tanácsadók megbüntetését tárgyalta.

Az országos választmány 1843. február 15-i ülésén a többség e rendelkezések ellen volt, ezért ez a külön fejezet és a hűtlen tanácsadók büntetése kimaradt a Javaslatból. Azt az ülésen részt vevő felek elismerték, hogy itt a törvény által büntetendő cselekedetről van szó, viszont a többség vitatta, hogy a köztörvényhatóságok által elkövetett számos – a javallatban fel nem sorolt − közjogi törvényszegésből miért pont ezt a kettőt kellene kiemelni és betenni a kódexbe, a közjogi törvények témakörének (inkább az országgyűlésre tartozó) részletes vizsgálata nélkül.

A kerületi ülés azonban elfogadta Deákék különvéleményét, és így mégis bekerült a hűtlen tanácsosokról szóló fejezet.[32] 1843. március 11-i keltezéssel Deákék benyújtották *A./.* pont alatt *a bűntettekről és büntetésekről szóló törvényjavaslatok némely pontjaira vonatkozó Különvélemény*üket.[33]

A király személye elleni sértő kifejezések elévüléséről

A *Különvélemény* 4. pontjában a szabadelvű ellenzék a király személye elleni sértő kifejezések elévülésével kapcsolatban ragaszkodott az alválasztmány által javasolt egy évhez, elutasítva az országos választmány többsége által elfogadott tízéves időtartamot. Indoklásukban előadták, hogy a fejedelem személyének sérthetetlen szentsége sokkal magasabban áll, semhogy annak védelmére minden – akár régebben ejtett − meggondolatlan szó ellen a törvény megtorló rendelete volna szükséges. „De rögtön, vagy legalább rövid idő alatt kell az illy bűntettet megfenyíteni, mert ha évek múlva ismét fellehet eleveníteni az egykor heves indulatban, vagy szeles meggondolatlansággal kiejtett sértő szót, melly akkor közfigyelmet annyira sem gerjesztett, hogy miatta érdemes lett volna közkeresettel fellépni, ha bármelly higgadt keblű érett férfiúnak ifjú korát is kutatások tárgyává lehet tenni, ha vizsgálgatni szabad nem ejtett-e az egykor több évek előtt olly szavakat, mik akkor figyelem nélkül elmellőztettek, holott szorosan véve a' törvény büntető rendelete alá vétethettek volna, hányszor meg fog zavartatni minden törvényes ok nélkül, egyedül bosszúból, vagy egyéb mellékes célokból a' polgárok nyugodalma?"[34]

Hivatkoztak arra, hogy a törvény rendelkezései szerint csak azok a kifejezések lehetnek ilyen közkeresetnek tárgyai, amelyeket népcsoport vagy nyilvános gyülekezet előtt, vagy nyilvánosan terjesztett iratban, vagy nyomtatványban használtak a király személye ellen. Azt kizártnak tartották, hogy ezekről a törvényszegésekről a főbb hatalom legalább egy év leforgása alatt nem szerezhet tudomást, amennyiben mégis, az csak a sértő kifejezések teljes hatástalanságát bizonyíthatná.

[32] MOL N22 Archivum palatinale – Pal. Ad. Josephus – Archivum Secretum. 34. cs. *Jegyzőkönyv.* 88.
[33] MOL N22 *Különvélemény, a' bűntettekről és büntetésekről szólló törvényjavaslatok némelly pontjaira.*
[34] MOL N22 *Különvélemény.* 111–112.

A különvélemény aláírói sokkal nagyobb kárnak tartották a közrendre nézve ennek a bűntettnek ilyen tág határok közti üldöztetését, mint azok esetleges büntetlenül maradását. Ezért a következő szövegszerű javaslatot tették az elévülési idő meghatározására: *„A' közkereset elévülési ideje olly bűntetteknél, mellyekre legnagyobb büntetésül hóltig tartó rabságot rendel a törvény, húsz esztendő leend. – Egyéb bűntetteknél, ha azok magány panasz nélkűl is közkereset alá veendők, tíz esztendő alatt, sőt a' 445 és 447-dik §§. eseteiben egy esztendő alatt évül el a' közkereset."*[35]

Az 1843. augusztus 25-én tartott kerületi ülésen a király személye elleni sértő kifejezésekről szóló paragrafushoz született még egy módosító indítvány. Olgyay Titusz, Pozsony megye követe javasolta, hogy mivel a fogság ideje egy éven túl nem terjedhet, a 446. § pedig kétévi fogságot rendel büntetésül, változtassák a szöveget rabságra. A többség az indítványt elfogadta.

A király kegyelmezési jogköréről

A *Különvélemény* 5. pontjában a király kegyelmezési jogkörével kapcsolatban előadták, hogy a királyi kegyelem határtalan kiterjesztését nem tartják szükségesnek, mivel a Javaslatban egyetlen bűntettnél nincsen meghatározva a büntetés legkisebb mértéke, a bíró tehát indokolt esetben egészen is elengedheti a szankciót. Ezenkívül szerintük a bírói igazságszolgáltatásba vetett bizalmat gyengítené, ha az elítélt bűntettest minden büntetés alól felszabadítaná a királyi kegyelem.

Különösen a hűtlen tanácsadók esetében tartották aggodalomra okot adónak a korlátlan kegyelmezés jogkörét, amikor valaki „a kormány vélt érdekében sérti meg a törvényt", majd ezután teljességgel mentesül, ezért az alábbi szövegjavaslatot tették. Javaslatuk a kiszabott büntetés felében maximalizálta volna a büntetés elengedésének mértékét.

Jól mutatja a politikai bűncselekmények csoportjával kapcsolatos jogalkotói félelmeket és ambivalenciát, hogy a különvélemény három esetben kivételt tett volna a szabály alól, így a felségsértésnél és a hűtlenségnél is, ahol a fentiekben kifejtettekkel némileg ellentmondásba kerülve mégis megengedte volna a büntetés fejedelem általi teljes elengedését is.

106. §
A' kegyelmezésnek csak a' bíróság végítélete után lehet helye, 's a' törvényes közkeresetet és büntető eljárást kegyelem útján megsemmisíteni vagy gátolni nem lehet.
107. §
Kegyelemezés által az ítéletben kiszabott büntetésnek felénél többet elengedni nem lehet; − hóltig tartó rabságnál pedig a' büntetés csak tizenkét évi rabságra szállítathatik le.

[35] Az elévüléssel kapcsolatos különvéleménnyel egyetértett: Gr. Zichy Ödön, Gr. Pejacsevics János, Pázmándy Dienes, Klauzál Gábor, Zoltán János, B. Eötvös Jósef, B. Wenckheim Béla, Bezerédi István, Hertelendy Miksa, Palóczy László, Olgyay Péter, Foghtűy János, Deák Ferencz, Dubraviczky Simon, Pulszky Ferencz.

108. §
Kivétetnek azonban olly bűntettek, mellyekről a XLIII., XLIV. és XLVIII-ik fejezet[36] *szóllanak, mert ezekre nézve kegyelmezés útján az egész büntetés is elengedtethetik, sőt a' közkereset is megszüntethetik.*
109. §
A' kegyelmezés ki nem terjed arra: hogy valaki hivatalát, mellytől valami bűntett miatt a törvény értelmében megfosztatott, visszanyerje, vagy olly hivatalokba léphessen, mellyeknek viselhetésétől ítélet által jövendőre eltiltatott.
110. §
A' fentebbi 109. §-nak rendelete szolgál szabályul azokra nézve is, kik a LVII-ik fejezet értelmében az ügyészkedéstől ítélet által végképen eltiltattak.

Az 1825/27:IV. tc. ellenére közadót vagy bármiféle közsegedelmet megajánló, kivető és beszedő közhatóságok, köztisztviselők és a hűtlen tanácsadók büntetéséről

A *Különvélemény* 6. pontja foglalkozott a tervezetből kihagyott fejezettel és a hűtlen tanácsadók megbüntetésének kérdéskörével. Deákék azzal érveltek, hogy az új büntetőtörvénykönyvtervezet rögzíti, hogy „bármelly cselekvés, vagy mulasztás, csak annyiban tekinthetik bűntettnek, és csak annyiban vonathatik büntetés alá, amennyiben az ellen büntetést rendel a jelen törvény". Amennyiben sem a hűtlen tanácsadókra, sem az 1825/27. évi IV. törvénycikkelyt megszegőkre nézve nincsen rendelkezés az új kódexben, akkor törvényesen ezeket a bűncselekményeket büntetni nem lehet, vagyis sarkalatos törvények kerülnének megsemmisítésre anélkül, hogy azokat mással pótolnák.

Az alkotmányos elvek sérülésének elkerülése érdekében az alábbi kiegészítéseket javasolták a hűtlenségről szóló szakaszhoz:
d) A' ki valamelly alkotmányos jogot erőhatalommal felforgató királyi rendeletnek kiadásában, vagy végrehajtásában, akár egyenesen, és határozottan kijelentett tanáccsal, akár tettleges teljesítéssel részt vesz,".

Javasolták továbbá, hogy a hűtlenségről szóló XLIV. fejezet után egy külön fejezet kerüljön beiktatásra az alábbi szövegezéssel:
§. „Ha valamelly köztörvényhatóság az 1825/27 esztendei IV-ik törvénycikkelynek ellenére, országgyűlési ajánlás nélkül, vagy azon felül, közadót, vagy bármiféle közsegedelmet, akár pénzben, akár termesztményekben, akár pedig katonai ujonczokban megígér, kivet és beszed, mindazok, kik azt a' gyűlésen indítványozták, vagy nyilván kijelentett szavazattal pártolták, és azok, kik a' kivetésben, vagy behajtásban tettleges részt vettek, a legközelebbi országgyűlésen össze-

[36] Beidézett fejezetek: XLIII. fejezet. *A' felségsértésről;* XLIV. fejezet. A' hűtelenségről; XLVIII. fejezet. A' tisztviselők 's a' bírói, köztörvényhatósági és kormányszéki testületek ellen elkövetett sértésekről.

gyűlt rendek határozatára közkereset alá veendők, 's a' már beszedett pénznek, vagy termékeknek visszafizetésében egyik a' másikért elmarasztalandók, − ezen felül pedig, ha az ajánlás, és beszedés pénzben vagy termékekben történt, a zsarolásról szólló XXXIV-dik fejezetnek rendelete szerint fognak büntettetni; ha pedig a törvénytelen ajánlásnak következtében kényszerítő módon újonczok állíttattak, az emberrablásról szóló XVII-dik fejezetnek büntető rendelete lészen reájok alkalmazandó."[37]

Az 1843. augusztus 25-én tartott kerületi ülésen[38] tanácskoztak a politikai bűntettekről (felségsértés, hűtlenség, erőszakos ellenszegülés, összecsoportozás és lázadás, a király személye elleni sértő kifejezésekről) szóló fejezetekről. A hűtlenségről szóló szakasz kapcsán felolvasták az *A./.* alatti különvéleményt, melynek elfogadásán egész nap vitáztak.

Markáns véleménykülönbség bontakozott ki a konzervatívok vezérszónoka, Zsedényi Ede (Szepes követe) és Klauzál Gábor[39] (Csongrád követe) között, aki Deák távollétében az ellenzék vezetője volt. Zsedényi szerint a különvéleményben a hűtlenség esetei közt szereplő hűtlen tanácsosoknál „az alkotmányos jog felforgatása" olyan tág fogalom, amely nem érheti el a kívánt célt, s visszaélésekre adhat alkalmat. Ezt a felvetést a többség elvetette, mivel feleslegesnek tartották az alkotmányos jogok fogalmának részletesebb fejtegetését a törvénykönyvbe beilleszteni. Zsedényi következő ellenvetése az volt, hogy az újabb fejezetben foglalandó bűntettek csak felülről (a kormánytól) jövő visszaélésektől védik az országot, az alulról, vagyis a vármegyékből induló törvénysértésektől nem, holott a végrehajtó hatalom öthatod része a megyékben van.

Klauzál válaszában kifejtette, hogy világos különbséget kell tenni aközött, hogy valaki alkotmányt veszélyeztető indítványt tesz (ami a kormánytól jöhet), vagy törvényellenes intézkedést tesz (amiről már másutt rendelkezik a büntetőtörvény-tervezet). Utalt arra is, hogy itt nem egy új törvényi rendelkezés bevezetéséről van szó, hanem a már fennálló régi törvényeknek a kor kívánalmaihoz alakításáról. Ezek után a két oldal hosszabb vitába merült a megyék és a központi kormány, vagyis Helytartótanács eljárása felett.

---

[37] A *Különvélemény*ben megfogalmazott javaslat a következőképpen folytatódik:
§. „Ha azonban a' köztörvényhatóság a' fentebbiek szerint törvénytelenül megígért közadót, vagy egyéb közsegedelmet ki nem vetette, vagy kivetette ugyan, de semmit abból be nem szedett, azok, kik a megajánlásért, vagy illetőleg kivetésért közkereset alá vétettek, a XXXIV és XVII-dik fejezetnek kísérletről szólló szakaszai szerint fognak büntettetni."
§. „Ha pedig valamely köztisztviselő a' fentebbi §§-ban körülírt bűntettet a' köztörvényhatóság végzése nélkűl önhatalmával követte el, a' köztörvényhatóság fogja eszközölni, hogy az büntető közkereset alá vétessék, ' s mint a zsaroló, vagy emberrabló büntettessék, mit ha a' törvényhatóság elmulasztana, a' legközelebbi országgyűlésen egybegyűlt országos rendeknek leend joguk azon tisztviselő ellen a' fentebbiek szerint közkeresetet elrendelni."

[38] Elnökök: Klauzál, Radvánszky; jegyzők: Palóczy, Szemere; naplóvivő: Majláth.

[39] Az alsótáblán a szabadelvű reformpárt vezére Klauzál Gábor, Csongrád megye követe; a konzervatívok vezére Zsedényi Ede, Szepes megye követe. A felsőházi szabadelvű reformpártot gróf Batthyányi Lajos, a konzervatívokat Dessewffy Aurél, halála után pedig gróf Apponyi György vezette. Vahot Imre írja 1843-ban az *Országgyűlési Almanach*ban, hogy a múlt országgyűlésen szinte közmondássá vált azon vélemény, miszerint Deák Ferenc az országgyűlés esze, Klauzál pedig a szíve. Az 1843/44-es diétán aztán Klauzál jelzője „az örök igazság élőképe" lett. Kovács: i. m. I. köt. 43.

A különvélemény mellett érvelt Klauzálon kívül Beöthy (Bihar megye), Szentkirályi (Pest megye), Bezerédj (Tolna megye) és Palóczy (Borsod megye). Ellene Zsedényin kívül csak Majláth szólalt fel, végül a többség elfogadta a különvéleményben javasolt szerkezetet.[40] Két hét múlva, 1843. szeptember 6-án az alsótábla XXXIX. országos ülésén kerültek újra elő a kerületi ülésen elfogadott *A./.* alatti különvéleményben javasolt hűtlenségi esetek.[41]

Zsedényi a hűtlen tanácsosok megbüntethetőségének kérdésénél arra az ellentmondásra figyelmeztette a rendeket, hogy a múlt országgyűlésen mindig azt hangoztatták, szóval nem lehet hűtlenségi bűntettet elkövetni. Ezen az elven alapul a felségsértésről szóló, korábban elfogadott törvény is. Javasolja, hogy a törvénycikk csak azokat rendelje büntetni, akik a tanácsot tettleges erőszakkal hajtják végre, emellett szólt az is, hogy a tisztviselők bűntetteiről szóló törvény is ilyen megszorítást alkalmaz.

Szemere Bertalan (Borsod megye követe) szerint a tanácsosok felelősségét éppen a Monarchia érdekében hozták be; ahogy erősödik a felelősség eszméje, úgy erősödik a királyi szék is. Tovább vitáztak azon is, hogy más alkotmányos országokban valakit puszta tanácsért lehet-e mint hűtlent büntetni, ha biztosítja a miniszterek felelőssége az alkotmányos jogokat. A javaslatot pártoló Somssich Pál erre azt válaszolta, hogy a törvényhely nem puszta szóbeli tanácsadásról szól, hanem tevőleges, a rendelkezés kiadásában való részvételről.

A szavazásnál az országos ülés nagy többsége „maradjon!"-nal ragaszkodott a kerületi ülésen elfogadott javaslathoz, s ezzel országos végzés született a *d)* pont alatt szereplő hűtlen tanácsadás bűntettének jóváhagyásáról.[42]

Másnap, 1843. szeptember 7-én az alsótábla országos ülése a Deákék különvéleményében javasolt – aztán a kerületi ülésen elfogadott – a törvénytelenül közadót vagy más „közsegedelmet" (pénzt, terményt, katonai újoncokat) megajánló, kivető és beszedő közhatóságok és köztisztviselők megbüntetéséről szóló új fejezetéről hosszasan vitázott.

A konzervatívok szerint a törvénytelen adókivetés és újoncozás ellen elegendő védelmet ad az 1827. évi 4. törvénycikk.[43] Zsedényi szerint sok látható jele és esete van annak, hogy a megyék függetlenek akarnak lenni a központi hatalomtól, vonakodnak engedelmeskedni a fel-

[40] A kerületi ülésen a király személye elleni sértő kifejezésekről szóló paragrafushoz született még módosító indítvány. A többi politikai bűntett vonatkozásában nem merült fel más észrevétel.

[41] GYMSML IV/A Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1594−1848 *h)* Országgyűlési Iratok – *Acta dietalia,* 2139/1843 „Izenet a KK. és RR-től a M.főRR-hez a büntető törvénykönyv javaslatnak a bűnökről és büntetésekről szólló 1-ső Része iránt."

[42] Kovács: i. m. I. köt. 406.

[43] Az 1827:IV. törvénycikk az 1790/91:XIX. törvénycikk rendelkezésének mindenkor pontos megtartásáról: Ő szent felsége bizonyosokká teszi a karokat és rendeket, hogy a közadózás és bármilyen nevezetü, akár pénzben, akár terményekben, akár ujonczokban szolgáltatandó segedelmek ügye az országgyülés tárgyalása alól, melynek hatáskörébe tartozónak azt az 1715:VIII. tc. és 1790/1:XIX. törvénycikkek világos tartalma szerint önként elismeri, érintetlenül maradván csupán az adót illetőleg az 1715:VIII. törvénycikknek az 1741:XXII. törvénycikkben bővebben fölvilágositott rendelkezése, semmiféle, még rendkivüli esetekben se legyen elvonható, és hogy az országgyülésig meghatározott adó nemére és mennyiségére nézve országgyülésen kivül semmiféle változtatás ne tétessék, hanem ugy hajtassék be, a mint az országgyülésen, az egyiktől a másikig, megállapittatott.

sőbbség parancsainak, ezen jogszabályhely elfogadásával pedig felhatalmazást kapnának a nekik nem tetsző törvények − akár a most megalkotás alatt lévő javító-börtönrendszer sok vitát kiváltó szabályainak − végre nem hajtására.

Palóczy László (Borsod megye követe) a konzervatívok ellenvéleményére adott válaszában kifejtette, hogy a törvénycikkben védelmezett „két dolog sarka az alkotmánynak, a javaslott törvényfejezet valóságos mutiny-bill".[44] A szabadelvű képviselő szerint való igaz, hogy az 1825/27. évi diétán végre ismét kivívták a rendek azt az alkotmányos jogot, amelynek értelmében még rendkívüli esetekben sem szabad országgyűlési hozzájárulás nélkül segedelmet kérni vagy adni. Véleménye alapján az nem bizonyít semmit, hogy a törvénycikk megszületése óta nem történt ilyen visszaélés, mivel elfogadása óta háború sem volt. A nemzetnek gondoskodnia kell arról, hogy hasonló törvénytelenségek többé elő ne fordulhassanak.

Szeptember 8-án elfogadta az alsóház az új fejezetet, a többség „maradjon!"-nal szavazott a javaslat mellett.[45] Szeptember 9-én az alsótábla XLI. országos ülésén elfogadta a büntető törvénykönyv anyagi részi javaslatát, s azt üzenetük mellé csatolva főrendek részére megküldték.[46]

A Javaslat politikai bűntettekre vonatkozó szakaszainak elemzése

Eltérően a korábbi magyar szabályozástól és a különböző büntetőtörvény-tervezetektől, amelyek kiemelt helyen szabályozták a felségsértés és a hűtlenség tényállását, a Deák-féle javaslat rendszertanilag alulértékelve tartalmazta azokat. Nincs megkülönböztetett elhelyezés, szinte elrejtve, az orgazdaság és erőszakos ellenszegülésről szóló diszpozíciók közé került a két tényállás.[47]

A *Javaslat* tüntetően nem kezeli kiváltságos tényállásként azokat, tartalmilag azonban a magyar hagyományok mentén halad, és a korábbi tervezetekkel is nagyfokú a hasonlatosságuk. Az 1830-as tervezethez képest a diszpozíciók megfogalmazása tovább tisztult és teljesen nyilvánvalóvá vált a jogalkotói szándék, hogy felségsértés és hűtlenség alatt csakis a király személye elleni támadásokat, valamint az alkotmány és az ország elleni magatartást kell érteni. A *Javaslat* a kísérlet büntethetősége szempontjából radikális álláspontot képvisel, csak ott rendelte

[44] Lázadás-törvény: „A' nép függetlenségének, jussainak nagy gyámola továbbá, a' mutiny-bill név alatt ismeretes törvény is, mely szerént a' parliament mindég csak egy esztendőre adja meg az országlószéknek a' katonaság tartására kívántató költségeket és pénzeket, a' miből önként foly az, hogy minden esztendőben öszve kell hívni a nemzet képviselőjit, különben esztendő bételésével a' kormány fegyveres erő nélkül marad." – V. Az Ángol és Franczia képviseleti országlás – Klio Historiai 'Sebkönyv I., ki adta Szilágyi Ferencz, Kolosvártt 1834. 372.

[45] *Rendi Napló.* II. köt. 17−36., Kovács: i. m. I. köt. 416.

[46] BML 17. doboz. 49. tétel. Követek jelentései mellékletekkel 1843.05.22–1843.08.29.

[47] A 2013. július 1-jével hatályba lépő, a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény az állam elleni bűncselekményeket − elenyésző számukra tekintettel − már nem a *Különös rész* első fejezetében szerepelteti, az emberi élethez és méltósághoz való jogból levezethető alapvető jogok sérelmével járó bűncselekményeket sorolja előrébb. Az állam elleni bűncselekmények (XXV. fejezet) a környezet és a természet elleni és a minősített adat és nemzeti adatvagyon elleni bűncselekmények közé kerültek.

büntetni, ahol a különös rész ezt nyíltan rögzíti (46. §, 49. §), így a felségsértésnél és a hűtlenségnél (és még 19 további diszpozíciónál).[48]

XLIII. FEJEZET.
A' felségsértésről.
420. §
Felségsértést követ el:
A' ki tudva és szándékosan a' királyt életétől megfosztja, vagy megfosztani tettlegesen törekszik.
A' ki a' királynak személyét tudva és szándékosan, tettleges erőszakkal vagy megsért vagy megtámadja.
A' ki azon házra, mellyben a' király lakik vagy tartózkodik, tudva és a' király elleni bűnös czélzattal erőszakosan reá tör.
A' ki a' királyt személyes szabadságától, vagy a királyi székétől erőszakosan megfosztani tettlegesen törekszik.
A' ki az ország független önállásának vagy polgári alkotványának felforgatására fegyveres erővel feltámad.
A' ki valamelly külhatalmasságot az országnak ellenséges megtámadására szándékosan és egyenesen felhív.

A XLIII. fejezet 420. §-a fogalmazta meg a felségsértés bűntettét, hat tényállási magatartást felsorolva. A felségsértési esetekből négy a király (uralkodó, a haza atyja) személye ellen irányuló cselekmény, a további két magatartás szankcionálása az ország territoriális (külső és belső), valamint az alkotmány (az állam lelke, sőt „a polgári alkotvány") védelmét célozta.

Ha az elkövetői magatartások akarati oldalát vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy valamennyi magatartásnál szándékos cselekményt találunk. Az első két tényállásnál „tudva és szándékosan", a harmadiknál „tudva és bűnös célzattal, erőszakosan", a negyediknél „erőszakosan", az ötödiknél „fegyveres erővel feltámad", a hatodiknál „szándékosan és egyenesen" a tettes.

A fejezet egyik tényállásnál sem kíván eredményt, a király meggyilkolására való tettleges törekvést[49] (király elleni merénylet), vagy a király személyének tettleges megtámadását is felségsértésnek tekintette. Deákék itt a tettlegességre helyezték a hangsúlyt, ne lehessen felség-

[48] Fayer 1896, I. köt. 163.

[49] Vö. Az 1795. évi kódextervezet *Alapelvei*nek 5. pontjával és az 1878:V. tc. Miniszteri javaslat 125. §-a felségsértés kísérletének bizottsági és parlamenti vitáival. *Alapelvek* (1795): „Ötödször. Különbséget kell azonban tenni a véghezvitt és be nem fejezett bűntettek között; a véghez nem vittekre annál súlyosabb büntetést kell kiszabni, minél közelebb állott a kísérlet a befejezéshez. Eszerint az egyszerű törekvést (conatus merus) enyhébben kell bünetteni, mint a megkísérelt, vagy megkezdett bűntettet. Az egyszerű törekvés lényege a puhatolózásban, a megkísérlésé (delictum attentatum) az előkészületben, a megkezdetté (delictum inchoatum) az eszközök alkalmazásában áll. Azt azonban a bírónak alaposan meg kell vizsgálnia: vajon a bűntett befejezése az elkövető önkéntes elhatározása, avagy külső erő, illetve véletlen esemény következtében maradt-e el." – Hajdu L. (1971): *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex tervezete.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 393.

sértésnek tekinteni a verbálisan vagy írásban elkövetett, az uralkodót sértő magatartásokat (hasonlóan az 1795. évi tervezethez). Az ilyen jellegű cselekményekre külön tényállást készítettek: a király személye elleni sértő kifejezések elnevezéssel.

Ha az elkövetési magatartásokat végignézzük (az akarati oldal teljessége mellett): „megfosztani tettlegesen törekszik; megtámadja; erőszakosan reá tör, fegyveres erővel feltámad", azokat már a kísérleti fázisban is befejezett felségsértő cselekménynek tekinti. Ez a megoldás visszavezethető arra, hogy az uralkodó és az állam biztonsága elleni bűncselekmények elkövetőit mindig a legsúlyosabb büntetéssel szankcionálták, és e cselekmények ellen akkor lehet s lehetett csak hatékonyan fellépni, ha úgymond a csírájában fojtotta el a hatalom az ilyen törekvéseket. A felségsértés legnagyobb büntetése a javaslatban is a kiszabható maximum: a holtig tartó rabság (minimum nincsen a tervezetben).

A tervezet 422−424. szakaszai részletesen meghatározzák, hogy az elkövető mikor büntetendő szövetkezésért (önkéntes elállásnál) és mikor minősül a tette felségsértésnek. A 425−427. §-ok a felbujtóra és a felhívóra (felszólítóra) vonatkozó speciális rendelkezéseket és az önállóan – a felségsértő cselekedet bekövetkezésétől függetlenül is − elkövethető és büntethető tényállásait tartalmazzák. A Javaslat 428. §-a feljelentési kötelezettséget írt elő azokra nézve, akik a felségsértő cselekményről, annak előkészületéről tudomással bírnak. A mai jogszabályokhoz hasonlóan mentesültek volna a feljelentési kötelezettség alól a közeli hozzátartozók, a javaslat rögzíti, hogy a házastárs, szülő, gyermek, testvér a feljelentés elmulasztása miatt nem büntethető.

XLIV. FEJEZET
A' hűtelenségről
429. §
Hűtelenségi bűntettet követ el:
A' ki az országnak valamelly helyét, erősségét vagy táborát szándékosan az ellenségnek elárulja, vagy elárulni tettlegesen törekszik.
A' ki a' haza ellen szabad akaratból fegyvert visel, vagy szabad akaratból az ellenségnek mint kém szolgál. −
A' ki midőn az ellenségnek hatalma alatt nincsen, szabad akaratból annak számára zsoldosokat szerez, vagy az ellenség seregének pénzt, fegyvereket, hadi vagy élelemszereket szolgáltat, vagy szolgáltatni tettlegesen törekszik.
d) A' ki valamelly alkotmányos jogot erőhatalommal felforgató királyi rendeletnek kiadásában, vagy végrehajtásában, akár egyenesen, és határozottan kijelentett tanáccsal, akár tettleges teljesítéssel részt vesz.

A hűtlenség tényállásánál négy elkövetői magatartást (eredetileg csak hármat, lásd a bizottsági és az országgyűlési vitáknál) határoz meg a jogalkotó, melyek mind az állam biztonsága ellen irányulnak. Az első három cselekmény az állam külső biztonságát sérti, hasonló megfogalmazást találunk az 1795. évi és az 1830-as tervezetnél is.[50] Az *a)* és a *c)* pontban meghatározott elkövetési magatartásokra történő „tettleges törekvést" itt is ugyanúgy befejezett hűtlenségként minősítette a tervezet készítője, mint korábban a felségsértés eseteinél.

A deáki különvélemény javaslatára – hosszas vita után az 1843. augusztus 25-én tartott kerületi ülésen került be – *d)* pontként a negyedik elkövetési magatartás: a hűtlen tanácsadókról szóló rendelkezés. A deliktum az állam belső biztonságát veszélyeztethette, amelyet vagy egyenesen és határozottan kijelentett tanácsadással, vagy az alkotmányellenes rendelet tettleges teljesítésével lehetett elkövetni. A korábbiakban már ismertetett vitában a konzervatívok nem értettek egyet a tanácsadás büntethetőségével, szerintük az egész kódex elveivel ellenkeznék a „nem tettleges jellegű" magatartás hűtlenségként való szankcionálása. A különvéleményben megfogalmazott új diszpozíciós javaslat külön fejezetként, a hűtlenség bűntettét követően került a tervezetbe az 1843. augusztus 25-ei kerületi ülés eredményeképpen.

Az új deliktum azonos érdekek mentén – a sarkalatos jogok védelme érdekében – fogalmazódott meg, mint az 1795. évi kódex Reviczky-féle tervezetében a nemzetsértés elnevezéssel megjelölt bűncselekmény, amely a haza szabadságjogainak gonosz szándékú veszedelembe sodrását büntette volna. A törvényhely büntetni rendelte a törvényhatósági gyűlésben alkotmányos jogot sértő indítványtevőket és az arra igennel szavazókat, valamint azokat is, akik annak kivetésében és beszedésében tettleg részt vettek. Különbséget tett, hogy a törvénytelen ajánlás (beszedés) pénzre-terményre vonatkozott, vagy újoncok állítására kényszerített. Az első esetben zsarolás bűntettének, a második esetben emberrablásnak minősült volna a bűncselekmény.

A következő szakasz: zsarolás, illetve emberrablás kísérleteként határozta meg a törvénytelenül megígért közadó, közsegedelem eredménytelen megajánlását vagy kivetését.

Az utolsó rendelkezés a bűntett speciális alakzatát írta le, amikor a bűncselekményt a köztisztviselő önhatalmúlag, a köztörvényhatóság végzése nélkül követné el. A jogalkotók a köztiszt-

[50] Az 1795. évi tervezet: 4. § Az állam külső biztonsága ellen az vét, aki társnak szegődik az ország külső ellenségeihez, s a közösség kárára bármiféle módon összejátszik velük, aki – bár nem tartozik az ellenség hatalma alá, mégis – fegyvereket és élelmiszereket szállít nekik gonosz szándékkal; az ország és a hozzá csatolt Részek erődítményeit áruló módjára átadja az ellenségnek; közbiztonságot érintő titkokat fed fel nekik; követséget fogad az ellenségtől, vagy küld hozzá; s ezekhez hasonló, az állam külső biztonságát veszélyeztető tárgyalásokba bocsátkozik velük; avagy ha a békét, a fegyverszünetet, valamint az idegen nemzet képviselőit megillető oltalomlevelet megsértve, okot szolgáltat háborúra. Az 1830. évi tervezetben e bűntett elkövetői:
Az ország és a kapcsolt Részek várainak gonosz szándékú elárulói és föladói.
Az ország ellenségeinek fegyvereket, s háború idején élelmet szállítók, ameddig az ellenséges hatalmat szolgálók ezt a cselekedetet szabadon, sőt gonosz szándékkal teszik.
Ugyanígy azok, akik az ország belső rendjének feldúlására vagy megzavarására akármiféle embereket behoznak és felfogadnak.
Ezen kívül a bírák és hiteleshelyek, továbbá a közhitelű pecsétet hivatalból használó emberek, akik ezeket hamis oklevelek készítéséhez felhasználják.

viselői felelősségviselés érdekében ide még egy garanciális elemet beiktattak: ha ugyanis az illetékes törvényhatóság mellőzné a büntetőeljárás lefolytatását, akkor a következő Országgyűlés jogosult azt megtenni.

XLVII. FEJEZET
A' király személye elleni sértő kifejezésekről
446. §
Ha valaki akár valamelly népcsoport, vagy nyilvános gyülekezet előtt, akár valamelly közrebocsájtott iratban vagy nyomtatványban világosan és egyenesen a' királynak személye ellen él olly kifejezésekkel, mellyek, ha más személy ellen használtattak volna, a' 266 és 268-ik §§. büntető rendelete alá esnének, két évig terjedhető fogsággal büntettetik.
447. §
Ha azonban a' sértő kifejezések valamelly köztörvényhatósági gyűlésben történtek, 's azokat a' szóló akár önmagától, akár figyelmeztetve azonnal ismét teljesen visszavonja, büntetés alá csak akkor vonathatik, ha a' fenforgó körülményekből azon szándék világlik ki, hogy egyenesen a' király személyét sérteni akarta.
448. §
A' ki pedig a' fentebbi 446-dik §-ban körűlírt büntettet a' királynak jelenlétében követte el, büntetése négy esztendei rabságig terjedhet, 's illy esetben a' sértő kifejezéseknek azonnali visszavonása sem mentheti fel a büntetés alól a' sértőt.

Deákék, okulva a szomorú történelmi tapasztalatokból, külön tényállást szerkesztettek a király személyére sértő kijelentéseket tevőkre, elhatárolva ezáltal az ilyen jellegű cselekményeket a felségsértés bűntettétől. Így a 420. § *b)* pontja alapján felségsértést az követhetett el, aki a királynak személyét tudva és szándékosan, tettleges erőszakkal megsérti vagy megtámadja. A 446. §-ban pedig olyan elkövetési magatartásokat rendelt büntetni a javaslat, amelyek ha nem a király sérelmére követtetnének el, rágalmazásnak vagy becsületsértésnek minősülhettek volna.

A *deliktum* speciális alakzataként fogalmazták meg a köztörvény-hatósági gyűlésben elkövetett királysértést. A szóbeli sértés, amennyiben a sértő azonnal és teljesen visszavonta, nem volt büntethető, kivéve, ha egyértelműen kiderült, hogy egyenesen szándékában állt a király megsértése. A 448. §-ban a bűntett minősített eseteként határozták meg a király jelenlétében elkövetett sértést, ilyenkor még a bántó kifejezések visszavonása sem mentesített volna a büntetés alól. (Az alapeset büntetése maximum két év fogság, a minősítetté négy év rabság.)

Az 1843. évi javaslat politikai bűncselekményeket tárgyaló részeinek utóélete – Az 1848/49-es forradalmi törvényhozás és a kiegyezés korszakának büntetőjogi revíziója

1844-re már gyökeresen megváltoztak a politikai viszonyok egész Európában, s a Habsburg-uralkodóház nem volt hajlandó a reform támogatására. Az 1843-ik évi javaslat anyagi és eljárásjogi részét a főrendek és az udvar leginkább a halálbüntetés eltörlése miatt ellenezte, és azért

is, mert az országgyűlésen az alsótábla az esküdtbíróság szervezése mellett foglalt állást.[51] A börtönügyi kódex javaslatára nézve a két ház között megegyezés született, szentesítést azonban ez a javaslat sem nyert.

Az 1843-as *Javaslat* nem vált törvénnyé, de koncepciója maradandó értékű volt, hiszen azt a büntetőjogi modellt képviselte következetes és rendszerezett formában, amelyet klasszikus büntetőjognak nevez a büntetőjog-elmélet.[52] A büntetőjog-tudomány fejlődése szempontjából haladó jellemzők közül ki kell emelnünk az egyén szabadságát garantáló, ún. garanciális szabályok intézményesülését, amelyek a büntetőjog humanizálódása felé mutattak. Így a törvény előtti egyenlőség, kötelező védelem, a nyilvános és félbe nem szakítható eljárás megfogalmazása, a halálbüntetés, a testi és becstelenítő büntetések eltörlése, a bírák korlátlan enyhítési lehetőségének bevezetése.

Deák 1848-ban igazságügy-miniszterként nem terjesztette be a Btk. javaslatát az Országgyűlésnek, jóllehet a forradalmi törvényhozás azonban megvalósított néhányat azokból az alkotmányjogi reformokból, amelyek a '43-as javaslatban szerepeltek. A politikai bűntettek artikuláris bíróságának reformgondolata éledt fel újra abban, hogy a független felelős minisztérium megalakítását elrendelő 1848. évi 3. törvénycikk – a miniszteri felelősségre vonás terén – törvénybe iktatta az Országgyűlés bíráskodási jogkörét. A törvény nemcsak magáévá tette Deákék 7. számú különvéleménye lényegi tartalmát, hanem továbbfejlesztette azzal, hogy a büntetés kiszabását a Királyi Tábla helyett a választott bíróságra bízta.

A magyar történelemben először rögzítette a miniszteri felelősség intézményét, amikor kimondta: a kormány mindegyik tagja mindennemű hivatalos eljárásáért felelős, mindegyik miniszter azon rendeletért, amelyet aláírt, felelősséggel tartozik. A miniszterek felelőssége – többek között – kiterjedt mindazon hivatali aktusokra, amelyek az ország függetlenségét, az alkotmány biztosítékait, a fennálló törvényeket sértették.[53]

A törvény tehát speciális felelősségre vonási szabályokat és rendkívüli bírói fórumot állított (volna) fel a miniszterek esetében, a miniszterek által hivatalos minőségükben elkövetett cselekmények esetében. Ezekből semmi sem teljesült az osztrák gyakorlatban, a katonai bíróság értelmezésében a hivatali tevékenység több eleme egyszerűen beépült a felségsértést megalapozó cselekmények közé.[54]

---

[51] Degré A. (1982): Reformtörekvések megindokolása régi törvényekre hivatkozással (1846). *Jogtörténeti értekezések,* Budapest. 12. sz. 41.

[52] Szabó: i. m. 15.

[53] 1848. évi III. Törvényczikk a független magyar felelős ministerium alakításáról, 4. §, 18. §, 32. § – *Corpus Juris Hungarici,* CD-ROM. KJK Kerszöv, Budapest. 1999.

[54] Jól mutatja az osztrák hatalom kétarcúságát a magyar törvényekkel kapcsolatban, hogy Batthyány perében az Osztrák Minisztertanács, majd a Hadügyminisztérium 1849. júniusi – István főherceg meghallgatásának elutasításáról szóló – határozatában kifejezetten utal az „1847-48-i országgyűlés III. törvénycikkére", ebben a magyar minisztérium és miniszterek törvényben rögzített felelősségére, amikor a nádor befolyására, „állítólagos utasításaira" való mindenféle hivatkozást elutasít, így a főherceg tanúkénti meghallgatását is. Arról sem ekkor, sem a későbbiekben nem esik szó, hogy ez a törvény speciális (Batthyány és Deák által is hivatkozott) felelősségre vonási szabályokat tartalmaz, végezetül pedig a katonai törvények kizárólagos alkalmazása ezt a hivatkozást is véglegesen lesöpörte.

Az országban uralkodó ostromállapot kezelésére Deák 1848 nyarán benyújtotta a *Vésztörvény lázadás esetén* című törvényjavaslatot a képviselőháznak, amelyet aztán csak a debreceni Országgyűlés fogadott el 1849. február 13-án. Szemere Bertalan 1849. január 16-án kiadott rendelete, melyben a haditörvényszék hatáskörét kiterjesztette egész Észak-Magyarországra, a hazaárulás eseteit ugyanúgy határozza meg, mint Deák 1848-as javaslata és az 1849. február 13-i törvény.[55] Ha összehasonlítjuk ezeket a jogszabályokat az 1843-as anyagi jogi javaslattal, akkor egyértelműen kiderül, hogy a *Javaslat* a felségsértésről szóló 420. §-ában és a hűtelenségről szóló 429. §-ában megfogalmazott elkövetési magatartások kerültek bele a hazaárulás tényállásába. A forradalmi helyzetre való tekintettel azonban a Honvédelmi Bizottmány törvényjavaslata egyaránt továbbfejlesztette az 1843-as javaslatnak az anyagi (pl. A királyi szék védelmét elhagyta) és eljárási szabályait (pl. A vádlott nyilatkozata megelőzi a tanúkihallgatást, a tanúknak nem kell esküt tenniük) is.

Az 1849. február 13-i törvényt a jogtörténet fordulópontként értékeli a magyar büntetőjog történetében amiatt, hogy az állam elleni bűncselekmények kategóriájában teljes mértékben szakít a feudális büntetőjoggal.[56] A törvény „a magyar haza, annak polgári alkotmánya, független önállása s területi épsége" védelmét biztosítja, ezzel *de facto* hatályon kívül helyezte az 1723:IX. törvényben büntetőjogilag értékelt tényállásokat, így a „szentkorona, királyi felség és ország közállománya" védelmét. Ugyanezt a jelleget erősítette az is, hogy a közvádlókat a Honvédelmi Bizottmány nevezte ki, amely intézkedést az állami vádképviselet felé vezető út jelentős állomásaként értékelhetünk.[57]

Több mint egy évtizeddel később, az 1861. évi Országbírói Értekezlet büntetőjogi albizottsága, melynek Deák is tagja volt, az 1843. évi elaborátum életbeléptetését javasolta. Az Országbírói Értekezlet ezt azonban elutasította, és az 1848 előtti magyar jogi környezet és gyakorlat visszaállításáról döntött.[58]

A kiegyezést követően, az igazságügyi reformok előkészítésére 1867. április 29-én törvény-előkészítő bizottságot hozott létre Horváth Boldizsár igazságügy-miniszter. A miniszter a büntetőjogi

[55] A hazaárulásnak a haditörvényszék elé tartozó esetei:
1. Az ellenséggel való cimborálás.
2. Az ellenség számára történt segítségnyújtás, kémkedés.
3. Az ellenség felhívásának szándékos terjesztése.
4. Az ellenséges csapatmozdulatokról szóló jelentés elmulasztása a községi bírák és elöljárók részéről.
5. Az országgyűlés, a kormány, a magyar hatóságok elleni lázítás, álhírek terjesztése.
6. Honvédek, polgári lakosok vagy fegyverek kiszolgáltatása az ellenség részére.
7. Az ellenségtől hivatal, megbízás elfogadása és abban történő működés.
8. A haza és az alkotmány elleni fegyveres harc.
Sarlós B. (1959): *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 149−150.

[56] Sarlós: i. m. 166.

[57] Kajtár I. (1986): *Az államügyészség kiépítése Magyarországon a neoabszolutizmus idején 1850−1854−1861. Jogtörténeti Tanulmányok VI.* Tankönyvkiadó, Budapest. 211. Lásd még: Stipta I. (1999): A forradalmi önvédelem igazságszolgáltatási rendszere. *Jogtudományi Közlöny,* 4. sz.

[58] Ráth Gy. (1861): *Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában.* Pest.

albizottság álláspontja alapján Csatskó Imre táblabírónak adott megbízást az 1843-as javaslat revíziójára. A tervezet „az 1843-iki javaslat lényeges intézkedéseinek teljes épentartásával" 1869 novemberére elkészült, azonban a büntetőkódex ügye a korszerű igazságszolgáltatási szervezet létrehozásával kapcsolatos jogszabályok előkészítése miatt háttérbe került.[59]

1869-ben a bírósági szervezeti törvény vitájakor Deák Ferenc ismét előadta 1843-as javaslatát a politikai bűntettek bíróságára: „[…] biztosan reménylem, hogy a minisztérium mielőbb törvényjavaslatot fog elénk terjeszteni egy állambíróság alakításáról, melynek fele részét az Országgyűlés válassza meg, másik fele részét pedig őfelsége nevezze ki, s minden politikai bűntett és vétség felett ez a bíróság legyen hivatva ítéletet mondani. Így aztán sem politikai, sem egyéb bűnvádi esetekben nincs mit tartani a többi bíróságoknak őfelsége által leendő kinevezésétől."[60] A javaslattal azonban a képviselők többsége – köztük az a Pulszky Ferenc, akivel az 1843-as artikuláris bíróságról szóló különvéleményt kidolgozta – nem értett egyet, holott a Monarchia osztrák felében már 1867-től Állambíróság döntött a politikai jellegű vádakról.[61]

A klasszikus büntetőjog törvényi szinten csak az 1878:V. törvényben fogalmazódik meg – az 1843-as javaslat és Csatskó elaborátumának teljes mellőzésével –, miután már megtörtént a polgári államberendezkedés Magyarországon.

A XIX. század végén a magyar büntetőjogászok legjava, így Angyal, Wlassics, Irk, Finkey, Fayer, Vámbéry a későbbi keletű, 1878-as Csemegi-féle törvényt azért bírálták, mert büntetési rendszerében jelentősen szigorított az 1843-as *Javaslat*hoz képest. Ezt a magyar hagyomány megtagadásának tartották és olyan megengedhetetlen elvi engedménynek, amelyet a német dogmatikai doktrinerség hatásával magyaráztak.[62]

Balogh Jenő professzor, későbbi igazságügy-miniszter (1913−17) 1900 novemberében, fél évszázaddal a *Javaslat* kidolgozása után a következő gondolatokat írja a *Huszadik Század*ban: „Méltán éri büntető törvénykönyvünket az a gáncs, hogy nem vette kellő figyelembe a különleges magyar viszonyokat és a magyar nép jogfelfogását és e részben különösen elmaradt fényes emlékű elődjétől: 1843. évi javaslattól, melynek tekintélyét és népszerűségét különben semmi magyar törvényhozási alkotás nem fogja többé soha elérni. Sem akkora önzetlenséggel

[59] Kovács K. (1968): *Közjogi harcok a Csemegi-kódex parlamenti vitájában 1877−78. Jogtörténeti tanulmányok II.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 100.

[60] Deák F. – Deák Á. (szerk.) (2001): *Válogatott politikai írások és beszédek. II. 1850−1873.* Osiris Kiadó, Budapest. 581.

[61] Stipta: i. m. 87.

[62] Irk Albert a jogtudósi közvélekedést fogalmazta meg, amikor tankönyvében a *Javaslat*ot az akkor hatályos *Csemegi-kódex*szel vetette össze. Ez utóbbiról szólva méltán állapította meg, hogy a külföldi törvényekkel összevetve példás rendszerezésű törvénykönyv. „A kódex kétségkívül nem eredeti, nem a 43-as javaslatok továbbfejlesztése s így nem is nemzeti, hanem külföldi, főleg német hatás terméke. Ebből ered sok helyen erősen általánosító jellege, a bírót túlságosan dogmatizálásra késztető természete. Életbeléptének kezdő szakaszában enyhesége miatt támadták (lásd különösen a várpalotai gyilkosság és Majláth országbíró gyilkosságának eseteit), utóbb pedig éppen szigorúsága miatt. Egyik főhibája a büntetési rendszerének túlságos bonyolultsága, a mellékbüntetések rendszertelensége s az 5-10 éves minimumok szigorú volta. De két főhibája a fiatalkorúak és közveszélyes egyének megítélésében való nemtörődömsége."

és ügyszeretettel, sem akkora államférfiúi tehetséggel, látókörrel s az általános nagyrabecsülésnek és ragaszkodásnak akkora nimbusával, mint a minővel Deák Ferencz és nagyérdemű munkatársai az 1843. évi javaslatnak az anyagi jogra vonatkozó részét kidolgozták, nem fog Magyarországon a törvényelőkészítés terén senki sem működni. És az 1843-iki javaslatnak ezek a legjobb ajánlói adják részben magyarázatát annak, hogy büntető törvénykönyvünk tervezete, a mennyiben előzőjétől – pedig sokszor a tudomány haladása által igazolt módon – eltért, nem volt, nem lehetett népszerű. Büntető törvénykönyvünknek és minden utódjának egyik fatuma lesz, hogy az összehasonlítás evvel a nagyemlékű, sőt a tekintélynek és népszerűségnek dicsfényével körülvett törvényelőkészítő munkálattal hátrányukra fog kiütni."[63]

[63] Balogh J. (1900): Büntető törvénykönyveink módosításához I–II. *Huszadik Század,* november. I. évfolyam. 10. sz. 244.

Béli Gábor

Börtönviselés perbeli egyezség alapján a XIII. században

Elbeszélő forrásainkból börtönbe vetésről már Szent István ideje óta tudunk, de magáról a *carcer*ről, tényleges funkcióiról, azon túl, hogy bűnelkövetéssel kapcsolatban valamifajta őrizetre szolgált, hasonlóképpen a bebörtönzés céljairól a XIII. századig alig akad használható adat.

Rogerius mester *Miserabile carmen*jében a börtön, szó szerint a *„carceralis custodia”,* vagyis „börtönbeli őrizet”, kétséget kizáróan büntetés: *„Miután jó emlékű András király, ennek a Béla királynak atyja megfizette tartozását a halálnak, a király az ország nagyjaival és előkelőivel rögvest a királyi Fehérvár városába ment, és amikor itt […] a királyi koronával megkoronázták, bárói közül bizonyosakat, akik atyjához húztak vele szemben, száműzetésbe kényszerített, bizonyosakat, akiket megkaphatott, börtönbe vetett, a nagyobbak egyikét, Dénes nádort megfosztatta szeme világától.”*[1]

Ampod fia Dénes mellett IV. Béla a koronázása alkalmával tartott törvényszéken apja másik nádorát, későbbi szlavón bánt, a Kán nembeli (Öreg) Gyulát is elmarasztalta: *„[…] Gyula egykori bánt a Kán nemből a hűtlenség nyilvánvaló bűntette miatt a mi, nemkülönben legdrágább fivérünk, Kálmán király és egész Szlavónia hercege és minden bárónk ítélete büntette, és összes javai kezeinkre szálltak, maga életét börtönünkben végezvén.”*[2] Gyula börtönbüntetése bizonyára életfogytig szólt. Halála valamikor 1237-ben következett be IX. Gergely pápa 1238. január 22-i levele alapján, aki arra adott utasítást, hogy a *„néhai”* Gyula bán által a boszniai egyház javára hagyott és a pécsi dominikánusoknál letétbe helyezett pénzt adják át a boszniai püspöknek.[3]

Hasonlóképpen hosszabb tartamú, illetve életfogytig tartó börtönbüntetésre vonatkozó adatokkal szolgál IV. Bélának a Budafelhévízen, 1246. január 10-én kelt, Simon fia Fulkó elkobzott javaiból Pok nembeli Móric javára tett adományát rögzítő levele. A király a hűtlenséggel, felségsértéssel, hamis pénzveréssel vádolt Fulkót, miután megkímélte a meztelen bajtól és javai elkobzásától, hosszabb börtönre ítélte, de röviddel azután szabadon engedte. Fulkó szabadulása után újabb gaztetteket követett el, ezért IV. Béla ismét börtönbüntetéssel sújtotta fiának, Istvánnak a megkoronázásakor tartott törvényszékén, Fehérváron (1245). Ez, mivel a király bárói tanácsából Fulkó *„fejét a halálnak veszedelmére ítélte”,* és úgy határozott, hogy minden

[1] *Scriptores rerum Hungaricarum veteres I.* Ed.: Schwandtner, Georgius. Vindobonae, MDCCXLVI, 295.

[2] *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Szerk. Wenzel Gusztáv: Pest-Budapest 1860–1874. (ÁÚO) VII. 100.

[3] *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–IX.* Ed.: Fejér, Georgius. Budae, 1829–1844, (CD) IV/129.

ingatlan és ingó vagyonát annak adja, akinek akarja, életfogytig tartó börtönbüntetés volt, ahogy vélhetőleg azé a vele együtt bebörtönzött gonosztevőé is, akit Fulkó „kiszabadított", és akivel szökésükkor két embert megölt.[4]

IV. Béla 1244. március 23-án, Győrben adott levelével erősítette meg Kán nembeli László nádornak azt az ítéletét, amivel az udvarnokok által rablással vádolt Mártont és Bertalant vérük ontására és vagyonkobzásra marasztalta. Ebben a nádor levelét átíró levélben is felbukkan a tömlöcbe vetés, de nem büntetésként, hanem az eljárás során igénybe vett kényszerintézkedésként: *„Mi tehát a jog rendjét követve […] olyan ítéletet hoztunk, hogy Márton és Bertalan azoknak [tudniillik az udvarnokoknak] összes tanúi közül válasszanak ki negyvenet eskütételre […] közbevetvén, hogy ha a mondott negyven ember esküdne, azok minden birtokaikat veszítsék el, de szabaduljanak vérük ontásától. Ezzel együtt azonban jónak látszott ugyanezeket börtönbe vetni, hogy bizonyos napokat eltöltsenek ott, ha pedig nékik nem felelne meg, bajpróbára ítéljük őket, […] hogy mindkét fél gyakorlott bajnokot állítson a Szent Király nyolcadára"* (1243. augusztus 27.). A válaszadásra pedig három nap haladékot adott a nádor.[5]

Az eddigiek alapján a börtön egyrészt súlyos, a közönséges gonosztevők által megvalósított deliktumok, valamint a hűtlenség megvalósítóira alkalmazott hosszabb tartamú, illetve a fővesztéssel „egyenértékű", élethosszig szóló büntetés volt, másrészt kényszerintézkedés, aminek az volt a célja, hogy a bíró közbülső ítélete alapján a bűncselekmény elkövetésével vádolt fél ne vonhassa ki magát az eljárás alól.

Csák nembeli Demeter a királyi udvar „udvarispánja", bácsi ispán 1234-ben egyrészről a pannonhalmi apát és konvent, másrészről az apátság jobbágyai és népei közt létrejött egyezség utóbbiak részéről történt megszegése miatt hozott marasztaló ítéletéről adott levelet Pápócon. Miután az egyház jobbágyainak és népeinek képviselői az erről 1233. június 1-jén adott levél szerint megállapodtak Uriás apáttal és a konvent képviselőivel arról, hogy Enoch dominikánus testvér és Cognoscens esztergomi kanonok legyenek ügyüknek békebírói, az egyezség június 6-ára meg is született, amit a békéltetők döntése alapján akként biztosítottak, hogy az a fél, aki megszegné, kiközösítés és száz márka pénzbüntetés alá essék. Kevéssel ezután a Szent Márton-egyház jobbágyai és népei ismét pert indítottak Uriás és testvérei ellen. A király Demetert küldte a vita rendezésére, aki előtt a panaszlók magukba szállva beismerték, hogy vétkesek. Demeter, jóllehet az apátság lekötelezettjei az egyezség szerint kemény büntetéseket vontak magukra, az apát és a konvent kegyéből elengedte nekik ezeket, de amiért hamisan és érdemtelenül vádolták uraikat, *„judicio seculari",* azaz világi büntetéssel sújtotta őket, az egyház jobbágyait azzal, hogy *„[…] valamelyik közülük maradjon a fehérvári börtönben egy teljes hónapon át, hacsak az apát és a testvérek nem akarják megkímélni őket a büntetés lecsökkentésével",* a kisebbeket pedig azzal, hogy *„közülük bizonyosak fél fejükön hajukat lenyírva"* járják körbe a vásárhelyet.[6]

[4] CD IV/1. 401.
[5] CD IV/1. 308.
[6] ÁÚO VI. 535, 536, 538, 554.

Csák Demeter „világi ítélete", a „nagyobbakra" rendelt egy havi tömlöc, eltért az eddig látott börtönbüntetésektől. Ezt voltaképpen a másik, a „kisebbek" számára rendelt büntetés párjának vagy megfelelőjének lehet tekinteni. A hajlenyírás fél fejről, vagy egészről, régtől fogva alkalmazott megszégyenítő büntetés volt. Szent István I. dekrétumának 9. fejezete a vasárnapi templomba járás kötelezettségét megszegőt megverése mellett megnyírással rendelte büntetni, ahogy Szent László ún. III. dekrétumának 26. (második fele 11.) cikke a bíró pecsétjét harmadszor is megvetőt, aki ezzel együtt ügyét is elvesztette. Szent László ún. II. dekrétumának 11. Artikulusa a más házára támadó, a büntetésfizetéshez elegendő vagyonnal nem rendelkező előkelőt és vitézt szintén fejének megnyírásával büntette, akit azután megkötözve körbevezettek a piacon, és eladtak.[7] Hajnyírásbüntetést a XIII. század elején jobbára már csak félszabadokkal, udvarnoknépekkel és más szolgarendűekkel szemben alkalmaztak.[8] Ez a megszégyenítő büntetés időlegesen bélyegezte meg és rekesztette ki a szégyenbélyeg viselése révén a marasztaltat. Az efféle kirekesztés célja, ahogy az egyhavi börtöné, a teljes bocsánat elnyerése volt, amit a pannonhalmi apátság lekötelezettjei esetében az tesz nyilvánvalóvá, hogy a jobbágyok közül egynek kellett társai helyett is börtönt viselni, és elzárása tartamát urai tetszésük szerint meg is kurtíthatták.

IV. Béla 1267. november 16-án Aranyosban adott levelében Hahót nembeli Hahót és a Gyüre nembeliek hosszas pereskedését lezáró egyezségét erősítette meg. A per abból támadt, hogy Hahót emberei megölték a király követségében eljáró Gyüre nembeli Tamást és szervienseit. Az egyezség értelmében, ami a király engedélyéből a felek által közösen elfogadott Hahót nembeli Csák bán, zalai ispán közbenjárásával született meg, Hahót és ellenfelei korábbi földcseréikre tekintettel először egy földet osztottak fel egymás közt. Aztán abban állapodtak meg, hogy Hahót két fiával és feleségével a saját házában a vasvári káptalan bizonysága és a király embere, Pós mester, a királyi udvar jegyzője előtt megesküszik, hogy nem tart fenn ellenséges viszonyt a Gyüre nemzetséggel, amit Csák bán, fiával, egyik fivérével, három unokaöccsével és más Hahótokkal együtt ugyancsak esküvel erősít meg böjtközepe nyolcadáig (1268. március 21.), és ellenkezőleg a Gyüre nembeliek is megesküsznek. Hahót ezzel együtt vállalta, hogy kiadások címén 25 márkát fizet Szent Márton nyolcadának 50-ik napján, vagyis a következő évben vízkeresztkor (1268. január 6.) a Gyüréknek, azzal, hogy ha elmulasztaná a határnapot, kétszeres büntetés alá essen, majd, miután esküjét letette, visszaadja a megölt Tamás három lovát, ha azok nála vagy családjánál volnának, egyébként meg kell esküdnie, hogy nincsenek náluk. Végezetül mindezt azzal egészítették ki, hogy *„vízkereszt nyolcadán [1268. január 13.] ugyanez a Hahót mester száz nemes emberrel együtt egy napig, vagy ötvennel, ha inkább akarja, két napig vonuljon a vasvári tömlöcbe, és a tömlöcből kijövetel után ugyanezekkel az emberekkel kérjen bocsánatot a fent mondott Gyüre nemzetségtől"*.[9]

[7] *The Laws of Hungary. The Laws of the medieval Kingdom of Hungary.* Volume I. 1000–1301. *Decreta regni mediaevalis Hungariae.* Th. I. 1000–1301. Ed. Peter I. Hidas (Transl. And ed. by Andor Csizmadia. In coll. Leslie S. Domonkos) Idyllwild, California, MCMXCIX. 3., 21., 14.

[8] ÁÚO I. 220., II. 70., 190., Hazai okmánytár I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold, Stummer Arnold, Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr, 1865–1873, Budapest, 1876–1891. (HO) VI. 30.

[9] CD IV/3. 403.

Hogy mi volt az a peres ügy, egyrészről Ják nembeli Ebed fiai, Kemény, Ják és Rejnáld, másrészről Hahót nembeli Keled fia Keled között, amiről öt, év nélkül adott és két kivétellel levéladó megnevezését sem tartalmazó, 1267 és 1270 között íródott feljegyzés tudósít, nem lehet megállapítani. Az említett levelek egyike, amellyel IV. Béla a Veszprém megyei Billegén, november 11-én arra adott engedélyt Ebed fiainak, hogy Keled fiait, Keledet és Farkast elfogják, és színe elé hozzák, csak arra enged következtetni, hogy valami súlyos sérelem okozásával vádolhatták a panaszlottakat. A többi levél az Ebed fiak és Keled halasztási kérelmeiről számol be, illetve békéltetők közreműködése felőli megállapodásokról. Úgy tűnik, a felek között először a király engedélye alapján Aba nembeli Lőrinc soproni ispán és öt társa kapott felhatalmazást a békéltetésre, akiket egyébként maga Lőrinc szemelt ki, majd az Ebed fiak és Keled öt-öt választott bírót kért fel, végül pedig négyet-négyet, úgy hogy ezek közül mindkét részről két-két békéltető tényleges közreműködését várták el. Végül Ebed fiai oldalán Hermáni (Hermán nembeli) Dés ispán és Endre fia, András járt el, ahogy nyilván Keled oldalán is ketten, neveiket azonban nem közölte a vasvári káptalan egyezséglevele, csak annyit mondott, hogy a *„többi döntéshozatalra küldött”.* A fogott bírók a felek akaratából olyan egyezségre jutottak, hogy Keled fizessen 24 márkát Ebed fiainak, mégpedig 12-t vízkereszt nyolcadán részint bécsi dénárokban, részint illő becsértékben, majd 12-t ugyanígy, hamvazószerda nyolcadán, azzal, hogy ha az első határnapot elmulasztja, kétszeressel, ha pedig a másodikat, az addig fizetettek elvesztésével és kétszeressel is tartozzék. Ezenkívül azt is elrendelték, hogy *„[…] böjtközepe napján […] Keled építsen házat Vasvár börtöne fölött, és a börtönhelyül szolgáló házba ugyanezen a napon huszonöt nemessel zárják be, egy napot és éjszakát ugyanebben maradván, aztán pedig e naptól számítva Keled huszonöt napot tartózkodjék a házban, és ha a megállapított nap előtt […] Keledet, nem kívánván ennek az egyezségnek engedelmeskedni, házon kívül találják, és ezt közli velünk [a levéladó káptalannal], veszítse el a korábban megfizetett összes márkát, és Ebed fiai pereiket elejétől kezdhessék, és akkor a bírót és a poroszlót két részben Keled, harmad részben pedig Ebed ispán fiai engeszteljék, mely bíró előtt az Úr mennybemenetele ünnepén lesznek kötelesek megjelenni”.*[10]

„Kipróbált” férfiak ítélete alapján jött létre egyezség nagy valószínűség szerint 1272. június 5-én egyrészről Gutkeled nembeli Aladár, másrészről Keled fiai, Péter és István között is utóbbiak dúlása miatt. Miután Keled fiai elfogadták, hogy visszaadják azt a pej színű lovat, amit Aladár egyik jobbágyától vettek el, és mellé egy másik pej lovat is adnak, illetve még 2 márkát Keresztelő Szent János nyolcadán (július 1.), majd pedig Szent Jakab nyolcadán (augusztus 1.) további 3 és ½ márkát fizetnek Aladárnak, abban is megállapodtak, hogy ha Aladár öt társsal esküszik a leleszi konvent előtt, Péter és fivére további 5 márkát fizet, ha viszont maguk is öttel esküsznek, az 5 márka alól mentesülnek, és akkor már csak 4 márkával maradnak adósok Aladárnak Szent Mihály nyolcadán (október 6.). Utoljára azt is kinyilatkozták, hogy ennek a maradék 4 márkának a megfizetését követően, Szent Mihály után a 22. napon (október 20.) Péter és István *„[…] húsz emberrel vonuljon tömlöcbe Székely faluban, és maradjanak egy*

[10] ÁÚO VIII. 265., X. 460, 461, 437.

napot a nemesekkel, és ugyanezen a helyen másnap tíz emberrel együtt vonuljanak hasonlóképpen börtönbe".[11]

1285. október 13-án adott levelet a pécsi káptalan az előttük megjelent Győr nembeli Óvári Konrád fia Jakab és az egykori nádor, Kemény fia Lőrinc bevallása alapján a köztük öt fogott bíró döntése alapján létrejött egyezségről. A megállapodás úgy szólt, hogy Kemény, mert Jakabot és bizonyos szervienseit elfogta, ruháikat, lovaikat és más dolgaikat elvette, fizessen 100 márkát. Azután, ha Jakab a hamvazószerdát követő szombaton (1286. március 1.) 60 nemesemberrel megesküszik arra, hogy a kéméndi vásár napján Kemény az embereivel feldúlta három faluját, Nagykéméndet, Kiskéméndet és Gyulát, ahol megölték Jakab 6 „gall" – vallon vagy olasz – jobbágyát *(sex gallici jobagiones)* is, Kemény tartozzék a meggyilkoltakért 68, az okozott károkért pedig 32, összesen 100 márkát fizetni. *„Egyébként* – folytatódik a megállapodás – *azon a vasárnapon, amikor énekelnek [...] [a húsvét utáni 4. vasárnap, azaz 1286. május 12.] ugyanez a Kemény menjen majd be börtön gyanánt egy házba a pécsi prédikátor testvéreknél, maradjon abban egyedül hetvenhárom napig, a hetvennegyedik napon pedig maradjon majd száz nemes emberrel, ahonnan amikor kijön ugyanezekkel az emberekkel együtt ez a Kemény ispán mezítláb, levett övvel, esdekelve kérjen bocsánatot az előbb mondott Jakabtól."*[12]

Keménynek a 200 márkát 1287-től egy év leforgása alatt részletekben, öt határnapon kellett megadni, mégpedig vízkereszt nyolcadán (január 13.) 50 márkát, Szent György nyolcadán (május 1.) 5 márkát, valamint két, együtt 6 márka értékű lovat, Fülöp és Jakab apostol nyolcadán (május 8.) pontosan ugyanennyit és ugyanúgy két lovat, Szent Király nyolcadán (augusztus 27.) ismét 50 márkát, végül a következő esztendő vízkeresztjének nyolcadán (január 13.) a maradék 50-et.

Nem ismert a levéladója annak a Budán, 1297. augusztus 13-án kelt levélnek sem, amivel egyrészről Aba nembeli Marhard fia Mihály, másrészről Belus ispán (sáros)pataki várnagy és általa képviselt rokonai, Domonkos, Fridrik, János, Péter, valamint Balázs közti egyezséget foglalták írásba. Belus és rokonai a Mihálynak okozott károkért, egyik szolgájának elfogásáért és bizonyos szerviense haláláért az egri káptalan előtt a következő pünkösd nyolcadán (1298. június 1.) fegyvereken kívül, illő becsértékben megfizetendő 70 márkát ígértek azzal, hogy e kötelezettségük teljesítésének tizenötödén (1298. június 15.) *„[...] Belus ispán, Fridrik mester és Péter, magukon kívül, hatvan nemes személlyel az egri káptalan előtt tartozzanak esküdni arról, hogy minden előrebocsátottat nem előre megfontolt gonosz szándékból, hanem véletlenségből megesvén valósították meg. Hasonlóképpen az eskü nyolcadik napján* (1298. június 22.) *Belus ispán és [...] atyafiai menjenek el személyesen [...] Mihály mester házához, és a már mondott káptalan embere előtt, akit a felek erre közösen rendeltek,*

[11] *A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I.* Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest, 1871. 59. 1284 körülre datálva. A napi keltre és Sándor fia Sándor utólag ráhelyezett pecsétje alapján, aki ezt országbíróként használta, a levél 1273. március 6-a előtt keletkezett, ugyanis Sándor 1272. november 15-én szerepel először országbírói minőségében. Méltóságát Kán nembeli László vette át legkésőbb 1273. március 29-én. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. köt.* 2–3. füzet. 1272–1290. Szerk.: Borsa Iván. Budapest, 1961. 22., 39., ÁÚO XII. 79.

[12] ÁÚO IX. 435.

ugyanott egy házba, amit számukra börtönül jelöltek, bemenjenek, és nyolc napon keresztül maradjanak abban".[13]

Az egyezség alapján történő börtönbe vonulás az előkelők, nemesek vezeklésének, bűnbánásának módja volt. A sértett a vele egyezségre lépő féltől azon túl, hogy fogott bírók, békéltetők közreműködésével a károkozásokért és más sérelmek megvalósításáért a károk, sérelmek mértéke, illetve súlyossága szerint megállapított vagyoni engesztelést követelt, azt is elvárta, hogy megbánást tanúsítson, hogy megkövesse, bocsánatát kérje. A bűnbánás és megkövetés a börtönbe vonulással, majd ott bizonyos napok eltöltésével és a bocsánatkéréssel valósult meg, ami olykor, mint Kemény esetében is, látványos külsőségek közepette történt. Jóllehet magáról a bocsánatkérésről a faggatott források közül kifejezetten Keménynél és Hahótnál esett szó, mégis biztosra vehető, hogy a bűnbánó a börtön elhagyásakor megkövette a vele egyezséget kötő sértett felet, aki úgy a börtönbe vonuláskor, mint a börtönből való távozáskor, és minden más, az egyezségben meghatározott aktusnál is jelen volt.

Ahogy az engesztelés vagy jóvátétel összegét, úgy a börtönviselés tartamát és feltételeit is a deliktummal okozott károk és sérelmek súlyának megfelelően határozták meg. A feltételeket, hogy tudniillik hány napot, hány maga mellé vett társsal tartozzon a bűnbánó börtönben tölteni, akként nehezítették, ahogy a perbeli esküét az eskütársak számának meghatározásával, igaz, ennél nemcsak a pertárgyértéket vették figyelembe, hanem a tanúbizonyítás eredményét is.

A szabadságkorlátozás a nemes számára súlyos megaláztatást jelentett. A börtönbe vonulás megszégyenítésre szolgált, de az egyezség különös biztosítéka is volt, ugyanis ezzel köztudomású ténnyé vált a felek megállapodása, illetve az, hogy az engesztelés megtörtént, hiszen a börtönviselés mindig az egyezség szerinti tartozás teljesítése után következett, szintúgy a nyilvános bocsánatkérés, ami hasonlóképpen azt deklarálta, hogy az egyezségben foglaltak teljesültek.

Az egyezséglevelek a börtönviselés részletei mellett magukról a börtönökről kevés felvilágosítást adnak. Péter és István esetében, akik Gutkeled Aladárral kötött megállapodás szerint vonultak börtönbe, csak a helység, Székely falu ismert, Belus, Fridrik és Péter börtönházának viszont a helyét sem jelölték meg. Várbörtönbe csak Hahót nembeli Hahót vonult választása szerint 100 vagy 50 társsal. Az mindenesetre figyelemreméltó, hogy a vasvári börtön 100 fő együttes befogadására alkalmas helyiséggel is rendelkezett, hiszen a társaknak együtt, egy térben kellett elszenvedni azt az egy-két napot, aminek közös eltöltését vállalták a bűnbánóval. Ami Hahót Keled börtönül szolgáló házat illeti, a levél szóhasználata alapján, hogy tudniillik a vasvári tömlöc „felett", vagyis a várbörtön közelében *„construet domum",* azaz „építsen házat", valóban azt jelentette, hogy Kelednek kellett létrehoznia a vele együtt további 25 ember befogadására alkalmas börtönt. Ha ez így volt, márpedig a *„construet domum"* utasítást nem lehet másként értelmezni, a ház fából készített, ideiglenes építmény lehetett, aminek a létrehozására meglehetősen rövid idő állt rendelkezésre, ha a börtönbe vonulás előfeltételeként tekinthető engesztelésfizetési kötelezettség teljesítését követően láttak hozzá, minthogy az utolsó részlet kiegyenlítésének határideje hamvazószerda nyolcada volt, a börtönviselés kezdete pedig böjtközepe,

[13] HO VI. 425.

ami hamvazószerda 15. napjára esik. A börtönház alapterületének jócskán meg kellett haladni az 50 négyzetmétert, mivel Kelednek és társainak, akik egy éjszakát is töltöttek ott, közös fekhelyre volt szüksége, ami, egy emberre két négyzetmétert számítva, már maga legalább 50 négyzetméternyi helyet foglalt el.

Hogy Keled börtönházának helyét a vasvári tömlöc „fölött", vagyis annak közelébe jelölték ki, arra enged következtetni, hogy e börtönt a vasvári vár felügyelete alá helyezték. Lőrinc fia Kemény börtönét viszont a pécsi dominikánusok felügyelhették, aki egy, a dominikánusoknál lévő házba vonult: *„intrabit unam domum pro carcere apud fratres predicatores de Quinqueecclesiensiis",* de a börtönház kijelölése alapján, hozzátéve, hogy 100 ember befogadóképességű teremmel, helyiséggel rendelkező épületről volt szó, azt sem lehet kizárni, hogy a dominikánusokhoz tartozott.

A Kemény és Keled börtönének elhelyezkedéséből, valamint börtönviselésük tartamából – 74, illetve 26 nap – feltételezhető felügyelet semmi esetre sem jelentett őrizetet, hiszen a börtönt szabad akaratból vállalták, a börtön idő előtti elhagyása pedig a szerződésszegés következményeit vonta maga után.

Blazovich László

A bíró jogállása a *Budai jogkönyv*ben

A bíró igazság (jog)-szolgáltatással megbízott, kinevezett vagy választott, más nézőpontból a felek jogvitáját eldöntő semleges személy. A polgári korszak, az állam hatalmi ágainak szétválasztása előtt a bíró és bírósága más közhatalmi (igazgatási és kormányzati) feladatokat is ellátott, akár a feudális birtokosnak a birtokához tartozó közhatalmi funkcióinak egyikére, a bíráskodásra gondolunk, akár a választott városi bíró feladatkörét tekintjük, amely a városi közélet majd minden területére kiterjedt. A szervezett társadalmak kezdeti idejétől, aki a hatalmat gyakorolta, az a bírói pálcát is tartotta. A polgári társadalomban ugyancsak olyan személy, akinél nagyobb súllyal rendelkezőt az államhatalom tisztségviselői között keveset találunk. A bíró ugyanis dönt az állampolgár javai, szabadsága, becsülete, sőt élete fölött. A bírói feladatkör ellátásának alapját a középkorban vagy az képezte, hogy egy úr (tulajdonos) által egy község élére állított bírót a község tagjai közös akarattal elfogadták, vagy ők választottak maguknak bírót. A két alaphelyzet között vegyes formák ugyancsak előfordultak.[1]

A bíró és társai (esküdtek, ülnökök) európai igazságszolgáltatási gyakorlatát részben északi, skandináv eredetre vezeti vissza, részben a zsidó-keresztény kultúrában (Biblia) gyökerezteti a tudomány.[2] A bírói tekintélyt azonban egyik sem vitatja. A jogkönyvek bíróképét már a keresztény gondolatkör határozta meg, ami nem lehetett másképp, mert a középkori Európa a latin nyelv univerzalitásában létező keresztény világkép jegyében élt, amelynek központjában a mindenható Isten állt. Hogy ezen belül mennyire fontosnak tekintették a bírói széket és az abban ülő személyt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy általában a művek eszmei megalapozását jelentő bevezetőkben esik szó a bírói hivatalról. Ezt látjuk a *Sváb tükör* szellemi, elvi megalapozójaként írt *Királyok könyvé*ben, Henry of Bracton *De legibus et consuetudinibus Angliae* című művében, a városiak közül pedig mások mellett a *Budai jogkönyv*ben, továbbá Werbőczy *Hármaskönyv*ében, továbbá ne feledkezzünk meg arról, hogy Szent István király *Intelmei*nek ötödik fejezete a türelem és az elfogulatlan ítélkezés megőrzéséről szól.[3]

---

[1] Márkus R. (szerk.) (1898): *Magyar jogi lexikon öt kötetben I.* Budapest. 788–790. Ruszoly J. (2011): *Európai jog- és alkotmánytörténelem.* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged. 561. Kocher, G.: Richter. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte.* Hrsg. Adalbert Erler und Ekkehard Kaufmann. Berlin. 1990. 1035. hasáb.

[2] Antal T. (2012): A bírák helyzete a középkori német jogkönyvekben és az angol szokásjogban. *Jogtudományi Közlöny,* LXVII. 5. 236–238.

[3] *Schwabenspiegel Langform M Tractavit Karl August Eckhardt. Studia Juris Suevici II.* Scientia Verlag Aalen. (1971) 68–131. Magyar fordítása: *A Sváb tükör.* (2011). Közreadja: Blazovich L. – Schmidt J. A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára, 35. Szeged. (a továbbiakban: *Schwsp*) 147–205.; Bracton, H.

A bírótól mindenekelőtt négy erény meglétét követelték meg a korabeli szerzők: a bölcsességet, az igazságosságot, az erőt, azaz a lélek erejét és a mértéktartást, amely utóbbit így ír le a *Budai jogkönyv:* „Továbbá bölcsek is legyenek, hogy senkit elsietetten meg ne károsítsanak, vagy el ne szomorítsanak."[4] Szerzője a Bibliára hivatkozva nyomatékosítja állításait.[5] Tisztában volt azzal, hogy a bíró négy fő erényének elvi megalapozását a Bibliában kell keresnie, jóllehet egyik fő forrásában, a *Sváb tükör*ben – más könyvek mellett – szintén rátalálhatott ezekre. A négy fő erény már feltalálható a *Lex Alamannorum*ban és a *Német tükör*ben, továbbá a *Summa Raimundi*ban is.[6] Sajátos, hogy a keresztény Európában és korunkban ugyancsak elismert belső lelki erényekről nem tesz említést a *Szász tükör* szerzője. A hiányt egyrészt azzal magyarázzuk, hogy Eike von Repgow nem követte a kánonjogi szabályokat és leírásokat művében, másrészt abban keressük, hogy ő az akkuzatórius eljárást írta le, amely során a bíró nem volt aktív fél a tárgyaláson. Az eljárás szabályosságára figyelt, a jogot, illetőleg az ítéletet az ülnökök találták meg, azaz javasolták.

A bírói tiszt betöltését akadályozó tényezőkről ugyancsak szó esik a jogkönyvekben. A *Sváb tükör* szerint a bíró ne legyen esküszegő, se száműzetésben vagy kiátkozás alatt, ne legyen zsidó, eretnek vagy pogány. Ne legyen a kezén vagy a lábán béna. Ne legyen vak, béna vagy bolond. Házasságban született legyen. Legyen legalább huszonegy éves, de nyolcvannál nem öregebb.[7] A leírás visszavezethető a *Lex Alamannorum*ra és a *Német tükör*re.[8] A *Budai jogkönyv* a fösvénységet, a tékozló életmódot, a tudatlanságot, az iszákosságot, valamint a sze-

(1968): *On the Laws and Customs of England.* Translated, with revisions and Notes by Samuel E. Thorne Publ. In 4 volumes. Cambridge-Massachusets. Idézi Antal T. i. m. 235.; Csiky K. (1899): *Werbőczy István és Hármaskönyve.* Budapest. Előbeszéd. 6. 13–16.; *Szent István király Intelmei és Törvényei.* (2000). Fordította: Bollók J. (Intelmek) és Kristó Gy. (törvények). Szent István Társulat, Budapest. 27–28.

[4] Mollay, K. (Hrsg.) (1959): *Das Ofner Stadtrecht.* Budapest. Magyar fordítása: *Buda város jogkönyve I–II.* (2001). Közreadja: Blazovich L. – Schmidt J. Szeged. (A továbbiakban: *Bj.*) 20. sz. vö. Schwsp. 86a. sz.

[5] A bölcsességre: „Erre odahívattam a törzsek vezetőit – bölcs, okos és tapasztalt emberek voltak – s fölétek rendeltem őket, az ezres, százas, ötvenes és tízes csoportok élére, s hogy tisztséget töltsenek be a törzsekben" (Mtörv. 1. 15.). Az igazságosságra: „Minden városban, amelyet az Úr, a te Istened ad majd minden törzsnek, jelölj ki bírákat és elöljárókat, hogy igazságos ítéletet hozzanak a népnek" (Mtörv 16. 8.). A lélek erejére: „…válassz ki a népből derék istenfélő és megbízható férfiakat, akik nem haszonlesők, s tedd meg őket az ezeres, a százas, az ötvenes és a tízes csoportok elöljáróivá" (Kv 18. 21.). „Ne áhítozz arra, hogy bíró lehess, ha nincs elég erőd, hogy kiirtsd a rosszat, mert hátha megijedsz a hatalmasoktól, és veszélybe kerül a becsületed" (Sir 7. 6.). A mértéktartásra: „Bár hatalom van a kezedben, szelíden ítélsz, és nagy kímélettel vezetsz bennünket; mert a hatalom rendelkezésedre áll, mihelyt akarod" (Bölcs 12. 18.). In: *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.* (1973). Szent István Társulat, é. n.

[6] Lex Alamannorum 41. 1. In: Eckhardt, K. A. (Hrsg.) (1933): *Leges Alamannorum 2.* Hannover. (MGH Leges nationum Germanicarum V. 1. Deutschenspiegel 77. 2. In: Eckhardt, K. A. – Hübner, A. (Hrsg.) (1933): *Deutschenspiegel und Augsburger Sachsenspiegel.* 2. Ausgabe. Hannover. (MGH Fontes iuris germanici antiqui. Nova Series. T. III.) *Raimundus de Pennaforte: Summa de penitentiae.* (1976). Rome. II. 35–38.

[7] Schwsp. Tj. 86a. sz.

[8] Lex Alamannorum. 41. 1. sz. Deutschenspiegel 77. 2. sz.

génységet említi. Nem lehet továbbá bíró a gyilkos, az eretnek, az, aki nem féli Istent, s mindenre igent mond.[9]

A bíró méltóságához bizonyos formai kellékek tartoztak. Mindenekelőtt illetékesnek kellett lennie. E tekintetben döntő jelentőségű volt az alperes jogállása, mégpedig az, hogy milyen közösség tagjaként ítélkeztek felette, illetőleg milyen volt rendi jogállása. A bírónak továbbá meghiteltnek kellett lennie, ami azt jelentette, hogy esküt tartozott tenni, amely minden érdekre való tekintet nélküli bíráskodásra kötelezte.[10]

Bár a jogkönyvek szerkezete az egyes jogágak, illetőleg témák szerint nem rendszerezett, amit nem is kívánhatunk tőlük a kódexszerkesztés alapelveinek kialakulása előtt, a *Budai jogkönyv*ben a szerző mégis a bíró és a vezető városi tisztségviselők személyéhez és hivataluk viseléséhez szükséges erkölcsi és szellemi követelményeket, valamint a jogállásukra vonatkozó szabályokat a Prológusban és az első 64 artikulus között, amelyek a városigazgatást veszik számba, fektette le. A későbbiekben elszórva még vissza-visszatér a témakörhöz, főképp a bíró ügyköréről szólva.

A Prológus kilenc artikulusa közül hat érinti a bírót,[11] amivel a szerző a bíró személyének és hivatalának nagy jelentőségét kívánta kiemelni. Ezen artikulusokban más tisztségviselők szintén szóba jönnek, hiszen velük együtt irányítja a várost, amely községének és vezető testületének élén áll mint *primus inter pares*. *A* fő tisztségviselőknek (plébános, jegyző, esküdtek) jobbára hasonló tulajdonságokkal kellett rendelkezniük. A bíró mint első az egyenlők között irányította őket hivatali ideje alatt, ugyanis a város ügyeiben együtt döntöttek, és együtt ítélkeztek a bíróságon. A Prológus IV. Artikulusa felsorolja a fő tisztségviselőket, akiknek ajánlatos a négy erény (bölcsesség, igazságosság, lelkierő és mértékletesség) birtoklása. Nyomatékul a jogkönyv 20. szabálya ismétli ezt. A Prológus további említett artikulusai nyomatékosítják az ötödikben leírtakat. A III. főképp az igazságosságot hangsúlyozza. A VII. a bíró szorgalmáról, a VIII. a rokonai igaztalan ügyének pártolásától óvja, a IX. pedig újra összefoglalóan ír a négy fő erényről. A sorba mindössze a VI. artikulus nem illeszthető, mivel azokat a tulajdonságokat sorolja fel, amelyek megléte a bírói hivatalra alkalmatlanná tesznek. Ezt részben ismétli a 22. szabály.

Amint említettük, a bírói szék és pálca megszerzésének egyik módja a választás volt a középkorban, amely formát a városokban alkalmazták. *Jogkönyv*ünk több szabálya szól a bíróválasztás körülményeiről.[12] Mindenekelőtt a szabad bíróválasztás jogát IV. Béla király vitatott 1244. évi kiváltságlevelében nyerték el a budaiak, amely jogot mások mellett 1276-ban erősített meg IV. László király.[13] A szabad bíróválasztás jogát egyébként számos városi kiváltságlevél,

[9] Bj. Prológus. VI. sz. 22. sz.

[10] Hajnik I. (1899): *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt.* Budapest. 148–149.

[11] Bj. Prológus. 3–5., 7–9. sz.

[12] Bj. 24–26., 32. sz.

[13] *Elenchus fontium historiae urbanae, quem edendum curavit Andreas Kubinyi.* Vol. III. Pars II., quam ediderunt Monika Jánosi, Peter E. Kovács, József Köblös, István Tringli. Budapest. 1997. (a továbbiakban: *Elenchus*) 40., 50. sz.

illetőleg jogkönyv tartalmazza.[14] Ugyanakkor a megválasztott bírót az európai szokásjognak megfelelően be kellett mutatniuk az úrnak, akitől a szabad választás jogát kapták, Buda esetében a királynak, illetőleg az őt ebben a tekintetben helyettesítő várnagynak.[15]

Budán, mint a legtöbb magyar városban, a jogkönyv leírása szerint Szent György napján, az új gazdasági év kezdetén tartották a bíróválasztást. Délelőtt a mise befejezése után, még ebédidő, tehát 12 óra előtt a Boldogasszony-plébániatemplom előtt gyűltek össze. A választáson a polgárjoggal rendelkezők vehettek részt: tehát azok, akik tulajdonnal rendelkeztek a városban, illetőleg két kezest állítottak arra nézve, hogy beköltözésük évében megfizetik az adót. Bíró csak az lehetett, akinek mind a négy őse (nagyszülője) német származású volt, maga pedig hat vagy annál több évet töltött el a város tanácsában. Ha nem sikerült megegyezni a jelölt személyében, akkor a következő napon újraindult a választás. Ekkor harmadik jelölt is indulhatott, ha az előző kettő közül egyikben sem tudtak megegyezni. A bíróválasztáson a polgárok nem hordhattak fegyvert. Ha valaki mégis megtette, fél kezének elvesztésével fizetett tettéért.[16] A bíróválasztást a választó gyűlésen felmerült viták sokasodása után kétlépcsőssé tették. A közvetlen döntést egy 1439-ben bekövetkezett megmozdulás után hozták.[17] Közel 50 évvel később, 1488-ból a kolozsváriak számára kiadott oklevélből értesülünk a budai bíróválasztás 1439-ben létrejött formájáról. Szegeden 1412-ben a bíróválasztás körül bekövetkezett viták, rendbontás és zendülés megakadályozására rendelte el Zsigmond király a bíróválasztás kétlépcsős formáját.[18] Budán száz elektort választottak – ezt foglalta írásba a *Tárnoki jogkönyv*[19] –, Szegeden pedig negyvenet.

A kis kitérő után folytatjuk a bíróválasztás jogkönyvben leírt menetét. Régi szokás szerint, miután a bírót és az esküdteket a hivatalukban megerősítették, egy pénteki napon az esküdtek, élükön a bíróval, körbejártak a városban, és megmutatták magukat a polgároknak, akik házuk

[14] Freiburg város kiváltságlevele 1120-ból: „Scultetum, lictorem, pastorem, quem burgenses annuatim eligerunt, Dominus ratum habebit et confirmabit." Gaupp, E. Th. (1966): *Über deutsche Städtegründung, Stadtverfassung und Weichbild im Mittelalter. Neudruck der Ausgabe Jena 1824.* Scientia Verlag Aalen, 10. sz. 390. *Pozsony város jogkönyve,* XV. századi feljegyzés: „Der ersst ist, dassie vndter in ain obman oder Richter erweln mugen, aus der gemain, welhen sie wellen von Sand Jorigentag biss vber ain Jar,…" Király J. (1894): *Pozsony város joga a középkorban.* Budapest. 373. *Tárnoki jogkönyv:* „Ante omnia ad electionem Iudicis, et Iuratorum personae idoneae eligentur de omnibus opificiis centum. Item quod liberam habebant facultatem, e medio illorum, quem voluerint in iudicem eligere, qui iudicatum post anni reuolutionem in manus communitatis centum personarum teneatur resignare." Codex avthenticus juris tavernicalis statutarii commvnis complectens monumenta vetera et recentiora partim antea vvlgata, partim hactenus inedita. Editvs indvstria Martini Georgii Kovachich senquiciensis. (a továbbiakban: *Jus Tav. Budae*) 1803. C. I. 85.

[15] Bj. 24. sz.

[16] Bj. 32. sz. A polgárjog megszerzésére lásd még Bj. 66. sz. Vö. Zsigmond király 1403. december 9-i oklevelével. *Budapest történetének okleveles emlékei. III.* Összeállította Kumorovitz L. B. (1382–1439). Budapest. 1987. 182.

[17] Kubinyi A. (1973): Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. In: Gerevich L. – Kosáry D. (szerk.): *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Budapest története II.* Budapest. 83–84.

[18] Reizner J. (1900): *Szeged város története IV.* Oklevéltár, Név- és tárgymutató. Szeged. 24–25.

[19] Lásd 14. sz. jegyzet.

előtt állva szívesen fogadták őket. Aki pedig úgy gondolta, csatlakozott hozzájuk, és a bírót a házáig kísérték, ahol a bíró, miután megköszönte a vele tartó polgárok tiszteletadását, elbúcsúzott tőlük.[20] A szabad bíróválasztásnak, mint láttuk, több artikulust szentelt a jogkönyv szerzője. E szabadságjogot nyomatékosítja azzal, hogy a 26. szabályban külön kiemeli: „A király ne helyezzen föléjük bírót, hanem legyen az ő joguk, hogy szabad akaratukból maguk közül válaszszanak és állítsanak bírót, azt, aki a községnek e tisztségre jól megfelel."[21]

A bíró tisztség elnyerése a polgárok részéről bizalmat és megtiszteltetést jelentett az illető személy számára. Akit megválasztottak, annak viszont kötelessége volt elfogadnia a döntést és ellátnia hivatalát, hacsak nem hozott fel tisztességes indokot akadályoztatására.[22] Valótlan indokkal a feladatot visszautasítani büntetés nélkül nem lehetett. Aki nem akarta elfogadni hivatalát, első és második esetben öt városi márkát (a budai márka súlya 245,53779 gramm ezüstöt tett ki) tartozott fizetni. A harmadik visszautasításkor az öt márka fizetésén túl, amelyet a város céljaira használtak fel, egy évre megvonták tőle a polgárjogot, és megszakították vele úgy a közösséget, mintha kiközösítették volna. Ugyanezzel a büntetéssel sújtották a hivatalát ellátni nem akaró esküdtet három márka büntetése mellett.[23]

Megválasztásuk után egy évvel, Szent György napján délelőtt, a szentmise után, mielőtt az új bírót megválasztották, a bíró, az esküdtek és a jegyző az egész község előtt lemondott hivataláról.[24] Az ünnepi alkalom rendtartása a következőképpen alakult. Elsőként a bíró szólt, aki megköszönte a polgároknak, hogy a bírói tisztséget rá ruházták. Majd visszaadta azt a polgárok kezébe, és a kezében tartott zöld ágacskát vagy fehér pálcát, a bírói hatalom szimbólumát a földre helyezte. Az esküdtek előbb német, majd magyar nyelven ugyancsak megköszönték a polgároknak, hogy a bizalmukkal egy évre megtisztelték őket, és ugyanezt tette a jegyző német és magyar nyelven. Ezek után a polgárok nevében egy tekintélyes, arra méltó társuk köszönetet mondott végzett munkájukért a hivatalukat letett tisztségviselőknek, és kérte őket, hogy tanácsaikkal tovább segítsék a községet. A jogkönyv leírja azt a szöveget, amit a bírónak és a többi tisztségviselőnek ezen alkalomra előírtak.[25]

Amint említettük, a bíró, hogy hiteles legyen tisztségében, ünnepélyesen esküt tartozott tenni arra nézve, hogy a város érdekében cselekszik, híven megtartja a kialakult szokásjogot és igazságosan fog ítélkezni. A jogkönyv a hivatalban lévő bíró feladataként határozta meg az eskü letételének, amelyen az egész község megjelenhetett, megszervezését is. Ugyanekkor tették le az esküt a tanácsurak, a pénzbíró és a jegyző. Amint a szövegből kivehető, a céhmesterek

[20] Bj. 57. sz.

[21] Bj. 26. sz. Vö. 24–25., 32. sz. és jegyz.

[22] A bírónak nemcsak joga, hanem kötelessége ítélkezni, tehát hivatalát ellátni. A gondolat a Bibliára vezethető vissza (25. sz. 4–5.). Átveszi a *Sváb tükör* eszmei elvi, gondolati alapvetésében a Bevezetőként álló *Királyok könyvé*ben (4d–4e). Idézi Antal T. 2012.

[23] Bj. 35–36. sz.

[24] Bj. 58. sz. Lásd a *Pozsonyi jogkönyv* és a *Tárnoki jogkönyv* hasonló tartalmú rendelkezését a 14. sz. jegyzetben. A bíró hivatali idejére lásd IV. Béla, IV. László és Zsigmond király 13. és 16. sz. jegyzetekben hivatkozott okleveleit.

[25] Bj. 59–61, 64.

szintén ekkor tették le esküjüket. A bíró egymagában esküdött, a tanácsbéliek kettesével vagy hármasával.[26]

A középkori Budán, amint a jogkönyvből értesülünk, kétszintű bíráskodás alakult ki. A pénzbíró, akit a bíró választott, 40 vörös forint értékig ítélkezhetett, kisebb pénzadóssági ügyekben járt el. A vörös forint nevét bizonyára a színéről kapta. A pénzbírót a német esküdtek közül tetszése szerint választhatta a bíró.[27] A város német és magyar nemzetiségű polgársága között kialakult ellentétre utal az, hogy a németek megpróbálták védeni eredeti jogaikat az egyre szaporodó magyar polgárokkal szemben a jogkönyv artikulusainak jogi erejével, amikor írásba fektették a bíró és a pénzbíró kötelező német származását, amit természetesen nem tudtak megvalósítani. A pénzbírói tisztségre választott esküdt helyére lépő polgár kiválasztásának jogával a jegyzőt ruházták fel.[28] A pénzbíró a hét ugyanazon napjain: hétfőn, szerdán és pénteken ítélkezett, mint a bíró, a hét szombatján pedig az asszonyok ügyeiben.[29]

A pénzbíró alpénzbírót tartott, aki a bírósági végrehajtó szerepét töltötte be, ugyanis minden héten kétszer kiküldte az adósságok és bírságok behajtására, vagy a fizetésképteleneknél a foglalásra.[30] A bírságok közül a bírói kilencedet és tizedet Buda és a tárnoki városok polgárai nem fizették, idegenek ellenben igen.[31] Ugyancsak a pénzbíró feladataként határozták meg a városi bíró képviseletét akkor, amikor tekintélyes uraság érkezett a városba, és előírták számára Bécs városhoz hasonlóan azt is, hogy keressen és biztosítson számára szállást.[32] A pénzbíró mellett a pesti bíró választásában is részt vett a budai bíró, valamint a tanács. A jogkönyv szerint a pestieknek a budaiak adták a bírót, mégpedig egyet választottak számukra az esküdtpolgárok közül, akit a pestiek tartoztak elfogadni. E tekintetben azonban a jogkönyv csak óhajt fejez ki, ugyanis a pesti bírót valójában a pestiek közül nevezték ki a budaiak.[33]

A bírónak, mint említettük, a középkori városokban bírói és igazgatási feladatokat kellett ellátnia. Mint bíró minden ítéletért, amelyet meghoztak – bírósága társas bíróságként ülésezett – tartozott vállalni a felelősséget.[34] Ha egy ügyet a vesztes fél a tárnokmesterhez fellebbezett, és

[26] Bj. 40–42. sz. Vö. *Pozsonyi jogkönyv.* 163–168. sz. 316–417.

[27] Bj. 29. sz. Vö. Jus. Tav. C. III. sz. „Demum vero minor Iudex, qui pecuniarum dicitur, per Iudicem maiorem electum,…" C. VIII. sz. „Item minor Iudex, siue pecuniarum in debitis pecuniae, supra quadraginta florenos se extendentibus, iudicare non audeat,…" a pénzbíró választásáról szóló artikulust azonos tartalommal ismétli meg a Bj. 176. sz.

[28] Bj. 30. sz.

[29] Bj. 170. sz. Vö. Jus. Tav. C. VI. sz. „Item Iudex pecuniarum debet habere tres terminos iuridicos in singulis ebdomadis, videlicet feriam secundam, quartam, et sextam…"

[30] Bj. 171. sz. Ssp. Tj. I. 53. sz. Swsp. Tj. 81. sz. A bírósági bírságokra lásd Hajnik I. 1899: 442–450.

[31] Bj. 301. sz. Relković, N.D. (1905): *Buda város jogkönyve.* Budapest. 210.

[32] Bj. 172. sz. Vö. I. Albrecht hercegnek a bécsiek számára 1296-ban kiadott privilégiumlevele. „Wir wellen auch, daz dehain unser marschalch oder swer an siner stat ist, ninder hintz dehainem purger gestte herwergen sůl, an swo im der rihter hin zaige, der mit im reiten sol; und sůln auch beide, der rihtaer und der marschalch, dehain miet darumbe enphahen, si herwergen, als zimlich und pillich sei." In: Csendes P. (Hrsg.) (1986): *Die Rechtsquellen der Stadt Wien.* Hermann Böhlaus Nachf., Wien–Köln–Graz. 96. 3. sz.

[33] Bj. 31. 215. sz. Vö. Kubinyi 1973: 84.

[34] Bj. 206. sz.

a budai bíró ítéletét helybenhagyták, a felet tíz márka bírságra ítélték. A hanyag bírót viszont a király vagy a tárnokmester elé idézhették, ahol felelni kényszerült a késleltetett vagy megtagadott ítéletekért.[35] A városi polgár egyébként csak „tisztességes" ügyben (örökség, tulajdon vagy nagyobb pénzadósság), tehát magánjogi ügyekben fellebbezhetett a tárnokmesterhez. A tárgyaláskor kötelezték a bírót és az esküdteket a megjelenésre.[36] Ugyanakkor a büntetőügyeket nem vihették magasabb fórumok (király, tárnokmester) elé.[37]

A 352. Artikulus címe azt mondja, hogy a bíró ne távozzon el az ítélkezésről, ugyanakkor az alatta lévő szöveg szerint a bíró és az esküdtek távozzanak el a tárgyalásról, ha rokonuk ügye forog fenn.[38] Az ellentmondás a cím befejezetlenségéből fakad. Az alábbi lenne helyes: a bíró ne távozzon el az ítélkezésről, csak rokona ügyének tárgyalásakor. Egy-egy ügy tárgyalásának befejezése előtt nem távozhatott el a bírói székből, ugyanakkor rokona ügyének tárgyalásakor összeférhetetlenség állt fönn. Az esküdtekre ugyanez az előírás vonatkozott.

A témakörhöz kapcsolódó ősi szabályt fogalmaz meg a 244-es artikulus, amely szerint bíró egyszerre bíró és tanú nem lehet egy ügyben, ugyanakkor tanúskodhat olyan esetben, amely nem érinti a hivatalát,[39] ám semmilyen ügyben önmaga bírája ne kívánjon lenni, mondja az artikulus, tehát a szabály megtiltja, hogy olyan esetben ítélkezzen, amelyben érintett.[40] Ennek fennforgása esetén a korszak kútfői a nemesi és városi jogban egyaránt gyanúsként *(suspectus)* ítélték meg, aki előtt nem volt tanácsos ítélkezni.[41]

Említettük, a bíró igazságszolgáltatási és igazgatási feladatokat egyaránt ellátott, amely ügyeket a hét meghatározott napjain intézett.[42] Amint a pénzbíró esetében utaltunk rá, hétfőn, szerdán és pénteken. A tárnoki városok közül Pozsonyban hétfőn, majd szerdán is,[43] Kassán kedden és pénteken törvénykeztek.[44] Általános európai gyakorlat lehetett, hogy a bíróság a törvénykezési napokon napkeltétől napnyugtáig, a *vesperas* idejéig (télen délután négyig, nyáron ötig) ülésezett. Ezt mondja a magdeburgi jog és hazánkban Debrecenben ugyancsak hasonlóképpen állt a dolog.[45] A mindennapi gyakorlat azonban másként alakult. Ha nem vagy kevés tárgyalnivaló akadt, akkor nem ültek össze vagy korábban befejezték az ülésezést. Ezt következtethetjük ki

[35] Bj. 35. sz., 202. sz.
[36] Bj. 16. sz., 310. sz. Vö. Bj. 237. sz.
[37] Bj. 16. sz., 310. sz.
[38] Bj. 352. sz
[39] Bj. 244. sz.
[40] Bj. 224. sz. Vö. *Selmeci jogkönyv.* 8. sz.; Wenzel G. (1862): *Árpádkori új okmánytár III.* Pest. 206–228. Új kiadás: Fuchs P. (2009): *Selmecbánya város középkori jogkönyve.* Budapest. Kassa 1404. évi 15. törvénye. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. II. köt. II. fele. A tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai. Összegyűjtötték, felvilágosító, összhasonlító jegyzetekkel ellátták: Kolosvári S. – Óvári K. Budapest. 1890.
[41] Hajnik 1899: 149.
[42] Bj. 168. sz.
[43] Relkovič N.D. 1905: 193.
[44] Király 1890: 391. 57. sz.; Kolosvári S. – Óvári K. 1890. 81. 30. sz.
[45] Blazovich L. (2002): *Városok az Alföldön a 14–16. században.* Szeged. 164.

a 307-es artikulusból,[46] amely azt rögzíti, hogy az éves vásárok idején a hétköznapokon, tehát naponta kétszer, feltehetően délelőtt és délután ülésezzen a bíróság, és minden elkövetett vétségért kétszeres büntetést szabott ki a nem vásárnapokhoz képest. Nyilván a vásárok forgatagában több jogvita keletkezett, mint az egyszerű hétköznapokon, és ezt a helyzetet regisztrálta a jogkönyv.

„Minden csütörtökön üljön tanácsot, és áttekintve a város előtt álló valamennyi ügyet döntsön és intézkedjen bennük" – írja a jogkönyv. Tehát a csütörtöki napot a város közügyeinek szentelték. Szombaton pedig a plébániatemplom, a kórházak és más templomok dolgában járt el a bíró a tanáccsal együtt. Mint kegyúrnak a tanácsnak joga volt a vallási intézmények ügyeiben eljárni. Hasonló helyzetet ír le Kassa város 1404. évi statútuma.[47] A város mint kegyúr elsősorban a bíró és az esküdtek, továbbá az egész község az egyházi épületekről és a bennük lakó papságról, az özvegyekről és minden szükséget látó emberről egyaránt gondoskodott. Különösen a papságról, akik a lakosság lelki üdvét szolgálták.[48] A kegyuraság döntéshozatalt és anyagi áldozatokat egyaránt jelentett a város számára. Amint láthatjuk, a bírónak állandóan készenlétben kellett lennie a városi ügyek intézése miatt. Az esküdteknek kevésbé, amint a 356. szabályból is kiderül.[49]

A bíró igazságszolgáltatási és igazgatási feladatai közül néhányról közvetlenül szól a jogkönyv. A budaiak kiváltságai közé tartozott – ami más jogállásúak estében is fennállt –, hogy felettük minden bírónak a budai jog alapján kellett ítélkezni. Ebből következett az, hogy ha a király vagy a tárnokszék elé került egy budai polgár ügye, a budai bíró és az esküdtek jelenlétét megkövetelték.[50] A bíró bűnügyekben a városi béke megőrzése jegyében betöltötte a közvádló szerepét. Hivatalból vádat tartozott emelni egy hontalan agyonütött ember gyilkosa ellen, továbbá „minden közösségnek ártó kártékony emberrel: rablókkal, tolvajokkal, hamisítókkal szemben".[51] Hasonló esetet tárgyal a 347. számú szabály, amely leírja, hogyan járjon el a bíró, és mit tegyenek a rokonok egy agyonütött ember gyilkosának előkerítése ügyében. Az esetet, amelynek leírása közel jár az önvédelemből elkövetett emberölés ügyéhez, számos jogkönyv taglalja.[52] A bíró továbbá felelt azért, ha egy fogoly megszökött. Bírói esküjére hivatkozva köteles volt kinyilvánítani, hogy a dolog nem az ő tudtával történt.[53] A bírónak és a tanácsbélieknek nem kel-

[46] Bj. 307. sz.
[47] Kolosvári S. – Óvári K. 1890: 74. 5. sz.
[48] Bj. 297. sz.
[49] Bj. 356. sz.
[50] Bj. 358. sz.
[51] Bj. 232. sz.
[52] Bj. 347. sz. Vö. Ssp. Tj. II. 64. 2–4. sz. Sziléziai jogkönyv. 235. sz. In: Gaupp, E. Th. (1966): *Das Schlesische Landrecht. Neudruck der Ausgabe Leipzig 1828.* Scientia Verlag Aalen, 173. Magdeburg joga. 116. sz. In: Gaupp, E. Th. (Hrsg.) (1826): *Das alte magdeburgische und Hallische Recht. Ein Beitrag zur Deutschen Rechtsgeschichte.* Breslau. 309. Jus Tav. LXII. sz. Az önvédelemből elkövetett emberölés ügyére lásd Holzhauer, Heinz: Familien- und strafechtsgeschichtliche Beobachtungen am Schwabenspiegel. In: *Schwabenspiegelforschung im Donaugebiet.* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. LXXI. Fasc. 17. 2008. 553.
[53] Bj. 238. sz.

lett minden alkalommal esküt tenniük, ugyanis hivatkozniuk kellett a beiktatásukkor letett esküjükre, ami minden egyebet helyettesített.

Az igazgatási ügyeket illetően a 37. szabályból kiderül, hogy a bíró szervezte, természetesen munkatársakkal együtt, a városi közéletet. Ha valami jelentős vagy komoly esemény történt, a bíró értesítette a tanács tagjait és a céhmestereket, valamint azokat, akik az ügyben érdekeltek, hogy gyülekezzenek a tanácsházán a fennforgó eset megvitatásának és a döntésnek az ügyében. Ugyancsak jogában állt kirendelni a tanácsurak segítségére két-két embert, ha az illető ügy megkívánta.[54]

A város kancelláriáját a jegyző vezette. Egyrészt ellátta a városi tanácsnak mint önkormányzatnak a tevékenységével összefüggő írásbeli feladatait, másrészt vezette a tanácsnak mint bíróságnak a leíró irodáját. A városi jegyzőkönyvet a jegyző őrizte, és csak ő írhatott bele, de csak a bíró által kirendelt két vagy három esküdt jelenlétében. Az esküdtek tanúként voltak jelen, ugyanis a jegyző segédkönyveket használt az üléseken, és az egyes ügyeket azokból tisztázta be a városkönyvbe. Ilyen módon megváltoztatott bejegyzés nem kerülhetett be a városkönyvbe, amely alapján az egyes ügyekről okleveleket állítottak ki. A jegyző halála esetén ugyancsak a bíró jelölt ki két esküdtet, akik egy bölcs és kipróbált írnok segítségével vezették tovább a főkönyvet.[55]

A városi szabadság legfontosabb dokumentumait, a fő jogbiztosító oklevelet, az 1244-es kiváltságlevelet, amelyet aranybullának neveztek, a bíró vagy egy polgár senkinek sem volt köteles felmutatni. A város nagypecsétjét egy német tanácsnok őrizte, a láda zárját pedig két német tanácsúrnak kellett pecsétjével ellátnia. A kispecsétet ugyancsak egy esküdt őrizte, a láda kulcsát pedig a jegyző tartotta magánál. Bíróválasztáskor pedig a plébános őrizte az új bíró beiktatásáig a pecsétet.[56]

A bíró tevékenységéért bizonyos javadalmazásban részesült. Mint ismeretes, a nemesi eljárásjogban magánjogi perben a bíró a perérték és a bírság kétharmadát kapta.[57] A városokban, úgy tűnik, más volt a helyzet. Bár ingatlanügyekben hozott ítéletről nem szól a jogkönyv, ám egyébről igen. A mezsgyehatár megsértői három márkát fizettek a bírónak és ugyanannyit a károsultnak, továbbá az okozott kárt ugyancsak tartoztak megtéríteni.[58] Ha valaki az idegen kereskedőt nem úgy szállásolta el és tartotta, mint a fogadósok, akkor 10 márkát volt köteles fizetni, amelynek harmadát a bíró kapta, a többi részt pedig a város javára fordították.[59] Ha új kereskedő telepedett le a városban, 10 márkát tartozott fizetni. A kereskedők között fennálló vitás kérdések eldöntéséért ugyancsak kötelesek voltak fizetni. Ezen ítéletpénzeket három részre osztották. Egyharmad a bíróé lett, a második harmad az esküdteké, a harmadikon pedig a városban lakó kereskedők osztoztak.[60]

[54] Bj. 37. sz.
[55] Bj. 54–55. sz. Vö. Kassa város 1404. évi törvénye 17. sz. In: *Jogsz. Gyűjt.* II./II. 77. Bj. 73. sz. A *Budai jogkönyv*ből vett idézetek fordítása Schmidt József munkája.
[56] Bj. 52., 62., 91. sz.
[57] Hajnik 1899: 443.
[58] Bj. 332. sz.
[59] Bj. 72. sz.
[60] Bj. 68. sz

Bűnügyek esetében az ítélethozatal után ugyancsak kapott pénzt a bíró. Ha valakit bénaság okozásának a vádjával idéztek a bíróság elé, és sikerült huszonötödmagával tett esküvel tisztáznia magát, akkor a vádló köteles volt 10 márkát fizetni a bírónak és ugyanennyit a másik félnek. Ha nem tudott fizetni, akkor egyik kezének levágásával bűnhődött. A büntetés módja számos jogkönyvben megtalálható.[61]

A bírság a per folyamán bekövetkezett, valamelyik peres fél által elkövetett jogellenes cselekedet büntetése, amelyet a bíró szabott ki. Aki illetlenül szólt a bíróság előtt, negyed márkát tartozott fizetni a bírónak. Aki a tanúk közül a tárgyalási napot elmulasztotta, negyed, fél, majd egy márkát tartozott fizetni, majd pedig tanúskodásra kényszerítették. Aki egy gyilkosságot látott, és nem akart tanúskodni, ugyancsak negyed márkát fizetett a felperesnek és a bírónak.[62]

A bíró illetéket is kapott bizonyos ügyek intézésekor. Ha talált jószág tulajdonáról folyt a vita, és az eredeti gazda sikeresen bizonyította állítását, 40 pfenninget volt köteles fizetni a bírónak.[63] A budai polgár bírói kilencedet és tizedet nem fizetett, ám az idegen igen.[64] A bíró és a tanácsnokok egyéb jövedelemre is szert tettek úgy, hogy mentesültek bizonyos adók fizetése alól. A 49-es artikulus arról ír, hogy a 15 tisztségviselő, a két bíró, a tanácsosok és a jegyző legyenek teljesen mentesek a Szent György-napi adó fizetése alól. Az illető adó a saját bor tárolásával hozható kapcsolatba, ugyanis ha bértárolást végeztek, azért nekik is fizetniük kellett.[65] A bíró mentesült a bortized megfizetésétől, amelyet az egyik fontos budai adónem között tartottak számon, s ami sok polgárnak nehezére esett,[66] ugyanis a jogkönyv szerzője, kiesve szerepéből, személyes megjegyzést tett: „Ezt a szokást én csak szidalmazhatom, de nem dicsérhetem." Nyilván nem kis összegről lehetett szó. Annyit megállapíthatunk, hogy a bírónak és részben az esküdteknek napi elfoglaltságot jelentett hivataluk ellátása, ami saját gazdaságuk irányításának rovására ment. Ezt kárpótolták az említett bevételek, továbbá ne feledkezzünk meg azokról a hasznos információkról sem, amelyeket a hivatalos emberek szerezhettek, és birtokukban mások mellett bizonyos gazdasági előnyökhöz juthattak.

Amint a fentiekben láthattuk, a budai bíróktól európai kortársaihoz hasonló erkölcsi, lelki erényeket, valamint tulajdonságokat követeltek meg, és mindehhez párosulnia kellett a megfelelő ismereteknek és tájékozottságnak. Nem véletlenül írta elő számára a jogkönyv a hatéves tanácsbéli munkát. Összevetéseinkből továbbá kiderül: a budai bíró európai kortársaihoz hasonló

[61] Bj. 256. sz., Schwsp. 176a. sz. II. Frigyes hercegnek 1244-ben adott városjoga a bécsieknek. „Si quis civium alicui amputaverit manum vel pedem vel oculum aut nasum aut aliquot nobile membrum, iudici det X talenta, ei qui dampnum recepit totidem." Csendes 1986: 2. sz. 51.

[62] Bj. 328–333., 365., 347. sz. Vö. Pozsonyi jogkönyv. 4. sz. 377. Iglaui jogkönyv. Observationes praeviae in jus municipiale, et montanum Iglaviense. In: Gelasius Dobner, P. (1779): *Monumenta Historica Boemiae.* Tom. IV. Pragae. 191–232. Különösen: 226. 223. o. Jus Tav. XVII. CXVIII. sz. Ssp. Tj. I. 53. 1. sz. II. Albrecht herceg 1340. évi kiváltságlevele a bécsiek számára. In: Csendes 50. sz. 117. o. Ssp. Tj. II. 64. sz. Tj. III. 90. sz. Jus Tav. LXII. sz. LXII. CXIII. sz.

[63] Bj. 241. sz.

[64] Bj. 301. sz. Relković N.D. 1905: 210.

[65] Bj. 49. sz.

[66] Bj. 218. sz.

munkát végzett. Árnyalatbeli különbségek természetesen fennálltak. A bíró jogállásának elemzése alapján úgy véljük: a korabeli Budát bármely európai országba, főképp német nyelvterületre átemelték volna – ami csak gondolati játék lehet részünkről –, ugyanúgy élte volna napjait, mint eredeti helyén.

Fleck Zoltán

Kritikai szemlélet és jogászképzés

„Egy jámbor módon engedelmeskedő,
jogi parancsokra automatikusan reagáló,
kritikusan nem gondolkodó jogász a potenciálisan
»félelmet keltő jogász« típusát testesíti meg.”[1]

Néha úgy tűnik, mintha túlnyomórészt „félelmet keltő jogászokat” képeznénk. A jogi oktatás válságáról, a reformok lehetséges útjairól számos publikáció született, ezekben általában kiemelt szerepet kapott az az érv, hogy a jogászi szaktudás elsajátításában a jelenleginél nagyobb szerepet kell adni a gyakorlati jellegű ismereteknek.[2] Az e kérdésről zajló vitákban a jelentőségénél kisebb figyelmet kapott az értékátadás folyamata, a válság pedig lesöpörte a napirendről a tartalmi kérdéseket, és a túlélésre szűkítette a figyelmet. Pedig éppen a gazdasági, társadalmi válsághelyzetek élesítik végletessé az intézményi adaptáció kérdését, teremtenek lépéskényszereket, néha lehetőségeket. Ez a helyzet inspirálta azt a kutatást, amely a jogállami értékek átadásának sikerességéről, sikertelenségéről kívánt képet adni.[3] Abból indultunk ki, hogy a jogállam társadalmi támogatottságának egyik feltétele a jogrendszer professzionalistáinak értékek iránti elkötelezettsége, amit a felsőoktatás képes a leginkább befolyásolni. Az e műben megfogalmazott összefüggéseken és empirikus tapasztalatokon túl, de azonos kiindulóponttal ebben a tanulmányban a kritikai szemlélet szerepére koncentrálok. A helyzetet egy erős ellentmondás jellemzi: miközben a jogászképzésben, különösen a kontinentális hagyományú államokban, alig van tere a kritikai kiindulópontoknak, az elméleti irányzatok között szinte meg sem jelenik, az oktatásban csak nyomokban létezik, pedig a jogállami értékek sikeres átadási folyamatához szervesen hozzátartozik.

Sok szempontból lehet érvelni a kritikai szemlélet jelentősége mellett. Fontos demokráciaelméleti kiindulópont, hogy a modern parlamentarizmus és a tömegmédia mára elvesztette kritikai potenciálját, az eredeti *watchdog* szerepet már sem a parlamenti ellenzék, sem a politikai újságírás nem képes ellátni. Egyre nagyobb szerepet kapnak azok a civil szervezetek, ame-

[1] Stolleis, M. (1996): A történelem világában járatlan jogász veszélyt jelent – miért nem elegendő kizárólag a hatályos jog ismerete. *Jogtudományi Közlöny,* május. 220.

[2] Takács P. (szerk.) (2003): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője: ünnepi tanulmányok, konferenciaelőadások, kerekasztal-beszélgetések.* ELTE ÁJK, Budapest.

[3] Fleck Z. – Krémer F. – Navratil Sz. – Uszkiewicz E. (2012): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében.* L'Harmattan, Budapest.

lyek szakmai segítséggel az állampolgári elégedetlenséget, érdekképviseletet, a hatalmi intézmények visszaéléseinek leleplezését a maguk kezébe veszik.[4] Egyes jogterületek fejlődésében jelentős katalizátorszerepet játszanak az egyéni jogosultsági igények, a perlés, amelynek segítségével a nyilvánosság tereiben is megjeleníthetőek a jogos igények, emancipatórikus szándékok vagy a közügyek vitatása. A jogászi szaktudás mind a demokrácia hagyományos intézményi, mind az elgyengült intézményeken kívüli formáihoz elengedhetetlen. Hosszú a szabadságjogok melletti küzdelemben részt vállaló jogászok listája, az európai jogrendszerekben is erős hagyománya van a szabadságért küzdő jogászi szerepvállalásnak. Foglalkozástörténeti érvek tehát éppúgy mozgósíthatóak a kritikai szemlélet mellett, mint a demokrácia megváltozott természetéből származó érvek. A modern európai jog szerkezetváltozása átalakítja a kontinentális hagyományú joghasználatot is: a jog tartalmi fejlesztésében domináns szerepet kap a bírói jogértelmezés, így a jogvitákat, eseti döntéseket meghatározó jogászi munka. A jogfejlesztés és a jogok elismerésének terepe a tárgyalóterem.[5] E tendenciának ellentmond a pozitivista hagyomány, amely a jogalkalmazót mereven a jogszabályok szövegéhez köti. Súlyosbítja a helyzetet, hogy az európai jogelméletben is gyenge realizmus, majd a szociológiai jogelméletek a kontinens keleti felében alig kapnak teret. Annak ellenére, hogy Eugen Ehrlich e térség modernizációs kísérletének időszakában jelentős hatást gyakorolt a pozitivista hagyománytól elszakadó szellemiségre, megközelítésmódja, fogalmai nem válhattak iskolateremtővé. A történeti jogi iskola politikai motivációkkal terhelt világa pedig nem tudta pótolni a kritikai szellem csaknem teljes hiányát. E jogelméleti űr tartós következményekkel járt a jogi felsőoktatás egészére, amely így szinte akadálytalanul maradt a mindenkori hatalom kiszolgálója.

Az európai elméleti gondolkodásban, néhány klasszikus szociológus joggal kapcsolatos fejtegetéseit leszámítva, a jogtudomány monopolizálta a joggal való foglalkozást, és a szociológiai szemlélet nem került be sem a jogtudomány, sem a jogi oktatás fősodrába.[6] A XX. század első felében Kelet-Európában is megjelent a hivatalos jog és a valóságban érvényesülő jog közötti szakadék felismerésének magas szintű teoretizálása, de sem a Petrazycki-iskola, sem Ehrlich munkássága nem vált meghatározó jelentőségű jogelméleti iránnyá. Az intuitív jogot vizsgáló pszichológiai irányzatok nem voltak képesek érdemben befolyásolni a jogtudomány hagyományos szemléletét. Ehrlich jelentőségét pedig, aki koherens és ambiciózus rendszerré fejlesztette szociológiai jogelméletét, csak sokkal később ismerte fel az utókor.[7] A magyar jogelméleti hagyomány számára a megszakításokkal és csonkán fejlődő társadalomtudományok eleve nem szolgálhattak tartósan használható fogalmakat és elméleteket.

[4] Rosanvallon, P. (2008): *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust.* Cambridge University Press, Cambridge.

[5] Kelemen, D. (2011): *Eurolegalism. The Transformation of Law and Regulation in the European Union.* Harvard University Press.

[6] Deflem, M. (2008): *Sociology of Law. Visions of Scholarly Tradition.* Cambridge University Press, Cambridge.

[7] Hertogh, M. (ed.) (2009): *Living Law. Reconsidering Eugen Ehrlich.* Hart Publishing, Oxford and Portland.

Új korszak?

A globális gazdasági válság kihívások elé állította a felsőoktatást, radikálisan romlottak a piaci feltételek, a végzettek elhelyezkedési esélyei. A korábbi tapasztalatok szerint az ilyen korszakok nem járnak pozitív következménnyel a jogászképzés tartalmára. Elsősorban azért, mert az erősödő piaci nyomás a hallgatók preferenciáiban háttérbe szorítja a képzés azon elemeit, amelyeket a munkaerőpiac nem értékel közvetlenül. Másrészt a jogászprofesszorokat nagyobb intenzitással vonja be a válságkezelő állam különféle szolgálatokba, ami lehetetlenné teszi a kritikai szemlélet képviseletét azok számára is, akik erre hajlamosak voltak. Az akadémiai szabadság és a kritikai szemlélet a békeidők luxusának tűnik olyan időszakokban, amikor szűkülnek a források, és a tudomány képviselői állami szolgálatot vállalnak.[8] A második világháború alatt az USA egyetemein is radikálisan megváltoztak a szólásszabadság feltételei, csökkent a foglalkoztatási biztonság, és elvesztette legitimitását a hatalommal szembeni kritika. Sőt a korábban nagy hatású realizmus is jócskán vesztett befolyásából annak ellenére, hogy a progresszív hagyomány folytatójaként bizalommal tekintett az állami társadalmi reformokra. A hallgatás kultúrája tartósnak bizonyult, a múlt század hatvanas éveinek nagy civiljogi mozgalmáig érezhető hatással volt a jogtudományra és a jogi oktatásra. A politikai, társadalmi kritika intenzitásának radikális csökkenését tehát néhány történelmi tényező összhatása idézte elő: az egyetemek gazdasági válsága, az oktatói kar státuszbizonytalansága, a közszolgálatban való elhelyezkedés a megnövekedett állami szerepvállalás által megnyitott csatornákon és a háborús helyzetben a kritika legitimációjának általános csökkenése. Az igazságtalansággal, méltánytalansággal, nem *fair* eljárással szembeni fellépés, az ellenállás kultúrája az Egyesült Államokban a civiljogi mozgalmakkal éledt újjá, a kritikai szemlélet újra beépült a nemzeti kánonba.[9]

A kontinentális jogrendszerekben, ahol a kritikai hagyomány nem rendelkezik erős gyökerekkel, továbbá a jogászképzésben a pozitivizmus sohasem vesztette el dominanciáját, ez a kérdés másként merül fel. Nehezíti a helyzetet, hogy a jogi mező tartós sajátossága az állami hatalomgyakorlásban való részvétel és a tudomány nemzeti fragmentáltsága. Európában nem alakult ki a jog szociológiai kutatásának egységes, globális szemlélete, a pozitivizmus és természetjog közötti hagyományos jogelméleti törésvonal dominál.[10] A jog autonóm jellegét (magábanvalóságát) tagadó irányzatok a tudomány és a jogászképzés perifériáján maradtak, módszerként sem jelentek meg a dogmatikus szemléletet őrző szakjogi diszciplínákban. Az antiformalista irányzatoknak nem volt tartós hatásuk, a jogi pozitivizmus dominanciáját semmi, még a marxizmus sem törte meg. Tartósan hiányzott ehhez a politikai támogatás, még a konszolidált időszakokban is gyanús volt minden, ami megtörte a formális jogi kiindulópontot. A kontinentális hagyományban a jog szerkezetének megfelelően a jogrendszert illető kritika el-

[8] Ludington, S. (2011): The Dogs That Did Not Bark: The Silence of the Legal Academy during World War II. *Journal of Legal Education,* 396. 397–432.

[9] Sarat, A. (ed.) (2012): *Dissenting Voices in American Society: The Role of Judges, Lawyers, and Citizens.* Cambridge University Press, Cambridge.

[10] García-Villegas, M. (2006): Comparative Sociology of Law: Legal Fields, Legal Scholarships, and Social Sciences in Europe and the United States. *Law & Social Inquiry,* Vol. 31. 2. 343–382.

sősorban a jogalkotónak szól, szemben az amerikai tudománnyal, ahol a bíró tevékenysége áll a középpontban. Így az európai kritikus szellemek *outsiderek* maradnak a jogi mező perifériáján. Minden nem dogmatikus jogtudományi megközelítés, így a jogszociológiai tudás státusza is erősen függ a jogi mező hatalmi helyzetétől, a tőkék belső elosztásától.[11] Ilyen körülmények között kevéssé valószínű, hogy a jelenlegi válság olyan módon rendezi át ezt a terepet, amelyben jelentősen megerősödhet a formalizmussal szembeni szemléletet ápoló irányzatok és szereplők pozíciója. A válság önmagában valóban nem, de az európai jog szerkezetének módosulásai talán elérhetik ezt. Hiszen a nemzetállami szuverenitás hagyományos pozícióival szemben a közös európai jog megjelenése átrajzolta a jogi mezőt is, megerősítette a bíró alkotta jog szerepét, módosította a jogi szabályozás eszközrendszerét. A kódexekre épülő jogfejlesztés mellett az európai bíróságok és a nemzeti bíróságok szerepe erősödött, ennek következtében a jogászképzésben a kodifikált joganyag kizárólagossága megszűnőben van. Ez a folyamat különleges lehetőségeket nyit a jogtudományok szemléletének változásai számára, a diszciplináris, módszertani hangsúly-átrendeződések reményével. Mind a történeti elemzések, összehasonlító módszerek, a jog kontextuális elemzése, a jog- és államelméleti megfontolások jelentősebbé válhatnak, mert segítenek megérteni a közös európai jog stabilizálódásának kulturális feltételeit. Ebben a folyamatban a jog alakulásának centrális jellege elveszik, a joggyakorlat alakulásának folyamatos elemzése és kritikája válhat a tudomány és a jogászképzés egyik pillérévé. Ez a szemléleti változás azonban hatalmi átrendeződéseket is jelent a jogi mezőben, a jogászfoglalkozások és szervezeteik módosulását és a jogászképzés átalakulását.

A társadalomtudományi szemlélet szerepe a változásban

Az angol nyelvű szakirodalomban *law and society* irányzatnak nevezett szemlélet lényege, hogy a jogot kimozdítsa a középpontból és a változatos társadalmi környezetében vizsgálja. Ebben eleve erős kritikai potenciál rejlik, egy „hagyománytagadó hagyomány", amely gyenge pozíciókkal rendelkezik az európai iskolákban.[12] Ez utóbbiban ugyanis az állam és társadalom teoretikus elválasztása és a jog hierarchikus szemlélete képezte az alapját a modern jogi szemléletnek. Az a szemlélet, amelyben a jogi szabályozás nem a társadalmitól különálló, hanem azzal szerves egységben értelmezhető valóság, nem hagyta el a tudományos perifériát. A jog meghatározásának kísérletei, a *mi a jog* kérdése, amely a joggal való elméleti foglalkozás középpontjában áll, nem gyakorolt vonzerőt a szakjogászi megközelítések és a jogászképzés számára sem. Azok a megközelítések, amelyek a jogi szabályozás hatásaival, következményeivel foglalkoznak, és a *mit tesz a jog* kérdésével egészítik ki a jog lényegére vonatkozó kérdést, pragmatikus lehetőséget jelenthetnek a jogászképzésben a jogszabály szövegére koncentráló dogmatikai hagyománnyal szemben.

[11] Bourdieu, P. (1987): The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridicial Field. *The Hastings Law Journal,* Vol. 38. July. 805–854.

[12] Silbey, S.S. – Sarat, A. (1987): Critical Traditions in Law and Society Research. *Law & Society Review,* Vol. 21. No. 1. 165–174.

A jogi normához kötődés, a jog autonómiájához ragaszkodás, a pozitivista hagyomány határozott történeti előnyökkel rendelkezett: a politikai, ideológiai és bizonytalan értékpremisszák helyett biztos talajt vagy éppen menekülési lehetőséget nyújtott a jogalkalmazónak és a jog professzionális alkalmazására felkészítő felsőoktatásnak. A realista szemlélet, a jogszabályt a centrumból kimozdítani szándékozó megközelítések olyan kihívást jelentenek, amelyek a jogász számára bizonytalan terepekre kormányoznak. Európában a múlt század hatvanas, hetvenes éveiben átmenetileg kedvező klíma alakult ki e kihívás konstruktív kezelésére: a jóléti reformokra, szociális reformizmusra koncentráló „szociáldemokrata konszenzus" környezetében a jogászképzésben és a tudományban is megkezdődött a szociológiai és más társadalomtudományok befogadása.[13] Ez arra vállalkozott, pontosabban egy ilyen megközelítésnek az lenne a feladata, hogy a joghallgatókat átmenetileg kivezesse a jog belső világából, elfogadtassa a jogot változóként értelmező kiindulópontokat. Így válna lehetővé a jogászi szemlélet és a jogon kívüli világ közötti szakadék csökkentése. Látszólag ehhez valóban prosperáló, progresszív időszakok támasztanak keresletet. Valójában azonban a jog működtetői egyre inkább tisztában vannak vele, hogy a jog formális célja mögött, a bizonyosság, stabilitás, kiszámíthatóság árnyékában kétségek, bizonytalanságok rejlenek. Az európai jogrendszerek jelenkori átalakulása, a korábban jelzett szerkezetváltozás indokolttá tenné, hogy a jogászképzés a leendő jogalkalmazót az eddigieknél jobban felkészítse a bizonytalanságok, a jogi munka ellentmondásai és a jogi szabályozás társadalmi következményeinek értelmezésére.

Ebben a felkészítésben a kritikai képességek kialakításának központi szerepe lenne, amennyiben azt nemcsak elméleti irányzatként, hanem gondolkodásmódként, módszerként, szemléletként értelmeznénk. A jogászfoglalkozások domináns szerepfelfogásaiban, önvédő ideológiáiban ez önmagától nem képes intézményesülni. Az oktatás hagyományosan a hatalomgyakorlás stabilizálásának, a domináns ideológia átadásának terepe, annak az eszközrendszernek a fejlesztése és karbantartása, amely szoros kapcsolatban áll a jogászok társadalmi státuszának reprodukciójával. Tehát a kritikai szemlélet intézményesítése önreflexiót igényel, hogy a problémacentrikus megközelítési módozatok természetessé váljanak a jogrendszer működésének bemutatása során, a jogászi munkára való felkészítésben. A jogászképzés egyik célja a jogi tudás koherenciájának őrzése. A nagy átalakulások időszakában azonban szükségszerűen megjelenik a változásokhoz való adaptáció segítése is, amely nélkül a jogászi tudás elveszíti rugalmasságát és végső soron társadalmi presztízsét. Ezekben a korszakokban a szakmai (és társadalmi) *status quo* megkérdőjelezésének tabusítása, a jogi doktrína kritikátlan reprodukciója, az igazolások szokásos rendjének ismétlése diszfunkcionális. De legalábbis akadályozója a szükséges változásoknak, amit leginkább a gyakorlat igényeinek egyre rosszabb hatásfokkal való kielégítése jelez. Egy olyan jogász, aki képtelen reflektív módon, a társadalmi következmények számbavétele nélkül alkotni és alkalmazni a jogot, nem felel meg azoknak az igényeknek, amelyek a modern jogállami körülmények között a társadalmi felelősségvállalást is elvárják a hatalmi eszközökkel rendelkezőktől.

[13] Ferrari, V.: Law and Society Studies and Legal Education. *Journal of Legal Education,* Vol. 55. N. 4. 495–499.

A kontinentális jogászképzésben a jogi eszközök átadásának cinikus módozata jellemző. E szerint a jogi eszköz, a szabályok, az intézmények semlegesek, a jogon kívüli elemek, következmények feleslegesek, sem politikai, sem morális dilemmák nem következnek alkalmazásukból. Azt az illúziót, amely a jog zárt, magában való jellegére épül, zavarja a társadalmi szennyező anyag, minden nem dogmatikus érv felforgatónak, ideologikusnak vagy utópikusnak, de legalábbis feleslegesnek tűnik a jó jogász előállításához. Egyelőre a jogászképzés nagy rendszerei, az egyetemek, képzések, tankönyvek, curriculumok, professzionális továbbképzések a változásnak való ellenállás példái, a bürokratikus hierarchia őrzésének támogatói. Egyelőre a jogrendszer újabb gyakorlati igényeit is képesek a pozitivista hagyomány nyelvezetére átfordítani és a gyakorlatorientált képzésre felszólító érveket úgy megfogalmazni, hogy az a szűk pozitivista jogértelmezés keretei között maradjon. Amikor az ügyvédi céh képviselői, jogalkalmazó szervezetek képviselői a jogászképzés szűkítése mellett érvelve a gyakorlatorientált oktatást emlegetik, szinte sohasem a kritikai képességek fejlesztésére gondolnak. Nem merül fel az oktatás demokráciafejlesztő potenciálja, teljesen figyelmen kívül marad a szélesebb értelmű társadalmi felelősségre való felkészítés. Ez törvényszerű, tekintve, hogy a jogalkalmazó szervezetek a fenálló állapot legstabilabb szocializációs bázisai és minden oktatási, tartalmi, szemléleti változás kihívásként, „átnevelési" feladatként jelentkezik. Úgy tűnik tehát, hogy a jogi oktatás gyakorlathoz kötésének létezik egy árnyoldala is, amely nehezíti a szükséges paradigmaváltások észlelését és az azoknak megfelelő tartalmi változtatások véghezvitelét. A nem dogmatikus, történeti, társadalomtudományi tantárgyak oldják ugyan a „cinikus" szemléletet, de önmagukban erőtlenek. Csak akkor lesz képes a jogászképzés megfelelni az európai jog szerkezetváltozásai okozta kihívásoknak, ha a dogmatikai szempontok a hagyományos jogi tárgyak oktatásakor dialógusba lépnek a külső, multidiszciplináris szempontokkal.[14] Az új európai jogi paradigma szerves része, hogy a jogi ügy nem jogi kontextusának megértése a szükséges jogászi készségrendszer része. Ha ez nem így lenne, értelmezhetetlenné válna a jogosultságaival élni képes, illetve azokért fellépni is hajlandó európai állampolgár igénye, a közös európai hagyományokra, értékekre épülő jog esetről esetre való fejlesztésének elvárása. Tehát a jogászképzés munkája a civil felelősség technikai, kognitív és kulturális feltételeinek fejlesztése is, a közszolgálat etikájának és a hivatásgyakorlás szociális felelősségének emelése. Persze a jogászi és társadalomtudósi szemlélet két külön világ, közelítésük erőfeszítéseket igényel, aminek kézenfekvő útja a társadalomtudományok által ápolt kritikai szemlélet integrálása a jogászképzésbe.[15] A professzionális igények félreértése a jogászképzésnek a technikai elemekre szűkítő felfogása.

Talán a leghatározottabban a *Critical Legal Studies* intézményesülési kísérletei és fejlődése illusztrálja azokat a nehézségeket, amelyek a hagyományos jogászi szemléletmód kikezdésével kapcsolatban felmerülhetnek. Elméleti iskolaként és mozgalomként a jog hatalmi, ideológiai és társadalmi hatásait tette explicitté, ezzel a jog kontextuális elemzése mellé a rendszer

[14] Medina Plana R.: Insider/outsider perspectives on a divide: theory and practice of critical thinking. *Onati Socio-Legal Series,* 2. (5) 1–6.

[15] Berard, T.J. (2009): The Relevance of the Social Sciences for Legal Education. *Legal Education Review,* 19. 189–215.

kritikájának érveit dolgozta ki. De a jogászképzésen belül elsősorban mint módszer fejtette ki maradandó hatását. Az Egyesült Államokban az 1960-as évek derekán a realista mozgalom radikális örököseként az új civiljogi mozgalmak megjelenésével párhuzamosan vette fel a harcot a konzervatív jogászat pozícióival szemben. A konvencionális érvelést igyekezett felváltani egy bármely jogterületen használható elemzési, érvelési technikával, amelyben helyet kaptak a társadalompolitikai elemek is, viszont megszabadított az érvényes joghoz kapcsolódó mindenkori igazolási igényektől.[16] Tartós hatást éppen ezzel a szemléleti módosítással gyakorolt.

Ismeretes, hogy e jogi mozgalomnak alig volt európai megjelenése. Mégis, például Franciaországban, ahol az 1960-as évek végétől néhány éven keresztül befolyásra tett szert, nyomot hagyott a jogi fakultások oktatási módszertanán, a jogászképzés szemléletén. A kezdőpontot a kritikai szellem kedvező intellektuális és politikai környezete támogatta a hivatalos pozitivista technikai felfogással szemben. A tudományos intézményesedés szokásos elemei, a folyóiratok, társaságok, konferenciák mellett oktatási programok, tankönyvek befolyásolták a képzés tartalmát. Az oktatáshoz kapcsolódó fejlemények a folyóiratokat túlélve terjesztették a kritikus szemléletmódot, anélkül, hogy sikerült volna radikálisan átírni a kontinentális jogászképzés alapszerkezetét.[17]

Minden jel arra mutat, hogy megérett az idő a kritikai mozgalom, szemlélet újjászervezésére azokban a jogi kultúrákban, például Közép-Európában, ahol eredeti formájában ismeretlen a kritikai jogi mozgalom, az irányzat teoretikus és módszertani alapjainak a jelenkori problémákhoz igazítása, adaptálása és beemelése szükséges a jogtudományi diskurzusba. Ennek segítségével válna lehetővé a jogállami forradalom átmeneti sikertelenségének megértése és majdan orvoslása. Mindazok az illúziók ugyanis, amelyek az intézményépítéssel kapcsolatban hosszasan tartották magukat, eleddig akadályozták annak felismerését, hogy a demokratikus és jogállami értékek társadalmi támogatottságának erősítése a jogászi szakmák kritikai szemléletének kialakításán és ezzel együtt a társadalmi folyamatok megértésén keresztül vezet; azaz a jogászi képzelőerő fejlesztésén.

[16] Gordon, R.W. (2002): Brendan Brown Lecture: Critical Legal Studies as a Teaching Method. *Loyola Law Review,* Vol. 35. 383–407.

[17] Kaluszynski, M. (2012): The changing face of law after the events of 1968... or when law meets politics: Introduction to the Mouvement Critique du Droit. *Onati Socio-Legal Series,* 2. (5) 25–46.

Földi András

Adalékok a tekintély *(auctoritas)* fogalmának eredetéhez

A nyugati civilizáció alapvető politikai és erkölcsi fogalmainak többségét az antik görög gondolkodóknak köszönhetjük. A tekintély azon kevés ilyen fogalmaink egyike, amely nem a görögöktől, hanem a rómaiaktól származik. Hannah Arendt szerint a tekintély fogalmának hiánya az ókori görög gondolkodásban arra vezethető vissza, hogy a görög politikai élet világában ismeretlen volt a közvetlen politikai tapasztalatokon alapuló tekintély.[1]

Ez az értékelés első látásra meglepőnek tűnhetik,[2] hiszen ha csak Periklészre gondolunk, ő bizonyosan rendelkezett, és nem is akármilyen tekintéllyel, amit a korabeli források explicit formában is reflektáltak.[3] Mindazonáltal a római *auctoritas* fogalomnak van egy olyan egyedi specifikuma, színezete, s a maga korában olyan különleges súllyal, olyan eminens jelentőséggel bírt, ami valószínűleg semmilyen más nyelven nem adható vissza. Szembesült e problémával már Dio Cassius is.[4]

Mint arra az *auctoritas* fogalomtörténetének ma is mértékadó szakértője, Richard Heinze rámutatott, az *augeo* „növel" igéből származó *auctoritas* főnév eredetileg nem a tekintély fogalmához hasonlóan elvont fogalmat jelölt, hanem valakinek az *auctor*i, „növelő" minőségére utalt.[5] Ebbe a sajátosan római fogalomkörbe tartoznak az *augeo* igéből képzett olyan további szavak, mint az *augur* (madárjós, aki jóslással erősíti meg a döntést[6]), *augustus* („istenek által megnövelt,

[1] Arendt, H. (1995): *Múlt és jövő között.* Osiris – Readers International, Budapest. 113. sk. 128.

[2] Ilyen kételyt fogalmaz meg Győrfi Tamás és Hegyi Szabolcs In: Bódig M. – Győrfi T. (szerk.) (2002): *Államelmélet. II.* Bíbor, Miskolc. 54. sk.

[3] Köztudomású, hogy Periklész csak a tíz sztratégosz egyike volt (arkhóni tisztséget pedig sohasem töl tött be), mégis tekintélye révén 15 éven át gyakorlatilag ő irányította az athéni államot. Thuküdidész (2, 65, 8) Periklész tekintélyét – amelyre az axióma szóval utalt – egyebek mellett azzal magyarázta, hogy erkölcsi és szellemi fölénnyel rendelkezett és megvesztegethetetlen volt. Ezért nem kellett a nép kedvében járnia, sőt szembe is szállhatott a közhangulattal. Vö. Szabó Á. (1977): *Periklész kora.* Gondolat, Budapest.153. skk.

[4] Dio Cassius (55, 3, 5) az *auctoritas* szó görögre fordítását lehetetlennek tartotta, lásd Mommsen, Th. (1887): *Römisches Staatsrecht. III.* Hirzel, Leipzig. 952. 4. jz.

[5] Az *auctoritas* különleges képzésű szó, mert a -tas képző általában nem főnevekhez, hanem melléknevekhez kapcsolódik. Hasonlóképpen eredetileg a *hereditas* sem „örökség"-et jelentett, hanem örökösi helyzetet, mint ahogy a *civitas* sem a „polgárok összességét", hanem egy adott *civis* ilyen állapotát. Lásd Heinze, R. (1925): Auctoritas. *Hermes,* 60. 348. sk.

[6] Humbert, M. (1999): *Institutions politiques et sociales de l'Antiquité.* 7e éd. Dalloz, Paris. 314.

megszentelt”[7]), *auctio* (árverés, amely növeli a vételárat). Visszatérve az *auctor* szóhoz, azzal a rómaiak eredetileg olyan személyt jelöltek, aki egy más által véghezvitt cselekedetet mértékadó módon jóváhagyott, és ezzel más cselekedetéért bizonyos felelősséget is vállalt.[8] Ebből az ősi jelentésből alakultak ki az *auctoritas* szó elvontabb, a tekintély fogalmához egyre közelebb kerülő jelentései a mancipatiós eladónál,[9] a gyámnál és az „atyák”-nál, vagyis a szenátus tagjainál.[10]

Az *auctoritas* „tekintély” jelentése Plautus korában[11] már bizonyosan ismert volt, de ekkor és később is megmaradt a szónak az a sajátos konnotációja, amelynek folytán a rómaiak az *auctoritas* kapcsán a „növelő” hatásra is gondoltak, pl. a kalózokat legyőző Pompeius tekintélye kapcsán arra, hogy neki köszönhetően javult („növekedett”) a gazdasági helyzet.[12]

A kései köztársaság korában, amikor az *auctor* szó már tekintélyes szerzőt, írót is jelentett,[13] az *auctoritas* főnév „tekintély” jelentése irodalmi, tudományos kontextusban is meghonosodott. Jelentette az *auctoritas* a nagy filozófusok (pl. Platón, Arisztotelész) tudományos tekintélyét is.[14] Quintilianus *auctoritas*nak a *summi auctores* nézetét nevezte.[15]

Az *auctoritas* régtől fogva ismeretes jelentkezése a római közjogban az *auctoritas patrum,* vagyis a szenátus által adott megerősítés, amely különösen a népgyűlések által elfogadott törvények szentesítését jelentette. Néhány kutató szerint az *auctoritas patrum* már a királykorban is létezett, a többségi nézet szerint azonban ez a jogintézmény csak a köztársasági kor kezdetén alakult ki.[16]

---

[7] Az *augustus* melléknevet eredetileg nem személyekre, hanem pl. szakrális tárgyakra használták, lásd Nótári T. (2004): *Iuridicophilologica.* KRE ÁJK, Budapest. 162. sk.; Wieacker, F. (2006): *Römische Rechtsgeschichte.* II. Hrsg. Wolf, J. G. Beck, München. 8.

[8] Heinze: i. m. 351.

[9] Az *auctoritas*nak a *mancipatió*val való kapcsolatáról (az elbirtoklás kapcsán) már a XII táblás törvény (6, 3; 6, 4) is tanúskodik. E kérdéskör a szakirodalomban erősen vitatott. E helyütt csak arra van módom utalni, hogy a *mancipatió*s eladó *auctor*ként volt köteles a vevő segítségére sietni akkor, ha a dolgot utóbb harmadik személy vindikálta volna. Lásd összefoglalóan Diósdi Gy. (1970): *Ownership in Ancient and Preclassical Roman Law.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 75. skk.

[10] Így írja le a jelentésfejlődést Heinze: i. m. 351. Wieacker (1988): i. m. I. Beck, München. 375. sk. Az *auctoritas* további példáiként a *pontifex*ek tanácsaira, a *magistratus*i döntéseket segítő *consilium*ok tevékenységére, a jogtudósok *responsum*aira, valamint a *pater familias* döntéseit segítő rokonok tanácsára is utal. Magdelain, A. (1982): De l'« auctoritas patrum » à l'« auctoritas senatus ». *Iura,* 33. 26. ezeken túl említi még a házasságkötéshez adott atyai *auctoritas*t.

[11] Lásd Glare, P. G. W. (ed.) (1982): *Oxford Latin Dictionary.* Clarendon Press, Oxford. s. v. Auctoritas 8.

[12] Heinze: i. m. 351.

[13] Az imént idézett oxfordi latin szótár a „tekintélyes író” jelentést a 9. jelentésként adja meg és legkorábbi adatként Cicero-helyeket sorol fel.

[14] Heinze: i. m. 362. Cicero a görög filozófia racionalizmusának talaján helytelenítette, ha valaki a *ratio* helyett (netán annak ellenében) a tekintélyekre támaszkodott (habár pl. Platón tekintélyére maga is hivatkozott), és a jogtudósokat olykor szatirikusan kritizálta tekintélytiszteletük miatt, lásd Schulz, F. (1934): *Prinzipien des römischen Rechts.* Duncker und Humblot, München-Leipzig. 126.; Bürge, A. (1974): *Juristenkomik in Ciceros Rede pro Murena.* Juris, Zürich.

[15] Heinze: i. m. 361.

[16] Lásd ilyen értelemben De Martino, F. (1958): *Storia della costituzione romana.* I. Jovene, Napoli. 222; hasonlóan Gaudemet, J. (1982): *Institutions de l'antiquité.* Sirey, Paris. 273. 5. jz. Az eltérő nézetek

Mommsen szerint az *auctoritas patrum* a gyámi *auctoritas*hoz hasonlóan értelmezhető „növelés", mert a fogalom mögött meghúzódó nézet szerint a *populus* olyan, mint a *pupillus,* ezért a szenátusnak kellett ügyelnie arra, hogy a nép ne hozzon hibás döntéseket.[17] A szenátus nem a célszerűséget vizsgálta, hanem azt, hogy a *lex* ne ütközzék sem az isteni, sem az emberi jogba.[18] Ennek alapján azonban nem lenne helyes az *auctoritas patrum*ban az alkotmánybíráskodás antik római előképét látni, mert a *lex comitialis* az *auctoritas patrum* nélkül ugyanúgy nem érvényes, mint a *pupillus* ügylete az *auctoritas tutoris* nélkül.[19] De Martino is elismeri, hogy a dogmatikai különbségek ellenére releváns rokonság mutatkozik a gyámi és a szenátusi *auctoritas* között, és a közös vonást abban a védelmező jellegű hatalomban *(„un potere di natura protettiva")* látja, amely nézete szerint az *auctoritas* minden megnyilvánulásának lényegét képezte.[20] Egyes kutatók szerint az *auctoritas patrum* vallási jelleggel rendelkezett, Magdelain szerint azonban tisztán politikai aktusnak tekinthető.[21]

Az *auctoritas* nemcsak a szenátus szentesítő aktusát *(auctoritas patrum)* jelentette, hanem a szenátus közjogi jelentőséggel bíró tekintélyét is *(auctoritas senatus),*[22] amely Wieacker kissé túlzónak tűnő, de a lényeget illetően feltétlenül találó megállapítása szerint a szenátus mint legmagasabb rangú kormányzati szerv jogállását egyedül biztosította.[23] A szenátus tekintélye a köztársaság korában nem merült ki az *auctoritas patrum* megadásában és a testületet megillető

ismertetésével. A kisebbségi nézethez csatlakozik Mannino, V. (1979): *L' 'auctoritas patrum'.* Giuffrè, Milano; könyvéről lásd Roland Wittmann polemikus recenzióját, In: *ZSS* Rom. Abt., 100. (1983), 574. sk. Lásd még Guarino, A. (1948): La genesi storica dell' 'auctoritas patrum'. In: *Studi in onore di Siro Solazzi.* Jovene, Napoli. 21. skk.

[17] Mommsen, Th. (1893): *Abriss des römischen Staatsrechts.* Duncker und Humblot, Leipzig. 326.

[18] Mommsen, Th. (1893): 326. Hasonlóan Magdelain: i. m. 31., aki rámutat arra, hogy a szenátust nem illette meg diszkrecionális felülvizsgálati jog, ennek megfelelően a törvények szentesítését csak komoly okból tagadhatta meg.

[19] Magdelain: i. m. 30 sk. Livius homályos közlései miatt a szakirodalomban vitatott, hogy az *auctoritas patrum* megadásakor szavazhattak-e a plebejus szenátorok is, lásd erre nézve összefoglalóan Waldstein, W. – Rainer, J. M. (2005): *Römische Rechtsgeschichte.* 10. Aufl. Beck, München. 79.

[20] De Martino: i. m. I. 218.

[21] Magdelain: i. m. 29. Itt jegyezzük meg, hogy az *auctoritas* legősibb gyökereit valószínűleg nem a szakrális szférában kell keresni. De Francisci, P. (1959): *Primordia civitatis.* Apollinaris, Roma. 499. skk. mutat rá arra, hogy a legősibb időkben a király *(ductor)* hatalma, tekintélye nem vallási rituson, hanem – a *rex Nemorensis* hagyományával összhangban – mindenkit felülmúló hősi (katonai) erényein alapult. Az erkölcsök megszelídülése révén a legnagyobb testi erő mellett a legmagasabb szintű erkölcsi jóság és rátermettség is a királyi tekintély forrásává vált. E civilizáltabb karizma vallási s egyben közjogi intézményesülését jelentette a Livius (1, 18) által leírt *inauguratio* (vö. *rex inauguratus*).

[22] Vö. Cic. De leg. 3, 12, 28. Van olyan nézet is, amely szerint az *auctoritas senatus* megjelölés (az *auctoritas patrum*mal szemben) azt tükrözi, hogy a köztársaság utolsó századaiban már nemcsak a patrícius atyák, hanem a plebejus szenátorok is teljes szavazati joggal rendelkeztek, lásd Waldstein–Rainer: i. m. 79.

[23] Wieacker: i. m. I. 376. Megjegyzendő, hogy a szenátus számos és jelentős közjogi jogosítvánnyal rendelkezett, amelyek alapjaként véleményem szerint az alkotmányos szokásokat lehet megjelölni. A szenátus jogosítványaira lásd összefoglalóan Petrucci, A. (2012): *Corso di diritto pubblico romano.* Giappichelli, Torino. 60. skk.

egyéb közjogi jogosítványokban. A mai szakirodalomban elfogadott értékelés szerint ugyanis a római állam valóságos irányítója az egész köztársasági korszakban a szenátus volt, holott formálisan jobbára csak tanácsadó szerv lett volna a végrehajtó hatalmat gyakorló *magistratus*ok mellett. Nem csoda, hogy Cicero a szenátust „a földkerekség legszentebb és leghatalmasabb testületének" nevezte,[24] és a formailag csak a *consul*ok számára adott tanácsként szolgáló *senatus consultum*okról a törvényekhez hasonló normatív erővel bíró jogforrásként beszélt.[25]

A szenátus különleges tekintélyét részben az biztosította, hogy a testületben a volt *magistratus*ok foglaltak helyet, így a szenátusban a római politikai elit koncentrálódott. Emellett a szenátus az évente váltakozó *magistratus*okkal szemben az állandóságot is jelentette.[26] A szenátust megillető *auctoritas*nak volt egy olyan sajátos következménye, hogy a néptribunusi *intercessio* miatt érvénytelen *senatus consultum*okat *auctoritas*nak nevezték, mert az érvénytelen határozatból az *auctoritas* mindig megmaradt.[27] Az ilyen határozatokat is archiválták az állami levéltárban, hogy azokra utóbb, alkalomadtán lehessen hivatkozni.[28]

Vitatott a szakirodalomban, hogy a szenátus hatalmának meggyengülését jelezte-e a Kr. e. 339-ben (tehát a latin háború idején) meghozott egyik *lex Publilia Philonis,* amelynek értelmében az *auctoritas patrum* előzetesen kikérhetővé vált. Livius (8, 12) szerint e változás a nép számára előnyös volt, Mommsen szerint azonban csupán egy célszerű „előzetes normakontroll" jött létre.[29] A Livius értékelését elfogadó, többséginek tűnő nézetet képviselő Magdelain szerint a szenátusi *auctoritas* előzetes megadásával el akarták kerülni azt a helyzetet, hogy a népgyűlés által már megszavazott törvényt a szenátus megsemmisítse, mert a nép ezt ekkor már nem tűrte volna.[30] Hasonlóan vélekedik Burdese, Gaudemet és Wieacker is.[31]

E nézettel szemben Di Porto felveti, hogy az *auctoritas* előzetes megadása akár erősíthette is a szenátus hatalmát, mert az előzetes jóváhagyás azt jelentette, hogy a szenátus a politikai játsz-

[24] Cic. Cat. I, 1, 3, 9.

[25] Lásd Cic. Top. 5, 28; De orat. 1, 57, 243; 2, 27, 116, vö. Serrao, F. (1981): Cicerone e la 'lex publica'. In: Serrao, F. (cur.): *Legge e società nella repubblica romana.* I. Jovene, Napoli. 433.

[26] Kunkel, W. (1972): Magistratische Gewalt und Senatsherrschaft. In: Temporini, H. (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.* I. 2. Berlin – Heidelberg – New York, különösen 14. A forrásokban a *potestas* és az *auctoritas* szembeállítás több vonatkozásban is megjelenik. Cicero a *De legibus*ban (3, 12, 28) szembeállítja a *populus*t megillető *potestas*t, és a *senatus*t megillető *auctoritas*t. Gaius (Inst. 1, 98) az *adoptio* kapcsán a *populi auctoritate* (ti. a *comitia calata* előtt lezajló) és az *imperio magistratus* (*magistratus*i közreműködéssel végbemenő) örökbefogadást állítja szembe. Vö. De Martino (1962): i. m. IV. 1. Jovene, Napoli. 250. Sok tekintetben találó, de túlságosan sarkított Arendt: i. m. 131. Azon, a cicerói *De legibus* imént idézett helyére támaszkodó megállapítása, miszerint „[a] tekintéllyel bírók legfeltűnőbb sajátossága, hogy nem rendelkeznek hatalommal", ennek ellentmond pl. az *auctoritas principis.*

[27] Lásd pl. Liv. 4, 57, 5, vö. Heinze: i. m. 353; De Martino (1958): i. m. III. Jovene, Napoli. 280. 81. jz.

[28] Humbert: i. m. 315.

[29] Mommsen 1893: 326.

[30] Magdelain: i. m. 40.

[31] Lásd pl. Burdese, A. (1987): *Manuale di diritto pubblico romano.* 3ª ed. UTET, Torino. 77; Gaudemet: i. m. 352., 388. sk., 441; Wieacker: i. m. I. 345., 399.

mát előre eldöntötte. E felvetést alátámasztandó Di Porto arra is hivatkozik, hogy amikor Sulla visszaállította az *auctoritas patrum*ot, azt az előzetes kontroll formájában tette.[32] Ez az érvelés nem meggyőző. A Sulla-féle restitúció éppen elég hatásos lépés volt azáltal, hogy egy közel 200 évvel korábbi jogállapotot állított vissza, és bizonyára föl sem merült az a megfontolás, hogy egy még korábbi, kb. 260 évvel korábban megszüntetett jogállapothoz térjenek vissza. Plauzibilisabb Petrucci meglátása, miszerint az előzetes normakontroll bevezetése a szenátusnak tett engedmény lehetett, mert az egyidejűleg meghozott másik két *lex Publilia Philonis* kétségtelenül a nép hatalmát erősítette.[33]

A sullai restitúcióra azért volt „szükség", mert Kr. e. 287-ben a *lex Hortensia* egyenjogúsította a *concilium plebis* által megszavazott, szenátusi szentesítést egyáltalán nem igénylő *plebiscitum*okat a *comitiá*k által elfogadott *lex*ekkel, és ezáltal gyakorlatilag megszüntette az *auctoritas patrum* szükségességét.[34]

A római jogtudósok már a köztársaság korában is igen komoly tekintéllyel, *auctoritas*szal rendelkeztek tudásuk, származásuk, tisztségeik révén.[35] Ez római specialitás volt, mert pl. a görög világban a jogi tanácsadóknak nem volt különösebb tekintélyük. Augustus erre a tradícióra tudta építeni a *ius publice respondendi ex auctoritate principis* intézményét, amely a jogtudósok tekintélyét a császári *auctoritas* erejével tovább növelte.[36] Mindazonáltal a szakirodalomban vitatott, hogy a jogtudósok *auctoritas*a a köztársaság korában mennyiben tette jogforrássá *responsum*aikat.[37]

Egy újabb hazai tanulmány a római tekintélyfogalom vallási aspektusainak keretében kiemelten foglalkozik a *triumphus*ok kérdésével is.[38] Az idevágó források és a kurrens szekunder irodalom azonban nem erősíti meg azt a sejthető szerzői prekoncepciót, miszerint a vallási jelleggel kétségtelenül rendelkező diadalmenetek kapcsán előtérbe került volna az *auctoritas.* Ha

[32] Di Porto, A.: Il colpo di mano di Sutri e il 'plebiscitum de populo non sevocando'. In: Serrao (1981): 333. 48. jz. Lásd hasonlóképpen már korábban Ferenczy E. (1976): *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 61.

[33] Petrucci 2012: 40.

[34] A kérdés a szakirodalomban vitatott. A fenti nézetet képviseli Gaudemet: i. m. 389. és Wieacker: i. m. I. 403. 11. jz. lásd uo. Az eltérő szakirodalmi nézetek ismertetését.

[35] Wieacker: i. m. I. 497. sk.; Vacca, L. (1989): *La giurisprudenza nel sistema delle fonti del diritto romano.* Giappichelli, Torino. 50. skk.

[36] „… ut maior auctoritas iuris haberetur", lásd Pomp. D. 1, 2, 49. Vö. Heinze: i. m. 359.; Schulz: i. m. 127. Heinze utal arra is, hogy a posztklasszikus korban (a III. Valentinianus által 426-ban) kibocsátott ún. idézési törvényben (CTh 1, 4, 3) a jogtudósi tekintély eredeti fogalmához képest egy eltorzult, kikényszerített *auctoritas* jelentkezik.

[37] A különféle nézeteket összefoglalóan ismerteti Wieacker: i. m. I. 496, aki szerint a jogtudósoknak a *lex*ek mellett csak *interpretatió*ra volt lehetőségük. Lásd újabban Serrao, F.: Le fonti del diritto nella storia della costituzione romana. In: Labruna, L. (dir.) (2006): *Tradizione romanistica e costituzione.* Cinquanta *anni della Corte costituzionale della Repubblica italiana.* I. Jovene, Napoli. 449. skk. Mint ismeretes, az egybehangzó jogtudósi *responsum*okat Hadrianus egy *rescriptum*a a törvény erejével ruházta fel (Gaius: Inst. 1, 7). Ez a Gaius-szöveg nem szól *auctoritas*ról.

[38] Nótári: i. m. 149. skk.

a *triumphus*oknál az *auctoritas* felmerült, akkor a jelek szerint csak annyiban, hogy lehetett-e a szenátus hozzájárulása nélkül is diadalmenetet tartani (amire volt példa).[39]

Augustus a principátus politikai alátámasztása céljából a politikai-morális értelemben vett *auctoritas* fogalmát is igénybe vette, amely a rómaiak számára a köztársaság korából származó hagyományos fogalomként messzemenően elfogadható volt. A *Res gestae*ben (c. 34) olvasható dicsekvése szerint „*auctoritas*ban mindenkit felülmúltam, de a *potestas*om semmivel sem volt nagyobb többi *magistratus* kollégáiménál".[40] E megállapítás nem felelt meg egészen a valóságnak,[41] mert Augustus *imperium proconsularé*ja hivatalosan is nagyobb volt más *proconsul*okénál.[42] Ugyanakkor Augustus bizonyos hatásköröket (rendeletalkotás, bíráskodás) kétségtelenül nem törvényi felhatalmazás, hanem különleges *auctoritas*a alapján gyakorolt.[43]

Ha Augustus tekintélyét történetszociológiailag nézzük, akkor kétségtelen, hogy a principátus megalapítója hamar népszerűvé vált Rómában, Itáliában, de még a provinciákban is, a *pax Romaná*t élvező tömegek elfogadták az uralmát.[44] Augustus császári hatalma azonban politi-

[39] Petrucci, A. (1996): *Il trionfo nella storia costituzionale romana dagli inizi della repubblica ad Augusto.* Giuffrè, Milano. 75.

[40] „Post id tempus auctoritate omnibus praestiti, potestatis autem nihilo amplius habui quam ceteri qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerunt." A *Res gestae divi Augusti* görög fordításában az *auctoritas* megfelelőjeként az axióma főnév szerepel (mint láttuk, e szót használta Periklész tekintélye kapcsán Thuküdidész is). Az e forráshely eredeti latin szövegét még nem, csak annak görög verzióját ismerő Mommsen [Mommsen, Th. (ed.) (1865): *Res gestae divi Augusti.* Berolini, apud Weidmannos, 97] azt hitte, hogy a *dignitas* szót akarták így fordítani. Mommsen elutasította Franz, J. (1843): Das Monumentum Ancyranum. *Archäologische Zeitung,* 1. 19. skk. konjektúráját, aki jó érzékkel megsejtette, hogy a görög axióma szónak a *Res gestae* eredeti latin szövegében az *auctoritas* felelt meg. Heinze: i. m. 348. utóbb (1925-ben) az összes filológus nevében röstellkedett, hogy mindaddig vakon hittek a nagy tekintélyű Mommsennek, amíg Franz feltevését a *Res gestae* szövegének egy újabb lelete alapján Anton von Premerstein [Zur Aufzeichnung der „Res gestae divi Augusti" im pisidischen Antiochia. In: *Hermes.* 59. (1924), 104.] fényesen nem igazolta. Premerstein (uo.) utal arra, hogy a téves mommseni konjektúrára alapozva még a XX. század elején is elméleteket igyekeztek felépíteni (Reitzenstein és Kornemann) a dignitas fogalmának és a principátus eszméjének viszonyáról. Premerstein és Heinze tanulmányai fordulatot hoztak a római *auctoritas*ról szóló tudományos diskurzusban, mert a kutatók az *auctoritas principis*t ettől kezdve hatalmi jelleggel ruházták fel, lásd Lanza, C. (1996): *Auctoritas principis.* Franco Angeli, Milano, különösen 28. skk.

[41] Bleicken, J. (1981): Verfassungs- und Sozialgeschichte des römischen Kaiserreiches. 2. Aufl. Paderborn, Schöningh, I. 39. egyenesen *„eine glatte Lüge"*-nek minősíti Augustus kijelentését, lásd Waldstein–Rainer: i. m. 150.

[42] Lásd Burdese: i. m. 149; Petrucci 2012: 107. Guarino, A. (1998): *Storia del diritto romano.* 12ª ed. Jovene, Napoli. 408. szerint az ún. *imperium proconsulare maius et infinitum*ot nem Augustus, hanem csak utódai kapták meg. Az *imperium maius* kifejezés *terminus technicus*ként való kezelése ellen lásd Humbert: i. m. 367. 1. jz. Óvatos e kérdésben Waldstein–Rainer: i. m. 150.

[43] Gaudemet: i. m. 477. 9. jz. 581.

[44] Lásd pl. Jones, A. H. M. (1976): *Augustus.* Gondolat, Budapest. 124; Weber, M. (1922): *Wirtschaft und Gesellschaft.* Mohr (Siebeck), Tübingen. 774. nyomán Schulz: i. m. 124. sk. rámutat arra, hogy az Augustus utódainál gyakran hiányzó személyes karizmát az „intézményesült karizma" pótolta. Érdekes tény,

kailag nyilván nem elsősorban az *auctoritas*án alapult, annak fő támaszául sokkal inkább a hadsereg fölötti hatalma szolgált.[45]

Az *auctoritas principis*nek Augustus principátusában játszott szerepéről a szakirodalomban a vélemények megoszlanak. Lanza olasz kutató tárgybeli monográfiájában részletesen ismerteti és értékeli a főbb nézeteket. Lanza nyomán rámutathatunk arra, hogy Ehrenberg, Premerstein és Orestano (egymáshoz képest eltérő hangsúlyokkal) az *auctoritas principis*nek a császár közjogi pozíciójához képest érvényesülő tényleges hatalmi jellegét emelte ki,[46] Heinze viszont a rómaiság lényegeként magasztalt *auctoritas*t jogi kötelezettségeket megalapozó karizmatikus értékként jellemezte.[47] Maga Lanza a faktuális teóriákat és Heinze axiologikus-karizmatikus teóriáját egyaránt bírálva az *auctoritas* fogalmának mély jogi beágyazottságára helyezi a hangsúlyt.[48]

Ezt az irodalmi szemlét a magunk részéről – a szakirodalomból önkényesen válogatva – De Martino, Gaudemet és Humbert nézetével egészítjük ki. De Martino a fentebb már említett „védelmező hatalom"-teóriáját Augustusra vonatkoztatva akként fejti ki, hogy Augustus esetében az *auctoritas* ugyan nem közjogi fogalom, de nem is csupán erkölcsi kategória, mert a principátus egyik pillérét képezi. Augustus principátusa ugyanakkor nem az *auctoritas* rezsimje, és még kevésbé a karizmatikus hatalomé.[49] Gaudemet megállapítása szerint az *auctoritas* Augustus kiváló személyes tulajdonságaira és (pl. katonai) sikereire utalt, utóbb viszont hatalmának forrásává vált, és ebben a vonatkozásban jogi jelentőségre tett szert.[50] Humbert szerint Augustust a szenátus ruházta fel kimagasló *auctoritas*szal azáltal, hogy kitüntette az *Augustus* címmel, amelynek révén közjogilag ugyan nem, de ténylegesen mindenkinél nagyobb hatalmat mondhatott a magáénak.[51]

---

hogy Cicero a fiatal Octavianusból éppen az *auctoritas*t hiányolta, lásd *Epist. Ad Att.* 16, 14, idézi Schulz: i. m. 123. 87a. jz.

[45] Waldstein–Rainer: i. m. 149. Augustus hatalmát óriási magánvagyona is biztosította, de itt az okozatosság fordított értelemben is fennállt, minthogy az állami bevételek túlnyomó része már Augustus uralkodása idején sem az *aerarium*ba, hanem a *fiscus Caesaris*ba folyt be, lásd Kunkel, W. – Schermaier, M. (2005): *Römische Rechtsgeschichte.* 14. Aufl. Böhlau, Köln–Weimar–Wien. 65. Mindazonáltal egyes kutatók, pl. Crifò, G. (1996): *Lezioni di storia del diritto romano.* Monduzzi, Bologna. 251. a hadsereg fölötti hatalmat megelőző első helyen emelik ki Augustus politikai pozíciójának összetevői között különleges karizmáját.

[46] Ehrenberg, V. (1925): Monumentum Antiochenum. *Klio,* 19. 191. skk.; Premerstein: i. m. 95. skk.; Orestano, R. (1962): *Il potere normativo degli imperatori e le costituzioni imperiali.* Giappichelli, Torino.

[47] Heinze: i. m. 348. skk.

[48] Lanza: i. m., különösen 141. skk.

[49] De Martino: i. m. IV. I. 259.

[50] Gaudemet: i. m. 462.

[51] Lásd Humbert: i. m. 366. sk., vö. Petrucci 2012: 113. Az Augustus címmel való kitüntetést Octavianus azért kapta, mert visszaadta a főhatalmat a szenátusnak és a római népnek, lásd *Res gestae.* 34. Nem meggyőző De Martino: i. m. IV. I. 201. kritikája, aki óv attól, hogy az Augustus cím alapján a kutatók Augustusnak különleges *auctoritas*t tulajdonítsanak.

Ha arra keressük a választ, hogy az ókori civilizációk között miért éppen a rómaiaknál alakulhatott ki sehol másutt nem tapasztalható élességgel és súllyal a tekintély fogalma, akkor bizonyára nem indokolatlan rámutatni a rómaiakat eredendően jellemző, sőt mélységesen átitató konzervatív paraszti (eredetű) mentalitásra,[52] amely erősen kedvezett a tekintélytiszteletnek. Talán megkockáztatható az a kijelentés is, hogy a rómaiak e mentalitásuk révén sok más néphez képest mélyebben tisztelték szüleiket,[53] élő és elhalt felmenőiket, valamint általában az idős embereket.[54] A tradicionális római mentalitás fontos része volt a *magistratus*ok, a szenátus és a törvények iránti tisztelet,[55] valamint sokáig a mély vallásosság is, amely együtt járt az állami és házi istenek, valamint a papok tiszteletével.[56]

Juan Iglesias spanyol romanista a rómaiak tekintélytiszteletének motívumait keresve Ortega y Gasset nyomán[57] arra az első látásra talán kissé meglepőnek tűnő, de mély értelmű és feltétlenül elgondolkodtató megállapításra jut, hogy az állam sorsáért felelősséget érző római köznép őszintén tudta tisztelni, sőt csodálni nemeseinek gazdagságát és ügyességét. Hasonlóképpen, már csak felelősségtudatból is tisztelték a *magistratus*ok a szenátust.[58]

E tényezők összhatásaként válhatott a római kultúrában alapvető értékké, központi jelentőségű fogalommá az *auctoritas,* amely a római civilizáció egyediségének egyik szignifikáns összetevője.[59] Más tényezők mellett az *auctoritas* mint a jogi, a politikai és az erkölcsi szféra

[52] A paraszti mentalitásnak a rómaiak jellemét formáló jelentőségére nézve lásd újabban Michel, J.-H. (2005): Comprendre les Romains. In: *Essays in honour of Eric H. Pool.* University of South Africa, Pretoria. 235. skk.

[53] A szinte szuverén hatalommal bíró *pater familias* tekintélye a római családban magától értetődő volt, de (vagy éppen ezért) az *auctoritas* fogalma a házközösség vonatkozásában csak a *patria potestas* fékjeként szolgáló *tribunal domesticum* tekintetében volt használatos, a *potestas-auctoritas* kettősségének egyik példájaként.

[54] Cicero (*Cato maior de senectute,* 17, 60) a fiatalság elvesztéséért kárpótlást jelentő örömként, az öregkor legfőbb ékességeként *(apex senectutis)* méltatta az *auctoritas*t. Az *auctoritas* ebben a vonatkozásban nem annyira a figyelmes tiszteletadás értelmében vett tekintélyt jelenti (aminek persze az idős rómaiak nyilván örültek), hanem sokkal inkább egyfajta hatalmat, amelynek révén az öregnek a szempillantása is elegendő ahhoz, hogy akaratát teljesítsék, lásd Heinze: i. m. 360. Az előkelő idős rómaiakból sugárzó tekintély még a Rómába benyomuló vad gall harcosokra is nagy benyomást tett, lásd Liv. 5, 41.

[55] A törvények tiszteletét determinálta már az a tény is, hogy a római gyermekek ábécéskönyveként még Cicero korában is a XII táblás törvény szolgált, lásd Cic. De leg. 2, 4, 9; 2, 23, 59, vö. Zlinszky J. (1998): *Ius privatum.* Osiris, Budapest. 55.

[56] Itt jegyzem meg, hogy amint arra újabban Nótári: i. m. 166. rámutat, a rómaiak számára a tekintélytisztelet nagy lelki megterhelést jelentett, amelyet a *pater familias*ok, ha akartak, a hatalmuk alatt álló családtagok és a rabszolgák totális elnyomásával tudtak kompenzálni. Mindazonáltal az elnyomás mellett is tiszteletben részesült a feleség mint matrona, lásd Brósz R. (1964): *Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 121.

[57] Ortega y Gasset, J. (1942): *Historia como sistema y del Imperio romano.* Revista de Occidente, Madrid.

[58] Iglesias, J. (1956): Sobre el derecho romano y la 'auctoritas'. In: *Studi in onore di Pietro de Francisci.* I. Giuffrè, Milano. 119.

[59] Heinze: i. m. 364. szemléltetően mutatja be, hogy a római nép karakterének a görögökétől való eltérései hogyan determinálták az *auctoritas* kiemelkedő szerepét a rómaiak „lelki háztartásában". Heinze:

számára egyaránt kimagasló jelentőségű társadalmi érték biztosította egyfelől azt, hogy a jogi és a politikai szférát az értékelvűség jellemezze, másfelől pedig azt, hogy a politikai és az erkölcsi szféra az értékorientált jog uralma alatt álljon.[60]

i. m. 365. sk. rámutat arra is, hogy a tekintélytisztelet nem utolsósorban azért tudott a rómaiakra olyannyira jellemző szabadságszeretettel megférni, mert az *auctoritas* a római köz- és magánéletben is kiváltképpen tanácsadásban nyilvánult meg (a *senatus,* illetve a *tribunal domesticum* részéről). A tanácskérést a rómaiak nem érezték a *libertas* csökkenésének, sőt ellenkezőleg: a fontos döntések előtt azok kockázatára tekintettel feltétlenül szükségesnek tartották a tapasztalt(abb)ak tanácsának kikérését.

[60] Ebből a kölcsönhatásból kiindulva tudom értelmezni Heinze: i. m. 364. Azon (Lanza: i. m. 137. által kevéssé meggyőzően bírált) megállapítását, miszerint a rómaiak számára kimagasló jelentőségű értékként tételeződő *auctoritas* jogi és kvázi jogi kötelezettségek alapját képezte.

Frey Dóra

Büntetés bűn nélkül?

A kollektív bűnösség koncepciója a jogforrásokban a magyarországi németek vonatkozásában a második világháború után

A második világháborút követő népmozgások példa nélküliek Európa történelmében, ebből a több tízmillió embert érintő folyamatból a Kárpát-medence sem maradt ki. Magyarországon német és szlovák anyanyelvű emberek százezreit űzték el[1] lakóhelyükről, a szomszédos országokban magyar anyanyelvűek százezreinek jutott ugyanez a sors.

Jelen tanulmány célja annak bemutatása, hogy a kollektív bűnösség koncepciója mennyiben határozta meg a kényszermigrációs folyamatokat a magyarországi németek esetében. A kollektív bűnösség mint koncepció, és mint a folyamat legitimációjának kísérlete azért fontos, mert ez az egyetlen elem, amely közvetlenül a háború vége előtt, illetve a háború után jelenik meg a nemzetközi konferenciák és kétoldalú tárgyalások napirendjén, illetve az egyes nemzeti politikai színtereken. A kényszermigráció többi motívuma, így az etnikai térszerkezet módosítása, a kisebbségi kérdés mint konfliktusforrás megelőzése, a homogén nemzetállamok kialakítása, az éles etnikai határok igénye már korábban megjelent a nemzetközi politikában, nemcsak Kelet-Európában, hanem az angolszász világban is, mint az etnikailag erősen kevert térségek problémáinak lehetséges megoldása.[2] A Német Birodalom és Magyarország a második világháború előtt, illetve alatt maga is szorgalmazott és hajtott végre ilyen, az „etnikai szétválasztás" elvét érvényesítő, illetve a nemzetiségi viszonyokat megváltoztató telepítési akciókat. Magyar részről idesorolható a bukovinai székelyek áttelepítése Dél-Bácskába,[3] de léteztek

[1] Az elűzés szót kínosan kerüli az akkori és részben a mai közbeszéd is, ahogyan arra Gerhard Seewann felhívja a figyelmet, helyette a kitelepítés, áttelepítés, lakosságcsere kifejezések használatosak. Vö. Seewann, G. (2012): *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006.* Verlag Herder-Institut, Marburg. 331.

[2] Seewann, G. (2003): A németek Kelet-Európából való elűzésének tipológiai sajátosságai. In: Lengvári I. – Vonyó J. (szerk.): *Népek együttélése Dél-Pannóniában: tanulmányok Szita László 70. születésnapjára.* Magyar Történelmi Társulat, Pécs. 343–354, 343.

[3] Vö. Sebestyén Á. (1989): *A bukovinai székelység tegnap és ma.* Tolna Megyei Könyvtár, Szekszárd. 125–134.

hasonló tervek a moldvai csángókra,[4] illetve a Romániával való lakosságcserére Erdélyben. A Német Birodalom jóval nagyobb erőforrásokat fordított erre a célra, az ún. népi németeket *(Volksdeutsche)* az újonnan kialakítandó birodalmi határokon belülre kívánták telepíteni, ennek keretében kerültek Nyugat-Poroszországba, Sziléziába, a Warthegauba és Morvaországba a beszszarábiai, bukovinai, balti, volhíniai, dobrudzsai németek. Ebben a közvetlenül a háború kitörése előtt meghirdetett, *Heim ins Reich* néven ismert programba a magyarországi németeket is tervezték bevonni,[5] ennek megvalósítására azonban részben az érintettek tiltakozása,[6] részben a háborús fejlemények miatt nem került sor.

A telepítés mint konfliktuskezelési eszköz tehát elméletben adott volt, a korábbi tervek egy része meg is valósult, így gyakorlati tapasztalatok is rendelkezésre álltak. Az első világháborút követően a Párizs környéki békékben széles körben lehetővé tett optálási lehetőségek a nemzetiségi hovatartozás szerinti állam javára (pl. a trianoni békeszerződés 64. cikkelye tette lehetővé) ugyanakkor nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, tömeges áttelepülésekre nem került sor.[7] A második világháborút követően ennek következtében a telepítéseket már nem önkéntes alapon tervezték megvalósítani, hanem bizonyos előre meghatározott kritériumok alapján, államilag szervezetten – az etnikai térkép gyökeres módosítására nyilvánvalóan csak ez a módszer alkalmas. Az érintettek véleménye és érdekei ebben a folyamatban már nem játszottak szerepet.

A kollektív bűnösség elve és a kényszermigráció a nemzetközi dokumentumokban – érdekek és ellenérdekek

Magyarország két módon is részese volt a kényszermigrációs folyamatoknak: egyrészt mint befogadó állam, másrészt mint az elűzés egyik végrehajtója. A szomszédos országok annyi magyar nemzetiségű lakosuktól szerettek volna megszabadulni, amennyitől csak lehetséges volt, akiket Magyarországnak be kellett fogadnia, hasonlóan a háború végén vagy utána érkező menekültekhez. Ugyanakkor Magyarország aktív részese volt az elűzéseknek is a magyarországi németek tekintetében. A két folyamat természetszerűleg erősítette egymást, az elűzött, lakosságcsere keretében „elcserélt" vagy menekült magyarok elhelyezése, ellátása érdekében szükség

[4] V. Kápolnás M. (1994): A magyar kormány kísérletei a moldvai csángók hazatelepítésére, 1940–1944. In: Fülöp M. – Vonyó J. (szerk.): *Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából.* II. köt. Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs. 255–261.

[5] Tilkovszky L. (1991): Az áttelepítés kérdése és a hűségmozgalom Dél-Tirolban és a Dunántúlon. In: Szita L. – Szőts Z. (szerk.): *A Völgység két évszázada.* Völgységi Múzeum, Bonyhád. 105–108.

[6] Spannenberger N. (2005): *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Lucidus Kiadó, Budapest. 191.

[7] A nemzetiségi szempontból igen kevert Tolna megyére vonatkozóan vö. Aradi G. (2002): Az optálás kérdése Tolna megyében. In: Dobos Gy. (szerk.): *Tolna megyei levéltári füzetek.* 10. Tanulmányok: Politika-, gazdaság-, család- és kultúrtörténet. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd. 155–199.

volt a magyarországi németek házaira és anyagi javaira[8] – ugyanakkor a kitelepítések tervezése során többen felhívták a figyelmet arra, hogy a kitelepítés szorgalmazása, akár a kollektív bűnösség, akár az etnikai homogenitás, akár a gazdasági szükségszerűség érveket sorakoztatták fel mellette, ugyanúgy felhasználható a határon túli magyarokkal szemben.[9] A gyakorlat megmutatta, hogy ez valóban így is történt, a nemzetközi színtéren azonban a magyar politikusok és diplomaták ennek megfelelő óvatossággal nyilatkoztak.

A Magyarországról kiinduló, illetve ide irányuló kényszermigráció szempontjából külső tényezőként Csehszlovákia, a Szovjetunió, illetve a németországi megszállási övezetek miatt az USA, illetve kisebb mértékben a nyugati szövetségesek játszottak főszerepet.[10] Csehszlovákiában a háború vége után Prágába visszatért korábbi emigráns kormánynak deklarált célja volt egy etnikailag homogén szláv állam létrehozása, a visszaállítandó, területileg kismértékben módosult Csehszlovákia azonban két igen jelentős nemzeti kisebbségnek is a hazája volt: a magyarokon kívül nagyjából hárommillió német élt főleg a cseh és kisebb részben a morva területeken. Hasonlított a két kisebbség abban is, hogy többé-kevésbé zárt etnikai tömböket alkottak: a németek többsége a Szudéta-vidéken, a magyarok pedig Dél-Szlovákiában éltek – mindkét terület közvetlenül határos volt Németországgal, illetve Magyarországgal, a második világháború előtt mindkét anyaország területi követelésekkel lépett fel Csehszlovákiával szemben, az etnikai határok elvére hivatkozva. Ennek megfelelően a csehszlovák kormány, élén Beneš elnökkel, az egyik fő szorgalmazója volt az etnikai térkép módosításának, meg kívánta „tisztítani" az állam területét a magyaroktól és a németektől is, nemzetközi fórumokon folyamatosan hangoztatta ennek szükségességét az újjáalakuló Csehszlovákia szempontjából. Ezt az álláspontot próbálták meg a győztes hatalmakkal is elfogadtatni, ilyen szempontból számukra a potsdami konferencia döntése a németek Kelet-Európából való elűzéséről számukra részsikernek volt tekinthető.[11]

A németség kollektív felelősségét a második világháborúért a potsdami konferenciát lezáró nyilatkozatban fogalmazták meg a szövetségesek először: „…a német nép bűnhődik szörnyű bűneiért, amelyeket azoknak a vezetése alatt követett el, akiknek a sikerek idején nyíltan helyeselt és vakon engedelmeskedett".[12] A zárónyilatkozat rendelkezett arról is, hogy Csehszlovákiából, Lengyelországból és Magyarországról a még ott maradt német lakosságot Németországba kell telepíteni – megemlítve, hogy ennek rendezett és humánus körülmények között kell megtörténnie.[13] A magyarországi németek sorsát ez a dokumentum döntő módon meghatározta,

[8] Ezenkívül a földreform és a belső telepítések kapcsán is érdek fűződött a magyarországi németek kitelepítéséhez. Erre az összefüggésre rámutat: Tóth Á. (1993): *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.

[9] Romsics I. (2005): *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris Kiadó, Budapest. 127.

[10] Seewann 2012: 333–337.

[11] Romsics: i. m. 131.

[12] Idézi: Balogh S. (1988): *Magyarország külpolitikája 1945–1950.* 2. kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 77.

[13] Ez részben reakció volt a lengyel és cseh területeken történt „vad elűzésre", az ottani német lakosság elleni erőszakos akciókra. Seewann 2003: 349.

annak ellenére, hogy formális szempontból nem tekinthető a nemzetközi jog forrásának, nem nemzetközi szerződés: ugyan a részt vevő felek aláírták, és gyakran hivatkoznak rá mint „potsdami egyezményre", de ratifikálása nem történt meg és nem is volt tervben. Nemzetközi jogi jellegéről és besorolásáról, valamint kötőerejéről Kelet-Európában, Németországban és a nyugati szövetségesek körében eltérő felfogás uralkodott, ezt az érintett országok jogtudománya is nagyrészt követte.[14] Jogi jellegétől függetlenül ez a dokumentum írta elő nemzetközi szinten a németség kitelepítését Közép-Európából, e nélkül az érintett országoknak erre nem lett volna lehetőségük. Ezenkívül azonban nemzetközi szinten hiányoznak a jogforrások a kitelepítéssel kapcsolatban, helyette a magyarországi, illetve a németországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság közleményei, diplomáciai jegyzékváltások, levelezések, illetve informális megállapodások sora szabályozta a folyamat tényleges végrehajtását. Nem volt tehát olyan jellegű nemzetközi szerződés, mint ami a csehszlovák–magyar lakosságcserét,[15] vagy a háború idején a bukovinai székelyek Magyarországra települését[16] szabályozta.

A kitelepítés ténye természetesen nem érte váratlanul a magyar kormányt, hiszen Gyöngyösi János külügyminiszter 1945 májusában a SZEB közvetítésével szóbeli jegyzékben 200 000–250 000 magyarországi német kitelepítését kérte – a kritériumot a Volksbund-tagság jelentette volna.[17] Ehhez képest a SZEB szovjet képviselője augusztus 9-én azt közölte, hogy a szövetségesek 400 000–450 000 fő kitelepítését várják el Magyarországtól.[18] Ez a szám meglepte a magyar kormányt, sőt, teljesíthetetlen feladat elé állította, hiszen a magukat német nemzetiségűnek vallók száma az utolsó népszámlálás szerint 300 000 fő volt. Német anyanyelvűnek ugyan 477 000 fő vallotta magát, de tekintettel arra, hogy a magyarországi németeket is sújtotta a háborús veszteség (néhány ezren, különösen a Volksbund vezetői és családtagjaik a front közeledtével elhagyták az országot, több tízezer magyarországi németet pedig a Szovjetunióba hurcoltak kényszermunkára[19]), egyszerűen nem volt 450 000 sváb Magyarországon. A nemzetközi jogi szabályozás azonban a kitelepítés elrendelésén túl nem rendelkezett a részletekről, csak annyiban, hogy a telepítésre csak akkor kerülhet sor, ha a szövetségesek tisztázzák az egyes megszállási zónák felvevőképességét.[20]

[14] Fiedler, W. (1997): Die völkerrechtlichen Präzedenzwirkungen des Potsdamer Abkommens für die Entwicklung des allgemeinen Völkerrechts. In: Timmermann, H. (Hrsg.): *Potsdam 1945. „Konzept, Taktik, Irrtum?"* Duncker & Humblot, Berlin. 293–303.

[15] Vadkerty K. (2007): *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről.* Kalligramm Kiadó, Pozsony. 220–223.

[16] Gombos Gy. (1942): *A bukovinai székelyek hazatelepítése. Újabb tennivalók.* Külügyi Könyvtár V. Magyar Külügyi Társaság, Budapest. 18.

[17] Balogh: i. m. 85.

[18] Romsics: i. m. 129.

[19] Zielbauer Gy. (1990): A magyarországi németség nehéz évtizede 1945–1955. Pannon Műhely Könyv- és Lapkiadó Kft., Szombathely–Vép. 8–31.

[20] Potsdami konferencia kommünikéje, 1945. augusztus 2. XIII. pont.

A magyarországi németek kitelepítésének belső jogi szabályozása: az egyéni felelősségtől a kollektív felelősségig

A magyarországi németek sorsáról a végleges döntés tehát a magyar kormány kívánságára, de külföldön született meg, bár az a megállapítás, hogy külső kényszerre történt volna mindez, nem helytálló. A potsdami döntés megfelelt az Ideiglenes Nemzeti Kormány céljainak, nem a kitelepítés tényéről és „szükségességéről", hanem a kitelepítendők számáról, a kiválasztás szempontjairól és a végrehajtás módjáról szólt. Bár Magyarország szuverenitása a párizsi béke megkötéséig korlátozott volt, és a SZEB jelentős jogosítványokkal rendelkezett, a fentiek szerint a nemzetközi szabályozás nem volt teljes körű, és jelentős mozgásteret hagyott a magyar kormány számára – nem helytálló tehát az a korábbi vélemény, hogy a németek elűzése során a kormány csak külső utasításokat hajtott végre.[21]

A magyarországi németeket hátrányosan érintő első rendelkezések azonban valóban kívülről érkeztek: az első ezek közül a németek kényszermunkára hurcolása volt, amelyet a köznyelv csak *„malenkij robot"* néven ismer – ezt a nemzetközi jog teljes figyelmen kívül hagyásával a szovjet hadsereg foganatosította, közvetlenül az adott terület birtokbavétele után.[22] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány tiltakozása eredménytelen volt,[23] a jogellenes, sőt jogon kívüli helyzet pedig évekig fennmaradt.

Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény 8. pontja értelmében Magyarország köteles volt internálni a német állampolgárokat, erről a 302/1945. M.E. (II. 27.) rendelet rendelkezett – ezzel kapcsolatban a német fegyveres alakulatokban, különösen a Waffen-SS-ben szolgálók és családtagjaik állampolgársága jelentett problémát, ők ugyanis a hatályos törvények értelmében elveszítették állampolgárságukat, mivel más állam fegyveres szervének szolgálatába léptek. Az 1942-es és 1943-as toborzás során még valóban önkéntesek léptek be, 1944-ben azonban sorozták a magyarországi németeket a Waffen-SS-be, illetve kisebb részben a Wehrmachtba.[24] Mivel az állampolgárság elvesztése, és így az internálás lehetősége szempontjából a rendelet nem tett különbséget az önkéntesek és a sorozottak között, az egyéni magatartás és felelősség egyértelműen háttérbe szorult az internálás (és vagyonelkobzás) mint szankció alkalmazásakor. Mivel a rendelkezés házastársakra és kiskorú gyermekekre is vonatkozott,[25] az egyéni felelősség teljesen háttérbe szorult.

Az 1945. március 15-én, a 600/1945. M.E. rendelettel elrendelt, majd az 1945. évi VI. törvénycikkel megerősített földreform is diszkriminatívan érintette a magyarországi németeket – a 4. § értelmében el kellett kobozni, nagyságra való tekintet nélkül „a hazaárulók, a nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbundtagok, továbbá a háborús és népellenes bű-

[21] Vö. Balogh: i. m. 79.
[22] Tóth: i. m. 23.
[23] Tóth: i. m. 25.
[24] Spannenberger N. (2005): *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Lucidus Kiadó, Budapest. 362; A Waffen-SS magyarországi toborzásairól lásd Tilkovszky L. (1974): *SS-toborzás Magyarországon.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
[25] Tóth: i. m. 25.

nösök földbirtokait". Míg a szélsőjobboldali mozgalmaknak csak a vezetőit érintette a rendelkezés, addig a Volksbundnak a tagjait is, a „kisnyilasok" tehát megtarthatták földbirtokukat, a Volksbund tagjai viszont nem.[26] A hazaáruló és a háborús és népellenes bűnös fogalmát az 5. § definiálta: „az a magyar állampolgár, aki a német fasizmus politikai, gazdasági és katonai érdekeit a magyar nép rovására támogatta, aki önkéntes jelentkezéssel német fasiszta katonai, vagy rendfenntartó alakulatba belépett, aki valamilyen német katonai, vagy rendfenntartó alakulatnak a magyarság érdekeit sértő adatokat szolgáltatott, vagy mint besúgó működött, aki ismét felvette német hangzású családi nevét". A rendelet, illetve törvény megfogalmazása igen tág teret ad a jogalkalmazónak, vagyis a földreformot végrehajtó földigénylő bizottságoknak. Ugyan a kollektív bűnösséget nem említi, a németek széles tömegeit (a Volksbund taglétszámáról ellentmondó adatok maradtak fenn, de 100 000–150 000 körülire tehető) fosztotta meg vagyonuktól és létalapjuktól – félreérthetetlen a cél, hogy az egyszerű Volksbund-tagok „bűnössé" nyilvánításával szélesítsék a földreform során szétosztható anyagi bázist.[27] A végrehajtás során egyértelműen az anyagi érdekek kerültek előtérbe, a menekültek letelepítése érdekében nemcsak a termőföldet, hanem a lakóingatlanokat is igénybe vették – jó példa erre Bodor György akciója a Völgységben, aki a bukovinai székelyek letelepítése érdekében Lengyel községben internált több ezer környékbeli németet.[28]

1945 tavaszán, a földreform végrehajtásával párhuzamosan került fokozatosan előtérbe a német kérdés, de a koalíciós pártok véleménye nem egyezett meg teljesen, bár a kitelepítést csak a Szociáldemokrata Párt ellenezte alapvetően, a többi politikai irányzat csak a kitelepítendők számában és körében nem értett egyet. A külső körülmények is óvatosságra késztették a magyar kormányt – még a potsdami döntés előtt járunk, Csehszlovákiában viszont már hatályba léptek az első, a magyarokat is érintő jogkorlátozó és jogfosztó intézkedések, illetve a kassai kormányprogram kimondta a magyarok kollektív felelősségét Csehszlovákia felbomlásáért.[29]

A németek kitelepítése melletti érvek között azonban ekkor is a gazdasági szempontok álltak előtérben. Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt elnöke hírhedtté vált cikkében egymás mellett említette a gazdasági érveket, illetve a hitleri Németországgal való szimpátiát: „A svábság egy batyuval jött ide, egy batyuval is menjen. A svábok önmagukat szakították ki az ország testéből, minden tettükkel azt bizonyították, hogy együtt éreznek a hitleri Németországgal."[30] Hasonló elveket vallott a Kommunista Párt is, a sajtóban is megkezdődött a magyarországi németség bűnbakként való beállítása,[31] illetve a Volksbundnak mint szervezetnek a démonizálása.[32]

[26] A Volksbund tagjai és tisztségviselői között alulreprezentáltak voltak a tehetősebb birtokosok, vö. Seewann (2012): i. m.

[27] Tóth: i. m. 28.

[28] László P. (1991): A politikai pártok és a kitelepítés. In: Szita L. – Szőts Z. (szerk.): *A Völgység két évszázada.* Völgységi Múzeum, Bonyhád. 141–145, 143.

[29] Izsák L. (2002): A beneši dekrétumok és a felvidéki magyarság szülőföldjéről való eltávolítása 1944–1949. *Jogtörténeti Szemle,* 4. sz. 37–44. 38.

[30] *Szabad Szó,* 1945. április 10. 4.

[31] Zinner T. (2004): *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen.* Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest. 34.

[32] Seewann 2012: 347.

1945. május 14-én pártközi értekezletet tartottak, amelyen Erdei Ferenc belügyminiszter kifejtette, hogy kívánatos a svábság kitelepítése, de annak megvalósítása gyakorlati nehézségekbe ütközik, illetve a szomszédos országokban élő magyarságra tekintettel a kollektív felelősség elve nem alkalmazható – erre Gyöngyösi János külügyminiszter külön is felhívta a figyelmet. A végső döntés szerint nem kollektív felelősségre vonásról van szó, csak a „hitlerista németek" kitelepítéséről, de olyan módon, hogy ez a lehető legszélesebb tömegeket érintse.[33] Nem került tehát ekkor sor közvetlenül a háború végén a csehszlovákiaihoz hasonló jogszabályok kiadására, amelyek a magyarországi németeket kollektíve bűnösnek nyilvánította volna. Ugyanakkor a már említett földreform során jelentős részüket megfosztották létalapjától, s az internálások, összeköltöztetések is sújtották őket. Az 1710/1945. M.E. rendelettel[34] felállították a Népgondozó Hivatalt, amelynek a menekültek fogadásán, ellátásán és elhelyezésén túl másik fő feladata a németek kitelepítésének előkészítése volt.[35] Mindez előrevetítette a magyarországi németek elűzését, de annak pontos időpontját és feltételeit még senki sem ismerte.

Hiába nem volt elvben kollektíve felelős a svábság – pontosabban kerülték taktikai és külpolitikai okokból ezt a megfogalmazást –, az intézkedések egyre inkább minden magyarországi német ellen irányultak. A 3820/1945. M.E. rendelet, amelyet július elsején hirdettek ki, és címe szerint a Népgondozó Hivatal hatáskörét bővítette, elrendelte a 16 évesnél idősebb német nemzetiségűek esetén az ún. nemzethűségi vizsgálatot – megkülönböztetve hitlerista szervezetek vezetőit, tagjait, „célkitűzéseik támogatóit", illetve azokat, akik ilyen szervezetnek sem tagjai, sem támogatói nem voltak.[36] A szankciók egyértelműen vagyoni jellegűek voltak, a vezetőnek minősítettek internálásán kívül: teljesen egyértelmű a cél, hogy a svábok vagyonára, főként házingatlanaik megszerzésére irányult a rendelet. Annak alkalmazása tág teret engedett az önkényes döntéseknek, a „hitlerista szervezetek", így a Volksbund tagnyilvántartása nagyrészt megsemmisült, illetve megsemmisítették, annak megállapítása pedig, hogy valaki ilyen szervezetek „célkitűzéseit támogatta", végképp lehetetlen formalizált jogi eljárásban. A cél azonban nem az anyagi igazság felderítése volt, még akkor sem, ha ez a rendelet azt a látszatot kelti, hogy a magyar állam valóban nem a kollektív, hanem az egyéni felelősség alapján alkalmaz szankciókat a magyarországi németek ellen. A vizsgálatot járási bizottságok folytatták le, a belügyminiszter még a hónap folyamán kiegészítette, gyakorlatilag szigorította a rendeletet.[37]

Eközben már zajlott a potsdami konferencia előkészítése, a magyar kormány a SZEB-en keresztül kérte a németek kitelepítésének engedélyezését, amit a Szovjetunió egyértelműen támogatott, és a nyugati szövetségesek sem ellenezték. A fent már említett döntés után megkezdődhetett a kitelepítések előkészítése, a SZEB által közölt nagyszámú kitelepítendő nyomán augusztus 13-án kormányülésen döntöttek a részletekről. Még ekkor is hangsúlyozták, hogy „nem kollektív felelősségre vonásról, hanem a németeknek mint népnek a kimozdításáról" van

[33] Romsics: i. m. 128.
[34] *Magyar Közlöny,* 1945. 26. sz. 1945. május 10.
[35] A kitelepítés közigazgatási szervezetéhez lásd Tóth: i. m. 87–102.
[36] *Magyar Közlöny,* 1945. 65. sz. 1945. július 1.
[37] Zinner: i. m. 50.

szó.[38] A kitelepítés pontos menete azonban még nem volt ismert, részben, mert a németországi SZEB még nem döntött az elűzöttek elhelyezéséről, részben a Magyarországon zajló választások miatt.

A köztudatba „kitelepítési rendeletként" bekerült jogszabályt, a 12330/1945. M.E. rendeletet 1945. december 22-én fogadta el a kormány,[39] hivatkozva a Szövetséges Ellenőrző Tanács november 20-án hozott döntésére, amely a németek kitelepítéséről rendelkezett. Ezt a hivatkozást a szovjet SZEB-képviselő rosszallással fogadta, ahogyan később az USA részéről is megfogalmazódott olyan álláspont, hogy a potsdami döntés csak lehetőséget adott Magyarországnak a kitelepítésre, de kötelezettséget nem teremtett.[40] A rendelet 1. szakasza határozza meg a kitelepítésre kijelöltek körét: „Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt." Teljesen egyértelmű tehát a németség egészének kitelepítésére irányuló szándék, vagyis gyakorlatilag a kollektív felelősségre vonás, még ha ez utóbbi kifejezést igyekeztek is kerülni hivatalos szinten. A feltételek vagylagosak voltak, akár egynek a fennállása is elegendő volt a kitelepítési listára kerüléshez. Ebben a tekintetben a jogalkotó még „túl is biztosította magát" a Volksbund-tagság mint feltétel kodifikálásával – aki nem tartotta magát német nemzetiségűnek, sőt az anyanyelve sem német volt, miért lépett volna be egy népcsoportszervezetbe? a német nemzetiségen túl a német anyanyelv is alapot jelentett a kitelepítésre, vagyis az egyébként magukat magyarnak valló svábok is a kitelepítendők közé kerültek. Nem voltak kevesen, a német anyanyelvet megadók kb. harmada nem vallotta magát nemzetiség szerint sem németnek. Az anyanyelv és nemzetiség megállapítása az 1941-es népszámlálás adatai alapján történt.[41] A rendelet lehetőséget adott mentesítésre azok esetében, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat, és „a magyarsághoz való nemzethű magatartásukért üldöztetést szenvedtek",[42] mentesültek továbbá a demokratikus pártok „cselekvő" tagjai és a szakszervezeti mozgalomban 1940-ben már részt vevők. A vegyes házasságban élők sem kerültek fel a kitelepítési listákra.

Mivel az emberek százezreinek sorsát meghatározó rendelet mindössze 7 szakaszból áll, és számos részletkérdést nem szabályozott, a belügyminiszter felhatalmazást kapott a részletszabályok megállapítására. Ekkor már a kommunista párti Nagy Imre töltötte be a posztot és január 15-én ki is adta a 70.010/1946. B.M. rendeletet,[43] amely rendelkezett a kitelepítési listák összeállításának pontos módjáról, a kitelepítendők vagyonának leltározásáról és őrzéséről, a mentesítés pontos szabályairól. A mentesítésben részesítettek aránya (családtagokkal együtt)

[38] Idézi Zinner: i. m. 62.

[39] *Magyar Közlöny,* 1945. 211. sz. 1946. december 29.

[40] Zinner: i. m. 82.

[41] Tóth: i. m. 46; a Központi Statisztikai Hivatal szerepéről részletesen: Czibulka Z. – Heinz E. – Lakatos M. (összeáll.) (2004): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

[42] 12330/1945. M.E. rendelet 2. § (3).

[43] *Magyar Közlöny,* 1946. 12. sz. 1946. január 15.

nem haladhatta meg a kitelepítendők 10%-át – szó sem lehetett tehát az egyéni magatartás és felelősség vizsgálatáról. A belügyminiszter által kiküldött öttagú bizottság határozata ellen fellebbezni nem lehetett. A kitelepítések 1946. január 19-én kezdődtek meg, ekkor indult el a budaörsi vasútállomásról az első szerelvény Németország délnyugati részébe, az amerikai megszállási övezetbe.[44]

A végeredmény

Ha a fenti jogszabályokat valóban végrehajtották volna, akkor ma Magyarországnak gyakorlatilag nem lenne magyarországi német, illetve német származású lakossága. Nem a magyar jogalkotón múlt, hogy ez nem így lett: 1946-ban nagyjából 170 000 magyarországi németet szállítottak az amerikai megszállási övezetbe, ez után az amerikai hatóságok megtagadták további kitelepítettek fogadását. 1947 augusztusa és 1948 júniusa között további 35 000–50 000 főt a szovjet megszállási övezetbe szállítottak.[45] A Dél-Dunántúlra vonatkozóan Füzes Miklós megállapította, hogy a rendelet szerint kitelepítésre kijelöltek 64%-a kényszerült ténylegesen elhagyni az országot.[46] A tervezett és tényleges adatok közötti eltérés fő indoka az, hogy Németországban nem lehetett több kitelepítettet elhelyezni, és ezt az illetékes megszálló erők, az amerikaiak és a szovjetek is belátták. A magyarországi jogszabályok is módosultak, a kitelepítéssel kapcsolatos rendelkezéseket módosító és egységes szerkezetbe foglaló 12.200/1947. Korm. sz. rendelet értelmében a magukat német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallókat nem kötelezték áttelepülésre, ha nem voltak Volksbund-tagok, illetve önkéntesen nem léptek be az SS-be.[47] A már 1946 tavaszán kitelepítetteken természetesen mindez már nem segített, inkább azt szolgálta, hogy a megváltozott körülmények között kevesebb legyen a hivatalosan is kitelepítendő. Az, hogy a több mint 400 000 magyarországi németből ki maradhatott, és kinek kellett elhagynia hazáját, sok esetben a helyi közigazgatás döntésén múlott, amelyet a jogszabályokon kívül számos érdek és tényező befolyásolt – ennek tárgyalása meghaladja e tanulmány kereteit. Az ittmaradottak számára azonban nem ért véget a jogfosztottság, a kitelepítéssel kapcsolatos korlátozó intézkedéseket csak 1950-ben szüntették meg végleg.[48] További hosszú éveknek kellett eltelnie, mire a retorzióktól való félelem is megszűnt, és a magyarországi németek újra vállalni merték identitásukat.

A magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatos jogszabályokat áttekintve elmondhatjuk, hogy azok tartalmukban fokozatosan tolódtak el a kollektív bűnösség irányába, bár kez-

[44] 2012. december 10-én az Országgyűlés január 19-ét a magyarországi németek elhurcolásának emléknapjává nyilvánította.
[45] Seewann 2012: 349.
[46] Füzes M. (1990): *Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948között.* Baranya megyei Levéltár, Pécs. 50.
[47] *Magyar Közlöny,* 1947. 245. sz. 1947. október 28.
[48] 84/1950. (III. 25.) M.T. rendelet, közli: Fehér I. (1988): *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 231–232.

dettől fogva nem az egyéni felelősség volt a korlátozó intézkedések valódi alapja. A folyamat elválaszthatatlanul összefonódott a térségben zajló további kényszermigrációs folyamatokkal, így a felvidéki magyarság elűzésével és a háború győztes hatalmainak döntéseivel. Mindez azonban nem menti fel a magyar döntéshozókat, nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy a kitelepítések külső kényszerre történtek volna, hiszen kevés kivétellel a magyar politikai elit elképzelése is ez volt. A jogot, mint a későbbi évtizedekben sokszor, politikai eszközként használták embertelen és igazságtalan intézkedések megvalósítására.

Gedeon Magdolna

A bányamunkára ítélés szabályai Magyarországon a XVIII. század elején

Az elítéltek dolgoztatása a történelem folyamán – amint azt a jubiláns Mezey professzor úr igen részletesen bemutatja – központi szerepet játszott a büntetés-végrehajtásban. A munkabüntetésekkel kapcsolatos fő kérdések közé tartozik a büntetés jellegének meghatározása: vajon testi vagy szabadságvesztés-büntetésnek minősül-e? A büntetéselméletek másik központi kérdése a büntetés célja. A büntetés főbb céljai között a megtorlást, elrettentést, megelőzést, elszigetelést és nem utolsósorban a nevelést szokásos megjelölni.[1] A kérdések megválaszolását megkönnyítheti a bányamunkára ítélés XVIII. századi szabályainak bemutatása.

A XVIII. században az iparosodás kibontakozásával a munkaerő is felértékelődött.[2] Nem volt ez másként a bányászat területén sem. A Habsburg uralkodók mindent elkövettek azért, hogy a bányászatból befolyó jövedelmüket növelni tudják,[3] ebben a korban ugyanis már egyre költségesebbé vált a föld alsóbb rétegeiből a bányakincsek kitermelése. A bányászatra vonatkozó szabályok áttekintéséből jól látszik, hogy az udvar a bányászat folyamatosságának, és ezáltal a bevételek növelésének biztosítását minden eszközzel el akarta érni. A termelés és a munkaerőpiac egyenetlenségei miatt azonban ezen a területen hol munkanélküliség jelentkezett, hol munkaerőhiány lépett fel, főleg a bányák víztelenítésénél, ahol a víztelenítő berendezéseket sokszor kézzel kellett működtetni. A szakképzetlen munkaerő pótlását olykor a katonaság vagy a jobbágyság kirendelésével próbálták megoldani.[4]

A költségek csökkentésére is alkalmas eszköznek mutatkozott a rabok dolgoztatása, hiszen a szabad munkaerő megfizetése helyett a rabokat olcsóbban tudták foglalkoztatni. Fennmaradt levéltári adatok szerint a bányamunka büntetésként való alkalmazására Joseph Freiherr von

[1] A büntetés céljainak meghatározásával foglalkozó elméletek összefoglalását lásd Finkey F. (1922): *Büntetés és nevelés. Értekezések a philosophiai és társadalmi tudományok köréből.* MTA, Budapest.

[2] Vö. Mezey B. (2009): *A munkáltatás szerepe a büntetés-végrehajtás történetében. A fenyítőházi modelltől a rabdolgoztató házakig.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest. 30.

[3] A főleg magánvállalkozók által kitermelt nemesfémekből az udvarnak átengedett 1/10 vagy 1/8 rész volt az *urbura.* Ehhez járult még, hogy 1325-ben I. Károly bevezette a nemesfémek kötelező kamarai beváltását. A beváltási ár természetesen alacsonyabb volt a piaci árnál. Lásd Izsó I. (2006): *Szemelvények a középkori montanisztika magyarországi történetének írott forrásaiból (1000–1526).* Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, Rudabánya. 16. A rendelkezést Zsigmond törvényben erősítette meg, lásd Zsigmond 1405. évi III. dekrétuma, 13. cikkely 5.

[4] Vö. Mihalovits J. (1934): Munkásjog az 1573. évi Miksa-féle bányarendtartásban. *Bányászati és Kohászati Lapok,* 67. 6. sz. 132.

Sternbach főkamaragróf[5] tett először javaslatot. Véleményében kifejtette, hogy míg egy szabad munkásnak 6 garas napidíjat kell fizetni, egy rab csak 2 garast kapna.[6] A főkamaragróf ezt a büntetést saját maga először 1726-ban a bányászattal kapcsolatos bűncselekmények miatt elítéltekre rendelte el.

Mivel a hajózási technika fejlődésével egyre kevesebb gályarabra volt szükség, praktikus megoldásnak mutatkozott a gályarabságra elítélt gonosztevők bányákba való áthelyezése.[7] Egy 1727. június 4-én kelt és a főkamaragrófnak címzett rendelet szerint a gályarabságra ítélt bűnözők büntetését bányamunkára változtatták.[8] Ezt a rendeletet III. Károly 1728. november 10-én kelt pátense pontosította.[9] A pátens bevezetője maga mondja meg, hogy a gályarabság és a bányamunka testi büntetésnek számít, melynek célja elégtétel nyújtása a társadalom számára, az elrettentés, továbbá a bűnöző jó útra térítése. A bevezető tartalmazza azt is, hogy nagyszámú gályarabra már nincs szükség, az eddig *opus publicum* körében alkalmazott fenyítőházban és *„Granitzhaus"*-ban[10] letöltendő büntetések pedig nem minden esetben célravezetők. Ezért a régi római *„ad metalla"* büntetés mintájára *(nach dem Beispiel deren altrömischen Gesetzen)*[11] a gályarabságra ítélt foglyok büntetését bányamunka végeztetésével hajtják végre. Az ókori szabályozásra való utalás nem véletlen. A rómaiakhoz hasonlóan[12] ugyanis a pátens a büntetés három fokozatát különbözteti meg: *„harte, mittere und geringe"*.

A *„harte"* bányamunka azokra a gályarabságra ítéltekre várt, akiket emellett nem sújtottak száműzetéssel. Akiket azonban a fő büntetés mellett az egész Osztrák Birodalomból kitiltottak, azoknak gályarabként kellett büntetésüket kitölteni (P/1728.1). Ez utóbbi büntetésben az

---

[5] A főkamaragróf *(Oberstkammergraf)* eredetileg a hét alsó-magyarországi bányavárosban a király érdekeit képviselő főhivatalnok volt. A főkamaragróf hivataláról bővebben lásd: Gedeon M. (2012): A főkamaragróf hivatala Mária Terézia korában. In: *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Juridica et Politica 30.* 53–65.

[6] Von Maasburg, M. F.: *Die Galeerenstrafe in den deutschen und böhmischen Erbländern Österreichs.* Manz'sche k. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, Wien. 11.

[7] A gályarabság végrehajtására nézve lásd Mezey: i. m. 51–54.

[8] Schmidt, F. A.: *Chronologisch Systematische Sammlung der Berggesetze der Österreichischen Monarchie.* J. P. Sollinger, Wien. 1832–1839. II. Abteilung: Chronologisch Systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthums Siebenbürgen, 6/294 (az első szám a kötetet, a második az oldalt jelöli). Az alsó-ausztriai kamara rendelete a főkamaragrófnak, 1727. június 4. A gyűjteményben való tájékozódást segíti magyar nyelven: Izsó I. (2009): *A montanisztika magyarországi történetének levéltári forrásai II.* A Központi Bányászati Múzeum Közleményei 7. Központi Bányászati Múzeum Alapítvány, Sopron.

[9] A pátens szövegét lásd Schmidt: 6/381. (A továbbiakban: P/1728.)

[10] Több forrásban előfordul az „*ungarisches Granitzhaus*ban" letöltendő büntetés. *Granitzhaus*nak a magyar–horvát határőrvidéken a törökök elleni védelemre épített erődítményeket nevezték, melyek karbantartására alkalmazták a rabokat. Vö. Winkelbauer, Th.: *Fürst und Fürstendiener: Gundakar von Lichtenstein (1580–1658).* R. Oldenbourg Verlag GmbH, Wien. 235.

[11] A bányamunkára ítélés római jogi szabályait lásd Sáry P. (2004): A bányamunkára ítélés szabályai a császárkori Rómában. In: *Tanulmányok dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica. 65. 309–332.

[12] Lásd Sáry: i. m. 310–311.

elrettentés és az elszigetelés jelenik meg célként, hiszen a birodalom társadalmát végleg meg akarták szabadítani a gonosztevőtől.[13] Egy 1727. szeptember 13-án kiadott császári *rescriptum* szerint a társadalomra igen veszélyes bűnözőket, akiket *„in cimine qualificati furti et rapinae"* és hasonló súlyos bűncselekmények miatt *extraordinaria poená*val lehetett sújtani, továbbra is gályarabságra kellett küldeni.[14]

A pátens szerint nemcsak a gályarabsággal büntetettekre várt bányamunka, hanem azokra is, akiket enyhébb, legkevesebb egy évi munkabüntetésre, például árokásásra vagy magyarországi *Granitzhaus*ra ítéltek, de akiket ez a büntetés nem javított meg, azaz visszaesők voltak. Ezeket a bűnelkövetőket minimum egy évre a középső fokozatú bányamunkával kellett sújtani (P/1728.2). Az előbbi fokozat mellett a legenyhébb fokozatú büntetéstől várták a nevelési célzat betöltését, mivel ezt vagabundok, koldusok büntetésére alkalmazhatták, hogy hozzászokjanak a munkához és a tisztességes életvitelhez. Ezek az elítéltek fizetést is kaptak munkájukért. A főkamaragróf évenként felülvizsgálta magatartásukat, és ha megfelelőnek találta, elengedhette őket, hacsak maguk nem akartak továbbra is a bányában dolgozni (P/1728.3).

Az elítéltek javulását nem véletlenül várták a bányamunkától. A bányákban végzett veszélyekkel teli munka ugyanis nagy fegyelmet követelt az ott dolgozóktól, a munkaidőbeosztást is jogszabályi szinten írták elő. Aki nem a megadott időpontban ment dolgozni, vagy idő előtt távozott a munkahelyéről, azt pénzbüntetéssel sújtották. A felügyelőknek arra is figyelniük kellett, hogy a munkások a műszak után nehogy a kocsmákban kössenek ki; ha valakit mégis rajtakaptak ezen, arra is pénzbüntetést szabtak ki.[15] A Miksa-féle bányarendtartás[16]

[13] A testi büntetést gyakran kapcsolták össze száműzetéssel. Mindkettő a *poena extraordinaria* körébe tartozott, azaz a bíróság akkor szabhatta ki, ha a törvény nem határozott meg konkrét büntetést a bűncselekményre. Ilyen büntetésnek számított a bányákban és az erődítményekben végzett kényszermunka is. Lásd Maasburg: i. m. 4.

[14] A *rescriptum* szövegét lásd Maasburg: i. m. 11.

[15] Lásd Neue Berg-Ordnung des Königreichs Ungarn, und solcher Cron einverleibten Gold, Silber, Kupfer, und anderer Metall- Bergwerken, Sammt denen Erläuterungen zweyer Alten Berg-Ordnungen Der sieben königl. Freyen Berg-Städte 1. Chemnitz u. Königsberg 2. Schemnitz, Neusohl, Bugganz, Dülln und Libeten, Wien, Aus der k. Auch k. k. Hof- und Staats Druckerey, 1805. (a továbbiakban MBO = Maximilianische Bergordnung), XV. Ezt a bányarendtartást 1573-ban I. Miksa hirdette ki rendeleti úton a hét alsó-magyarországi bányavárosra vonatkozóan, idővel azonban az egész országban kötelezővé vált. Betartatását később rendeleti úton írták elő, pl. a rendtartás betartására 1755-ben is utasították a bányahivatalokat, lásd Schmidt: 10/272, a bánya és pénzverésügyi igazgatóság udvari kollégiumának dekrétuma, 1755. október 23.

[16] MBO XXX. 2. §: „Hogy pedig a nagy bűnözések, mint a mértéktelen és túlságos italozás amelyből istenkáromlás, zavargás és egyéb sok baj és gonoszság keletkezik, továbbá a házasságon kívüli érintkezés, házasságtörés és paráznaság annál inkább elháríttassék és kiküszöböltessék s az általános jólét emelése végett a közbéke és egyetértés ápoltassák és fenntartassék, és necsak az öregek, hanem a köznép ifiúsága is istenfélő, tisztes életmódra szoktattassék: meghagyjuk, hogy a bányamester vagy bányabíró és a tisztviselők minden bányaműnél, a városi bíróság pedig a város területén, szorgalmasan ügyeljenek arra, hogy az ilyen rakoncátlanok, bárhol találtatnak és éretnek, a szolgálatba fel ne vétessenek, hanem vétségük súlyához képest testi és vagyoni büntetéssel (Leib und Gut) sújtassanak." [Ford.: Mihalovits (1934): i. m. *Bányászati és Kohászati Lapok,* 65. 20. sz. 453.]

mellett az 1683-as dobsinai bánya- és hámorrend is istenfélő életet követelt meg a bányákban dolgozóktól.[17]

A pátens joggal sorolja a bányamunkát a testi büntetések közé. Péch Antal munkáiból[18] ugyanis megtudhatjuk, hogy az így elítélteket a járatok víztelenítésénél alkalmazták. Ez történhetett a víz bödönökben történő kihordásával vagy kézzel hajtott vízemelőgépek segítségével, ami a dugattyúk súrlódása miatt nagy erőkifejtést igényelt.[19] A bányák víztelenítéséhez sok emberre volt szükség, de a munka – a gályákon történő evezéshez hasonlóan – olyan erőkifejtést igényelt, hogy a bérek emelésével sem tudták a kellő létszámú vízhúzót előteremteni, gépek alkalmazására pedig nem volt mindig lehetőség. A pátens végrehajtása során nehézséget okozott, hogy mit jelent a *„harte, mittere és geringe”* munka, ezért azt később az uralkodó pontosította.[20]

Ebből is látszik, hogy a bányamunka mint büntetés bevezetésének elsősorban az volt a célja, hogy nagy számban álljanak rendelkezésre munkások olyan területeken, ahol nem volt szükség szakképzettségre, és a szabad munkaerő hiánya a termelés leállításával fenyegetett. Valamely bánya bezárása igen érzékenyen érintette volna a kincstárat, hiszen pl. az 1720-as években a besztercebányai kamara a réztermelésből évente 100–130 ezer tiszta nyereséget fizetett be a bécsi pénztárnak, az 1730-as években pedig csak a selmecbányai ezüsttermelésből 25 ezer

[17] A bánya- és hámorrend szövegét lásd Mikulik J. (1880): *A bánya- és vasipar története Dobsinán.* Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, Budapest. 67–78.

[18] A bányabíró már 1728. július 24-én jelentette, hogy „Zólyom vármegye két erős embert megvasalva ide küldött, hogy az egyik másfél évig, a másik pedig egy évig nehéz bányamunkában dolgozzon. Mind a kettőt vízemeléshez alkalmazták, hol már több ilyen elítélt gonosztevő dolgozik.” Az 1729. február 5-i jelentés szerint pedig „már egy egész vízemelő gépet gonosztevőkkel lehet hajtani, annyian vannak”. Péch A. (1967): *Alsó-Magyarország bányamívelésének története* III/1. 1650–1750. (Sajtó alá rendezte: Kosáry Domokos.) Budapest. 141–142. (Péch Antal munkáiban kommentár nélkül a levéltárak bányászattal és kohászattal kapcsolatos iratanyagát ismerteti.) Mihalovits szerint a bányamunkára ítélést kimondó rendeletek, mint „a tisztelettel övezett bányászat szempontjából megszégyenítő intézkedések azonban nálunk sohasem mentek foganatba”. Mihalovits: i. m. 132. Ez a megállapítás látszólag ellentmondásban áll Péch Antal előbbi beszámolójával, de a későbbi történések ezt igazolják. Péch Antal egyik beszámolója szerint, amit Mihalovits is átvett, már 1636-ban felvetődött a gondolat, hogy a selmeci bányák víztelenítése céljából rabokat alkalmazzanak. A bányatisztek azonban a tervet ellenezték, mert tartottak a fogolyszökéstől és attól, hogy a szabad munkások nem akarnának a rabokkal együtt dolgozni. Ugyanezen a helyen hosszú beszámolót olvashatunk a vízhúzás nehézségeiről, ami miatt a víztelenítésre rendelt jobbágyok kijelentették, hogy „készebbek örökös fogságot szenvedni, vagy pedig mindenöket elhagyni, és kivándorolni a világba, mintsem hogy a selmeczi bányákba vizet húzni menjenek”. Lásd Péch A. (1887): *Alsó-Magyarország bányamívelésének története II/1.* MTA, Budapest. 332–342.

[19] A korabeli víztelenítési eljárásokat lásd Delius, Ch. T. (1728–1779): *Bevezetés a bányatan elméletébe és gyakorlásába valamint a bányakincstári tudományok alaptételeinek ismertetésébe* (Ford.: Bódai Gábor, 1972). Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Bányászati Szakosztály, Budapest. 273–336.

[20] A rendeletet lásd Schmidt: i. m. 6/400, az udvari kamara dekrétuma, 1729. augusztus 10. Magyarul Péch: III/1. 144: „A kényszermunka háromféle legyen: a legnehezebb munkára ítéltek a vízemelésre használtassanak, s ha 8 gonosztevő áll rendelkezésre, mind a 8 együtt dolgozzék 24 óráig, azután pedig 24 óráig pihenhetnek, a dolog alatt 3 óráig húzzák a vizet s 2 óráig pihenhetnek; ha pedig szabadok

forint folyt be az államkasszába.[21] Ezek az adatok teljesen ellentétben állnak Bónis György megállapításával, mely szerint a büntetésként kiszabott munka nem *„a fogoly kapitalista jellegű dolgoztatása és – elvben – hasznos polgárrá nevelése, hanem brutális bánásmóddal és csekély ellátással kapcsolatos testi büntetés, valójában hosszabb időre elnyújtott halálbüntetés volt”*.[22] Ennek ellentmondva az államhatalom éppen saját *„kapitalista”* gazdasági érdekeinek megfelelően a rabokat a költséges börtönbüntetés helyett[23] olyan területeken alkalmazta ingyenes munkaerőként, ahol éppen szükség volt rájuk. Ha a hajózásnál mutatkozott munkaerőhiány, ott használták ki őket, ha a bányászatban volt szükség a munkások pótlására, oda csoportosították át az elítélteket.[24]

A XVIII. század elején a bányákban a mélyebb rétegekből egyre több vizet kellett kiemelni, ezért ezen a területen alkalmazták a foglyokat. A termelés ingadozása és a kézi szivattyúk leállítása miatt azonban a foglyok teherré váltak a bányákban, ezért már *„1730. november 2-án körirat intéztetett a szomszédos megyékhez, hogy bányamunkára ítélt gonosztevőket ide többé ne küldjenek, mert Bécsből már nagy számmal érkeztek ide olyanok”*.[25] Egy 1732-es bányabírói[26] jelentés szerint kényszermegoldásként a zúzóérc feltörésére osztották be őket. Egy évvel

is vannak köztük akkor csak 2 óráig húzzanak és 2 óráig pihenjenek; egy ilyen napi munkáért kapjanak 6 krt. A 2. osztályba vagy könnyebb munkára ítéltettek 2 órai vízemeléssel és 2 órai pihenéssel töltsék a napot, melyért 9 krt kapnak. A legkönnyebb munkára ítéltek naponként csak annyit dolgozzanak, mint a szabad emberek, és 9 krt. kapjanak érte. Csak erős és egészséges emberek, gonosztevők, és csavarók ítéltessenek bányamunkára. Betegeket és gyengéket vissza kell küldeni a törvényszék költségén. Akik a büntetés ideje alatt meghalnak, keresztény módra eltemetendők. A rabok magaviseletéről minden évben jelentés teendő.” Bár Péch nem fordította le, de a rendeletben szerepel, hogy a csavargóknál azt is meg kellett vizsgálni, hogy magatartásuk alapján jó útra tértek-e.

[21] Lásd Zsámboki L. (szerk.) (1997): *A magyar bányászat évezredes története I.* Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest. 206.

[22] Bónis Gy. (1962): *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 180.

[23] A gályarabságra való ítélést éppen a börtönök, dologházak hiánya és fenntartási költségük miatt kezdték Ausztriában a XVII. századtól alkalmazni. Vö. Maasburg: i. m. 6.

[24] Ez a tendencia már az ókorban is megfigyelhető volt. A gladiátorviadalok népszerűvé válásával egyre több gladiátorra volt szükség. Veszélyessége miatt csak kevesen jelentkeztek önként küzdelemre (ők voltak az *auctoratus*ok), ezért a hiányt szintén elítéltek alkalmazásával próbálták pótolni (Coll. 11,7,4.) Amikor pedig I. Constantinus (306–337) a gladiátorviadalok megszüntetéséről intézkedett, elrendelte, hogy a bűnelkövetőket gladiátorviadalok helyett bányamunkára ítéljék [CTh. 15,12,1 (325)]. Vö. Gedeon M.: a gladiátorviadalok büntetőjogi szabályai az antik Rómában. In: *Tanulmányok dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica. 65. 2004. 171–182. Mezey a bűnözők gladiátori életre való ítélését is „kis megengedéssel sajátos »munka«-büntetésnek” tekinti. Lásd Mezey: i. m. 37. A gazdasági érdekek és a jog kapcsolatának jogelméleti alapjairól lásd Szmodis J. (2012): *Multidiszciplináris jogi tanulmányok.* Bíbor, Miskolc. 104–107.

[25] Péch III/1, 316.

[26] A bányabírósági rendszerről rövid összefoglalást lásd Stipta I. (1997): *A magyar bírósági rendszer története.* Multiplex Media – Debrecen U. P, Debrecen. 83–85; részletesen: Balkay B. (1902): Bíráskodásunk bányaügyekben. *Bányászati és Kohászati Lapok,* 35. 20. sz. 382–386.

később hatvan fogoly dolgozott ezen a területen, de már az ellátásuk is nehézségekbe ütközött.[27] 1733-tól 1740-ig hiányoznak a bányabírósági jegyzőkönyvek, ezért csak valószínűsíteni lehet, hogy az 1730-as körrendelethez hasonló intézkedések nyomán – a Schmidt-féle jogszabálygyűjteményben nincs adat arról, hogy ez ügyben központi intézkedés történt volna – felszámolták a rabmunkát Selmecbányán. Végül *„1736. július 27-én átadták a selmeci bányamunkára ítélt utolsó 3 rabot a katonaságnak, hogy őket a budai várépítéshez elszállítsák”*.[28]

Mivel nem volt mindenütt bánya, ahol az ítéletet végre lehetett volna hajtani, az elítéltek összegyűjtését és elszállítását is pontosan szabályozni kellett. A pátens szerint minden negyedév első napján Bécsben történt a foglyok átadása egy *Bergheiducken,* azaz a bányáknál alkalmazott hajdú részére, aki hajón Pozsonyba, majd onnan kocsin a bányavárosokba szállította őket. Ezért az ítéletet kiszabó bíróságnak gondoskodni kellett arról, hogy az elszállítás előtt nem több mint két nappal az ítélet egy példányával Bécsben legyenek a rabok. A csavargókat az alsó-ausztriai kormányzat rendeletére kellett a fegyházakból elszállításra előállítani (P/1728.4).[29] Amint az a fent említett 1730-as bányabírósági körrendeletből kitűnik, a selmeci bányákhoz közel eső megyékből természetesen nem szállították előzetesen Bécsbe, majd onnan vissza a foglyokat. Eredetileg a bányamunka-büntetést csak magyarországi bányákban lehetett végrehajtani (P/1728.preamb.), de az uralkodó megengedte, hogy Alsó-Ausztriából a rabokat tiroli bányákban alkalmazzák, vagy szükség esetén egyéb, például erődítményekben végzett közmunkára osszák be őket.[30]

Ha valaki az elszállítása közben vagy a bányából megszökött, elfogása esetén, a hátralévő büntetésének kétszeresét kellett letöltenie (P/1728.5). Ennek ellenére többször előfordultak szökések. A bányatiszteknek gondot okozott a rabok őrizete és ellátása is, ezért a selmecbányai bányabíró már 1728 őszén javasolta a főkamararófnak börtön felállítását, ahol külön erre a célra őröket alkalmazzanak. A következő évben a főkamaragróf felszólította a szomszédos megyéket, hogyha a bányákból szökött rabokat fognak el, küldjék őket a selmeci kamarához, mely az elfogással járó költségeket is megtéríti.[31]

Bár a beszámolók nem utalnak arra, hogy milyen gonosztevők kerültek a selmeci bányákba, a bányamunkára ítéléssel kapcsolatos adatokból kitűnik, hogy a bíróságok ennek a büntetésnek még a legsúlyosabb formáját sem – Bónis fentebb idézett állításával szintén ellentétben – halálbüntetésnek szánták. Amint láttuk, az elítéltek munkájukért díjazásban részesültek, a bányatiszteknek pedig gondot okozott a megfelelő ellátásuk. A bányamunka halálbüntetéstől való elválasztására utal az is, hogy egy 1726-os főkamaragrófi rendelet szerint a bányászattal kapcsolatos bűncselekmények elkövetői *„pénz vagy botbüntetés helyett bányamunkára és különösen vízemelésre ítéltessenek, és az ítélet jóváhagyása után megvasalva Selmeczre küldessenek. A halálos ítéletre való gonosztevőkön azonban a halálos ítélet ott helyben végrehajtassék.”*

[27] Péch III/1, 159–160, 163.

[28] Péch III/1, 182.

[29] Az ókori párhuzamot itt is meg lehet találni, hiszen a forrásokban szerepel, hogy a bányamunkára ítéltek megfelelő elszállításáról gondoskodni kellett. Lásd Sáry: i. m. 323.

[30] Lásd az 1727. szeptember 13-i *rescriptum*ot, 14. lj.

[31] Péch III/1, 142–143.

Egy bányamunkára ítélt pedig feljelentette magát gyújtogatásért, hogy inkább halálra ítéljék, majd öngyilkos lett.[32] Ebből is arra következtethetünk, hogy a rab eredetileg nem halálbüntetéssel sújtható bűncselekmény miatt került a bányába.

A bevezetőben feltett kérdésekre tehát összegezve azt a választ lehet adni, hogy a bányamunkára ítélést a XVIII. század elején a halálbüntetést nem indokoló esetekben, testi büntetésként szabták ki a bíróságok. A bányászatban megkövetelt szigorú fegyelem miatt pedig e büntetés legfőbb célja a tisztességes életvitelre és a munkára való nevelés volt.

[32] PÉCH III/1, 138, 160. Ezek főleg a kamarai bevételek ellen vagy a bányászati előírások megszegésével elkövetett bűncselekmények voltak. Pl. akik bejelentés nélkül, titokban akartak bányát nyitni, azokat testi és pénzbüntetésre ítélték. MBO II.1.

Gosztonyi Gergely

Képek az első magyar médiatörvény megszületéséhez vezető útról

Valószínűleg a magyarországi alternatív média története másmilyen lett volna a rendszerváltás előtti ellenzéki mozgolódások nélkül. A szamizdatok politikai szinten, majd a fanzinek zenei téren hoztak új színt a létező, fantáziátlan kádári–aczéli médiapalettára. Sükösd Miklós megfogalmazásában „a szerveződő civil társadalom élesztői újságok – médiumok – voltak. A demokratikus ellenzék történetének elemzéséhez tehát szervesen hozzátartozik a sajtótörténeti szempont. Sőt azt lehet mondani: az ellenzék története formális szervezetének, a Szabad Kezdeményezések Hálózatának[1] megalakításáig elsősorban a sajtó (és média) történetében érhető tetten. Ez a hatás a kádári puha diktatúra, az aczéli három T kulturális környezetében különösen fontos, messze sugárzó, ágas-bogas volt."[2] Jelen írásban annak ellenére sem célom a diktatórikus körülmények között megszülető „második nyilvánosság"[3] szerepének bemutatása, hogy számos vonatkozásban alternatív médiumként is lehetne azt definiálni. Véleményem szerint azonban a kérdés a politikai helyzet elemzése nélkül pusztán a felszínt karcolná, így a harmadik utas média történetét a rendszerváltás utáni időkbe helyezem.

Simó György, a Tilos Rádió egyik alapítója így fogalmazott jóval később egy interjúban: „Az alternatív a létezővel szembeni jobbat jelentette, és nem valamilyen kulturális klisét. Nem csak azért foglalkoztam alternatív dolgokkal, mert a *„small is beautiful",* mert a kicsi az helyes, vagy mert ott önmagam lehetek. Bár ez is jólesett. A Tilosnál is szerettem volna ilyen országos jelentőségű dolgot csinálni – a nonprofit, harmadik típusú, közösségi rádiózás modelljét próbáltuk általánosítani."[4] Cs. Kádár Péter, a kilencvenes évek hazai közösségi rádiózásának egyik motorja pedig így emlékezett vissza erre az időszakra: „amikor az első ilyen rádiók[5] megalakultak Magyarországon, nem tudták magukról, hogy micsodák. Azt tudtuk, hogy két dolgot nem akarunk: nem akarjuk teletömködni reklámokkal a műsorainkat, és nem akarunk a nagymamáknak rádiózni. Sokfajta ideológiát lehetett kiötölni, a Fiksz ideológiája az volt, hogy a magánvélemények és magánközlemények fóruma lesz. A kereskedelmi rádiók elsősorban a hirdetést tartalmazzák mint üzenetet, a közszolgálatinak vagy államinak nevezett rádió a hatalom által fontosnak tartott információkat próbálja eljuttatni a néphez. Nekünk meg az a fontos, hogy

[1] http://beszelo.c3.hu/cikkek/szabad-kezdemenyezesek-halozata *(Letöltés ideje: 2012. november 19.)*

[2] Sükösd M. (1993): Az alternatív nyilvánosság. *Mozgó Világ,* 11. 79–90.

[3] A témáról Haraszti M. (2004): Civil kurázsitól civil társadalomig. A magyar szamizdat két évtizede. *Rubicon,* 5–6. 22–29.

[4] Csordás A. (2006): Oda kell tennünk a motort. Interjú Simó Györggyel, a T-Online vezérigazgatójával. *Magyar Narancs,* 04. 13. 38–39.

[5] Az idézet a közösségi rádiókra vonatkozik.

a saját magunk, illetve azok világáról beszéljünk, akik vállalják, hogy problémáikat műsorra tűzzük. Kicsit Hyde Park jellegű rádióként képzeltük el magunkat, amiben mindenki azt mond, amit akar."[6]

A rendszerváltás előtt a kádári diktatúra a média területén is monopóliummal bírt, amely egyrészt a közszolgálati televízió és rádió egyeduralmával, másrészt a lapalapítás engedélyhez kötésével valósult meg. A sajtóval és a tájékoztatással kapcsolatos fontosabb kérdések az állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) berkein belül dőltek el. Média- vagy sajtójogi szabályozást hiába keresnénk ebben az időszakban: a jelentősebb döntések a háttérben, a nyilvánosság elől elzárva születtek meg. Bár 1986-ban formálisan született egy sajtótörvény,[7] az nagyban támaszkodott a korabeli gyakorlatra: az elvek kimondásának szintjén deklarált a demokratikus szabadságjogok közül párat, a gyakorlat azonban jelentős eltéréseket mutatott. A törvény preambuluma így fogalmazott: „A Magyar Népköztársaság Alkotmánya biztosítja a sajtószabadságot. Mindenkinek joga van a sajtó útján közölni nézeteit, alkotásait, amennyiben azok nem sértik a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjét." Ez a jog, azaz a lapalapítás joga azonban a törvény értelmében nem terjedt ki a magánszemélyekre,[8] ráadásul mindenfajta lapalapítás a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának engedélyéhez volt kötve.[9] Ennek oldása csak 1989. június 15-től történt meg, amikortól a Németh-kormány egy rendelete[10] megszüntette a lapok állami engedélyezését, és pusztán bejelentési kötelezettség terhelte az alapítókat.[11] Ráadásul immár bárki, azaz akár természetes személyek vagy alapítványok és egyesületek is alapíthattak lapot, ezzel megnyitva az utat a szabad, demokratikus sajtópiac felé.[12] Előzményként említhető, hogy kicsit korábban, 1988-ban jelent meg az 1987-ben alapított Nyilvánosság Klubhoz köthető *Javaslat a sajtónyilvánosság reformjára* című tanulmány,[13] amelyben a szerzők[14] elemezték és kritizálták a Kádár-korszak médiapolitikáját, és felvázoltak egy modern, demokratikus modellt, amely segítette volna az átmenetet, a továbblépést. A szerzők egyik alapvető javaslata volt, hogy „hogy induljon széles körű vita szakmai és a közvélemény bevonásával a nyilvánosság jelenlegi szerkezetének és a tömegkommunikáció rendszerének reformjáról. Abszurdabb dolgot nehezen lehetne elképzelni a nyilvánosság reformjáról folytatott zártkörű eszmecserénél."

[6] Cs. Kádár P. – Giczey P. – Péterfi F. – Thuróczy G. – Weyer B. (1999): *Szabadon. A szabad, közösségi rádiózás lehetőségei Magyarországon.* Szabad Rádiók Magyarországi Szervezete, Budapest.

[7] 1986. évi II. törvény a sajtóról.

[8] 7. § (1) Időszaki lapot állami szerv, gazdálkodó szervezet, társadalmi szervezet és egyesület alapíthat.

[9] 12/1986. (IV. 22.) MT rendelet a sajtóról szóló 1986. évi II. törvény végrehajtásáról. 4. §.

[10] A Minisztertanács 58/1989. (VI. 15.) MT rendelete a sajtóról szóló 1986. évi II. törvény végrehajtására kiadott 12/1986. (IV. 22.) MT rendelet módosításáról.

[11] 4/A. § (1) Időszaki lap előállítása és nyilvános közlése bejelentési kötelezettség alá esik. A belföldi időszaki lapot a bejelentés alapján a Minisztertanács Hivatala nyilvántartásba veszi.

[12] Csak 1989 hátralévő hat hónapjában 1118 új címet jegyeztek be, azaz valóban gyors fejlődésnek indult a magyar sajtópiac.

[13] Gálik M. – Halmai G. – Hirschler R. – Lázár G. (1988): Javaslat a sajtónyilvánosság reformjára. *Kritika,* 10. 23–30.

[14] A dokumentumot közel negyvenen jegyezték, de a négy fő szerzője Gálik Mihály, Halmai Gábor, Hirschler Richárd és Lázár Guy volt.

Az időszak jogi szabályozásáról[15] és a hatalom médiával kapcsolatos véleményéről sokat elárul, hogy 1989. július 3-án az ellenzék követelésére a Németh-kormány moratóriumot vezetett be a rádió- és televíziófrekvenciák vonatkozásában az új, demokratikus médiatörvény megszületéséig. Az ellenzék (valószínűleg joggal) félt attól a lehetőségtől, hogy a szabad választások előtt a kormány frekvenciákat fog osztogatni a támogatóinak, és ennek megakadályozására a moratórium kikényszerítése tűnt a legbiztosabb eszköznek. Így, bár az ellenzék sem juthatott legálisan műsorszolgáltatási lehetőséghez, legalább a rendszerváltás előtti elit sem tudta a választásokat megelőzően átmenteni a hatalmát ezen a téren.

Az 1990-es szabad választások második fordulójában kiderült, hogy a Magyar Demokrata Fórum (MDF) szerezte meg a legtöbb szavazatot, és az új, immár demokratikus Országgyűlés alakuló ülésének időpontja május 2-a lesz. A médiapiac szempontjából kiemelendő az ún. MDF–SZDSZ vagy Antall–Tölgyesi-paktum, amelyet április 29-én írtak alá. A paktum célja a demokratikus intézmények megszilárdítása és a kormány működőképességének biztosítása volt, és a köztársasági elnök személyén kívül a média területére vonatkozóan is megállapodás született. Itt dőlt el a médiaszabályozás következő húsz évének sorsa: a két párt vezetője megállapodott abban, hogy egyrészt fenntartják a frekvenciamoratóriumot, másrészt a sajtóról és a tájékoztatásról szóló törvények meghatározott részeinek elfogadásához kétharmados többségre lesz szükség, így az Alkotmány 61. §-a kiegészül azzal a résszel, miszerint „a közszolgálati rádió, televízió és hírügynökség felügyeletéről, valamint vezetőinek kinevezéséről, továbbá a kereskedelmi rádió és televízió engedélyezéséről, illetőleg a tájékoztatási monopóliumok megakadályozásáról szóló törvény elfogadásához a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges". A megállapodás alapján az Országgyűlés 219 igen, 10 tartózkodás és 2 nem mellett 1990. július 25-én megszavazta a frekvenciamoratórium fenntartását.

1991. augusztus 28-án tökéletesen illegálisan kezdte meg adásait a budapesti Tilos Rádió,[16] amelyet egy jó ideig (több-kevesebb lelkesedéssel) üldöztek a rendőrök. A rádió ebben az évben rögtön meg is kapta a korábban említett Nyilvánosság Klub által alapított Civil kurázsi díjat, „mert volt mersze a formális jogsértést is vállalva polgári engedetlenséget tanúsítani egy alkotmánysértő helyzettel szemben".[17] Pár hónappal később, a 37/1992. (VI. 10.) AB határozatban „az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy az Országgyűlés elmulasztotta az Alkotmány 61. § (4) bekezdésében meghatározott jogalkotói feladatát. Ezért az Alkotmánybíróság felhívja az Országgyűlést, hogy a közszolgálati rádió és televízió felügyeletéről, továbbá a kereskedelmi rádió és televízió engedélyezéséről, illetőleg a rádióval és televízióval kapcsolatos tájékoztatási monopóliumok megakadályozásáról szóló törvényt vagy törvényeket 1992. november 30-ig

[15] A témáról részletesen lásd Bajomi-Lázár P. (szerk.) (2005): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig.* Akadémiai Kiadó, Budapest; Gálik M. (2012): Médiapolitika Magyarországon a rendszerváltozás után. *Infokommunikáció és Jog,* 50. 108–118; Lázár G. (2006): A szocialista nyilvánosság történetének alapvonala. *Médiakutató,* tavasz. 23–34.

[16] A Tilos Rádióról megjelent sajtóanyagok (1991): http://tilos.hu/index.php?page_id=kronika_sajto1991 *(Letöltés ideje: 2012. november 10.)*

[17] http://www.nyilvanossagklub.hu/civil.shtml *(Letöltés ideje: 2012. november 10.)*

alkossa meg."[18] Ennek kapcsán több médiatörvény-tervezet is született, de az alapvető kérdésekben nem sikerült közös álláspontra kerülni a különböző politikai oldalaknak. Nem tudtak megállapodni sem a közszolgálati média felügyeletének kérdésében, sem pedig a pénzügyi támogatások rendszerében, így, bár többször is úgy tűnt, hogy sikerül kompromisszumot elérni, végül mindig beadásra kerültek olyan módosító javaslatok, amelyek felborították az egyeztetések rendjét. A kormány egy ellenzék nélküli felügyeletet látott volna szívesen, míg az ellenzék egy német mintára felállított, társadalmi kontrollal bíró, civil delegáltakat is bevonó kuratóriumot képzelt el.

Az 5575-ös sorszámú, a Rádióról és a Televízióról szóló törvényjavaslat általános vitáját 1992. május 13-án kezdték meg a képviselők. Isépy Tamás igazságügy-minisztériumi államtitkár (KDNP) expozéjában[19] így fogalmazott: „A törvényjavaslat benyújtását megelőzően a törvényszöveg különböző változatait – szám szerint hat különböző változat készült a jogszabályelőkészítés során – számos szakmai szervezet is megvitatta." Kiemelte, hogy a javaslat „elejét kívánja venni a rádió- és televíziómonopóliumok kialakulásának, meggátolja azt, hogy néhány gazdasági érdekcsoport kisajátítsa a tájékoztatást, és ezáltal elfojtsa a sokszínű, eltérő érdekeket és szükségleteket kielégítő műsorszolgáltatásokat". Balázsi Tibor, a kulturális, tudományos, felsőoktatási, televízió-, rádió- és sajtóbizottság[20] MDF-es elnöke válaszában jól fogalmazta meg a különböző politikai erők álláspontja közötti különbséget: „Azt hiszem, teljesen igaza van a Fiatal Demokraták Szövetsége képviselőjének, aki legutóbb úgy jellemezte vitánkat, hogy azt bizonyos idő eltelte után nem a konszenzus, hanem a kompromisszumkeresés jellemezte. Néhány tárgyalás után ugyanis kiderült, hogy az albizottságunkban[21] dolgozó képviselők között a tömegkommunikációs eszközök funkciójának, társadalmi szerepvállalásának megítélésében túlságosan nagyok az elvi különbségek. Az elvszerű konszenzuskeresés helyett többnyire a pragmatikus kompromisszumok megalkotására szorítkoztunk. Ebből a szempontból az elvi ellentéteket – némileg leegyszerűsítve természetesen – így lehetne meghatározni. A két álláspont közül az egyik szerint az államtalanítás, a médiumok függetlenedése törvényének kell lennie a magyar médiumtörvénynek. A másik álláspont szerint a közszolgálati médiumok elsődlegesen az értékteremtés és értékközvetítés eszközei, amelyek végső soron nem függetlenek a szolgálatot elváró közösségtől és az államtól, annak képviselőitől, a Kormánytól, legfeljebb politikai értelemben pártatlanok."

[18] Közzétéve a *Magyar Közlöny* 1992. évi 59. számában, http://www.mediajogfigyelo.hu/uploads/files/7_37_1992.pdf *(Letöltés ideje: 2012. november 10.)*

[19] http://www.mkogy.hu/naplo34/201/201tart.html *(Letöltés ideje: 2012. november 10.)*

[20] Kulturális, tudományos, felsőoktatási, televízió-, rádió- és sajtóbizottság (1990.05.03. – 1994.06.27.).

[21] Rádió-, televízió- és sajtóalbizottság (1992.10.13. – 1994.06.27.).

1. táblázat

Rádió-, televízió- és sajtóalbizottság tagjainak változásai[22]			
Képviselő	**Tisztség**	**A tagság kezdete**	**A tagság vége**
Balázsi Tibor (MDF)	elnök	1990. 05. 03.	1994. 06. 27.
Bánffy György (MDF)	tag	1990. 05. 03.	1994. 06. 27.
Csengey Dénes (MDF)	tag	1990. 05. 02.	1991. 04. 08.
Csurka István (MDF)	tag	1990. 05. 03.	1993. 06. 07.
Dr. Debreczeni József (MDF)	tag	1990. 11. 07.	1993. 06. 07.
Bretter Zoltán (SZDSZ)	tag	1990. 05. 02.	1992. 10. 20.
Hága Antónia (SZDSZ)	tag	1990. 05. 03.	1991. 03. 20.
Molnár Péter (Fidesz)	tag	1990. 05. 03.	1993. 06. 30.

A képviselőcsoportok vezérszónokai közül Haraszti Miklós az SZDSZ nevében kiemelte: „kétpillérű rendszert kell kiépítenünk, a közmédia és a magánmédia kettőssége léphetne a mostani egyoldalú állami kínálat helyébe". Az 1992-es vitában tehát még nem jelent meg a közösségi média külön, harmadik utas szereplőként. A javaslat sorsát azonban nem ez, hanem a fent említett elvi különbségek pecsételték meg. Már az általános vitában elhangzott a frakciók részéről, hogy szinte lehetetlen lesz egyetértésre jutniuk. És mivel az álláspontok összecsiszolásából mindig egy nagyon komplex, túlbonyolított rendszer született, könnyű volt egy-egy jól irányzott „csapással" fölborítani a kompromisszumot. 1992. december 30-án így a végül benyújtott médiatörvény-tervezet kétharmados részeit az ellenzék maratoni ülés után leszavazta, ezért a végszavazásnál a maradék, feles szöveg egy darab igen szavazatot sem kapott.[23] Az igen szavazatok hiánya és a dokumentum szakmai minősége ellenére meg kell jegyezni, hogy ez volt az első tervezet, amely komplex módon, a teljesség igényével, hosszú távra kívánta szabályozni a magyar médiapiacot, túllépve az akkor fennálló *ex lex* állapoton.

A kudarc után nem sokkal 1993. április 22-én megszületett a kormány nem nyilvánosságra hozható 3158/1993. számú határozata[24] a helyi jellegű önálló rádió- és televízióstúdiók alapításának engedélyezéséről. Ez a határozat a sajtótörvény nem egyértelmű rendelkezéseinek

[22] http://www.mkogy.hu/internet/plsql/ogy_biz.biz_adat_uj?p_ckl=34&p_biz=A094&p_ules=&p_munkatars=&p_tagj=&p_honl_rend=&p_tag=I#biz_tag *(Letöltés ideje: 2012. november 22.)*

[23] Érdekességképpen említhető meg, hogy a jegyzőkönyvek tanúsága szerint 269 módosító és 30 kapcsolódó indítványt nyújtottak be a képviselők, így már azt is nehéz volt követni, hogy éppen miről is szavaznak. A végszavazásnál végül 0 igen, 122 nem és 170 tartózkodó voksot adtak le a szavazásra jogosultak. Az *Országgyűlési Napló* így emlékezik meg erről: „Szűrös Mátyás elnök: Kimondom a határozatot: az Országgyűlés igen szavazat nélkül, 122 ellenszavazattal, 170 tartózkodás mellett a törvényjavaslatot nem fogadta el. (Szórványos taps.)", http://www.parlament.hu/naplo34/263/2631491.html *(Letöltés ideje: 2012. november 22.)*

[24] http://archivum.hvg.hu/article/199322Frekvenciaoratorium.aspx *(Letöltés ideje: 2012. november 10.)*

egyikét felhasználva tette lehetővé, hogy helyi, „nem kereskedelmi" rádiók induljanak szerte az országban. Pár nappal később, 1993. április 27-én az Országgyűlés elfogadta a frekvenciagazdálkodásról szóló törvényt. A végül 1993 májusában kiírt első helyi frekvenciapályázatot először a sajtótörvény 21. §-ának (3) bekezdésében foglalt felhatalmazás értelmében alkotott 110/1993-as kormányrendelet[25] alapján bírálták el, és hamarosan számtalan új frekvencián indulhatott meg rengeteg új adó.[26] Nyilvánvalóan nem volt mind „nem kereskedelmi", hiszen sokan a kiskapuk kiskapuit is felhasználták, de mégis a hazai alternatív média egy jelentős mérföldkőhöz érkezett meg ekkor. Bár médiatörvény még mindig nem született, legalább a formális lehetőség megvolt a szabad, közösségi, nem-nyereségérdekelt műsorszolgáltatásra. A kormányrendelet alapján a „kérelmek véleményezését a művelődési és közoktatási miniszter által létrehozott bizottság végzi".[27] Ebbe a tárcaközi bizottságba tagokat a miniszterelnök, a művelődési és közoktatási miniszter, az igazságügy-miniszter, a közlekedési, hírközlési és vízügyi miniszter, valamint a belügyminiszter delegálhatott. A bizottság vezetője a Művelődési és Közoktatási Minisztérium (MKM) helyettes államtitkára, Fekete György volt, ugyanis a bizottság véleménye után e minisztérium dönthetett a kérelmekről. A kormányrendelet 7. § (1) alapján az elbírásnál előnyt élvezett, aki vállalta, hogy rendszeresen, nagyobb műsoridőben sugároz:

a) a nemzeti kultúra és hagyományok;
b) a helyi események;
c) a nevelés és oktatás;
d) a helyi közösségek, egyházak, nemzeti és etnikai kisebbségek;
e) a szociális viszonyok, illetve a környezetvédelem kérdéseivel foglalkozó; vagy
f) saját gyártású műsorszámokat.

A stúdióalapítási engedélyt a helyi jellegű önálló rádió- és televízióműsort készítő stúdiókról szóló, a 8/1993. (VII. 30.) MKM rendelettel[28] módosított 2/1986. (IX. 1.) MTH rendelkezés melléklete szerinti űrlapon kellett kérni. Ennek külön érdekessége az 1. számú melléklet 14. pontja, amelyben a kérelmezőnek nyilatkoznia kellett arról, hogy a stúdió működési költségeihez közpénzeket kíván-e felhasználni. Amennyiben kívánt, úgy a műsorban közölt reklámok és hirdetések időtartama nem haladhatta meg a műsoridő 10%-át, míg ha nem kívánt közpénzt felhasználni, akkor ez az arány 20%-os lehetett.

A rendszerváltást követő második szabad országgyűlési választások után felálló új kormány módosította a 110/1993-as kormányrendeletet, és meghozta a 142/1994. (XI. 10.) kormányrendeletét,[29] amely – többek között – megváltoztatta a kérelmeket első körben véleményező bizottság összetételét. Az új szabályok szerint „a kérelmek véleményezését a művelődési és köz-

[25] 110/1993. (VII. 30.) Korm. rendelet a nem kereskedelmi, helyi rádió- és televízióműsort készítő és közlő stúdiók alapításának engedélyezéséről.

[26] Ezzel az idáig illegális vagy kalóz közösségi médiumok elérték céljukat, és kalózadásukat felfüggesztve várták a legális indulást.

[27] 110/1993. (VII. 30.) Korm. rendelet 4. §.

[28] 8/1993. (VII. 30.) MKM-rendelet a formanyomtatvány alkalmazásáról.

[29] 142/1994. (XI. 10.) Korm. rendelet a nem kereskedelmi, helyi rádió- és televízióműsor-készítő és -közlő stúdiók alapításának engedélyezéséről szóló 110/1993. (VII. 30.) Korm. rendelet módosításáról.

oktatási miniszter által létrehozott nyolctagú bizottság végzi. A bizottságba a rádiózás és televíziózás területén szakértelemmel rendelkező két-két tagot delegálnak együttesen a koalíciós és az ellenzéki pártok frakciói, továbbá két-két tagot a helyi stúdiókat képviselő rádiós és televíziós szakmai érdekképviseleti szervezetek (a továbbiakban: szakmai szervezetek)."[30] A kérelmekről a végső döntést továbbra is az MKM mondta ki. Az élet úgy hozta, hogy a bizottságba az ellenzéki pártok nem delegáltak jelölteket, ugyanis problematikusnak és jogellenesnek érezték a frekvenciákkal kapcsolatos helyzet fenntartását, ráadásul mindennél jobban bíztak a helyzetet jogilag megfelelőbb módon megoldó médiatörvény megszületésében. Legalábbis a nagyközönség felé ezt kommunikálták...

Érdemes kiemelni, hogy az elbíráláskori prioritási lista tovább bővült, ugyanis a 6. § szerint előnyben immár azok részesültek, akik vállalták, hogy rendszeresen, nagyobb műsoridőben sugároznak:

a) nemzeti és *egyetemes kultúrával,* valamint hagyományokkal;
b) helyi eseményekkel;
c) nevelési és oktatási, valamint *gyermek- és ifjúsági kérdésekkel;*
d) helyi közösségekkel, egyházakkal, nemzeti és etnikai, *valamint egyéb kisebbségekkel;*
e) szociális és *egészségügyi viszonyokkal,* illetve a környezetvédelem kérdéseivel foglalkozó műsorokat; valamint
f) saját gyártású műsorszámokat.[31]

E bizottsági vélemények és minisztériumi engedélyek alapján indult be végül 1995. szeptember 1-jétől a 120.573/1994. MKM számú stúdióengedéllyel Budapesten a 98 MHz-es frekvencián a Tilos Rádió, a Civil Rádió és a Fiksz Rádió öt évig fennálló társbérlete („osztott frekvencia"), de – többek között – ekkor indult a debreceni Szóla Rádió és a szombathelyi Szóköz Rádió is.[32] A szabályozás a médiatörvény hiánya miatt közel sem volt tökéletes, így – bármilyen furcsa, de – a hiányosságok miatt még a Hírközlési Felügyelet[33] sem tudta pontosan megállapítani a kiadott rádióengedélyek számát.

Az 1994-es választások után immár új összetételű Országgyűlés 1995. június 27-én megkezdte a kormány által benyújtott médiatörvény-javaslat vitáját, amelyet azután gyorsan *ad acta* is tett.[34] A fellángoló vitás kérdések miatt ugyanis a biztos kudarc helyett inkább a hatpárti háttéregyeztetéseket folytatták[35] egészen október 21-ig, amikor is az elfogadott szöveget mind a hat

[30] 142/1994. (XI. 10.) Korm. rendelet 4. §.

[31] A bekezdésben dőlt betűvel kerültek kiemelésre az új elemek.

[32] Gosztonyi G. (2009): Past, Present and Future of the Hungarian Community Radio Movement. In: Howley, K. (ed.): *Understanding community media.* Sage Publications Ltd., London. 297–308.

[33] A Hírközlési Felügyeletet (HíF) 1993-ban hozták létre a Postai és Távközlési Felügyelet (PTF) és a Frekvenciagazdálkodási Intézet (FGI) összeolvasztásával.

[34] A kormányváltás utáni másfél évben lezajlott média-jogalkotási folyamatokról Révész T. Mihály (2005) írt kiváló elemzést a duális médiarendszer jogi megalapozása Magyarországon címmel. *Jogtörténeti Szemle,* 7:2. 27–40.

[35] Molnár P. (1998): Telefonüzenet kis kockás papíron. Bevezetés a médiatörvény születésének történetébe. *Beszélő,* 3:4. 16–21.

párt (média)képviselője ellátta kézjegyével. Ennek alapján novemberben újra benyújtották az Országgyűlésnek a szöveget. Így vált lehetővé, hogy hosszú (politikai) harcok és Haraszti Miklós szavával egy „médiaháború”[36] után az Országgyűlés 1995. december 21-i ülésnapján (264 igen, 31 nem szavazattal és 2 tartózkodással) elfogadja az első magyar médiatörvényt.[37] Az összes képviselő 68, a jelenlévők 89%-a szavazott igennel.[38] Bár a törvényt anno sokan és sokféle indokkal illették kritikákkal, mindenféleképpen a javára kell írni, hogy immár legálisan is lehetővé tette a háromosztatú médiapaletta[39] megszületését Magyarországon. De innen már egy másik történet[40] kezdődik...

[36] A médiaháború(k)ról a *Kritiká*ban Révész Sándor írt négyrészes értő elemzést: Révész S. (2011): *„Médiaháború 1989–2011”* I. rész. (1989–1992). *Kritika,* 40:5. 2–5; Révész S. (2011): *„Médiaháború 1989–2011”* II. rész. (1993–1998). *Kritika,* 40:6. 5–7; Révész S. (2011): *„Médiaháború 1989–2011”* III. rész. (1998–2006). *Kritika,* 40:7–8. 13–16; Révész S. (2011): *„Médiaháború 1989–2011”* IV. rész. (2006–2011). *Kritika,* 40:9–10. 10–13. Emellett lásd Halmai G. (1997): Médiaháború: szabadság és szabályozás. *Beszélő,* 2:8–9. 92–102; Hankiss E. (1996): The Hungarian Media War of Independence. In: Sajó A. – Price, Monroe E. (eds): *Rights of Access to the Media.* Kluwer Law International, The Hague. 243–258.

[37] Az 1996. évi I. törvény a rádiózásról és televíziózásról (Rttv.).

[38] A törvényt a köztársasági elnök 1996. január 10-én írta alá, és ugyanazon év február 1-jén hatályba is lépett.

[39] 1997. május 5-i országgyűlési felszólalásában az ORTT első elnöke, Révész T. Mihály így fogalmazott: „Az Országos Rádió és Televízió Testület működésének első napjaitól központi feladatának tekintette a duális, majd pedig a triális – közszolgálati, nem nyereségérdekelt és kereskedelmi elemekből álló – médiarendszer kiépítését.” http://www.mkogy.hu/naplo35/266/2660068.htm *(Letöltés ideje: 2012. november 22.)*

[40] A témáról részletesen lásd Gálik M. – Polyák G. (2005): *Médiaszabályozás.* KJK-Kerszöv, Budapest; Homoki-Nagy M. (szerk.) (2012): *Médiajog 2011.* HVG-ORAC Kiadó, Budapest; Cseh G. – Sükösd M. (2001): A törvény ereje. A médiatörvény értékelése felé. In: *Médiakutató,* tavasz. 75–94.

Gönczöl Katalin

A túlélő börtön

„Nem az ellenséges légkör, nem a gyűlölet, nem a nap mint nap ismétlődő megaláztatás, az emberi méltóság sárba tiprása az, ami őrületbe kergetheti a rabot, hanem éppenséggel az űr, maga a nihil, a közömbös világmindenség emez irtóztató lenyomata, az, hogy teljesen mindegy, ki mit csinál, mivel tölti az idejét, mire gondol, mit hisz, semmi nem számít, elég az, hogy be van ide zárva, a többi se nem oszt, se nem szoroz, a többi smafu.
Igen, az ember smafu. Nehéz, nagyon nehéz ezt elviselni."[1]

A bűn és bűnhődés története sajátos aspektusból tükrözi a civilizáció történetét. A történelemben nyomon követhető, hogy az adott korban mit tartottak káros, ön- és közveszélyes tömegjelenségnek, hogyan ítélték meg annak súlyosságát, hogyan folytatták ellene a küzdelmet, mekkora volt az emberi élet, testi épség, az emberi méltóság értéke, hogyan gondolkoztak a tulajdon szentségéről, a munka becsületéről, a kisebb-nagyobb társadalmi és közösségi, kiscsoportos konfliktusokról, és hogyan választották meg ezek kezelésének, megoldásának módját. Ezeknek a folyamatoknak az értékelésében tükröződik a társadalom morális arculatának változása is. Ezt az igencsak összetett folyamatot csak részben képes leírni a büntetőjog története, hiszen a büntetőjog-dogmatika és a büntető igazságszolgáltatás szakmailag zárt, főleg az intézménytörténetre összpontosító logikai rendje nem képes átfogni a civilizációnak mindazokat a szegmentjeit, amelyekben a mindenkori bűn (a büntetőjogilag tiltott viselkedés) kialakul, változik, termelődik, majd újratermelődik. De arról sem tájékoztat, hogy a mindenkori büntetőjogban intézményesült reakciók, azaz maguk a büntetések hogyan illeszkednek az adott kor társadalmának a büntetéssel és jutalmazással kapcsolatos, hétköznapi erkölcsi kultúrájába.

Mezey Barna *Régi idők tömlöcei* című könyve,[2] majd pedig akadémiai doktori disszertációja[3] átlépi a szokásos jogtörténeti elemzések hagyományos szakmai határait. Mindkettő kivételesen széles látókörű kortörténeti lenyomat, társadalomtörténeti munka. Bizonyítékul álljon itt egy szokásosnál hosszabb idézet az utóbbi téziseiből:

---

[1] Darvas I. (2001): *Lábjegyzetek.* Európa Kiadó, Budapest. 204.
[2] Mezey B. (2010): *Régi idők tömlöcei.* Rubicon Könyvek, Budapest.
[3] Mezey B. (2009): *A munkáltatás szerepe a büntetés-végrehajtás történetében. (A fenyítőházi modelltől a rabdolgoztató házakig). (Letölthető: http://real-d.mtak.hu/279/4/MezeyBarna_5_mu.pdf)* A disszertáció *A fenyítőházak forradalma. A modern büntetésvégrehajtás alapvetése Európában* címmel a Gondolat Kiadó gondozásában, 2013-ban jelent meg.

„A 17. és 18. században nagy sebességgel terjedt el a kontinensen a fenyítőházi modell. Ez a rendészet és a büntetés-végrehajtás határvidékén kiformálódó intézmény korábban nem ismert vagy legfeljebb ötlet szintjén megfogalmazott princípiumokat épített be a szegénygondozásba, hogy azután transzformálva továbbítsa azokat a büntetés-végrehajtásnak. A fenyítőházak felállításával a hatóságok a kriminálisok nagy tömegéből kisebb-nagyobb sikerrel megkísérelték leválasztani a csekélyebb súlyú bűnelkövetők, a deviánsnak tűnő magatartást tanúsítók, valamint a szegények rétegeit. Ez az új rendészeti-büntető áramlat a társadalom számára hasznossá formálás, a jobbítás, a nevelés, a meggyőzés, az oktatás és a lelki gondozás céljait kitűzve, a társadalomba történő visszavezetés, lényegében egy korai »reszocializációs« gondolat körvonalait rajzolta meg. A koncepció erőteljesen hangsúlyozott vonatkozása volt a fogvatartottakkal végeztetett munka, mely egyszerre volt eszköz és cél. A fenyítőházi rezsimmel érkezett a börtön zárt világába a szervezett munkáltatás… Ezzel lényegében megteremtette a modern büntetés-végrehajtás eszméjét. Nem egyenes úton és főképpen nem rövid időn belül történt ez meg, de nem tagadható alapozó szerepe. Forradalmi változásokat azonban a befogottak és elítéltek tekintetében érlelt meg ez a néhány évszázad a börtönügy terrénumában. A társadalomba történő visszavezetés céltételezése az új mozgalom legfontosabbnak tekinthető vezéreszméjévé a »becsületes karaktert« tette, amely a tömlöc korábbi, megbecstelenítő hatásával szemben óvni próbálta a fogvatartott tisztességét… a protestáns munkaethoszt képviseli ugyan, hogy bűnnek tekintették a tétlen szegénységet, de a jobbítás, nevelés, visszatérés eszméje megakadályozta, hogy az emiatt bezártakat hagyományos értelemben vett bűnözőként kezeljék… a »becsületes karakter« pedig a korábbi feudális bűnöző felfogás, a törvényen kívül került és jogfosztott pária alakja mellé odaállította a jogokkal rendelkező fogvatartott modelljét.”[4]

Mezey gondolatmenetét követve a kérdés most már az, hogy miképpen fejlődött tovább az általa bemutatott modern és humánus büntetés-végrehajtás eszméje és gyakorlata. A tömlöcből kifejlődött börtön intézménye igen elterjedtté vált és máig végigkíséri a civilizációt. A végrehajtandó szabadságvesztés-büntetés mélyre eresztette gyökereit, máig fontos és változatos társadalompolitikai feladatokat lát el. Az eredeti elképzelés szerint a munkára szoktatás, a „becsületes karakter” kiformálása, a nevelés, a sikeres reintegráció a társadalomba való visszavezetést, végső soron *a bűnözés csökkentésé*t eredményezné. Ezzel az illúzióval azonban igen hamar le kellett számolni. Mások mellett *Foucault* hívta fel a figyelmet arra, hogy a börtön *igencsak sikeresen termeli ki a bűnözést,* a törvénytelenségek specifikus típusát, a politikailag vagy gazdaságilag kevésbé veszélyes, bár elvileg hasznosítható formáját. A börtönnek sikerült kitermelnie egy társadalom peremére szoruló, ám központilag ellenőrzött vagy legalábbis ellenőrizhető közeget.[5] Kutatásaim során magam is arra a következtetésre jutottam, hogy a totális intézmény körülményei között a munkára szoktatás, a börtön szakmai vezetése által kedvezőnek szánt erkölcsi befolyás az esetek többségében legfeljebb a börtönkapuig tart. Tartós személyiségváltozás ugyanis az elítéltek többségénél sem a valláserkölcsi befolyással, sem a nagy és sokirányú szakértelemmel kidolgozott *treatment* (más néven klinikai modell) vagy a börtönpedagógia alkal-

[4] Mezey 2009: 8–9.

[5] Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Gondolat Kiadó, Budapest. 378.

mazásával, sem az iskolai oktatással, sem a katonai rend szerinti rendszerességre szoktató börtönbeli életmóddal nem érhető el.[6]

Az elítéltek egymásra hatása – a legnemesebb szándékok és az emberrel foglalkozó speciális tudományok adaptálása ellenére – minden más befolyásolási kísérletnél erősebbnek bizonyul. A bűncselekmény elkövetésekor ugyanis az elítéltek túlnyomó többsége közel azonos szociális környezetben él, azonos vagy nagyon hasonló életmód és kultúra hatására válik elkövetővé. A közös múlt igen erős csoportképző tényező, ebből alakul ki a *börtönszubkultúra.* Ebben a közös értékvilágban hierarchikus rendben szerveződő csoportok alakulnak ki: a fogvatartottak közül a legtapasztaltabbak, a legerősebbek, a vezéralakok határozzák meg a börtön belső informális rendjét. Ehhez kell alkalmazkodnia azoknak is, akik ettől eltérő kulturális, szociális környezetből származnak, és a többséghez képest más erkölcsi értékeket képviselnek. *Minél zsúfoltabb egy börtön, annál nagyobb az egyén felett a börtönszubkultúra hatalma*. A „túléléshez" az informális hierarchiában minden elítéltnek még jó időben meg kell találnia a védelmet nyújtó helyet. A börtön totális rendszerében tehát kettős – a formális és az informális – „rendhez" kell alkalmazkodni.

A büntetés-végrehajtási hatóságok állománya a mindenkori hatalmat képviseli, emiatt a totális intézmény működtetésének felelőseként kell eljárnia. Ennek ellenére nem tekinthet el a másik, ellentétes kultúra jelenlététől, és hivatását csak akkor tudja betölteni, ha azzal – persze a törvények betartása mellett – valamilyen módon együttműködik.[7] A büntetés-végrehajtási hatóságok tagjai maguk is a fegyveres szervek hivatásos állományához tartoznak, szolgálatteljesítésük nyomatékos feltétele a törvényben meghatározott jogi korlátok vállalása és eltűrése. Munkaköri kötelezettségüket katonai hierarchiában, szigorú alá-fölé rendeltségi viszonyban teljesítik. Úgy látják el a szolgálatot, hogy munkaidőben össze vannak zárva azokkal az elítéltekkel, akik maguk között is kialakítottak valamilyen informális rendet. A gyakorlatban e két egymással ellentétes érdekeltségű totális rendszerben működő csoport egymásra van utalva, napról napra történő zavartalan „együttműködésük" a külvilágtól és a nyilvánosságtól elzártan valósul meg.

Ebben a sajátos helyzetben a jogállami követelmények betartása érdekében folyamatos külső *alkotmányos kontroll*ra van szükség. Ennek egyik legfontosabb módja az emberi jogok gyakorlásának rendszeres ellenőrzése. Ez korántsem csak az elítéltek börtönökben gyakorolható jogainak érvényesítésére terjed ki, hanem a büntetés-végrehajtási hatóságok képviselőinek emberi jogi helyzetére is. Ha ugyanis az eljáró hatóság tagjai a hierarchikus rendszerben kiszolgáltatottak, akkor ennek megfelelően viselkednek azokkal szemben is, akiknek ügyeiben eljárnak, akikről

[6] Gönczöl K. (1991): *Bűnös szegények.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 65–108.

[7] Ennek egyik szélső példája Svédországból: „A kábítószerrel hatékonyan csökkenthető az idegesség, és az amfetaminfüggő, aki megkapja a napi adagját, fog egy pornómagazint, és eltűnik a zárkájában maszturbálni. Egy drogmentes börtönrendszer káosszal fenyegetne és a pattanásig feszült idegek komoly veszélyforrást jelentenek. Mindez természetesen új követelményeket támasztana az őr személyzettel szemben, amelyekre nincsenek felkészülve. Ha az elítéltek nem ütnék ki magukat különféle narkotikumokkal, akkor a büntetés-végrehajtás kénytelen lenne fejleszteni a módszereket, és továbbképezni az embereit. Olyan áron, amit mi, a társadalom nem akarunk megfizetni." Vö. Roslund–Hellström (2011): *Három másodperc. Tényregény.* Animus Kiadó, Budapest.

gondoskodni kötelesek, akikről – hatalmi helyzetüknél fogva – döntéseket hoznak. *A hatóságok és a nekik kiszolgáltatott elítéltek jogainak és kötelezettségeinek időről időre történő egymásra vetítése alapján alakítható ki a börtönök jogállami működésének „diagnózisa", majd a rendszer működését biztosító jogszabályok és gyakorlat korrekciója.*[8]

A börtönben „nevelődő" bűnöző-utánpótlás az ott folyó *reintegráció és a rehabilitáció* sikertelenségének eredménye is. A börtönnépesség többsége tipikusan hosszabb bűnözőkarrier után, bűnismétlőként vagy visszaesőként többnyire vagyon elleni bűncselekmények miatt tölti végrehajtandó szabadságvesztését. A társadalom perifériájáról érkező, alacsony iskolai végzettségű, szaktudással nem rendelkező, munkanélküli személyekről van szó, vagy olyanokról, akiknek még soha nem volt munkaviszonya. Számukra még nehezebb olyan, a szabad munkaerőpiacon hasznosítható szakismeretet biztosítani, mint a hasonló szociális adottságú, de nem büntetett előéletű, igen népes sorstársaiknak. Ezért a börtönbeli munkáltatás célja ma inkább a börtönrend fenntartása, a börtönártalmak csökkentése, a börtönkeresmény biztosítása. Ezek persze önmagukban nem lebecsülendő, igen jelentős szakmai célkitűzések. Megvalósításuk érdekében azonban igen nehéz olyan befektetőt találni, aki az azonos adottsággal rendelkező, de büntetés hatálya alatt nem álló munkanélküliek foglalkoztatása helyett történetesen a börtönökben szeretne rentábilis munkahelyet teremteni. Az oktatás, a szakképzés lenne voltaképpen a legjobb befektetés azoknak az elítélteknek a számára, akiknek hosszabb tartamú szabadságvesztés-büntetése alatt új, eddig esetleg ismeretlen világ tárulkozna ki, például az informatikában.

A börtönbüntetés letöltése után, a börtönszubkultúra és a reszocializációs kísérletek befolyása alatt álló személyiség a kettős totális rendszer zárt világából hirtelen a nagy szabadság állapotába kerül, általában ugyanabba a társadalmi környezetbe, amelyben eddig élt. Eleinte le kell küzdenie a „prizonizációs tériszonyt", amely akár több héten át is tarthat, és amely a hétköznapi tájékozódó képességére is kihat. Szerencsés esetben visszafogadja a családja, és segíti a kezdeti nehéz napok átvészelésében. Itt azonban hosszú távon ugyanazok a hatások érik, mint a bűncselekmény elkövetése előtt. A tágabb környezetben azonban biztosan el kell viselnie a börtönviseltekkel szemben hagyományosan kialakult társadalmi előítéletet. A közvélemény mindig súlyosabban ítélte meg a „vesztest", azt, aki már megbűnhődött, mint azt, aki a bűnöző életmód ellenére elkerülte a felelősségre vonást. A szabadulónak a munkaerőpiacon elvileg segítségére lehet a hivatásos pártfogó, a börtönstigma miatt azonban az azonos munkavállalói adottságokkal rendelkezők népes körében jelentős hátránnyal indul. A kör számára előbb-utóbb bezárul. A társadalom perifériáján a napi megélhetés gondjai, a káros szenvedélyek és szokások, valamint az érvényesülési vágy, a kialakult börtönkapcsolatok egyre inkább az illegális megoldások felé sodorják. Még akkor is így alakul a helyzete, ha tisztában van azzal, hogy börtönviseltként már a hatóság látókörébe került, tehát a lebukás kockázata számára a korábbinál sokkal nagyobb.

[8] E hipotézis az alapján folytattuk le 1997-ben az Országgyűlési Biztosok Hivatalában az első átfogó börtönvizsgálatot. Az állampolgári jogok biztosának jelentése a büntetés-végrehajtási szerveknél – különösen a szolgálatot teljesítő hivatásos állományú személyek emberi jogi helyzetére – végzett vizsgálatáról. OBH 8631/1997. Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest. 1997.

Már a középkorban hittek a *büntetések visszatartó hatásá*ban. Ezt igazolják Mezey Barna könyvének elemzései is a nyilvános kivégzésekkel, testcsonkító és más fizikai fegyelmező büntetésekkel kapcsolatban.[9] Később azonban egyre csökkent a börtönbüntetések preventív hatásába vetett hit. Vajon ezzel kapcsolatban ma is él a generális prevenció illúziója? Eddig voltaképpen sem a büntetőjognak, sem kriminológiának nem sikerült egyértelműen igazolnia azt, hogy pusztán a büntetéstől való félelem tartja vissza az emberek túlnyomó többségét a bűncselekmények elkövetésétől.[10] Egyesek szerint a börtönök félelmetes épületei ma inkább a biztonság és a szorongás, mint az elrettentés szimbólumai. A magas börtönfalaknak és a látványos rácsoknak sokféle üzenete lehet. *Osborne* szerint a börtönfalak nem feltétlenül azért állnak, hogy onnan a fogvatartottak ne szökjenek meg, hanem azért, mert a társadalom nem kíván közvetlenül szembesülni a falak mögötti, saját maga által „termelt" szégyennel. A többségi szakmai vélemény szerint azonban ezek az építmények inkább a biztonságos fizikai védelmet szolgálják. Azt jelzik, hogy azoktól, akiket ide bezárnak – legalább addig, amíg ott tartják őket –, nem kell tartani, mert az erre hivatottak gondoskodnak biztonságos őrzésükről.[11]

A börtönbiztonságnak még ma is a *panoptikum* a szimbóluma. A XVIII. századtól a börtön általában panoptikumrendszerben épült, amely egy központi helyen lévő őrtorony köré épített épületegyüttes. Az őrtoronyból a cellák, a folyósok, az udvarok és a falak, így a teljes fogva tartott népesség ellenőrizhető. *Foucault* szerint a panoptikum olyan hatalmi eszköz, amely alkalmas az emberi viselkedés teljes ellenőrzésére.[12] A panoptikum egy ésszerű építkezési stílusból mára az emberi magatartás teljes ellenőrzésére képes rendszerré vált. Általa a mindenkori hatalom az ember által végrehajtott lehető legkisebb ellenőrzés igénybevételével, a lehető legalacsonyabb költséggel, a leghatékonyabb módon gyakorolja az elítéltek feletti kontrollt. A korszerű technika lehetővé teszi, hogy egy gombnyomásra nyíljanak vagy záródjanak a cellaajtók, a térfigyelő kamerák behálózhatják nemcsak a falakat, a folyosókat, a közös helyiségeket, hanem a cellákat is. Elektromos riasztással elháríthatóak a rendkívüli események. Ebben a rendszerben megszűnik az ember magánszférája. A korszerű technika jóvoltából a totális intézményekben minimálisra csökkenthető az emberek közötti kapcsolat, növekedhet a hatalomnak való kiszolgáltatottság. Az általános tapasztalatok szerint ugyanakkor nem csökken a technikai fejlődéssel igen találékony módon lépést tartó börtönszubkultúra uralma és hatása.[13]

Ennyi káros következmény bemutatása után felmerül a kérdés, hogy milyen társadalmi, hatalmi tényezők hatására lett egyre virulensebb intézménnyé – a XVII–XVIII. században jelentős civilizációs fordulat és humánus reform eredményeként – a fenyítőházból kialakult modern börtön. A válasz talán abban fogalmazható meg, hogy a börtön, a megnevezésében változatlan intézmény kaméleon módjára képes volt alkalmazkodni a mindenkori politikai, társadalmi, gazdasági követelményekhez és körülményekhez. A XVIII. században épült, ma is működő börtönökben már csak az épület régi, a falakon belül tartózkodók összetételét, a rezsimet,

[9] Mezey 2010: 8–19.
[10] Vö. Duff, A. – Garland, D. (1994): *A reader of punishment.* Oxford University Press, Oxford. 25–27.
[11] Osborne, Th. M. (2010): *Within prison walls.* The Echo Library, London. 132–139.
[12] Foucault: i. m. 218.
[13] Vö. Roslund–Hellström: i. m.

a szabadulás utáni integrációs esélyek támogatását a mindenkori büntető- és kriminálpolitika határozza meg. Napjainkban, egyes országokban éppen az 1980-as évek óta folytatott büntetőpolitika átalakulásának lehetünk a tanúi.

Számos szakértő szerint több mint három évtizede kezdődött el az a paradigmaváltás, amelyet általában „új pönológiának" neveznek. Ennek lényegét sokan a kockázatelemzés térnyerésében látják. Ez a büntetőpolitika a korábbi hagyományokkal szakítva már a biztosítási üzlet szabályainak logikája szerint működik, vizsgálódásai is a biztosítási rendszerben alkalmazott valószínűségi mutatókon alapulnak. Az ilyen büntetőpolitika egyik fő funkciója a *„közbiztonsági kockázatot" jelentő embercsoportok kiszűrése.* Az új szemlélet alapvetően befolyásolja a törvényhozást azzal, hogy kiterjeszti a büntetéssel fenyegetett cselekmények körét, átalakítja a felelősségre vonást, az egész büntető igazságszolgáltatás és büntetés-végrehajtás működését. Egyes szakértők szerint a büntetőeljárásban a bűnösség vizsgálata mellett egyre jelentősebb szerepe van a „veszélyesség" diagnosztizálásának és prognosztizálásának. Ebben a szemléletben a kriminálpolitika célkitűzése is megváltozott. Többé nem a bűnözés csökkentésére törekszik, hanem a közbiztonsági viszonyok technikai értelemben vett karbantartására. Korábban a visszaesési mutatók jelezték a büntetőpolitika sikerét vagy kudarcát, ezt mostanában a büntetőpolitikát megvalósító intézmények (a nyomozó hatóság, a bíróság, az ügyészség, a büntetés-végrehajtás) működésére vonatkozó hatékonysági mutatók váltják fel. *Malcolm M. Feeley és Jonathan Simon* kriminológus szerint az „új pönológia" szinte minden hagyománnyal szakított, és áttért a biztosítási matematika rendszeranalízisére.[14] Ez a váltás a bűnözés mint társadalmi jelenség újraértelmezésével járt együtt. A hagyományos felfogás szerint a bűncselekményt a bűnelkövető és a vele szemben normatív elvárásokat megfogalmazó közösség viszonyában kell vizsgálni. Most a figyelem középpontjába a büntető igazságszolgáltatás és a népesség egy meghatározott szegmentje közötti viszony alakulása került. Számos országban úgy vélik, hogy *a büntetőpolitika elsődleges feladata a nagy közbiztonsági kockázatot jelentő csoportok kontrollal megvalósuló menedzselése.*[15] Erre kiválóan alkalmasnak bizonyult a XXI. század börtöne, az az intézmény, amelyet még néhány évtizeddel korábban csak a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőivel, a többszörös visszaesőkkel, különösen a súlyos erőszakos visszaesőkkel szemben alkalmaztak. *Az új, kontroll alapú büntetőpolitika a mindenkori bűnözés alakulásától függetlenül a társadalmi fegyelmezés eszközeként használja a végrehajtandó szabadságvesztést.* Ennek eredményeként a modern civilizáció egyes országaiban eddig soha nem látott mértékben növekszik a börtönnépesség. Főleg azokban, amelyekben a szociális, kulturális és etnikai alapú társadalmi feszültségek megoldására elsősorban a kriminálpolitika eszközeit alkalmazzák. A börtön mindezekre nyilvánvalóan alkalmatlan, sőt kontraproduktív intézmény, emellett a leg-

[14] Feeley, M. M. – Simon, J. (2006): The New Penology: Notes on the Emerging Strategy of Corrections and Its Implications. *Criminology,* Vol. 30. Issue 4. London. 449–614. Vö. A hazai irodalomban Borbíró A. (2011): *Kriminálpolitika és bűnmegelőzés a késő modernitásban.* PhD-disszertáció. Budapest. Vö. Gönczöl K. (2009): Veszélyeztetők és veszélyeztettek a jelenkori kapitalizmusban. *Élet és Irodalom,* szeptember. 18.

[15] Vö. Gönczöl K. (2011): Mire jó a büntetőpolitikák nemzetközi összehasonlítása? *Élet és Irodalom,* szeptember 30.

költségesebb is. Modellértékű példaként az Egyesült Államok büntetőpolitikai gyakorlatát szokták említeni, amelyben 1975 és 2000 között a legpesszimistább empirikus elemzők szerint sem növekedett – sőt egyes kutatók szerint 10%-kal csökkent – az erőszakos bűnözés, mégis ötszörösére nőtt a börtönnépesség. Egy elítélt fogva tartása az államnak évente 20 000 dollárjába kerül, ami több mint bármelyik állami egyetem éves tandíja. Az Egyesült Államok büntetőpolitikai klímaváltozását jól jellemzi a hagyományos európai tendenciákkal való összehasonlítás. 1975 előtt Amerika börtönnépessége alig haladta meg a nyugat-európai átlagszínvonalat. Százezer lakosra ott is, itt is 100 körüli elítélt jutott. 35 évvel később a nyugat-európai átlagszínvonal valamelyest csökkent, az amerikai viszont hétszeresére növekedett.[16]

Napjainkban, a posztmodern társadalomban a kriminálpolitika általános felértékelődésének lehetünk tanúi. Ennek okait a börtönökkel összefüggésben *Zygmunt Bauman* a következőkben jelölte meg:

„A börtönök építése, a börtönbüntetés hosszának növelése, az államnak az egyéb társadalmi problémákkal való küzdőképtelenségének elismerése valójában sikeres pótcselekvés, olyan egyedüli eszköz, amellyel itt és most személy- és vagyonbiztonságot ígérhetett a polgároknak, miközben nem képes megmenteni azokat a globalizáció hatásaitól."[17]

Bauman szerint, míg a globális folyamatok okozta, igen veszélyes bűncselekményeknek még a pontos meghatározása is várat magára, addig az aktuálisan üldözendő közönséges bűncselekmények túlnyomó többsége helyhez és időhöz kötődő tradicionális bűntett, olyan, amelyet leggyakrabban a társadalom kirekesztettjei követnek el. Az állam valójában csak velük szemben ígér védelmet, így a leghatékonyabban csak velük szemben gyakorolja a bűnözéskontrollt. A területenkívüliséget élvező, globalizált elit viszont ma még szinte érinthetetlennek tűnik.[18]

A fenyítőházat mint a mai börtön történelmi előképét olyan sajátos fegyelmező szegénygondozó helynek szánták, ahol a csekélyebb súlyú bűncselekmények és más, a tétlenséggel vagy az „elítélendő" szegénységgel összefüggő bűntettek, devianciák elkövetőit neveléssel, meggyőzéssel, oktatással, lelki gondozással becsületes munkás életmódra szoktatják. Úgy tűnik, hogy a XXI. század börtönei – a kezdeti nemes célok hangoztatása nélkül – újra ellátják szegénykontrollfunkcióit. A büntetés céljára és feladataira tekintettel viszont a börtön a mai büntetési rendszerben az a legszigorúbb szankció, amelyet a legsúlyosabb bűncselekmények és a legveszélyesebb elkövetőkkel szemben *ultima ratió*ként alkalmazhatnának. Ez a két egymással antagonisztikus ellentmondásban lévő célkitűzés alapvető jogállami értékeket sért, és szerencsés esetben sérti a társadalom igazságérzetét is. Egyébként a szociálpolitika helyett alkalmazott büntetőpolitika hosszú távon nemcsak a társadalom szociális kettészakadásának folyamatát gyorsítja fel, hanem *olyan bűnözési folyamatokat is elindíthat, amelyek magát a demokratikus rendet veszélyeztetik.*

[16] Vö. Gönczöl K. (2010): Pesszimista jelentés a posztmodern büntetőpolitika klimatikus viszonyairól. *Mozgó Világ,* 4. 12–22.

[17] Bauman, Z. (2000): Social Issues of Law and Order. *British Journal of Criminology,* Vol. 40. 215.

[18] Bauman: i. m. 205–221.

Herger Csabáné

Fábiánék esete Toth Jánossal

Adalékok a házassági vagyonjog XIX. századi történetéhez

A vőrendelő okirat

A történet 1825-ben kezdődött. Főszereplői *Fábián István,* a kis-szentmártoni jobbágy, akinek három lánygyermeke született; felesége, *Fábián Istvánné,* született *Peti Zsuzsa,* valamint az elsőszülött leány, *Anna* és házastársa, *Toth János.* Mellékszerepben feltűnik a két kisebb leány, *Zsuzsa* és *Eszter* is, illetve annak a leánynak a későbbi férje, aki kettejük közül előbb köt majd házasságot. *Toth János*t és az utóbbi férjet az atya vőül fogadta – hogy a férfikéz hiányát a családi gazdaságban pótolja. Minderről a Dráva menti Vajszlón, 1825. január 17-én írásba foglalt vőrendelő okirat[1] tanúskodik.

A fenti okirat egyrészt az atya és az anya halála esetére szóló rendelkezés, másrészt a családi vagyonközösségbe fogadott vő(k) és a szülők közötti kapcsolatot rendezi úgy, hogy a vő(k) maguk nem is szerződő felek. *Anna* és *Toth János* a záradék szerint ekkor már házas volt, és az atya *„házába szállt". „Egy kenyéren",* azaz közös házban és háztartásban, vagyonközösségben éltek és gazdálkodtak.

A XVIII–XIX. században a család összetétele szempontjából elkülöníthetőek voltak a kiscsaládok, a konszangvinikus egyenes ági rokonok életközössége, a törzscsaládok, amelyek két szoros gazdasági és életközösséget megvalósító kiscsaládból álltak, valamint a *nagycsaládok,* melyek három vagy több generációt, esetleg oldalági rokonokat is felölelő kooperációk voltak. A jobbágyok, majd parasztok körében a nagycsalád alapját a családi vagyonközösség képezte. Egységüket a külvilág felé az *„egy kenyéren", „egy són", „egy marhán", „egy tűz alatt"* vagy az *„egy házban"* élni kifejezések jelezték. A nagycsalád (többek között) Baranyában, *Fábiánék* szűkebb hazájában is jellemző forma volt. Sőt, *Faragó Tamás* történeti-demográfiai vizsgálatai azt igazolják, hogy a XIX. század első harmadában, az okirat keletkezésének idején a bonyolultabb családszerkezetek száma átmenetileg megnőtt ezen a vidéken.[2] *Bónis György* szerint vagyonközösségi jellegük csak a XIX. század második felében, az ősiség felszámolása következtében

[1] BML II/429/1872 ügy iratcsomójához csatolt szám nélküli végrendelet.

[2] Faragó T. (1983): Házasság, család, háztartás és rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján. *Ethnographia,* 2. sz. 216–255 és Faragó T. (1977): *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828.* Történeti statisztikai tanulmányok. 3. 105–214.

enyészett el,[3] és maga a nagycsalád is egyre ritkábban fordult elő. A törzscsaládok átmeneti kategóriaként, a nagycsaládok felbomlásával vagy a kiscsaládok kibővülésével jöttek létre. A vagyonközösség azonban az együtt élők kapcsolatából itt hiányzott.

pro memoria
Én alol is megnevezendő kis-szentmártoni lakos Fábián István a mai alol megírt napon s esztendőben Vajszlóból házamba Anna nevű leányom férjének szállott Toth János vőmmel ilyen felbonthatatlan egyezségre léptem, hogy az én és feleségem halálunk után, hogyha házamnál megmarad, minden néven nevezendő jószágomban s ecéláimban feles fog lenni. Ingóságomnak másik fele része pedig, minthogy még egy vőre van szükségem, azé a leányomé legyen, amelyre a kettő közül házamban előbb férj száll. Minthogy több vőre nincs szükségem, a harmadik leányomnak, azaz aki utoljára marad a férjhez menetelbe, már az okán, mellyik legyen, ki kell menni a házból. Ha szerencséje lesz, az fog kapni 80 azaz nyolcvan forintokat pénzben és egy hasas marhát, ha pedig vagy férjhez nem akar menni, vagy szerencséje nem jön, abba az esetbe a két vők, övék lévén annak a része is, halálig tartoznak szükségesen tartani s ruházni.
Hogyha Anna leányom meghal, Toth János vőm mint örökös fiam házamba újra kedve szerint való feleséget hozhat, abba az esetbe pedig, ha én vélem nem egyezne vagy egy kenyéren nem szeretne lenni, ha házamban marad, egyik fertályomat, valamint én és feleségem halálunk után minden jószágomnak felét örökösen neki vallom. Ha pedig Toth János vőm engem elhagy, semmit sem fog kapni, abban az esetben pedig, ha leányom mag nélkül meghalna, és nem tetszik a vőmnek a házamnál maradni, egy esztendős tinó borjúval bocsátom el.
Amég pedig csak nehezen a házamban magam leszek az igazgató, megkívánom, hogy mind engem mind feleségem halálunkig megbecsülljenek, s ha erőtlenkedünk, szükségesen tartsanak, hogy ezek igy legyenek, akarom, s meghagyom.

Kelt Vajszlón 1825. január 17-dik napján

Fábián István, valamint három tanú a részéről
Fábián Anna, részéről is három tanú
Mivel előtte ezen házasok megesküdtek volna, ez az egyezséglevél a tanúk hallatára felolvastatott és általuk mindenben helyben hagyatott.

Fábiánék esetében 1825-ben egyelőre két generációról volt szó, hiszen *Anna* friss házas volt az okirat szerkesztésekor. Az atya azonban, mivel *„még egy vőre szüksége"* volt, annak a leányának a férjét is vőül fogadta, akire a kettő kisebb közül *„házában"* előbb férj szállt, bár szó sincs arról, hogy a szerencsés jövendőbeli férj ebben vele egyezségre jutott volna. Bár az érintettek száma a még hajadon lánnyal együtt is csak hét, úgy tűnik, *Fábiánéknál* az atya családfői hatalma alatt álló nagycsaládról volt szó.

[3] Bónis Gy. (1941): Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. *Társadalomtudomány,* 291.

Maga az okirat számos kérdést felvet. 1. Mit értettek közszerzemény alatt az okirat keletkezésekor, illetve az abból következő osztályos per idején? Kinek a tulajdonáról rendelkezett *Fábián István?* 2. Hogyan tehette ezt felesége nevében annak aláírása nélkül? Elfogadta-e az özvegy a végintézkedést? 3. Kit tett(ek) örökössé? A vőket vagy a leányokat? 4. Mikor állt be a vőrendelő okirat joghatálya? Az atya halálát vagy mindkettejük halálát követően? Ennyi jogi bizonytalanság után meg sem lepődik az olvasó, amikor az atya harmadikként férjhez menő leánya örökrészéről rendelkezik. Miután a két vőn kívül *„többre nincs szüksége”,* neki vajmi keveset juttat. *„Szerencséje”* ugyan megjött, azaz ő is férjhez tudott menni, tudjuk meg a későbbi ügyiratokból, kiházasításként az atya ingó vagyonából – hajadoni joga alapján – csak 80 forintot és egy hasas marhát kapott. Nos, *Fábián István* nem számolt azzal, hogy özvegye 1850-ben egyet nem értését fejezi ki az okirattal szemben, és ezzel majd' negyedszázadnyi családi perpatvar veszi kezdetét.

Az osztályos per

A családi vagyonközösség az atya rendelkezése szerint csak azután szűnt volna meg, miután felesége is meghalt. Ennek megfelelően az atya elhunytát követően a feleség és a gyermekek a vagyonközösség jogán a családi vagyonba léptek, és továbbra sem osztották azt fel. Legidősebb fiú hiányában a legidősebb leány vőül fogadott férje, *Toth János* lett a család feje és a testvéri osztatlanságban lévő vagyon kezelője. *Fábiánné,* mint ahogy ez megszokott volt, továbbra is férje nevét viselte. A végintézkedést férje halálakor kifejezetten ugyan nem fogadta el, nem is tiltakozott ellene. A családi házában maradt, hiszen egyrészt özvegy volta haszonélvezeti jogot biztosított számára a férj teljes hagyatékán élete végéig, másrészt a ház nem elhunyt férje kizárólagos tulajdonát képezte. Rövid időn belül azonban a vagyon felosztását kérte. A felosztás során pedig a tulajdonjog kérdésén túl özvegyi jogára nézve is kielégítésre tarthatott igényt. S mivel békés megegyezés – az ingatlanok tárgyában – nem jött létre *Fábiánné* és elsőszülött leánya férje között, az özvegy a siklósi első osztályú cs. kir. járásbíróságon osztályos pert kezdeményezett.

Valamikor az 1850. évben *Toth János* – keltezés nélküli – beadványt[4] intézett a *„tekintetes főbíró úrhoz”* – jócskán felülcímezve őt. Hangsúlyozta, hogy *Fábián István „többet nem kívánt, mint hogy őt és özvegyét eltartsa(m)”,* és *„huszonegy évekig véle csendesen és békességesen meg is volt(am)”*. Az olvasó innen tudja meg, hogy az atya 1846-ban hunyt el. A vő elmondta, hogy *„a neki átadott gazdaságban” „huszonöt éve húzza a munka terhét”* – azaz most az 1850. évben járunk. A második lánynak, *Zsuzsá*nak a férjét, *Fóris János*t az osztály során békés megegyezéssel az okiratban foglaltak szerint már *„kielégítette”,* a harmadik lány *„80 pengő forintját megkapta”*. Az özvegy azonban – *„rossz bánásmódom előtte tűrhetetlenné válván”* – harmadik lányához, *Eszter*hez költözött. Négy tehenet már elhajtott a családi házból, most pedig *„két ökrét és tizenkét sertésit”* követelte, továbbá – bár a családi vagyont felosztása so-

[4] BML II/429/1872 ügy iratcsomójához csatolt szám nélküli beadvány.

rán az anya az ingatlanokból nem részesült[5] – *Fábiánné* azt kérte, hogy *„a polgári két fertály telek a házzal együtt osztály alá vétessék”.* Mindezt jó okkal tette: férje ugyan 1825-ben sajátjának nevezte a családi vagyont, kétségtelen, hogy hosszú házasságuk fennállása alatt felesége közszerző társa volt.

Toth János közölte álláspontját a bírósággal. Viszonyukat a *„vőfogadás”* határozza meg, amely *„felbonthatatlanul köttetett”.* Ő maga a feltételeket részint teljesítette, részint kész azt tenni a jövőben is. Napasszonya *„többet nem kívánhat”:* állítása a rossz bánásmódról hamis, jöjjön vissza, és ő kész továbbra is gondoskodni róla. A beadvány szövegezéséből nyilvánvaló: *Toth János* úgy lépett fel, mint apósa örököse – hiszen az okirat szerint ő és nem felesége volt az, aki az atya és felesége halála után *„minden néven nevezendő jószágomban s ecéláimban feles fog lenni”.*

Az elsőfokú ítélet[6] 1851. július 28-án született meg. Az özveggyel szemben alperesi pozícióban azonban nem a vő, hanem az elsőszülött lány állt: a bíróság – az okirati szóhasználattal szemben – *Annát* tekintette atyja örökösének. Az ítélet az anyának kedvezett: a bíróság megállapította, hogy a követelt 2 ökör, a 12 sertés és ezek szaporulata, valamint az ingatlanok (az osztatlan állapotban lévő külső, illetve ahhoz tartozó belső telek és házi épületek) fele része az özvegyet illeti.

A bíróság nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a feleség nevében (is) tett rendelkezés a feleség aláírása nélkül, illetve a vővel történő megegyezés a vő aláírása nélkül érvényes-e, csupán – az ítélet indokolásában – azt mondta ki, hogy aláírása hiányában az okirat *„értelme felperes nőt nem kötelezi”.* Ez az érv megfelelt a korszakban általános jogtudományi álláspontnak: a család feje ugyan a férj[7] volt*,* akit ezért döntő szó illetett a családi ügyek intézésénél, a házassági életközösség azonban nem a nő nemi alárendeltségén, hanem teljes cselekvőképességéből fakadó személyi és vagyoni önállóságán nyugodott. A magánjogi irodalom jeles képviselői[8] szerint a magyar jogtól mind *Werbőczy* korában, mind a későbbiekben idegen volt a római jogi *manus*hoz illetve a germán *Munt*hoz hasonló férji hatalom. Bár a nemi egyenjogúság elvét majd csak a századvégen, a kötelező polgári házasságot bevezető törvény miniszteri indokolásában (nem magában a törvényben) a nő bontókeresethez való joga kapcsán rögzítették,[9] a házas nő teljes cselekvőképessége korábban is megvolt. Az asszony önállóan köthetett bármiféle jogügyletet; a férj feleségét vagy a feleség férjét önálló jogi cselekményeivel nem kötelezhette,[10] bár a férj nejének a háztartás vitele körében kötött ügyleteiért felelősséggel tartozott akkor is, ha azok hasznából közvetlenül nem részesült; általában a férj feleségét meghatalmazás nélkül sem perben,

[5] Homoki-Nagy M. (2005): *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig.* Szeged. 57.

[6] BML II/429/1872 105/128. sz.

[7] A férjet a család fejének tekintő tradicionális magyar családmodell továbbélését a századfordulón jól igazolja az 1900. évi Áptk 95. szakasza és annak Zsögöd Benő által készített indokolása, de az 1928. évi Mtj. 112. § is. Lásd hozzá: Zlinszky I. (1902): *A magyar magánjog mai érvényben különös tekintettel a gyakorlat igényeire.* Budapest. 899.

[8] Szladits K. (1903): A házastársak közötti személyes jogviszony. In: Márkus D. (szerk.): *Magyar jogi lexikon.* IV. köt. Budapest. 118–120; Jancsó Gy. (1901): *A magyar házassági és házastársi öröklési jog.* Budapest. 571–573.

[9] Közli Grosschmid B. (1908): *A Házassági törvény (1894. XXXI. t.-cz.).* 2. köt. Budapest. 678–679.

[10] Frank I. (1845): *A közigazság törvénye Magyarhonban.* Buda. 333.

sem azon kívül nem képviselhette;[11] továbbá nemcsak harmadik személlyel, hanem egymással is szabadon köthettek élők közötti és halál esetére szóló jogügyletet is. *Fábián István*t családfői pozíciója nem jogosította fel arra, hogy felesége nevében jognyilatkozatot tegyen.

Az okirat és az osztályos perben hozott ítélet indokolása két tényre hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a szokásjogi joggyakorlatból kitűnő jogfelfogással ellentétes társadalmi mentalitás vagy magatartás előfordulhatott és elő is fordult. Ezek igen széles skálán mozogtak, a feleség pszichikai háttérbe szorításától az enyhe testi bántalmazáson és a nevében történő jognyilatkozatokon át a bűncselekményt megvalósító testi sértésig. Nem meglepő, hogy *Fábiánné* férje életében nem adott hangot tiltakozásának a vőrendelő okirattal szemben: *Tárkány Szűcs Ernő* szerint paraszti környezetben a kényszerítő eszközök alkalmazása a nővel szemben szokásos és elfogadott volt,[12] ahogy erről a házassági konfliktusok vizsgálata során magam is meggyőződtem.[13] Másrészt viszont az is világos, hogy az özvegy jogsérelmét bírói úton orvosolták, azaz nem a jogrenddel, hanem a jogsértő magatartással szemben vetődik fel kritika. *Fábiánék* esetét a férj családfői jogállásából fakadó jogosultságot túllépő jogtalan eljárás példájaként be lehet mutatni, de a XIX. század végi feminista jelszavakhoz hivatkozási alapot – az orvoslás miatt – nem adhatott. Bár a magyar feminista mozgalom követelései között[14] a nő családjogi jogállásának javítása is szerepelt, elsősorban mentális-kulturális változást, másodsorban jogi reformokat sürgettek, és ez utóbbiak körében a házassági vagyonjog területe nemigen került elő. Pontosan azért nem, mert a feleség személyi és vagyoni önállósága eddig is biztosítva volt.

A járásbíróság ítéletét másodsorban arra alapította, hogy *„elhunyt férj életben lévő közszerző nőjét az 1840. évi VIII. tc 8.§ világos értelmében a közszerzemény fele részéből végrendelet által sem zárhatja ki”. Gojzesti Madarassy János* nem sokkal *Fábiánné* és lánya pere előtt, 1845-ben publikált művében a házastársak által a házasság idején szerzett vagyont hitvesi közkeresménynek nevezte.[15] A közszerzemény *(coacquisita conjugum)* tehát olyan vagyon volt, amelyet a házastársak a házasság fennállása alatt visszterhesen szereztek. Míg 1848 előtt a nemesi jogokban a közszerzemény csak kivételesen élt akkor, ha a szerzőlevélbe szerzőtársként a feleség nevét is beírták,[16] jobbágyok és polgárok között ez volt az általános.[17] Az ilyen vagyon a szokásjog és az ítélet indokolásában említett törvénycikk szerint is fele-fele részben illette meg a házastársakat, a maguk részéről szabadon rendelkeztek, és ha egyikük mag és végrendelet nélkül elhalt, minden közszerzeménye túlélő házastársára szállt. Az elsőfokú ítélet tehát azon az alapon állt, hogy a *Fábián* házaspár házasság alatt szerzett vagyonának fele részéről a férj halála esetére érvényesen nem rendelkezhetett.

[11] 1881. évi LIX. tc. 12. § és 1893. évi XVIII. tc. 7. §.

[12] Tárkány Szűcs E. (2003): *Magyar jogi népszokások.* Budapest. 41.

[13] Herger Cs. (2006): *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek.* Budapest–Pécs. 214.

[14] Lásd Jánossy G. (1911): *A feminizmus Magyarországon.* Szombathely.

[15] Gojzesti Madarassi J. (1845): *A’ magyar polgári törvénytudomány’ vázlata; Kelemen Imre, Markovics János és a’ legujabb törvények szerint köz használatra rajzolva.* Eger. 215. §.

[16] Homoki-Nagy: i. m. 35.

[17] Madarassi: i. m. 10. §.

Az indokolás harmadik és negyedik eleme a közszerzemény tárgyára vonatkozott, amely lehetett ingó és ingatlan dolog vagy jogosultság is. A bíróság megállapította, hogy *„az 1832/6ik jobbágyi telekre nézve tulajdonjogot adó t. czikk felperest férjével együtt”* érte birtokban, és ezt *„a felperesi állítást alperes szóváltásában sem tagadta, s így […] közszerző lévén […] neki a jobbágyi telekből és a házi épületekből fele rész jár.”* Tehát a hivatkozott törvénycikk hatályba lépésekor érvényes házasságban és együtt (azaz nem külön vagy ágytól és asztaltól elválasztva) éltek, ezért a volt jobbágytelek felett mindketten tulajdonjogot szereztek. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi kitételnek jogi jelentősége nem is volt, hiszen a közszerzemény esetében a szerzés ideje, illetve az együttélés a meghatározó, nem pedig az, hogy a házas felek egyike vagy mindkettejük a szerző. A két fél szerzeményei között jogi természetükre nézve különbség nem volt, kezelésükre, a felőlük való rendelkezésre, illetve megosztásukra azonos szabályok vonatkoztak.[18] Az ingókat tekintve *Fábiánné* és veje a családi egyezkedés során eredményre jutott, azonban az elhajtott 4 marhán túl neki járó 2 ökröt és 12 sertést *Toth János* a *„megtörtént osztozkodás után törvénytelen visszatartotta”,* ezért az özvegy ezekkel, valamint *„szaporodásokkal megelégítendő volt”* – szólt az ítélet.

A fellebbezés és az osztályos egyesség

A járásbíróság határozata ellen *Anna* fellebbezéssel élt. A másodfokú, helybenhagyó ítéletet a pécsi megyei törvényszék *„az ausztriai császár őfelsége nevében”* 1851. szeptember 19-én olyan módon hozta meg,[19] hogy az indokolást egy rövid mondattal kiegészítette: *„az ítélet azért is helybenhagyandó volt, mert felperesné férje által tett egyezkedésbe bár mikor is megegyezett volna, az alperes be bizonyítani nem tudta”.* Azt a tényt tehát, hogy az özvegy férje halálát követően bent maradt a hagyatékban (és csak mintegy négy évvel később kért osztályt), azaz a vőrendelő okiratba foglalt végintézkedést hallgatólagosan elfogadta, nem értékelte a bíróság úgy, hogy ezzel az egyezkedésbe *„bár mikor is”* beleegyezett volna.

Ezek után *Fábiánné* és *Toth János* 1851. október 14-én *„tekintve az atyafiságos viszonyokat”* osztályos egyezséget[20] kötött egymással. Az okirat forma szerint az özvegy nyilatkozata volt, melyet a vő nyilatkozata egészített ki, nem tekintve arra a „csekélységre”, hogy az osztályos per során mindkét bíróság *Annát, Toth János* feleségét tekintette örökösnek és őt kötelezte határozatában, sőt arra sem, hogy a házasság tartama alatt öröklés, hagyomány vagy ajándékozás útján, azaz ingyenesen szerzett vagyon nem közszerzeménynek, hanem különvagyonnak minősült.[21] A különvagyon felett a dolog természeténél fogva szabad rendelkezési joga volt a tulajdonosnak. *Toth János* eljárását ezért csakis azzal magyarázhatjuk, hogy felesége minden bizonnyal hallgatólagosan engedte át neki különvagyona kezelését és használatát, illetve a házassági terhek fedezésére az abból szedett hasznot – az ugyanis az ügyiratokból nem derül ki, hogy az átengedésben nyíltan, szerződés útján megegyeztek volna.

[18] Lásd többek között Jancsó: i. m. 728–731.
[19] BML II/429/1872 2759/2669. sz.
[20] BML II/429/1872 ügy iratcsomójához csatolt szám nélküli egyezség.
[21] Jancsó: i. m. 622.

Fábiánné és veje tehát abban állapodott meg, hogy az özvegynek közszerzeményként megítélt ingatlanrészt konkrétan mely ingatlanokban adja a vő ki. Özvegyi jogáról – meglepő módon – szó sem esett. Csak arra gondolhatunk, hogy a korábbi megegyezéssel nemcsak a közszerzeményi vagyon ingóságokból álló részére, hanem az özvegyi jogra nézve is kielégítést nyert. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy az özvegyi haszonélvezet a perben sem került szóba, és az állatokat a korábbi egyezség alapján ítélték az özvegynek. Ő azonban most a tizenkét sertésből tízzel, a két ökörből pedig eggyel megelégedett, és ezek szaporodását sem követelte, sőt *„maga és bármely törvényes örököse nevében örökre és megmásolhatatlanul”* elállt minden további követeléstől is. Az állatok természetben történő kiadása fejében 600 forintot átvett vejétől *„az alatt a feltétel alatt, hogy […] Toth János és ennek nője vagy bármely törvényes örökösei rajta(m) bármely […] keresetet ne formálhassanak”.* A vő nyilatkozata ennek a feltételnek az elfogadásáról szólt. Ha azonban azt gondoljuk, hogy a családi viszonyokban végre békesség állt be, csalódnunk kell.

A hagyatéki per

Özvegy Fábiánné a megegyezés után nyolc hónappal, 1852. július 15-én hunyt el legkisebb lánya, *Eszter* otthonában, ahova vagyonát is magával hozta. A Baranya megyei polgári törvényszék 1862. július 10-i tárgyalási jegyzőkönyvéből[22] megtudjuk, hogy ezen a napon milyen tartalommal született ítélet *Fábián Eszter Csöme Józsefné* felperes és *Fábián Zsuzsa,* valamint *Toth János* alperesek hagyatéki jogvitájában. *Eszter* pontosan nyolc évvel anyja halála után nyújtotta be a törvényszékhez örökségi keresetét, melyben anyai örökrészének kiadását kérte.

Az 1851. október 14-i osztályos egyezségben az anya maga és örökösei nevében is lemondott minden további követelésről *Toth János*sal szemben. Mivel az osztályos pert megelőző békés egyezkedés során *Zsuzsa* (és férje) is kielégítést nyert, a periratok késői olvasója – a keresetlevél ismeretének hiányában – nem látja, milyen jogalapra helyezhette *Eszter* követelését *Zsuzsá*val szemben. A tárgyalási jegyzőkönyvbe bemásolt ítélet erre nézve ugyanis nem igazít el: a keresetet alaki okból utasították el, anyagi jogi kérdést nem vizsgálva. Az indoklás nagyon egyszerű volt: az anya az OPTK hatályba lépte előtt halt meg, az *„azután keletkezett öröklési igény pedig az 1852. évi november 28-án kelt ősiségi nyílt parancs 9. §-a értelmében, melyet az ITSZ 20.§ érvényben hagyatott, az OPTK hatályba lépte napjától számítandó egy év alatt megítélendő lett volna”. „Felperes pedig a perét csak 1860. július 27-én indítván meg, a keresettől mint időn túl indítottól elmozdítandó”* volt. Az aktában több irat azonban nem maradt fenn. Bár az ügyszámból tudjuk, hogy *Fábiánék* esete *Tóth János*sal 1872-ben újabb bírósági ügyhöz vezetett, melynek iratcsomójához minden korábbi iratot előzményként csatoltak csak, a történet végét nem ismerhetjük meg. Elégedjünk meg e helyütt egy rövid tanulsággal: ha a kis-szentmártoni jobbágy 1825-ben felesége beleegyezését kérte volna a vőrendelő okirathoz, jó eséllyel halála után is békében maradtak volna családtagjai egymással.

[22] BML II/429/1872 1012. sz. tárgyalási jegyzőkönyv.

Homoki-Nagy Mária

A vagyonmegosztás szabályai[1]

A szegedi cs. kir. megyei Törvényszék 1855-ben keletkezett ítélete szerint „mind a fölperes leány, mind az alperes fitestvérekre nézve az egyenlő osztály elve ugy a nem nemesi minden ingó és ingatlan, a közös apa halálakor hátramaradt javakban, mind a pojeni nemesi részjószágban is ezennel megállapíttatik."[2]

A magyar rendi magánjog egy gyakori jogintézményére, az osztályra *(divisio),* más szóval az osztályrabocsátásra utal az ítéletnek a rendelkező része. A vagyon megosztásának szabályait nemcsak az öröklési jog szabályai rendezték, hanem a nemesi jogunk vagyonjogának a dologi jogra vonatkozó rendelkezései is. A szokásjogi rendszerünkben a nemesi családoknál általános volt, hogy a nemzetség ingatlan jószágának jelentős részét ún. osztatlan állapotban hagyták.[3] Ennek elsődlegesen gazdasági okok adták az alapját. Az osztatlan jószágot birtokolhatta az apa felnőtt fiaival együtt, ekkor apai osztatlanságról beszélünk, de az apa halála után a testvérek is dönthettek a birtok felosztásának mellőzéséről. Ilyenkor a testvéri osztatlanság következett be.

Az osztatlan jószág birtoklását, annak kezelési szabályait Werbőczy is tárgyalta a *Tripartitum* I. 40–54. címeiben. A Mohács előtti évszázadokból fennmaradt okleveleink jelentős részét képezik azok, amelyek vagyonmegosztásról tudósítanak.[4] A későbbi századok mindennapjai is azt bizonyítják, hogy a családok tagjai vagy egy törvényes öröklés kapcsán, vagy a felnőtt fiú házasságkötésekor, vagy éppen az apa és felnőtt fiai akaratából osztották meg egymás között a család birtokát képező vagyontárgyakat. Nemesi magánjogunk sajátosságából következően a birtokmegosztás nem feltétlenül eredményezte a jószág tulajdonjogának a megszerzését. Az osztálytól függetlenül a tulajdonjog mindig a nemzetségé, a családé maradt, csak a birtok joga szállt át az osztályban részt vevő családtagokra. Ez a kötött tulajdoni rendszerből, részben az ősiségből, részben az adományozás sajátosságaiból fakadt. Nem véletlen, hogy az évszázadok során igen sok per keletkezett a családi birtok megosztása közben keletkezett vitákból. Így nemcsak a birtok megosztásának szabályait igyekezett pontosítani a bírói gyakorlat, de a perjogi szabályokat is rögzíteni kellett. Ebben jelentős szerepet játszottak a Kúria ítéletei, melyeket a *Planum Tabularé*ban rögzítettek.[5]A késő rendi kor vitáinak eldöntésénél

[1] Ez a tanulmány az OTKA K 81512 támogatásával jöhetett létre.

[2] Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára (a továbbiakban: CsML Szentes) IV.B. 155. Draskovitsok osztályos pere 1853/25.

[3] „Igen gyakran a köz örökösödésre tartozó jószágokat is, bizonyos okokból, az örökösök, legalább egy ideig, osztatlan állapotban hagyják, és azoknak kormányozások egyre vagy többekre bízódik." Czövek I. (1822): *Magyar hazai polgári magános törvényekről írtt tanítások.* Pest. II. 409.

[4] Béli G. (2011): Undertaking of a Garantee towards Contracting Party in the Traditionel Hungarian Law. In: *Institutions of Legal Historyy.* Publikon Kiadó, Bratislava–Pécs. 47–66.

[5] Czövek I. (1825): *Planum Tabulare.* Buda.

kevés jogtudósunk munkái is segítségül szolgáltak. Frank Ignác írta híres művében: „A hol egygy örökséghez többen vannak, senki sem köteles maga részét közösségben hagyni; hanem akármikor osztályt követelhet."[6]

Ahhoz, hogy a vagyon megosztása megtörténhessen, mindenekelőtt vagyonleltárt kellett készíteni, és pontosan rögzíteni kellett, hogy a családnak, nemzetségnek kik azok a tagjai, akik az osztályban részt vehettek. Akár az apa életében került sor a vagyon megosztására, akár az apa halálát követően történt meg a jószág felosztása, ugyanazokat a szabályokat kellett betartani az osztályrabocsátásban részt vevőknek. Az osztály során a fiúkat és a még férjhez nem ment leányokat kellett figyelembe venni. A már kiházasított leányokat azért nem, mert a kiházasítás, azaz a hozományadás azt jelentette, hogy a leányok rangjuknak megfelelő vagyonban részesültek. A kiházasítás ténylegesen az apa és leánya közötti vagyonmegosztást jelentette, még akkor is, ha gyakran úgy érződik, hogy a leányok jóval kevesebb jószágban részesültek így az apai örökségből. A kiházasításra számos példát találunk a fennmaradt végrendeletekben.[7]

A vagyonmegosztásban részt vevő személyi kör megállapítása során az apa törvényes gyermekeit, azok korábbi halála esetén, amennyiben gyerekeket hagyott hátra, az unokákat kellett figyelembe venni. Valójában a személyi kör azonossága magyarázza, hogy a törvényes öröklés és az osztályrabocsátás miért áll egymással szoros összefüggésben. Ha Werbőczy tanítását követjük a *Tripartitum*ba foglalt szabályok szerint, akkor megállapítható, hogy a *divisio* szabályainak magyarázatába belefűzte a törvényes öröklés szabályait.[8] Ha a XIX. század jogtudósainak munkáit olvassuk, a római jogi hagyományokat ismerve a magánjog normáit a *personae, res, actiones* szabályai szerint csoportosították. Így Kelemen Imre munkájának második könyvében a vagyonjog szabályainak ismertetésénél előbb a törvényes öröklésről, azon belül is elsődlegesen a törvényes öröklés sorrendjéről, majd pedig az osztály szabályairól írt.[9] Amennyiben a vagyon megosztásával kapcsolatban perre került sor, a bíróság legelőször mindig az örökösök, osztályos atyafiak pontos megnevezését, a rokonsági fok meghatározásának bizonyítását kérte.[10]

---

[6] Frank I. (1847): *A közigazság törvénye Magyarhonban.* II. Buda. 519.

[7] Zrínyi Miklós 1662-ben kelt végrendeletében a következőkről rendelkezik: „Ami pedig még egészen fiatal leányainkat illeti, tudniillik Mária Katalint és Mária Borbálát, akik most megvannak, és akik még Isten áldásából a jövőben születni fognak, azokat sem akarjuk, hogy igaz jogaikban károsodjanak, és ki legyenek zárva atyai gondviselésünkből. Akarjuk tehát, hogy mikor Isten áldásából szeretett feleségünknek (ha életben lesz) mint anyjuknak és testvérünknek meg a rokonoknak előzetes tudtával tisztességes és családunknak megfelelő házasságra lépnek, mindegyik leányunknak teljes kielégítésül fizettessék húszezer forint birtokaink jövedelméből. Így tehát a két most élőnek negyvenezer rhénes forint. Ha pedig nem lenne készpénz, adassék nekik és írassék reájuk birtokainkból teljes kielégítés, azonkívül az ingóságainkból tartsák meg a reájuk jutó részt, amint már előbb említettük." Csiffáry G. (szerk.) (2006): *Testamentum. Magyar végrendeletek gyűjteménye.* Vince Kiadó, Budapest. 105.

[8] Magyar Törvénytár. Werbőczy I. (1896): *Hármaskönyv.* I.40.2. § „minden báró úrnak, mágnásnak és nemesnek bármi néven nevezendő apai és ősi fekvőjószágai és birtokjogai azoknak az uraknak és nemeseknek fiai, tudniillik az egy apától való testvérek között egyenlően oszlanak meg és annyi felé szakadnak szét, a hány a testvér."

[9] Czövek 366–398. *De Successione ab Intestato; de Divisione.* 419–440.

[10] „Meg kell mutatni a vérnek és jusnak közösségét, és azt is pedig tsak akkor hogy ha kérdés támad eránta, a mi az atyafi vér'tagadástól való félelem miatt, leginkább tsak akkor esik meg, midőn a Felperes

A személyi kör meghatározása után került sor a vagyonleltár elkészítésére, amelyben pontosan fel kellett tüntetni a felosztásra kerülő ingó és ingatlan jószágokat, ez utóbbi esetében a javak jogi minőségének, azaz ősi, adományos vagy vásárolt dolog feltüntetésével. A magyar magánjog kötött tulajdoni rendszere azt jelentette, hogy az ősi javak felosztásánál érvényesíteni kellett a *paterna paternis, materna maternis* elvet. Így a fiúk, illetve a leányok csak azt az ősi vagyont örökölhették meg, vagy juthattak a dolog birtokába, amely ág az adott ingatlant örökölhette. Adománybirtok esetében az adománylevél öröklési záradéka határozta meg, hogy kizárólag a fiág vagy esetleg a nőág is részesülhet egyenlő arányban a dologból. A pénzen vásárolt ingatlant a fiúk és a leányok fejenként egyenlő arányban örökölték.

A vagyonleltár elkészítését követően lehetett kialakítani az osztályrészeket. Az alapvető elv az volt, hogy minden osztályrésznek közel azonos értékűnek kellett lennie, s az évszázados bírói gyakorlat alakította ki, hogy nemcsak azonos értékűnek kellett lenni, hanem minden osztályosnak minden birtoktípusból kellett kapnia. Ezek a szabályok a nemesek, a polgárok, sőt a jobbágy parasztság körében is érvényesültek.[11]

Az osztály évszázadok alatt kialakult szabályait az 1848. évi áprilisi törvények után is érvényesítették. A neoabszolutizmus éveiben a nemzetségek gyakran indítottak vagyonmegosztásra irányuló pert. Vagy azért, mert tisztázni akarták az egyes családtagokat megillető vagyonrészeket, vagy azért, mert a leányok az OPTK szabályainak értelmében egyenlő osztályrészt követeltek fiútestvéreiktől. Gyakran nem tudták, hogy a törvényként tisztelt *Tripartitum* szabályait alkalmazzák, vagy az OPTK közös vagyon megosztására irányuló normáit.

Ebbe a világba nyújt bepillantást a Draskovitsok osztályos pere. Az örökhagyó id. Draskovits József 1852. február 6-án halt meg, 12 örököst és több vármegyében, elsősorban Csongrád és Krassó megyében fekvő ingatlan és ingó jószágot hagyott maga után. Az egyenlő osztályt követelő pert a leányörökösök indították meg, keresetüket az örökhagyó 1848. április 26-án készített végrendeletére, az 1836. évi 14. törvénycikkre, és az 1852. november 29-én hatályba léptetett ősiségi pátensre alapozva. A fiútestvérek mint alperesek a hagyaték egy részét képező vagyon vonatkozásában elismerték a leányok egyenlő osztályrészre vonatkozó igényét, de

születésének törvényességéről méltó gyanú forog fel, vagy a leányág kereskedik, és a jószághoz való jusnak egyenlősége kétséges." Czövek 426; Frank I. (1845): *A közigazság törvénye Magyarhonban.* I. Buda. 483–485.

[11] Csak példaként, összehasonlítás lehetőségeként említek egy osztályt a késő rendi magánjog szabályai szerint, amely jobbágyok között történt meg. „Pap István, János, Mihály, Sámuel árvája Ferenc és András a következő egyezséget improtocolláltatták: a mi öregatyánknak Pap Ferencnek fiai az atyánk halála után atyafiságosan megegyeztünk: a ház örökséget becsültük 100 rajnai forintra, melynek fele a még élő édesanyánké, fele pedig öt egyenlő részre osztódik. A jószágokból hasonlóképpen a felét édesanyánk kapja ú.m. egy fias kanca lovat és további öt marhát (három tehén, 2 ökör borjú, melyek egyike tavalyi, a másik rugott), nekünk maradt öt, mindegyikünknek egy-egy, három ló, mely becsü szerént 40 forint, Mihálynál és Andrásnál marad az 50 forint házi jussal együtt, ez mindösszesen 90 forint, mely ötünkké. Ezen inprotocollatio alkalmatosságával declarálta Pap István, János és Sámuel árvája Ferenc, hogy ők a feljebb írt módon ki lévén elégítve, hasonlóképpen a 90 forint ló és házárából is az anyai jussból ezeknek utána semmi jussokat fenn nem tartják és nem fogják háborgatni Mihály és András testvérjüket." *Örökbevallások jegyzőkönyve.* CsML Szentes. V.102. 1798.

követelték, hogy a „betudandók betudásával", azaz a leányok osztályrészébe a házasságkötéskor kapott kiházasítási összeget számítsák be. A hagyaték másik részét képező ún. pojeni nemesi részjószágban mint királyi adománybirtokban ezt a követelést elutasították, és a leányok által bizonyítékként előterjesztett apai végrendelet érvényességét is kétségbe vonták.

Az öröklési per lényegének jobb megértése miatt vizsgáljuk meg, hogy kik voltak az örökösök és mi képezte a hagyatékot. Az örökhagyó 12 örököst hagyott maga után, közülük hat fiú és hat férjezett leány volt: József, Antal, István, János, Károly, Alajos, Anna, Erzsébet, aki apja előtt meghalt és kiskorú gyermekeket hagyott maga után, Franciska, Rosália, Karolina és Josefa. A felperesek Anna kivételével a leányok, illetve Erzsébet férje mint gyermekeinek természetes és törvényes gyámja, Krebsz Mihály szegedi polgár és kereskedő volt, aki az anyai örökrészt szerette volna biztosítani gyermekei számára.

A hagyaték jelentős része Csongrád vármegyében, azon belül Csongrád és Szentes városában feküdt, amely egy családi házból és egy jól jövedelmező vaskereskedésből állt. A hagyaték másik része viszont Krassó vármegyében a királytól kapott adománybirtok volt, amelyet a családon belül pojeni részbirtoknak neveztek, miután e birtokot Pojen helység mellett lehetett megtalálni. Krassó vármegyét ugyanakkor az osztrák udvar a Sylvester pátens[12] rendelkezésének megfelelően a Szerb Vajdaság és Temesi Bánsághoz csatolta. A Sylvester pátens hatálybalépését követően az osztrákok új bírósági szervezetet[13] és ezt követően új, ideiglenes polgári perrendtartást[14] léptettek hatályba. Ez azt jelentette, hogy az örökösök először az Osztrák Legfelső Törvényszék és Semmítőszékhez *(Oberste Gerichts- und Kassationshof)* fordultak annak eldöntésére, mely törvényszék lesz illetékes eljárni az adott örökösödési perben. A Legfőbb Törvényszék a Csongrád megyei törvényszéket jelölte ki mint eljárni illetékes bíróságot.[15] *„Minthogy pedig mi alolírott testvérek osztályos illetőségeinket, többi testvéreinktől, a megkisértett barátságos egyesség utján meg nem kaphatván, a törvény utjához folyamodni kéntelenítetnénk: alázatosan*

[12] Brauneder, W. (1994): *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig.* Pécs. 166.

[13] Stipta I. (2007): Perjogtörténet. In: Mezey B.: *Magyar jogtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. Hajnik I. (1997): A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és a vegyes-házi királyok alatt. MTA, Budapest. 1899, Stipta István: a magyar bírósági rendszer története. Debrecen University Press, Debrecen.

[14] Bónis Gy. – Degré A. – Varga E. (1996): *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* Zalaegerszeg.

[15] A magyar szabadságharc bukását követően az osztrák udvar által bevezetett abszolutista kormányzati rendszer azt jelentette, elsődlegesen az olmützi alkotmány rendelkezéseinek megfelelően, hogy Magyarországot az örökös tartományok szintjére kívánták lesüllyeszteni. E folyamat keretébe tartozott, hogy az 1723. évi bírósági reform által felállított magyar törvénykezési szervezetet megszüntették, s helyébe az osztrák rendszernek megfelelő új bírósági szervezetet alakítottak ki. A hatályba léptetett ideiglenes törvénykezési eljárási szabályok értelmében az örökösödési kérdések első fokon az illetékes járásbírósághoz tartoztak, azonban, ha a hagyaték tárgya képezte a vita alapját, akkor a megyei törvényszék volt illetékes. Ha azonban a hagyaték több vármegye területén feküdt, akkor a bécsi székhelyű Legfelső Törvényszék volt hivatva eldönteni, melyik bíróság lesz illetékes eljárni. A szabadságharc bukását követően ez gyakran előfordult, mert az eddig osztatlan nemesi birtokokat is ebben az időben kezdték megosztani az osztályos atyafiak, s ha az adott nemzetségi birtok több vármegye területén feküdt, akkor szintén a Legfelső Törvényszék döntötte el, hogy mely törvényszéknek kell az osztályrabocsátást végrehajtani.

esedezünk a Fő méltóságú Császári Királyi Legfőbb és Semmisítő Törvényszék előtt: miszerént miután az osztály alá esendő javak, két kerületi fő törvényszék kerületében feküsznek, és illy esetben az ideiglenes birosági szerkezet, és perrendtartást tárgyazó határozatok 8ik §ához képest, az illetőségi perkérdések és biro küldések /:delegatio:/ a Fő Méltóságú Cs. Kir. Legfőbb Törvényszék által lennének elintézendők: méltóztassék az 1836:XIVk törvényczikk értelme szerénti egyszerű osztálynak eszközlése és végrehajtása végett Csongrád Megye Cs. Kir. Törvényszékét kegyesen kinevezni és kiküldeni és pedig ezt azért: 1. Mivel az osztozkodando 12 testvérek közül 7 testvér Csongrád Megyében és Krassó megyében csak egy testvér lakik. 2. Mivel az osztály alá esendő ingó és ingatlan vagyonoknak is sokkal tetemesebb része Csongrád Megyében létezik."[16]

Mielőtt a felperesek keresetlevelét elemeznénk, érdemes megjegyezni, hogy az örökhagyó leányai mind férjezettek voltak, s saját maguk állítása szerint is megkapták a kiházasítást. Ez a tény lényeges, mert a korabeli szokásjogi normák szerint – ahogy fentebb utaltam erre – a kiházasításnak az apa rangjának megfelelően kellett történnie, s ha ez bizonyítást nyert, akkor a leányok további örökségre már nem számíthattak. Férjhezmenetelük alkalmával kapott jegyajándékot, hozományt be kellett számítani az örökrészükbe.[17]

Az „öröklési osztályos per" a Szegedi cs. kir. megyei törvényszék előtt 1853 februárjában indult. A felperesek keresetleveléből megtudható, hogy az örökhagyó apa 1852. február 6-án halt meg. Tizenkét nagykorú gyermek maradt utána, akik nem tudtak megegyezni a hagyaték felosztásán. A késő rendi magyar magánjog rendszerében is gyakran előfordult, hogy a birtokot a család osztatlanul birtokolta. Az adott esetben az apa 1848-ig maga kezelte a birtokot. Akkor, 1848. január 30-án leltárt készített vagyonáról és betegségére tekintettel, számadási kötelezettség mellett a birtok kezelését legidősebb fiára, ifjú Draskovits Józsefre bízta. Így továbbra is osztatlanság állt fenn a családban egészen az apa halálát követő per megkezdéséig. Az 1848 előtti osztatlanság és az 1848. januári megállapodást követő osztatlanság között az volt a lényeges különbség, hogy az apának a várományosokkal szemben az volt a kötelezettsége, hogy a birtokot, a vagyont megőrizze, a hasznokról nem tartozott számadással. Ezzel szemben, amikor az apa legidősebb fiának átadta a birtok kezelését, a legidősebb fiú már nemcsak apja felé, de testvérei felé is elszámolási kötelezettséggel tartozott. A birtok őrzése mellett a bevételekről és a kiadásokról is évente el kellett pontosan számolnia. Ez volt az ún. számadási kötelezettség. Ezt a per során az alperes fiúk tagadták és azt állították, hogy miután édesapjuk élt, s a legidősebb fia, ifj. József lakott vele (a korabeli szokástól eltérően), apjuk nem kötelezte számadásra fiát.

[16] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. „K".

[17] HK. I. 99; Frank I.: „amit valamellyik élő szüleitől előre kikapott, azt osztályrészébe be kell tudni, kivéve az apróbb ajándékokat, vagy nagyobb jutalmakat ia, melyek eránt az adakozó szándéka a beszámítással világosan ellenkezik. […] Dec. 7. 34. Divis. Success. Ugy kell érteni Verbőczi tanítását is: hogy megosztozott az az kiházasított fiak, és férjhez adott leányok attyok ingó keresményében többé nem részesülnek." 483, 485; Ökrös B.: „midőn a hagyaték, a törvényes örökösödés szabályaihoz képest egyenlő részekben osztandó fel: beszámításnak van helye, vagyis az örökösnek mindazt mit az örökhagyótól még életében kapott, örökrészéből levonandó." 516. Vö. Kallós L. (1865): *A magyar polgári jog alapelvei.* Kiadja Telegdi K. Lajos, Debrecen. 390–438.

A fiúnak az volt a kötelezettsége a testvérei felé, hogy az osztatlan vagyonban a „*status quo*t" fenntartsa.[18]

A felperesek keresetlevelükben azt állították, hogy apjuk halála után 1852 áprilisában a hagyatékról vagyonleltárt készítettek azzal, hogy a vagyont majd egyenlő arányban felosztják egymás között. Addig azonban továbbra is legidősebb fiútestvérük kezelje a birtokot. A per tárgya ekkor mutatja meg tulajdonképpen a magyar rendi magánjog tovább élő sajátosságait. A felperesek az apai végrendeletet és azt a szerződést terjesztették be bizonyítékként a bíróságnak, melyet az apa és Antal fia kötött a pojeni nemesi birtokra vonatkozóan.

A legnagyobb vitát a hagyaték részét képező királyi adománybirtok képezte. Az apa, idős Draskovits József volt az első szerző, mivel az adománylevelet az ő nevére állították ki. Az adománylevél öröklési záradéka kizárólag a fiágat jelölte meg az adománybirtok örökösének. A magyar hagyományok szerint azonban az első szerzőnek joga volt a királyi adománybirtok öröklését leányaira is kiterjeszteni. Ennek az volt a feltétele, hogy a kiterjesztő rendelkezés végrendeletben történjen. Ez a kiterjesztő rendelkezése az első szerzőnek csak addig volt hatályban, amíg volt fiági örökös, mert ha a családnak magva szakadt, akkor a leányok ágáról is visszaszállt a birtok a kincstárra.

Jelen esetben a leány örökösök keresetlevelükben azt állították, hogy bár az adománybirtok a fiágat illette, de apjuk, 1848. április 26-án Csongrádon írt végrendeletében „kimondta a pojeni nemesi részbirtok fiúk és leányok közötti egyenlő öröklését".[19] Ezért követelték az adománybirtok egyenlő részbeni felosztását. Ugyanakkor elismerték, hogy az osztály szempontjából jobb lenne, ha a birtok becsüértékét állapítanák meg és az így meghatározott összeget osztanák szét a testvérek között.

Az alperes fiúk a leányoknak ezt a követelését ellenbeszédükben elutasították. Egyrészt az adománylevél eredeti szövegére hivatkozva, másrészt azt állítva, hogy apjuk végrendelete érvénytelen. A felperes leány örökösök állítása szerint az 1715:XXVII. tc. szabályai szerint apjuk kiváltságos végrendeletet készített, mert azt egész terjedelmében saját kezével írta és aláírta, másrészt végrendeletében kizárólag törvényes örökösei javára tett intézkedéseket.

A végrendelkezési jog fejlődése szempontjából döntő jelentőségű volt a magyar magánjog történetében az 1715-ben megszületett törvény. Ez elsősorban a halál esetére szóló rendelkezés alaki feltételeit szabályozta. Az egyházjog keretei között évszázadok óta ismerték és alkalmazták az utolsó akarat rögzítésére a végrendeletet, de az alaki szabályokat se a kánonjog, se a világi jog keretei között nem rendezték. A végrendelet tartalmi szabályai közül döntő jelentőséggel bírt, hogy sem az ősi birtokról, sem az adománybirtokról nem lehetett végrendelkezni. Kivételt képezett az az eset, amellyel idős Draskovits József is élt, hogy mint első szerző kiterjeszti az adománybirtok öröklését leányai számára is. Miután az 1715. évi törvény lehetővé tette kiváltságos végrendelet készítését a törvényben meghatározott esetekben, így valóban feltételezhető, hogy az örökhagyó ténylegesen élni kívánt a jog adta lehetőséggel. Kiváltságos végrendeletet írásban és szóban is lehetett készíteni. Ha írásban készült, akkor vagy maga írta az

[18] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. Alperesi válasz.
[19] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. „B".

örökhagyó teljes egészében a végrendeletet és azt alá is írta, vagy valaki helyette leírta az örökhagyó végakaratát, azonban akkor ezt neki is alá kellett írni, és két együtt jelen lévő tanúnak aláírásával és pecsétjével is el kellett látni. A felperesek által beterjesztett okirat a törvényben előírt feltételeknek megfelelt. Ennek a végrendeletnek az érvényességét vonták kétségbe az alperesek azt állítva, hogy „a felperesek által be perlett okiratot […] az alperesek kiváltságos végrendelet erejével nem bírónak és valamint az eredetinek közlésekor aggályosnak, úgy most koholtnak és hamisnak jelentetik ki".[20] Állításukat azzal szerették volna bizonyítani, hogy az okiraton szereplő apai aláírás gyanús, mert „a többi okiratokon lévő névaláírásokhoz nem hasonlít". A dátum nem megfelelő, mert „a név aláírás és pecsét után lévén az jókora távolságba jegyezve". A pecsét sem jó, mert az, amit „az öreg rendesen használni szokott nagyobb", ami a kérdéses okiraton szerepel, az a pecsét, ami „Alajos testvér privát pecsétje, mit egy időben Lendvay Lajosnak ajándékozott". (Ő Draskovits Josefa férje.) Továbbá „a dátumbeli beírás különbözik a többi írástól". Ezenkívül kétségbe vonták, hogy apjuk kézírása lenne az okirat, „az okirat fél ívre van készítve holott illy fontos okiratot egész ívre szokás írni, törvényes formája sincs, mert kis betűvel kezdődik, a második sorban törlés is látható, az aláírás úgy van Josep Draskovich és nem Draskovits". Ezek az észrevételek a végrendelet vélt alaki hibáit érintették, amelyeknek ha a bíróság helyt adna, akkor a végrendeletet semmisnek kellene tekinteni. Mindezeken túl az alperesek azt állították, hogy apjuk intézkedéséről semmit sem tudtak, sőt apjuk halála után azt ki sem hirdették. Mindezeken túl érvénytelennek tartják a végrendelet azon intézkedését, amely kimondja, hogy a leányok kiházasítása *(„ausstafierung")* a leányok osztályrészébe ne kerüljön beszámításra.[21]

A végrendelet érvényességét kétségbe vonó kifogásokra a bíróság ítéletében kimondta, hogy „a közédesatyának az eredetijökben becsomózott okiratokon látható kéziratával egész terjedelmében ugyanannak találtatott, alaposnak nem ismertethetik". A felpereseknek igazuk volt annyiban, hogy az alperesek által tett kifogásokat, melyek a végrendelet érvényességét alaki szempontból kritizálták, a szokásjog és az 1715. évi törvény alapján nem lehetett megítélni.[22] A kifogások már inkább az Osztrák Polgári Törvénykönyv szabályait idézték. Nem alakult ki korábban pontos szabály, hogy a dátumot miképpen kell írni, mikor kell pecsét és mikor nem. Ezek a szabályok az OPTK hatálybalépését követően fontossá válnak, de az 1848-ban tett végrendeletre még nem voltak alkalmazhatók, azaz ha a bíróság más okiratok alapján egyezőnek tartotta az apa kézírását, akkor azt az utókor kutatójának el kell fogadni. Így arra is bizonyítékot szerzett, hogy a késő rendi magánjog időszakában olyan kiváltságos végrendelet is született, amelyet az örökhagyó saját kezűleg maga írt és aláírt.

Tovább bonyolította az adománybirtok helyzetét, hogy a felperesek állítása szerint „az apa az inventárium készítésekor 1848. január 30-án a pojeni nemesi részjószágot, 3000 hold erdő

[20] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. Alperesi ellenbeszéd.

[21] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. Alperesi ellenbeszéd.

[22] 1715:XXVII. tc. 5. § A mely előre bocsátott ünnepélyességek azonban a kiváltságos végrendeletekben, úgymint a kegyes hagyományoknál, a katonai, a szülők és gyermekek közt, s a döghalál idején alkotandó végrendeleteknél nem szükségesek, hanem elegendők a végrendelkezők saját kezével irt s aláirt vagy két tanu előtt tett szóbeli végrendeletek is.

visszatartásával fiának Antalnak és nejének 10000 váltó forintért örökösen eladta, mely szerződés József és Antal testvérüknél található". A beterjesztett okirat rendelkezése szerint: *„Én öreg ns Draskovics Josef tekintetbe vévén azt, hogy Krassó Megyében kebelezett királyi adományozás utján nyert és kész pénz rá fizetés mellett szerzett pojeni nemes birtokon, tek. Csongrád megyében helyezett állandó lakásom helyétől távol lenne, és annak illy távolróli kezellése sok nehézségekkel és költségekkel járna: ez okból fent nevezett Pojen helységbeli egész nemesi rész joszágomat minden jobbágyokkal s azok után illető urbéres adozásokkal, szolgálatokkal és haszonvételekkel együtt, – továbbá ... azon helység határában lévő minden királyi és földesúri haszonvételeket, földeket, réteket, vizeket, fokokat, tavakat és egyéb javadalmakat, azon jussal földesúri hatósággal és minden féle terhekkel együtt, melyekkel mind ezeket magam birom, nemes Draskovics Antal édes fijamnak, és nejének Fejér Rozának örökösen és megmásolhatatlanul eladom s birtokukba bocsájtom."*[23]

Ha az okiratnak ezt a szövegét olvassuk, akkor tartalmát tekintve megfelel az adásvételi szerződéseknek. A királyi adománybirtokok eladásánál érvényességi feltétel volt, hogy a király azonnali hatályú hozzájárulására volt szükség. Ebben az esetben azonban ezt a feltételt nem kellett teljesíteni, mert az eladás egyrészt apa és fia között történt, azaz az osztályosokat, tehát a többi testvért, gyermeket nem sértette, másrészt az apa a szerződési feltételek között kikötötte: *„Feltartom magamnak azt is, hogy míg élek, Pojen saját nevemre, halálom után pedig családom nevére írva maradjon; ha pedig halálom után Antal fiam, neje vagy örökösei azon jószágot elidegeníteni vagy eladni szándékoznának, jussa leszen mind két ágon lévő örököseim közzül akármelyiknak mások előtt, azon jószágot, nem több mint csupán csak a vételi 10000 váltó ft árnak lefizetése és Antal fiam által tett s ezután teendő javítások becsértékének megtérítése mellett örökösen magához váltani, megvenni és magára átruházni."*[24]

Ez a kikötés is azt bizonyítja, hogy az apa a királyi adománybirtokot a családján belül kívánta tartani, egyrészt, mert saját nevén tartotta a birtokot, másrészt gyermekei számára a visszavásárlási jogot is fenntartotta. Ugyanakkor az egyezség elnevezése önmagában még nem jelent biztos kiindulási pontot. Az alperesek ennek a szerződésnek az érvényességét is kétségbe vonták: *„mert nincs bevallva hiteles helyen, mert az alperesek nincsenek előintve, mert a szerződő egyik fél Fejér Rosa a szerződésnek magát alá sem írta".*[25]

Az alperesi kifogások a szokásjog szabályai szerint érthetőek. Ha egy szerződés tárgya ingatlan volt, akkor az arról szóló szerződéseket, akár adásvétel, akár kölcsönszerződés, akár haszonbérleti szerződés volt, a birtok fekvése szerint illetékes hiteles helyen kellett bevallani, s a birtokost be kellett iktatni a birtokba. A felperesek sem a bevallásról szóló hiteleshelyi jegyzőkönyvmásolatot, sem a beiktatás jegyzőkönyvét nem csatolták a per anyagához. Az alperesek részéről József, akinek mint legidősebb fiúnak volt kötelezettsége a családi okiratok őrzése, szintén nem csatolta a per anyagához a felperes leányok által kért jegyzőkönyveket. Sőt a bíróság ítéletében sem tért ki erre, meghagyta Antalt a birtokban azzal, hogy a birtok értékére nézve 20 000 váltó forintot fizessen a felosztandó vagyontömegbe.

[23] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. „A" Örök eladási Szerződés.
[24] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. „A" Örök eladási Szerződés.
[25] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. Alperesi ellenbeszéd.

Az ítélet csak akkor válik érthetővé, ha Antalnak, a felperesek, illetve az alperes testvérek perbeli előadására adott válaszát is megismerjük. Antal a periratban foglaltak szerint azt állította és a becsatolt házassági szerződéssel bizonyította is, hogy *„a Pojen nemesi vagyont házassági szerződése értelmében, atyjától öreg Draskovits Josseftől, az ezáltal neki lekötelezett pengői 8000 forint kifizetéséig zálogba vette által”*.[26] Így ő valójában záloghitelező, a nemesi birtok tulajdonosa mindvégig az apa volt. A hivatkozott házassági szerződésben az apa azt ígérte Antal fiának és feleségének, hogy rövid idő alatt 20 000 forintot érő ingatlant fog részére vásárolni. Ha ezt nem tenné meg, akkor Antal Pojent mint „speciális *hypotheca*t” elfoglalhatja, és számadás nélkül bírhatja.

A felperes leányok ezt a választ nem akarták elfogadni, mondván Antal csak tettleg foglalta el a birtokot, nem zálogbirtokos, hanem a nemesi jószág kezelője. A tulajdonos az apa volt. Az osztrák polgári törvénykönyvre hivatkozva kijelentették: *„Nemo tituli possessorii solus ipse sibi in animo mutare potest.”*[27] A leányok azt is bizonyították, hogy Antal testvérük két részletben 10 000 forintot kapott apjuktól. Azonkívül sohasem lett betáblázva a jelzálog, pedig azt a leányok állítása szerint már 1853 előtt is meg kellett tenni, de ezt követeli az OPTK 451. §-a is.[28]

A felperesek és az alperesek közötti ellentétet tovább fokozta, hogy az osztályrészek kialakításához szükséges vagyonleltárból kettő is készült, melyek tartalmukban nem egyeztek meg. Az apa halálát követően ifjabb Draskovits József elkészített egy vagyonleltárt, ugyanakkor a felperes leányörökösök hatóságilag, az illetékes járásbírósággal együttműködve, elkészítettek egy másik hagyatéki leltárt. Ifjabb Draskovits József az általa elkészített leltárban olyan jószágokat is feltüntetett, amelyeket a leányok, egybehangzó állításuk szerint, kiházasításkor nem kaptak meg. A leányok az általuk kért hatósági leltár elkészítését követően, a vagyonmegosztás időpontjáig a jószág kezelését József testvérük kezelésére bízták, így lényegében továbbra is fenntartották a jószág osztatlan állapotát. A bizonyítékként csatolt testvérek közötti egyezség bizonysága szerint valójában József és a leánytestvérek egy haszonbérleti szerződést kötöttek egy évi időtartamra.

„Mind azon ingó és ingatlan javakat mellyek […] Csongrádon a Cs. Kir. járásbíróság közbejöttével öszveírattak, addig is míg ezen örökösödési osztály az ügy akár barátságos egyesség akár törvény utján elintéztethetik, továbbá is Draskovits Josef kezeinél bírói letiltás képpen maradnak, Draskovits Josef testvérünk azonban tartozik mindazokat, tovább is számadás és felelősség mellett kezelni, azokért saját örökösödési illetőségével és vagyonával jótállani, minden károkat vagy hiányokat megtéríteni s helyrepótolni. Minthogy pedig ezen javak időközben

[26] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25 „X” házassági szerződés.

[27] Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch. Wien. 1853. §§ 318, 319. „Dem Inhaber, der eine Sache nicht in seinem, sondern im Namen eines Andern inne hat, kommt noch kein Rechtsgrund zur Besitznahme dieser Sache zu.”

[28] Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch. Wien. 1853. § 451. „Um das Pfandrecht wirkilich zu erwerben muβ der mit einem Titel versehene Gläubiger, die verpfändete Sache, wenn sie beweglich ist, in Verwahrung nehmen; und wenn sie unbeweglich ist, seine Forderung auf die zur Erwerbung des Eigenthumes liegender Güter vorgeschriebene Art einverleihen lassen. Der Titel allein gibt nur ein persönliches Recht zu der Sache, aber kein dingliches Recht auf die Sache.”

*jövedelmeznek szaporodnak és haszonvételeket adnak, mellyek felett alolirtt leánytestvérek távol lakásuknál fogva is nem ellenörködhetnek: ennélfogva a jövedelmek és haszonvételek Draskovits Josef legidősebb fitestvérünké leendenek ugyan, de azonban ő mindezen javaknak csak mint bérlője tekintetvén, tartozik bér fejében az illető testvéreknek 1852. február 6*kától *kezdve 1853*k *évi február 6*káig *és így egy évre 2400. Az az kétezer négy száz pengő ezüst forintokat fizetni, mely summa az illető testvérek között a tömegben bent lévő osztályos illetőségbeli követeléseiknek mennyisége után, kamatképpen fog aránylag felosztatni."*[29]

Ezt a haszonbérleti szerződést még ugyanabban az évben, 1852. november 29-én módosították oly módon, hogy az osztatlan vagyonban juhok és szarvasmarhák is tartoztak, ezért *„nehogy a szarvasmarháknak költséges teleltetés által, vagy pedig azoknak eldöglése által, akár Draskovits Josef testvérünk, akár az osztatlan állapotban lévő tömeg károsodjon […] a juhokat és a szarvasmarhákat […] által adjuk és eladjuk […] Draskovits Josef testvérünknek tulajdonosi joggal".*[30]

Idős Draskovits József hagyatékának a királyi adománybirtok mellett a másik jelentős részét a Csongrád városában található vaskereskedés képezte. A felperes örökösök valójában a vaskereskedés utáni számadási kötelezettséget hiányolták. Ezért felszólították legidősebb fiútestvérüket, hogy 1848-tól kezdődően készítsen számadást, fizesse meg a testvéreivel 1852-ben kötött egyezség értelmében a 2400 váltóforintot, alakítsanak ki fiúk és leányok közötti egyenlő osztályrészt, a már megkapott részek betudásával.

A felperesek úgy ítélték meg, hogy minden bizonyíték a kezükben van ahhoz, hogy egy egyszerű osztályos pert indítsanak, s ezért sommás, azaz szóbeli eljárást kezdeményeztek. A neoabszolutizmus időszakában az udvar elsőként a törvénykezési szervezethez nyúlt hozzá, s alakította át az 1723 óta működő magyar bírósági szervezetet. Ehhez szorosan kapcsolódott a perjogi szabályok megváltoztatása. Az ideiglenes polgári perrendtartás hatálybaléptetésével elsősorban az eljárás időtartamát igyekeztek csökkenteni. A törvényben meghatározott esetekben továbbra is fennállt a lehetősége annak, hogy ha a perbeli személyek megegyeztek, szóbeli eljárásban döntsék el a vitás kérdéseket. Erre azonban csak akkor volt lehetőség, ha a tények egyértelműek voltak, s azt megfelelő bizonyítékokkal a felek alátámasztották.

Amennyiben az alperes ellenezte a szóbeli eljárást, akkor kötelező volt írásbeli eljárást lefolytatni. Az ideiglenes perrendtartás meghatározta, hogy a felek csak háromszor élhettek üzenetváltással. Ezekben a rendelkezésükre álló bizonyítékokat a bíróság elé kellett terjeszteni, s a keresetlevélben megfogalmazott igényt a per folyamán nem változtathatták meg, nem terjeszthették ki más igényre is. Ami különösen fontos volt a rendi korhoz képest, törvényben meghatározott idő állt rendelkezésre a válaszadásra. Így törekedtek a feleket arra kényszeríteni, hogy a felesleges időhúzást elkerüljék.[31]

A felperesek keresetlevelükhöz csatolták azt a vagyoni leltárt, amit még az örökhagyó készített, amikor a vagyon kezelését legidősebb fiának átadta. Csatolták az örökhagyó kiváltsá-

[29] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. biztosítási okirat.
[30] CsML Szentes IV.B.155. 1853/25. biztosításiokirat-módosítás.
[31] Bónis–Degré–Varga: 1996: 204–207.

gos végrendeletét, az alperesekkel készített egyezséget, a hatóságilag elkészíttetett inventáriumot. Követelték, hogy a felperesek adják elő azt a szerződést, amely azt bizonyítaná, hogy Antal testvérük van a pojeni nemesi birtokban, valamint felszólították a számadásra kötelezett József testvérüket, hogy a jószág átvételétől, azaz 1848-tól készítsen számadást, de ne csak a nemesi birtokról, hanem a Csongrádon található vaskereskedésről is. Ez utóbbi újabb érdekességet vetett fel. Hiszen a vaskereskedés mint kereskedelmi üzlet az 1840. évi törvény hatálya alá tartozott, s a bejegyzett kereskedőnek joga, illetve kötelezettsége volt kereskedelmi könyvet vezetni. Vita esetén ez teljes értékű bizonyítéknak számított. A Draskovits-perben azonban kiderült, hogy ifjú Draskovits József attól kezdve, hogy átvette apjától a gazdálkodást, a vaskereskedés vonatkozásában nem vezetett kereskedelmi könyvet, ezért a felperesek jogosan követelték, hogy az üzlet forgalmáról is adjon számadást.[32]

További kérdést vetett fel az egyenlő osztályrészek kialakításánál, hogy mi az a vagyon mennyiség, amit az egyes örökösök osztályrészébe be kell számítani, azaz amit akár apjuktól, akár egymástól időközben már megkaptak. A felperesek keresetlevelében ugyanis szerepelt egy olyan követelés, *„hogy az inventáriumban ausstafierung czím alatt bejegyzett sommák a leányok osztályrészébe be nem tudandóknak rendeltetnek”.* Fő szabály szerint az osztályrészek kialakításánál minden olyan vagyont be kell számítani a vagyon tömegébe, amelyet az örökösök, illetve az osztályban részt vevők már korábban megkaptak.[33]Az alperesek ezt szerették volna érvényesíteni, miközben a felperes leányok ragaszkodtak apjuk végrendeletének azon rendelkezéséhez, hogy a kiházasításkor kapott vagyont nem kell a leányok osztályrészébe beszámítani.

Ha nyomon szeretnénk követni, hogy az adott esetben kinek mi jár, s hogyan kell végső soron az osztályrészeket kialakítani, szükséges, hogy az egyes vagyontípusokat szemügyre vegyük. A fent említett apai vagyon egyrészt állt egy nemesi birtoknak minősülő királyi vegyes adománybirtokból, másrészt egy polgári tulajdonnak minősülő vaskereskedésből, azonkívül jelentős mennyiségű juhból és szarvasmarhából és más ingóságokból. Az osztályrészek kialakításánál figyelembe kellett venni az eljárásra vonatkozó 1836. évi 14. törvénycikket,[34] a kereskedőkre vonatkozó 1840. évi 16. törvénycikket, a végrendeletek érvényesítésénél az 1715. évi 27. törvényt, az adományrendszer és a leányok kiházasítására vonatkozóan, valamint az apa és fiai és a testvérek között létrejött szerződések vonatkozásában Werbőczy *Hármaskönyv*ébe foglalt szokásjogi szabályokat, s mindazon normákat, amelyeket évszázadok során a bírói gyakorlat

[32] 1840: 16. § a rendesen vezetett könyvek kereskedők közt, ügyeik minden környülményei iránt, bizonyítanak. Olly személyek ellen, kik nem bejegyzett kereskedők, a kereskedői könyvek az árúk eladatásának idejére, azoknak mennyiségére, minémüségére, árára és azon időre nézve szolgálnak bizonyítványúl, melly alatt a fizetésnek kellett történni. Ha a követelés valósága tagadtatnék, a kereskedő köteles e könyveken felül még az árúk megrendelését, vagy azoknak a vevő kezéhez jutását is bebizonyítani.
20. § a kereskedői könyveknek fentebb meghatározott rendes vezetésén felül még minden kereskedő köteles minden esztendőben kereskedői mérlegét *(bilance)* megkészíteni, azaz: könyveibe egész követelési és tartozási állapotját sommásan bejegyezni.

[33] Frank I.: „De a’mit valamellyik élő szüleitől előre kikapott, azt osztály-részébe be kel tudni, kivéve az apró ajándékokat, vagy nagyobb jutalmakat is, mellek eránt az adakozó szándéka a beszámítással világosan ellenkezik.” 483.

[34] Ökröss B. (1863): *Általános magyar polgári magánjog.* Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

alakított ki. Ugyanakkor a felek, a peranyag tanúsága szerint, gyakran hivatkoztak az 1852 novemberében kiadott ősiségi pátensre, amely véleményük szerint megszüntette a vagyon jogi minőségének különbségét keletkezésére tekintet nélkül. Ezért az 1853-ban elkezdődött osztályos perben már ezt a szabályt kellett alkalmazni.[35] Ugyanakkor állításaik igazolásaként az OPTK-ra is hivatkoztak, hiszen „a polgári törvénykönyvnek a szellemében" kell az osztályos pert megoldani.

Az 1853-ban elkezdett osztályos per végső eldöntésénél a bíróság az 1848 előtt hatályos jogszabályokat alkalmazta, hiszen az osztrákok által bevezetett törvényeknek nem volt visszaható hatálya. A felperes leányoknak adott igazat annyiban, hogy a Draskovits-hagyaték minden részében egyenlő osztályrészt kellett kialakítani a 12 örökös között. Ugyanakkor megállapította, hogy a vagyonmegosztást nem ténylegesen kell végrehajtani, hanem a jószág becsárát kell megállapítani, s az osztályrészek értékét kell meghatározni. Ehhez viszont a hagyatékot el kell árverezni. Annak a kérésnek helyt adott a bíróság, hogy az apai vagyont ne bocsássák közárverésre, hanem a testvérek egymás között megvehessék az osztályrészeket. A pojeni nemesi részbirtokot Antalnak ítélte azzal, hogy a fiágra szóló öröklési jogot az apa érvényes végrendeletében a leányágra is kiterjesztette, így a vagyontömegbe annak értékét be kell számítani, miután az apa ígéretet tett egy 20 000 forint értékű ingatlan átadására. Ezért ezen 20 000 forint értékben kell a vagyontömegbe figyelembe venni az adománybirtokot. Más vagyontárgyak esetében a fiútestvérek elismerték a leányok öröklési jogát, annak értéke képezte csak a vita tárgyát. A pontos vagyonleltár, valamint a tény, hogy a leányok bizonyítani tudták, hogy kiházasításként nem annyit kaptak, mint azt a fiútestvérek állították, a leányok az apa halála után fennmaradt vagyonból is részesültek. Ugyanakkor a bíróság nem adott igazat a felpereseknek, amikor legidősebb fiútestvérüket számadási kötelezettség elmulasztásával vádolták. Amikor az apa a vagyon kezelését József fiának átadta, a bíróság megítélése szerint a fiúnak azért nem kellett évente számadást végeznie, mert ő maradt az apával annak haláláig, ő gondozta, így az apa tudhatott arról, hogyan kezelte legidősebb fia a birtokot. Számadással József csak az apa halála után, 1852-től tartozott, s miután a leányokkal kötött egyezség szerint a bérleti díjat, illetve a vételárat nem fizette meg, hat százalékos késedelmi kamatot is teljesítenie kellett. Az ítéletnek az a része, amely mentesíti a legidősebb fiút a számadás alól azon időszakra, amíg az apa élt, ellentmond a korabeli szokásjogi normáknak. Viszont tagadhatatlan, az is szokatlan, hogy a legidősebb fiú maradt az apai házban, hiszen az a rendi kor szabályai szerint a legkisebb fiú kötelezettsége volt.

A tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy az adott pert és az azt lezáró ítéletet más osztályos perekkel összehasonlítsuk. Pedig a magyar magánjog fejlődésének megértéséhez lényeges adatokat szolgálnak az 1850 után elindított osztályos perek. A nemesi családok a kötött tulajdoni rendszer megszüntetését követően, az ősiségi pátens hatálybalépése után egymás után kezdeményezték az osztatlan vagyon megszüntetését, amelyet sok esetben csak bírói úton tudtak megoldani. A közös tulajdon ugyan nem szűnt meg, jogi megítélése azonban más új szabályok szerint alakult.

[35] Tóth L. (1853): *Az ősiségi s egyéb birtokviszonyokat rendező 1852. november 29-ki legf. Nyíltparancs ismertetése s magyarázata.* Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

Horváth Attila

A szovjet típusú diktatúra büntetési rendszere

Szubjektív bevezető gondolatok

Mezey Barna szemináriumába jártam, nála vizsgáztam, az első speciális kollégiumot is nála hallgattam. Amikor a Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék demonstrátora, majd kezdő oktatója lettem, teljes mértékben lenyűgözött Mezey Barna szakmai elkötelezettsége, az, hogy milyen átéléssel készült minden előadására. Ő valóban hivatásának tekinti az oktatást. Mindmáig meghatározó élményem, amikor az egyik előadása előtt láttam, hogy lázas beteg, és lépni is alig tudott, annyira rosszul volt. Mégis, amikor fellépett a katedrára, minden zavaró tényezőt kizárva tartott egy szenzációs előadást. A hallgatóságot teljesen lenyűgözte. A teremben senki sem gondolta volna, hogy milyen állapotban érkezett az előadó. Ez a mentalitás és szakmai alázat tette Mezey Barnát egyik példaképemmé. Azóta is, amikor a PhD-hallgatóknak próbálom elmagyarázni, hogy kell egy egyetemi előadásra készülni és ott szerepelni, az ő mentalitását igyekszem bemutatni. Mezey Barna egyik kutatási területe a büntetés-végrehajtás története. Az alábbiakban ezért ehhez a témakörhöz tennék hozzá néhány gondolatot.

A szovjet típusú diktatúra büntetési rendszerének jogi szabályozása[1] és tényleges gyakorlata jelentős mértékben eltért egymástól. Olyan büntetéseket és intézkedéseket is alkalmaztak, amelyeket a hivatalosan kiadott büntetés-végrehajtási jogszabályok nem szabályoztak, s amelyekről kortársi tankönyvek és monográfiák[2] sem szóltak. A szankciók egy jelentős részét nem is a bírósági ítéletek révén alkalmazták, hanem teljesen önkényesen a rendészeti szervek szabták ki. Speciális retorziónak számított pl. a munkaszolgálat,[3] vagy a pszichiátriai kezelés.[4] Ez utóbbi abból az elvből kiindulva, hogy aki szembe mer fordulni a szocialista rendszerrel, az csak elmebeteg lehet.[5]

[1] Kabódi Cs. – Mezey B. (1988): Börtönügy Keleten (Az európai szocialista országokban 1917-től napjainkig). *Módszertani Füzetek,* 1.

[2] Gláser I. (1975): *A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása. Történeti áttekintés.* Budapest.

[3] Markó Gy. (1992): Munkaszolgálat, 1950–1956. *Magyar Honvéd,* június. 26. 42.

[4] Gazsó L. F. – Zelei M. (2012): *Őrjítő mandragóra. Bevezetés a politikai pszichiátriába.* Budapest.

[5] Harmat P. (1990): Kezelésre szorul az elvtárs. A pszichiátria a politikai megtorlás szolgálatában. *Valóság,* 7. 74; Pákh H. T. (1993): Visszaélések a pszichiátrián. Moszkva pszichiátriai visszaéléseinek hatása a magyar igazságszolgáltatásban. *Magyar Szemle,* 1. 70.

Koncentrációs táborok[6]

A XX. századi diktatúrák közül szinte mindegyik alkalmazta a koncentrációs táborokat mint speciális szabadságvesztés-büntetést. Lenin már 1917 decemberében kijelentette, hogy be kell vezetni a kényszermunka-büntetést a sztrájkoló hivatalnokokkal szemben.[7] Ezután egyre több parancsban és utasításban jelent meg a „koncentrációs tábor" kifejezés. Lenin 1918. augusztus 10-én elrendelte: *„a kulákokat, pópákat, fehérgárdistákat és más kétes elemeket koncentrációs táborokba kell zárni a városokon kívül".*[8]

A Népbiztosok Tanácsa 1918. szeptember 5-i dekrétumában utasítást adott arra, hogy az osztályellenséget *„koncentrációs táborokba kell zárni".* 1919. február 17-én az Oroszországi Föderáció Szovjetjének központi végrehajtó bizottsága ténylegesen a Csekának adta az ellenség és az ellenforradalmárok „koncentrációs táborokba" való internálásának jogát. A polgárháború befejeződése után kezdték a táborokban lévő fogva tartást egységesen szabályozni.

A húszas évek végén kezdett kialakulni a Gulag[9] valódi arca. Egyre több tábort alapítottak. Nem különítették el a politikaiakat a köztörvényes bűnösöktől, sőt ez utóbbiak lettek a táborok rettegett kápói. Ekkortól ismerték fel a táborrendszer gazdasági hatását:[10] 1929-től a túlfeszített népgazdasági terv részévé vált. A fogvatartottak száma 1938-ra meghaladta a kétmilliót, miközben a személyi állományának kb. 25%-a pusztult el évente. 1950-ben érte el létszámának maximumát, a 2 500 000 főt. (A cári Oroszországban az elítéltek száma nem érte el a kétszázezret.) Sztálin halála után csökkentették az elítéltek számát, és felügyeletük is átkerült az Igazságügyi Népbiztossághoz; azonban egészen a Szovjetunió összeomlásáig, némi módosulással ugyan, de működtek.[11] A szovjet társadalom életében meghatározó tényező volt a Gulag, hiszen szinte mindegyik családnak valamelyik tagja megszenvedte az ottani viszonyokat. Még Gorbacsov, a Szovjet Kommunista Párt egykori első titkára is hajdani rabok unokája volt. A lágerélet törvényei társadalmi szokásokká váltak: a hadseregben, a kolhozokban, a gyárakban, üzemekben, de még az egyetemeken is.

A szovjet Gulag-rendszerrel először a magyar hadifoglyok és a nemzetközi jogot megsértve elhurcolt polgári személyek ismerkedtek meg. Ők nem hadifogolytáborokba, hanem munkatáborokba kerültek, bár a Hágai Egyezmény alapján a hadifoglyok munkavégzése csak bizonyos feltételek betartása mellett lett volna lehetséges. Mintegy 600 000–640 000 magyar állampolgár került a szovjet lágerekbe. A kegyetlen fogságban egyes kutatók 270–370 000 főre teszik

---

[6] A magyarországi koncentrációs táborok, munkatáborok jogon kívüli intézmények voltak. Elvileg nem tartoztak a büntetés-végrehajtási jogba. Mivel azonban büntetésként, illetve intézkedésként alkalmazták, a könnyebb áttekinthetőség érdekében ebbe a fejezetbe soroltam őket.

[7] *Lenin Összes Művei.* Budapest. 1979. 26. köt. 410.

[8] Kotek, J. – Rigoulot, P. (2005): *A táborok évszázada. Fogvatartás, koncentrálás, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve.* Budapest. 117; Kun M. (2005): *Oroszország válaszúton.* Budapest. 160.

[9] A Gulag orosz mozaikszó: Glávnoje upravlényije lágerej (lágerek, kényszermunkatáborok főparancsnoksága).

[10] Czéh Z. (2003): *A GULAG mint gazdasági jelenség.* Budapest. 143–177.

[11] Applebaum, A. (2005): *A Gulag története.* I. köt. Budapest. 12–13.

az áldozatok számát. Az életben maradottak többsége 1951-ig hazajöhetett, de még 1955–1956-ban is ezrével érkeztek vissza Magyarországra.[12] A visszatérteket a magyar hatóságok kvázi büntetett előéletű személyekként kezelték, és nem terjesztették ki rájuk a hadigondozás egyetlen formáját sem.[13] A magyarországi kommunista vezetők a munkatáborok felállítása terén is követni szerették volna a Szovjetunió példáját. Magyarország földrajzi helyzete azonban teljesen eltért a Szovjetunióétól; Rákosi Mátyás *„panaszkodott”* is emiatt: *„Milyen kár, hogy nincs Szibériánk.”*[14]

Az internálást, más néven rendőrhatósági őrizet alá helyezést a második világháború végétől alkalmazták. Kezdetben mint antifasiszta megtorló intézkedést az igazolóbizottságok és népbíróságok alkalmazhatták, de a végrehajtást a politikai rendőrségre bízták (81/1945. ME sz. rendelet). Erdei Ferenc belügyminiszter egy 1945. június 21-i titkos rendeletével (138000/1945. BM sz. rendelet) korlátlan jogosultságot adott a politikai rendőrségnek, így bírósági ítélet nélkül, politikai döntés alapján is internálhattak.[15] (Ekkor alakult ki az az eljárás, hogy a népbíróságok által felmentett vádlottakat is az Államvédelmi Osztály internálta.[16]) Péter Gábor egyik helyettese, Timár István ezt a módszert így mutatta be: 1946-ban, *„a belügyminiszter utasítására bevezettük azt a gyakorlatot, hogy vádemelés mellőzése, vagy felmentő ítélet esetén a gyanúsítottakat visszakértük és egyes esetekben internáltuk”.*[17] Ennek révén, 1945–1948 között az internáltak száma hamarosan elérte a 40 000 főt.

1945-ben és 1946-ban még minden vármegye székhelyén működött egy-egy internálótábor. 1947-től azonban megszüntették a vidéki és a budapesti kerületi internálótáborokat, és egyetlen országos központi internálótábort alakítottak ki, amely kezdetben a Buda-Dél internáló- és gyűjtőtábor volt: ebben esetenként nyolc-tízezer személyt, köztük több száz gyermeket is fogva tartottak. A Buda-Dél internáló- és gyűjtőtábor felszámolása után a politikai okból fogva tartottakat a kistarcsai táborba vitték. Ekkor már az internáltak egyre nagyobb részét tették ki a Révai József által „*reakciós*nak” nevezettek, illetve azok, akik ugyan letöltötték a rájuk kiszabott börtönbüntetést, de az ÁVO úgy ítélte meg, hogy szabadon engedésük *„a fennálló demokratikus államrendre nézve aggályos”.*

Az 1948. szeptember 6-i, 288.009/1948. BM sz. rendelettel megalakult a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, majd egy átszervezés után már országos hatáskörű szervként

---

[12] Stark T. (2002): Magyarok a szovjet kényszermunkatáborokban. *Kortárs,* 2. 69–81; Krausz T. (szerk.) (2001): *Gulag: a szovjet táborrendszer története.* Budapest; Rózsás J. (2000): *Gulag lexikon.* Budapest; Szente Z. (1989): *Magyarok a GULAG-szigeteken.* Szeged.

[13] Füzes M. (1990): *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban. 1945–1949.* Pécs. 11.

[14] Pünkösti Á. (1992): *Rákosi a hatalomért (1945–1948).* Budapest. 454.

[15] Palasik M. (1997): Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). *Társadalmi Szemle,* 7. 87–94; Szakács S. – Zinner T. (1997): *A háború megváltozott természete. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Budapest. 216–217.

[16] Solt P. (főszerk.) (1992): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéből.* I. köt. Budapest. 707.

[17] Timár I. (1985): *Jogászi pályafutásom. (Visszaemlékezés.)* című kéziratát idézi: Zinner T.: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1948. *Történelmi Szemle,* 1. 120.

működő – a politikai rendőrség szervezetén belül – a VI. Jogi és Börtönügyi Főosztály, majd a Vizsgálati Főosztály vezetése alá helyezték az ÁVH börtöneit és internálótáborait.[18] Ekkortól vált általánossá az a gyakorlat, hogy akit valamilyen okból nem akartak bíróság elé állítani, azt internálták. A kiválasztás alapja sok esetben kideríthetetlen és irracionális volt.

A szovjet mintára kialakított ún. nyitott végrehajtási helyek – gyárak, üzemek, bányák – szinte az egész országot behálózták. Mintegy 45 helyen dolgoztak internáltak. Így többek között ipari létesítmények építkezésein (Lábatlan, Almásfüzitő, Tiszalök, Csepel stb.), középületek létesítésénél (a miskolci és a veszprémi egyetem), felújításoknál (Budavára), bányákban (Oroszlány, Recsk, Komló, Várpalota stb.), valamint számos helyen ipari és mezőgazdasági (Hortobágy) munkát végeztek.[19]

A kényszermunkát végző rabok száma 1950-ben 18 359, 1951-ben 21 214, 1952-ben 35 039, 1953-ban pedig 34 368 fő volt. A leghírhedtebb kényszermunkatábort Recsk (Heves m.) község határában, a Mátra északi részén, a Csákánykő hegy lábánál hozták létre. A fogvatartottak állandó létszáma kb. 1200 fő volt, akik a maguk építette fűtetlen barakkokban „laktak", elhasznált katonai ruhába öltöztetve követ fejtettek, törtek és szállítottak; őreik veréssel ösztönözték őket a terv teljesítésére. Az ÁVH-s bánásmód *(„ne csak őrizd, gyűlöld is"),* az elégtelen élelmezés, a 14–16 órás munkaidő, a csak csalással teljesíthető munkanormák s a rendszeres kínzások miatt kb. 109 rab pusztult el. A szabálysértő rabokat napokig kenyéren és vízen tartva, térdig vízben gödörbe állítva vagy gúzsbakötéssel „fegyelmezték" – pl. Benkő Zoltán recski rekorderként 111 (!) órát töltött gúzsba kötve. A gúzsbakötésről, vagyis a kurtavasról a Recsken raboskodott Erdey Sándor írja: *„A rabnak mindkét kezét előre kellett nyújtania, a nyitott tenyereknek egymással szembe kellett néznie. A nyitott tenyereket a csuklónál vastag spárgával összekötözték. Ezután úgy kellett leülni, hogy a két térd az összekötözött kezek közé kerüljön. Ekkor a két térdkalács alá egy söprűnyelet dugtak úgy, hogy a szorosan összekötözött csuklókat a karokkal a térdek alá feszítették. A csuklókat szorosan összekötő zsineg mélyen belevágott a húsba, elszorította az ereket, a felhúzott térdeket rögzítő söprűnyéltől pedig az egész alsótest elzsibbadt. Leírhatatlan szenvedés következett be. Mindenki már tizenöt perc után levegőért kapkodott, majd rendszerint eszméletlen ájulás következett. Ezt az önkívületbe esést nem tűrték a kegyetlen őrök, egy vödör vízzel visszakényszerítették az áldozatot a szomorú valóságba és kezdődött minden előröl."*[20]

1947-től azt az álláspontot képviselték, hogy az internálás nem lehet az állam számára veszteséges, ezért a népgazdasági terv részévé váltak az egyes munkatáborok. Ennek a magyar Gulagrendszernek a megszervezésére érkezett a Szovjetunióból Garasin Rudolf.[21] Vas Zoltán és Gerő Ernő dolgozta ki az erre vonatkozó irányelveket. A Népgazdasági Tanács 407/21/1951. sz. (titkos) határozatában (*A letartóztatottak termelőmunkában foglalkoztatásának egységes megszervezése* címmel) rendelkeztek a Közérdekű Munkák Igazgatósága (KÖMI) létrehozásáról. Ennek az új hatóságnak kellett megszerveznie és irányítania az internáltak kényszermunkáját.[22]

[18] Boreczky B. (1999): Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953. In: Gyarmati Gy. (szerk.): *Trezor. Történeti Hivatal Évkönyve.* Budapest. 91–114.
[19] A teljes listát lásd Tamáska P. (2006): *Politikai fogoly kerestetik.* Mundus, Budapest. 243–244.
[20] Lásd Erdey S. (1989): *A recski tábor rabjai.* Budapest.
[21] Kubinyi F. (1994): *Fekete lexikon.* Miskolc. 73–75.

Az elhelyezésre a túlzsúfoltság, az épületek rossz állaga volt a jellemző. A kényszermunka rendkívül megerőltető volt, napi 14 óra munkaidővel, különösen azoknak, akik nem voltak hozzászokva a nehéz fizikai munkához. Az élelmezés mennyisége és minősége is rendkívül rossz, napi 600–1200 kalória. Az embertelen bánásmódot (verést, szidalmazást, kínzást) a rabok nehezen viselték. Az éhség, kimerültség, betegség, orvos- és gyógyszerhiány miatt sokan meghaltak vagy megbetegedtek.[23] Ha 1953-ban nem számolták volna fel a magyar táborrendszert, az tömeges elhalálozáshoz vezetett volna.

Az internáltak nagyobb munkateljesítésre való ösztönzésére alkalmazták az ún. napelengedést, vagyis a havi 100%-ot meghaladó teljesítmény után bányákban 5%-onként, egyéb munkahelyeken 2%-onként 1-1 napot elengedtek a büntetésből. A teljesítménytől tették függővé az egyéb kedvezményeket is (pl. a levelezést).

1953-ban, Nagy Imre kormányra kerülése után ideiglenesen megszüntették az internálás intézményrendszerét. Az 1035/1953. MT sz. határozat rendelkezett arról, hogy a belügyminiszter az internálótáborokat szüntesse meg. Az internáltak nem nyerték vissza automatikusan a szabadságukat. Sokakat közülük börtönbe zártak,[24] a fővárosból és más nagyvárosokból kitiltottak, illetve rendőri felügyelet alá helyeztek. A Belügyminisztérium operatív osztályán továbbra is őrizték nyilvántartási lapjaikat. Elkobzott vagyonukat sem kapták vissza. Az igazságügyminiszter ugyanis a 0058/1/1953. Tük. szám alatt kiadott rendelkezésében utasította a Legfelsőbb Bíróság elnökét: *„Annak az elvnek megfelelően*, hogy *a kitelepítettek és internáltak ingó és ingatlan vagyontárgyaira, valamint lakásokra vonatkozó igényeit, illetve kártérítési kereseteit el kell utasítani, szükséges a Legfelsőbb Bíróság megfelelő jogszabályokra való hivatkozással hozott elvi döntése. Felkérem, hogy ilyen elvi döntés meghozataláról gondoskodjék."*[25] Egyúttal felszólították az ügyvédi kamarákat, hogy az internáltak érdekében pert kezdeményező ügyvédek ellen fegyelmi eljárást indítsanak.[26]

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után a Kádár-kormány visszaállította az internálás intézményét (1956. évi 31. sz. tvr.). Ennek alapján a hatóságok 1957. május 1-jéig közbiztonsági őrizet alá vontak kb. 4500 főt, valamint rendőri felügyelet alá helyeztek kb. 1500 embert.[27] Az internálást a Népköztársaság Elnöki Tanácsának amnesztiarendelete szüntette meg 1960 áprilisában. Addigra már kb. 16–18 000 embert internáltak mindenfajta bírói ítélet nélkül.[28]

---

[22] T. Varga Gy. (2002): Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez (1949–1953). In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve.* Budapest. 159.

[23] Kiss Dánielt a recski lágerben kétheti éjszakai fogdára és kétórás gúzsbakötésre büntették. A hetedik éjszakán a fogdában odatették a forró dobkályhához, ahol a megkötözött embernek elégett a keze. Mivel nem kapott megfelelő orvosi kezelést, később amputálni kellett a kezét. Lásd Böszörményi G. (1990): *Recsk 1950–1953. Egy titkos kényszermunkatábor története.* Budapest. 13.

[24] MOL-M-KS-276. f. 66/42. ö. e.

[25] Idézi Szendrei G. (2007): *Magyar internálások, 1704–1960.* Budapest. 21.

[26] MOL-M-KS-276. f. 53/186. ö. e.

[27] Huszár T. – Szabó J. (1999): *Restauráció vagy kiigazítás.* Budapest. 92; Szendrei G. (2009): *Kispesti internáltak,* 1957–1959. Budapest. 11.

[28] Kahler F. – M. Kiss S. (1997): *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban, a fordulat napja, ismét sortüzek, a nagy per.* Budapest. 210; Kiszely G. (2001): *Állambiztonság (1956–1990).* Budapest. 10.

Kitelepítés

A (szakzsargonban elterjedt) kitelepítés kifejezést használták azokra az intézkedésekre, amikor egyes személyektől elkobozták ingatlanjaikat, és arra kényszerítették őket, hogy családjukkal együtt (időseket, betegeket, gyerekeket sem kímélve) a hortobágyi táborokba, falvakba, kulákportákra szállásolva mezőgazdasági munkát végezzenek. Ez az intézkedés valójában tehát deportálásnak minősíthető, annál is inkább, mert két, 1939-ben (az ún. Honvédelmi Törvény, 1939. évi II. tc.) végrehajtási (kibocsátott) rendeletre (8130/1939 ME sz. rendelet, 760/1939. BM sz. rendelet) hivatkozással hajtották végre. (E rendeletek alapján hurcolták el a második világháború alatt a magyarországi zsidókat otthonukból.)

A kitelepítendők névsorának összeállítása a legtöbb esetben önkényesen, szubjektív szempontok szerint történt. Sokszor a helyi hatóságok egyszerűen felírták a készülő listára azokat, akikkel nem szimpatizáltak, vagy csak a lakásukat, házukat akarták maguknak megszerezni. Gyakran az is előfordult, hogy az Államvédelmi Hatóság emberei a listán nem szereplő személyeket is elvittek. Elhurcolták az albérlőket, cselédeket, házvezetőnőket, véletlenül ott tartózkodó rokonokat, vendégeket is. Névelírás vagy szándékos „félrehallás" miatt is sokakat kitelepítettek. Ezeken az embereken semmilyen magyarázkodó, tiltakozó beadvány sem segített.[29] Rendszeresen előfordult, hogy az engedélyezett 500 kiló helyett csak 30 kilós csomagot vihettek magukkal, és 24 óra helyett 12 óra alatt kellett összecsomagolniuk.

A vidéket érintő legnagyobb kitelepítési sorozatra 1949-től a nyugati és déli határvidéknél került sor. A mesterségesen uszított, hisztérikussá fokozott harmadik világháborús hangulatban a végrehajtó szervek válogatás nélkül deportáltak ezekről a vidékekről egész családokat, sokszor az éjszaka közepén, csak néhány percet, esetleg órát hagyva a készülődésre. Budapesten 1951-ben, arra hivatkozva, hogy a fővárosban kevés a lakás,[30] egy belügyminiszteri rendelettel kb. 17 700 embert telepítettek ki a fővárosból.[31] Az így megszerzett 5300 lakásnak a felét utalták ki új bérlőknek, ávósoknak, rendőröknek és pártfunkcionáriusoknak.[32] Az intézkedésről az alábbi hivatalos jelentést adták ki: *„1951. május 21-től június 15-ig Budapestről a következő nemkívánatos elemeket telepítették ki: hat volt herceget, 52 volt grófot, 41 volt bárót, valamint hozzátartozóikat, 10 volt horthysta minisztert, 12 volt horthysta államtitkárt, 85 volt horthysta tábornokot, 324 volt horthysta törzstisztet, 67 volt csendőr- és rendőrtisztet, 30 volt*

[29] Káli Cs. (szerk.) (1999): *Dokumentumok Zala megye történetéből (1947–1956).* Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg. 48. 159–161.

[30] Hegedűs J. – Tosics I. (1982): Lakásosztályok és lakáspolitika – a budapesti lakáspiac változásai az elmúlt három évtizedben. *Mozgó Világ,* 9–10, 12; Győri P. (1988): Lakásrendszerünk kialakulása – buktatókkal. *Szociálpolitika ma és holnap,* Budapest. 190.

[31] MOL-M-KS 276 f. 65. cs. 183. ö. e.

[32] Varga L. (1954): *A magyarországi kényszermunkarendszer jogi vonatkozásai.* New York. 5; Dessewffy T. – Szántó A. (1989): *„Kitörő éberséggel." A budapesti kitelepítések hiteles története.* Budapest. 10; Gulyás–Gulyás 1989: 16; Ember M. (1981): Hortobágy, „szociális tábor" 1952–1953. *Forrás,* 6. 9; Magyar B. (1983): Borsóstanya, Hortobágy. *Mozgó Világ,* 1; Zinner T. (1986): 1951-ben történt. *Filmvilág,* 12, 11; Szántó A.: Az 1951-es budapesti kitelepítés. *Medvetánc,* 1988/4–1989/1. 141.

gyártulajdonost, 46 volt bankárt, 53 volt gyárigazgatót, 93 volt nagykereskedőt, 105 volt nagybirtokost, valamint hozzátartozóikat. A kitelepítettek lakásait dolgozók, elsősorban sztahanovista vagy nagycsaládos ipari munkások kapták meg."[33]

A kitelepítetteket többnyire teljesen más célra épült mezőgazdasági épületekben őrizték, pl. barakkokban, istállókban, juhhodályokban vagy kulákok épületeiben. Mivel az építmények *„lakhatóvá"* tétele a kitelepítettek feladata volt, kezdetben a szabadban laktak. A Belügyminisztérium 00384/1950. BM. IV. Ücs. számú utasítás az orwelli nyelvhasználatnak megfelelően *„telepített"*-nek vagy *„telepesek"*-nek nevezte őket. A zárt területet engedély nélkül nem hagyhatták el, látogatókat pedig havonta egyszer, az őrparancsnok engedélyével fogadhattak. A helyi állami gazdaságokban folyamatos rendőri felügyelet mellett minden 12. életévét betöltött személynek napi 12 órát kellett dolgoznia. A kitelepítettekkel az őrök kegyetlenül bántak. Folyamatosan zaklatták, megalázták őket. Gyakorta alkalmaztak fizikai erőszakot is (pl. egy ötéves gyermeket a rendőrök a lábánál fogva felakasztottak, s amikor szülei tiltakoztak, testi fenyítéssel és elzárással büntették).[34] Az internálásoknak és a kényszerlakhely-kijelöléseknek a Nagy Imre-kormány vetett véget, de az internáltak nem kaphatták vissza többé lakásaikat, ingatlanjaikat és a legtöbb esetben még eredeti lakóhelyükre sem térhettek vissza.

Szabadságvesztés-büntetés[35]

Az 1878. évi V. tc., az ún. *Csemegi-kódex* (és a Kihágási Büntető Törvénykönyv, az 1879. évi XL. tc.) öt különféle szabadságvesztési nemet szabályozott: a fegyházat, a börtönt, a fogházat, az államfogházat, valamint kihágások esetén az elzárást. A kódex különös része az egyes bűncselekményeknél meghatározta az alkalmazható szabadságvesztési fokozatot is. Miközben a nyugati társadalmakban a második világháború után megindult a hagyományos börtönügyi intézményrendszer megújulása, addig Magyarországon a sztálini büntetés-végrehajtási politika érvényesült. Az 1950. évi II. tv. nemcsak a büntetés és a vétség közötti különbséget, hanem a szabadságvesztés különböző nemeit is megszüntette. Ezután csak egyféle szabadságvesztést lehetett kiszabni, amit börtönnek neveztek. (Az államfogházat az 1946. évi XIV. tc. szüntette meg.) A miniszteri indoklás a változtatást azzal magyarázta, hogy a *Csemegi-kódex* a büntetési fokozatok szükségtelen sokaságát alkalmazta. Ezzel kiiktatták a közvetítő intézetet is. A törvénykönyv indokolása szintén nem sok jót ígért: *„Haladó irányzatú büntető törvénykönyvnek szakítania kell a rövid tartalmú szabadságvesztés-büntetések rendszerével."* Ugyanezt az elvet erősítette meg a korabeli hivatalos tankönyv is: *„...a rövid tartamú szabadságvesztés minden tekintetben káros intézmény".*[36]

[33] *Kis Újság,* 1951. június 19. Vö. *Szabad Nép,* 1951. augusztus 7.

[34] Hantó Zs. (2005): Az 1950-es évek törvénysértései. In: Kövesdy Zs. – Kozma L. (szerk.): *Élned, halnod... a munkatáboroktól az 1956-os forradalomig.* Budapest. 42.

[35] Ennek a fejezetnek a megírásánál leginkább Vokó Gy. (2009): *Magyar büntetés-végrehajtási jog.* Budapest–Pécs. 48–75. című monográfiájára támaszkodtam.

[36] Kádár M. (1953): *Magyar büntetőjog. Általános Rész.* Budapest. 249.

1950. február 1-jén az Államvédelmi Hatóság Börtönügyi Osztálya átvette az Igazságügyi Minisztériumtól azokat a büntetés-végrehajtási intézményeket, amelyekben zömmel politikai elítélteket őriztek. A Váci Börtönben az elítéltek rögvest megtapasztalhatták, hogy ez mit jelent a gyakorlatban (pl. bebádogozták az ablakokat, hogy még kevesebb levegő és fény jusson nekik).[37] 1952-től a börtönügy teljes egészében az Igazságügyi Minisztériumtól a Belügyminisztérium alá került (2033/10/1952. MT sz. határozat). A büntetőintézetek központi igazgatására létrehozták a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságát. Ezzel a nyomozást végző szerv közvetlen kezelésébe került valamennyi börtön. A terhelt még a büntetés végrehajtása idején sem került ki a nyomozóhatóságok ellenőrzése alól. A feltételes szabadság engedélyezése és megszüntetése is a belügyminiszter hatáskörébe került.

1949–1950 között a börtönök személyi állományának legnagyobb részét kicserélték. Az Államvédelmi Hatóság börtönőreinek jelentős része alacsony iskolai végzettséggel rendelkező fiatalember volt, akik aránylag magas fizetést kaptak. Arra oktatták őket, hogy olyan kiválasztottak, akiktől mindenki fél, hiszen a párt katonái. (Az Államvédelmi Hatóság szolgálati utasításában ezt olvashatták: *„Az ország első polgára az államvédelmi őr.”*) Az elítéltek pedig fasiszták és aljas gazemberek, akikkel szemben nem szabad könyörületesnek lenni.[38]

A szovjet típusú diktatúrára mindig is jellemző volt a propaganda és a valóság közötti teljes mértékű különbség. A szocializmus börtöneiről is ilyesfajta állítások jelentek meg: Ries István igazságügy-miniszter, így írt a népbírósági rendeletet kommentálva: *„…a börtön nem csak büntetés-végrehajtó intézet lesz, hanem világnézeti nevelőintézet is, ahol népszerű, de mégis tudományos előadások tartásával tanítják meg a bűnözőket tévedéseik belátására és a demokratikus népi Magyarország eszmei alapjaira”.*[39] A kor jogászainak folyóiratában, a *Jogtudományi Közlöny*ben arról értekeztek, hogy a büntetés átnevelő hatása révén *„fejlődik ki az a magasabb rendű embertípus, amelyre szocialista társadalmunknak múlhatatlan szüksége van”.*[40] A korabeli hivatalos tankönyv pedig a börtönt *„a szabad társas élet iskolájának”* nevezte.[41]

1947-től megtiltották a vallás szabad gyakorlását. A börtönkápolnákat átépítették, és 1948-tól eltörölték a halálraítélteknek azt a jogát, hogy a kivégzésük előtt utoljára gyónjanak és áldozhassanak. 1950 és 1953 között szinte semmiféle orvosi kezelés, illetve gyógyszerszedési lehetőség nem volt. (Pl. Ries István volt igazságügy-miniszter azért halt meg, mert nem kapta meg a szükséges gyógyszerét.)[42] A börtönkórházba legfeljebb a halálos és a fertőző betegek kerülhettek. Az elítéltek egyik része túlzsúfolt cellákban töltötte egész napját, sokszor évekig ugyanabban a ruhában, amiben letartóztatták. Télen sokat szenvedtek a hideg miatt. A zárkák tele vol-

[37] Erről szólt Tollas Tibor *Bebádogoztak minden ablakot…* című verse.

[38] Lőrincz J. (2009): *Büntetőpolitika és börtönügy.* Budapest. 53.

[39] Ries I. (1946): *A népbíráskodásról szóló 81/1945. ME számú és azt kiegészítő 1440/1945. ME számú rendelet szövege és magyarázata.* Budapest. 10.

[40] Huszár I. (1950): A magyar szocialista büntetőjog büntetésfogalma. *Jogtudományi Közlöny,* 385.

[41] Kádár 1953: 247.

[42] Zinner T. (2005): *Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban, 1918–1962.* Budapest. 22.

tak poloskákkal és más élősködőkkel. 4–5 fős cellákban 12–14 ember nyomorgott.[43] A politikai elítéltek egy részét viszont a külvilágtól teljesen elszigetelve, magánzárkában tartották, ami komoly pszichés problémákat is okozhatott.[44] A másik részét viszont heti 55–60 órát is dolgoztatták, teljesíthetetlenül magas normakövetelmények mellett. Az élelmezés rendkívül rossz, kevés és kalóriaszegény volt. A nehéz fizikai munkát végzők is csak napi 800 kalóriát kaptak. Szinte mindenki éhezett. Az elítéltek lesoványodtak, legyengültek. Volt olyan is, aki 40–50 kilót fogyott. Az éhségérzet szünet nélküli jelenléte a börtönélet egyik legrosszabb részének számított. Sokan még a verést is jobban elviselték, mint az éhséget.

Az elítélteket – különösen az ötvenes évek elején – teljes mértékben elszigetelték a külvilágtól. Nem olvashattak újságot, könyveket. Nem hallhattak híreket, nem tarthattak maguknál papírt és ceruzát. A közvetlen hozzátartozókkal – egy-két kivételtől eltekintve – nem találkozhattak. A dohányzást hol megengedték, hol nem, ezzel is fokozták az erős dohányosok kínjait. Az Államvédelmi Hatóság börtöneiben nem volt megtiltva a testi fenyítés alkalmazása sem. Az őrök szobájában jelmondatként függesztették ki: *„Ne csak őrizd, gyűlöld is!" „A nép ellenségeivel szemben tanúsított kíméletlen magatartás csak erősíti az osztálytudatot."* Ennek következtében a rabok verése, módszeres lelki és fizikai kínzása a börtön vezetésének szemében jó pontnak számított. Rendszeresen előfordult, hogy a fegyőrök a falhoz állították a rabokat és akár napokig is ott kellett állniuk a fal felé fordulva. Ezeknek az embereknek a bokája megvastagodott és a leszivárgott vértől megfeketedett a lábuk.

A fegyelmi büntetések széles körét alkalmazták. A legegyszerűbb a koszt megvonása volt. Gyakran alkalmazták a sötétzárka-büntetést. Ez egy kis ablaktalan helyiség volt, minden szellőzés nélkül. A zárka összes berendezése egy, a szükségletek elvégzésére alkalmas edény, a „kübli" volt. Az itt őrzött elítélt csak minden második napon kapott enni, akkor is csak fél adagot. Kegyetlen büntetésnek számított, mert itt az elítélt elvesztette időérzékét. 1970-ig alkalmazták. Akit negyvennapi magánzárkára ítéltek, biztosan megbetegedett. Még ennél is súlyosabb büntetés volt a láncviselés. Az elítélt két lábára egy-egy vaskarikát erősítettek, a két karikát pedig egy súlyos lánc kötötte össze. A fenyítés nagyságától függően ezt a 8–16 kilogrammos láncot az elítélteknek éjjel-nappal, sokszor több hétig kellett viselniük. Nem volt olyan, akinek a bokáját a vas ne törte volna fel. A legkegyetlenebb büntetésnek a vasalás, illetve a gúzsbakötés számított. 4–6 órás büntetés után nem volt senki sem, aki képes lett volna lábra állni. A láb és a kézfejek duplájára dagadtak, s szinte feketék lettek az összeszorult vértől. Az elítélt ilyenkor hason csúszva próbált visszamászni a cellájába. Voltak olyanok, akik a vasalástól megbénultak. Akik szökést kíséreltek meg, azokat a társaik szeme láttára verték meg. Ilyenkor előfordult, hogy az elítélt nem élte túl a kegyetlen ütlegeket.[45] Így halt meg pl. Kurucz Ferenc a Gyűjtőfogházban 1952-ben. Még 1956 után is előfordult verés. Ennek során Bibó Istvánt is megverték.[46]

[43] Zinner T. (1998): Büntetőjog és hatalom. *Múltunk,* 2. 153.
[44] Demény P. (1988): *A Párt foglya voltam.* Budapest. 197.
[45] Demény 1988: 195; Ignotus P. (1993): *Fogságban (1949–1956).* Budapest. 126.
[46] Fejér D. – Vasvári V. (2002): *Szabadságharcunk a bolsevizmus ellen.* I. köt. Budapest. 11; Bibó I. (1911–1979): jogász, politikus, lásd Huszár 1989: 178.

Egyértelműen nem a javítás, hanem a megtorlás, sőt a fizikai megsemmisítés volt a cél. Nem volt véletlen, hogy az ilyen körülmények miatt nagy volt az elítéltek halálozási aránya.[47]

1953 után annyiban javult az elítéltek helyzete, hogy a börtönőrök elbizonytalanodtak. A párton belüli leszámolások, egyes koncepciós perek felülvizsgálata miatt egyre több ávós került a rabok közé. Még olyan is előfordult, hogy valakit túlkapásai miatt börtönöztek be. A Nagy Imre-féle enyhülési politika jegyében született 1105/1954. (XII. 17.) MT sz. határozat egy részben enyhébb fokozatú büntetés-végrehajtási rendszert irányzott elő. Az 1955. évi Büntetés-végrehajtási Szabályzat már nem is tartalmazott fizikai fájdalmat okozó fegyelmi büntetéseket. A munkateljesítménytől függően lehetőség nyílt levelezésre, beszélőre, sőt csomag fogadására is. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után újra sokan kerültek börtönbe és a körülmények is romlottak.

A 8/1959. BM sz. utasítás az őrzés mellett ugyan a nevelést tűzte ki a szabadságvesztés-büntetés céljaként, az osztályszemlélettel viszont nem szakítottak, így a nevelést az elítélt származásához, politikai megítéléséhez viszonyítva próbálták alkalmazni. Az *„osztályidegenekkel”,* a *„politikai elítéltekkel”* szemben továbbra is a kötelező zárkafogságot, a kapcsolattartás korlátozását, a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségének szűkítését írták elő.

Az 1961-ben megalkotott Büntető törvénykönyv (1961. évi V. törvény) a szabadságvesztésnek kétfajta végrehajtási módját különböztette meg: a börtönt és a büntetés-végrehajtási munkahelyet. Azt, hogy kinek melyik fokozatban kellett letöltenie a büntetését, az Igazságügyi Minisztérium 1964. május 29-én szabályozta. Elvileg a börtön rendje szigorúbb volt a büntetés-végrehajtási munkahelynél.

Az 1961. évi büntető törvénykönyv elvetette az életfogytiglani börtönbüntetést azzal az indoklással: *„ …ha a társadalom védelme nem követeli meg a halálbüntetés alkalmazását*, *akkor megvalósulhat a büntetés nevelő célja”.* A 8/1959. BM sz. utasítás ugyan még továbbra is diszkriminálta az ún. osztályidegeneket, de emellett elvben elkezdték előkészíteni az elítéltek nevelését. Minden 100 letartóztatottal egy nevelőnek kellett volna foglalkoznia. Az elítéltek munkáltatását a nevelés fő eszközének tekintették, ezért a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának szervezetébe olvasztották a Közérdekű Munkák Igazgatóságát.

Az 1966. évi 20. tvr. a szabadságvesztést újra fokozatokra osztotta fel a bűnösségi típusoknak megfelelően:

1. Szigorított börtön: ide kerültek a többszörösen visszaeső és az ún. konok bűnözők.
2. Börtön: a visszaesők és a szándékos bűncselekmény miatt hosszabb szabadságvesztésre ítéltek kerültek ide.
3. Szigorított büntetés-végrehajtási munkahely: itt töltötték le a büntetésüket azok, akiket szándékos bűncselekmény miatt első ízben ítéltek el viszonylag rövid idejű szabadságvesztésre.
4. Büntetés-végrehajtási munkahely: ide zárták a gondatlan elkövetőket.

[47] Fehérváry 1990: 119–136; Fehérváry I. (1984): *Szovjetvilág Magyarországon (1945–1956).* München – Santa Fe. 130; Vokó Gy. (1996): *A magyar büntetés-végrehajtási jog.* Pécs. 50–51; Zinner T.: Vázlat az 1944/1945–1963 közötti magyarországi börtönügyhöz (és forrásaihoz). In: Bódiné Beliznai K. – Mezey B. (szerk.) (1997): *A magyar börtönügy kutatásának alapjai.* Jogtörténeti Értekezések 20. Budapest. 141–162.

A gyakorlatban azonban nem sikerült élesen elválasztani a fokozatokat. Az anyagi-pénzügyi eszközök hiánya, a biztonsági és a termelési szempontok miatt az őrök és az elítéltek viszonya nem sokat változhatott.[48] A szabadságvesztés szigorát mutatja pl. A Sopronkőhidai Fegyház napirendje, amely szerint levélírásra január, április és október első vasárnapját jelölték ki. Beszélőt februárban, májusban, augusztusban és novemberben egy alkalommal, csomagküldést júniusban és decemberben engedélyeztek. A szövödében lévő munkakörülmények pedig Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című művében leírtakra emlékeztettek. Az őrszemélyzet képzettsége továbbra is alacsony szinten maradt. A hetvenes évek első felében 85%-uknak csak általános iskolai végzettsége volt. A tiszti állomány 16%-a végzett főiskolát.

1963-ban jelentős, bár hatásában csak később jelentkező változás történt. A büntetésvégrehajtás a Belügyminisztériumtól átkerült az Igazságügyi Minisztérium hatáskörébe. (Az igazságügy-miniszter és a belügyminiszter 1963. október 30-án kelt 008/1963. sz. közös utasítása.) Kezdetét vette az egyes büntetések végrehajtásának jogi szabályozása, bár a minisztérium kellő távolságtartással irányította ezt a területet. Ennek a folyamatnak első fontos lépése volt az 1966. évi 21. sz. tvr. megalkotása, mely minden állampolgár által megismerhető (nem titkos!) jogszabályként határozta meg a szabadságvesztés végrehajtásának alapelveit.

A szocialista országokban alapvető dogmának számított az az elv, hogy a bűnözés a kizsákmányolás megszüntetésével erőteljesen csökkenni fog. A valóság azonban egészen ellentétes képet mutatott. Bár egyre kevesebb politikai okból elítélt töltötte büntetését, a zsúfoltság mégsem szűnt meg, hiszen a köztörvényes bűnelkövetők száma egyre nőtt. 1972-ben már több mint 20 000 főt meghaladó számú elítélt elhelyezéséről kellett gondoskodni, miközben az intézetek befogadóképessége nem érte el a 15 000 főt.

Ezért is alkották meg a büntető törvénykönyv 1971. évi novelláját, az 1971. évi 28. sz. tvr.-t, amely visszaállította az életfogytiglanig tartó szabadságvesztést, és szigorításokat rendeltek el a visszaesőkkel szemben is. A novella átkeresztelte a négy fokozatot: fegyház, szigorított börtön, börtön, fogház. Az előbbiekben említett folyamatok miatt az 1974. évi 9. sz. tvr. a visszaeső bűnözők megregulázására bevezette a szigorított őrizetet. Csak azt lehetett *„szigorított őrizetbe”* helyezni, akit a közrend és a közbiztonság ellen három ízben, együttesen legalább 3 évi szabadságvesztésre ítéltek, és a negyedik elítélés során legalább egy évre ítéltek. Ez az intézkedés ugyanis a kiszabott szabadságvesztés letöltése után kezdődött. A szigorított őrizetbe vett személy magatartását két év után rendszeresen felülvizsgálták, de csak akkor helyezték szabadlábra (pártfogói felügyelet mellett), ha az elítéltnél a javulás jelei mutatkoztak. A szigorított őrizet tartama mindemellett maximum 5 év lehetett. A szigorított őrizet a szocialista büntetés-végrehajtás egyik legjelentősebb változását hozta, hiszen az ilyen módon elítéltnek a kiszabható büntetés mértékét akár ötszörösen meghaladó fegyházbüntetést kellett letöltenie. A szigorított őrizet tehát nem büntetés, hanem a társadalom védelmének érdekében hozott intézkedés volt. A gyakorlati problémák leginkább a végrehajtásban mutatkoztak meg. A jogalkotó szándéka szerint a szigorított őrizetesekkel szemben bevezetendő „intenzív nevelési

[48] *Jelentés a Politikai Bizottságnak a büntetés-végrehajtás helyzetéről.* 1965. november 9. MOL-M-KS 288/5. cs. 6 379. ö. e.

módszerek" alkalmazása csak jámbor óhaj maradt. Szabadulásuk után sem tudtak beilleszkedni a társadalomba. Legtöbbjük hamar visszakerült a börtönbe.[49]

A kor büntetőpolitikájára jellemző módon, még az alkoholizmus ellen is a szabadságvesztés-büntetés eszközével léptek fel. Az 1974. évi 10. sz. tvr. az alkoholisták kötelező munkaterápiás intézeti kezelését vezette be. Az 1978. évi büntető törvénykönyv 76. §-ában is külön nevesített önálló intézkedésként elrendelt kényszergyógyítás legalább egy, de legfeljebb két évig tarthatott. A kényszerintézkedést a Szeged melletti Nagyfán kialakított Munkaterápiás Alkoholelvonó Intézetben hajtották végre, ahol inkább a börtönjelleg dominált, mint a gyógyítás.

A szocializmus korszakának legjelentősebb büntetés-végrehajtási jogszabálya az 1979. évi 11. sz. tvr. volt. Ebben a szabályzatban már fellelhetőek egyes nemzetközi jogi normák, sőt az emberi jogok védelme is. A jogszabály azonban azzal számolt, hogy csökkenni fog a fogvatartottak száma, így a rendelkezésre álló személyi és tárgyi feltételek elegendőek lesznek. A valóságban pont az ellenkezője történt. 1980 és 1986 között az elítéltek száma 36%-kal nőtt, és megint csak a büntetőpolitika durvulását eredményezte.[50]

A szocialista országokban, így Magyarországon is mindig rendkívül nagy volt a börtönnépesség. Miközben a nyugati polgári demokráciákban az 1950-es évektől megindult a hagyományos börtönügyi intézmény megújítása, addig nálunk éppen ellentétes tendenciákat figyelhettünk meg. 1943 és 1955 között az elítéltek száma majdnem négyszeresére nőtt, pedig 1943-ban háború zajlott, és az ország területe is nagyobb volt. Az ország lakosságának számához viszonyítva az arányuk 0,33% (1943-ban 0,09%). Hozzá kell tenni, hogy csak azért 37 000-en voltak börtönben, mert 17 000-en hely hiányában a büntetésük letöltésére vártak. (Az 1953-as amnesztia előtt a dokumentumok 40 734 elítéltről árulkodnak.)[51]

A helyzet a későbbiekben sem javult. Az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlása miatt több mint 21 000 embert ítéltek el. Nem sokkal később pedig a köztörvényes bűnözők száma kezdett el rohamosan növekedni: 1968 és 1972 között a fogvatartottak száma 25%-kal gyarapodott. Ez az arány a későbbiekben csak tovább romlott. Ezért a rendszerváltozás előtti évben, 1988-ban Magyarországon 100 000 lakosra 196 fogvatartott jutott. Ugyanez a szám Ausztriában 77, Franciaországban 81,1, a Német Szövetségi Köztársaságban 84,4, Spanyolországban 75,8 volt.[52] Éppen ezért a politikai vezetés, amikor úgy érezte, hogy a túlzsúfoltság miatt már tarthatatlan állapotok uralkodnak a börtönökben, közkegyelmet hirdetett. Jellemző ezeknek a rendkívüli száma: 1955. évi 11. sz. tvr., 1956. évi 11. sz. NET-határozat, 1956. évi 7. sz. tvr., 1963. évi 4. sz. tvr., 1970. évi 4. sz. tvr., 1975. évi 7. sz. tvr., 1985. évi 3. sz. tvr., 1989. évi XXXVII. tv., 1990. évi XXXIX. tv.

A politikai okokból elítélteket egészen a rendszerváltozásig *„feketelistára"* tette a korabeli hatalom. Írásos nyilatkozatot kellett aláírniuk, hogy perükről és fogva tartásuk körülményeiről senkinek sem beszélnek. Rendőri felügyelet alá vonhatták őket, ami azt jelentette, hogy este nyolctól reggel hatig otthon kellett tartózkodniuk. (Ezt folyamatosan ellenőrizték.) Tilos volt

[49] Sárkány I. (1985): Szigorított őrizet a gyakorlatban. *Belügyi Szemle,* 9. 41–43.
[50] Gönczöl K. (1990): Csökkenthető-e a börtönnépesség. *Esély,* 5. 67.
[51] Lőrincz J. – Nagy F. (1997): *Börtönügy Magyarországon.* Budapest. 38.
[52] Forrás: *Prison Information Bulletin,* Council of Europe, No. 12. December. 1988. Strasbourg, 22.

moziba, színházba, étterembe, szórakozóhelyekre stb. járniuk, telefonjukat, ha volt, elvették tőlük, és rendszeresen jelentkezniük kellett az illetékes rendőrkapitányságon.[53] A veszélyesnek minősített elítéltek szabadulásuk után sem költözhettek Budapestre, Miskolcra, Sztálinvárosba, (61-től Dunaújváros), Komlóra, valamint a nyugati és a déli határvidékre. A 17/1975. MT sz. rendelet 109. §-a szerint az elítélésük előtt munkában töltött idejüket nem vették figyelembe a nyugdíj megállapításakor. Csak a legalantasabb munkákat végezhették. Hozzátartozóik is hátrányos helyzetbe kerültek a tanulás, munkahely és egyéb juttatások terén.

A fiatalkorúakkal való bánásmód az ötvenes években nem sokban különbözött a felnőttekétől. (Volt olyan cella, ahol 62 elítéltet zsúfoltak össze.) 1954-ben, amikorra már felduzzadt a számuk, Sátoraljaújhelyre vitték őket. 1958-ban a Budapesti Országos Börtönbe, azaz a Gyűjtőbe kerültek. 1963-ban lett Tököl a fiatalkorúak börtöne. Kezdetben azokban a barakkokban őrizték őket, ahol korábban az internáltak voltak. Egy barakkban 116 fiatalkorút tartottak. Parancsnokuknak azt a Kardos Gyulát nevezték ki, aki korábban a váci börtönben sanyargatta a politikai elítélteket. A fiatalkorú elítéltek száma is rohamosan nőtt. Az 1970-es években meghaladta a 700-at, a nyolcvanas években pedig már az ezret.[54]

Javító-nevelő munka

A javító-nevelő munka nem az 1913. évi XXI. tc. által bevezetett dologház intézményére vezethető vissza, hanem mint a szovjet büntetőjog *„vívmányát”* szabályozták. A büntető törvénykönyv Általános Részét tartalmazó 1950. évi II. tv. büntetőjogi intézkedésként vezette be, azzal az indokolással, hogy míg a büntetésnek más céljai is vannak, a javító-nevelő munka „kizárólag a javításra és nevelésre irányul”.[55]

A javító-nevelő munka ötévi börtönnél nem súlyosabb büntetéssel fenyegetett bűncselekmény miatt, az elkövető társadalmi helyzetének, a bűntett elkövetése okainak és általában az eset körülményeinek figyelembevételével akkor volt alkalmazható, ha a büntetés célja szabadságelvonás nélkül is elérhető. Csak állami vállalatnál, intézménynél, vagy állami gazdaságnál lehetett alkalmazni. Szövetkezetnél vagy kisiparosnál nem.[56] Az állami vállalatok azért voltak alkalmasak egy ilyen büntetés végrehajtására, mert egyébként is elláttak bizonyos hatósági jogköröket. A vállalat igazgatóját tették felelőssé a büntetés végrehajtásáért. A büntetés igazi része a szociálpolitikai, munkaköri kedvezmények megvonása volt. Tartalmilag tehát a javító-nevelő munka büntetés volt, éspedig általános szabály alapján, börtönt helyettesítő büntetés.[57]

[53] *Hírmondó,* 1984. 11.

[54] Tamáska 2006: 110–113.

[55] *A büntető törvénykönyv általános része. Az 1950. évi II. törvény. Az 1950. évi 39. sz. törvényerejű rendelet.* Budapest. 1951. 128; Kabódi Cs. – Lőrincz J. – Mezey B. (2005): *Büntetéstani alapfogalmak.* Budapest. 205.

[56] Földvári J. (1961): Büntetési rendszerünk módosulása. *Magyar Jog,* 145.

[57] Lásd a végrehajtásáról szóló miniszteri utasítást, az 1/1954. IM sz. utasítást és a Legfelsőbb Bíróság elvi döntését. VII. számú BED.

Az 1961. évi V. tv. a javító-nevelő munkát fő büntetéssé tette. A Különös Részben 27 helyen fordult elő, mindig alternatív büntetésként, szabadságvesztés vagy pénzbüntetés mellett. Alkalmazási lehetőségét szélesítette a büntetés enyhítését lehetővé tevő szabály is. Mivel addigra létrehozták a kvázi állami vállalatként működő szövetkezeteket, ezért már ott is végre lehetett hajtani a javító-nevelő munkát. A gyakorlatban a javító-nevelő munka csak munkaviszonyban állókra vonatkozhatott, de szinte sohasem alkalmazták vezető pozícióban állókkal vagy értelmiségiekkel szemben.[58] Az 1961-es büntető törvénykönyvvel bevezetett változtatások révén a javító-nevelő munkára ítéltek száma megnőtt.

Az 1971. évi 28. sz. tvr. A javító-nevelő munkát munkatelepen rendelte végrehajtani. Végül is ezeket a munkatelepeket nem hozták létre, így a tvr. ezen rendelkezése sohasem lépett hatályba. Az 1978. évi IV. tv. pedig szinte változtatás nélkül vette át az 1961-es szabályozást.[59]

Szigorított javító-nevelő munka

Eléggé szokatlan módon, az 1984. évi 19. sz. tvr. egyetlen elkövetői körrel, a közveszélyes munkakerülőkkel szemben vezetett be egy új önálló fő büntetési nemet, a szigorított javító-nevelő munkát.[60] Ilyen kellően át nem gondolt előzmények ellenére, az 1987. évi III. tv. kiterjesztette a szigorított javító-nevelő munkát mint vagylagos büntetést a tartás elmulasztása, az üzletszerű kéjelgés, az üzletszerű kéjelgés elősegítése, a tiltott szerencsejáték szervezése, a lopás, a csalás, az orgazdaság vétségeire és a kitartottság és a kerítés bűntettére is. A szigorított javító-nevelő munkára ítélt személynek kijelölt munkahelyen kellett dolgoznia és meghatározott intézetben vagy szálláson laknia. Legrövidebb tartama egy év, a leghosszabb két év, halmazati és összbüntetés esetén három év volt. A bírói gyakorlat azonban csak nagyon szűk körben (0,5–1,5%) alkalmazta ezt a büntetési formát.[61]

[58] Glaser I. (1966): A javító-nevelő munka végrehajtásának néhány kérdése. *Magyar Jog,* 445; Demeter V. (1966): A javító-nevelő munka a bíróságok gyakorlatában. *Magyar Jog,* 491.

[59] Györgyi K. (1984): *Büntetések és intézkedések.* Budapest. 226.

[60] Moldoványi Gy. (1985): A Büntető Törvénykönyv büntetési rendszerének továbbfejlesztése – a szigorított javító-nevelő munka bevetése. *Magyar Jog,* 6. 505; Polt P. (1985): A közveszélyes munkakerülés és a szigorított javító-nevelő munka. *Belügyi Szemle,* 10. 55.

[61] Kabódi–Lőrincz–Mezey 2005: 212.

Izsák Lajos

Az első „népfrontos” választás Magyarországon 1949-ben

1947 őszén a nemzetközi és a hazai belpolitikai helyzetben bekövetkezett döntő változások – a Marshall-terv meghirdetése és végrehajtása, a Tájékoztató Iroda (Kominform) megalakulása, a magyar békeszerződés életbelépése, ami a szovjet csapatok további itt-tartózkodását is szankcionálta, a Magyar Függetlenségi Párt (MFP) feloszlatása és a nagybankok államosítása – után, 1948 elején a Magyar Kommunista Párt (MKP) felvetette a koalíció átalakításának és az új függetlenségi front létrehozásának az ügyét. Rákosi Mátyás az MKP funkcionáriusainak január 10-i értekezletén a reakció vereségére, a magyar demokrácia megerősödésére, valamint arra hivatkozva, hogy a koalíció többi pártjában is azok az erők kerültek előtérbe, amelyek lépést kívánnak tartani a társadalmi haladás ügyével, állást foglalt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, vagyis a koalíció újjászervezése mellett. „A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak most nyílik meg a lehetősége, hogy széles új tömegalapokra helyezkedhet – szögezte le az MKP főtitkára –, egész demokráciánk további megerősödésének döntő előfeltétele, hogy ez az átalakulás meg is történjék.”[1] Az MNFF széles tömegalapokon történő átszervezésének gondolatát pozitívan fogadták az agrárpártok vezetői is, s egyúttal támogatásukról biztosították a kommunistákat ebben a törekvésükben.

A Nemzeti Parasztpárt (NPP) Végrehajtó Bizottsága már 1948. január 6-i ülésén hozott határozatában leszögezte, hogy „a magyar demokrácia fejlődési perspektívája a pártok népfront jellegű együttműködése”, s a parasztpárt arra törekszik, hogy ebben kezdeményező lépéseket tegyen.[2] Az április 4-i nagyválasztmányi ülésen pedig Erdei Ferenc főtitkár már azt hangsúlyozta, hogy az NPP „a valóban demokratikus népi erőkkel, elsősorban a munkásság pártjaival” kíván együttműködni, s támogatta az új egységfront kiépítését.[3]A kisgazdapárt (FKGP) vezetősége első balatonkenesei értekezletén (1948. március 6–7.) foglalt állást az új politikai irányvonal mellett. A párt határozatban mondta ki, hogy helyesli a demokratikus erők szorosabb összefogását, vagyis az új függetlenségi front létrehozását.[4] A két polgári liberális párt (Magyar Radikális Párt és Polgári Demokrata Párt) pártszövetségének (Radikális Demokrata Pártszövetség) létrehozása is ebbe az irányba mutatott. A Független Magyar Demokrata Párt (Balogh-párt) *Magyar Vasárnap* néven műsorokat szervezett vidéken, előadói szintén az „új összefogást” propagálták.[5]

---

[1] Rákosi M. (1950): *Válogatott beszédek és cikkek.* Szikra, 265.
[2] Tóth I. (1972): *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948.* Kossuth Kiadó, Budapest. 274–287.
[3] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) MK-S. 284. f. 5. ö. e.
[4] *Kis Újság,* 1948. március 9.
[5] Izsák L. (1983): *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949.* Kossuth Kiadó, Budapest. 243.

A Függetlenségi Front újjászervezése

Az új függetlenségi front létrehozása, pontosabban ezen keresztül az egypártrendszer megteremtése, s az erre való törekvés hivatalos formában először 1948 márciusában vetődött fel, amikor Rákosi az MKP funkcionáriusainak értekezletén, az ellenzéki pártok politikai életből való kiszorításával együtt, felvetette a koalíció átalakításának, fokozatos felszámolásának az ügyét. Ennek lényege – Rákosi akkori elképzelése szerint – az volt, hogy az új koalícióban „a többi pártok csak fővárosi szervezet alapján lesznek, és a falvakban, vidéken különösebb szervezete, komoly, erőteljesebb szervezetei csak a kommunista pártnak lesznek". Ehhez hozzátette még azt is: az MKP-nak „arra kell venni az irányt, hogy a falu használható emberei szervezetileg is benne legyenek a kommunista pártban, és a többi pártok többi része a Magyar Függetlenségi Frontban vagy egyéb alakulatban a központban úgy legyenek elhelyezve, hogy egy szigorú központi szervezet lesz, amelynek a tengelye a kommunista párt, és amely köré lesznek elhelyezve a többi pártok". A konkrét tennivalókat illetően rögtön le is szögezte: „Ez a mostani szervezési és politikai vonal, amire nekünk kell menni, és amit remélünk, hogy őszre meg is tudunk csinálni, és akkor a demokráciát nem tudja hátráltatni a koalíciós alkudozás, intrika, amely még most is érezteti hatását. Ezzel kapcsolatban természetesen likvidálni fogjuk a még meglévő jobboldali vagy félfasiszta pártokat. (Az más kérdés, hogy ezeknek a pártoknak soha semmi közük nem volt a fasizmushoz – I. L.) A likvidálás úgy fog történni, hogy a Barankovics-párt néhány használható emberét Barankoviccsal együtt áthozzuk a Kisgazdapártba, Baloghot és néhány emberét szintén, a megmaradó reakciósokról pedig gondoskodunk, hogy eltűnjenek a színről."[6]

Már e koncepció jegyében születtek azok az intézkedések, amelyek 1948 áprilisában a koalíciós pártok egységes nőszervezetének, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) megalakításához vezettek. 1948 tavaszán megszűntek a koalíciós pártok külön ifjúsági szervezetei is, majd a munkás- és parasztifjúsági szövetségek, valamint a különböző rétegszervezetek és a középfokú iskolák szövetségének összevonásával létrejött a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ), a magyar ifjúság tömegszervezete.

1948 nyarán a két munkáspárt (MKP és SZDP) „egyesülése" után – amely valójában az SZDP baloldalának beolvasztását jelentette a kommunista pártba – a Magyar Dolgozók Pártjának vezetői, ahogy ez a párt programjából is kitűnt, már konkrét célként jelölték meg a többpártrendszer felszámolását. A pártok temetőjéül az újjáalakuló Függetlenségi Frontot jelölték ki. „A Magyar Dolgozók Pártja a demokratikus pártok eddigi többé-kevésbé laza koalíciója helyett a népi egység politikai tömegszervezetének, az új Függetlenségi Frontnak megteremtéséért száll síkra – állapította meg a programnyilatkozat. A Függetlenségi Front: a munkásság, parasztság, értelmiség, dolgozó kisemberek, Magyarország minden haladó, hazafias eleme szoros harci és építő szövetségének egységes szervezete. A Függetlenségi Frontban ezért nemcsak a demokratikus politikai pártok, hanem a magyar nép nagy társadalmi szervezeteinek, a szakszervezeteknek, a szövetkezeteknek, a nők és az ifjúság egységes szervezeteinek is méltó helyet kell biztosítani." Ezt a belpolitikai törekvést külpolitikai téren mintegy alátámasztotta,

[6] MOL MK-S. 274. f. 16-133. ö. e.

a „népi demokratikus országokkal” addig megkötött kétoldalú barátsági szerződések sorozata, s legfőbb alapelvként: „A szövetség a Szovjetunióval, az imperialistaellenes és demokratikus tábor vezető szocialista nagyhatalmával, a béke, a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás őrével.”[7]

A Függetlenségi Front újjászervezésének fentebb körvonalazott koncepciója jegyében kezdődtek meg a tárgyalások alsóbb szinten is a két agrárpárt képviselőivel. 1948 nyarán például megállapodtak abban, hogy az MDP és az NPP, illetve az FKGP „közigazgatási politikáját összehangolják, az elvi kérdéseket és a konkrét kérdéseket egyaránt rendszeres tárgyalások során tisztázzák”.[8] Az MDP vezetőinek (elsősorban Rákosinak – I. L.) a tudtával és hozzájárulásával került 1948. augusztus elején Harrer Ferenc a Radikális Demokrata Pártszövetség élére.[9] Harrer első elnöki nyilatkozatában rögtön vállalta, hogy a vezetése alatt álló pártszövetség legfontosabb feladata az lesz, hogy a jövőben részt vesz a „polgárság felvilágosításában a kül- és belpolitikai valóságos helyzetről és a belőle ésszerűen levonható következtetésekről, a népi demokrácia lényegéről, a polgári boldogulásnak a lehetőségéről a népi demokráciában és az attentista magatartás veszélyeiről és végzetessé válhatásáról, végül, de nem utolsósorban a polgárság osztályérdekeinek megvédésében a népi demokrácia eszmekörében.”[10]

Az FMDP képviselőcsoportja 1948. augusztus 31-én foglalkozott a Függetlenségi Népfront kialakításának kérdéseivel. Az értekezletről kiadott közlemény megállapította, hogy a Baloghpárt is tudatában van annak, hogy most olyan feladatok megoldása került naprendre, amelynek végrehajtása csak úgy lehetséges, ha az „összes demokratikus erők” között a korábbinál még szorosabb együttműködés jön létre. „Az együttműködés kiindulópontját a párt abban látja – hangzott a közlemény –, hogy kész közreműködni az új Nemzeti Függetlenségi Front programját előkészítő tárgyalásokban.[11]

1948 őszén a Függetlenségi Népfront „egyetlen, osztatlan tömegszervezetté” történő átalakítása jegyében felgyorsították a Nemzeti Parasztpárt és a Független Kisgazdapárt belső tisztulási folyamatát, amely az MDP vezetőinek elképzeléseivel összhangban „fent” és „lent” egyaránt tisztogatássá vált. Jobboldaliság ürügyén, illetve vádjával tízezreket zártak ki ezekből a pártokból. Az MDP vezetőinek útmutatásai és tanácsai alapján hasonló események zajlottak le az FMDP-ben és a Radikális Demokrata Pártszövetségben, ahol már csak azokat tűrték meg, akik fenntartás nélkül és teljes egyetértésben osztották az MDP bel- és külpolitikai céljait, és a „szocializmus felé vezető irányzatot a társadalmi haladás természetes vonalának tartották”.[12]

Rákosi Mátyás az MDP Központi Vezetőségének 1948. november 27-i ülésén – mindezen törekvések és változások után – már azt is kijelentette, hogy az új Függetlenségi Népfront nem lesz tömegszervezet, azt főleg a célok azonossága tartja majd össze, azoké a céloké természetesen, amelyeket az MDP szab meg. „Lassan ezeknek a pártoknak el kell halni, vagy legalábbis

[7] Izsák L. (főszerk.) (1998): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Budapest. 31.
[8] MOL MK-S. 274. f. 15-26. ö. e.
[9] Izsák: i. m. 242–244.
[10] *Világ,* 1948. augusztus 26.
[11] *Magyar Nemzet,* 1948. szeptember 2.
[12] *Haladás,* 1948. szeptember 30. Részletesebben lásd Izsák: i. m. 245–249.

árnyékéletet élni (Gerő: Szimbolikus párt), szimbolikus pártokká kell lenniök" – mondotta, s egyúttal azt is leszögezte: „Szövetségben vagyunk, és ugyanakkor a szövetségesek likvidálására is irányt kell venni. Ez persze nem könnyű. Az ember csinál valamit és annak az ellenkezőjét is csinálja." De a Központi Vezetőség ülésén tulajdonképpen Szakasits Árpád, a párt elnöke hangsúlyozta a legerőteljesebben a „régi formák és intézmények" megszüntetésének és a szovjet példa követésének, másolásának a fontosságát. „A mi pártunknak hűségesen követnie kell a Szovjetunió példáját és útmutatásait – emelte ki Szakasits –, mert igaza van Rákosi elvtársnak: nincs külön magyar út, amiként nincs külön szabadalmazott jugoszláv út sem, és semmiféle más külön út. Csak egy út van: a Szovjetunió vérrel megszentelt és dicsőséges útja, a marxizmus-leninizmus útja! Minden más út a gyalázatba, a szolgaságba vezet."[13]

1948. december elején „lemondott" Dinnyés Lajos miniszterelnök. A helyére lépő új kormányfő, Dobi István bemutatkozó beszédében kormánya nevében is kijelentette: „Amikor népi demokráciánk minden vonalon erősödik, amikor népünk egyre inkább összeforr nemzetünkkel, vajon normális jelenségnek tarthatjuk-e egy olyan párt működését, mint a Demokrata Néppárt? […] a Barankovics-párt teljesen elszakadt a demokrácia felé forduló népünktől, és ellenséges értetlenséggel viseltettek országunk fejlődése iránt. Idejétmúlt jelenséggé vált, olyan párttá, amelyről egyre inkább kiderül, hogy túlhaladt rajta a demokrácia fejlődése […] egyre inkább felesleges tehertétellé válik a magyar nép nyakán." Dobi nem hagyott kétséget afelől sem, hogy Mindszentyvel szemben a rendszer, illetve a hatalom el fog járni.[14] Mindszenty letartóztatása után, december végén és január elején a DNP-ből több képviselő kilépett, mások lemondtak képviselői megbízásukról, Barankovics a koncepciós Mindszenty-per tárgyalásának megkezdésekor elhagyta az országot, a párt 11 országgyűlési képviselője választotta az emigrációt. Az országban maradt képviselők kis csoportját a rendszer arra kényszerítette, hogy mondja ki a párt tevékenységének beszüntetését. Az 1949. február 4-én hozott „határozatot" az Országgyűlés március 10-i ülésén vette tudomásul.[15] A Keresztény Női Tábor országgyűlési képviselői ellen – vidéki és fővárosi szervezetei ekkor már nem működhettek – különböző vélt, illetve kitalált vádak alapján a belügyi szervek eljárást indítottak. A párt vezetője, Slachta Margit így kénytelen volt visszavonulni a politikai életből, majd az első „népfrontos" választás után rövid idővel kénytelen volt elhagyni az országot.

Az FMDP és az RDP további tevékenysége és politikája szempontjából is természetesen meghatározó jellegűek voltak a fentebbi változások. Balogh István, az FMDP elnöke 1949. január 1-jei nyilatkozatában azt ajánlotta híveinek és pártja tagjainak, hogy ezután az MDP-vel szorosabban együttműködve akaratukat „a nemzet egyetemes érdekeinek alávetve" vegyék ki részüket az ország demokratikus továbbfejlesztésére irányuló nagy munkából.[16] Szekeres János az RDP képviselője pedig január végi parlamenti felszólalásában fejtette ki, hogy az RDP egyetért a népi demokrácia alapvető célkitűzéseivel, és a Magyar Függetlenségi Népfronttal kap-

[13] MOL MK-S. 284. f. 6. ö. e.

[14] Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés Naplója (a továbbiakban: *Országgyűlési Napló*). Hiteles kiadás. Budapest. 1949. V. köt. 8.

[15] *Országgyűlési Napló,* V. köt. 972.

[16] *Magyar Nemzet,* 1949. január 1.

csolatban leszögezte: „Mi eddig is ennek szellemében vettünk részt a népi demokrácia építésében, ezért megalakulását örömmel üdvözöljük, s annak munkájában készséggel veszünk részt.”[17]

Magyar Függetlenségi Népfront

Az 1949. február 1-jén megalakult Magyar Függetlenségi Népfront (MFN) elnöke Rákosi Mátyás, alelnökei a társutas Dobi István és Erdei Ferenc, főtitkára Rajk László lett. Az országos testületben, valamint annak szűkebb vezetőségében az MDP képviselői foglaltak legnagyobb arányban helyet. Az MFN jövőbeni szerepéről és tevékenységéről az MDP Központi Vezetősége márciusi ülésén a párt több vezetője is kifejtette véleményét. Révai József a következőket mondotta: „A népfront szükséges a mai fejlődési szakaszban elkerülhetetlen, és ezért helyes, de átmeneti jellegű alakulat, amely átmenet, közbenső lépcsőfok a polgári demokratikus többpártrendszerből a proletárdiktatúra egypártrendszere felé… összekötő áttétel a munkásosztály és a többi dolgozó rétegek között.” Rajk László a következőkben látta a népfront szerepét és jelentőségét. Először is abban, hogy „az MDP programján kívül nincs más alapja és talaja semmiféle más pártprogramnak a magyar dolgozó nép számára. Tehát a kör bezárult: aki más programot vall, mint a szocializmus építését, az már a magyar nép ellensége, és nem a kormányzat valamiféle konstruktív demokratikus ellenzéke.” Másodszor abban, hogy „megszűnt a mellébeszélés lehetősége”; harmadszor, s igazán pedig abban, hogy a népfront lehetőséget nyújt arra, hogy az országgyűlést a „demokrácia megerősítésének, a szocializmus építése meggyorsításának szolgálatába állítsák”, de ezzel együtt azt is hangsúlyozta, hogy „mégis a népfront ideiglenes és átmeneti jellegű”. Hogy Rajknak ez az utóbbi kijelentése – hasonlóan Révai véleményéhez – a valóságban mit jelentett, azt Rákosi foglalta össze: „Ha az elvtársak azt hiszik, hogy ez a népfront hosszú életű, tartós politikai képződmény, akkor nagyon tévednek… Nekünk az a benyomásunk, hogy sok ebből a népfrontpolitikából ki nem jön […] ezek a szövetséges pártok s puszta létük talán több kárt okoz a demokráciának, mint hasznot. Mi ezt nem most ismertük fel, mi ezt már tavaly ősszel felismertük (lásd Rákosi korábban idézett felszólalását az MDP KV 1948. november 27-i ülésén – I. L.) és ezért meggyorsítottuk az egész menetrendet.”[18]

A Balogh-párt (FMDP) vezetősége 1949. február 20-án, az RDP elnöksége néhány nappal később kérte felvételét az MFN-be. Miután Rákosiék úgy foglaltak állást, hogy pártszövetségnek nincs helye a Népfrontban, s a Polgári Demokrata Pártra egyébként sem tartanak igényt, a PDP nagyválasztmánya március 3-án kimondta az MRP-vel való egyesülést. A határozat egyúttal leszögezte azt is, hogy az új párt Magyar Radikális Párt elnevezéssel a „Magyar Függetlenségi Népfrontban elfoglalt helyén eredményesen fog a többi párttal együttműködni a demokrácia megvalósításában, és dolgozni fog azért, hogy a munkájából élő polgárság számára az újjáépülő hazában és társadalomban méltó helyet biztosítson”.[19]

[17] *Országgyűlési Napló,* V. köt. 968.
[18] MOL MK-S. 276. f. 5. ö. e.
[19] *Világ,* 1949. március 5.

Az egykori polgári-kispolgári ellenzék „maradványainak" az új függetlenségi fronthoz való csatlakozását Rákosi Mátyás – bár nem kevés demagógiával – a népfront megnövekedett vonzerejének tulajdonította. „A két párt csatlakozása nemcsak jelentős győzelme a Függetlenségi Népfrontnak – tette hozzá ehhez még Rákosi –, de egyben mutatója annak is, hogy sokan azok közül, akik 1947 nyarán még kételkedve vagy ellenzéki szemmel nézték működésünket, meggyőződhettek álláspontjuk helytelenségéről; a magyar népi demokrácia gazdasági és politikai sikerei arra bírták őket, hogy passzív vagy ellenséges magatartásukat feladják, és politikai síkon is belépjenek a demokrácia építő erői közé. Ennek a két pártnak a csatlakozása egyben a népi demokrácia tömegbázisának bizonyos kiszélesedését is jelenti."[20]

Az MFN első kongresszusán (1949. március 15.) elfogadott programnyilatkozat állást foglalt az MDP országépítő céljai, a szocialista átalakulás megvalósítása mellett. „Igazi demokrata, igazi hazafi nem maradhat a Magyar Függetlenségi Népfront egységes sorain kívül. A MFN minden hazafias és alkotóerő tömörülése, ezért az MNF a munkásosztály vezetésével együtt demokratikus erőknek joga és kötelessége a népi demokratikus Magyarország kormányzatának intézése és irányítása. A fejlődéshez múlhatatlanul szükséges szabad bírálatot és önbírálatot nem a pártversengés idejét múlt rendszere – hangzott a nyilatkozat – hanem a demokratikus erőknek közös munkára épülő szövetsége, a Magyar Függetlenségi Népfront biztosítja saját soraiban […] a Magyar Függetlenségi Népfront programja igaz és tiszta nemzeti program, megvalósítása népünk felemelkedésének záloga."[21]

A liberális demokrata polgári ellenzék volt képviselőinek nevében az MFN megalakulásának jelentőségét Kende Zsigmond próbálta összefoglalni a pártsajtó hasábjain. Mondanivalójának lényege azonban inkább az MDP politikájának felmagasztalása, dicsőítése, s nem az új szervezet létrejöttének méltatása volt. De azt a véleményét már Kende sem tudta eltitkolni, hogy a népfrontban a kisebb pártok szerepét, jelentőségét és súlyát csak az fogja megszabni, hogy milyen személyi, szervezeti és eszmei értékekkel tudnak hozzájárulni a népfront közös munkájához. „Ez vonatkozik a mi pártunkra is – szögezte le Kende Zsigmond – amelynek a népfrontba való felvételével a haladó értelmiség és a dolgozó kispolgárság önálló képviselethez jutott ott, ahol a népi demokráciának politikai vonalvezetése alakul."[22]

Dobi István, az FKGP elnöke kongresszusi felszólalásában hosszan szapulta a Nagy Ferenc-féle vezetés 1945 utáni politikáját – nem támogatták a radikális földreform végrehajtását, ellenezték a köztársaságot, nem végeztek komoly munkát a hároméves terv mezőgazdasági részének az előkészítésében, szították az elégedetlenséget a beszolgáltatások miatt. Bizalmatlanok voltak a pénzügyi reformmal (forint bevezetése – I. L.) szemben, a parasztsztrájk jelszavával veszélyeztették a termelés biztonságát, a fék szerepét játszották az államosítások idején… stb. – és azt állította, hogy ezeket a veszélyeket „elsősorban a munkásság kemény politikai helytállása szilárd, demokratikus elvhűsége hárította el". Végül kijelentette: „Minden pontjában vállaljuk

[20] RÁKOSI: i. m. 367.

[21] *A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976.* II. köt. Kossuth Kiadó, Budapest. 1977. 167–168.

[22] *Haladás,* 1949. március 17.

és szolgáljuk a népfront programját a falu felé, mert meggyőződésünk, hogy ennek a programnak a megvalósulása, a mezőgazdaság felemelkedését, nemzeti jövedelmünknek ezen a területen való gyarapodását, az egész dolgozó parasztság emberségesebb életét, kevesebb gyötrődését, nagyobb társadalmi megbecsülését és jövedelmének szaporodását fogja magával hozni.”[23]

A politikai ellenfelek által korábban az MKP „leányvállalata”-ként emlegetett NPP főtitkára, Erdei Ferenc mintegy megerősítve ezt a véleményt, s a párt korábbi szerepvállalását, kijelentette: „A Nemzeti Parasztpárt kezdettől fogva, a régi Függetlenségi Frontban is, a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségét vallotta és a maga sorain belül is megvívta a harcot azokkal az erőkkel, amelyek meg akarták lazítani, vagy éppen el akarták szakítani ezt a szövetséget. Most, amikor hatalmas lépést teszünk előre, amikor újabb és még nagyobb feladatokat tűzünk magunk elé, még szilárdabban és még céltudatosabban álljuk és visszük a munkás-paraszt szövetség politikáját. Minden öntudatos dolgozó paraszt előtt végérvényesen bebizonyosodott, hogy a vezető munkásosztály és a munkásosztály élenjáró pártja az az erő, amely egyedüli biztosítéka annak, hogy a dolgozó parasztság is lerázza elnyomóit és felszabaduljon minden kizsákmányolás és elnyomás alól.”[24]

A választójogi törvény módosítása

A választójogi törvény módosításáról az MDP Központi Vezetőségének Titkársága döntött. A Közigazgatási Bíróságot 1949 elején feloszlatták, de a Választási Bíróság jogintézménye még megmaradt, a közigazgatási bírák helyét a testületben a budapesti ítélőtábla bírái vették át. A választójogi törvény módosításáról szóló javaslatot Földes László, az MDP országgyűlési képviselője 1949. március 22-én ismertette.[25] Miután az érvényben lévő választójogi törvény (1945:VIII. tc., illetve 1947:XXII. tc.) széles, kiterjedt, demokratikus választójogot biztosított, ezért csak kevés módosításra volt szükség; csak olyan mértékben, amennyiben a megváltozott helyzet, az 1947 nyarától eltelt időszak ezt szükségessé tette. Az Országos Nemzeti Bizottság 1949. február 1-jei megszűnésével – szerepét és helyét a Magyar Függetlenségi Népfront vette át – ahol az ONB szerepelt, oda a magyar Függetlenségi Népfront Országos Tanácsa került a paragrafusokban. A korábbi törvény 14 000 szavazatban határozta meg az egy képviselői megbízásra eső szavazatok számát, ezt 16 000-re javasolták felemelni. A korábbiakkal szemben most választójogot kaptak a honvédség és a rendőrség hivatásos állományú tagjai, akik nemcsak választók, hanem képviselővé választhatók is lettek.

A javaslathoz ketten szóltak hozzá, a kisgazdapárti Dulin Jenő, valamint a korábban PDP-tag, ekkor már pártonkívüli Vészy Mátyás. Dulin valamennyi módosító javaslatot támogatta, mert ezekkel „választójogi törvényünket teljesen kifogástalanná és használhatóvá tesszük… a törvényjavaslat megfelel a legkényesebb demokratikus ízlésnek és elgondolásnak, megelégedéssel

[23] *A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976.* i. m. 157–159.
[24] Uo. 162.
[25] *Országgyűlési Napló,* V. köt. 1031–1033.

és örömmel elfogadjuk".[26] Vészy lényegében osztotta Dulin álláspontját,[27] de nem volt világos számára, hogy a javaslat szerint a Népfront egy politikai párt-e, vagy ennél több. Hasonlóan az sem, hogy a nemzeti bizottságok helyett a Népfront veszi-e át azt a közjogi szerepet, amelyet korábban a nemzeti bizottság töltött be. A pártok indulását illetően ugyanis Vészy a Népfront Országos Tanácsa mellett a törvényhozás számára is lehetőséget kívánt biztosítani, hogy „maga állapíthassa meg, melyek azok az esetek, amikor a Népfront Országos Bizottsága (helyesen: Tanácsa – I. L.) nem utasíthat vissza valamely pártot". Végül a korabeli viszonyokat illetően elutasította az egypártrendszert, mert szerinte „szükség van arra a pártra, amely a maga alkotó kritikájával szab utat és szab sokszor irányt a hatalmon lévő kormányzati pártnak". A törvényjavaslatot egyébként az Országgyűlés általánosságban és részleteiben is a bizottság előterjesztése szerint fogadta el.

A Magyar Függetlenségi Népfront megalakulása után – a májusra tervezett választások előkészítéseként – az MDP szervezetei az ország minden helységében életre hívták a helyi népfrontbizottságokat. E bizottságokban néhány taggal a parasztpártok, illetve elsősorban a fővárosban a radikálisok is képviseltették még magukat. A bizottságok elnöki és titkári tisztét azonban kivétel nélkül mindenütt az MDP-tagok töltötték be. A jelölést ezek a bizottságok hagyták jóvá, így a „kör bezárult", ahogy korábban Rajk László is utalt rá –, mindenki az MDP kiszolgáltatottja lett. Így a választói névjegyzékek összeállítása sem okozott olyan „gondot", mint 1947 augusztusában, amikor több mint 400 000 főt zártak ki. 1949-ben 5,7 millió fő kapott választójogot; a „kizárási akció" kétszázezres nagyságú lehetett, azaz a választópolgárok mintegy 3,3%-át érintette.[28]

Az MDP Központi Vezetősége 1949. április 2-i ülésén,[29] amelynek egyetlen napirendi pontja a „népfrontos választás" lebonyolításának ügye volt, Rákosi beszámolójában ismételten aláhúzta, hogy a választások egyik célja a szövetséges pártok elhalásának meggyorsítása, illetve likvidálása. „Ezek a koalíciós pártok nem összekötő kapcsot képeznek az MDP-nek a tömegei felé, hanem inkább szigetelő réteget. Megnehezítik a nem szocialista tömegeknek felénk való fejlődését és megkönnyítik, hogy a helyi szervezetek – amelyeket képtelenek központilag összefogni és irányítani – az ellenség felső szervei legyenek. […] a kár, amit szövetségeseink okoznak, kezd nagyobb lenni, mint a haszon. És mert fejlődésünk politikai téren is, az eddiginél gyorsabb iramot követel meg, elhatároztuk, hogy előbbre hozzuk a választást (a korábban tervezett őszi időpont helyett májusra – I. L.) és ezzel előbbre hozzuk azt az időpontot, amikor koalíciós partnereink szervezeteinek elsorvasztása és elhalása gyorsabb ütemet vesz." Hivatkozott arra is, hogy egy későbbi időpontban történő választás erősen zavarta volna az ötéves terv előkészítését és végrehajtását. Rákosi közölte azt is, hogy az új választási közös listánk a népfront listáján történik. Ennek révén a megválasztott képviselők 70%-a az MDP tagjai sorából kerül ki. A fennmaradó helyekre pedig elsősorban olyan jelölteket kell állítani, akik lényegében fenn-

[26] Uo. 1037.
[27] Uo. 1041–1042.
[28] Feitl I. (1994): Az első népfrontválasztás. *Társadalmi Szemle,* 5. sz. 74.
[29] MOL MK-S. 276. f. 7. ö. e.

tartás nélkül elfogadják a párt irányvonalát. Így a jövendő képviselők több mint négyötöde majd a párt utasításait követi, a maradék befolyásától pedig nem kell tartani. „Gondoskodni fogunk, hogy a választási harc a Népfront és Pártunk zászlaja alatt folyjék le – szögezte le végül Rákosi. Önálló arculattal, saját gyűlésekkel, plakátokkal, akciókkal a Népfront mellett lehetőleg csak a mi Pártunk lépjen fel. A többi párt – egész kivételes esetektől eltekintve – ne önállóan, hanem mint a Népfront tagja, a Népfronton belül szerepeljen. Választási irodája csak a Népfrontnak legyen, de ezt mindenütt mi tartjuk kézben. Általában a választásokon a szövetségeseinknek önálló szerepét a minimumra kell csökkenteni. A falvakban csak a Népfront és csak az MDP tartson gyűlést.” Az ülés után két nappal – április 6-án – a Belügyminisztériumban választási bizottságot hoztak létre Kádár János vezetésével, amelynek tagjai Zöld Sándor, Péter Gábor, Veres József, Tömpe István, Beér János, Mónus Illésné és Tőkés Ottó lettek.[30] A helyi irányítás az alispánok kezében összpontosult, létrehoztak azonban megyei ellenőrző bizottságokat is, egy közigazgatási képviselő, egy rendőr és egy ÁVH-tiszt részvételével, amely szükség esetén átvehette a helyi vezetést.

Még mielőtt a Népfront választási felhívása megjelent, az MDP Központi Vezetőségének Titkársága április 13-i ülésén már döntött az új Országgyűlés összetételéről. 16 000-es szorzószámmal számolva a 340 képviselői helyet a következő arányban osztották szét a pártok között: MDP: 70%; FKGP: 16,2%; NPP: 10%; FMDP: 2,7%; MRP: 1,1%, a mandátumokat tekintve MDP: 238; FKGP: 55; NPP: 34; FMDP: 9; MRP: 4.[31] Miután azonban az előzetes becslésekhez képest többen adták le szavazataikat, a tervezettnél több – összesen 402 – képviselő került a parlamentbe. Köztük olyanok is, akiket előzőleg nem vizsgáltak meg elég alaposan.[32] Rákosiék szerint ezek a személyek a szövetséges pártok, elsősorban a volt ellenzékiek soraiban foglaltak helyet.

A választási listákon első helyen a parasztpártok vezetői közül csak egy-két személy szerepelhetett, Balogh-párti és radikális jelöltet viszont nem lehetett listavezetőként állítani.[33]A Független Magyar Demokrata Pártnak összesen 38 jelöltje volt az MFN választási listáján. A párt elnökén, Balogh Istvánon kívül Parragi György, a párt alelnöke, az elmúlt Országgyűlés tagjai közül pedig Hegedűs Gyula, Alvinczi Imre, Tóth Pál, Vértes István, Lukács Vilmos, Dénes István, Szűts Iván, Abay Nemes Oszkár és Milassin Kornél szerepelt a jelöltek listáján, a többiek új jelöltek voltak.[34] A Magyar Radikális Párt vezetői szerették volna elérni, hogy a Népfront vezetői az 1947-es országgyűlési választások eredményei alapján megszerzett 6 mandátumot most is biztosítsák a párt számára. Az MRP – ahogy fentebb láttuk – csak 4 esélyes helyet kapott, amiben egyéb tényezők mellett szerepet játszott az is, hogy az FMDP vezetőinek sikerült érvényesíteniük azt a törekvésüket, hogy a számukra leszállított képviselői számmal – a korábbi 18 mandátummal szemben 9 esélyes hely – az MRP képviselőinek száma is arányban maradjon. Az MRP képviselői és Rákosiék, pontosabban a Népfront vezetői között ezután olyan megállapodás

[30] MOL MK-S. 276. f. 54/36. ö. e.
[31] MOL MK-S. 276. f. 54/38. ö. e.
[32] MOL MK-S. 276. f. 65/176. ö. e.
[33] MOL MK-S. 276. f 54/36. ö. e.
[34] *Magyar Nemzet,* 1949. május 9.

született, hogy a négy esélyes helyett Harrer Ferenc, Kende Zsigmond, Halász Aladár és Szekeres János kapta meg, vagyis mind a négyen volt radikálisok; a Polgári Demokrata Párt volt vezetőit, illetve tagjait csak esélytelen helyre javasolhatták, pontosabban jelölhették.[35] Ezen túl minden jelöltnek aláírásával kellett megerősíteni, hogy elfogadja a Népfront választási kiáltványát.

Az MDP vezetői április elején már arról is döntöttek, hogy milyen formában és módon közöljék az ország népével a választási eredményeket. Érdemes és tanulságos idézni a precíz forgatókönyvet: „1. A délutáni és a 7 óra körüli rádióhíradásban közölni azon körzetek, községek és városok neveit, ahol különösen nagy számban keresték fel a szavazók a választási helységeket. Kb. 15–20 helyről kell közlést nyilvánosságra hozni. 2. Az esti 10 órás hírekben, az éjféli és a vasárnap reggeli, valamint délelőtti híradásban közölhetnek kb. 100 olyan szavazókörzet, városrész, város és község adatait, eredményeit, ahol 1947-ben Pártunk 50%-on felüli eredményt a Népfront jelenlegi pártjai összesen 90%-on felüli eredményt értek el. A hétfői híradás után szerdáig, a választás eredményének megállapításáig újabb közlések nem történnének. Az eredmény kihirdetése a Belügyminisztérium sajtóosztályán keresztül történik."[36]

Az MFN választási felhívása

Az MFN választási felhívása, amit Révai József állított össze, a választások előtt egy hónappal – 1949. április 17-én – jelent meg.[37] A korábbi négy esztendő pártversengésének tapasztalatain okulva, azzal magyarázta a közös listán való indulást, hogy most már nem lehet megbontani a magyar dolgozó nép egységét. „Munkások, parasztok, értelmiség, dolgozó kisemberek közösen küzdenek a jobb jövőért: együtt mennek a választásokon is. Nem vernek többé éket közénk a nagybirtokosok és nagytőkések, a külföldi imperialisták ügynökei! Okultunk négy esztendő áldatlan pártversengéséből, nem engedjük megbontani dolgozó népünk egységét. Egységben az erő! Ezért indulunk közös listával."

Az MFN a választóktól az ötéves terv jóváhagyását kéri, amely határtalan perspektívát jelent mindenki számára, s ennek nyomán az ország gazdasága, az emberek élete csodálatos változáson megy majd keresztül. A fejlődés nemcsak általánosságban volt felvázolva, hanem hosszan sorolta a konkrétumokat is. Az ötéves tervvel iparosítjuk Magyarországot, hogy fokozhassuk jólétét és kultúráját, felemeljük mezőgazdaságunkat, hogy erőssé tegyük az országot és megszilárdítsuk függetlenségét. Öt év alatt 35 milliárdot fektetünk be a népgazdaságba: az acéltermelést 800 000 tonnáról 1 és fél millió tonnára emeljük, a széntermelést 11 millió tonnáról 18 millió tonnára, a gépipari termelés megkétszereződik, az élelmiszer-ipari termelés másfélszeresére nő, hasonlóan a textiliparé, a ruházati iparé és a bőriparé. Felépül a borsodi iparvidéken az új nemesacélmű és az új vagongyár, Csepelen a vasszerkezeti gyár, 6 új nagy villamos

[35] Izsák: i. m. 253.
[36] MOL MK-S. 276. f. 54/37. ö. e.
[37] *Szabad Nép,* 1949. április 17.

erőmű lesz az országban, 5 új fonó-szövő gyár és 12 konfekcióüzem. Ipart kap a Tiszántúl, a Duna–Tisza köze, a nagy-budapesti ipari központ mellett két új nehézipari góc létesül: a borsodi és a pécs–mohácsi. 300 000 új ipari munkás kap kenyeret, az országban végleg megszűnik a munkanélküliség. Megépül a Bátaszék–Mohács közötti új vasútvonal. Villamosítjuk a budapest–miskolci vasútvonalat, megépül a Duna-híd Baján és Dunaföldváron, Budapesten az Árpád híd, megépül négy Tisza-híd. 2500 km bekötőút, 60 új távolsági autóbuszjárat létesül, Budapesten 6 és fél km hosszúságban megépül az új földalatti vasút.

Öt év alatt felszámoljuk a mezőgazdaság elmaradottságát, a növénytermelés 27 százalékkal emelkedik, a műtrágyahasználat megsokszorozódik, 200 000 hold öntözött terület lesz, erdősítünk 240 000 holdat, árvíz- és belvízmentesítésre 280 millió forint jut. Öt év alatt gépesítjük a mezőgazdaságot, a gépállomások száma 130-ról 500-ra nő, traktorosainak száma 1300-ról 20 000-re. Minden faluban lesz villany, rádió, telefon. 2000 új falusi kutat fúrunk, 400 egészségházat, 300 új községi fürdőt, 400 falusi sportpályát építünk. Öt év alatt 1 milliárdot fordítunk család- és egészségvédelemre. 2 és fél milliárdot kulturális célokra, biztosítjuk, hogy minden tanköteles gyermek elvégezze a nyolcosztályos általános iskolát, 10 000 új pedagógust képezünk ki.

Az ötéves terv megvalósításával a dolgozók életszínvonala az 1938-as életszínvonal 150%-ára emelkedik. „Az ötéves terv: erős ipar, virágzó falu, boldog nép! Az ötéves terv: út a munkán és igazságon épülő, kizsákmányolástól mentes, új társdalomhoz! Az ötéves terv lerakja hazánkban a szocializmus alapjait.” Azt csak Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály tudta, hogy a választási programként elfogadott és meghirdetett ötéves terv céljai nem érvényesek, végrehajtásához és megvalósításához nincsenek meg a feltételek.[38]

A választási felhívásban nem esett szó egy igen lényeges, a társadalom többségét érintő kérdésről, az állam és egyház viszonyáról, amit igen súlyos gondok terheltek, mindenekelőtt a februárban lezajlott Mindszenty-per és annak következményei, a vallásos tömegekre gyakorolt hatása. Rákosi már az MDP Központi Vezetőségének – korábban idézett – 1948. november 27-i ülésén jelezte: „Hogyha Mindszentyvel az egyház nem csinál valamit a legközelebbi hetekben, akkor majd csinálunk mi és ha egyszer kézbe vesszük a fiatalembert, akkor Róma kapálózhat, mert a magyar demokrácia stabilitásának a jele, hogy mit csinál azzal az emberrel. És nekünk meg kell mutatni, hogy ez a rendszer stabil, nem lehet velünk tréfálni és ha megfelelő figyelmeztetés után nem veszi komolyan, akkor magára vessen.” Sőt már ekkor megfogalmazta a Mindszenty elleni későbbi vádakat is. Beszédét ugyanis így folytatta: „Arra kell vigyázni, hogy a katolikus demokratákat elválasszuk Mindszentytől, hogy Mindszenty ne léphessen fel úgy, mint az összkatolikusság képviselője és hogy őt ne mint katolikust üssük, hanem mint fasisztát, Habsburgok visszahívóját, dollárcsempészt, meg amerikai kémet üssük […] még egypár hétig megnézzük, hogy mi lesz és ha nem tágít, akkor meg fogjuk mutatni, hogy a magyar demokrácia erős.”[39]

[38] Pető I. – Szakács S. (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története.* I. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 152.

[39] MOL MK-S. 276. f. 5. ö. e.

Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) illetékes szervei 1948 december 26-án hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, kémkedés és valutaüzérkedés gyanújával őrizetbe vették Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érseket és több munkatársát. A hírhedt vérbíró, Olti Vilmos Büntető Tanácsa 1949. február 8-án hirdetett ítéletet a koncepciós perben. Mindszenty bíborost életfogytig tartó, munkatársait, illetve a per többi vádlottját 4–15 évig tartó fegyházra ítélte.[40] A per külföldön, különösen az Amerikai Egyesült Államokban és Angliában nagy tiltakozó hullámot váltott ki, itthon „vegyes" volt a fogadtatása. A papság és a vallásos emberek, elsősorban a nők félelemmel teli megdöbbenéssel fogadták, a tisztviselői rétegek hallgatással vették tudomásul, hasonlóan a parasztság és a munkásság nagyobb része, s voltak olyanok is, akik örömüknek adtak kifejezést a meghozott ítélet miatt. Mindenesetre a per következtében a katolikus alsópapság és a hívők elbizonytalanodása és megosztottsága tovább fokozódott.

A választási kampány

Április elejére terv készült az egyházak bevonására a választási kampányba. Rákosiék rájöttek arra, hogy a korábbi rendőri terrorral nem lehet eredményt elérni. Az egyházi személyek megfigyelése azonban továbbra is megmaradt. Kovács István mint a Népfront választási bizottságának vezetője például utasítást kapott: írjon Czapik Gyula egri érseknek (Rákosiék bizalmasa a püspöki karban – I. L.), „hogy igazak-e azok a hírek, hogy a papoknak megtiltják a Népfront melletti kiállást?"[41] Az MDP vezetői ugyanis igyekeztek minél több lelkészt, plébánost, káplánt és egyházi vezetőt is pozitív nyilatkozatra bírni a választási programról, a választási részvételről, sőt voltak olyanok is, akiket látványosan bevontak a választási kampányba. A protestáns egyházi vezetők után sikerült a katolikus püspöki kar ellenállását is megtörni. Ez a grémium 1949. május 5-i konferenciáján kiadott nyilatkozatában felszólította híveit, hogy a választásokon éljenek szavazati jogukkal, és azt lelkiismereti felelősségük átérzésével gyakorolják. „A Püspöki Kar szívesen támogatja azokat a törekvéseket, amelyek az ország igazi javát és a magyar népünk életszínvonalának emelését szolgálják. Hivatásából kifolyóan azonban utal az Üdvözítő szavaira, hogy »nemcsak kenyérrel él az ember, hanem minden igével, amely az Isten szájából származik« – hangzott a nyilatkozat. Ezzel kapcsolatban kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy népünk lelki igényeinek kielégítése és Egyházunk teljes szabadsága szerves részét képezi az ország építésének. Ugyancsak kifejezésre juttatja reményét is, hogy az országépítés lendületének fokozásával fokozódni fog a társadalmi igazságosság elvének érvényesülése és ezzel megszilárdul az annyira nélkülözhetetlen béke is."[42] Ezen túlmenően az egyes főpásztorok saját egyházmegyéjükben is hasonló szellemű körlevelet adtak ki.

[40] Részletesen lásd a Mindszenty-per. A dokumentumokat összeállította, az előszót, Mindszenty József életrajzát írta, lábjegyzetekkel és névmutatóval ellátta: Gergely J. – Izsák L. (1989): *Reform,* 527.
[41] MOL MK-S. 276 f. 54/37. ö. e.
[42] *Magyar Kurir,* 1949. május 6.; *Szabad Nép,* 1949. május 6.

Az MDP vezetői elhatározták azt is, hogy kevés nagygyűlés mellett a választási agitációban a fő figyelmet az ún. kisgyűlésekre, beszélgetésekre, házi agitációra kell fordítani. Választási nagygyűlést csak néhány nagyvárosban, megyei és járási központokban, nagyközségekben kell tartani. A szövetséges pártok közreműködését csupán olyan helyeken igényelték, ahol az MDP-nek közismerten viszonylag kisebb volt a befolyása, és a többi párt esetleges távolmaradása előreláthatóan hátrányosan befolyásolhatta a választások kimenetelét. Ebből a szempontból azok a helyek jöttek számításba, ahol az 1947-es választásokon a polgári ellenzék sok szavazatot kapott. A választási agitációra Rákosi emlékezete szerint[43] 250 000 népnevelőt – köztük vagy 100 000 pártonkívülit – képeztek ki rövid tanfolyamokon, ezzel a létszámmal már minden családot legalább egyszer fel lehetett keresni.

A választási program meghirdetése után néhány nappal az Angyalföldön tartott nagy-gyűléssel kezdődött a kampány. Rákosi hosszú beszédében[44] először ismertette a háború befejezése utáni időszak eredményeit, különösen aláhúzva benne, hogy hogyan kerültek be az államapparátusba a munkás- és parasztkáderek és a nők, akik előtt korábban el volt zárva ez az út. Majd tényekkel igyekezett bizonyítani, hogy az eddigi munka eredményeként „romok helyén virágzó élet, urak országából – dolgozók hazája” lett. Részletesen ismertette az ötéves terv célkitűzéseit, különös tekintettel az ipar és a mezőgazdaság jövőjét illetően. Nyomatékosan kiemelte azt is, hogy a terv végrehajtásához 10 000 új mérnökre, 10–12 000 új tanárra, 13 000 egyetemet vagy akadémiát végzett mezőgazdászra van szükség, 38 000 munkás és parasztifjú tanul a népi kollégiumokban. Ehhez jönnek a különböző középfokú szakemberek tízezrei. Az életszínvonal emelése mellett kiemelte: „Nem kevésbé fontos a kulturális fellendülés, amely az ötéves terv nyomában jár és amely a dolgozók tíz- és százezreinek megadja a műveltséget, amely nélkül nincs igazi demokrácia.” Széchenyi Istvánra hivatkozva – „a kiművelt emberfők sokasága teszi a nemzet erejét” – azt állította, hogy az ötéves terv ezeknek a kiművelt emberfőknek a számát, elsősorban a munkásság és parasztság köréből tízezrével akarja és fogja növelni. Végül a közös listára, a népfront listájára való szavazásra szólította fel hallgatóságát.

Május elseje megünneplését is egybekapcsolták a választásokkal. Az ország csaknem minden helységében ünnepi felvonulásokat szerveztek, ezeken sajátos módon az MDP-t – nem a népfrontot – népszerűsítették. Az arcképes plakátokon Kossuth, Dózsa, Petőfi és Táncsics mellett Lenin, Sztálin, Szakasits, Gerő, Farkas, Kádár és legtöbb példányban Rákosi mosolygott a felvonulókra. A fiatalok országszerte sportversenyeket rendeztek, ahol a Rákosi-díjért vagy Rákosi-kupáért kellett megküzdeni. A budapesti felvonuláson a transzparensek és a feliratos táblák az ötéves terv perspektíváit ragadták meg. Megjelentek a felvonuláson a gyárak új termékeinek makettjei, a termelés eredményeit mutató számok, a gyárak élén az új munkásigazgatók és a legjobb, legeredményesebb munkások haladtak.

A május elsejei ünnepségek után az MDP „totális mozgósítást” rendelt el tagjai és aktivistái körében annak érdekében, hogy a választók minél többen – lehetőleg mind az 5,7 millió

[43] Rákosi M. (1997): *Visszaemlékezések 1940–1956.* 2. köt. (Szerk.: Feitl I. – Gellériné Lázár M. – Sipos L.) Napvilág Kiadó, Budapest. 733.

[44] *Szabad Nép,* 1949. április 20.

választójogot kapott személy – jelenjenek meg az urnáknál, s szavazatukat a népfront, azaz az MDP jelöltjeikre adják.[45] Már április elejétől minden pártszervezetnek a választási harcra kellett összpontosítani. A hangsúlyt az egyes emberek meggyőzésére kellett helyezni, hogy érezzék és tudják: figyelik, tudnak róla, számon tartják, hogy elmegy-e szavazni, vagy nem. A fő célpont a vidék, a falu volt: azok a települések és megyék, ahol az MDP befolyása csekély volt, illetve ahol az ellenzék az 1947-es országgyűlési választásokon kiemelkedő eredményt ért el.

Mozgósították a tömegszervezeteket, valamennyinek teljes apparátusával a párt szolgálatába kellett állni. A MINSZ száz ifjúmunkás, hatezer NÉKOSZ-os, 1600 paraszt származású katonai akadémista, kétszáz sportcsapat és száz kultúrcsapat harcba vetését valósította meg. A szakszervezetek sajtója, apparátusa, hatalmas bizalmi hálózata és tagjai óriási tömegek elérésére nyújtott lehetőséget. A minisztériumoknak, a Vöröskeresztnek, a Szabadművelődési Tanácsnak, az Országos Sporthivatalnak önálló választási munkatervet kellett készíteni, aminek végrehajtását ellenőrizték, de még a szövetkezeti taggyűléseket is a választások szolgálatába állították. Farkas Mihály honvédelmi miniszter 7263 tisztet, honvédet, akadémistát szabadságolt agitációs feladatok elvégzésére. A kampányfinisben a honvédség valamennyi kultúrcsoportja bevetésre került. A laktanyákban a szavazásokon való részvétel 100%, az igen szavazatok aránya 99,3% volt. Április második felében az ország 6200 általános iskolájában és a háromszáz középiskolában tantestületi értekezletet tartottak, ahol a pedagógusok megkapták a választási feladatokat. Május elején 25 000 pedagógus 1,2 millió gyermek szüleit látogatta meg, és biztatta a választásokon való részvételre. Számos helyen a tantestületek kollektíven vettek részt a szavazáson. A választások során végzett munkáról valamennyi tanár esetében káderlapot kellett kitölteni és a minisztériumba küldeni.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium mozgósította a szabadművelődési gárdát is. Feladatuk a helyi rendezvények segítése, ünnepségek szervezése, a tantestületi munka ellenőrzése, a Rákosi-beszédek kollektív meghallgatásának megszerzése. Korábban soha nem látott kultúrkampány bontakozott ki az országban, a különböző kultúrbrigádok ötezer előadást tartottak közel másfél millió néző előtt. A szabadművelődési hivatalok 3200 diapozitíves vetítést és harminc vándorgéppel 1276 filmvetítést szerveztek, a választási filmeket valamennyi mozi bemutatta. A rádiós körök 1242 községben több mint háromezer közös rádióhallgatást szerveztek meg. A minisztériumok közhangulat-javító intézkedéseket hoztak: sok objektumot ekkor adtak át, építéseket kezdtek meg, jutalmakat osztottak, építési tilalmakat függesztettek fel, 14 gépállomást helyeztek üzembe, felgyorsították az ún. sváb birtokok telekkinyerését, kisebb pénzbüntetéseket engedtek el… stb. Április elejétől a sajtó mással sem volt tele, csak az eredmények ismertetésével, a sikerpropaganda mindent elárasztott. 24 millió röplapot és brosúrát adtak ki, így minden választóra legalább két röpcédula és egy brosúra jutott.

A politikailag elmaradottabb megyék, vagyis ahol az ellenzék – főleg a Demokrata Néppárt – az 1947-es országgyűlési választásokon sikeres volt, lakosai számára május 8-án rendeztek választási nagygyűlést Celldömölkön. A mintegy négyszáz karhatalmistával és rendőrrel biztosított nagygyűlésre 54 vonatszerelvény vitte 35 községből és városból a résztvevőket. A vonatok

[45] A „totális mozgósítást” és az agitációs küzdelem lezajlását részletesen elemzi és mutatja be Feitl: i. m. 75–85. Az adatok és tények ebből az összefoglalásból valók.

feldíszítve, az állomásokon zenekar búcsúztatta és fogadta az utazókat. A hallgatóság Zala, Vas, Sopron, Győr és Veszprém megyéből érkezett. A korabeli híradások, illetve Rákosi visszaemlékezése szerint létszámuk 150 000 és 300 000 között lehetett. A népfront szónokai – Dobi István és Erdei Ferenc – után Rákosi mondott beszédet.[46] A korábbi időszak, mindenekelőtt a hároméves terv, az újjáépítés eredményeinek ismertetése után elmondta, mit fog kapni az ország az ötéves tervben. Üdvözölte a katolikus püspöki kar „választási körlevelét”, mint „az első komoly, pozitív lépést abban az irányban, hogy egészségesen megoldjuk a demokrácia és az egyház viszonyát. Most már csak az kell, hogy ezt az első lépést újabbak kövessék, hogy ne álljanak meg félúton, hanem menjenek tovább. Ezt várja tőlük a magyar demokrácia és benne a katolikus dolgozók is.” Szólt a szövetkezeti kérdésről, ami azért volt fontos, mert hallgatóságának többsége a parasztság köréből került ki. A néhány hónappal korábban hangoztatott „gyorsabb ütemű szervezéssel” szemben most farizeus módon azt állította: „Mi sem siettetjük a szövetkezést, sőt megtiltottuk, hogy nyakra-főre, megfelelő előkészítés nélkül földműves szövetkezetek alakuljanak… Dolgozó parasztságunk nyugodt lehet: mint a múltban, úgy a jövőben is minden lépésünk csak javát akarja, és javát szolgálja a szövetkezeti termelés is. Mi gondját viseltük az elmúlt 4 esztendőben és ezt tesszük ezentúl is. A város a falut nem nyúzza többé, s megvédjük a falusi spekulánsok, kupecek, kulákok uzsorájával szemben a dolgozó parasztot. Figyeljük, hol szorítja a dolgozó parasztot a cipő.” Végül bemutatta a jelen lévő választókerületek élén álló képviselőjelölteket, kiemelve, hogy „azt hiszem, tisztelt nagygyűlés, senki sem veszi rossz néven, ha a népfront jelölőlistáján egyetlen grófot, egyetlen bárót, sem hercegi tiszttartót nem találunk, sem a nagybirtokosok és tőkések ügyvédeit”, a mostani jelöltekre kell és érdemes szavazni.

A Független Kisgazdapárt nem adott külön instrukciókat választási megbízottai részére, ők csak „megfelelő mértékben” végezték a népfrontos munkát, legtöbb helyen abban a tudatban, hogy „úgy is úgy lesz, ahogy a kommunisták akarják”. A Nemzeti Parasztpárt választási biztosai viszont azt a feladatot kapták, hogy „a parasztpárti szervezeteket be kell kapcsolniuk a Népfront egységébe és ezen keresztül az irányító MDP szervekhez”.[47] A másik két népfrontos párt közül az FMDP külön választási felhívást nem tett közzé, vezetői megelégedtek azzal, hogy a számukra engedélyezett választási gyűléseken felszólalhattak, így például Balogh István Nagykanizsán, Parragi György Csornán, Dénes István Baján, Lukács Vilmos Hevesen, Alvinczi Imre Adonyban, Milassin Kornél pedig Rózsaszentmártonban mondott beszédet.[48] Az MRP vezetői közül csak Harrer Ferenc kapott szót egy fővárosi választási gyűlésen. Az MRP választási felhívása a szavazás napján jelent meg. „Teljesítse ezen a napon mindenki hazafias kötelességét, fegyelmezetten, megingathatatlanul és lelkesen – szólt a választókhoz az üzenet. Minden radikális választó, minden dolgozó kispolgár, minden haladó értelmiségi az életet, az alkotó munkát, a felvirágzó Magyarországot, mindannyiunk biztonságos és boldog jövőjét választja és ezért – egytől-egyig a Népfrontra adja szavazatát – Magyar Radikális Párt.”[49]

[46] *Szabad Nép,* 1949. május 10.
[47] MOL MK-S. 284. f. 18. ö. e.
[48] *Magyar Nemzet,* 1949. május 1.; május 7.
[49] *Világ,* 1949. május 15.

A „népfrontos” választás értékelése

Az 1949. május 15-i első „népfrontos” választás a Magyar Dolgozók Pártja átütő sikerét hozta. Az országban a választásra jogosultak 94,7%-a szavazott le, a szavazatok 95,6%-a esett a Magyar Függetlenségi Népfront jelöltjeire. Rákosi emlékirataiban később azt írta: „A választások még számunkra is váratlanul jól folytak le.”[50] Csupán néhány helyen (Kiskőrösön a szavazók 39%-a, Nagykőrösön 21%-a, Mezőkövesden 28%-a, Békésen és Orosházán 21%-a, illetve a vecsési járásban 29%-a, Sajóládon 52%-a, Tardon pedig 61%-a) szavaztak a Népfront programja ellen.[51] A megválasztott 402 képviselő pártonkénti megoszlása a következő volt: MDP: 285, FKGP: 62; NPP: 39; FMDP: 10; MRP: 4 és két pártonkívüli: a neves történész, Szekfű Gyula és Vörös Lajos (korábban demokrata néppárti – I. L.), akik a politikai katolicizmust voltak hivatva reprezentálni.[52] A képviselők közül 176 munkás, 115 paraszt, a többi értelmiségi, kisiparos, kiskereskedő és egyéb. A nők száma 71, az előző parlamenttel szemben megnégyszereződött, közülük 41 munkásnő, 21 pedig parasztasszony, illetve parasztlány volt. Az országgyűlési képviselőknek a fele 20 és 40 év közötti, közülük 55 képviselő 30 évnél fiatalabb, ami korábban nem fordult elő a magyar parlamentarizmus történetében.

A választásokat kiértékelő központi vezetőségi ülésre május 31-én került sor.[53] A párt elnöke, Szakasits Árpád megnyitójában a választásokon aratott győzelmet úgy értékelte, mint az MDP addigi legnagyobb sikerét, ami fontos határkő a párt és az ország életében. Majd a szokásos ömlengő stílusában, gusztustalan és ízléstelen módon nem átallotta a következőket mondani: „De örömünknek és büszkeségünknek hogyan adhatnánk méltóbb és igazabb kifejezést, minthogy Rákosi Mátyás elvtárs, Pártunk vezére és nagy tanítója köré sereglünk és meleg szeretettel szorítunk vele kezet s biztosítjuk őt arról, hogy hűséges tanítványai, követői és munkatársai maradunk néki, aki rajongásig szeretett Pártunkat győzelemről-győzelemre vezeti. Én még külön is örömteli hálával tartozom Rákosi elvtársamnak és barátomnak. Néhány nap múlva lesz egy esztendeje annak, hogy a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesültek. Hogy ez az egyesülés […] ilyen teljesen és tökéletesen végbemehetett, legelsősorban Rákos Mátyásnak köszönhető, az ő bölcsességének és nemes emberi magatartásának, amellyel megkönnyítette a baloldali szociáldemokraták helyzetét, munkáját, küzdelmét és felelősségét. A Párt büszke lehet szeretett vezérére, kinek nevéhez mind e sikerek és győzelmek fűződnek.”

Rákosi beszédében Szakasitshoz hasonlóan szintén a magyar népi demokrácia és az MDP legfényesebb győzelmének tartotta a választási eredményeket, amelyet a kommunista párt 1945 után aratott. A győzelem külpolitikai összetevői között első helyen a Szovjetunió békepolitikáját és gazdasági megerősödését, valamint a kínai forradalom küszöbönálló győzelmét

[50] Rákosi: i. m. 738.

[51] MOL MK-S. 276. f. 5. ö. e.

[52] Hubai L. (2001): *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.* I. köt. A választások története és politikai geográfiája. Napvilág Kiadó, Budapest. 81.

[53] MOL MK-S. 276. f. 5. ö. e. Az idézetek a Központi Vezetőségi ülés jegyzőkönyvéből vannak, ezért külön nincs hivatkozás rájuk.

említette. Belpolitikailag a párt eddigi eredményeit, a burzsoázia vereségét, az erőviszonyok gyökeres megváltozását és az „egyház palástja mögött megbúvó reakció elleni sikeres harc”-ot. Külön kihangsúlyozta a párt helyes parasztpolitikáját, mondván, hogy „rámutattunk azokra a gyakorlati munkánkban mutatkozó hibákra, amelyek egyrészt taszították tőlünk a középparasztságot a kulákság felé, másrészt a kulákságnak mint osztálynak a korlátozása, melyet a kulákság megszűntetésének vonalára csúsztak le… Külön hozzájárult ehhez az eredményhez az a tagfelülvizsgálat, amellyel pártunk eltávolította a közénk nem való elemek jelentékeny részét és ezzel erőben, tekintélyben megnövekedve, fokozott erővel folytathatta munkáját.” Dicsérte a választásokban a nők, az ifjak és a hadsereg jó munkáját, hasonlóan a pedagógusokét is, akik lelkesen csatlakoztak a népfront és a demokrácia mellé.

A legsürgősebb teendők között említette a középparasztsággal kapcsolatos politikát, akiket segíteni kell abban, hogy „szorosabbra fűzze az ipari munkássággal a szövetséget”. Továbbá számba kell venni és munkába kell állítani a választási kampány folyamán kitűnt jó káderekt, népnevelőket, funkcionáriusokat, azokat is, akik pártonkívüliek. Meg kell erősíteni az egész kultúrpolitikát. Szólt az osztályellenség elleni harcról, kiemelve az éberség fokozását, mivel az „imperialista-trockista ellenség benyomult Pártunkba, még a Központi Vezetőségünkbe is”. A jelenlévők még nem tudhatták, hogy aznap tartóztatták le Rajk Lászlót és néhány társát. Rákosi annyit mondott: „Az ellenségnek ezt a benyomulását megfelelő felderítés után az utolsó napokban lelepleztük és most felgöngyölítjük. Eredményről mihelyt a kép minden részletében kialakult, természetesen a Központi Vezetőségnek be fogunk számolni. Addig is azonban haladéktalanul fokozni kell az éberséget az ellenséggel szemben. Minden vonalon erősíteni kell a pártfegyelmet.”

A választások utáni időszak közvetlen feladatai közé sorolta az új alkotmány megalkotását, az Elnöki Tanács létrehozását és az állam és egyház viszonyának rendezését, mégpedig oly módon, hogy „szigorúan el kell választani az államot az egyháztól”. Ígéretet tett arra is, hogy a választások után „tovább visszük a nemzeti demokratikus erők összefogását a Magyar Függetlenségi Népfronton belül”. Hozzászólások után végül így összegezte véleményét, illetve álláspontját: „Egyes vereségek és hibák után nagyban és egészében beletanultunk a vezetésbe… És ha nem veszítjük el a sikerektől a fejünket, ha tántoríthatatlanul kitartunk a Szovjetunió, a béke, a nemzetközi proletár szolidaritás frontján, akkor nyugodtan és egyre gyorsuló ütemben haladhatunk a végső győzelem felé.”

Az első „népfrontos” választás után szinte egyik napról a másikra megszűnt a népfrontbizottságok működése, s ezzel együtt a volt koalíciós és liberális ellenzéki pártok már egyébként is formális tevékenysége, annak ellenére, hogy nem született sem törvény, sem rendelet e pártok megszüntetéséről. Az MDP így ténylegesen is egyeduralkodóvá, valójában állampárttá vált. A választások után megalakult parlament „négy évig maradt együtt, tartalma pontosan egybeesett azokkal az évekkel – írta emlékiratában Rákosi Mátyás –, amelyeket az 1956 utáni történetírás és köztudat a személyi kultusz korának nevez”.[54]

[54] Rákosi: i. m. 741.

Kajtár István

Az antik görögök tengeri háborúi a Kr. e. V. században (Hatalom és jog)

1.

A Kr. e. V. században a görögök alapélménye volt a perzsák elleni szabadságharc és a kegyetlen peloponnészoszi háború (Kr. e. 431–404).[1] Ezt a véres korszakot a kortársak nemcsak csatáira tekintettel elemezték,[2] de figyelemmel voltak a hadvezérek és a poliszok magatartását értékelő hatalmi-etikai kategóriára, a *hybrisz*re is.

2. A *hybrisz* az egyénhez kötött etikai alapjelentése mellett, tágan véve politikai fogalom is.[3] Fennhéjázó gőg, a beszűkült, erkölcsi érzékét és tisztánlátását elvesztő ember (embercsoport vagy polisz) bűncselekmény jellegű nagyravágyása, amellyel elvakultan túlhelyezkedik az istenségek teremtette kereteken, ezért büntetés, végzetszerű szankció, kudarc, kegyetlen sors, *moira,* akár halál is érheti.[4]

3. A vizsgált korban a tengeri erő Hellaszban igen fejlett volt.[5] A hadvezérek általában politikusok is voltak. A flották feladatai közé tartozott az ellenség tengeri erejének leküzdése, ma-

---

[1] Hérodotosz (2007): *A görög–perzsa háború.* Osiris Kiadó, Budapest; Thuküdidész (1999): *A peloponnészoszi háború.* Osiris Kiadó, Budapest; *Xenophón Történeti munkái.* (2001) Osiris Kiadó, Budapest; *Tolnai világtörténelme. Ókor.* I. köt. h. n. Magyar kereskedelmi közlöny, hírlap- és könyvkiadó váll. é. n. (a továbbiakban: *Tolnai*); *Der grosse Ploetz. Auszug aus der Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart.* (1991) 31. Aufl. Verlag Ploetz, Freiburg–Würzburg. 120–142. (a továbbiakban: *Ploetz*); Plutarkhosz (2005): *Párhuzamos életrajzok.* I–II. köt. Osiris Kiadó, Budapest.

[2] Warry, J. (é. n.): *A klasszikus világ hadművészete. Az ókori Görögország és Róma fegyvereinek, harcosainak és hadművészetének képes enciklopédiája.* Gemini, Budapest; Beike, M. (1987): *Kriegsflotten uns Seekriege der Antike.* Militärverlag der DDR, Berlin; Pemsel, H. (2004): *Weltgeschichte der Seefahrt.* Band. V. Seeherrschaft I. Seekriege und Seepolitik von den Anfängen bis 1650. Koehler, Wien–Graz. 29–68. (a továbbiakban: *Pemsel,* 2004); Rodgers, W. L. (1964): *Greek and Roman Naval Warfare. A Study of Strategy, Tactics, a Ship Design from Salamis (480 B.C) to Actium (31 B.C.).* United States Naval Institute, Annapolis. Maryland; Neukirchen, H. (1988): *Seemacht im Spiegel der Geschichte.* Gondrom, Berlin; Pemsel, H. (2003): Weltgeschichte der Seefahrt. Bd. IV. *Biographisches Lexikon.* Kohler, Wien–Graz.

[3] Szabó Á. (1977): *Periklész kora.* Magvető Kiadó, Budapest. 122–124; Aiszkhülosz (1962): Perzsák. In: *Aiszkhülosz drámái.* Európa Kiadó, Budapest. 5–40; *Lexikon der Antike.* (1972) Bibliographisches Institut, Leipzig. 70, 310, 252, 374; Ate az istennőként megszemélyesített elvakultság, amely az embereket szerencsétlenségbe taszítja, de az elvakultság okozta szerencsétlenség is ügykörébe tartozott. Nemezis istennő osztja ki a mértékre szabott megtorlást az elkövetett jogtalanságért és gőgért. Ennyiben a tradicionális büntetőjoggal is rokon.

[4] Itt Ádám Antal interpretációjára támaszkodtam. Kiemelten a *hybrisz* lehetséges politikai értelmezését vizsgálom, a birodalmak hódításait és bukását, uralkodók, hadvezérek cselekedeteit.

[5] Marjai I. – Pataky D. (1973): *A hajó története. A vitorlás hajózás korszaka*. Corvina, Budapest. 71–100; Stenzel, A. (1907): *Seekriegsgeschichte in ihren wichtigsten Abschnitten mit Berücksichtigung der*

nőverek a közlekedési vonalakon, a partraszállások, a csapatszállítás, a büntetőexpedíciók, az ellenséges partvidék pusztítása. A hajóhadakat a három evezősoros *trierá*k és a könnyebb *pentekonterá*k alkották, sebességük 10–11 kilométer óránként. A *triera* parancsnoka a *trierarkhosz* volt, helyettese a *pentekonarkhosz*, a kormányos a kybernetész. Az evezőket katonaköteles szabadok, később zsoldosok, ritkán rabszolgák forgatták, és a poliszok legnagyobb gondja a kellő létszámú és jól begyakorolt evezősgárda biztosítása volt. A *trierá*k hosszmérete maximálisan 40 méter, szélessége 6 méter körüli. A kifinomult taktikájú gályák[6] fő fegyvere a bronzzal megerősített döfő orr (lékelő sarkantyú) volt, az ellenséges hajó megcsáklyázására is sor kerülhetett. Athénban a gályáknak a kikötőben külön hangárai épültek.[7] A *triera* kis létszámú tengerészgyalogossal (átlagosan 14 nehézfegyverzetű harcos és négy íjász) rendelkezett.

4. A perzsa–görög szembenállás az ión felkeléssel éleződött ki, Kr. e. 499-től. Ezen a mozgalmon a perzsák úrrá lettek, Kr. e. 494-ben bevették, majd lerombolták Milétoszt, a lakóit deportálták. Az első perzsa hadjárat flottája a tomboló elemek miatt elpusztult. Kr. e. 491-ben Dareiosz a görög városoktól földet és vizet kívánt az alávetés jeleként, Athénben és Spártában legyilkolták a perzsa követeket. Kr. e. 490-ben következett a második perzsa támadás, ezt a marathóni győzelemmel sikerült visszaverni. Athén készült a következő támadásra, Themisztoklész Kr. e. 493-ban javasolta a peiraieuszi hadikikötő kiépítését, Kr. e. 483/482-ben indítványozta a laurioni bányák ezüstjének a flottaépítésre fordítását.[8]

5. A harmadik hadjáratra – Kr. e. 480-ban – Xerxész, a nagykirály 100 000–150 000 harcost és 700 hajót vonultatott fel. A perzsa uralkodó számára politikai kényszerhelyzet alakult ki: „Egyikünk sem vonulhat már vissza, sem mi, sem a görögök. Cselekednünk vagy szenvednünk kell! Az itt a kérdés, hogy melyiket válasszuk. Mert vagy Ázsia kerül a görögök, vagy Európa a perzsák uralma alá. Mert ha mi nyugton maradunk, akkor ők indítanak majd háborút ellenünk.”[9]

6. Xerxész *hybrisz*e hadjárata során ott sötétedett alakja mögött. Ezt látjuk, amikor vizet és földet követelt, ugyancsak a Hellészpontoszon felépített hidak esetében is, egy heves vihar megsemmisítette azokat. A haragra gerjedt uralkodó parancsot adott, hogy mérjenek háromszáz korbácsütést a Hellészpontoszra, és dobjanak egy pár bilincset is a tengerbe, szégyenbélyeget rendelt a szoros megjelölésére, a hídépítés felügyelőit lefejeztette.[10] A második hídépítés már sikeresnek bizonyult. Miután Leonidász csapatát árulás segítségével legyőzték, Xerxész seregei bevették Athént, az Akropoliszt felégették.[11] Az artemiszioni tengeri összecsapásban a perzsák elleni szövetség kipuhatolta az ellenség gyenge pontjait.

Seetaktik. I. Teil. Hahn'sche Buchhandlung, Hannover–Leipzig. 1–283; Dickie, I. – J. Dougherty, M. J. et al. (2010): *Geschichte der Seekriege.* Theiss, Stuttgart. 6–33.

[6] Az ellenséges hajó evezőinek leborotválásával, majd lékeléssel járó periplous, az ellenséges hajóraj vonalának áttörését jelentő diekplous, Dickie–Dougherty et al. 2010: 30–31, vagy a küklosz, a védekező kör alkalmazása Warry: i. m. 30.

[7] Marjai–Pataky: i. m. 71–100; Beike: i. m. 23–106; Rodgers: i. m. 29–55.

[8] Pemsel 2004:121–122.

[9] Szabó: i. m. 115.

[10] Hérodotosz: i. m. 470.

[11] Uo. 563–564.

7. A sorsdöntő ütközetre Kr. e. 480 szeptemberében, a szalamiszi öbölben került sor.[12] Themisztoklész hírét vitette Xerxésznek, hogy a görögök továbbhajóznak, most kell a perzsa flottának lecsapni. Kedvező jósjelekben bíztak a görögök: „Zeusz győzhetetlenné teszi a fából készült falakat."[13] A perzsa hajóhad rendezetlenül hatolt be a szorosba, a becslés szerinti 300 görög hajóval szemben több mint kétszeres fölényben volt. „A hajnali szél a tenger felé fordult, szembe Xerxész hajóival. A görögök hatalmas ívben fogták körül a tervszerűtlenül, egymás hegyén-hátán közeledő perzsa hajókat. A görög trierák evezői egyre gyorsabban, egyre nagyobb erővel vágtak bele az öböl felkavart vizébe, s a triera mint óriás párduc szökellt a kiszemelt áldozat felé. Aztán óriási csattanás, a triera orra kéjesen hasított bele a perzsa gálya oldalába. Néhány perc, s a görög hajó átsiklott az elsüllyesztett perzsa hajó helyén örvénylő, bugyborékoló vízen, hogy új préda után nézzen. Rövid idő alatt több mint 200 perzsa hajó jutott a tengerfenékre, a többi eszeveszetten menekült."[14] A görög legénység himnusszal lelkesítette magát. „Előre, görögök fiai, szabadítsátok meg a hazát, szabadítsátok meg gyermekeiteket, feleségeteket, apáitok isteneinek oltárait és őseitek sírjait: most a harc mindenért folyik."[15] A perzsák mintegy 200 hajóegységet veszítettek, a görögök 40 hajót.[16] A vereség után Xerxész visszatért székvárosába. Aiszkhülosz *Perzsák* című drámájában megörökítette a keserű vereség kiváltotta érzéseket, amelyek mitologikusan szólva a *hybrisz* következményeként Nemezis megtorlását jelentették.[17] Kr. e. 479-ben a plateiai szárazföldi, és a mykalei tengeri diadal megszilárdította a görögök győzelmét.

8. A déloszi-attikai védelmi célú tengeri szövetség a perzsa invázió sikeres kivédése után Kr. e. 477-ben alakult, Athén vezetésével. Az engedetlenkedő poliszokat visszakényszerítették a szövetségbe. A következő évtizedek felváltva hoztak háborúkat, tengeri csatákat, békekötéseket, illetve fegyverszüneteket. Periklész idején Athén virágkorát élte, klasszikus épületek, szobrok és irodalmi alkotások sokasága keletkezett, de eközben háborúra felkészültnek is kellett lennie. A hosszú falak építése (Kr. e. 458) igazodott a periklészi stratégiához: mivel a szárazföldön Spárta erősebb, az erődítmények védelmet jelentenek az attikai lakosságnak, eközben az athéni flotta megnyerte a tengereken a háborút.

9. Kr. e. 448-ban békekötésre került sor Perzsiával. Ennek értelmében a görögök további mozgalmakat nem támogattak Kis-Ázsiában, ennek fejében az ottani városok autonómiát kaptak. Az attikai tengeri szövetség ezzel elérte kitűzött célját, és ekkor Periklész birodalommá *(Thalassokratie)* változtatta át a szövetséget. Athén követei egy alkalommal, Spártába kiküldve meg is fogalmazták: „Nem mi vagyunk az elsők, akik erőszakos hatalmi politikát kezdtünk. Örök idők óta fönnáll a természeti törvény, hogy az erősebb uralkodjék a gyengébben."[18]A görög politikának ekkor már expanziós törekvései voltak: Az egyiptomi expedíció Kr. e. 459–454-ben azonban fiaskónak bizonyult. Athén 35 000 embert és 200 hajót veszített a kalandon.[19]

[12] Beike: i. m. 59–65; Pemsel 2004: 38–40; Stenzel: i. m. 151–171; Rodgers: i. m. 85–95 és 113–116.
[13] Ezt a kifejezést a flottára használták.
[14] Marjai–Pataky: i. m. 87.
[15] Dickie–Dougherty et al. 2010: 23.
[16] Pemsel 2004: 40.
[17] Aiszkhülosz: i. m. 5–40.
[18] Szabó: i. m. 104.
[19] Uo. 163.

10. A nagy összecsapásra a két szövetség között, Kr. e. 431–404-ben, a peloponnészoszi háborúban került sor. Addigra a szövetségi bíróságot Athénbe helyezték át, a szövetség kincstára is Pallasz Athéné városába került, és súlyos adókat vetettek ki a szövetségen belül. A kilépni szándékozókat[20] erőszakos fellépés tántorította el szándékuktól. Amíg Periklész vezette az államot, ez a kényszerítés szigorú volt, de nem brutálisan kegyetlen.[21] Amikor Kr. e. 429-ben pestisben meghalt, nyilvánvalóvá vált, hogy a demagógok kezébe kerülve a politika torzul. Példája Kleon tímár, az első nem nemes származású a politikusok és hadvezérek között. Agresszív háborúpárti volt, a köznépet tudta befolyásolni. Garázdálkodása 429-től hét évig tartott, időleges katonai sikerei csak hevítették gőgjét, Amphipolisznál a megsemmisítő athéni vereség során esett el Kr. e. 422-ben.[22]

11. A későbbi megtorlások brutalitására példa lehet Mélosz szigete, Kr. e. 416-ban. Athén sérelmesnek találta, hogy a lakedémonok által gyarmatosított kis polisz nem hajlandó csatlakozni az athéni szövetséghez. Athén 38 hajót, 2700 hoplitát, 320 íjászt vonultatott fel. A sziget régi jogára hivatkozott, hogy szabadsága van a szövetséghez csatlakozása terén. Az athéniak válasza egyértelmű volt: „Nem a jogról van szó, hanem a hatalomról, és annak az államnak az előnyéről, amelyiké a hatalom." A mélosziak kitartottak álláspontjuk mellett, a válasz kegyetlen volt. Az athéniak az összes férfit megölték, az asszonyokat és gyermekeket eladták rabszolgának, és a szigetet felosztották 500 athéni gyarmatos között.[23]

12. A szyrakuszai katasztrófa roppantotta meg először Athén gerincét (Kr. e. 415–413). A birodalom nyugat felé terjeszkedése grandiózus vállalkozásnak ígérkezett.[24] Athén eddigi legnagyobb hadereje indult Szicíliába,[25] 134 *triera*, ebből 40 csapatszállítónak berendezve, 30 ellátó hajó és száz kisebb egység. A 25 000 fős hajólegénységhez 5100 hoplita és 1300 könnyűfegyverzetű harcos járult. A szövetségesek 34 *trierá*t adtak. A vezetés megoszlott Nikiasz, Lamachus és Alkibiádész között. Utóbbit szakrális bűncselekmények vádja miatt[26] visszahívták Athénbe, mire Spártába szökött. A szyrakuszai vállalkozás elhúzódott. A város spártai segítséget kért, ezt a haderőt Gylippos vezette. A szűk öbölben négy tengeri csata zajlott: Kr. e. 413 tavaszán, 413 júniusában, szeptember 7-én és 10-én.[27] Az athéniaknak csak az elsőt sikerült megnyerniük. A védelem által alkalmazott hajó- és cölöpzárak, a parti blokád korlátozta az athéniak mozgási lehetőségét. A szyrakuszaiak gyújtóhajókat is bevetettek, emellett gerendával megerősített hajóorrokkal növelték hadihajóik támadó erejét, és a hadihajók oldalára erősített gerendákkal

[20] Mytilene Kr. e. 428/427-ben leszakadt a szövetségtől, a kezdeményező oligarchákat a visszafoglalásakor kivégezték. Ploetz: i. m. 134.

[21] Hadisarc, túszok szedése, az ostrom költségeinek megtérítése, erődök lerombolása, és athéni gyarmatosok – *klérukhosz*ok – telepítése. Szabó: i. m. 166–167; Pemsel 2004: 42.

[22] Szabó: i. m. 176.

[23] Tolnai: i. m. 369; Thuküdidész: i. m. 397–405.

[24] Rodgers: i. m. 144–171.

[25] Pemsel 2004: 48.

[26] A vád szerint Alkibiadész rongáltatta meg a Hermesz-fejes útjelzőket, és gúnyt űzött az eleusziszi misztériumokból.

[27] Részletesen lásd Rodgers: i. m. 153–170; Beike: i. m. 100–12.

hatástalanná tették az athéni hajók döfőorrtámadását. A védők hajóra szerelt hajítógépekkel úszóüteget is felszereltek. A nyílt tengeren pedig vadásztak az athéniak konvojaira. A szeptember 10-i ütközetben a körülzárt athéni hajóraj kétségbeesett kitörési kísérlete az öblöt lezáró barikádon elakadt. Nikiasz sorsára hagyta hajóit, szárazföldön menekült, hadseregét felmorzsolták, elpusztult az athéni ifjúság színe-virága. A nem athéni hadifoglyokat rabszolgának adták el, az athéniak és a hozzájuk csatlakozott szicíliaiak éhen haltak a szyrakuszai kőfejtőkbe vetve.[28] Nikiaszt ésDémoszthenészt kivégezték.[29]

13. Athén lassan tért magához. Kr. e. 411-ben Kynossemánál érte el az első jelentős tengeri győzelmet a szicíliai kudarc óta. A visszahívott Alkibiádész több tengeri győzelmet aratott (Abydosz, Kyzikosz), de Kr. e. 406-ban, amikor helyettese Notionnál súlyos vereséget szenvedett, ismét kegyvesztett lett, és külföldre vonult.

14. A végső tengeri csaták Kr. e. 406 augusztusában az Arginuszai szigeteknél és Kr. e. 405 szeptemberében az Aigoszpotamoi folyónál zajlottak. Arginuszainál az athéniek győztek, a spártaiak 69 hajót veszítettek, az athéniaknak 13 hajója elsüllyedt, 12 süllyedő állapotban sodródott.[30] Az athéniak az erős hullámzás miatt nem tudták kihasználni győzelmüket, és az elesettekre sem volt gondjuk, a hajótöröttek mentésére pedig nem került sor. A győztes sztratégoszokat bíróság elé állították, a büntetőper valójában Alkibiadész pártja ellen irányult.[31] A koncepciós perben a védelmet korlátozták; a közhangulatot döntő mértékben befolyásolta a gyászruhába öltöztetett özvegyek, árvák felvonultatása, és a ki nem mentett fuldokló tengerészek utolsó, vádoló üzenetének tolmácsolása. Két sztratégosz elmenekült, a többieket kivégezték. A háború *de facto* végét az Aigoszpotamoi folyónál a katasztrofális athéni vereség jelentette. A városállam óvatlanul teljes flottáját kiküldte egy létfontosságú, Kherszonészosz felől érkező gabonaszállítmány védelmére a Hellészpontosz vizeire. A védelmi állás keretében kivontatták a hajókat a partra. A spártai hajóhad, amelyet perzsa pénzsegéllyel építettek fel, Lyszandrosz vezetésével a szoros túlsó oldalán várt a kedvező alkalomra. Amikor az athéni legénység a parton élelem és víz után nézett a közeli falvakban, a spártai flotta meglepetésszerű támadással az egész hajóhadat zsákmányul ejtette. 3000 tengerészt és tisztet színlelt büntetőeljárás után kivégeztek. A legfontosabb vád az volt, hogy az athéniak, ha megnyerik a csatát, a hadifoglyoknak levágják a jobb kezét, ezenkívül két *trirema* legénységét egy szikláról tengerbe taszították.[32]

15. Kr. e. 404 tavaszán az éhségblokáddal sújtott Athén kapitulálni volt kénytelen. Fel kellett adnia az attikai birtokait, szövetsége megszűnt. Ki kellett szolgáltatnia megmaradt hadiflottáját, csak 12 hajót tarthatott meg. Erődítményeit, a hosszú falakat is le kellett bontani. Athénnek Spártával szövetséget kellett kötnie. A száműzöttek visszatérhettek, az oligarchák is. Ez az ösz-

[28] Többeket megmentett, ha tudtak Euripédésztől idézni, akit a szigeten igen kedveltek. Tolnai: i. m. 372.

[29] Beike: i. m. 99. Rodgers: i. m. 171. szerint tortúrát alkalmaztak.

[30] Rodgers: i. m. 185–190.

[31] Németh Gy. (1982): *Küzdelem a hatalomért. Athén Kr. e. 411–403. Antik tanulmányok.* 2. 229. Ellenfelei meg akarták akadályozni, hogy visszahívják Alkibiádészt.

[32] Xenophón: i. m. 41–42; Plutarkhosz: i. m. I. köt. 840–844; Beike: i. m. 106; Stenzel: i. m. 283–284; Marjai–Pataky: i. m. 94. A brutalitás mindkét félre jellemző volt. Az ujjlevágásnál az érv: dárdát fogni nem tud, evezni még képes. Warry: i. m. 52–53.

szeomlás a nagyhatalmi *hybrisz* következménye volt. A város lerombolását, lakóinak megbüntetését, a kivégzéseket, a rabszolgasorba taszítást, Spárta ellenkezése miatt hiába kívánta Korinthosz és Théba. A spártaiak szerint a perzsák elleni háborúban Athénnek komoly érdemei voltak.[33]

A *hybrisz* más elnevezéssel fellelhető az egyetemes jogtörténet különböző politikai rendszereinél. A diktátorok eltérő ideológiák alapján elnyomják a népszuverenitást, a szabadságjogokat.[34]

[33] Pemsel 2004: 54; Tolnai: i. m. 379.

[34] A napóleoni hadjáratokban hadszíntérré változott Európa, végül a császárság összeomlott. A III. Birodalomban a hybrisz jellegű vezéri elv, az élettér- és a fajelmélet, az erőszakkultusz, a törvényes jogtalanság, természetjogi és emberi értékeket tagadnak. A kommunista párturalmi rendszerek koncepciós perekkel, büntetőtáborokkal, erőszakos kollektivizálásokkal deformálják a társadalmat, vezérkultusz jellemzi őket, a tradicionális értékekre sincsenek tekintettel. Agresszivitásuk veszélyezteti a nemzetek közösségét, szívósak, amíg a történelem ítéletet nem mond felettük.

Karácsony András

Fejedelem a gondviselésben

(Rákóczi politikai teológiája a *Vallomások* tükrében)

„Tiéd volt minden, amim volt."[1]

Noha a politikai teológia témavilága az elmúlt évtizedekben a társadalomtudományi kutatások egyik népszerű témája lett, gazdag e terület szakirodalma, ám ez korántsem jelenti, hogy valamennyire is tisztázódott volna, hogy mit is értsünk politikai teológia alatt. Nézzük meg, hogy a „politikai teológia" fogalmának jelentéstörténete segíti-e az eligazodást.

A „politikai teológia" fogalmát az antikvitásban egy római tudós, Marcus Terentius Varro alkotta meg. Azt kívánta kifejezni e fogalommal, hogy az állami intézmények eredete egybeesik a vallás eredetével.[2] Varrónál egy három részből álló teológiáról *(theologia tripertita)* olvashatunk: mitikus, kozmikus és politikai teológiáról írt. A három rész a hordozókban és a hagyományokban különbözik egymástól. A politikai teológia esetében a hordozók a közösséget reprezentáló papok. Az istenek mint a poliszokat oltalmazó istenek jelennek meg, akik háborúban támogatnak, békét és rendet teremtenek, a poliszpolgárokat kultikus közösséggé fogják össze. A mitikus teológiában a költők játszanak főszerepet, akik istenekről mesélnek, dicsőségüket hirdetik. Ebben az összefüggésben az istenek mitikus valóságáról van szó, akik mintát adnak a cselevőknek. S végül a kozmikus teológiával a filozófusok foglalkoznak, akik – a másik két teológiához viszonyítva – egy magasabb igazságot kutatnak.

Varro fogalmi újítása (a politikai teológia terminusa) az ezt követő kétezer évben különösebb hatástörténeti jelentőséget nem mutatott. Talán csak két munka idézhető fel a XVII. század második feléből, melyek címükben utaltak a teológia és a politika kapcsolatára, s ennyiben „családi rokonságban" (Wittgenstein), de nem hatástörténeti kapcsolatban álltak a Varro által felvetett témával. Spinoza *Teológia-politikai tanulmány*át említhetjük (1670), mely az Ószövetség politikai kontextusát vizsgálta, illetve – miként Assmann *Uralom és üdvösség* című könyvéből megtudható – Morhof különösebb ismertséggel nem rendelkező írását, *Theologia politica gentium* (1662), melyben a szerző az uralkodók isteni mivoltát tárgyalta.

[1] Rákóczi F. (1979): Vallomások. In: Uő. *Vallomások. Emlékiratok.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 25.

[2] A fogalom jelentéstörténetének összegzésében Assmann munkájára támaszkodtam, lásd Assmann, J. (2008): *Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelban és Európában.* Atlantisz Kiadó, Budapest.

Ez az igencsak szerény fogalomtörténeti előzmény ugyanakkor nem jelenti, hogy a gondolkodástörténetben (legyen szó filozófiatörténetről, teológiatörténetről vagy éppen politika-, illetve kultúrtörténetről) ne jelent volna meg a vallás és a politika (az uralom, az állam, a közösség) problematikájának kapcsolata mint téma. A téma tehát régi, ám maga a terminus, az említett előzmények ellenére, új keletű. Konkrétan 1922-ben, amikor is Carl Schmitt publikálta a *Politische Theologie* című könyvét (melynek egyébként az egyik fejezete viselte a „politikai teológia" címszót), indult útjára a szellemi életben a politikai teológia fogalma, s igencsak látványos szemantikai karriert futott be.[3] Schmitt a politikai teológia terminust egyértelműen a modern kor kontextusában használta. Azt hangsúlyozva, hogy a szekularitás ellenére a jog és a politika alapfogalmaiban fellelhetők a vallásos világ nyomai, e fogalmak használatmódja analóg a teológiai gondolkodással. Schmittnél tehát három terület, a jog, a politika és a vallás egybenézéséről volt szó a politikai teológia kapcsán.

Tanulmányok sokasága hivatkozott Schmitt könyvére, melyek részben Schmitt-tel vitáztak, részben pedig Schmittre támaszkodva elemezték a politikai teológia problematikáját. Sőt, olyan munkákkal is találkozhatunk, melyek nem említik Schmitt munkáját, ám tartalmilag mégis a Schmitt által felvetett témakörhöz kapcsolódtak. Ami azt jelzi, hogy a „téma" benne volt a levegőben az első világháborút követő években, évtizedekben. Ezt az is mutatja, hogy olyan megközelítéssel is találkozhatunk, amely ugyan sok párhozamosságot mutat Schmittével, de nem a politikai teológia kifejezés használata mellett kötelezte el magát. Itt elsősorban Erich Voegelin „politikai vallás" elemzésére gondolhatunk 1939-ből.[4] Voegelin szerint a politikai közösség nem tekinthető kizárólag profán területnek, melyben csak a jogi és hatalomszervezési kérdésekről van szó. A közösség a vallási rend világa is, legyen szó akár „intranszcendens", azaz világon belüli vallásosságról, olyanról, melyből hiányzik az isteni vonatkozás. A politikai rendnek tehát vallási alapjai vannak. Voegelin értelmezésében a politikai mitológiák gyakorlati cselekvésirányító eszméket jelentenek.

Mivel a politikai teológia, értsük akárhogy is, a *politiká*ról szól, így értelemszerűen a politikaelméleti és a politikai gondolkodástörténeti elemzések különösképp érdekesek.[5] Ám, épp Schmitt hatásának eredményeként, hasonlóképp fontos a jogtudomány, a filozófia, a teológia gondolkodásvilágának bekapcsolása is. Röviden tehát: még diszciplináris szempontból sem lehet egyértelmű határok közé szorítani a politikai teológiát. Mindezt látva megállapítható, hogy nincs könnyű helyzetben az, aki a politikai teológia tárgyterületen megjelent műveket akarja rendszerezni. Vannak szerzők, akik nem használják a politikai teológia kifejezést, pl. az előbbiekben idézett Voegelin, vizsgálódásuk mégis olyan szellemi (politikai, vallási) – történelmi jelenségekre irányul, melyek a politikai teológiával hozhatók összefüggésbe. És persze olvashatjuk

[3] Első megjelenés: Schmitt, C. (1922): *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität.* Duncker & Humblot, München. Magyar nyelvű kiadás: Schmitt, C. (1992): *Politikai teológia* (Ford.: Paczolay P.). ELTE ÁJK, Tempus Program, Budapest.

[4] Voegelin, E. (1938): *Die politischen Religionen.* Bermann Fischer Verlag, Wien.

[5] A politikai elmélet és a politikai teológia viszonyáról áttekintő tanulmány pl. Böckenförde, E.-W.: Politische Theorie und politische Theologie. In: Taubes, J. (Hrsg.) (1983): *Religionstheorie und politische Theologie.* Fink-Schöningh Verlag, München. 16–25.

a politikai teológia kifejezést használók műveit is, ám e területen is nagyon különböző megközelítésekkel találkozhatunk. Az eltérések nem egyszerűen abban rejlenek, hogy ugyanarra a kérdésre különböző választ adnak, hanem magát a politikai teológiát mint problémát is eltérően közelítik meg. E sokszínű szellemi világ talaján született műveket épp ezért különböző módon csoportosíthatjuk. Az osztályozás lehetőségei közül itt csak kettőt emelnék ki.

Közelíthetünk a leírás/normativitás fogalompárjával a témakör irodalmához. Egy szerző *leíró* értelemben beszél a politikai teológiáról, ha azt vizsgálja, hogy az általa megadott definíció szerint értett 'politikai teológia' jelenségbe mely álláspontok és miért sorolhatók be. Ettől eltérően *normatív* értelemben szólal meg, amikor a saját politikai és/vagy teológiai álláspontját programként fogalmazza meg. Ebben az esetben, miként Assmann megjegyezte, a szerző nem leírja, hanem „műveli" a politikai teológiát. Egyébként e két pozíció egyetlen könyvön belül is megjelenhet egyszerre, erre példa Schmitt már hivatkozott 1922-es munkája.

Egy másik lehetőség a csoportosításra, hogy a vizsgálódás a Schmitt által meghatározott korszakra vonatkozik-e, magyarán a szekuláris, modern világra, avagy a modernség előtti időszak politikai-vallási eszméinek összefonódását elemzi.

Az alábbiakban egy olyan gondolatvilág bemutatására vállalkozom, mely *nem* a Schmitt által értett politikai teológia világába tartozik. Azaz szó nincs a szekuláris korról. Ellenkezőleg! Egy olyan politikus a főszereplő, aki élete alapvető eseményeinek áttekintése során élettörténetét mindig az isteni gondviselés összefüggésében látta és láttatta. II. Rákóczi Ferencről van szó.

A szabadságharc bukása után emigrációra kényszerült Rákóczi két hosszabb írásműben vetett számot sorsával. Sors alatt egyaránt értette, mert összefonódott, az egyéni életét és életének központi eseményét, a szabadságharcot. A *Vallomások*at *(Confessio)* 1716-tól 1719-ig vetette papírra, míg az *Emlékiratok*at *(Mémoires)* eközben, 1717-ben.[6] Az alábbiakban e két műre, de közülük is elsősorban a *Vallomások*ra koncentrálva vizsgálom meg, hogy Rákóczi miként látta politikai cselekedeteinek, illetve általánosabban a politika világának vallási összetevőjét. Azaz nem a szabadságharc időszaka alatti Rákóczi aktuálisan kifejeződő politikusi nézeteinek, döntéseinek a viszonyát vizsgálom a vallásos hitéhez, hanem a visszatekintő írásaiban adott utólagos értelmezést.[7]

Rákóczi ekkori helyzetéből (politikai tétlenségre ítélve az emigrációban) és gondolkodói személyiségéből fakadóan megfelelő alkalmat látott arra, hogy áttekintse életét, és annak fontosabb eseményeit vallásos világképe összefüggésében értelmezze. Tehát egy olyan politikustgondolkodót tárgyalok, aki – visszautalva a bevezető tipológiára – *művelte* a politikai teológiát. Ami ugyanakkor nem jelenti, hogy maga a politikai teológia terminus Rákóczinál előfordult

[6] A *Vallomások* és az *Emlékiratok* magyar fordításával kapcsolatos problémákról lásd Kovács I.: *A szélhámos és a fejedelem.* In Uő. (2004): *Dilettánsok az irodalomban.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő. 89–113. Az alábbiakban Rákóczi műveinek a következő kiadására hivatkozom: Rákóczi F. (1979): *Vallomások. Emlékiratok* (Ford.: Szepes E. – Vas I.). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

[7] Hogy a szabadságharc alatt miként jelent meg Rákóczi számára politikailag a vallásosság, erről lásd Fabiny T.: Rákóczi és az evangélikusok. In: Köpeczi B. – Hopp L. – R. Várkonyi Á. (szerk.) (1980): *Rákóczi-tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 365–382.

volna. Ennek ellenére – s a szakirodalom mutat erre példát – használhatónak gondolom e kifejezést akkor, ha egy olyan politikai gondolatvilágról van szó, melyet áthat a vallásosság. A középkori politikai gondolkodástörténetnek, témánk szempontjából, nagyhatású elemzése: Ernst Kantorowitz *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology* című műve,[8] mely elfogadhatóvá tette a politikai teológia kifejezést a Schmitt által kijelölt történelmi időszaktól eltérő korszak vonatkozásában is.

A Rákóczival foglalkozó szakirodalom tetemes mennyisége (és kiváló minősége) ellenére található olyan témakör, mely kevésbé érthető módon, de háttérbe szorult. Miként erre Mezey Barna felhívta a figyelmet: „a paletta egy vonatkozásban hiányos, csupán töredékesen található meg rajta a függetlenségi háború időszakában új magyar független államot építő uralkodó állampolitikai elveinek összegzése".[9] Ezt a hiányt pótolta Mezey Barna előbbiekben hivatkozott monográfiája. Mivel tanulmányom Mezey Barna 60. születésnapjára kiadott tisztelgő kötetben lát napvilágot, úgy gondolom, hogy az ünnepelt tudományos munkásságát illető elismerésem – kollégaként és barátként – oly módon tudom legjobban kifejezni, ha egy Mezey Barna által olyannyira kedvelt témakör, Rákóczi jogi és állampolitikai nézeteinek továbbgondolására teszek kísérletet. Rákóczi jogi és állampolitikai nézeteinek elemezését illető továbbgondolás alatt egyfelől azt értve, hogy a szabadságharcra való utólagos, az emigráció időszakában történt visszatekintésre koncentrálok, másfelől e visszatekintés elemzése során egy eddig különösképp nem vizsgált szempontra fordítok figyelmet. Mégpedig arra, hogy Rákóczi politikai nézeteit miként szőtték át vallásos hitéből következő meggondolások.

Hogy Rákóczi politikai pályafutásában milyen fontos szerepet játszott vallásos meggyőződése, ezt Mezey Barna is kiemelte azzal, hogy Rákócziról szóló monográfiáját az alábbi idézettel kezdte: „… számára nem nagyúri passzió volt – mint osztálya tagjai általában tartották, hanem isteni megbízatás, erkölcsi kötelesség, amit élete végéig viselnie kell, amiért minden tudását latba vetve küzdenie kell".[10]

Rákóczit a *Vallomások* megírása során leginkább Szent Ágoston *Vallomások* című műve ösztönözte. Az Ágostonhoz való erőteljes spirituális kötődés magyarázhatja, hogy a *Vallomások*at író Rákóczi vallásosságát janzenista összefüggésben megszokott értelmezni.[11] Rákóczi vallásosságának tartalmi elemzésébe e helyen nem kívánok belemerülni. Az persze látható, hogy a katolikusságában határozott szerepet játszó gondviseléseszme közel vitte a predesztináció tanához is, ám – mint említettem – itt és most csupán az Ágoston-hatást mint ösztönzőt szeretném rögzíteni. Amiből következően Rákóczi szeme előtt is az a cél lebegett, hogy írása a keresztények épülését szolgálja: azon keresztül csodálhassák a gondviselés útját és Isten könyörületességét. Hogy

[8] Kantorowitz, E. (1957): *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology.* Princeton.

[9] Mezey B. (2009): *„Öszve-szövetkeztetett Szövetségünknek köteléke". A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi-szabadságharcban.* Gondolat Kiadó, Budapest. 23.

[10] Mezey: i. m. 23. A hivatkozott idézet: Bánkuti I. (1981): *A szatmári béke.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 134.

[11] Lásd Hopp L. (1979): Az író Rákóczi. In: Rákóczi F.: *Vallomások. Emlékiratok* (Ford.: Szepes E. – Vas I.). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 912–915. A janzenizmusról rövid, ám pontos elemzés olvasható: Attali, J. (2003): *Blaise Pascal.* Európa Kiadó, Budapest. 84–91, 327–330.

a fejedelem személyiségét mélyen áthatotta a vallásosság, ezt már az általa írt imádságok is mutatják *(Ütközet előtti imádság, Alázatos imádság)*.[12] Az egykori kuruc főemberek közül többen írtak emlékiratot, önéletírást, ám ők szemüket az aktuális politikai hatalomra, a császári udvarra vetették, s így visszatekintésük politikai célt, többnyire önigazolást, szolgált. Rákóczi magasabb fórumot keresett élete és tettei megítélőjeként, s ezt Istenben látta. Pontosabban, hogy ki is a *Vallomások* címzettje, erről így vallott Rákóczi a *Vallomások* első mondataiban: „Tebenned érzem magam, Jézusom, és ezért nem Betlehemben foglak keresni, hanem a szívemben", majd rögtön Ágoston *Vallomásai*ra utal, akinek műve, „e kezdetben bizony bűnös eredetű és meglehetősen jelentéktelen ember életének előadása a keresztények épülésére szolgálhatott". S a gondolatmenetet így zárja: „nem lesz haszontalan ez az alázatos Vallomás sem".[13]

Rákóczi, a magányba zárkózott fejedelem, aki emigrációjában már csak Istennel áll szemben, meggyónja bűneit e felsőbb hatalomnak. Ám egyúttal gyónását embertársainak is szánja, mégpedig azért, hogy okuljanak élettörténetéből. Rákóczi üzenete tehát evilági relevanciával *is* bír. Az igaz, hogy a *Vallomások* első könyve inkább csak Istenre tekint, míg a többi könyvben (amit az *Emlékiratok* után írt) már határozottabban megjelenik a vágy, hogy a keresztény emberek épülését is szolgálja, ám azt nem mondhatjuk, hogy időközben megváltozott Rákóczi törekvése. Az első könyv bevezető mondatainak felidézése éppen azt mutatja, hogy eleve fontosnak tartotta mindkét „címzettet". Hogy kire is tekint, amikor mondatait írja – ez a kérdés egyébként magát Rákóczit is foglalkoztatta. Az *Emlékiratok* elején olvasható *Levél az örök igazsághoz* című bevezetőben ezt egyértelművé is tette: a *Vallomások* Istennek szól, az *Emlékiratok* pedig az embereknek. „Vallomásaim könyveiben feltártam neked az emberek előtt szívem belsejét. Itt (mármint az *Emlékiratok*ban – K. A.) az embereknek mondom el teelőtted külső tetteimet. Az emberek Vallomásaimból megtudják majd, milyen indítóokok hajtottak a cselekvésre; ebből a könyvből megismerik azt, amit tettem."[14]

A *Vallomások* Rákóczi lelki érzéseinek és szellemének gondolati áramlását mutatja fel. Istennel beszélget, ám ezt másoknak is tanulságosként gondolja. Az alapvető kérdés: milyen kegyelmi adományban részesült és miként sáfárkodott ezzel? A *Vallomások* elején köszönetet mond az Úrnak, hogy keresztény, méghozzá katolikus szülőktől született, majd a gyermekkorát átható katolikus hitről ír. Nevelőapja, Thököly Imre gróf, a lutheránus hívő csak negatív módon jelenik meg, kígyóként tűnik fel egy emlékképben. S megjegyzi, hogy Thököly katonai-politikai sikertelenségén az sem segített, amikor – őszintétlenül – felajánlotta, hogy megtér a katolikus valláshoz, és buzgón téríteni fogja az eretneket. Rákóczi erőteljes katolikussága azonban nem párosult vallási türelmetlenséggel. Hitbéli elkötelezettségét mutatja, hogy a szabadságharc alatt azt tervezte, hogy Isteni Gondviselés elnevezéssel katonai rendet alapít,[15] ám azt is pontosan látta, hogy hívei döntő többsége protestáns. Talán csak egytizedük osztotta a katolikus hitet.

[12] Rákóczi írói munkásságáról lásd Hopp L.: *Az író Rákóczi.* i. m. 807–971. Konkrétan Rákóczi imádságairól: 828–833.

[13] Az idézetek helye: Rákóczi F.: *Vallomások. Emlékiratok.* i. m. 9.

[14] Rákóczi F.: *Vallomások. Emlékiratok.* i. m. 190.

[15] Lásd Rákóczi F.: *Vallomások. Emlékiratok.* i. m. 358.

A szabadságharc alatt a társadalmi és vallási tagoltságból következő felekezeti küzdelmeket mindig mérsékelni akarta. Ahogy Fabinyi Tibor fogalmazott: „Nem engedte, hogy a *Religio* ügye akár katolikus, akár protestáns oldalon megelőzze a *Patria* érdekeit."[16]

Hogy az evilági és az istenre tekintő elvárások közül Rákóczi a *Vallomások*ban az utóbbira tette a hangsúlyt, erre több példát is találhatunk művében. Amikor a haza felszabadítása mellett kötelezte el magát, akkor a világi politika szabályait, elveit tanulmányozta, s nem pedig az isteni segítség kérésével, az Istenbe vetett bizalommal fogott a nagy tetthez. Az igazságosságot gyakorolta, erkölcsösségre törekedett. Ám ezekről az erényekről – a *Vallomások*ban visszatekintve – úgy látja, hogy Isten szemében bűnök voltak. Mégpedig azért, mert önteltségből, képmutatásból származtak. Tehát nem maguk az említett erények a bűnös erények, hanem azáltal váltak az utólagos számvetésben bűnössé, mert nem állt mögöttük az Istenbe vetett bizalom. Egy ehhez hasonló gondolatmenetben pedig arról ír, hogy nem az emberek (a nép) ítéletét kell kiengesztelni vagy követni, hanem a lelkiismeretben feltárulkozó Örök Igazságot. Ha valaki csak az emberek ítéletére figyel, akkor egy hamis politika szabályait és elveit követi. „Úgy hittem, hogy a fejedelem nem kormányozhat jól a vallásosság külső megnyilvánulásai nélkül."[17] De ez csak külsőség maradt, mert a szabadságharc alatti időben még nem ismerte fel, hogy először Istentől kell tanácsot kérni s csak utána az emberektől. És Istenhez nemcsak a külső cselekedetekben, hanem a szívben is hűségesnek kell lenni.

Az alábbi önértékelés a lehető legpontosabban megfogalmazza a kétféle elvárás súlyának különbözőségét: „Nem futottam még be azt a pályát, amelyet kiszabtál nekem. Ezért nem érdemlem a koronát sem, mivel ennek elnyerése nem az én futásomtól és akaratomtól függ, hanem a te könyörületed adománya."[18] Rákóczi tehát nem a katonai, politikai, diplomáciai küzdelemben elszenvedett sikertelenségben, hanem az isteni könyörület elmaradásában látja kudarcának okát.

Pontosan kell fogalmaznunk: a politikai és isteni szempont közül Rákóczi az utóbbit tartotta fontosabbnak, ám ebből egyáltalán nem következett, hogy nem látta volna a politikai elvárást. Miként írta: „Te tudod, Uram, hogy nem vágyakoztam fejedelemségem után, de mindig az volt a meggyőződésem, hogy ha te alkalmat nyújtasz felszabadítására (ti. az ország felszabadítására – K. A.), akkor ettől én jó lelkiismerettel és a rendeknek tett esküm megszegése nélkül nem tarthatom távol magam." [19] A fejedelem tehát mindkét „világ" elvárásának meg kell hogy feleljen. Ezt az együttes felelősséget nagyon világosan megfogalmazta Rákóczi életművének szakavatott értelmezője, Hopp Lajos is. „A fejedelmi kötelezettség két döntő tényezője: az isteni elrendelés, illetve megmásíthatatlan esküje."[20] Hasonló összegzés olvasható Szekfű Gyula ifjúkori monográfiájában is, melyben Rákóczi emigrációs időszakát elemezve

[16] Fabiny T. (1980): Rákóczi és az evangélikusok. In: Köpeczi B. – Hopp L. – R. Várkonyi Á. (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 365–382. Az idézet helye: 365.
[17] Rákóczi F.: *Vallomások. Emlékiratok.* i. m. 421.
[18] Rákóczi F.: *Vallomások. Emlékiratok.* i. m. 31.
[19] Rákóczi F.: *Vallomások. Emlékiratok.* i. m. 555.
[20] Hopp L.: *Az író Rákóczi.* i. m. 917.

a vallásosság és politikai meggyőződés összefonódása kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a fejedelem Istentől nyert magasztos megbízatása mellett Rákóczi soha nem felejtette el, hogy a rendektől (a néptől) kapta fejedelemségét.[21]

[21] Szekfű Gy. (1913): *A száműzött Rákóczi.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 234–237.

Képes György

Az 1809. évi svéd alaptörvény

Kedves tanszékvezető professzorom, *Mezey Barna* hatvanadik születésnapjára készülve felidéztem magamban az *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet* című könyv[1] előkészületeinek izgalmait. 2002-ben, fiatal jogtörténészként hihetetlen megtiszteltetés volt számomra, hogy az ő és Szente Zoltán szakmai irányításával részt vehettem ebben a nagy munkában. Ekkor fordult érdeklődésem az észak-európai államok alkotmánytörténete felé, s ennek okán szeretném a jelen ünnepi alkalomra az e téren végzett kutatásaim egyik újabb eredményét felajánlani.

A svéd organikus törvények

Svédországban az alkotmányerejű szabályok írásba foglalásának sok évszázadra visszatekintő hagyománya van. A svéd közjog szerint az ország mai alkotmánya négy organikus törvényből áll: a *Regeringsform*nak nevezett alaptörvényből (szó szerinti fordításban: „kormányforma", amely a kormányzati berendezkedés alapvető szabályait rögzíti); a *Riksdagsordning*ból (vagyis a parlament működésére vonatkozó szabályozásból); a *Tryckfrihetsförordning* nevet viselő, a sajtó szabadságáról szóló törvényből; valamint a *Successionsordning*ból (azaz a trónöröklési törvényből).[2]

Az első *Regeringsform*ot a svéd parlament közel négyszáz évvel ezelőtt, 1634-ben, két évvel II. Gusztáv Adolf lützeni csatában történt eleste után fogadta el, azonban a király – legalábbis a törvény előkészítője, *Axel Oxenstierna* kancellár állítása szerint – halála előtt nem sokkal személyes jóváhagyását adta rá.[3] Nem tudni, ennek az állításnak van-e valóságalapja, az mindenesetre tény, hogy az alaptörvényt a későbbiekben egyetlen uralkodó sem szentesítette,[4] mégis

[1] Mezey B. – Szente Z. (2003): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.

[2] A svéd nyelvű forrásszövegekben ezek a jogszabálycímek rendszerint „-en" végződéssel szerepelnek, ami az északi germán nyelvek azon sajátosságából adódik, hogy a határozott névelőnek az „-en" vagy az „-et" végződés felel meg. A Regeringsformen szó jelentése tehát: „a Regeringsform" – a szerző megjegyzése.

[3] Bellquist, E. C. (1935): The Five Hundredth Anniversary of the Swedish Riksdag. *The American Political Science Review*, Vol. 29. 5. sz. 857–865, 859; Nagy G. (2005): Det var en gång ett fattigt land. (Históriák a közép- és kora újkori svéd királyságból.) *Gesta,* 1–2. 49–99. 74; Nordstrom, B. J. (2000): *Scandinavia since 1500.* University of Minnesota Press, Minneapolis. 60–61 (a továbbiakban: Nordstrom 2000).

[4] Nordstrom 2000:61; Roberts, M. (1984): *The Swedish Imperial Experience, 1560–1718.* Cambridge University Press, Cambridge. 81.

meghatározó jelentősége volt a svéd alkotmánytörténetben, különösen a végrehajtó hatalom intézményrendszerének szabályozása terén.

Az 1634. évi *Regeringsform,* amely Oxenstierna államszervezeti reformjai megkoronázásának is tekinthető,[5] egyensúlyi helyzetet teremtett a *Riksdag*nak („birodalmi gyűlésnek") nevezett négykamarás rendi parlament és a végrehajtó hatalom (azaz a király és a központi közigazgatás kollegiális szervei) között. A kormányzati szervek csúcsán az arisztokratikus országtanács, a *Riksråd* állt, amely alatt – szakterületek szerint – három civil és két katonai kollégium szerveződött. A területi közigazgatást a központi kormányzat alá rendelt, király által kinevezett kormányzók (*landshövding*ek) irányították. *Geoffrey Treasure* megállapítása szerint ez az Oxenstierna által (a svéd hagyományok mellett) alapvetően francia és porosz minták alapján szervezett svéd államberendezkedés a maga korában „Európa leghatékonyabb kormányzata" volt.[6]

A másik organikus törvény a *Riksdagsordning* nevet viseli. A svéd közjogtörténet azt a tanácskozást tekinti első svéd országgyűlésnek, amelyet még 1435-ben *Engelbrekt Engelbrektsson,* a kalmari unión belüli dán hegemónia ellen (tehát Svédország önállóságáért) küzdő szabadságharcos hívott össze.[7] Ezen közismerten négy rend, azaz lényegében a svéd társadalom egésze (a nemesség és az egyház mellett a városi polgárság és a parasztság is) képviseltette magát. E hagyománynak megfelelően hívta össze a rendeket 1527-ben a függetlenné vált Svédország első királya, I. (Vasa) Gusztáv is, azonban a diéta működésének, döntéshozatalának szabályait csak a XVII. század elején fektették le írásban – úgyszintén Oxenstierna kancellár államreformjainak részeként.

Az 1617. évi örebrói országgyűlésen elfogadott *Riksdagsordning* (parlamenti szabályzat) azt rögzítette, hogy a négy rendnek először külön kell tanácskoznia, majd együttes ülésen kell elfogadniuk azt a közös „választ" (a magyar alkotmánytörténetből kölcsönvett kifejezéssel: feliratot), amelyet a királyi propozíciókkal kapcsolatban elfogadnak.[8] Amennyiben a rendek nem jutnak konszenzusra, elvileg a királyt illetné a döntés joga, azonban a svéd uralkodók sohasem éltek ezzel a jogukkal.[9] Az 1617-ben lefektetett parlamenti működési szabályok érdemben két és fél évszázadig (1866-ig) nem módosultak,[10] mindössze az első (nemesi) kamara,

[5] Oxenstierna reformjairól bővebben lásd Képes Gy. (2011): Svédország alkotmánya és közigazgatása Gustav Vasától XII. Károlyig (1523–1718). *Jogtörténeti szemle,* 3. 29–39. 30–33.

[6] Treasure, G. (2003): *The Making of Modern Europe, 1648–1780.* Routledge, London – New York. 503.

[7] Herlitz, N. (1939): *Sweden. A Modern Democracy on Ancient Foundations.* University of Minnesota Press, Minneapolis. 15; Orfield, L. B. (1953): *The Growth of Scandinavian Law.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 257–258.

[8] Lockhart, P. D. (2004): *Sweden in the Seventeenth Century.* Palgrave MacMillan, New York. 31; Nordstrom 2000: 60; Orfield: i. m. 258.

[9] Roberts: i. m. 78.

[10] Bank B. – Miszler T. (2010): A skandináv államok története. In: Bebesi Gy. (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 268–286. 276; Kiss B. (1991): A svéd alkotmányfejlődés főbb elemei. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae – Acta Iuridica et Politica.* Tom. 40. 11. 167–177, 174; Petersson, O. (2009): *The Swedish 1809 Constitution.* The Swedish Centre for Business and Policy Studies, Stockholm. 14.

a *Riddarhus* tekintetében voltak változások már 1626-ban, majd pedig az 1810. évi új *Riksdagsordning*ban is.[11]

Svédország harmadik hagyományos organikus törvénye a sajtószabadságról szóló 1766. évi *Tryckfrihetsförordning,* amely a Szabadság korának nevezett sajátos történelmi kor terméke. Ez a korszak XII. Károly abszolutisztikus kormányzatának összeomlásával és különösen az I. (hesseni) Frigyes 1720. évi koronázásakor kiadott új *Regeringsform*mal vette kezdetét és egészen 1772-ig, III. Gusztáv új alaptörvényének elfogadásáig tartott. A Szabadság korának kormányzati rendszerét szokás „parlamentáris abszolutizmusnak" is nevezni, ugyanis, amíg a XVII. század végén a király, XII. Károly halálát követően egyértelműen a parlament javára bomlott meg az az egyensúlyi helyzet, amely a törvényhozás és a végrehajtó hatalom között a svéd alkotmánytörténetben korábban fennállt.

1720 után az országot gyakorlatilag az országgyűlés, azon belül is a többségi párt kormányozta, helyenként egészen részletekbe menő végrehajtó hatalmi hatásköröket is magához vonva.[12] A korabeli angol parlamenthez hasonlóan ekkoriban a *Riksdag* is két „pártra" vált szét: egy konzervatív frakcióra, amelyet „kalaposoknak" *(Hattarna)* neveztek és egy liberálisra, melynek tagjai a „sapkások" *(Mössorna)* tréfás nevet kapták.[13] A sajtószabadságról szóló törvény ez utóbbiak többségi kormányzásának egyik eredménye volt – akár azt is mondhatjuk, egyetlen érdemleges eredménye, mivel a korszak végére a svéd politikai életet leginkább a korrupció és a meddő politikai viták jellemezték.[14]

Mindazonáltal az 1766. évi *Tryckfrihetsförordning* jelentősége elvitathatatlan, hiszen a (nem vallási tárgyú) nyomtatványok tekintetében eltörölte a cenzúrát, és biztosította a sajtó útján megjelenő politikai kritika jogvédelmét. Mindezen vívmányok máig meghatározóak a svéd közjogi gondolkodásban. *Lester B. Orfield*et idézve: 1766-ban „Anglia után Svédország lett az első ország, amelyben törvény útján garantálták a sajtó szabadságát".[15]

Végezetül a negyedik svéd organikus törvény a trónöröklési szabályokat tartalmazta *(Successionsordning).* Az országot 1544-ben a västeråsi országgyűlés nyilvánította örökletes királysággá *(Arvförening),*[16] és a svéd közjogi hagyomány ezt a határozatot tekinti az első trónöröklési törvénynek. Az utódlás szabályait a későbbiekben több alkalommal módosították (a két legismertebb változás 1650-ben és 1719-ben következett be, amikor – gyermek hiányában –

[11] Kan, A. Sz. (1976): *A skandináv országok története.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 129; Verney, D. V. (1957): *Parliamentary Reform in Sweden, 1866–1921.* Clarendon Press, Oxford. 5.

[12] Herlitz: i. m. 26–28.

[13] Miszler T.: „Az utolsó felvonás". XII. Károly norvégiai hadjáratai (1716, 1718). In: Miszler T. – Sashalmi E. (szerk.) (2010): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben.* Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 5. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 31–60. 55; Metcalf, M. F. (1982): Challenges to Economic Orthodoxy and Parliamentary Sovereignty in 18th Century Sweden. *Legislative Studies Quarterly,* Vol. 7. 2. 251–261; a korszakról bővebben Roberts, M. (2003): *The Age of Liberty. Sweden, 1719–1772.* Cambridge University Press, Cambridge.

[14] Bregnsbo, M.: The Scandinavian Kingdoms. In: Wilson, P. H. (ed.) (2008): *A Companion to Eighteenth-Century Europe. [Chapter XVII.]* Blackwell Publishing, Oxford. 276–288, 285–286.

[15] Orfield: i. m. 258.

[16] Kan: i. m. 66; Lockhart: i. m. 8; Orfield: i. m. 258.

Krisztina királynő unokaöccsét, a későbbi X. Károly Gusztávot; illetve XII. Károly húgát, Ulrika Eleonóra hercegnőt nyilvánította trónörökössé a *Riksdag*).

Az első, immár valóban *Successionsordning*nak nevezett törvény azonban csak 1810-ben született meg: ekkor hívták meg a trónra Napóleon renitens tábornokát, a svéd hadvezérként később ellene forduló *Jean Baptiste Bernadotte*-ot az idős XIII. Károly halála esetére.[17] Az 1810. évi trónöröklési törvény máig hatályban van, a svéd uralkodók immár kétszáz esztendeje a Bernadotte-dinasztiából kerülnek ki. Az 1980. évi törvénymódosítás értelmében a most uralkodó XVI. Károly Gusztáv utóda legidősebb gyermeke lesz, „nemre való tekintet nélkül" (minden bizonnyal tehát 1977-ben született leánya, Viktória hercegnő követi majd a trónon).

A svéd állam a XVIII–XIX. század fordulóján

Svédországot a „gusztaviánus kor" *(Gustavianska tiden)* eljövetelét, III. Gusztáv 1772. augusztusi államcsínyét követően ismét az erős királyi hatalom jellemezte. A Szabadság korának (1720–1772) az előzőekben már említett politikai visszásságai és az ország kedvezőtlen gazdasági helyzete miatt III. Gusztáv már néhány hónappal trónra lépését követően elhatározta, hogy új, hatékonyabb kormányzati berendezkedést fog megvalósítani. Az 1772. évi *Regeringsform* ennek megfelelően szakítást jelentett a megelőző több mint öt évtized kormányzási gyakorlatával, és e változtatáshoz az új uralkodó érezhetően kellő társadalmi támogatottsággal, valamint nem elhanyagolható módon Franciaország jóindulatával is rendelkezett.[18]

A *Riksdag* (vagyis a négykamarás svéd rendi országgyűlés) az 1772. augusztus 21-én III. Gusztáv nyomására elfogadott *Regeringsform*ban[19] elsősorban önmaga azon jogköreit korlátozta, melyek részben a korábbi alaptörvényből eredtek, nagyobbrészt pedig a politikai szokásjogban fejlődtek ki a XVIII. században. Ez a változás azonban még nem jelentette a korabeli dán kormányzathoz (vagy akár az 1680 utáni svédországihoz) hasonló királyi abszolutizmusra való áttérést. Ennek az oka *H. Arnold Barton* szerint nem volt más, minthogy III. Gusztáv ekkor még tartott attól, hogy az arisztokrata körök orosz katonai beavatkozást kérnek ellene.[20]

Amint *Ragnar Svanstrom* rámutat, 1772-ben csupán a király és parlament közötti, 1720 előtt jellemző viszonylagos egyensúlyi helyzet állt helyre, azaz a rendi gyűlés „Szabadság korában" érvényesülő túlhatalma szűnt meg.[21] *Stig Jägerskiöld* szavait idézve „az ifjú III. Gusztávnak

[17] Bank–Miszler: i. m. 274; Kan: i. m. 130; Svanstrom, R. (1934): *A Short History of Sweden.* Clarendon Press, Oxford. 323–324.

[18] Kan: i. m. 111–112.

[19] Az 1772. évi *Regeringsform* szövegét német fordításban lásd http://www.verfassungen.eu/sw/schweden 72-index.htm *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)* Az 1772. évi eseményekről bővebben lásd Bain, R. N. (1905): *Scandinavia. A Political History of Denmark, Norway and Sweden from 1513 to 1900.* Cambridge University Press, Cambridge. 364–369 és Svanstrom: i. m. 254–255.

[20] Barton, H. A. (1972): Gustav III of Sweden and the Enlightenment. *Eighteenth Century Studies,* Vol. 6. 1. sz. 1–34. 11. (a továbbiakban: Barton 1972).

[21] Svanstrom: i. m. 258–259.

sikerült helyreállítania a korona autoritását, megtörve a svéd parlament gátlástalan és bizonyos fokig korrupt hatalmát".[22] *Georg Landberg* svéd történész a *Riksdag* 500. évfordulójára az 1931–1935 között kiadott, a parlament történetével foglalkozó könyvsorozat VII. kötetében hangsúlyozza, hogy az 1772. évi *Regeringsform* volt az első olyan svéd organikus törvény, amely a hatalommegosztás elvére, „Montesquieu doktrínáira" épült: az államhatalom a király és az országgyűlés között került megosztásra. „Ismét emlékeztetünk egy királyra" – mondta elégedetten III. Gusztáv.[23]

Ez az egyensúly persze nem volt tökéletes: a mérleg (elsősorban a hatáskörök megosztásával kapcsolatos szabályok bizonytalansága miatt) az uralkodó felé billent, bár korántsem annyira, mint 1719 előtt.[24] Nem kétséges, hogy III. Gusztávnak a „Károlyok korához" *(Karolinska tiden)* való visszatérés volt a szándéka, legfeljebb ennek véghezvitele még nem volt időszerű.[25] A svéd király abszolút hatalmát végül a *Riksdag* által 1789 áprilisában elfogadott *Förenings och säkerhetsakt* („az unió és a biztonság törvénye") 1. §-a teremtette meg, amelyben a parlament lemondott az adóztatáson kívüli valamennyi hatásköréről.[26]

Az abszolút monarchiát megerősítő országgyűlési határozat előzménye az volt, hogy az uralkodó 1788-ban a parlament beleegyezése nélkül támadt rá Oroszországra, amit a nemesek elégedetlensége követett Svédországban.[27] A lázadást a királynak az „adófizető rendek" (egyház, városi polgárok, parasztság) segítségével sikerült levernie (éppúgy, ahogy 1680-ban XI. Károly is rájuk támaszkodott a nemességgel szemben az abszolutizmus bevezetésekor).[28] 1789. május 11-én a király rendeletben oszlatta fel a hat évszázada működő, a Szabadság korában a parlament ellenőrzése alatt álló arisztokratikus országtanácsot (a *Riksråd*ot).[29]

A XVIII–XIX. század fordulójának svéd kormányzata természetesen már felvilágosult abszolutizmus volt, amelyben a politikai részvételi jogok kivételével igen széles körben érvényesültek az állampolgári alapjogok, és a jogegyenlőség is megvalósult. III. Gusztáv már 1772-ben betiltotta a kínvallatást és elrendelte a kínzókamrák lerombolását;[30] 1778–79. évi rendeleteivel korlátozta a halálbüntetés alkalmazhatóságát;[31] 1781–82-ben (az államegyház ellenállása dacára) vallási türelmet hirdetett a nem lutheránus keresztény felekezetek és a zsidók

[22] Jägerskiöld, S. (1964): Tyrannicide and the Right of Resistance, 1792–1809. A Study on J. J. Anckarström. *Scandinavian Studies in Law,* Vol. 69. 8. sz. 67–103. 69.

[23] Idézi: Bellquist, E. C. (1935): The Five Hundredth Anniversary of the Swedish Riksdag. *The American Political Science Review,* Vol. 29. 5. sz. 857–865. 862.

[24] Bellquist: i. m. 863.

[25] Barton 1972: 11.

[26] Barton 1972: 12; A jogszabályszöveget lásd http://www.verfassungen.eu/sw/schweden89.htm *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

[27] Barton 1972: 25–26.

[28] Az 1788–89. évi eseményekről bővebben lásd Bain: i. m. 371–378; Kan: i. m. 113–114; Nordstrom 2000: 111–112; Svanstrom: i. m. 277–287.

[29] Bain: 378; Orfield: i. m. 259.

[30] Bain: 369; Barton 1972: 16; Nordstrom 2000: 111; Orfield: i. m. 280; Svanstrom: i. m. 260.

[31] Nordstrom 2000: 111; Orfield: i. m. 280.

számára;[32] és egyébként is igyekezett intézkedéseivel a felvilágosodás eszméinek a terjedését elősegíteni (elsősorban a művészetek és a tudomány bőkezű támogatása révén).[33]

A már említett 1789. áprilisi, „az unióról és a biztonságról" szóló törvény deklarálta a törvény (jog, igazságszolgáltatás) előtti egyenlőséget; biztosította mindenki jogát a szabad tulajdonhoz; továbbá megerősítette azt a XVII. századi jogelvet, hogy a kinevezéseknél, hivatalok betöltésénél nem a származást, hanem a „képességet, érdemeket és tapasztalatot" kell figyelembe venni.[34] Ugyanekkor került sor a Legfelsőbb Bíróság *(Högsta Domstolen)* felállítására is.[35] A politikai szempontból talán legérzékenyebb alapjog, a véleménynyilvánítás szabadsága területén ugyanakkor természetesen jelentős korlátozások érvényesültek: 1774-ben III. Gusztáv rendelete a koronát bíráló publikációk visszaszorítása érdekében ismét bevezette a cenzúrát;[36] egy 1780-ban kiadott rendelet pedig kimondta a szerző és a kiadó egyetemleges felelősségét felségsértés esetére.[37]

Az abszolút monarchia korszakának közelgő végét Svédországban egy szomorú esemény jelezte, ami nem volt más, mint egy meglehetősen alattomos módon előkészített és végrehajtott királygyilkosság.[38] 1792. március 16-án III. Gusztávot egy *Johan Jacob Anckarström* nevű, nemesi származású fiatal tiszt a király által alapított stockholmi operaházban rendezett álarcosbálon hátulról, orvul meglőtte (a király két hét szenvedés után, március 29-én hunyt el).[39] Közjogtörténeti szempontból figyelemreméltó (még ha kevéssé szépíti is a cselekményt), hogy Anckarström a bűnvádi tárgyaláson a társadalmi szerződés tanára, John Locke művére hivatkozva próbálta menteni tettét: a király megszegte a népével kötött szerződést, így vele (mint „zsarnokkal") szemben a lázadás megengedett.[40]

Az 1809. évi svéd alaptörvény

III. Gusztáv meggyilkolásakor fia még csak tizenhárom esztendős volt, így 1796-ig régensi kormányzás következett. Elvben az elhunyt király fivére, Károly herceg állt az állam élén, ténylegesen azonban *Gustav A. Reuterholm,* a régens bizalmasa irányította az országot.[41] IV. Gusztáv

[32] Barton 1972: 16; Orfield: i. m. 274; Svanstrom: i. m. 271.
[33] Barton 1972: 16; Svanstrom: i. m. 268–270.
[34] Nordstrom 2000) 112.
[35] Orfield: i. m. 266.
[36] Barton 1972: 16–17; Nordstrom (2000): 111; Orfield: i. m. 258; Roberts: i. m. 166; Svanstrom: i. m. 247.
[37] Barton 1972: 24; Svanstrom: i. m. 268.
[38] Bain: i. m. 380; Barton 1972: 28–29; Svanstrom: i. m. 292.
[39] Bain: i. m. 380; Nordstrom 2000: 113; Nordstrom, B. J. (2002): *The History of Sweden.* Greenwood Publishing Group, Santa Barbara. 45 (a továbbiakban: Nordstrom 2002); Sprague, M. (2005): *Sweden. An Illustrated History.* Hippocrene Books, New York. 149.
[40] Barton 1972: 29; bővebben lásd Jägerskiöld: i. m. 70. oldaltól. (Anckarströmöt kivégezték, azonban az összeesküvés többi résztvevője viszonylag enyhe büntetéseket kapott – a szerző megjegyzése.)
[41] Derry, Th. K. 1979: *A History of Scandinavia: Norway, Sweden, Denmark, Finland and Iceland.* University of Minnesota Press, Minneapolis. 196; Orfield: i. m. 244.

Adolf 1796-tól vette át a kormányzást, a korábbi alkotmányos szabályok, azaz a „gusztaviánus" királyi egyeduralom szellemében. Amikor 1800-ban a háborús helyzet miatt összehívta a *Riksdag*ot, már látható volt, hogy ott komoly ellenzék szerveződik politikájával szemben (a tiltakozásképpen még nemesi címéről is lemondó *Hans Järta* vezetésével).[42]

A napóleoni háborúkban IV. Gusztáv Adolf a franciaellenes szövetséget erősítette, ami Napóleon fényes győzelmei idején nem tűnt jó döntésnek. Mindez az ellentábor erejét növelte, amelyhez időközben egyre több magas rangú katonatiszt és hivatalnok csatlakozott. A királyellenes szövetség 1808–1809 fordulójára már az uralkodó elmozdítására is készen állt.[43] A katonai vezetők (köztük *Carl Johan Adlercreutz* és *Georg Adlersparre*) politikai célja az uralkodói hatalom alkotmányos korlátozása, hadügyi elképzelése pedig a Napóleon-féle kontinentális zárlathoz való csatlakozás volt.[44]

A végső lökést Finnország orosz megszállása adta, ami persze jó ürügyet is szolgáltatott.[45] 1809. március 7-én a titkos szövetség egyik tagja, Adlersparre alezredes fegyverszünetet kötött a norvégiai fronton és egy háromezer fős hadtest élén elindult a főváros felé.[46] Március 13-án az összeesküvés másik katonai vezetője, Adlercreutz tábornok hat társával előzetes bejelentés nélkül megjelent a királynál és kihallgatást kért. IV. Gusztáv Adolf beengedte őket, mire ők közölték, hogy letartóztatják az uralkodót. A király ellenállt, de győzött a túlerő.[47] Nem sokkal később Adlersparre hadteste is megjelent Stockholmban, így nyomatékosítva, hogy a hadsereg az összeesküvők mellett áll.[48] A katonai puccs sokakat megdöbbentett ugyan, de „az adott körülmények között senki sem kívánt ellene tenni semmit".[49]

Az összeesküvők a korábbi gyenge kezű régenst, IV. Gusztáv Adolf nagybátyját, Károly herceget hívták vissza az ország élére, aki a felkérést elfogadta.[50] A király ebben a helyzetben nem tehetett mást, minthogy lemond a trónról, abban reménykedve, hogy fiát, az akkor kilencéves, szintén Gusztáv nevet viselő koronaherceget választják meg utódjául. Az 1809. május 1-jén összeülő *Riksdag* azonban egyhangú szavazással úgy határozott, hogy nemcsak őt, hanem utódait is megfosztja a svéd tróntól.[51]

Az események irányítását innentől – a katonák és az ideiglenes kormány helyett – az egyre inkább magára találó országgyűlés vette a kezébe. Május 8-án a nemesi és a polgári rend kezdeményezésére a parlament visszautasította a kormány tervezetét az alkotmány kismértékű megváltoztatásáról (amelyet *Anders af Håkansson* írt),[52] és úgy döntött, hogy teljesen új

[42] Bank–Miszler: i. m. 268–286, 272; Derry: i. m. 197; Kan: i. m. 127.
[43] Kan: i. m. 127.
[44] Bank–Miszler: i. m. 272; Derry: i. m. 207–208.
[45] Bank–Miszler: i. m. 272; Derry: i. m. 208.
[46] Kan: i. m. 128.
[47] Bain: i. m. 389; Kan: i. m. 128; Svanstrom: i. m. 316.
[48] Bank–Miszler: i. m. 273; Kan: i. m. 128.
[49] Bank–Miszler: i. m. 273.
[50] Bank–Miszler: i. m. 273; Kan: i. m. 128.
[51] Bain: i. m. 389–390; Bank–Miszler: i. m. 273; Derry: i. m. 208; Kan: i. m. 128; Svanstrom: i. m. 318.
[52] Petersson: i. m. 4.

*Regeringsform*ot kell megalkotni. Ekkor fogalmazódott meg az „előbb az alkotmány, aztán a király" elv, amelynek kettős jelentése volt: egyrészt az új király parlament általi megválasztásának feltétele, hogy az uralkodójelölt az új alkotmányt elfogadja, másrészt az alkotmány ebből következően magasabb rendű, mint az uralkodó személye.[53]

A *Riksdag* az alkotmányozásra különbizottságot állított fel, az ország történetében először. A bizottságban az első rend (nemesség) hat, az adófizető rendek (egyház, polgárság, parasztság) pedig három-három taggal képviseltették magukat. A deputáció elnöke *L. A. Mannerheim* báró, titkára pedig *Hans Järta* lett.[54] A bizottság igen gyorsan, mindössze két hét alatt elkészítette az új *Regeringsform* tervezetét,[55] amelyet 1809. június 6-án, *Gustav Vasa* 1523. évi királlyá választásának évfordulóján valamennyi rend, valamint a leendő uralkodó, Károly herceg is jóváhagyott. Mivel az „előbb az alkotmány…" elv ily módon érvényre jutott, a herceget XIII. Károly néven királlyá választották.[56]

Az alkotmány maga 114 szakaszból állt, nem volt preambuluma és nem tagozódott fejezetekre.[57] Ebből is látszik, hogy sem az Egyesült Államok 1787. évi alkotmánya, sem a francia forradalmi hullám alkotmányai (akár az 1791. évi monarchikus alkotmány) nem voltak érdemleges hatással a bizottság munkájára. Az 1809. évi *Regeringsform* sokkal inkább a svéd alaptörvények 1634-től kialakult hagyományát követte.[58]

A törvényhozó hatalmat a király és a legalább ötévente összehívandó parlament *(Riksdag)* között osztották meg. A 87. § kimondta: „sem a király a *Riksdag* jóváhagyása nélkül, sem pedig a *Riksdag* a király beleegyezése hiányában nem alkothat új törvényeket és nem vonhat vissza korábbiakat".[59] Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a király és a parlament közösen alkotta volna a törvényeket, sőt a *Regeringsform* 55. §-a kifejezetten megtiltotta a *Riksdag* számára, hogy az uralkodó jelenlétében döntést hozzon.[60]

Adó megállapításáról (amit az alkotmány „a svéd nemzet ősi jogaként" említett az 57. §-ban) [61] és a kölcsönök megszavazásáról csak a *Riksdag* határozhatott, és az ezekből befolyó összeget csak az általa meghatározott célra lehetett felhasználni.[62] Szintén a parlament kizárólagos jogkörébe utalták az 1688-ban alapított központi bank *(Riksbank)* és az Államadóssági Hivatal feletti ellenőrzést.[63] E kérdésekben a *Riksdag* által meghozott döntések hatálybalépé-

[53] Kan: i. m. 128; Petersson: i. m. 4; Svanstrom: i. m. 318.
[54] Derry: i. m. 208; Kan: i. m. 128; Svanstrom: i. m. 318.
[55] Verney: i. m. 2.
[56] Bank–Miszler: i. m. 273; Kan: i. m. 128.
[57] Az 1809. évi *Regeringsform* szövegét német fordításban, változáskövetéssel lásd http:// www.verfassungen.eu/sw/schweden09-index.htm *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*
[58] Arnáson, A. Th.: The Good State or the Constitutional Innocents of the Nordic Societies. In: Nergelius, J. (ed.) (2008): *Constitutionalism – New Challenges. European Law from a Nordic Perspective.* The Raoul Wallenberg Istitute Human Rights Library, Vol. 31. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston. 155–160. 156.
[59] Mezey–Szente: i. m. 304; Petersson: i. m. 7.
[60] Verney: i. m. 3.
[61] Uo. 5.
[62] Bank–Miszler: i. m. 274; Mezey–Szente: i. m. 304; Orfield: i. m. 263; Petersson: i. m. 7.
[63] Bank–Miszler: i. m. 274; Kan: i. m. 129; Verney: i. m. 5.

séhez a király aláírására nem volt szükség.[64] Az alaptörvény 49. §-a lehetővé tette továbbá, hogy „szükség esetén" a parlament anélkül is ülésezhessen, hogy a király összehívta volna.[65]

A vétó hiánya a pénzügyi kérdésekben és az összehívás nélküli, spontán ülésezés lehetősége kétségkívül az országgyűlés függetlenségét és jelentős hatalmát példázza, polgári értelemben vett parlamentarizmusról mégsem beszélhetünk. Az országgyűlés ugyanis összetételét tekintve semmit sem változott: ugyanaz a négykamarás rendi gyűlés maradt, amilyen már a XVI. század, I. Gusztáv kora óta volt (maga az alkotmánytörvény is a *Riksens ständer,* azaz „az ország rendjei" kifejezést használja).[66] A szavazás módja sem módosult: a voksolás továbbra is rendenként (kamaránként) történt, azaz három rend leszavazhatta a negyediket.[67]

Természetesen felmerült az alkotmányozás során a törvényhozási reform szükségessége is, ezt azonban a bizottság elutasította.[68] A hagyományoknak megfelelően az alaptörvény nem is foglalkozott részletesen a parlament szervezetével és működésével, hanem ezt, az 1617 óta megszokott módon, külön organikus törvény *(Riksdagsordning)* szabályozási tárgykörében tartották. Mint a bevezető részben már említettük, ez az 1810-ben megszületett szabályzat sem hozott jelentős változást, csupán a nemesi kúriának (a *Riddarhus*nak, azaz a „lovagok házának") az 1626. évi *Riddarhusordning* óta fennálló belső tagozódását szüntette meg, valamint a negyedik kamara (paraszti rend) reprezentációját terjesztette ki a falusi értelmiségre.[69] Fontos újítása volt ugyanakkor, hogy a költségvetési gazdálkodás ellenőrzésére megalkotta a parlamenti számvivők intézményét.[70]

A végrehajtó hatalomról a *Regeringsform* 1. §-a úgy rendelkezett, hogy azt „egyedül a király gyakorolja".[71] A 4. § értelmében azonban ezt csak úgy tehette, hogy figyelembe kellett vennie az alkotmány rendelkezéseit (e szabályból szokás levezetni az „alkotmányos monarchia" eszméjét az 1809 utáni Svédországban, ami azonban, mint a későbbiekben látni fogjuk, nem azonos az alkotmányos monarchia kormányformájával). Ugyanezen szakasz mondta ki, hogy az uralkodónak az államügyek intézésében „tájékoztatást és tanácsot kell kérnie az Államtanácstól" *(Statsråd),* amelybe „alkalmas, tapasztalt, becsületes és köztiszteletben álló, született svéd állampolgárokat" nevezhet ki.[72]

A király maradt a hadsereg főparancsnoka, és megmaradt kinevezési jogköre is,[73] ugyanakkor minden végrehajtó hatalmi intézkedésének érvényességéhez miniszteri ellenjegyzésre volt szükség.[74] Különleges szabálya volt a *Regeringsform*nak, hogy az illetékes miniszter

[64] Orfield: i. m. 263.
[65] Verney: i. m. 5.
[66] Kan: i. m. 129; Mezey–Szente: i. m. 304.
[67] Bank–Miszler: i. m. 274; Kan: i. m. 129; Mezey–Szente: i. m. 304.
[68] Kan: i. m. 129; Svanstrom: i. m. 320; Verney: i. m. 1.
[69] Kan: i. m. 129.
[70] Verney: i. m. 5.
[71] Uo. 2.
[72] Mezey–Szente: i. m. 304; Petersson: i. m. 6.
[73] Bank–Miszler: i. m. 273.
[74] Verney: i. m. 3.

köteles volt „élénken tiltakozni" a királyi elhatározás aláírása ellen, ha azt az alaptörvénnyel ellentétesnek találta (9. §), egyben le is kellett mondania hivataláról, és a lemondását mindaddig nem vonhatta vissza, amíg a parlament nem vizsgálta ki az ügyet (38. §).[75]

A *Statsråd* az alkotmány 5–6. §-ai értelmében a külön törvényben meghatározandó minisztériumok vezetőiből és további legalább három „tárca nélküli tanácsosból" (azaz szakminiszterekből és tárca nélküli miniszterekből) állt. Míg az uralkodó az alaptörvény 3. §-a értelmében szent és sérthetetlen, valamint felelőtlen volt, a kormánytagokat jogi felelősség terhelte a királynak tett „ajánlásaikért", amelyeket jegyzőkönyvbe kellett foglalniuk.[76]

Az alkotmány 105–106. §-ai kimondták, hogy a parlament alkotmányügyi bizottsága jogosult volt ezeket a jegyzőkönyveket vizsgálat alá vonni, és ha alkotmánysértést vagy más súlyos mulasztást észlelt, a parlament igazságügyi biztosát *(Justitieombudsman)* arra utasíthatta, hogy indítson eljárást az érintett miniszterrel szemben az e célra létrejött speciális bíróság, a *Riksrät* előtt.[77] Amennyiben ez utóbbi megállapította az alkotmánysértés tényét, a miniszternek távoznia kellett hivatalából, kevésbé súlyos esetben pedig a bíróság az ügyet a *Riksdag* elé utalhatta, amely írásban kérhette a királytól az érintett tanácsos menesztését (107. §).[78] Utóbbi szabályban sokan már a kormánytagok politikai felelősségének kezdeteit látják.[79]

Az 1809. évi *Regeringsform* az igazságszolgáltatással nem foglalkozott részletekbe menően, sőt azt nem is szabályozta a végrehajtó hatalomtól elkülönítve, hiszen a 17. § „a király bírói hatalmáról" beszélt, amely „a király legfelsőbb bíróságában testesül meg". Mindazonáltal a bírói függetlenség bizonyos garanciáit már megtalálhatjuk az alaptörvényben: a 36. § kimondta, hogy bírákat csak megfelelő eljárás és bírói ítélet alapján lehet hivatalukból elmozdítani; a 47. § szerint pedig ítéleteiket a hatályos törvények és rendeletek alapján hozzák meg.[80]

Olof Petersson – Caroline Taube megállapítását idézve – rámutat, hogy „az általános benyomás az volt, hogy a bíróságok viszonylag gyenge hatalmat kaptak az alkotmány szerint", megjegyzi továbbá, hogy a svéd király egészen 1909-ig két szavazatot megtartott magának a Legfelsőbb Bíróságban.[81] *Douglas V. Verney* ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az uralkodó ezzel a gyakorlatban soha nem élt.[82] Természetesen megmaradt a kegyelmezési jog is, de a király ezt csak a Legfelsőbb Bíróság véleményének kikérésével (és értelemszerűen miniszteri ellenjegyzéssel, azaz a kormányon keresztül) gyakorolhatta.[83]

Az új svéd alaptörvény több rendelkezése érintette az állampolgári alapjogokat, azonban azok deklarációját külön nem tartalmazta (holott az 1789. évi francia nyilatkozat és az 1791. évi első tíz amerikai alkotmánykiegészítés, azaz az amerikai *Bill of Rights* után két évtizeddel

[75] Verney: i. m. 4.
[76] Kan: i. m. 129; Orfield: i. m. 260.
[77] Verney: i. m. 4.
[78] Herlitz: i. m. 32.
[79] Verney: i. m. 4.
[80] Petersson: i. m. 7.
[81] Uo.
[82] Verney: i. m. 5.
[83] Mezey–Szente: i. m. 304.

alkották meg). A *Regeringsform* 16. §-a kimondta, hogy a király köteles fenntartani az „igazságosságot"; törvényes eljárás és ítélet nélkül senkit nem foszthat meg és nem is engedhet megfosztani „életétől, becsületétől, személyes szabadságától és jólététől", illetve tulajdonától és magánélete nyugalmától.[84] Szintén a 16. § garantálta mindenki számára a vallás szabad gyakorlását, „feltéve hogy azzal nem zavarja meg a közrendet és a köznyugalmat".[85] Az alkotmány 86. §-a mondta ki végül, hogy a sajtószabadságot tiszteletben kell tartani.[86]

Mint korábban utaltunk rá, a sajtószabadságról 1810-ben külön organikus törvényt fogadtak el *(Tryckfrihetsförordning).* Ez az 1766. évi sajtószabadságról szóló törvényhez hasonlóan liberális szellemű jogszabály azonban nem sokáig maradhatott változatlan: 1812 után az ellenzéki vélemények visszaszorítása érdekében, politikai okokból korlátozásokat vezettek be (kimondva azt is, hogy a nemkívánatos sajtótermékek hatósági úton, bírói végzés nélkül betilthatók és elkobozhatók).[87]

Az 1809. évi *Regeringsform* talán legnagyobb (bár a svéd közjogtörténetben nem előzmény nélküli) újítása a *Justitieombudsman* intézményének felállítása volt. Az ő feladata annak vizsgálata volt, hogy a kormányzati tisztviselők és a bírák tevékenysége megfelel-e a törvényesség kívánalmainak. Amennyiben úgy ítélte meg, hogy az illető törvénysértést követett el, a felelősségre vonását kezdeményezhette. Amiben ez eltért a korábbi megoldásoktól, hogy ez az ombudsman már nem a király megbízottja volt (mint amikor XII. Károly 1713-ban, Törökországban tartózkodva nevezett ki főfelügyelőt az otthoni hivatalnokok munkájának ellenőrzésére), hanem a parlament által választott tisztségviselő.[88]

A másik újdonság a korábbi *Regeringsform*okhoz képest az volt, hogy – először a svéd alkotmánytörténetben – nem gondolták úgy az alkotmányozók, hogy az alaptörvény az idők végezetéig fog hatályban maradni, hanem rendelkeztek az alkotmánymódosítási eljárás rendjéről is. Az 1766. évi sajtószabadságról szóló törvényből vett minta alapján ez úgy történhetett, hogy a király ezzel kapcsolatos döntését két egymást követő Riksdagnak is jóvá kellett hagynia (81–82. §).[89]

Az 1809. évi alkotmány értékelése és utóélete

Az új svéd alaptörvény értékelése kapcsán szinte minden szerző megjegyzi, hogy az – az akár forradalminak is tekinthető 1809. márciusi stockholmi állapotok ellenére – nem jelentett áttörést a régi viszonyokhoz képest. *Szente Zoltán*t idézve: inkább „átmenet volt a középkori eredetű rendi paktumok és a modern írott alkotmányok között".[90] A *Regeringsform* nem beszélt népszuverenitásról és az alkotmányozó hatalom forrását sem a svéd nemzetben kereste, hanem azt

[84] Orfield: i. m. 259; Petersson: i. m. 19.
[85] Orfield: i. m. 259, 275.
[86] Bank–Miszler: i. m. 274; Kan: i. m. 129; Orfield: i. m. 259.
[87] Kiss: i. m. 174; Petersson: i. m. 5.
[88] Petersson: i. m. 8.
[89] Uo. 13.
[90] Mezey–Szente: i. m. 304.

mondta, hogy „az alulírott rendek, grófok, bárók, püspökök, nemesek, egyháziak, polgárok és közrendű parasztok" fogadták azt el és a király hagyta jóvá.[91]

Mary Hilson arra mutat rá, hogy „bár az új svéd alkotmány véget vetett az abszolutizmusnak, semmiképp sem szándékozott a parlamentáris kormányzás felé elmozdulni".[92] *Kiss Barnabás* szerint „a hatalom dualisztikus megosztására és kölcsönös kiegyenlítésére törekedett" az uralkodó és a *Riksdag* között.[93] Ismét *Olof Peterssont* idézve: egyfajta kompromisszumot jelentett az 1809 előtti két szélsőséges kormányzati berendezkedés között: az alapító atyák egyrészről kerülni kívánták „a Szabadság korára jellemző parlamenti túlhatalmat", másrészről viszont az abszolút monarchiát jellemző végrehajtó hatalmi túlsúlyt sem óhajtották megtartani.[94]

Érdemes végezetül megnézni, mit írt maga *Hans Järta,* az alkotmányozó bizottság titkára az új alaptörvényre vonatkozó előterjesztésről: „A bizottság nem javasol semmilyen nagy vagy látványos változtatást alkotmányunk ősi alapelveihez képest. […] Úgy gondolja továbbá, hogy Európa legszabadabb államának, Angliának a példája azt bizonyítja, hogy egy nemzet igazságosságát, polgárai személyes szabadságát semmi sem biztosítja jobban, mint ezek az évszázadok során kialakult princípiumok, és semmi sem erősíti jobban, mint az életet adó nemzeti szellem."[95]

Az 1809. évi *Regeringsform* tehát sokkal inkább volt a XVII. század óta fejlődő, folyamatosan változó svéd alkotmányosság pozitív eredményeinek a szintézise, mint valamiféle modern alkotmányos produktum. Az 1789 utáni autokratikus királyi hatalmat az alkotmány által korlátozott monarchia koncepciójával váltotta fel, azonban ez a népképviselet hiánya miatt még csak átmenetet képezett a rendi képviseleti monarchia és az alkotmányos monarchia kormányformája között. Ugyanakkor nem lenne illendő, ha az 1791. évi francia alkotmány szellemiségét kérnénk rajta számon: háborús helyzetben készült, amikor már Franciaország kormányzata is abszolutisztikus (bonapartista) volt, és amikor a korabeli Európa „legszabadabb államának" – ahogy Hans Järta fogalmazott – valóban leginkább a szintén igencsak fontolva haladó (az 1832. évi *Reform Act* előtti, tehát alapvetően még a rendi képviselet formáin alapuló) brit monarchia számított.

A svéd *Riksdag* egyébként – és ez külön érdekessége a minden egyéb tekintetben igen előremutató XIX. századi svéd alkotmányfejlődésnek – Angliánál jóval később, csak az 1866. évi új *Riksdagsordning* elfogadásakor vált rendi országgyűlésből ténylegesen modern, nép által választott kétkamarás parlamentté.[96] Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a svéd rendi képviselet – az egyes rendi kamarákban képviselt társadalmi rétegek egymástól lényegesen eltérő létszámából adódó egyenlőtlenség ellenére is – igen széles társadalmi reprezentációt jelentett, amint azt már az 1435. évi, *Engelbrektsson*-féle diétánál is láthattuk.

[91] Orfield: i. m. 259.

[92] Hilson, M. (2008): *The Nordic Model. Scandinavia since 1945.* Reaktion Books, London. 28.

[93] Kiss: i. m. 173.

[94] Petersson: i. m. 4.

[95] Idézi Svanstrom: i. m. 318–319.

[96] Bank–Miszler: i. m. 276; Kan: i. m. 151–152; Kiss 1991: 174; Nordstrom: i. m. 225; Orfield: i. m. 260; Petersson: i. m. 14. Az 1866. évi Riksdagsordningról (ideértve az elfogadását megelőző politikai vitát és az új szabályozás utóéletét is) angol nyelven bővebben lásd Verney: i. m. 43–87.

1866 után az alsóház választása közvetlen, a *Första kammar*nak (azaz sajátos módon „első kamarának") nevezett, szintén népképviseleten alapuló felsőházé pedig közvetett lett. Utóbbi esetében értelemszerűen a választhatóság szabályai is szigorúbbak voltak (életkor, vagyon). A fontolva haladás jegyében ekkor még az aktív választójogot is szűkre szabták: a vagyoni és adócenzusok miatt mindössze a svéd lakosság 5,6%-a volt szavazásra jogosult.[97] Ugyanakkor a XX. század első évtizedeiben e téren is gyors előremozdulás történt: 1906-ban megvalósult az általános férfi választójog, 1921-től pedig a nők is országgyűlési választójoghoz jutottak.[98]

Az 1809. évi *Regeringsform* túlélte az 1920-as évek skandináv típusú „parlamentáris rendszerváltásának" időszakát. Szövegét tekintve sokáig változatlanul maradt hatályban – persze számos gyakorlati módosítással, átértelmezéssel –, és csak 1974-ben született meg a minden tekintetben, azaz már részletszabályaiban is a parlamentáris monarchia legmodernebb elveinek megfelelő új alaptörvény. Míg a hatvanas években még Svédország büszkélkedhetett „Európa legrégibb írott alkotmányával", ma már csak Norvégia őrzi szintén sokat módosított chartális alkotmányának régi évszámát (1814), készülve a bicentenárium méltó megünneplésére.

[97] Bank–Miszler: i. m. 276; az 1866–1907 közötti svéd választójogi szabályok részletes kortárs ismertetését lásd Schwarcz Gy. (1871): *Államintézményeink és a kor igényei.* Aigner Lajos kiadása, Pest. 41–42.

[98] Petersson: i. m. 14.

Kisteleki Károly

A nemzetfelfogás és az állampolgárság kapcsolódási pontjai – különös tekintettel a magyar jogfejlődésre

A nemzettel kapcsolatos különféle elméletek alkotóinak „célkeresztjében" egészen a XX. század közepéig a nemzet mibenlétének meghatározása állt. *Ernest Renan* klasszikus és sokat idézett tanulmányának megállapításai uralták a témáról folytatott diskurzusokat: „Egy olyan kérdéskört szeretnék megvizsgálni önökkel, amely látszólag világos ugyan, de felettébb veszedelmes félreértésekre ad alkalmat […] a nemzet lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, mely azonban voltaképpen egy. Az első a múltban gyökeredzik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének birtoklása, a másik: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget."[1] A szakirodalomban dominánssá vált angolszász szerzők közt a nemzettel kapcsolatos elméletek terrénumán az egyik legkiemelkedőbb és leginkább hivatkozott, az ún. modernista irányzathoz sorolható *Ernest Gellner* arra világított rá, hogy a társadalomtudományi megközelítésnek nem a nemzetre, hanem a nacionalizmusra kell koncentrálnia. Gellner és követői álláspontja szerint – amely persze nem az egyetlen „üdvözítő" tudományos vélemény csupán – *a nacionalizmus teremtette meg a nemzetet, és nem a nemzet a nacionalizmust.* Fellépésük térhódításaként a tudományos diskurzusban a kilencvenes évektől kezdődően a nemzet mibenlétével foglalkozó elemzések háttérbe szorultak a nacionalizmuskutatással szemben.[2]

Egyetértünk Kántor Zoltán értékelésével, mely szerint a nemzet által felvetett tudományos kérdések legmegfelelőbb elméleti megközelítése a nacionalizmus és a nemzetépítés politikai koncepciójának elemzése. Mindezt a témakör egyik mértékadó kutatója, Rogers Brubaker is alá-

[1] Renan, E. (1995): Mi a nemzet? In: Bretter Z. – Deák Á. (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Pécs. 171, 185.

[2] Kántor Z. (2007): Egy hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet. In: *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában.* Budapest. 81–82. A nemzetkarakterológia természetesen más szempontokból is vizsgálható, de jelen elemzésünkben a téma szerteágazó mivolta miatt nem áll módunkban minden aspektust megvizsgálni. Viszont fontosnak tartjuk megemlíteni a nemzetjellemzés szociálpszichológiai kutatásait, amelynek mérvadó hazai művelője Hunyady György. Az általa szerkesztett *Nemzetkarakterológiák* (Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai, Budapest, 2001) című könyv rendkívül hasznos áttekintés a téma szociálpszichológiai megközelítéséről. Legújabb művében pedig a nemzeti sztereotípiák empirikus vizsgálati eredményeibe vezeti be az olvasót: Hunyady Gy. (2010): Karakteres érzelmek és a nemzeti karakter. 91–141. In: Hunyady Gy.: *A társadalmi közérzet hullámverése.* Budapest.

támasztja: „Nem azt kell kérdeznünk, hogy »mi a nemzet«, inkább azt, hogy nemzeti mivolt, mint politikai és kulturális forma hogyan intézményesül az államokon belül és az államok között? Hogyan működik a nemzet, mint gyakorlati kategória, mint osztályozási séma, mint kognitív keret? Mi teszi e kategória használatát az állam mellett, vagy éppen vele szemben többékevésbé szemléletessé és hatékonnyá? Miért járnak általában sikerrel azok a politikai vállalkozások, amelyek a nemzet megidézéséhez és életre hívásához folyamodnak?"[3]

Mindez azonban nem tudományos, hanem alapvetően politikai kérdésként merült fel a kérdés első megfogalmazása óta – ahogy ezt Kántor Zoltán pontosan megfogalmazza: *„a nemzetmeghatározás nem társadalomtudományi kérdés, hanem csak társadalomtudományi érvekkel zajló politikai vita*".[4] *A nemzet meghatározása abból a szempontból releváns, hogy az adott állam politikai osztálya milyen nemzetkoncepció mellett teszi le a voksát, s a döntés következményeképpen intézményesíti társadalmát, hozza meg az ehhez kapcsolódó, alapvetően az állampolgársági jog területéhez tartozó jogszabályait.* Ebből fakadóan a két leggyakrabban használt nemzetépítési tipológia – az immár klasszikussá vált meinecke-i felosztás[5] – a *politikai,* illetve a *kulturális nemzetfelfogás* eltérő eredményre vezet az állami politikában és az azt leképező állampolgársági jogban.

A *politikai nemzetfelfogás* az adott állam politikai határain belül élőket tekinti a nemzet tagjainak, s ennek jogi következménye, hogy az állam területén élő összes személy – függetlenül etnikai hovatartozásától – az adott állam polgárának minősül, viszont az állam népességének többségi etnikumához tartozó, de az adott állam politikai határain kívüli „rokonokat" nem sorolja a nemzet tagjaihoz, s így állampolgáraihoz sem.

A *kulturális nemzetfelfogás* a nemzethez való tartozást az *etnikumhoz* való tartozással azonosítja, így ezen koncepció számára egyrészről az állam területén élő kisebbségi nemzetiségek/etnikumok nem tartoznak az adott nemzethez, másrészt a politikai határ – a nemzet szempontjából – nem választóvonal, mivel az adott állam határain kívül élő „nemzettársakat" a többségi nemzethez tartozónak vallja, s állampolgársági jogszabályait is ennek alapján hozza létre.

Véleményünk szerint mindezekből következően szoros az összefüggés a politikai döntéssel elhatározott nemzetkoncepció, valamint azt az állam jogrendszerébe beillesztő állampolgársági jog között. *Álláspontunk az, hogy a nemzetfelfogás leképeződése, „jogi nyelvre való lefordítása" az adott állam állampolgársági joga, vagyis a sorrendiség alapján a nemzetfelfogása legtöbb esetben megelőzi az állampolgársági jogalkotást, az út a nemzetfelfogáson keresztül vezet az állampolgársághoz.* A jog tehát ezen a területen is – ahogy a klasszikus mondás tartja – csak „a politika szolgálóleánya".

A magyar nemzetfelfogás rövid bemutatása elé megidéznénk a híres Szekfű-vita két megnyilvánulását, mivel *nézetünk szerint ezekbe az idézetekbe belesűrűsödik a valóság reális*

[3] Brubaker, R. (2004): A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény. In: Kántor Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek: szöveggyűjtemény.* Budapest. 390.
[4] Kántor 2007: 91.
[5] Meinecke, F. (1970): *Cosmopolitanism and the National State.* Princeton.

szemléletének igénye és az álmok görcsös valóságnak-való-látni-akarásának nézőpontja, amelyek pszichológiai attitűdje végigkíséri a magyar nemzetfelfogás napjainkig ható történetét.

Szekfű Gyula 1914-ben megjelentette *A száműzött Rákóczi* című könyvét, amelyben a „Nagyságos Fejedelem" száműzetésének konkrét és pontosan dokumentált, reális történetét írta meg. Műve viszont rendkívül heves visszhangot váltott ki. Radnai Oszkár Szekfű könyvének megjelenése után a következőket írta: *„Nekünk nem kell ez az igazság. Mi épülésre, nem csüggedésre tanulunk történetet. Rákóczit megismerni csak akkor érdemes, ha olyannak emelkedik szemünk elé, amint történettanáraink idáig rajzolták képzeletünkbe.* Benne nem egy személy, hanem egész fajunknak eszményített fogalma testesült meg. Amikor érte lelkesedtünk, voltaképpen magunkért lelkesedtünk, amikor szerettük, a magyart szerettük benne, amikor gyönyörködtünk benne, a magyar faj erényeiben gyönyörködtünk, amikor büszkék voltunk reá, nemzeti önérzetünk mosolygott önmagára. Mit nyerek én Szekfű Rákóczijával? Egy kiábrándulással többet. Szegényebb lettem hitemben, eszményeimben, érzéseimben."[6]

Mindezekre a vádakra Szekfű külön írásban volt kénytelen válaszolni: „…Ez a nemzet legjobbjait szokta erkölcsi összeütközéseknek kitenni, melyekből csak lelkük vagy testük sérelmével, lelki egyensúlyok elvesztésével, nem egyszer önkezüktől irányított golyó árán kerülhetnek ki. Ez a nemzet legnagyobbjait szokta meggyötörni, hogy sírva keresse őket, mikor már nincsenek. Ebben az országban a hazaáruló nevet minden időben a legjobbak szokták viselni súlyos és nemes, szent kereszt gyanánt erős vállaikon. Én méltatlan vagyok erre a gyötrelemre. Gyönge és fiatal vagyok ilyen megpróbáltatásra és ilyen tisztességre."[7]

A középkori magyar nemzettudat Kézai Simon által megalkotott hun–magyar teóriája kapcsán Szűcs Jenő meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy Kézai az Árpád-ház Attila-kultuszának kérdésén kívül a hun–magyar identitás valamennyi elemét Nyugat-Európából „importálta" s az egész gondolati konstrukciót és teóriát önállóan alkotta meg. Eszerint Kézai két „nemzetben" gondolkodott: az egyik a „nemzetiség" kategóriájához tartozó magyar nyelvű és kultúrájú és közös eredetben hívő nép, a másik a „politikailag szervezett társadalmat" alkotó nemesség, amely nemzetiségi szempontból magyar és idegen volt. Ezt a két szálat Kézai Simon úgy fűzte egybe, hogy eredetileg minden hun–magyar beletartozott a politikailag szervezett társadalomba, ekkor a nemzetiség és politikai társadalom egybefonódott. Viszont egyesek a közösség hadba hívó parancsának nem engedelmeskedtek, ezért őket szolgaságba taszítva kizárták a politikai közösségből, s a parancsteljesítő „nemesek" alkotják a magyar nemzet igazi részét, azaz a nemesség maga a nemzet.[8] Ugyanezt a teóriát veszi át Werbőczy *Tripartitum*a s teszi jogilag relevánssá a társadalom nemesekre és szolganépekre vonatkozó felosztását.[9]

---

[6] Radnai O. (1914): *Rákóczi fejedelem.* A Cél. 390–393. Lásd Gyurgyák J. (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest. 22.

[7] Szekfű Gy. (1916): *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Budapest. 125.

[8] Szűcs J. (1997): *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Budapest. 432.

[9] Magyar Törvénytár. Werbőczy I. (1897): *Hármaskönyv*. Budapest. 58–59. A *Hármaskönyv* jogi relevanciája tekintetében Hamza Gábor klasszikus magyar jogtudósok véleményének kritikai elemzése során megállapította, hogy a *Tripartitum* nem tartozik sem a törvények, sem a rendeletek, statútumok kategóriájához, hanem egyértelműen a szokásjog *(„consuetudo")* körébe sorolandó. Hamza G. (1993): Werbőczy *Hármaskönyv*ének jogforrási jellege. *Jogtudományi Közlöny,* 1. 33.

Kik tartoztak tehát a Szent Koronához, azaz kik sorolhatók jogilag a középkori Magyarországon a „politikailag szervezett nép" körébe? A Szent Korona *corporatió*jában a *corporatio* feje a király, s a tagok az egyes rendek lesznek. Bartoniek Emma és Eckhart Ferenc egyaránt rámutat, hogy a *„regnum"* fogalom – amely egyrészt a királyi hatalmat és az ország területét jelenti – lefedi azon „országlakosok" körét, akik a hatalomgyakorlásba való beleszólásra igényt tartanak. Idesorolhatók azok a kifejezések, amelyek az egész ország nevében fellépőket jelzik: *„totum corpus regni Hungariae", „communitas totius regni Hungariae", „totum regni Hungariae".* Bartoniek ehhez kapcsolódva megjegyzi, hogy a XVI. századtól kezdve a *„regnum"* már a köznemességet jelenti, vagyis az országot, hogy aztán a későbbi magyar szóhasználat szerint az uralkodót is országul választják.[10]

A Szent Korona tagjai mindezek alapján *a nemesek* (főnemesek, főpapok, köznemesek), a *testületi nemességgel bíró szabad királyi városok polgárai voltak, akik kiegészültek még a Jász-Kun kerületek és a hajdúvárosok tagjaival – de nem tartoztak ide a köznép körébe sorolt jobbágyok.*[11]

Szűcs Jenő ennek kapcsán megjegyzi, hogy a városi követek gyakorlatilag csak megfigyelőként vettek részt az országgyűléseken, s a városokat propagandisztikus célzattal alkalmilag nevezték az „ország tagjainak" *(„membra regni").*[12] Ezzel ellentétben az 1439-es országgyűlés végzeménye így szól: „Prelátusok, előkelők és nemesek, akik a magyar királyság egész testét képviselik",[13] s ez számszerűleg is alátámasztható, hiszen Magyarországon minden húszhuszonötödik személy volt nemes és csak minden negyven-negyvenötödik volt szabad királyi városi polgár („Franciahonban" nemes minden századik, városi polgár minden tizedik személy volt).[14]

A honosság, illetve az alattvalói kötelék *tágabb értelmezésében* az előzőeken túl beleértették a *honfiúkat (indigenákat),*[15] akiket szintén a magyar Szent Koronához tartozónak tekintettek.

[10] Bartoniek E. (1934): Corona és regnum. *Századok,* 7–8. sz. 318–320, 327–329; Eckhart F. (1941): *A szentkorona-eszme története.* Budapest. 68–71.

[11] Werbőczy szerint (II. rész. 4. cím): „Kiket értünk a nép és kiket a köznép elnevezés alatt? E helyen pedig a nép neve és elnevezése alatt egyedül a főpap és báró urakat és egyéb mágnásokat s a többi nemeseket kell érteni, de nem a nem nemeseket […] Mert miként a nem a fajtól, úgy különbözik a köznép a néptől. Mert a nép elnevezés magába öleli az összes nemeseket, úgy a mágnásokat, mint az alsóbb rendűeket, a nem nemeseket is ide számítva: de a köznép elnevezés alatt egyedül a nem nemeseket értjük" (Werbőczy 1897: 230–231).

[12] Szűcs J. (1984): *Nemzet és történelem.* Budapest. 65–66.

[13] Mályusz E. (1957): A magyar rendi állam Hunyadi korában. *Századok,* 70.

[14] Szűcs 1984: 67.

[15] Az elnevezésre vonatkozólag álljon itt magyarázatul Ekmayer Ágost felosztása: „azok, kik a honpolgárságot születés vagy befogadás által vagy más módokon megnyerték, honpolgároknak, membra regni vel civitatis (osztrák polgári törvénykönyv 28. §) neveztetnek. Hazánk törvényei őket veri hungari s. indigenaknak (benszülötteknek) is nevezik, ellentétben ti. az országon kívül születettekkel, kik forenses s. Alienigenaknak is hivatnak. Az indigenák még belföldieknek – intranei – országlakosoknak – regnicolae – is neveztetnek (1439: 5.26.–1608: kor. e. 1.–1647: 26.)", valamint uo. 2. lábjegyzet. „A puszta indigena név honunkban hol a született, hol. A befogadott magyarokat jelenti. 1618: 5.18.–1729: 24.1." Ekmayer Á. (1867): A honfiúság (indigenatus) Magyarországban. *Jogtudományi Közlöny,* 29.

Különös jogaik és kötelezettségeik megkülönböztették őket az *idegenektől*,[16] vagyis:
– nemességet csak honfiú kaphatott (1630. évi XXX. tc.);
– állami hivatalt – olyat is, amelyet nem nemesek töltöttek be – csak honfiú viselhetett (1439. évi V., XII., XV., XXV., XXVI., t.cikkek, 1608. évi X., 1647. évi XCIV., 1659. évi XXXVIII., 1681. évi XXVII., 1715. évi XXII., 1741. évi XV. t.cikk);
– egyházi méltóságba is csak honfiú kerülhetett (1439. évi V., 1492. évi XXX., XXXI., XXXII., 1550. évi XVIII., 1659. évi XXXVIII., 1681. évi XXVII., 1741. évi XV. t.cikk).

A magyar állampolgárság 1879-es első önálló törvényi szabályozásáig a magyar honosság *születéssel, honosítási eljárással és ún. hallgatag módon* volt megszerezhető. A *születéshez,* leszármazáshoz kötött szerzési módról megállapíthatjuk, hogy Magyarország azon államok közé tartozott, amelyek a *ius sanguinis* elvét követték.

A magyar nemzetfelfogás fejlődéstörténetére visszatérve: az a korábban bemutatott Kézaiféle hun–magyar eredetkoncepcióból ered s Werbőczy Tripartitumával jogilag is „szentesítve" egyeduralkodó egészen a XIX. századi reformkorig. A helyzetet árnyalja, hogy Rácz Lajos kutatásaiból kitűnően vannak bizonyos nyomok, amelyek a politikai társadalom körének egyes körülmények közti kiszélesítésére utalnak.[17] Ugyanis az Erdélyi Fejedelemség 1691-es fogarasi országgyűlésének végzeményei közt az egyik határozat kimondja, hogy az ország átkerülvén Habsburg kormányzat alá, minden rend tegye le a hűségesküt a vármegyékben, székeken, városokban egyaránt: „magyar püspök uram is és vicarius és utána való papok hasonlóképpen… a szász püspökök… Az oláh püspökök hasonlóképpen". Ez nem lenne még önmagában érdekes, de a folytatás már annál inkább: *„Az jobbágyságot mindenütt az vármegyék és székek tisztei megeskütvén, az magyar s oláh papok írjanak testimoniálist róla azon falubeli esküttek és vármegyék vice tisztei előtt az magok és falubírák neve alatt."*[18]

Ennek kapcsán Rácz Lajos felteszi a kérdést, hogy *nem olyan jelenséggel állunk-e szemben a népszuverenitási gondolat rögzítésénél, hogy azt időben már megelőzte a tényleges politikai gyakorlat?* Mindenesetre a politikai képviselet egy olyan mozzanata mutatkozik meg ebben a példában, amely ugyan a későbbiekben nem folytatódik, de mégis irigylésre méltó és követendő példaként állhatott a százötven évvel későbbi reformkori Magyarországon is. Emellett megállapítható az is, hogy ez az 1691-es esketés, amely gyakorlatilag felekezet és nációbeli hovatartozás nélkül egyenlőséget tesz politikaelméletileg az emberek között, egyértelműen bizonyítja, hogy *mindenkor szoros kapcsolat volt a politikai képviseletre jogosultság és a haza tudata, illetve hazafiság, patriotizmus között.*[19]

[16] Az Aranybulla (ll. cikk) megengedte, hogy az ország tanácsa a vendégeknek (idegenek) – amennyiben tisztességesek – méltóságokat adományozhasson. A későbbiekben az idegenek – szabályt erősítő kivételként – egyes konkrétan meghatározott tisztségeket is betölthettek, így a sóhivatalok (1552. évi XXXI. tc.) és a bányahivatalok (1792. évi VIII. tc.) tisztviselői lehettek, emellett általános gyakorlat volt katonai posztokra való kinevezésük. Ekmayer 1867: 32.

[17] Rácz L. (1992): *Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben.* Budapest. 104–105.

[18] Szilágyi S. (szerk.) (1875–1898): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek – Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699.* XX. köt. Budapest. 447–448. 22. Artikulus.

[19] Rácz 1992: 105–107.

Ha a magyar nemzetfelfogást rövid történeti villanófényét tovább vetjük, akkor azt láthatjuk, hogy *a magyar nemzetfejlődés sajátos körülményei és adottságai folytán nem követte az európai nagy nemzetek,* különösen a francia államnemzet *kialakulásának útját.* A XIX. századi magyar reformkor nemessége *a Habsburgok ellen a magyarságot kultúrnemzetként, a magyarországi nemzetiségekkel szemben viszont politikai vagy államnemzetként* definiálta.[20] a XIX. században már lényegét tekintve *négy,* egymástól viszonylag élesen elkülöníthető elképzelés jött létre a magyar nemzet jelene és jövője vonatkozásában: a *klasszikus liberális nacionalista, az eötvös–deáki magyar politikai nemzetkoncepció, a Teleki–Kossuth-féle konföderációs és a tiszta magyar nemzetállami.*[21]

Az *első elképzelés, a klasszikus liberális nacionalizmus* a magyar reformkor uralkodó felfogása volt. A koncepció szerint *a politikai jogokért cserébe a nemzetiségek részéről megindul majd a spontán magyarosodás,* de ha ez a folyamat valamiért megakadna, akkor *minimumként az várható el a* Magyar Királyságban élő *nemzetiségektől, hogy* a tágan értelmezett közélet színterein *használják az iskolában megtanult magyar államnyelvet.* Ez a koncepció hosszú távon nemzeti függetlenségre törekedett, de az elmélet és a rá épített politikai gyakorlat 1849-ben, mind függetlenségi, mind pedig nemzetiségi szempontból, kudarcot vallott.[22]

A *második elképzelés* sok szálból szövődött, amely szálak közé a nemesi előjogokon alapuló „*natio Hungaricá*t", a középkor ideje alatt is folyamatosan meglévő *„hungarus"* tudatot, a magyar nyelv hivatalos státuszáért folytatott irodalmi és politikai küzdelmeket, valamint a reformkortól a szabadságharcig nyúló, klasszikus liberális nacionalista nemzetkoncepció kudarcát lehet besorolni. A *magyar politikai nemzet koncepcióját* legpontosabban az *1868. évi XLIV. tc. preambuluma* fogalmazta meg. *„Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja."* Ez a koncepció – szemben a Teleki–Kossuth-féle, főként az emigrációban lefektetett, de csak papíron maradt konföderációs elképzeléssel – Eötvös József elvi alapvetésein nyugodott és Deák Ferenc öntötte végső jogi formába, s úgyis felfogható, mint *a történeti Magyarország területén élő magyarok és nemzetiségiek új szintézise.* Ez a szintézisteremtés azonban – szemben az évszázadokon át jól működő „*natio Hungaricá*val" – *kudarcba fulladt,* valódi politikai közösségként sohasem működött, így már akkor sírba szállt, mielőtt még testet ölthetett volna. A koncepció elvben a XX. század elejéig fennmaradt, de mindkét oldal folyamatosan obstruálta: a nemzetiségek a vitán felüli liberális törvény adta lehetőségeket úgy használták ki, hogy előbb csak titokban, majd egyre nyíltabban az elszakadásra vagy az önálló nemzeti létre készültek, míg a magyar politikai elit egyre inkább hajlamossá vált a törvény eredeti szelleméről elfeledkezni és a magyar politikai nemzeten ténylegesen csak a magyarok nemzetét érteni.[23]

[20] Szűcs 1997: 430–431.

[21] E helyütt terjedelmi okokból bővebben nem fejtjük ki az egyes koncepciókat. A témakör legújabb bőséges és alapos kifejtésére lásd Gyurgyák 2007.

[22] Gyurgyák 2007: 22.

[23] Uo. 22–23, 64–65.

Innen egyenes út vezetett az első világháború közvetlen következményeként *a trianoni határmódosítások megtörténtéhez,* a történeti Magyarország feldarabolásához, *s ezzel a magyar nemzeti identitáson oly mélységű seb ejtéséhez, melynek következményeit mind a mai napig viseljük – többek közt a kollektív lélektan és az állampolgársági viták szinjén.*

Trianon következtében létrejött az államnemzet, de a kultúrnemzet egyharmada ezen a kereten kívül rekedt. A két irányzat a két világháború közt ismét „újratermelődött" egyrészt a *„Szent István-i államezme"* konzervatív nemzetállami koncepciójában, másrészt a kultúrnemzeti gyökerű, az *etnicista szemlélet*et megvalósító *„mélymagyarság"* és *turanizmus* talaján eljutva a *fajvédő* vadhajtásokig.[24] 1949 után a „proletárdiktatúra" állama nem oldotta fel a két felfogás problematikáját, *az internacionalizmus nevében a nemzet mint téma hosszú időre tabu lett*.[25] *A magyar nemzet kulturális felfogásának megerősödésében a súlyos trianoni sokknak az 1945–1989 közti „kibeszéletlensége", fel nem dolgozása játszik főszerepet,* s a mai napig tartó viták kereszttüzében ez a koncepció a jogszabályi szinten keveredik a politikai nemzetfelfogással.

Az állampolgárság 1990 utáni szabályozásánál megjelent egy újabb elem – a *magyar származású* és a magyar állampolgár felmenőkkel rendelkező *személyek előnyben részesítése*. A hatályos állampolgársági törvényben (1993. évi LV. törvény) megtalálhatók a *kulturális nemzetfelfogás elemei,* mégpedig az állampolgárság kedvezményes megszerzését szabályozó részekben. A jogalkotó úgy teszi lehetővé a kedvezményes honosítást, hogy a többi feltétel teljesülése esetén *nem szükséges nyolcévi, csak egyévi folyamatos itt lakás, ha a kérelmező magát magyar nemzetiségűnek valló, nem magyar állampolgár, és volt magyar állampolgár felmenője*. Ezek nem vagylagos, hanem *együttesen megkövetelt feltételek.* A kedvezményes honosításhoz hivatalosan tehát nem elegendő csupán az, hogy valaki magyar nemzetiségűnek vallja magát, hanem felmenői között *lennie kell* magyar állampolgárnak is. Ugyanakkor fordítva is igaz az együttes feltétel. A volt magyar állampolgárok azon leszármazottja kérheti kedvezményes honosítását, aki *magyarnak vallja magát.* Ez elmozdulást jelent az 1957. évi V. törvényhez képest, amelynek értelmében a kedvezményes eljáráshoz elegendő volt, ha a kérelmező felmenői magyar állampolgárok voltak. Azt lehet mondani tehát, hogy *1993 után megerősödött az állampolgársági jogszabály kulturális-nyelvi nemzetfelfogása.*[26]

A kedvezményezett csoportba tartozók *egyévi magyarországi lakhatásának igazolását 2005-ben törölték* az állampolgársági törvényből és 2006. január 1. után a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem magyar állampolgár, és volt magyar állampolgár felmenővel rendelkező kérelmezőktől a törvényalkotó *már nem kívánt semmilyen időtartamú magyarországi tartózkodást,* hanem már magával a magyar területre történt áttelepedéssel *azonnal* lehetőségük nyílt a magyar állampolgársági státusz kérelmezésére. E könnyítési folyamat *2010*-es végpontja pedig azon módosítás, amely e kérelmezői kategóriától *már a Magyarországra való áttelepedést sem* követeli meg.[27]

[24] Szűcs 1997: 431.
[25] Halász I. (2009): *Állampolgárság, migráció és integráció.* Budapest. 124.
[26] Halász 2009: 121.
[27] Halász I. (2011): *A nemzetközi migráció és a közigazgatás.* Budapest. 187.

Ha a magyar nemzet kulturális felfogását tovább vizsgáljuk, akkor tisztázni kell azt is, hogy *a hatályos szabályozás hogyan határozza meg a magyarokat.* Az 1990-es évek során kialakult gyakorlat, majd az ezredforduló után megszületett idevonatkozó jogszabályok[28] azt a XIX. században kialakult magyar szabadelvű hagyományt vitték tovább, hogy *a magyarság alapvetően vállalás kérdése.* Ugyanúgy, mint a hazai kisebbségek esetében, a hatályos szabályozás a külföldön élő magyarok viszonylatában is döntően bizonyos – főleg nyelvi – megszorításokkal alkalmazott szabad identitásválasztás álláspontján áll. Az ún. *státustörvény*[29] hatálya a törvényben konkrétan felsorolt szomszédos országokban élő, nem magyar állampolgárságú, de magukat magyar nemzetiségűnek valló személyekre terjed ki, illetve ezen személyek házastársára és a közös háztartásban nevelt gyermekeikre, amennyiben ezt nemzetközi szerződés nem zárja ki. A státustörvény szempontjából azt a személyt lehet magyarnak tekinteni, *aki magyarnak vallja magát, tud magyarul vagy külföldön így tartják nyilván, illetve aktív a határon túli magyar közösségi életben, és mindezt szervezeti tagsággal is igazolni tudja.* Ezek viszonylag nyitott és liberális feltételek, és megfelelnek a nyelvi és kulturális kötődésre koncentráló, ún. *befogadó magyar kulturális nemzetfelfogásnak,* amelyet a státustörvény preambuluma a magyar kulturális örökséghez való tartozáson keresztül igyekszik megragadni.[30]

A hatályos magyar állampolgársági szabályozásnak ezt a részét bizonyos szempontból szintén *jóvátételi* intézkedésnek lehetne tekinteni. Ez a felfogás néha a közpolitikai vitákban is tükröződik, erről tanúskodik a *kettős állampolgárságról szóló* 2004. decemberi *népszavazás előtt lefolytatott diskurzus.*[31] A problémát véleményünk szerint az adja, hogy *a magyar nemzetfelfogásban intenzíven keverednek a politikai és a kulturális nemzetfelfogás elemei.* Az állampolgárság kérdése pedig – alaptételünk szerint – nehezen választható el a domináns nemzetfelfogás problémájától.

[28] Itt az ún. státustörvényről (2001. évi LXII. törvény) és a Szülőföld Alapról szóló törvényről (2005. évi II. törvény) van szó.

[29] Hivatalosan a szomszédos államokban élő magyarokról szóló, 2001. évi LXII. számú törvény.

[30] Halász 2009: 122.

[31] A vitákról bővebben lásd http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu *(Letöltés ideje: 2013. január 16.)*

Komáromi László

Demokrácia és diktatúra

Népszavazási tapasztalatok a két világháború közti Európából

Mezey Barna professzor úrral 1996 tavaszán találkoztam először, a PPKE JÁK akkor még a Vincés nővérek Ménesi úti rendházának ebédlőjében állomásozó első évfolyamának hallgatójaként, egy magyar jogtörténeti előadás keretében. Vendégelőadóként a polgári kori magyar büntetőjogról és börtönügyről beszélt nekünk, zöldfülű jogászpalántáknak. Még abban a tanévben megjelent az általa szerkesztett *Magyar alkotmánytörténet* című tankönyv, a szigorlatra már ebből készültünk. Nem sokkal később napvilágot látott a *Magyar jogtörténet* is. A jogtörténethez vonzódó demonstrátorként, később doktoranduszként, órára készülve, valamely témakör alapismereteit keresve gyakran újra kézbe vettem őket. Az utóbbi években azonban legtöbbet Szente Zoltánnal közösen jegyzett *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet* című tankönyvét használtam, elsősorban a nemzetközi igazgatási alapszak európai alkotmánytörténeti kurzusán. Így, ha nem is tartozom szűkebb szakmai köréhez, jog- és alkotmánytörténeti alapismereteimet tekintve mégis tanítványának érzem magam. Tiszteletemet ezért eme rövid, az európai alkotmánytörténet körébe tartozó tanulmánnyal szeretném kifejezni.

Az első világháborút követő európai alkotmányozási hullám a legtöbb országban demokratikus berendezkedést hozott létre. Népszerűvé vált és elterjedt a köztársasági államforma; különböző változatokban ugyan, de teret nyert a parlamentáris kormányzat. Kiszélesítették a választójogot, bővítették az alapjogi katalógusokat.[1] Kevésbé tartozik a közismert jellegzetességek közé, de az átalakulás számos államban a közvetlen demokratikus intézmények első „áttörését" is magával hozta.[2]

[1] Mezey B. – Szente Z. (2003): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 379–381.

[2] A közvetlen demokratikus intézmények két világháború közötti európai helyzetéről két ízben tartottam konferencia-előadást: a Fiatal Jogtörténészek XVIII. Európai Fórumán, Bécsben (2012. május 30. – június 2.), *Volkswille und Legitimation. Direktdemokratische Erfahrungen aus der Zwischenkriegszeit* címmel, valamint az Európai Összehasonlító Jogtörténeti Társaság kongresszusán, Amszterdamban (2012. július 9–10.) *Popular Rights between the World Wars: The Case of Germany and Estonia* címmel. Készül továbbá egy *European Law and Legal Philosophy* című gyűjteményes kötet Cserne Péter, Könczöl Miklós és Paksy Máté szerkesztésében, melyben egy már leadott tanulmány erejéig *(Asking People: European Traditions of Direct Democracy)* szintén foglalkoztam a témával. A fenti rövid áttekintésben ezen előzményekre támaszkodom.

Európa egészen idáig két jellegzetes népszavazási hagyománnyal rendelkezett: a franciával és a svájcival. Franciaországban a népszavazás a polgári forradalom gyümölcse volt. A Nemzeti Konvent 1792. szeptember 21-én már határozatot hozott arról, hogy új alkotmányt csak a nemzet kifejezett beleegyezésével lehet elfogadni. A jakobinusok alkotmánytervezetét ennek megfelelően népszavazásra bocsátották: ez volt az első európai alkotmányreferendum. Ez az ún. „Montagnard Alkotmány" felhatalmazta továbbá a választópolgárok elsődleges gyűlésekbe tömörült csoportjait arra, hogy a népképviseleti törvényhozás által elfogadott és ezt követőn a községeknek megküldött törvényjavaslatok ellen negyven napon belül tiltakozást fogalmazzanak meg. A javaslat csak akkor léphetett hatályba, ha a départementek több mint felében az elsődleges gyűlések tizedrésze nem élt a népi vétó lehetőségével. Az Alkotmány emellett tartalmazta a népi alkotmányiniciatíva intézményét is: az elsődleges gyűlések – a népi vétóhoz hasonló arányban – kezdeményezhették az alkotmány módosítását, mely kezdeményezés nyomán össze kellett hívni az összes elsődleges gyűlést és megfelelő döntésük esetén az alkotmányrevízióra felhatalmazott nemzeti konventet.[3]

Sem a népi vétó, sem a népi alkotmányiniciatíva nem jutott utóbb gyakorlati érvényesülésre Franciaországban. A későbbi forradalmi alkotmányokban csak az alkotmányreferendum maradt meg, az is egyre torzuló formában.[4] Bonaparte Napóleon ugyanis a népszavazást saját személyes hatalmának megerősítésére használta. Élethossziglani konzulságát (1802), a császári méltóság saját családjában való örökletes átruházását (1804), Elbáról való visszatérte után az 1804-es alkotmányt kiegészítő *Acte Additionnel*t (1815) mind referendumra bocsátotta. Valójában mindegyik esetben már meghozott döntések utólagos, „felülről" elrendelt megerősítéséről volt szó. Unokaöccse, Lajos, ugyanezt a gyakorlatot folytatta, amikor 1851-ben, az általa végrehajtott puccs után, népszavazással erősíttette meg elnökségének meghosszabbítását és kért felhatalmazást egy új alkotmány kidolgozására. Miután a Szenátussal császárrá kiáltatta ki magát, ezt a határozatot is a nép elé vitte (1852). 1870-ben pedig alkotmánymódosító csomagját bocsátotta népszavazásra, többek között azt a szabályt, hogy az alkotmányt csak a nép módosíthatja, a császár javaslatára.[5] Az így kialakuló hagyományt utóbb a „plebiszcitárius" jelzővel illeti a szakirodalom. Jellemzője, hogy népszavazást az államhatalom valamely tényezője, tipikusan az államfő, „felülről" kezdeményez, általában már eldöntött kérdésről. A szavazás időzítése, a kérdés megfogalmazása is rajta múlik, s a feltett tárgyi kérdés mögött valójában az ő személyes politikai megerősítése áll.

A másik sajátos európai közvetlen demokratikus hagyományt egészen az első világháború végéig Svájc képviselte. A népjogoknak itt középkorig visszanyúló gyökerét jelentették a kantonok Landsgemeinde-gyűlései, ahol a felnőtt férfiak évente egyszer legfőbb törvényhozói és

[3] Berlia, G. – Duguit, L. et al. (szerk.) (1952): *Les constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789.* 7e éd. Librairie générale de droit et de jurisprudence, R. Pichon & R. Durand-Auzias, Paris. 33, 68, 72.

[4] A III. év alkotmánya: 26. cikk; a VIII. év alkotmánya: 95. cikk. Berlia–Duguit: i. m. 78, 118.

[5] Möckli, S. (1994): *Direkte Demokratie. Ein Vergleich der Einrichtungen und Verfahren in der Schweiz und Kalifornien, unter Berücksichtigung von Frankreich, Italien, Dänemark, Irland, Österreich, Liechtenstein und Australien.* Paul Haupt, Bern. 72–73.

bírói hatalomként döntöttek a közösség fontosabb ügyeiben.[6] A Helvét Köztársaság (1798–1803) idején Bonaparte Napóleon francia mintájú alkotmányos megoldásokat kívánt bevezetni, köztük a kötelező alkotmányreferendumot is, de e kísérletek nem jártak sikerrel.[7] Az ún. Regeneráció (1830–1848) idején azonban feleleventették a francia forradalom eszméit, és a legtöbb kantonban új alkotmányokat fogadtak el, jórészt alkotmányreferendum keretében. Néhány kanton a népi alkotmányiniciatívát is bevezette: a választók bizonyos hányada alkotmányrevíziót kezdeményezhetett.[8] A radikálisabbak azonban a rendes törvényhozásra is ki kívánták terjeszteni a nép hatalmát. 1831. január 13-án hatszáz botokkal felfegyverzett paraszt követelte St. Gallen Alkotmánytanácsától a népi vétó jogát, vagyis azt, hogy a községek az elfogadott törvényekkel szemben vétót emelhessenek, s ezt általános népszavazás kövesse, amely dönt a törvény sorsáról. A „Steckli-Donnerstag" nyomán ez az intézmény is több más kantonban elfogadást nyert, majd utóbb átalakult fakultatív törvényreferendummá: a választópolgárok meghatározott része népszavazást kezdeményezhet a kantoni törvényhozó testület által megszavazott törvényekről, amely ha eredményes, a törvény nem lép hatályba.[9]

A népjogok újabb kiterjesztését hozta Svájcban az 1860-as évek demokratikus mozgalma, amelynek hátterében elsősorban a nagyipar és a tőkés vállalatok kantoni kormányzatokra gyakorolt politikai befolyása elleni tiltakozás állt. Zürichben 1869-ben új alkotmányt fogadtak el, amely 5000 polgár kezébe adta a népi törvénykezdeményezés jogát. A javaslatot népszavazásra kellett bocsátani; a képviseleti törvényhozás csak ellenjavaslatot tehetett, amelyről szintén szavaztak. Az új alaptörvény előírta azt is, hogy az alkotmány bármely módosításáról, valamint az olyan törvényekről és egyéb döntésekről, amelyek 250 000 frankot meghaladó kantoni kiadásról szólnak, kötelező jelleggel népszavazáson kell dönteni.[10] A mintát további kantonok követték.

A népjogok a kantoni fejlődéshez képest némi késéssel a szövetségi alkotmányban is megjelentek. Az 1848-as alkotmány még csak a kötelező alkotmányreferendumot és a teljes alkotmányrevízióra vonatkozó népi iniciatívát ismerte. 1874-ben azonban bevezették a fakultatív törvényreferendumot, majd 1891-ben a részleges alkotmánymódosításra irányuló népi iniciatívát is.[11] Ezek az intézmények egészen más gyakorlathoz vezettek, mint Franciaországban. A svájci hagyományt „alulról" jövő kezdeményezések uralják; pártok, érdekcsoportok és egyéb civil szer-

[6] Részletesebb ismertetést ad Carlen, L. (1996): Die Landsgemeinde. In: Auer, A. (Hrsg.): *Les origines de la démocratie directe en Suisse.* Helbing & Lichtenhahn, Bâle et Francofort-sur-le-Main. 15–25.

[7] Kölz, A. (1992): *Neuere schweizerische Verfassungsgeschichte. Ihre Grundlinien vom Ende der Alten Eidgenossenschaft bis 1848.* Stämpfli und Cie AG, Bern. 98–142.

[8] Kölz: i. m. 219–223; Vatter, A. (2002): *Kantonale Demokratien im Vergleich. Entstehungsgründe, Interaktionen und Wirkungen politischer Institutionen in den Schweizer Kantonen.* Leske und Budrich, Opladen. 234, 204–205. jz.

[9] Möckli, S.: Das Gesetzesveto und -referendum. Ein Stolperstein wird zum Grundstein. In: Auer, A. (Hrsg.): I. m. 209–216.

[10] Kölz, A. (2004): *Neuere schweizerische Verfassungsgeschichte. Ihre Grundlinien in Bund und Kantonen seit 1848.* Stämpfli, Bern. 60–63.

[11] Vatter, A. (2007): Direkte Demokratie in der Schweiz. Entwicklungen, Debatten und Wirkungen. In: Freitag, M. – Wagschal, U. (Hrsg.): *Direkte Demokratie. Bestandaufnahmen und Wirkungen im internationalen Vergleich.* Lit, Berlin. 75.

veződések eszközei. Mivel fellépésük bármikor várható, s állandó „fenyegetést" jelent az államhatalom képviselői számára, a kormányzat inkább megpróbálja bevonni őket a döntéshozatali folyamatokba és konszenzusra törekszik velük, nehogy az érdekeltek feje fölött meghozott törvényt utóbb az ellenzők referendumra vigyék és hatályba lépését megakadályozzák. A népszavazási gyakorlat így összességében hozzájárul a politikai rendszer egészének legitimációjához is.

Az első világháború után Franciaország és Svájc mellett további európai államok adoptáltak új alkotmányaikba közvetlen demokratikus intézményeket. Nem választották egyik vagy másik – a francia vagy a svájci – mintát, hanem mind (1) plebiszcitárius, mind (2) alulról jövő népkezdeményezésekre építő közvetlen demokratikus megoldásokat alkalmazni kívántak, olykor (3) ötvözték is őket. Utóbbi esetben a kezdeményezés a parlamenti kisebbség joga volt, de a népszavazás elrendeléséhez a választópolgárok egy részének támogatása is elő volt írva. Egy negyedik típusba sorolhatók a (4) kötelező referendum különböző fajtái, ahol maga az alkotmány írt elő bizonyos témakörökre nézve kötelező népszavazást. (Ezt a francia és a svájci hagyományban is megtaláljuk.) Az intézményeket hat államban az *1. táblázat* foglalja össze:

1. táblázat.

	(1) Plebiszcitárius	(2) Népkezdeményezéses	(3) Vegyes	(4) Kötelező
weimari köztársaság (1919)	– az elnök által elrendelt törvény- vagy alkotmányplebiszcitum [73. § (1)] – az elnök által elrendelt törvényplebiszcitum pénzügyi és adókérdésekben [73. § (4)] – az elnök által elrendelt törvény- vagy alkotmányplebiszcitum a Reichstag és a Reichsrat konfliktusa esetén [74. § (3), 76. § (2)]	– népi törvény-, illetve alkotmányiniciatíva, kidolgozott törvényjavaslattal (a választók 1/10-ének kezdeményezésére) [73. § (3), 76. § (1)] – népi iniciatíva a tagállamok határainak megváltoztatására [18. § (4)]	– fakultatív törvény- vagy alkotmányreferendum a Reichstag tagjai 1/3-ának és a választók 1/20-ának kezdeményezésére [73. § (2)]	
Osztrák Köztársaság (1920)	– törvényplebiszcitum a Nationalrat többségi döntése alapján (43. §) – alkotmányreferendum a Nationalrat vagy a Bundesrat tagjai 1/3-ának kezdeményezésére részleges revízió esetén [44. § (2)]	– népi napirend iniciatíva: 200 000 választó vagy három Land választói felének kidolgozott és benyújtott, a Nationalrat által megtárgyalandó törvényjavaslata, népszavazási kötelezettség nélkül [41. § (2)]		– kötelező alkotmányreferendum teljes revízió esetén [44. § (2)]
Észt Köztársaság (1920)		– népi törvény- vagy alkotmányiniciatíva 25 000 választó kezdeményezésére, kidolgozott törvényjavaslattal (31. §, 87. §)	– fakultatív törvényreferendum a parlament tagjai 1/3-ának és 25 000 választónak a kezdeményezésére (30. §)	– kötelező alkotmányreferendum teljes vagy részleges revízió esetén (88. §]

	(1) Plebiszcitárius	(2) Népkezdeményezéses	(3) Vegyes	(4) Kötelező
Lett Köztársaság (1922)	– az elnök által elrendelt plebiszcitum a Saeima feloszlatásáról, elutasítás esetén az elnök elveszti hivatalát (48. és 50. §)	– népi törvény- vagy alkotmányiniciatíva a választók 1/10-ének kezdeményezésére (78. §)	– fakultatív törvény-referendum az elnök vagy a Saeima tagjai 1/3-ának kezdeményezésére, a választók 1/10-ének támogatása alapján (72. §)	– kötelező alkotmány-referendum az alkotmány 1., 2., 3. vagy 6. cikkelyének módosítása esetén (77. §)
Litván Köztársaság (1922)	– az elnök vagy a Seimas tagjai 1/4-e által elrendelt alkotmányreferendum teljes vagy részleges revízió esetén (103. §)	– népi napirend iniciatíva 25 000 választó törvényjavaslatával, vagy 50 000 választó alkotmánymódosító javaslatával, mely a Seimasban megtárgyalandó, népszavazási kötelezettség nélkül (20. és 102. §) – fakultatív alkotmányreferendum 50 000 választó kezdeményezésére (103. §)		
Ír Szabad Állam (1922)		– népi törvény- és alkotmányiniciatíva (csak ígéretként, utóbb nem valósult meg) (48. §)	– fakultatív törvény-referendum a Dáil Éireann tagjai 2/5-ének vagy a Seanad Éireann többségének kezdeményezésére, feltéve, hogy a referendumra bocsátást a Seanad Éireann tagjai 3/5-e vagy a választók 1/20-a 90 napon belül kéri (1928-ban törölték) (47. §)	– kötelező alkotmány-referendum bármely módosítás esetén (ígéret 8, majd utóbb 16 éves átmeneti idő utánra) (50. §)

A táblázatban összefoglalt közvetlen demokratikus intézmények működésére a megtartott népszavazások miatt példaként kínálkoznak két ország, a weimari köztársaság és az Észt Köztársaság tapasztalatai.

Németországban a népjogok gyakorlatát 1933-ig „alulról" jövő kezdeményezések uralták. Az iniciatívák mögött többnyire pártok álltak, s döntően ellenállási karakterrel bírtak. Hármat közülük a birodalmi belügyminiszter elutasított, mivel az alkotmány pénzügyi tilalmi listájába ütköztek. Egy még a kezdeményezés megengedhetőségéről szóló előzetes eljárás során elintéződött, mivel az általa támadott szükségrendeletet visszavonták. Több esetben nem sikerült összegyűjteni a szükséges számú aláírást. Népszavazásig végül két iniciatíva jutott. Az elsőre baloldali szervezetek kezdeményezésére 1926-ban került sor, s az 1918-ig regnáló uralkodói családok vagyonának kártalanítás nélküli kisajátításáról szólt, de végül nem érte el a részvételi küszöböt. A másodikat 1929-ben tartották, s jobboldali pártok álltak mögötte, köztük az

NSDAP. Célja a Young-terv elutasítása volt, amely a német jóvátételi fizetések rendjét szabályozta. A részvétel azonban itt is elmaradt a szükségestől. Nyilvánvaló, hogy az eljárási szabályok rendkívül megnehezítették a népi kezdeményezések sikerre vitelét. Az összegyűjtendő aláírások magas száma (a választók 10%-a), melyet 14 nap alatt kellett elérni, a kezdeményezőkre terhelt költségek, a népszavazásnál az 50%-os részvételi kvórum, mind olyan súlyos követelményt jelentettek, amelynek alig lehetett megfelelni. Közvetett eredményei azonban így is voltak a kezdeményezéseknek: a Young-terv elleni népszavazás például nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az NSDAP az egy évvel később sorra kerülő választásokon a második legerősebb párt lett.[12]

Hatalomra jutása után Hitler még 1933-ban új törvényt fogadtatott el a népszavazásról, melynek értelmében „alulról" jövő iniciatívák nem, csak a kormány által „felülről" elrendelt plebiszcitumok voltak lehetségesek. Ilyen módon három népszavazásra is sor került: 1933-ban a „kormány politikájáról" (a Népszövetségből való kilépésről és a genfi leszerelési konferencia elhagyásáról), 1934-ben arról a törvényről, amely átadta a birodalmi elnök hatásköreit a „Führer és Birodalmi Kancellár" számára, s így teljessé tette Hitler személyes hatalmát, végül 1938-ban – már a német csapatok bevonulása után – az Anschlussról. Az eredmények – erőteljes manipulációk hatására – mindannyiszor 90% fölötti részvételt és igenarányt mutattak.[13] Kétségkívül a napóleoni minta újjáéledéséről, a népszavazás hatalmi eszközzé alacsonyításáról beszélhetünk.

Észtország esetében közpolitikai szempontból az 1930-as évek referendumai voltak jelentősek. A kormányzás az 1920-as évek óta instabil volt, kormányképes többséget egyetlen párt sem tudott egyedül szerezni. A koalíciók gyakorta felbomlottak. 1932-ben a parlament – a kormányzatot stabilizálandó – megkísérelte kiterjeszteni az elnöki hatásköröket, de az erről augusztusban tartott kötelező alkotmányreferendumon a javaslat alulmaradt. Nem sokkal később a radikális jobboldali ún. Veteránliga népi kezdeményezést indított, amely a parlamentáris kormányzat helyébe félelnöki rendszert léptetett volna. A parlament igyekezett egy újabb alkotmánymódosító javaslattal a Veteránliga elébe kerülni; a népszavazásról szóló törvényben még a küszöböt is leszállította 50-ről 30%-ra. Ennek ellenére az 1933. júniusi népszavazáson ez a javaslat is elbukott, s így most már sor kerülhetett a Veteránliga javaslatáról szóló referendumra. Bár a kormány szükségállapottal és a Veteránliga betiltásával is próbálkozott, sőt, még a 30%-ra csökkentett kvórumot is visszaemelte 50%-ra, mindezzel valójában épp ellentétes hatást ért el. Az 1933. októberi népszavazás a Veteránliga győzelmét hozta. A módosított alkotmány jelentős hatalmat kívánt adni a közvetlenül választott államfő kezébe, a parlament tagjainak létszámát pedig 100-ról 50-re redukálta volna. Konstantin Päts azonban, mint az átmeneti kormány

[12] Schiffers, R. (2002): „Weimarer Erfahrungen": Heute noch eine Orientierungshilfe? In: Schiller, Th. – Mittendorf, V. (Hrsg.): *Direkte Demokratie. Forschung und Perspektiven.* Westdeutscher Verlag, Wiesbaden. 67–72; Uő. (1971): *Elemente direkter Demokratie im Weimarer Regierungssystem.* Droste, Düsseldorf. 202, 231–233.

[13] Részletesen lásd Jung, O. (1995): *Plebiszit und Diktatur: die Volksabstimmungen der Nationalsozialisten. Die Fälle »Austritt aus dem Völkerbund« (1933), »Staatsoberhaupt« (1934), »Anschluß Österreichs« (1938).* Mohr, Tübingen.

feje, még az általa előkészítendő elnökválasztás előtt hat hónapos rendkívüli állapotot hirdetett 1934 márciusában, a Veteránligát pedig feloszlatta. Ugyanerre a sorsra jutott utóbb a parlament és a politikai pártok sora is. 1935-ben aztán egy rendelettel felfüggesztette a közvetlen demokratikus jogokat, 1936-ban pedig népszavazáson kért felhatalmazást egy alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására. Az új alkotmány irányvonalait természetesen már ezt megelőzően maga határozta meg.[14]

Röviden summázva: az első világháború után alkotmányba iktatott közvetlen demokratikus intézmények tapasztalatai tehát Németország és Észtország példáján szemlélve inkább negatívnak tűnnek. A svájci hagyomány értékeit (konszenzus, legitimáció) e példákon nem találjuk, a népszavazások közvetve épp ellentétes hatásokra vezettek. A demokratikus kezdet után kialakuló autoriter rezsimek pedig rögvest átalakították őket plebiszcitárius hatalmi eszközökké. Hogy mindebben a szabályozásnak s a korszakban uralkodó belső és külső (politikai, gazdasági stb.) körülményeknek milyen szerepe volt, egy másik tanulmány feladata feltárni.

[14] Uustalu, E. (1952): *The History of Estonian People.* Boreas, London. 203–206; Kasekamp, A. (2000): *The Radical Right in Interwar Estonia.* Macmillan, Basingstoke. 32–48, 98–106.

Koncz Ibolya Katalin

A végleges nőtartás egyes kérdései a polgári Magyarország joggyakorlatában

Történeti fejlődésünk polgári korszakában merült fel az igény, hogy az állam törvényben rendezze a házasság megkötésének és felbonthatóságának kérdéskörét.[1] A korabeli jogalkotó a német házassági törvény tervezetének azon változatát vette alapul, amely a házasságot kizárólag vétkességi alapon engedte felbontani.[2]

A vétkességi elv[3] azt jelentette, hogy a házasfelek számára kizárt volt annak lehetősége, hogy közös megegyezéssel vessenek véget házasságuknak. A korszak jeles elméleti és gyakorlati jogászai[4] is azt az elvet képviselték, hogy a házasságot lehetőleg fenn kell tartani, és csak a legvégső esetben lehet felbontani.

A nőtartás kérdését tekintve megállapítható, hogy az szoros összefüggésben volt a vétkesség kérdésével. Hiszen a nőtartás csak akkor járt a nőnek, ha a házasság fennállása alatt magatartása a korabeli elvárásoknak megfelelő volt.[5] Ez leginkább abban nyilvánult meg, hogy nem a nő hibájából romlott meg a házasság, esetleg önhibáján kívül kényszerült a különélésre; nem miatta kerültek a felek a házasságuk felbontása céljából a bíróság elé, és a bíróság nem a nő vétkességét állapította meg a felbontó ítéletben.

A korabeli törvény szelleme szerint a házasságot csak vétkességi alapon lehet felbontani, és egy házasságban az általánosan elfogadottak szerint egy nő és egy férfi élt együtt. Ebből következett: ha a nő a korszak társadalmi, erkölcsi, jogi követelményeinek megfelelő magatartást folytatott a házassága alatt, és ezt bizonyítani is tudta, akkor ő a házassági viszony megromlásában, a házasság fenntarthatatlanságában vétkes nem lehetett, ezáltal jellemzően a férj volt a vétkes. Márpedig, ha a férj vétkessége a bíróság előtt bizonyítást nyert, úgy köteles volt a nőtartás fizetésére.[6]

---

[1] A XIX. században a házassági törvény elfogadásáig nyolc felekezeti házassági rendszer élt egymás mellett. A polgári házasság bevezetése elsősorban az egységesítést kívánta szolgálni.

[2] *Corpus Iuris Hungarici Budapest.* (1897) Franklin-Társulat, (a továbbiakban: CIH). 1894. évi XXXI. tc. – a házassági jogról. A törvény hatályba lépését követően a gyakorló jogászok megtalálták annak a lehetőségét, hogy a házas felek a törvény előírásait betartva, mégis közös megegyezéssel bontsák fel a házasságukat a 77. §. *a)* pontot alkalmazva.

[3] „A vétkesség a mai bontóperi jogrendszer alapja." Révay B. (1919): A házassági bontóperi vétkesség kérdése. *Jogtudományi Közlöny,* 11. sz. 84.

[4] Például Szladits szerint: „A felbontó ítéletben azt a házasfelet, akinek hibájából a házasságot felbontották, vétkesnek kell nyilvánítani." Szladits K. (1933): *A magyar magánjog vázlata.* II. rész Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest. 366–367.

[5] Blau Gy. (1928): Két téma I. Nőtartás. Jogállam. *Jog- és Államtudományi Szemle,* XXVII. évf. 16–17.

[6] CIH 1894. évi XXXI. tc. 90. §.

A vétlen házastárs (esetünkben a nő) jogai pedig a házasság felbontása esetén a következőkben foglalhatóak össze. Először kell megemlíteni, hogy a bontóperben megállapított nem vétkes nőt a vétkesnek nyilvánított férj vagyoni helyzetének megfelelő nőtartás illette meg, ha a nőnek saját jövedelme az ilyen eltartásra elégtelen volt.[7] Ahogy azt a 411. számú elvi határozat megállapította, a végleges nőtartáshoz való jog a házassági kötelékből ered, amely a házasság felbontásakor vált érvényesíthetővé.[8] A nőtartást pedig, mint szabad ember, de volt férj, köteles volt hajdani felesége részére fizetni. Ennek időbeli határát négy, egymástól nem függő feltétel szabta meg. Az első a nő halála, vagyis a nőtartás a jogosult oldaláról személyhez kötött jog volt, azt átruházni (örökíteni) nem lehetett.[9] A második, ha a nő újból férjhez ment.[10] Ilyenkor az új férj a házasságkötés alkalmával kimondott boldogító igennel a nő iránti tartási kötelezettséget is vállalta, így a volt férj mentesült a további tartási kötelezettség alól.[11] A harmadik eset, ha a nő társadalmi állásának megfelelően önmaga eltartásáról gondoskodni tudott.[12] Az utolsó lehetőség, ha a volt férj a tartási kötelezettséget kimondó jogerős bírói ítéletet követő időszakban bizonyítani tudta, hogy a volt feleségét nem illette meg a tartás. Ugyancsak megillette a vétlen felet (nőt és a férfit is), hogy vétkes házastársa azokat az ajándékokat, amelyeket a házasság alatt kapott, köteles volt visszaadni. A harmadik jogosultság kizárólag a vétlen nőt illette meg, vagyis a házasság felbontása után is viselhette férje nevét, ha azt a bontóperben kérte. Jelen tanulmányban az első csoportba tartozó kérdéskört vizsgálom.

A végleges nőtartásdíjra vonatkozó határozatokat két részre lehet osztani. Az elsőbe tartoznak azon esetek, amikor a Kúria a házasságot kizárólag a férj hibájából és vétkesnek nyilvánítása mellett bontotta fel, és ennek folytán a férjet nőtartásdíj fizetésére kötelezte. A másik csoportba tartoznak azok az esetek, amikor a bontóper jogerős befejezése után szerződés; jogfenntartás; jogfenntartás elmulasztása a bontóper folyamán; közjegyzői okirat hiánya; pénz elértéktelenedése folytán beadott kereset, illetve a volt férj perújítása miatt került sor újabb perre, amelyben a vétkesség kérdését vizsgálni már nem lehetett, a döntés csak a nőtartás kérdéskörére korlátozódott.[13]

[7] CIH 1894. évi XXXI. tc. 90. §.

[8] Almási A. (1940): Házassági jog. In: Szladits K. (szerk.) *Magyar magánjog. II. köt. Családi jog.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest. (a továbbiakban: Almási 1940), 247.

[9] Szemben a kötelezetti oldallal, hiszen a Ht. kimondta, hogy a tartás kötelezettsége a férj örököseire is átszállt, igaz, csupán a hagyaték tiszta jövedelme erejéig. CIH 1894. évi XXXI. törvénycikk 90–93. §§.

[10] CIH 1894. évi XXXI. tc. 93. §.

[11] Herger Cs. (2011): A nőtartás a Magánjogi Törvénykönyvben (1928) a 19. századi előzmények tükrében. *JURA,* 2. 79.

[12] CIH 1894. évi XXXI. tc. 93. §.

[13] Hajnal H. (1936): *A M.Kir. Kuria legujabb gyakorlata köteléki és nőtartási perekben (anyagi jog).* A „Polgári Jog" könyvtára. 21. sz. „Admiral" nyomdai műintézet nyomása, Budapest. 282.

A jogerősen eldöntött vétkesség kérdése az ilyen végleges nőtartási perekben már nem tárgyalható, hanem csak érdemtelenség érvényesíthető a férj részéről, amelyre vonatkozó határozatokban kimondott elvek az ideiglenes nőtartásdíj kérdésében is irányadóak voltak. Ahogy azt Almási határozottan megfogalmazta, „a végleges nőtartási követelés kizárólag a házasság felbontása iránti perben érvényesítendő és a házasság felbontására hivatott bíróság, vagyis a törvényszékek hatáskörébe tartozik".[14] Ezt az elvet alkalmazta a gyakorlatban a Kúria, amikor kimondta, hogy a bontóper bírósága által hozott ítélet jogerőre emelkedését követően a végleges nőtartás iránti kérelmet a járásbírósághoz benyújtani nem lehet, még akkor sem, ha a felek a járásbíróság kizárólagosságát kötötték ki.[15]

A nő tartási igénye a házasságnak az élethosszig tartó életközösségén alapszik, ennek megfelelően ez a kötelem a házasság fogalmából levezethető kötelezettség.[16] A végleges nőtartáshoz való jog a házassági kötelékből eredő jog, amelynek hatása a házasság felbontásakor érvényesíthető. A végleges nőtartásjog természetes, hogy a házasság felbontásával szoros összefüggésben áll, valamint a Ht. 90. §-ának rendelkezése folytán kívánatos, hogy a tartás iránti kérdés[17] magában a házassági bontóperben kerüljön megvitatásra, amikor a bíró abban a helyzetben van, hogy a végleges nőtartás összegének meghatározásánál irányadóul szolgáló körülményeket kideríthet és megállapíthatja. Ebből következik: ha a feleség a jogerős ítélettel befejezett házassági bontóperben nőtartási igényt nem támasztott és jogfenntartással nem élt, utólag végleges nőtartásdíjat többé nem követelhet.[18] Már 1927-ben rendelkezett a Kúria arról, hogy az említett 411. elvi határozat értelmében a volt feleség kereseti kérelmét el kell utasítani, mert a bontóperben érvényesíteni kívánt kereseti kérelem csak az ideiglenes nőtartásra terjedt ki,

[14] Almási 1940: 247.

[15] 30/1932. – „A perhez becsatolt bontóperi iratok szerint a peres felek házassága a [...] törvényszék 1924. február 19-én hozott […] számú ítéletével a felperesnő keresete folytán az alperes férj hibájából és vétkessé nyilvánítása mellett a Ht. 77. §. *a)* pontja alapján felbontatott. A felperesnő ezen bontóperben vagyonjogi igényeket nem támasztott, mert a felek a házassági vagyonjogi viszonyok rendezése céljából az 1924. január 11-én készült közjegyzői okiratba foglalt megállapodást létesítettek. A végleges nőtartás (havi 500 P) iránt a bontóper jogerős befejezése után, 1930. szeptember 5-én a […] kir. járásbíróságnál indított kereset tárgyában a járásbíróság és a törvényszék, mint fellebbezési bíróság eljárási jogszabály sérelmével jártak el (Pp. 695.§.; 411 EH. Pp. 2.). Ezen nem változtat, hogy a felek a kir. járásbíróság hatáskörét kikötötték. (Pp. 45.§.)" – a hivatkozott döntvényeket – ha külön nem jelölöm – lásd Hajnal H. 1936.

[16] Sztehlo K. (1885): A nőtartási igények. *Jogtudományi Közlöny,* 10. sz. 78.

[17] CIH 1894. évi XXXI. tc. 85. §. (3) bek., 94. §, 95. §.

[18] Kúria 6180/1907. döntése, amelyet a Kúria 10.926/1915. számú döntése ismét megerősített. A Kúria P.III. 30/1932. számú döntése értelmében a bírói gyakorlat által kifejlesztett jogszabály (411.E.H.) szerint a végleges nőtartás kérdése a bontóperrel elválaszthatatlanul össze van kapcsolva, amiből okszerűen folyik, hogy a bontóperbeli királyi törvényszék illetékessége a végleges nőtartás iránti igény érvényesítése kérdésében kizárólagos. *Jogtudományi Közlöny,* 1932. 32. sz. 187.

a végleges nőtartásra nem. Így jogfenntartás sem volt megállapítható.[19] Ugyancsak elutasították azt a felperesi kérelmet is, amelynek tekintetében a Kúria megállapította, hogy a feleség a bontóperben nőtartási igényét nem érvényesítette és erre utaló jogfenntartással sem élt.[20]

A joggyakorlat kialakította azokat a lehetőségeket, amelyek esetén a végleges nőtartás követelése nem a bontóbíróság elé került, és a házassági bontóper jogerős befejezése után is érvényesíthető volt. Ennek egyik esete, ha a feleség a bontóperben kifejezetten élt a végleges nőtartás tekintetében a jogfenntartással, és a bontóper bírósága ítéletében megállapította, hogy a nő nem volt vétkes.[21] A Kúria döntése szerint ugyancsak jogfenntartásról volt szó, amikor a házassági bontóperben a nő végleges nőtartási igényét azért nem érvényesítette, mert a férje és annak ügyvédje őt ebben a kérdéskörben tévedésben tartotta.[22] Kérdésként merülhetett fel a korabeli praxisban, vajon a vagyoni igények érvényesítésének külön perútra való fenntartása

[19] 2154/1927. – „A felperesnőnek a házassági bontóperben előterjesztett kereseti kérelme a házasság felbontásán kívül kifejezetten a kereset megindításától megítélni kért 1000 korona nőtartásdíjra irányult. Kérelmének ily alakban történt előterjesztéséből és ilyen alakban történt fenntartásából, valamint magának a felperesnőnek a jelen perbeli kereseti kérelméből, amely szerint a válóper gyorsabb befejezhetése végett nőtartási igényét a válóper során nem érvényesítette, hanem az iránt most lép fel keresettel, valamint felülvizsgálati kérelmében tett beismerő előadása alapján, amely szerint a jelentéktelen 1000 korona nőtartásdíj iránti követelését fel kellett volna emelnie, ez pedig a tárgyalás elhalasztását tette volna szükségessé, amely a per befejezését fél évvel is hátráltatta volna. Tartási igényét ez okból nem érvényesítette. Jog- és okszerűleg az állapítható meg, hogy a felperesnőnek a bontóperben érvényesíteni kívánt kereseti kérelme kizárólag az ideiglenes nőtartásdíjra irányult, és a házasság felbontásától függő és attól járó végleges nőtartás megítélése iránti kérelem a házassági bontóperben nem lett érvényesítve. A tárgyalási jegyzőkönyv azonban nem tartalmaz kérelmet arra nézve, hogy a felperesnő végleges nőtartási igényét külön per útjára tartotta volna fenn, sőt a bontóperben hozott jogerős ítélet alapján megállapított nem vitás tényállás szerint a felek egymással szemben vagyonjogi igényeket nem támasztottak."

[20] Kúria 3001/1931.

[21] Kúria 4119/1936. és Kúria 2039/1937. – „Ha a házasságot felbontó ítéletben a bíróság által rögzítésre került, hogy a nő »e helyütt« vagyonjogi igényt nem támaszt, ez kimerítette a végleges nőtartási igény jogfenntartását."

[22] 4814/1925. – „Peres felek a Ht. 77. §. *a)* pontja alapján folyamatba tett bontóper egész tartama alatt, sőt az ítélet meghozatala után is férj és feleség módjára együtt éltek, a házastársi tartozást egymással szemben teljesítették és a férj viselte a háztartás költségeit. Ezen tényekre tekintettel, valamint figyelemmel arra, hogy a férj a bontóper vitelének módozatait ügyvéddel előzetesen megbeszélte, és elvitte hozzá a feleségét is. Akivel az ügyvéd semmilyen megbeszélést nem folytatott, hanem csak egy egyszerű meghatalmazást írattak alá. Ugyancsak figyelembe kell venni, hogy a bontóper alapját képező tények, mint az elhagyás és a visszatérés megtagadása, fiktívek voltak, a fellebbezési bíróság a fenti tényállások alapján helyesen vonta le azt a következtetést, hogy a felperesnő az alperes magatartása folytán abban a tévedésben lehetett, hogy – amint a bontóper alatt, sőt az ítélet meghozatala után is majdnem egy hónapig az eltartásáról a férj gondoskodott – arról továbbra is az fog gondoskodni. Kizárólag erre az alperesi magatartásra vezethető vissza felperesnőnek az a mulasztása, amely szerint a bontóperben a végleges nőtartás iránti igényét nem érvényesítette. Helyes tehát a fellebbezési bíróságnak az a jogi álláspontja, hogy jelen körülmények között nem alkalmazható a Kúria azon gyakorlata, hogy ha a nő a bontóperben a végleges tartáshoz való igényét nem érvényesítette, vagy ennek érvényesítéséhez való jogát fenn nem tartotta, külön perrel azt többé nem érvényesítheti. Helyes a bíróság azon döntése, hogy az alperest

magában foglalhatja-e a végleges nőtartási igény jogfenntartását is. Erre a kérdésre válaszolt a Kúria 1926-ban, amikor kimondta, hogy a tartás mint a nőnek családjogi alapon nyugvó követelése szintén vagyonjogi igény.[23] A következő kérdés, hogy jogfenntartásnak nyilvánítható-e az a helyzet, amikor a nő a házasság felbontását kimondó bírói ítélet jogerőre emelkedését megelőzően vagyonjogi igényt támasztva, végleges nőtartás megállapítása iránt keresetet nyújtott be. A Kúria 1927-ben kimondott állásfoglalása értelmében a volt feleség e jogi aktusa kimerítette a jogfenntartás követelményét.[24] Megemlítendő az az 1932. évben lefolytatott eset, amikor az 1906 óta külön élő házasfelek közül a feleség a bontóperben hozott ítélet kihirdetése előtt közjegyzői okiratban megállapodott a férjjel a nőtartásra nézve. Ennek megfelelően nem volt köteles igényét a Ht. 77. §. *a)* pontja alapján jogerősen befejezett bontóperben végleges nőtartás tekintetében jogfenntartással élni. Ellenben a bírói ítélet jogerőre emelkedése után a feleség sikerrel kérhette a közjegyzői okirat érvénytelenítését, és a végleges nőtartásdíj megállapítását. Hangsúlyozandó, hogy a feleség kizárólag azon az alapon adhatta be keresetét, hogy az említett közjegyzői okirat a végleges nőtartásdíj mellett a házasság felbontására vonatkozó megállapodást is magában foglalt.[25]

az alperest, akinek hibájából a házasság felbontatott és aki a Ht. 85. §. alapján vétkesnek nyilvánítatott, a Ht. 90. §. alapján a felperesnő részére végleges nőtartásdíj fizetésére kötelezte."

[23] Kúria 6427/1926. – „A felperes nő a Ht. 104. §. alapján való elválás kimondása iránt indított perben kifejezetten kiemelte, hogy vagyoni igényeinek az érvényesítését a hozandó ítélet jogerőre emelkedése után külön perútra tartja fenn. A fellebbezési bíróság azon jogi álláspontja, hogy a nőtartási igények közé nem sorolható, a felperesnőnek ama általános kijelentésében tehát, amely szerint csak vagyoni igényei tekintetében élt jogfenntartással, a nőtartás iránti követelési jog fenntartása bennfoglaltnak nem tekinthető, téves. Mert a tartás, mint a nőnek családjogi alapon nyugvó követelése szintén vagyonjogi igény, amely őt a törvény által biztosított tartási igényénél fogva illeti meg. A férj részéről pedig a házassági jogviszonyból folyó vagyoni szolgáltatás, amelynek teljesítése a férj tartási kötelezettségénél fogva köteles… a férj ellen támasztható nőtartási igény eme kötelmi jellegén nem változtat a Pp-nek az a rendelkezése, amely a házassági perrel kapcsolatos pereket két csoportja osztja. Az elsőbe tartoznak a Ht. 90–96. és 105. §§-ban körülírt kérdések és ezek között a feleség nőtartási igénye is. A házassági viszonnyal összefüggő más vagyonjogi kérdések elbírálásával szemben alakszerűséghez nem köti, mert az a körülmény, hogy a törvény a házassági vagyonjogi igények érvényesítésére egymástól eltérő perjogi szabályokat ír elő, a tartásnak, mint vagyonjogi intézménynek a jellegén nem változtat."

[24] Kúria 3290/1927. – „A peres felek házasságát a bíróság az alperes hibájából a Ht. 77. §. *a)* pontja alapján bontotta fel. Végleges nőtartás tárgyában azonban nem intézkedett, mert az ítélet tartalma szerint a felek vagyoni igényeket nem támasztottak. Ezt az ítéletet az elsőbíróság 1925. nov. 27-én hirdette ki, a felperesnő pedig 1925. dec. 1-én végleges nőtartás iránt támasztott keresetet. A felperesnőnek azt az eljárását, amely szerint a bontóperbeli ítélet jogerőre emelkedése előtt végleges nőtartáshoz való igényét külön perrel érvényesítette. A Kúria olyan eljárásnak tekinti, amely azonos hatályú a bontóperben kifejezett jogfenntartással. A nőtartás igényének külön perben való elbírálására tehát akadály nincs."

[25] Kúria 88/1932.

Az előbb említett ítéletben foglalt állásponttal a Kúria egybehangzóan érvénytelennek nyilvánította a házasság fennállása alatt a felek által megkötött, közjegyzői okiratba foglalt szerződést, amelynek értelmében a férj hozzájárult a házasság felbontásához, míg a feleség lemondott a közszerzeményről és a végleges nőtartásról egy közösen meghatározott összegért.[26]

A bemutatott példák is igazolják, hogy a jogalkalmazók a jogalkotó akaratát figyelembe véve alakították a joggyakorlatot a mindennapi élet egyes eseteiben.

[26] Kúria 480/1932. – „A Kúria a fenti 88/1932. ítéletében foglalt jogi állásponttal egybehangzóan nyilvánította érvénytelennek a felek között a házasság jogi fennállása alatt létrejött és közjegyzői okiratba foglalt szerződést, amely szerint a férj kötelezte magát, hogy hozzájárul a házasságnak a Ht. 77. §. *a)* pontja alapján való felbontásához, ha felesége lemond a közszerzeményi és tartási igényéről akként, hogy ennek fejében egy meghatározott összeget fogad el. Ez a szerződés mindenkire kiterjedőleg abszolút értelemben semmis, és a semmisséget nem szünteti meg a félnek az utólagos elismerése, megerősítése, sem a teljesítés elfogadása. A felperesnő a szerződés értelmében vagyonjogi és végleges nőtartás iránti igényének teljes kiegyenlítéséül készpénzben 891 561 koronát és 5 db Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvényt vett át. A szerződés értelmében az ügylet semmisségénél fogva a felperesnő ezen értékeket az alperesnek köteles volna ugyan kiszolgáltatni, amennyiben az ő kárára gazdagodott volna, minthogy azonban alperes a felperesnőnek 1924. március 1-től 1930. május 1-ig tartásdíjat nem fizetett, amely időre járó tartásdíjak összege a felperesnőnek jutatott értéket jóval meghaladják, a Kúria a jogtalan gazdagodást a felperesnő javára nem látta fennforogni, mert azokat az őt megilletett tartásdíj fejében jogosított volt megtartani. Alperesnek havi 555 P jövedelme van, azonban arra való tekintettel, hogy második feleségét és annak két gyermekét is köteles eltartani, havi 100 P a nőtartásdíj."

Korsósné Delacasse Krisztina

A királyi ügyész börtönök feletti felügyeleti joga

A büntetés-végrehajtás kontrollja a modern jogrendszerekben alapvető követelmény, amely nem csupán e területnek az államon belüli független ellenőrzését jelenti, hanem ma már nemzetközi normák is szabályozzák az ezzel kapcsolatos elvárásokat. Maga az ellenőrzésfelügyelet különféle formákban valósulhat meg, és a modellek közül ma is az egyik leggyakoribb az ügyészségek általi törvényességi felügyelet, függetlenül az ügyészség alárendeltségétől, alkotmányos helyzetétől.[1]

Magyarországon a királyi ügyészségeket létrehozó 1871. évi XXXIII. tc. az első olyan norma, amely intézményesítette ezt a kontrollt a börtönök, fogházak felett. A büntetés-végrehajtási joggal foglalkozók az első magyar ügyészi törvényt olyan mérföldkőnek is tekintik, amelytől a hazai, központilag irányított büntetés-végrehajtási rendszer kialakulását egyáltalán számítani lehet. Az ennek alapján kialakuló ügyészi felügyeleti jogkörben pedig számos olyan feladat is megtalálható volt, amelyek a mai napig hasonló tartalommal tovább élnek, így a kérdés vizsgálata nem pusztán jogtörténeti relevanciájú.[2]

A törvény az ügyészség hatásköreinek megállapítása során elsődleges feladatává tette a büntetőeljárásban a vád képviseletét, a közvádlói szerepkör ellátását. Az ügyész felléphetett továbbá fegyelmi ügyekben, így a bírák és az ügyvédek felelősségre vonására vonatkozó eljárásokban.[3] Harmadrészt a királyi ügyészséghez tartozott a börtönök feletti felügyelet. Nem volt azonban egyértelmű az álláspont arról, vajon valóban az ügyészhez sorolandó-e az utóbbi feladat. A börtönügyre vonatkozó jogalkotásnak az volt az egyik kérdése, hogy milyen igazgatási elvekre építsenek, igazságügyi vagy belügyi reszort-e a börtönfelügyelet.[4] Nemcsak a javaslat országgyűlési vitája alkalmával szerették volna egyesek kivenni ezt az ügykört a királyi ügyész hatalmából,[5] hanem a törvény végrehajtásakor is akadályok gördültek a téren az ügyészség elé. A helyi hatóságok nem rokonszenveztek az új állami szervvel, „az ügyeket, a foglyokat és az iratokat" a törvényhatóságoknak át kellett volna adni részükre, de ez nem zajlott le zökkenőmentesen, gyakran

[1] Lajtár I. (2010): *A büntetés-végrehajtás garancia- és kontrollrendszere Magyarországon.* HVG-Orac, Budapest. 17–20; Vókó Gy. (1996): Az ügyészség és a büntetés-végrehajtás. In: Szendrei G. (szerk.): *Emlékképek az ügyészség történetéből.* Ügyészek Országos Egyesülete, Budapest. 205–207.

[2] Lajtár: i. m. 54–55.

[3] Lásd Máthé G. (1982): *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 58; Korsósné Delacasse K. (2012): *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon.* Dialóg Campus, Budapest–Pécs. PTE ÁJK, Pécs. 162–163.

[4] Mezey B. (1995): *A magyar polgári börtönügy kezdetei.* Osiris-Századvég, Budapest. 134.

[5] Delacasse K. (1997): A modern vádképviseleti rendszer meghonosítása Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny,* 10. sz. 429.

helyi ellenállásba ütközött.[6] Még évekkel később is újra felmerült, hogy a börtönök felügyelete inkább közigazgatási hatáskör, ezért abban sokkal inkább helye volna a törvényhatóságoknak, mint a királyi ügyésznek.[7]

A börtönök központi főhatósága ugyanis a törvény hatályba lépését megelőzően – 1848 előtt és 1861-től ismét – a Helytartótanács volt.[8] E kormányszék alárendeltségében működtek a fegyházigazgatók, akik az innen érkező utasításokat kötelesek voltak végrehajtani, s az intézményben ők felügyelték a rendeletek foganatosítását, a nevezetesebb eseményeket a felső szervhez jelentették, a központi kimutatásokhoz adatokat szolgáltattak.[9] Az intézetek ellenőrzését a Helytartótanács a helyi hatóságok által oldotta meg. Központi fegyintézetet például a főispán látogatott meg ilyen céllal, s küldött róla jelentést, a provizórium idején pedig a miniszteri biztosok látták el e feladatot.[10] A hatósági börtönök felügyeletében a tiszti ügyészek kaptak szerepet (többen ezzel a tradícióval magyarázzák azt is, hogy ezt a területet a kialakítandó államügyészi szervezethez sorolták).[11]

1867-ben az Igazságügyi Minisztérium vette át a Helytartótanácstól a börtönök ügyét, de a megyei fogházak felett csak szakmai jogosítványai voltak, mivel azok igazgatásilag a törvényhatóságokhoz, s így végső soron a Belügyminisztériumhoz tartoztak. E kettős felügyelet elvileg 1869-ig, gyakorlatilag viszont egészen 1872-ig fennállt.[12] A korábban megyei igazgatásban lévő börtönöket a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztását követően ugyanis az újonnan megszervezett bíróságok vették át. Az első folyamodású bíróságokról szóló törvény előírta, hogy a törvényhatóságok mindazon helyiségeket, amelyeket törvénykezési célra használnak „ideértve a börtönöket, azok szerelvényeit és a fegyőrök fegyvereit is", e bíróságoknak engedjék át.[13] Csaknem egyidejűleg tehát azzal, hogy az ügyészi törvény megszületett, a megyei, városi börtönök a törvényszékek kezelésébe kerültek. A törvények hatálybalépését követően vette át ezek főfelügyeletét is az igazságügyi tárca. A minisztériumban kezdetben egy osztálytanácsos foglalkozott a börtönügyek intézésével, és ezen túl különféle (az idők folyamán változó) osztályok.[14] A miniszter nevezte ki a fegyintézetek igazgatóit, ellenőreit, írnokait, látta el szolgálati utasítással a személyzetet, de konkrét utasításokat is adhatott, és ő állította össze és vitte az Országgyűlés elé a fegyintézetekre vonatkozó költségvetést. A miniszter a fegyintézetektől bekért jelentések, vagy akár az osztálytanácsos személyes kiszállása alapján is tájé-

[6] Nánási L.: *A magyar királyi ügyészség története 1871–1945.* PhD-disszertáció, kézirat (http://doktori.bibl.u-szeged.hu/895/1/Nanasi_Laszlo_ertekezes.pdf) (a továbbiakban: Nánási PhD) 52–53. *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

[7] Az 1876:VI. tc. vitája során. Nánási PhD: i. m., 92.

[8] Szendrei G. (2005): *A magyar ügyészség évszázadai.* Rejtjel Kiadó, Budapest. 47–48; Mezey: i. m. 82.

[9] Mezey: i. m. 86–88.

[10] Mezey: i. m. 89.

[11] Nánási PhD: i. m. 32; Lajtár: i. m. 53.

[12] Mezey: i. m. 155, 165, 194.

[13] 1871:XXXI. tc. 32. §.

[14] Mezey: i. m. 198.; Estók J. (2010): A magyar börtönügy arcképcsarnoka: Szöllősy Oszkár (1874–1936). *Börtönügyi Szemle,* 29. 4. sz. 88.

kozódott a működésről.[15] Ez azonban kifejezetten az országos intézetekre vonatkozott, amelyek tehát közvetlenül az Igazságügyi Minisztérium irányítása és felügyelete alá tartoztak.

A királyi ügyészségekről szóló törvény hatáskörre vonatkozó II. fejezetének *C)* pontja tartalmazta a börtönök fölötti felügyeletet, ám a „börtön" kifejezés használata némiképp megtévesztő lehet. Úgy tűnik, mintha általában véve mindenféle börtön felügyeletét az újonnan létrejött ügyészi szervezetre bízná a törvény, a továbbiakban viszont csak a törvényszéki fogházakról tesz említést.[16] A szabadságvesztés végrehajtására szolgáló intézetek között tudniillik különbség teendő az országos, valamint a törvényszéki intézmények között. Magyarországon a neoabszolutizmus idején hozták létre a korábbi megyei tömlöcök mellé az állami fegyintézetek hálózatát.[17] Ám az e kérdéssel foglalkozó szakirodalom a kiegyezés előtt és az azt követő néhány évben még nem használt pontos terminológiát, a börtönt, fegyházat, fogházat egymás szinonimájaként kezelte, noha a jogalkotásban egyre inkább az állami fegyintézet elnevezés terjedt el a központi börtönökre, megkülönböztetve azokat a hatóságiaktól. Később a fegyintézetek belső rendjét megszabó jogszabályok már elnevezésükben is különválasztották egymástól ezeket, sőt később a járásbírósági fogházakat és a törvényszékek mellett működő börtönöket is.[18] Fontos rögzíteni, hogy az ügyészi törvény tehát csak ez utóbbiak felügyeleti szervévé tette a királyi ügyészeket.

A börtönök és fogházak főfelügyeletét a törvény alapján a királyi főügyész látta el, amelyhez az is hozzátartozott, hogy ezek állapotáról évente részletes összefoglaló jelentést volt köteles tenni az igazságügyi miniszternek. Ennek során javaslatait is megfogalmazta a „szükséges javításokról".[19] Minden ezzel kapcsolatos kérdésben egyébként a miniszter ki is kérte a főügyész véleményét, például jogszabály- vagy utasítástervezetek előzetes megküldésével.[20] Egyébként a minisztérium az idevágó jogszabályalkotáson és szükséges fejlesztéseken túl igyekezett átengedni a helyi problémák megoldását a helyi szerveknek, nem avatkozott különösebben a hatósági fogházak ügyeibe.[21] Pedig az első időszakban a főügyész részéről gyakori volt a jelentések küldése a miniszternek, amelyeknek tárgyát főként a szükséges személyi és tárgyi feltételek biztosítása képezte. Kozma Sándor nem csupán az ügyészségek börtönügyi kimutatásaiból[22] tájékozódott, hanem személyesen is meglátogatta a börtönöket és fogházakat, így saját tapasztalatokat gyűjtött a rabok elhelyezéséről, az intézmények állapotáról, működéséről;

[15] Mezey: i. m. 199.

[16] 1871:XXXIII. tc. 25. § „Az ügyész a törvényszéki fogház fölött felügyel, és őrködik különösen, hogy a foglyokkal való bánásmód, azok őrizete, élelmezése, ruházata, a fogházak tisztán tartása, és egyáltalában a fogházi házrend és fegyelem iránt fennálló törvényes rendeletek pontosan végrehajtassanak, és e végett a fogházakat havonként legalább egyszer megvizsgálja."

[17] Mezey: i. m. 75–82.

[18] Mezey: i. m. 123–124, 155, 189–191, 211.

[19] 1871:XXXIII. tc. 27. § *d), e)*

[20] Máthé: i. m. 60; Nánási PhD: i. m. 56.

[21] Mezey: i. m. 200.

[22] Már a működés első évétől főügyészi körrendelet (144/1872.) határozta meg, hogy az ügyészi jelentéseket tárgykör szerint csoportosítva kell elkészíteni, s így jól elkülönültek az egyéb (bűnvádi, fegyelmi, személyi, gazdasági stb.) kimutatásoktól a börtönügyiek. Nánási PhD: i. m. 63.

határozottan fellépett a nem megfelelő gyakorlattal szemben és saját jogkörében tett intézkedéseivel is előmozdította a fejlődést.[23]

Noha a királyi ügyészek feladata a törvény alapján a törvényszéki börtönök és a járásbíróságok mellett működő fogházak felügyelete volt, azok kezelése pedig a bíróságokhoz tartozott, a gyakorlat azt mutatta, hogy az ügyészek sokszor a kezeléshez tartozó, vagy azzal szorosan összefüggő feladatkört is elláttak – legalábbis azt követően, hogy e tevékenységüket egyáltalán megkezdték. Működésük első esztendejében ugyanis egyes területeken e feladatot elhanyagolták, s a miniszter, majd a főügyész figyelmeztetése, rendelete vált szükségessé, amelyben utóbbi felhívta az ügyészeket, hogy felügyeleti jogukat gyakorolják.[24]

Az ügyészi felügyeletnek két oldala volt: egyfelől a hazai börtönviszonyok, a rendelkezésre álló általános lehetőségek, másfelől az ezekre vonatkozó konkrét szabályok, amelyek betartására ügyelnie kellett, s amelyek főként a fogva tartás és a rabok körülményeire vonatkoztak. A börtönökben fennálló állapotok – legalábbis egy 1867-ben készült részletes bizottsági feltárás alapján, amely ráadásul a jobb körülmények között működő központi fegyintézeteket érintette – valójában még rendezettnek sem voltak tekinthetők, a modern börtönviszonyokról alkotott képtől pedig mind a büntetés-végrehajtási célok megvalósítása, mind a belső rend, mind pedig a tárgyi és személyi körülmények tekintetében messze elmaradtak.[25] Ami az alkalmazandó joganyagot illeti, a cél egy átfogó börtönügyi törvény megalkotása volt, ám ezt nem tartották megvalósíthatónak az anyagi büntetőjog kodifikációját megelőzően. Így részletszabályokra kellett hagyatkozni, amelyeket rendeletek és utasítások egészítettek ki, pontosítottak. A kezelés tekintetében az első irányadó jogszabály az ún. börtönháztartási rendelet (IM. 11216/1872) volt, amely a tárgyi szükségleteket (bútorzat, ruházat, élelmezés, fűtés, világítás, betegápolás), azok beszerzésének, a róluk való számadásnak a módját rögzítette.[26] Két évvel később született meg a fogházrendtartásnak nevezett 696/1874. IME rendelet a királyi elsőfolyamodású bíróságok fogházainak és börtöneinek kezelése és az azokban letartóztatottak irányában követendő bánásmód tárgyában. A Btk. megalkotását követően ennek nagyobb részét felváltotta a 2106/1880. IME rendelet, amely a büntetés-végrehajtás részletes szabályait állapította meg.[27]

A felügyelet során a törvényen túl az igazságügyi miniszternek az ügyészségek szolgálati viszonyaira, ügyvitelére és eljárására vonatkozó 1859/1872. sz. utasítását is figyelembe kellett venni. Ennek alapján az ügyész meghatározott gyakorisággal (járásbírósági fogházaknál ekkor még háromhavonta, később már csak évente, a börtönöknél „gyakran" – a törvény betűje szerint havonta

[23] Estók J. (2010): a magyar börtönügy arcképcsarnoka: Kozma Sándor (1825–1897). *Börtönügyi Szemle,* 29. 1. sz. 75–76.

[24] Nánási L.: A magyar királyi ügyészség megszervezése. In: Szendrei G. (szerk.) (1996): *Emlékképek az ügyészség történetéből.* Ügyészek Országos Egyesülete, Budapest. (a továbbiakban: Nánási 1996), 157.

[25] Mezey: i. m. 93–98, 110–112, 210–211; Nánási 1996: 156.

[26] Nánási 1996: 157–158. Korábban 1863-ban született helytartótanácsi körrendelet a hatósági fogházak szervezetéről, amely egyfajta „börtönminimumot" állapított meg. A Belügyminisztérium, abban a néhány esztendőben, amíg a hatósági börtönök a felügyelete alatt voltak, nem bocsátott ki rendelkezést. Mezey: i. m. 83, 198.

[27] Szöllősy O. (1930): *Magyar börtönügy.* Budapest. 67.

legalább egyszer) személyesen győződött meg a körülményekről (a rabok őrzése, élelmezése, ruházata, a velük való bánásmód, a rend, fegyelem betartása). Eme időszaki vizsgálatai során az intézetben tett szemle, a tisztviselők és őrök kikérdezése, az iratok, nyilvántartások megtekintése, panaszok meghallgatása alkalmával ellenőrizte, hogy a rendeletben foglaltaknak megfelelően történik-e az intézet igazgatása, a büntetések végrehajtása. Emellett az ügyész konkrét panasz vagy hivatalból észlelt szabálytalanság esetén alkalmi felügyeleti vizsgálatot is végezhetett. A vizsgálatok eredményéhez képest utasíthatta az alá rendelt hatóságot, annak közegeit a hiány pótlására, a szabálytalanság megszüntetésére. Ha valamit nem talált megfelelőnek, maga is intézkedhetett, de nagyobb költséggel járó intézkedést csak a minisztérium tehetett.[28]

A királyi ügyész megállapításairól jelentést tett a főügyésznek, ám a felügyelete alatt álló intézmények neki tartoztak akár azonnali jelentéstételi kötelezettséggel (pl. rabszökésekről). Rendszeres jelentések készültek a fogvatartottak létszámáról, tüzetes jelentés a rabok egészségügyi viszonyairól, és kiemelkedő fontosságú volt a statisztikai kimutatásokkal ellátott éves általános (mindenre, így pl. az építkezésekre, a rabmunkára, iskolázásra, őrszemélyzetre, fegyelmi ügyekre stb. kiterjedő) jelentés. Mindezekhez az ügyészségek jobbító javaslataikat is csatolták.[29]

A fogházak, börtönök személyzetével kapcsolatban az ügyész gondoskodott az állások betöltéséről, egyes alacsonyabb beosztású tagjainak kinevezésével, részükre engedélyezte a szabadságot. Felettük (beleértve a fogházfelügyelőket is) fegyelmi jogkört gyakorolt, közreműködött minősítésükben, jutalmazásukban is.[30] A királyi ügyész fegyelmi hatalommal bírt a fogvatartottak felett is.[31] A börtönök szükségleteinek ellátását – általában helybeli vállalkozók által – szintén a királyi ügyész szervezte meg, ő gondoskodott pl. a foglyok élelmezésére vonatkozó pályázatok kiírásáról.[32]

A királyi ügyész törvényben rögzített felügyeleti jogát részletező rendeletek a törvényszéki fogházakkal kapcsolatban tehát igazgatási, adminisztratív, sőt egyes gazdasági teendőket is telepítettek az ügyészségekhez.[33] Több szerző is rámutatott arra, hogy az ügyészek fogházakra vonatkozó felügyeleti joga igen széles körű és operatív jellegű volt, sok olyan hatáskört tartalmazott, amelyek már közvetlen irányítási jellegű feladatot takartak.[34] Úgy tűnik, mégis beigazolódott tehát az ügyészségi törvényjavaslat országgyűlési vitáján elhangzott jóslat, miszerint a törvény szövegének szelleméből az fog következni, hogy az ügyész nem csupán felügyel a börtönök felett, hanem akár azok kezelése is hozzá tartozik majd.[35]

[28] Szöllősy: i. m. 325–327; Nánási 1996: 155–156.

[29] Szöllősy: i. m. 330–331.

[30] Vókó: i. m. 199; Szöllősy: i. m. 327–329.

[31] 1872-től bilincs használatára már csak fegyelmi büntetésként kerülhetett sor, amelyet az ügyész rendelhetett el. Nánási 1996: 159–160.

[32] Nánási 1996: 159. A zalaegerszegi és a nagykanizsai királyi ügyész árlejtési hirdetményei. *Somogy-Zalai Közlöny,* 11. (1872) 10. sz.

[33] Estók J. 2009: A magyar börtönügy arcképcsarnoka: Pauler Tivadar (1816–1886). *Börtönügyi Szemle,* 28. 4. sz. 70–71.

[34] Vókó: i. m. 199, 203; Lajtár: i. m. 54–55.

[35] *Képviselőházi Napló 1869–1872,* Országgyűlés, 16. köt. 179.

A királyi ügyész felügyeleti jogát érintette az 1876:VI. tc., amely a közigazgatási bizottság hatáskörébe utalta, hogy a „börtönök általános állapotáról, az azokbani élelmezésről, egészségi viszonyokról, a fegyelem mibenlétéről" egyrészt a királyi ügyész, másrészt saját küldöttsége által tájékozódjon. A bizottság feladata lett az is, hogy a hiányokat orvosolja, vagy más szükséges intézkedéseket megtegyen, ha pedig erre nincs lehetősége, jelentést küldjön az igazságügyi miniszternek. Így a korábban tárgyalt ellenőrzési feladatok egy része átkerült a közigazgatási bizottsághoz, de ezek a börtönügyekkel kapcsolatos jogaikat csak a királyi ügyész közreműködésével gyakorolhatták.[36]

Az ügyész börtönökkel kapcsolatos felügyeleti jogköre ezáltal azonban nem sérült, sőt néhány évtized elteltével azt újabb területekre terjesztették ki. A Btk. 43. §-a fogházak mellett felügyelő bizottság felállításáról rendelkezett, amelynek a királyi ügyész is tagja lett. Az ügyésznek egyéb, börtönökkel kapcsolatos testületekben is szerep jutott, így például a szegedi „Csillagbörtön" építése során az építést vezető bizottság elnöke a királyi ügyész volt.[37] Később a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásával kapcsolatos további jogokat állapítottak meg számára, így 1885-től már a végrehajtás elhalasztásáról is dönthetett.[38] Különösen a bűnvádi perrendtartás szélesítette aztán ki az ügyész jogait annak a rögzítésével, hogy a végrehajtás foganatosítása mind a büntetésre, mind a költségekre nézve a királyi ügyészséget illeti.[39]

Mindezek a rendelkezések azt mutatják, hogy az ügyész a büntetés-végrehajtás egészében egyre nagyobb tért nyert. Ehhez valószínűleg hozzájárult az is, hogy az erre vonatkozó joganyag kodifikálatlan volt, az újabb jogszabályokban pedig kézenfekvő volt az újabb jogköröket – a kialakuló gyakorlatra és az azt megalapozó ügyészi törvényre, valamint rendeletekre is támaszkodva – a királyi ügyészhez telepíteni. Minden bizonnyal szerepet játszhatott ebben továbbá az, hogy a hatósági börtönök 1872 előtt az igazságügyi tárca „mostohagyermekei" voltak, és a közigazgatás igazságszolgáltatástól való elválasztásának várható bekövetkezése miatt évekig a belügy sem törődött már igazán a viszonyaikkal. A bíróságok nagyjából az ügyészségek működésének megkezdésével egyidejűleg vették át a megyei börtönöket, azaz számukra is új volt akkor még a kezelés feladata. Az egyébként is főként a büntetőjog terrénumán mozgó ügyészségben pedig megfelelő szervet találtak arra, hogy ne csupán felügyelje, hanem valamelyest kézbe is vegye a törvényszéki fogházak működtetését és később a büntetés-végrehajtás központi tényezője legyen.

[36] 24429/1876. IM. rendelet, SZÖLLŐSY: i. m. 326–327.

[37] OLÁH M. (1999): *A Szegedi Várbörtön és a Szegedi Fegyház és Börtön történeti kronológiája 1784–1998.* Bába és Társai Kft., Szeged. 23.

[38] VÓKÓ: i. m. 203.

[39] A korábbiakon túl a jogerős büntetés megkezdéséről értesíteni kellett az ügyészt; neki kellett gondoskodnia az ítéletek foganatosításáról, akár elővezető vagy elfogatóparancs kiadása útján is, a szökevény rabok elfogatásáról intézkedett, de ő volt az is, aki előzetes letartóztatás során utasítást adhatott a fogházvezetőnek a letartóztatott szabadlábra helyezésére. VÁMBÉRY R. (1916): *A bűnvádi perrendtartás tankönyve.* 3. kiadás, Grill, Budapest. 438–439.

Kukorelli István

Közvetve vagy közvetlenül?

Közvetve vagy közvetlenül, esetleg a kettő között? Ez huszonöt éves kérdés Magyarországon, amelynek a közjogtudományban és a politikai publicisztikában is nagy irodalma van.[1] Az alkotmányos rendszerváltozás éveiben (1989–1990) a kérdés rendkívül nyitott volt, és csak 1990-ben dőlt el véglegesen. Az intézmény stabilizálódott, és a mindenkori államfőket a parlament ezen alkotmányos rend szerint választotta meg közvetett módon. A kérdés azonban változatlanul nyugtalanítja az alkotmányjog tudományát, a pártok elképzeléseiben és a közvéleményben is újra meg újra felbukkan (például a népszavazási kezdeményezésekben) a közvetlen választás iránti igény.

A parlament általi választás intézményének születése

Az 1989. október 23-án kikiáltott köztársaságnak 1990. augusztus 3-ig nem volt választott elnöke, helyét az ideiglenes köztársasági elnök töltötte be. Az államfő megválasztásának közvetett módja kemény hatalmi, politikai harcban született meg. Az egymást váltakozva követő közvetlen vagy közvetett megoldások főbb közjogi, politikai állomásai a következők:

Az Országgyűlés 1989. március 8–9-i ülésén megvitatott és elfogadott alkotmánykoncepció a hatalommegosztás elve szerint, tehát nem protokolláris módon képzelte el az intézményt a kormányzati rendszerben. A Németh-kormány javaslata a közepesen erős elnöki hatalom megteremtését célozta. Ha az elnök az államszervezeten belül erős, vagy közepesen erős, akkor őt az állampolgárok közvetlenül válasszák meg – folytatódott a javaslat.[2] Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) eredeti álláspontja az volt, hogy az új parlamenti választások után összeülő országgyűlés feladata lesz az intézmény megteremtése és a köztársasági elnök megválasztása is, ezért nem

[1] Holló A. (szerk.) (1995): *A köztársasági elnök az új alkotmányban.* KJK-MTA ÁJI, Budapest; Csink L. (2008): *Az államfő jogállása Európában és Magyarországon.* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged; Kovács V. (2012): *Köztársasági elnöki jogállás és hatalom Magyarországon.* Kézirat. Budapest; Petrétei J. (2005): *A köztársasági elnök választásának szabályozásáról.* Kézirat. Pécs; Tóth K. (1999): *A köztársasági elnök közvetlen választásáról (egy alkotmánybírósági döntés margójára).* Kézirat. Szeged. Részletes bibliográfiát közöl a témáról Soltész I. (2012): *Bibliográfia az alkotmányról, az Országgyűlésről, a központi állami szervekről és a választási rendszerekről.* Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest. 192–233.

[2] Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter parlamenti expozéja. *Országgyűlési Napló* (a továbbiakban: ON), 3310, 3476. A dokumentumokat közli: Kilényi G. (1991): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai.* Államtudományi Kutatóközpont, Budapest.

bocsátkozott tárgyalásokba a benyújtott alkotmánytervezetről. Az EKA nem tartotta elfogadhatónak a Németh-kormány által előterjesztett tervezetben felvázolt köztársasági elnöki intézményt, különösen annak közvetlen választási módját.[3]

Ahogyan fokozatosan haladt előre a tartalmában lényegileg új „kerekasztalos alkotmányozás", úgy változott az EKA álláspontja is. A jég 1989. augusztus 30-án tört meg a kerekasztal középszintű politikai bizottságában, amikor Antall József, az EKA szóvivője, az intézményre nézve nagy fontosságú beszédében bejelentette, hogy javasolják a köztársaságielnöki-intézmény bevételét a módosított alkotmányba. A köztársaságielnöki-intézménynek koncepciójában az 1946. évi I. törvénycikknek kell megfelelnie, ezáltal a magyar közjogi hagyományok szerinti miniszteriális kormányzás jön létre (vö. 1848:III.). A bejelentésnek még három további eleme volt: az államfő a hadsereg főparancsnoka, az országgyűlés általi megválasztására a parlamenti választásokat követően kerülhet csak sor, addig jogkörét korlátozott jogokkal a parlament elnöke gyakorolja.

Az intézmény alkotmányjogi felállításában létrejött konszenzust követően a *mikor* és a *hogyan* lett a tárgyalások fő problémája. Itt már bevallottan nem közjogi, hanem hatalmi kérdésről – Antall József szerint „lényegében egy záradékkérdésről" – volt szó: „Javasoljuk a másik két tisztelt tárgyalópartnernek, hogy ezt a kérdést tekintse politikai kérdésnek, és a politikai fő kérdésekkel együtt a tárgyalások befejező szakaszában való eldöntését fogadja el."[4]

A háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások 1989. június 13-a és szeptember 18-a közötti szakaszának lezárásáról született megállapodás 2. pontja kimondja: „A politikai stabilitás érdekében kívánatos a köztársasági elnök ez évi megválasztása." A megállapodást a közjog nyelvére átültető alkotmányrevízió (1989. évi XXXI. törvény 40. §) két variációt szabályozott. Fő szabályként elfogadta a köztársasági elnök közvetett, parlament általi választását. A különleges helyzetre való tekintettel ugyanakkor kimondta, hogy ha a köztársasági elnöki tisztség betöltésére az új országgyűlés megválasztása előtt kerül sor, akkor a köztársasági elnököt a választópolgárok az általános és egyenlő választójog alapján, közvetlen és titkos szavazással négy évre választják meg. A köztársasági elnök közvetlen választásának részletes szabályairól az 1989. évi XXXV. törvény rendelkezett, amely november 1-jén lépett hatályba.

Az idézett politikai megállapodásról két aláírás (SZDSZ, Fidesz) hiányzott, éppen az államfő választására vonatkozó „kompromisszumos" megoldás miatt. Az alá nem írók országos népszavazást kezdeményeztek. Az országgyűlés október 31-i ülésén az állampolgári kezdeményezésre megfogalmazott négy kérdésben a népszavazást november 26-ra, a köztársasági elnök közvetlen választásáról (és a köztársaság címeréről) szóló népszavazást pedig 1990. január 7-re tűzte ki.[5] A magyar közjogtörténet első országos népszavazása 1989. november 26-án érvényes

[3] Az államfő választásával kapcsolatos nézetekről lásd Bihari M. (1988): A köztársasági elnök. *Hitel,* 2; Kilényi G. (felelős szerk.) (1989): *Az államfő és a kormány.* Alkotmányjogi füzetek. 5. ÉGSZI, Budapest.

[4] *A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások középszintű politikai egyeztető bizottságának ülése.* 1989. augusztus 30-i ülés jegyzőkönyve. 19–20; 1989. szeptember 11-i ülés jegyzőkönyve. 318–319. In: Bozóki A. (főszerk.) (1999): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben.* IV. köt. Magvető Kiadó, Budapest. 1999.

[5] Az éles parlamenti vitát a népszavazás jogszerűségéről lásd ON 5321; továbbá 26/1989. (XI. 10.) OGY határozat.

és eredményes volt, azon a választópolgárok 58%-a vett részt. A „csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sora köztársasági elnök megválasztására?" kérdésre adott válaszok közül az igen szavazatok száma 2 151 926 (50,07%), a nem szavazatok száma 2 145 825 (49,93%) volt. A minimális (6101 szavazatnyi) különbség a közvélemény megosztottságát és zavarodottságát bizonyította. A népszavazás eredményének ismeretében az országgyűlés visszavonta a köztársasági elnök január 7-i választásának kitűzéséről szóló határozatát, és megállapította, hogy elnökválasztásra az országgyűlési választásokig nem kerülhet sor.[6]

Az Alkotmánybíróság 1/1990. (II. 12.) határozata szerint a népszavazás – amely nem a választás módjáról, hanem idejéről döntött – „nem képezi alkotmányjogi akadályát annak, hogy az Országgyűlés az alkotmány 29/A. (1) bekezdését módosítsa" [1/1990. (II. 12.) AB-határozat]. Az országgyűlés 1990. március 1-jei ülésén feltűnően nagy szavazattöbbséggel, név szerinti szavazással, 309 igen szavazattal módosította az Alkotmányt és az 1990. évi XVI. törvény a közvetlen választás mellett döntött.[7]

A köztársasági elnököt a választópolgárok – most már ellentétben az 1946. évi I. törvénycikkel, fő szabályként – az általános és egyenlő választójog alapján közvetlenül és titkos szavazással négy évre választják. A törvény alapján a köztársasági elnököt első alkalommal az új országgyűlés alakuló ülésének napjától számított hat hónapon belül kellett volna megválasztani. Az első szabad parlamenti választások után megkötött *MDF–SZDSZ- megállapodás jelentős mértékben meghatározta az államfő választásának további sorsát.* A paktum, miután többször megállapította, hogy a korábbi országgyűlés eltért a háromoldalú megállapodásoktól, *2/b.* pontjában a következőket mondja: „… az 1946. évi I. számú törvénynek megfelelően helyreállítandó a köztársasági elnök eredeti státusa."[8] Ezt közjogilag az 1990. évi XL. törvény végezte el: a köztársasági elnököt az országgyűlés ötévi időtartamra választja meg. Az MSZP a paktum ellen tiltakozva *népszavazást kezdeményezett a közvetlen köztársaságielnök-választás érdekében.* Az 1990. július 29-én megtartott országos népszavazáson a választásra jogosultak 13,91 százaléka vett részt, így a népszavazás érvénytelen volt. Figyelemre méltó tény, hogy a politikai apátia idején megtartott népszavazáson közel egymillió választópolgár szavazott igennel a „kívánja-e Ön, hogy a köztársasági elnököt közvetlen módon válasszák meg?" kérdésre.[9] A népszavazás után szinte azonnal lezárult az államfői intézmény ideiglenességének korszaka. Az országgyűlés ünnepi ülésén, 1990. augusztus 3-án titkos szavazással 295 igen szavazattal, 13 ellenében köztársasági elnökké választotta Göncz Árpádot.[10]

Tíz hónapon belül közel tíz fontos alkotmányos aktus érintette a köztársaságielnöki-intézményt: két politikai megállapodás, három alkotmánymódosítás, két országos népszavazás és ugyanennyi alkotmánybírósági határozat.

---

[6] 41/1989. (XII. 27.) OGY határozat a népszavazás eredményéről.

[7] A név szerinti szavazás végeredménye: 309 igen, 13 nem, 9 tartózkodás. ON 6719.

[8] A paktum szövegét lásd Kurtán S. – Sándor P. – Vass L. (szerk.) (1991): *Magyarország politikai évkönyve.* Ökonómia Alapítvány-Economix Rt., Budapest. 428–429.

[9] A 63/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a népszavazás eredményéről.

[10] Az Országgyűlés ünnepi ülésének jegyzőkönyve 1990. augusztus 3-án. ON 2198–2203; a 64/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a köztársasági elnök választásáról.

A választási rend örökletessége

Az államfő kialakult és rögzült választási rendjét számos kitűnő tanulmány értékelte.[11] Itt és most az 1946. évi I. törvény, az 1990. évi XL. törvény és a 2011-es Alaptörvény szerint megállapított eredeti alkotmányos szövegeket párhuzamosan közöljük tanulságként, rövid kommentárral.

Az alapokat az 1946. évi I. törvénycikk Magyarország államformájáról teremtette meg:

(2) A köztársaság élén elnök áll. A köztársasági elnököt a Nemzetgyűlés négy évre választja.

3. § Köztársasági elnökké minden magyar állampolgár megválasztható, aki harmincötödik életévét betöltötte és akinek nemzetgyűlési képviselői választójogosultsága van.

4. § (1) A köztársasági elnök választását jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez a Nemzetgyűlés legalább ötven tagjának írásbeli ajánlása szükséges. A jelölést a Nemzetgyűlés elnökénél a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. A Nemzetgyűlés minden tagja csak egy jelöltet ajánlhat. Annak, aki több jelöltet ajánl, mindegyik ajánlása érvénytelen.

(2) Ha a szükséges ajánlást csak egy jelölt nyerte el, ez a Nemzetgyűlés tagjai legalább kétharmad részének jelenlétében közfelkiáltással köztársasági elnökké választható. Egyébként a választás titkos szavazás útján történik. A szükséghez képest többszöri szavazásnak van helye. Az első szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki a Nemzetgyűlés összes tagjai legalább kétharmad részének szavazatát elnyeri.

(3) Ha az első szavazás alkalmával ezt a többséget egyik jelölt sem nyeri el, az (1) bekezdésnek megfelelő új ajánlás alapján újból szavazást kell tartani. A második szavazás alapján való megválasztáshoz ugyancsak a Nemzetgyűlés összes tagjai legalább kétharmad részének szavazata szükséges.

(4) Ha a második szavazás alkalmával egyik jelölt sem nyerte el a megkívánt többséget, harmadszori szavazást kell tartani. Ez alkalommal csak arra a két jelöltre lehet szavazni, akik a második szavazás alkalmával a legtöbb szavazatot kapták. A harmadik szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki – tekintet nélkül a szavazásban részt vevők számára – a szavazatok többségét elnyerte.

(5) A szavazási eljárást legfeljebb három egymásra következő nap alatt be kell fejezni.

5. § Egymásután két ízben köztársasági elnökké senkit sem lehet megválasztani.

Az 1946-os törvény egyik legfőbb feladata volt a párizsi béketárgyalások előtt az ideiglenesség korszakának lezárása, ezért olyan megoldást hozott, amelynek indokolása szerint a cél az volt, hogy „a választás legfeljebb három szavazással, legfeljebb három egymásra következő nap alatt, minden körülmények között eredményesen befejeztessék". Ezt a célt szolgálta a közfelkiáltás intézménye (mindkét akkori köztársasági elnököt így választották meg!) és a relatív többség lehetősége a döntéshozatali lánc végén. Az indokolás szerint: „a harmadik szavazás-

[11] Az első lábjegyzetemben hivatkozott szerzőkön kívül lásd még: Ács Nándor, Ádám Antal, Bragyova András, Dezső Márta, Kilényi Géza, Pokol Béla, Sári János, Schmidt Péter, Sükösd Ferenc, Szentpéteri Nagy Richard írásait a Soltész István szerkesztette tematikus bibliográfiában.

kor már el kell ejteni a minősített többség követelményét, nehogy a választás végképp meghiúsuljon".[12]

Az 1990. évi XL. törvény szerint megállapított alkotmányszöveg a következő:

29/A. § (1) a köztársasági elnököt az Országgyűlés öt évre választja.

(2) Köztársasági elnökké megválasztható minden választójoggal rendelkező magyar állampolgár, aki a választás napjáig a harmincötödik életévét betöltötte.

(3) A köztársasági elnököt e tisztségre legfeljebb egy alkalommal lehet újraválasztani.

29/B. § (1) a köztársasági elnök választását jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez az Országgyűlés legalább ötven tagjának írásbeli ajánlása szükséges. A jelölést az Országgyűlés elnökénél a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. Az Országgyűlés minden tagja csak egy jelöltet ajánlhat. Annak, aki több jelöltet ajánl, mindegyik ajánlása érvénytelen.

(2) Az Országgyűlés a köztársasági elnököt titkos szavazással választja. A szükséghez képest többszöri szavazásnak van helye. Az első szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki a képviselők kétharmadának szavazatát elnyeri.

(3) Ha az első szavazás alkalmával ezt a többséget egyik jelölt sem nyeri el, az (1) bekezdésnek megfelelő új ajánlás alapján újból szavazást kell tartani. A második szavazás alapján való megválasztáshoz ugyancsak a képviselők kétharmadának szavazata szükséges.

(4) Ha a második szavazás alkalmával egyik jelölt sem nyerte el a megkívánt többséget, harmadszori szavazást kell tartani. Ez alkalommal csak arra a két jelöltre lehet szavazni, akik a második szavazás alkalmával a legtöbb szavazatot kapták. A harmadik szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki – tekintet nélkül a szavazásban részt vevők számára – a szavazatok többségét elnyerte.

(5) A szavazási eljárást legfeljebb három egymásra következő nap alatt be kell fejezni.

29/C. § (1) A köztársasági elnököt a korábbi elnök megbízatásának lejárta előtt legalább 30 nappal, ha pedig a megbízatás idő előtt szűnt meg, a megszűnéstől számított 30 napon belül kell megválasztani.

(2) Az elnökválasztást az Országgyűlés elnöke tűzi ki.

29/D. § a megválasztott köztársasági elnök a korábbi elnök megbízatásának lejártakor, illetőleg a megbízás idő előtti megszűnése esetén a kiírt választás eredményének kihirdetését követő nyolcadik napon lép hivatalába; hivatalba lépését megelőzően az Országgyűlés előtt esküt tesz.[13]

A változás fő iránya, a megbízatási idő négy év helyett (ez még 1989-ben is megmaradt) öt év, a közfelkiáltás intézményét elhagyták. Az 1946. évi I. törvény pontosabb volt annyiban, hogy minden magyar állampolgár közül engedett választani államfőt. Ezt a pontosítást a 2002. évi LXI. alkotmánymódosító törvény végezte el [29/A. § (2) bekezdés]. A 2011-ben elfogadott, ma hatályos Alaptörvény szövege az alábbi:

[12] 1946. évi törvénycikkek (jegyzetekkel ellátta Vincenti G. – Gál L.). Franklin-Társulat kiadása, Budapest. 1947. 5–6.

[13] A Magyar Köztársaság Alkotmánya. Egységes szöveg. *Magyar Közlöny,* 1990. augusztus 24. 84. sz.

10. cikk

(1) A köztársasági elnököt az Országgyűlés öt évre választja.

(2) Köztársasági elnökké megválasztható bármely magyar állampolgár, aki a harmincötödik életévét betöltötte.

(3) A köztársasági elnököt e tisztségre legfeljebb egy alkalommal lehet újraválasztani.

11. cikk

(1) A köztársasági elnököt a korábbi köztársasági elnök megbízatásának lejárta előtt legalább harminc, legfeljebb hatvan nappal, ha pedig a megbízatás idő előtt szűnt meg, a megszűnéstől számított harminc napon belül kell megválasztani. A köztársasági elnök választását az Országgyűlés elnöke tűzi ki. Az Országgyűlés a köztársasági elnököt titkos szavazással választja.

(2) A köztársasági elnök választását jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez az országgyűlési képviselők legalább egyötödének írásbeli ajánlása szükséges. A jelölést az Országgyűlés elnökéhez a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. Minden országgyűlési képviselő egy jelöltet ajánlhat. Annak, aki több jelöltet ajánl, mindegyik ajánlása érvénytelen.

(3) Az első szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatát megkapta.

(4) Ha az első szavazás eredménytelen volt, második szavazást kell tartani. A második szavazás során a két legtöbb szavazatot kapott jelöltre lehet szavazni. Ha az első szavazáskor az első helyen szavazategyenlőség alakul ki, azokra a jelöltekre lehet szavazni, akik a legmagasabb számú szavazatot kapták. Ha az első szavazáskor csak a második helyen áll elő szavazategyenlőség, azokra a jelöltekre lehet szavazni, akik a két legmagasabb számú szavazatot kapták. A második szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki – tekintet nélkül a szavazásban részt vevők számára – a legtöbb érvényes szavazatot kapta. Ha a második szavazás is eredménytelen, ismételt jelölés alapján új választást kell tartani.

(5) A szavazási eljárást legfeljebb két egymást követő nap alatt be kell fejezni.

(6) A megválasztott köztársasági elnök a korábbi köztársasági elnök megbízatásának lejártakor, a megbízatás idő előtti megszűnése esetén a választás eredményének kihirdetését követő nyolcadik napon lép hivatalba, hivatalba lépését megelőzően az Országgyűlés előtt esküt tesz.[14]

Az Alaptörvény látszólag nagyot változtat, mivel a háromszavazatos modellt kétfordulóssá és kétnapossá egyszerűsíti. Az valóban lényeges változási iránynak tekinthető, hogy a jelölés rendje átalakul, csak egyszeri jelölés van, s a jelölés érvényességéhez ötven képviselő helyett a képviselők egyötödének írásbeli ajánlása szükséges (ez 386 fős parlament esetében 77 képviselőt, 200 fős parlamentre modellezve 40 képviselőt jelent). A kvórumok előírásakor a demokratikusnak tekintett parlamenti jogokban mindig figyelnek nemcsak a hatékonyságra, hanem az ellenzéki jogokra is. Minél közelebb vannak a csengőszámok a frakcióalakításhoz vagy a konkrét frakciójogokhoz, annál jobban biztosítják az ellenzék jogait. Az alkotmánynak korábban nem mindenben megfelelő gyakorlatot szentesítette az az eljárási szabály, hogy az új köztársasági elnököt a megbízatási idő lejárta előtt legfeljebb hatvan nappal kell megválasztani.

E változások ellenére véleményem szerint az Alaptörvény a lényeget nem érinti, a döntéshozatal végén ottmaradt az 1946 óta jól ismert tétel, miszerint: „… a köztársasági elnök az, aki

[14] Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.). *Magyar Közlöny,* 2011. 43. sz.

– tekintet nélkül a szavazásban részt vevők számára – a legtöbb érvényes szavazatot kapta". Ezt a relatív többséges szabályt a nemzetközi összehasonlítás alapján is kuriózumnak tarthatjuk. Az alkotmányosság klasszikus alapelvei és a legitimáció szempontjából komoly aggályokat vet fel, lehetővé teszi, hogy a parlamenti kormánytöbbség adja az államfői tisztséget, sőt értelmezhető úgy is, hogy három képviselő (a házelnök és két honatya) legitimálhatja a köztársasági elnököt. A relatív többséges szabályt próbálták enyhébb változatban is értelmezni, bekapcsolva az értelmezésbe az Alkotmánynak az Országgyűlés határozatképességére vonatkozó tételét. E nézet szerint lehet úgy is értelmezni a rendelkezést, hogy az alkotmányozó hatalom nem alkotott speciális határozatképességi szabályt a köztársasági elnök választásának harmadik fordulójára.[15]

Az 1995–1998 közötti alkotmányozási kísérlet egyik féleredménye volt a Magyar Köztársaság Alkotmányának szabályozási elveiről szóló 119/1996. (XII. 21.) OGY határozat. Ez a határozat a határozatképességhez közeli többségi elvvel oldotta volna meg az ügyet: a harmadik és a további fordulókhoz az összes képviselő több mint felének szavazatát kívánta volna meg.[16]

A köztársaságielnök-választás eljárási rendjéről alkotott házbizottsági állásfoglalás (1998. november 26., többször megerősítve) 9. pontja szerint a harmadik fordulóban a *lex specialis* szabály él, a szavazatok többségének elnyerése szükséges, tekintet nélkül a szavazásban részt vevők számára.[17] A történelmi szerencse az, hogy az eddigi választásokon egyetlen eredmény sem csúszott a határozatképességi mutató alá. Miután az Országgyűlés vonatkozó határozata felett semmilyen választási bírósági kontroll nincs, az esetleges jogvitát, ezáltal a legitimációt nehéz lenne alkotmányosan eldönteni.

Az Alaptörvény annak ellenére továbbviszi az 1946-os örökséget, hogy – az 1989–90-es megoldással ellentétben – semmiféle jogfolytonosságot nem vállal fel az 1946-os törvénnyel, sőt éppen ellenkezőleg, a *Nemzeti hitvallás* történelmi narratívájában az 1944. március 19-e és 1990. május 2-a közötti időszakot az állami önrendelkezés, az alkotmányos rend és a demokrácia nézőpontjából irrelevánsnak tekinti. Fokozza az értelmezési zavarokat, hogy az első alkotmánymódosítással az Alaptörvény részévé tett Átmeneti rendelkezések *2/a.* pontja a volt állampárt felelősségét állapítja meg a második világháborút követő esztendők többpártrendszerre épülő demokratikus kísérletének szovjet katonai segítséggel történő fölszámolásáért.

Megítélésem szerint az Alaptörvény azt vitte tovább (a választási rendet), amin feltétlenül változtatni kellett volna, és azt zavarta össze, amiben az 1946-os törvény koherens volt. Nevezetesen a parlamentáris köztársaság állam- és kormányformáját.[18] Az idézett és bizonyos értelemben anakronisztikusan megőrzött 1946-os alkotmányos rend alapján, 1990–2012 között hat köztársaságielnök-választást tartottak a Tisztelt Házban:

[15] Csink: i. m. 83–84; Kovács V.: A köztársasági elnök. In: Jakab A. (szerk.) (2009): *Az alkotmány kommentárja*. I. köt. Századvég, Budapest. 987–991.

[16] Somogyvári I. (szerk.) (1998): Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő munkájának dokumentumai. 1–2. köt. Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest. 973–996.

[17] Az Országgyűlés Házszabálya 2010–2014. (2010) Első kiadás. Országgyűlés Hivatala, Budapest. 257–262.

[18] Kukorelli I. (2006): Az 1946. évi I. törvény közjogtörténeti jelentősége és mai üzenete. In: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban.* Századvég, Budapest. 32–38.

1. táblázat.

Az államfőválasztások Magyarországon 1990–2012 között[19]		**1990**	**1995**		**2000**	**2005**		**2010**		**2012**	
Jelölt(ek)		**Dr. Göncz Árpád**	**Dr. Göncz Árpád**	Dr. Mádl Ferenc	**Dr. Mádl Ferenc**	Dr. Szili Katalin	**Dr. Sólyom László**	**Dr. Schmitt Pál**	Dr. Balogh András	**Dr. Áder János**	
I. forduló		**érvényes és eredményes**	**érvényes és eredményes**		érvényes és eredménytelen	érvényes és eredménytelen		**érvényes és eredményes**		**érvényes és eredményes**	
napja		augusztus 3.	június 19.		június 5.	június 6.		június 29.		május 2.	
eredménye	*igen*	**295**	**259**	76	251	183	13	**263**	59	**262**	
	nem	13	–	–	105	–	–	–	–	40	
	érvénytelen	2	14		7	3		44		3	
II. forduló		–	–	–	érvényes és eredménytelen	érvényes és eredménytelen		–	–		
napja		–	–	–	június 6.	június 7.		–	–		
eredménye	*igen*	–	–	–	238	178	185	–	–		
	nem				103	–	–				
	érvénytelen				14	2					
III. forduló		–	–	–	**érvényes és eredményes**	**érvényes és eredményes**		–	–	–	
napja		–	–	–	június 6.	június 7.		–	–		
eredménye	*igen*	–	–	–	**243**	182	**185**	–	–		
	nem				96	–	–				
	érvénytelen				12	1					
Köztársasági elnök		Dr. Göncz Árpád	Dr. Göncz Árpád		Dr. Mádl Ferenc	Dr. Sólyom László		Dr. Schmitt Pál		Dr. Áder János	
Eskütétel időpontja		augusztus 3.	június 19.		június 6.	június 7.		június 29.		május 2.	
Megbízatás kezdete		augusztus 3.	augusztus 3.		augusztus 4.	augusztus 5.		augusztus 6.		május 10.	

Az *1. táblázat* értékelése alapján látható, hogy a hatból három esetben egy jelölt, ugyancsak három alkalommal két jelölt közül lehetett választani. Négy esetben, függetlenül a jelöltek számától, az első forduló érvényes és eredményes volt, a parlament a nagy kétharmaddal legitimálta az államfő intézményét. 2000-ben és különösen 2005-ben a harmadik forduló kisebb többsége adta a legitimációt, az eredmény ekkor sem volt alacsonyabb a határozatképességi mutatónál.

[19] A táblázat a parlamenti honlapon közölt táblázat egyszerűsített változata (www.parlament.hu/aktual/kozt_elnok2012/kozt_elnok_valasztas_menete_120424.htm) *(Letöltés ideje: 2013. január 29.)*

A választásokkal kapcsolatosan az alábbi megjegyzéseket tenném: a választások eredményét az Országgyűlés elnöke jelenti be a plénumon, ezzel egyben kihirdeti az Országgyűlés határozatát és gondoskodik annak a *Magyar Közlöny*ben való közzétételéről. A lakonikus országgyűlési határozatok a megválasztás tényét, a megbízatás kezdetét és néha a megbízatási időt rögzítik, a választás eredményét nem közlik.[20] A táblázatból látható, hogy az Országgyűlés rugalmasan értelmezte a harmincnapos előzetes alkotmányos határidőt, s az új elnököket – valószínű biztonsági és kényelmi szempontokból – rendre jóval előtte választotta meg.

A választások legitimációja nézőpontjából a legnagyobb problémát az jelenti, hogy ebben az alkotmányos választási modellben semmilyen alkotmányos kontroll nincs a választási eredmény tisztasága felett. A 2005-ös államfőválasztáskor ezek az alkotmányos problémák világosan előjöttek. A 9/2008. (I. 31.) AB határozatban az Alkotmánybíróság a köztársasági elnök megválasztásáról szóló 55/2005. (VI. 7.) OGY határozat ellen benyújtott alkotmányjogi panaszt – hatáskörének hiányára hivatkozva – visszautasította. Elutasította továbbá azt az indítványi kérelmet is, amely szerint mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség áll fenn amiatt, hogy nincs jogorvoslat a köztársasági elnök megválasztásáról szóló országgyűlési határozat, pontosabban annak eredménye ellen. Ez utóbbit, mint korábban jeleztem, az országgyűlési határozat – szerintem alkotmányjogilag vitathatóan – nem tartalmazza. Alapvetően más lenne a helyzet a jogorvoslat szempontjából, ha a választási eredményeket tartalmazó választási bizottsági döntésekhez hasonlóan a határozatok normatív tartalmúak lennének.

Mi lehet az üdvözítő megoldás?

Régi történelmi vita ez és megosztott benne a közjogtudomány is. Igazi értékvitáról van szó, amelyben általában az elitisták, a liberálisok, a tradicionális parlamentarizmusvédők, a parlamenti választás, a részvételi demokrácia hívei, a populisták, a népbarátok a közvetlen választás mellett érvelnek.

Megoszlik a párttérkép is, tanulságos, hogy Magyarországon az 1989–90-ben újonnan belépő rendszerváltó pártok (MDF, SZDSZ, Fidesz) ragaszkodtak leginkább a közvetett választáshoz, a történelmi pártok (FKGP, KDNP, MSZP) a közvetlen választás hívei voltak. Valószínű történelmi véletlen, hogy a hat eddig megválasztott államfő, személyi támogatottságát tekintve, kivétel nélkül a közvetett választást valló pártok jelöltje volt.

A megoldást keresve, mit üzen a történelem és a nemzetközi összehasonlítás? Ami a történelmi trendet illeti, a XX. század első feléhez viszonyítva, feljövőben van a közvetlen elnökválasztás a parlamentáris köztársaságokban. 2012-ben Csehország is áttért a közvetlen választásra. Az Európai Unió huszonhét tagállamára szorítkozva (hét monarchia, húsz köztársaság),

[20] 64/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a köztársasági elnök választásáról, 74/1995. (VI. 22.) OGY határozat a köztársasági elnök választásáról, 51/2000. (VI. 6.) OGY határozat a köztársasági elnök választásáról, 55/2005. (VI. 7.) OGY határozat a köztársasági elnök választásáról, 45/2010. (VI. 29.) OGY határozat a köztársasági elnök választásáról, 38/2012. (V. 2.) OGY határozat a köztársasági elnök választásáról.

a húsz köztársaságban tizenkettő a közvetlen, nyolc a különféle közvetett választási mód és csak két államban hasonlatos az egykamarás magyar megoldáshoz egyáltalán közelítő választási mód. Ám még a legközelebb álló lett modellben is tisztább a kép, ahol a száztagú parlamentben legalább ötvenegy szavazattal egy fordulóban titkosan dönteni kell az államfőről.[21]

A közvetlen választás elterjedése és az új alkotmányfejlődési trendek árnyalják a közvetlen választással szembeni legsúlyosabb ellenérvet, miszerint a parlamentarizmus történelmi lényegébe nem illik más, közvetlenül választott szerv, a „versengő" legitimáció. Azt gondolom, hogy a parlamentarizmus történelmi lényege, a bizalmi sáv, a végrehajtó hatalom felelőssége, amelyről az alkotmányok fokozatosan leválasztják az államfőket. Nem az ellenjegyzéses jogkörök elapadásának egyébként veszélyes tendenciájával értek egyet, hanem azzal, hogy az államfői funkció jellegével, rendeltetésével (például kifejezi a nemzet egységét, alkotmányőr) sokkal jobban összefér a közvetlen legitimáció, mint a közvetett. Az államfő nemzeti intézmény, az Alkotmánybíróság értelmezéseiben a végrehajtó hatalmon kívül és felül áll, ebből következően a nézetem az, hogy ne a völgy adjon legitimációt a hegynek.

Számos publikációban olvasható ellenérv, hogy a közvetlen választás a zsákmányrendszer szerint működik, az ilyen elnök egyre több hatáskört követel magának, a modell a prezidencializmus irányába mozdulhat el. A valóságra ez egyáltalán nem jellemző az alkotmányos demokráciában (a diktatúrák megítélése más kérdés). Az intézmény hatásköre és választási módja között kétségtelenül van összefüggés, ám ezek jól különválaszthatók és különválasztandó kérdések. Az államfőnek a parlamentáris kormányzati rendszerben való hatásköri elhelyezése az alkotmányozó hatalom feladata, s az alkotmányőr államfő hatáskörét nem lépheti túl.

A következő vitakérdés, hogy vajon melyik választási mód pártosít jobban? Állást tudunk-e foglalni határozottan a pártfüggőség nagyságrendje alapján valamelyik választási mód mellett? A közvetlen választást ellenzők szerint az ilyen választás szembemegy az intézmény jellegével, megsérül annak pártok feletti, semleges karaktere. E nézet szerint a közvetlen választás éles kampánnyal jár, az elnök politikai programot hirdet, s ez nem kedvez a parlamenti rendszer stabilitásának. Kétségtelenül voltak, s lehetnek ilyen államfőválasztások is, de az utóbbi időben a köztársasági elnöki kampányok (lásd pl. francia, lengyel) láthatóan eltérnek a parlamenti választások metodikájától.

Nézetem szerint a közvetlen választás nagyobb nyilvánosságot teremt, jobban méri a jelöltek alkalmasságát. Attól tartok, hogy a belső pártalkuk – nem függetlenül az adott párt jellegétől és felépítésétől – jobban foglyul ejthetik az államfőket, „a minden magyar, német, amerikai, francia… polgár elnöke kívánok lenni" ünnepi fogadalom pillanatában és azt követően is. Jellemzően pártkatonaként viszonyul hozzájuk a közvélemény. A közvetlen választás, bár döntően a pártpluralizmusra épül, mégsem kizárólag arra alapozza ezt a nemzeti intézményt.

Az értékvitában demagógiának is minősíthető gyengébb érvek a közvetlen elnökválasztás mellett, hogy

[21] Csink: i. m. 94. Lett Alkotmány 35–36. cikk. In: Trócsányi L. – Badó A. (szerk.) (2005): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban.* KJK-KERSZÖV, Budapest. 569.

– ez a módszer demokratikusabb (ez demokráciafelfogás kérdése);
– a nép ezt akarja (lásd felmérések, népszavazási kezdeményezések);
– ez a választási mód közjogilag nagyobb legitimációt ad.

A válasz itt sem hit kérdése, a magyar megoldás a harmadik forduló miatt a legitimáció nézőpontjából több mint vitatható. A közvetlen választás, jól tudom, komplex alkotmányjogi kérdés és jóval bonyolultabb, mint a parlament általi, gyors többségi legitimáció. Az 1946-os modell fennmaradásának több mélyebb oka is lehet a direkt politikai összefüggések mellett. Történelmünkben nincs nagy hagyománya a köztársasági eszmének és a közvetlen választásnak.[22] Hagyománya van viszont annak, hogy a parlamenttől ered minden legitimáció, amely szokatlanul nagy parlamenti túlhatalmat jelent egy, a hatalommegosztásra épülő, modern demokráciában. Ez a többségi elvet valló nézet a 2010–14 közötti parlamenti ciklusban, a kétharmad birtokában érezhetően megerősödött és jellemzi az Alaptörvény több intézményét is. Egybecseng vele az államfő választási módja is.

A történelmi alkotmányhoz való visszatérés idején sokan abból indulnak ki, hogy ugyanolyan elnök kell, mint amilyen a király a parlamenti rendszerekben. Megjegyzem, Magyarországon parlamentáris monarchiában legfeljebb két királyunk és egy kormányzónk volt.

Személy szerint demokráciadeficitnek tartom, hogy a választópolgárok sohasem dönthettek erről a kérdésről. A 25/1999. (VII. 7.) AB határozat és a 2011-es Alaptörvény után pedig kizárt a népszavazás kezdeményezése ebben a kérdésben. A köztársasági elnök közvetlen választásáról több sikertelen népszavazás is volt, az elsőt az FKGP kezdeményezte. Az Országgyűlés éles vitát követően megtagadta a népszavazás kiírását 1995. május 16-án.[23] Hasonló a helyzet a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom 1999-es népszavazási kezdeményezésekor, amelyet az Országos Választási Bizottság hitelesített. Az OVB 10/1999. (IV. 14.) határozatát bírálta felül az AB már idézett 25/1999. (VII. 7.) határozata. A közvetlen elnökválasztásra irányuló népszavazási kezdeményezések időszakában látványosan felélénkült az ezzel foglalkozó politikai publicisztika is, ami azt jelzi, hogy változatlanul nagy a közvélemény megosztottsága a kérdésben.[24] A kezdeményezők a népszavazási tilalom ismeretében országos népi kezdeményezést is elindítottak a közvetlen elnökválasztásról, ezt az OVB és az Alkotmánybíróság 2010-ben elengedte. Az Alaptörvény már nem ismeri az országos népi kezdeményezést, így ez az alkotmányos lehetőség is „befalazódott".[25]

Az érvek, ellenérvek mérlegén számomra a mérleg nyelve huszonöt éve változatlanul a közvetlen választás felé billen, bár nem ellenzem a köztes, például a kétkamarás megoldásokat sem.[26] Az államfő legfőbb funkcióihoz (a többség korlátozása, válságkezelő szerep, kifejezi a nemzet egységét, alkotmányőr) nagy legitimációs munícióra van szükség. Csak ennek birtokában lehet

[22] Pölöskei F. (1994): *A köztársasági eszme története Magyarországon.* Cégér Kiadó, Budapest.
[23] 25/1995. (V. 10.) AB végzés, 54/1995. (V. 26.) OGY határozat.
[24] Soltész: i. m. 1336–1343.
[25] 161/2010. (IX. 8.) AB határozat.
[26] Szentpéteri Nagy R.: Az államelnök jogállása, hatásköre és választása. In: *A köztársasági elnök az új alkotmányban.* (első lábjegyzet, 97–144); Dezső M.: A második kamarák alkotmányos funkciói. In: Téglási A. (szerk.) (2011): *Szükség van-e a kétkamarás parlamentre az új Alkotmányban?* Budapest. 56–61.

elfogadott „közvetítő”, „hídverő”, „horgonyember”, „a nemzet első polgára”. Alkotmányos felfogásom szerint az államfő kicsit olyan, mint a nemzeti felségjelvények, s tudjuk, hogy a felségjelvényeket a nép legitimálta történelmileg. Történelmi hagyományaink körébe tartozik az is, hogy a népnek szabad uralkodóválasztási joga volt, a koronázás a nép jelenlétében és megkérdezésével történt.[27] Jogos a kérdés, ki volt akkor a nemzet és a nép? Kérdésem az, ki ma?

[27] Beke-Martos J. (2012): *Állami legitimációs eljárások és államfői jogkör 1867–1918 között.* Kossuth Kiadó, Budapest. (e-könyv)

Lévay Miklós

Az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága a fiatalkorúakkal szembeni halálbüntetés és a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés alkotmányellenességéről

Az Amerikai Egyesült Államokban a legutóbbi időkig a bűnelkövető fiatalkorúakra vonatkozó állami kontroll paradoxona volt, hogy bár a fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatási rendszere jellemzően a *parens patriae* doktrínán alapul,[1] ennek ellenére fiatalkorúval szemben halálbüntetést és tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést is ki lehetett szabni. Az utóbbi sajátosság különösen annak fényében meglepő, hogy az ENSZ 1989. évi Gyermekek jogairól szóló Egyezményének 37. cikk *a)* pontja szerint: [Az Egyezményben részes államok gondoskodnak arról, hogy] „gyermeket ne lehessen sem kínzásnak, sem kegyetlen, embertelen, megalázó büntetésnek vagy bánásmódnak alávetni. Tizennyolc éven aluli személyek által elkövetett bűncselekményekért sem halálbüntetést, sem szabadlábra helyezés lehetőségét kizáró életfogytig tartó szabadságvesztést ne legyen szabad alkalmazni."[2]

Az Amerikai Egyesült Államok az Egyezményt ugyan 1995. február 16-án aláírta, de a mai napig nem ratifikálta.[3] Az emberi jogok érvényesülése szempontjából megmagyarázhatatlan helyzetet és ennek egyik következményét, azaz hogy az Amerikai Egyesült Államok nem vetette alá magát a két legsúlyosabb büntetőjogi szankció fiatalkorúakkal szembeni alkalmazása nemzetközi tilalmának, az ország Legfelsőbb Bírósága (a továbbiakban: Bíróság) „hozta helyre".

A Bíróság ugyanis a 2005-ben a *Roper v. Simmons*-ügyben hozott döntésében kimondta a halálbüntetés kiszabásának alkotmányellenességét fiatalkorúakkal szemben; a 2010. évi *Graham v. Florida*-ügyben megállapította a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés alkalmazásának alkotmányellenességét a nem szándékos emberölési *('non-murder')* cselekményt elkövető fiatalkorúak esetében; 2012-ben pedig a *Miller v. Alabama*-ügyben úgy döntött, hogy emberölést elkövető fiatalkorúakra *('homicide offenders')* a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés kötelező elrendelését előíró büntetéskiszabási rendelkezések alkotmányellenesek.

---

[1] Lásd erről: Lévay M. (2009): A gyermek érdekétől a megérdemelt büntetésig: a fiatalkorúakra vonatkozó büntető igazságszolgáltatás alakulása az Amerikai Egyesült Államokban. In: *Dolgozatok Erdei Tanár Úrnak.* ELTE ÁJK, Budapest. 225–239.

[2] Az Egyezmény magyar szövegének forrása az Egyezményt hazánkban kihirdető 1991. évi LXIV. törvény.

[3] Az Egyezményt aláíró 140 ország közül az Amerikai Egyesült Államok mellett még Szomália nem ratifikálta a dokumentumot. Az Egyezmény két kiegészítő jegyzőkönyvét (11. *b* és 11. *c*) azonban aláírta és ratifikálta az Egyesült Államok. Forrás: http://treaties.un.org *(Letöltés ideje: 2013. január 29.)*

A tanulmány a Bíróság idézett három döntésével foglalkozik. A tárgyválasztást elsősorban az indokolja, hogy az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának a döntésekkel érintett VIII. Alkotmánykiegészítése, a „kegyetlen és szokatlan" büntetések tilalma több nemzetközi emberi jogi dokumentum vonatkozó szabályának ihletője volt (pl. Európai Emberi Jogi Egyezmény 3. cikke) és megtalálható az ennek megfelelő rendelkezés Magyarország Alaptörvényében is [lásd: III. cikk (1)].

A *Roper v. Simmons*-ügy[4]

1. Az Amerikai Egyesült Államokban 1642 és 2004 között 365, az elkövetés idején fiatalkorú bűnelkövetőt végeztek ki.[5] A halálbüntetés 1972–1976 közötti moratóriumát[6] követően a bűncselekmény elkövetésekor fiatalkorúnak minősülő kivégzettek száma 22 volt.[7]

A *Roper v. Simmons*-ügy elbírálása idején az Amerikai Egyesült Államok (a továbbiakban: Államok) 20 államában (pl. Arizona, Pennsylvania, Texas) tették lehetővé a törvények fiatalkorú halálra ítélését, 19 államban (pl. Kalifornia, New York, Wyoming) csak akkor, ha az elkövető a bűncselekmény elkövetésekor betöltötte a 18. életévét, 12 államban pedig nem lehetett fiatalkorú elkövetőt halálra ítélni (pl. Alaska, Hawaii, Vermont).[8]

A Bíróság 1989-ben a *Stanford v. Kentucky*-ügyben már foglalkozott a fiatalkorúakra kiszabható halálbüntetés alkotmányellenességével.[9] A hivatkozott ügyben azonban nem találta alkotmányellenesnek a testület a szankció fiatalkorúakkal szembeni alkalmazási lehetőségét.

A *Roper v. Simmons*-ügy napirendre vételével azonban jelezte a Bíróság, hogy kész újragondolni a kérdéskört, azaz, hogy a VIII. és a XIV. Alkotmánymódosítások lehetővé teszik-e 15–18 év közötti fiatalkorú elkövetők halálra ítélését.[10]

---

[4] Docket Number: 03-633, Volume 543. (2005). Forrás: http://suppreme.justia.com *(Letöltés ideje: 2013. január 29.)*

[5] Az 1642. évi első kivégzés Massachusetts államban történt, a kivégzett Thomas Granger volt. Az utolsó kivégzett az oklahomai Scott Allen Hain volt, aki a bűncselekmény elkövetésekor töltötte be a 17. életévét, a 2003. április 3-i kivégzésekor pedig 32 éves volt. Forrás: http://www.deathpenaltyinfo.org/execution-juveniles-us-other-countries.org *(Letöltés ideje: 2013. január 29.)*

[6] A Bíróság 1972. június 29-én, a *Furman v. Georgia*-ügyben meghozott döntése nyomán a halálbüntetés kiszabásának moratóriuma következett be az Államokban. A moratórium az 1976. évi *Gregg v. Georgia*-döntéssel ért véget.

[7] Forrás: lásd 5. lábjegyzet.

[8] Forrás: a *Roper v. Simmons*-döntés „A" melléklete.

[9] Lásd erről pl. Tóth J. Z. (2008): *A halálbüntetés filozófiája és kortárs jogelméleti kérdései.* Rejtjel Kiadó, Budapest. 232–965-ös lábjegyzet.

[10] Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának VIII. kiegészítése szerint: „Nem lehet túl magas óvadékot megállapítani, túl magas pénzbírságot kiszabni vagy kegyetlen és szokatlan büntetéseket kiszabni." A XIV. Alkotmánykiegészítés vonatkozó része szerint pedig: „1. § …egyetlen állam sem foszthat meg valakit életétől, szabadságától vagy tulajdonától megfelelő törvényes eljárás nélkül; törvénykezés során az államok senkitől nem tagadhatják meg a törvények nyújtotta egyenlő jogvédelmet."

2. Az ügy mögötti „történeti tényállás" egy 1993-ban, Missouri államban elkövetett „gyilkosság" (szándékos emberölés) volt. A bűncselekményt az akkor 17 éves Christopher Simmons követte el. Simmons egy társával éjszaka betört az áldozat házába, az idős nőt megkötözték, majd autóval egy közeli folyóhoz vitték, és ott egy hídról beledobták a folyóba. A gyilkosság másnapján Simmonst letartóztatta a rendőrség. A vád vele szemben előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés, betörés, emberrablás és lopás volt. (Társát bűncselekményre való szövetkezéssel vádolták. A vádat azonban ejtették vele szemben, mert Simmons ellen vallott.)

Missouri állam vonatkozó törvénye értelmében Simmons felnőttkorú elkövetőnek minősült, így ügyében a felnőtt bűnelkövetőkre vonatkozó intézmények jártak el. Simmons beismerte bűncselekményeit; az esküdtszék megállapította bűnösségét és halálbüntetés kiszabását indítványozta, amely büntetést az eljáró bíróság ki is szabta. Simmons azonban kezdeményezte a kiszabott ítélet hatályon kívül helyezését, majd fellebbezett, részben azon az alapon, hogy nem kapott kellően hatékony védelmet, részben pedig azért, mert a büntetés kiszabása során nem vették figyelembe éretlenségét és rendkívül impulzív személyiségét. Kérvényét, illetve fellebbezését valamennyi felsőbb bírói fórum elutasította.

2002-ben azonban a Bíróság az *Atkins v. Virginia*-ügyben kimondta, hogy a VIII. és a XIV. Alkotmánykiegészítés tiltja egy szellemileg visszamaradott *(„mentally retarded")* személy kivégzését. A döntés nyomán Simmons új kérvényt nyújtott be a büntetés enyhítéséért, arra hivatkozva, hogy az *Atkins*-ügy indokolása megállapítja, hogy az Alkotmány tiltja a bűncselekmény elkövetésekor 18. életévét még be nem töltött fiatalkorú kivégzését.

Missouri állam Legfelsőbb Bírósága egyetértett a kérelemben foglaltakkal és Simmons büntetését tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre változtatta. Missouri állam fellebbezett a döntés ellen a Bírósághoz, amely elfogadta a fellebbezést.[11]

3. A Bíróság 5 : 4 arányú[12] többségi döntéssel kimondta, hogy a VIII. és XIV. Alkotmánymódosítások tiltják halálbüntetés kiszabását a bűncselekmény elkövetésekor 18. életévüket még be nem töltött fiatalkorúakkal szemben, egyúttal nem tekintették a továbbiakban érvényesnek a *Stanford v. Kentucky*-ügyben hozott döntést.

4. A többségi vélemény – amelynek szerzője Kennedy bíró volt – a „tisztesség fejlődő követelményei" *(the evolving standards of decency)* teszt alapján vizsgálta, hogy a 18. éven aluli bűnelkövetővel szemben kiszabható halálbüntetés ellentétes-e a VIII. Alkotmánykiegészítéssel. Az említett teszt annak megállapítására szolgál, hogy egy érett társadalomban milyen mértékű előrehaladás következett be a tisztesség tekintetében, és ennek alapján melyek azok a büntetések, amelyek oly mértékben aránytalanok, hogy „kegyetlennek és szokatlannak" minősülnek.

A többségi vélemény a Bíróság vonatkozó döntései, illetve annak tükrében mutatja be a fejlődést, hogy az egyes államokban miként változott a minimum korhatár a halálbüntetés alkalmazhatósága tekintetében.

[11] Lásd *Roper v. Simmons*-döntés I. része (1–6). „Roper", azaz Donald P. Roper annak a büntetés-végrehajtási intézetnek volt a főfelügyelője, ahol Simmonst fogva tartották. Ily módon Roper volt az eljárás kérvényezője, amely eljárás formálisan Simmons jogellenes fogva tartása miatt indult.

[12] A többségi határozatot támogató bírók: A. Kennedy, J. P. Stevens, D. Souter, R. B. Ginsburg és S. Breyer. A kisebbségben maradt bírók: S. D. O'Connor, A. Scalia, W. Rehnquist és C. Thomas.

Az első bírósági eset, amelyet a határozat említ, a *Thomson v. Oklahoma*-ügy. Az ebben az ügyben 1988-ban hozott többségi határozat még csak a bűncselekmény elkövetésekor 16. életévét be nem töltött fiatalkorúak tekintetében mondta ki a halálbüntetés alkalmazásának alkotmányellenességét. A már említett *Stanford v. Kentucky*-ügyben hozott határozatban pedig az volt a többségi álláspont – figyelemmel az egyes államok vonatkozó rendelkezéseire –, hogy nincs nemzeti konszenzus a tekintetben, hogy az elkövetéskor 17 éves elkövetőkre kiszabott halálbüntetés „kegyetlen és szokatlan" lenne. A Bíróság pedig nem kívánta a maga megítélése alapján ezekre a fiatalkorúakra kiterjeszteni a halálbüntetés alkalmazásának tilalmát. A *Stanford*-ügyben hozott határozattal egy napon, a *Penry v. Lynaugh*-ügyben (1989) megszületett döntésben nem találta alkotmányellenesnek a testület egy szellemileg visszamaradott személy halálraítélését. A döntés indoka az volt, hogy nincs nemzeti konszenzus az alkotmányellenesség tekintetében, mivel gyakorlatilag csak 16 államban tiltott az említett személyekkel szembeni halálbüntetés. 2002-ben viszont már a Bíróság az ugyancsak hivatkozott *Atkins v. Virginia*-ügyben kimondta a halálbüntetés tilalmát egy szellemileg visszamaradott személlyel szemben. Ekkorra ugyanis az államok kisebb részében lehetett csak retardált embert halálra ítélni.

A Bíróság ebből arra következtetett, hogy a „tisztesség kívánalma" olyan szintre jutott az amerikai társadalomban, hogy a szellemileg visszamaradott elkövetőkkel szembeni halálbüntetés „kegyetlennek és szokatlannak" tekintendő. Az előzőek nyomán a *Roper v. Simmons*-ügy többségi véleményének kiindulópontja az, hogy újra kell gondolni a *Stanford v. Kentucky*-ügyben hozott döntést.[13]

Ennek első lépéseként a nemzeti konszenzus megállapíthatóságának objektív kritériumaként a többségi határozat áttekinti a fiatalkorúakkal szemben alkalmazható halálbüntetés államonkénti szabályozását, továbbá az alkalmazás gyakoriságát. Ebből kiderült, hogy 30 állam tiltja a fiatalkorúval szembeni halálbüntetést, ebből 12 a törvények szintjén, 18 pedig a gyakorlatban. Azok az államok is egyre ritkábban alkalmazzák, ahol még létezik ez a büntetés fiatalkorúval szemben.

Az előző tényeket, illetve fejleményeket a Bíróság a fiatalkorúakkal szembeni halálbüntetés tilalmára vonatkozó nemzeti konszenzus objektív mutatóinak tekintette. A mutatók pedig azt jelzik, hogy az amerikai társadalom a fiatalkorú bűnelkövetőket úgy tekinti, mint akik határozottan kisebb felelősséggel rendelkeznek, mint az átlagos bűnözők.[14]

Ezt követően a többségi álláspont érveket sorakoztatott fel amellett, hogy a halálbüntetés aránytalan büntetés fiatalkorúak esetében. A többségi vélemény szerint három olyan általános különbség van a 18 éven aluli fiatalkorú bűnelkövetők és a felnőtt bűnelkövetők között, amely különbségekből az következik, hogy a fiatalkorúak kellő megbízhatósággal nem sorolhatók a legrosszabb, legelszántabb bűnözők közé. Az első, amelyet társadalomtudományi kutatások bizonyítanak, éretlenségük és felelőtlenségük. Ezt figyelembe véve szinte egyetlen államban sincs a 18. éven aluliaknak szavazati joguk, nem lehetnek tagjai esküdtszéknek, és csak szülői engedéllyel házasodhatnak. A másik különbség, hogy jóval sebezhetőbbek, mint a felnőttek és a ne-

[13] Lásd a *Roper v. Simmons*-döntés többségi határozata II. részét, 6–10.
[14] A döntés többségi határozata III/A. részének összegzése, 10–13.

gatív hatásoknak könnyebben engednek. A harmadik pedig, hogy személyiségük kevésbé kialakult, mint a felnőtteké. Ezen sajátosságok miatt kisebb, korlátozottabb a felelőssége a fiatalkorúaknak, amiből következik, hogy a halálbüntetés büntetéstani igazolásai, így különösen a megtorlás és az elrettentés esetükben kevésbé érvényesek.

A többségi vélemény – az ügyben benyújtott *amicus curiae*-re reagálva – állást foglal abban a kérdésben, hogy egy fiatalkorú halálbüntetéséről esetről esetre, az enyhítő körülmények figyelembevételével indokolt dönteni, vagy a 18 éves korhatár abszolút akadályt jelent.

A többségi határozat álláspontja, hogy a fiatalkorú és a felnőtt elkövetők között olyan világos a különbség, hogy nem kockáztatható meg fiatalkorú halálra ítélése, nem kellő mértékű felelőssége miatt. A többségi álláspont elismeri persze, hogy vannak érett 18 éven aluliak és vannak kevésbé érett felnőttek. Mégis a kategorikus életkori határ mellett van. A határ pedig a 18. életév, mert a különböző, már idézett tényezők azt jelzik, hogy a társadalom a gyermekkor és felnőttkor határát itt húzza meg. Ez pedig azt jelenti, állapítja meg a többségi vélemény, hogy a *Stanford v. Kentucky*-ügyben hozott döntés mögötti konszenzus, azaz hogy a 16. év a halálbüntetés alkalmazhatóságának minimuma, megváltozott. A hivatkozott 1989. évi döntés tehát nem jelent már iránymutatást a függő és a későbbiekben meginduló ügyekben.[15]

A többségi vélemény IV. része nemzetközi kitekintéssel is bizonyítja, hogy miért minősíthető aránytalannak a halálbüntetés alkalmazása fiatalkorúval szemben. Ennek során a dokumentum rámutat arra, hogy az ENSZ Gyermekjogi Egyezményének korábban már idézett 37. cikkét csak az Államok és Szomália nem ratifikálta. Ennél is súlyosabb tényezőnek tekinti azonban Kennedy bíró, hogy 1990 óta az Államokon kívül csupán hét ország volt, ahol fiatalkorút kivégeztek (Irán, Pakisztán, Szaúd-Arábia, Jemen, Nigéria, Kongói Demokratikus Köztársaság és Kína), de azóta ezekben az országokban vagy eltörölték a fiatalkorúak esetében a halálbüntetést, vagy a közvélemény nyomására nem alkalmazzák.

A többségi álláspont ezzel kapcsolatos következtetése: azzal, hogy más nemzetek az amerikai Alkotmányból eredő szabadságjogokat és az emberi méltóságot tiszteletben tartják, az amerikaiak számára kihangsúlyozzák ezeknek a jogoknak a fontosságát saját szabadságuk örökségében.[16] A többségi vélemény végül leszögezi, hogy a VIII. és XIV. Alkotmánymódosítás tiltja halálbüntetés alkalmazását olyan elkövetővel szemben, aki a bűncselekmény elkövetésekor még nem töltötte be a 18. életévét.

5. A többségi állásponthoz J. P. Stevens párhuzamos indokolást, S. D. O'Connor és A. Scalia különvéleményt írt. A *különvélemények* elsősorban azért kritizálták a bíróság döntését, mert vitatják a valódi nemzeti konszenzust. A többségi határozat arra hivatkozott, hogy az államok felében már nem alkalmazzák a halálbüntetést 17 éves bűnelkövetőkkel szemben, azonban a különvéleményt megfogalmazó bírák szerint ez nem jelent tényleges nemzeti konszenzust.

Sandra Day O'Connor párhuzamot vont azzal a kérdéssel, amikor a 16 éven aluliakkal kapcsolatban állapította meg a bíróság a halálbüntetés tilalmát [*Thompson v. Oklahoma*-ügy (1988)], és hangsúlyozza, abban volt valódi nemzeti konszenzus. A különvélemények azt is

[15] Lásd a *Roper v. Simmons*-ügyben hozott döntés III/B. részét, 14–21.
[16] Lásd a *Roper v. Simmons*-ügyben hozott döntés IV. részét, 20–25.

kifogásolják, hogy miért kellett kategorikusan megtiltani a halálbüntetést a fiatalkorúak esetében. Úgy vélik, hogy kivételesen akadhatnak olyan esetek, amikor a halálbüntetés indokolt lehet (pl. különösen aljas, előre kitervelt emberölés esetén). Önmagában az a tény, hogy a fiatalkorúak kevésbé érettek és kialakulatlan személyiségek, ezért kevésbé tehetők felelőssé, még nem indokolja a kategorikus tilalmat. A konkrét esetben is fennállt Simmons megfelelő pszichológiai érettsége, és tisztában volt bűnelkövetése kockázatával és lehetséges következményeivel.

A VIII. Alkotmánykiegészítés alapja nem más, mint az emberi méltóság, és ennek vizsgálatakor a lehető legnagyobb mértékben kell objektív standardokra támaszkodni. Ezzel szemben a különvélemények a bíróság érvelését a jelenlegi ügyben túlzottan szubjektívnek tartják, ahol leginkább morális szempontok dominálnak. Azt is megjegyzik, hogy ezt a morálisan nehezen kezelhető kérdést elsősorban a jogalkotónak kellene megoldania. Azért is hibásnak tartják a többségi érvelést, mert a Bíróság álláspontjuk szerint eltért a VIII. Alkotmánykiegészítéssel kapcsolatos korábbi gyakorlatától (pl. a már említett *Stanford*-ügytől), és ezt nem indokolta megfelelően.

A különvélemények nem vitatják azt, hogy a fiatalkorúak kevésbé érettek, és kevéssé tehetők felelőssé a tetteikért, mint a felnőtt korúak, azonban úgy vélik, hogy az elkövetett bűncselekményre is figyelemmel akadhat olyan eset, amikor a fiatalkorú elég érett ahhoz, hogy a halálbüntetést alkalmazni lehessen. Scalia bíró különvéleményében kifejtette, hogy a tudomány területén is vannak olyan nézetek, amelyek arra utalnak, hogy a fiatalkorúak elég érettek ahhoz, hogy meghozzanak bizonyos fontos döntéseket [pl. az abortusz kérdésére utalt a *Hogdson v. Minnesota*-ügyben (1990)]. Ezzel kapcsolatban azt is hangsúlyozta, hogy a tudományos nézetek rendkívül sokszínűek, és a bíróságnak nem szabad, illetve nem lett volna szabad eldöntenie, hogy mely nézeteket tartja helyesnek. Scalia bíró megjegyzi továbbá, hogy a bírói gyakorlat következetesen enyhítő körülményként értékeli a fiatalkort, és ezt alátámasztja az is, hogy a gyakorlatban valóban nagyon ritkán kerül sor halálbüntetés alkalmazására fiatalkorúakkal szemben.

O'Connor bírónő különvéleményében részletesen kifejti, hogy a jelen helyzet *Atkins*-üggyel történő párhuzamba állítása hibás volt. Az *Atkins*-ügyben a szellemi fogyatékos elkövetők kapcsán mondták ki a halálbüntetés alkalmazásának tilalmát. Jelen ügyben az indokolás azért hibás, állítja a különvélemény, mert a 17 éves korosztályt a szellemi fogyatékos elkövetőkkel állítja párhuzamba.[17]

6. A *Roper v. Simmons*-ügyben hozott döntés 12 államban összesen 72 halálra ítélt fiatalkorú esetében jelentette azt, hogy az eredetileg kiszabott büntetést meg kellett változtatni.[18]

[17] Sandra Day O'Connor és Antonin Scalia különvéleményének összegzése. Forrás: lásd 4. lábjegyzet.

[18] Death Penalty Information Center. www. deathpenaltyinfo.org/u-s-supreme-court-roper–v-simmons-no-03-63 *(Letöltés ideje: 2013. január 29.)*

A *Graham v. Florida*-ügy[19]

1. A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés alkotmányos megítélése, valamint a fiatalkorúakkal szembeni büntetőjogi szankciók alkotmányos korlátja meghatározása tekintetében egyaránt figyelemre méltó a Bíróságnak a *Graham v. Florida*-ügyben hozott 2010. május 17-i döntése. A döntés annak vizsgálatára irányult, hogy vajon az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya lehetővé teszi-e fiatalkorú tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélését nem emberölési bűncselekményért *('non-homicide crime').*
2. A *Graham v. Florida*-ügy indítványozója Terrance Jamar Graham volt, akit 17 évesen fegyverrel elkövetett betöréses lopásért, fegyveres rablás kísérletéért egy floridai bíróság életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélt.[20] Florida állam korábban eltörölte a feltételes szabadságra bocsátás intézményét, ezért a kiszabott büntetés gyakorlatilag tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést jelentett, amelyből szabadulni csak kegyelem révén lehet. A Floridai Fellebbviteli Bíróság nem találta „durván aránytalannak" *('grossly disproportionate')* a büntetést, az állam Legfelsőbb Bírósága pedig visszautasította a döntés felülvizsgálatát.[21] Ezt követően Terrence Graham alkotmányossági kifogással élt, mert álláspontja szerint a büntetés sérti a VIII. Alkotmánykiegészítés kegyetlen és szokatlan büntetéseket tiltó klauzuláját. A kifogást a Bíróság elbírálásra alkalmasnak találta.
3. A Bíróság 6 : 3 arányban alkotmányellenesnek, a VIII. Alkotmánykiegészítésbe ütközőnek minősítette a fiatalkorúra, nem emberölési cselekmény miatt kiszabott tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést. A többségi vélemény megfogalmazója ebben az ügyben is Kennedy bíró volt.
4. A többségi vélemény hangsúlyozza, hogy a „kegyetlen és szokatlan büntetéseket" tiltó VIII. Alkotmánykiegészítés központi kérdése a proporcionalitás koncepciója. Az arányosság megítélése – mutat rá a hivatkozott vélemény – egyaránt jelenti a büntetések tartamának, az elkövetett bűncselekmény súlyának, az elkövető jellemzőinek értékelését. A többségi vélemény utal a *Harmelin v. Michigan*-ügyre (1991), amely a Bíróságnak a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztéssel kapcsolatos precedens határozata. A többségi vélemény szerint a VIII. Alkotmánykiegészítés magában foglal egy szűk, korlátozott tartalmú arányossági elvet. Ez az elv pedig nem kívánja meg a szoros arányosságot a bűncselekmény és a büntetés között. Inkább csak a kirívóan súlyos büntetések tiltottak ezen elv alapján, amelyek durván aránytalanok a bűncselekményhez viszonyítva.[22]

[19] Docket Number: 08-7412, Volume 560. (2010) Forrás: http://supreme.justia.com *(Letöltés ideje: 2013. január 29.)*

[20] Graham a floridai törvények értelmében fiatalkorúnak számított, bűncselekményeiben mégsem a fiatalkorúak, hanem a felnőtt elkövetők bírósága járt el. Ennek oka az, hogy a vonatkozó floridai törvény értelmében az ügyész diszkrecionális joga eldönteni a legtöbb bűntett esetében, hogy amennyiben az elkövető 16 vagy 17 éves, akkor mint felnőttkorúval vagy mint fiatalkorúval szemben emel vádat. Lásd *Graham v. Florida*-ügyben hozott döntés I. rész: 2.

[21] *Graham v. Florida*-ügyben hozott döntés, I. rész: 6–7.

[22] A *Graham v. Florida*-ügyben hozott döntés II. részének összegzése, 7–10.

A többségi vélemény ebben az ügyben is központi kérdésnek tekinti a nemzeti konszenzus tartalmának megállapítását, azaz hogy az államok törvényeiből és a büntetéskiszabási gyakorlatából mire lehet következtetni a fiatalkorúakkal szemben, a nem emberölési cselekmény esetén alkalmazható tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés országos megítélése vonatkozásában. A többségi álláspont rámutat arra, hogy az egyes államok törvényeit tekintve nemzeti konszenzus a tárgyalt intézmény tekintetében nem állapítható meg. 37 államban, *„District of Columbia"*-ban, továbbá szövetségi szinten bizonyos feltételek esetén kiszabható tényleges életfogytig tartó szabadvesztés nem emberölési bűncselekményt elkövető fiatalkorúval szemben. A büntetéskiszabási gyakorlat viszont a büntetéssel szembeni konszenzust jelez. Az ügy elbírálása idején ugyanis csupán 128 fiatalkorú elkövető töltötte életfogytig tartó büntetését az érintett bűncselekmény miatt, közülük 77-et Floridában ítéltek el. A további 52 fiatalkorú ítélete 12 joghatóság között oszlott meg.[23]

A többségi vélemény hangsúlyozza, hogy bár a nemzeti konszenzus léte nagy jelentőségű, azonban önmagában nem határozza meg, hogy egy büntetés „kegyetlen és szokatlan". A VIII. Alkotmánykiegészítés értelmezése ugyanis a Bíróság felelőssége.[24] Ennek jegyében a többségi vélemény a *Roper*-ügy többségi álláspontját idézve megállapítja, hogy a fiatalkorúak korlátozottabb felelősségük miatt csekélyebb szigorúságú büntetéseket érdemelnek. Életkorukra figyelemmel a nem emberölési bűncselekmény miatti tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés mint a második legsúlyosabb büntetés különösen szigorú esetükben. Kérdés, hogy a különböző célokat hangsúlyozó büntetési elméletek közül van-e olyan, amely igazolását jelentheti a fiatalkorúakkal szemben nem emberölés bűncselekménye miatt kiszabott tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésnek. Ezzel kapcsolatban a többségi álláspont hangsúlyozza, hogy bár a VIII. Alkotmánykiegészítés nem teszi kötelezővé bármelyik büntetési elmélet figyelembevételét a törvényhozó számára, ez azonban nem jelenti azt, hogy azok irrelevánsak lennének a vonatkozó alkotmányi rendelkezésből fakadó korlátok meghatározásakor. Egy büntetés, ha lényege szerint aránytalan a bűncselekmény súlyához képest, akkor annak nincs legitim büntetéstani igazolása. Ebből az következik a többségi álláspont szerint, hogy a nem emberölési cselekmény miatt fiatalkorúval szembeni tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésnek egyetlen büntetési cél – megtorlás, elrettentés, semlegesítés és rehabilitáció – sem lehet a legitim célja.[25]

A többségi vélemény, felidézve a hivatkozott *Roper v. Simmons*-döntés megállapítását, amely szerint a 18. életév az a pont, amelynél a társadalom többféle céllal határvonalat húz a gyermekkor és a felnőttkor közé, az előzőek alapján rögzítette, hogy 18. életév alatti elkövető nem ítélhető nem emberölési cselekmény miatt tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre.[26]

A többségi vélemény álláspontjának további alátámasztására ebben az ügyben is kitér a nemzetközi vonatkozásokra. Megállapítja, hogy globális konszenzus van a szóban forgó bün-

[23] Lásd a *Graham v. Florida*-ügyben hozott döntés III/A. részét, 10–16.
[24] *Graham v. Florida*-ügy többségi véleménye, 16.
[25] Lásd a *Graham v. Florida*-ügyben hozott döntés III/B. részét, 16–24.
[26] A *Graham v. Florida*-ügyben hozott döntés III/C. részének összegzése, 24–29.

tetéskiszabási gyakorlattal szemben. Csupán 11 országban lehetséges fiatalkorút tényleges szabadságvesztésre ítélni, és közülük mindössze az Amerikai Egyesült Államokban és Izraelben alkalmazzák ezt a szankciót. Izraelben azonban csak gyilkosságot elkövető fiatalkorúval szemben. Az ügy elbírálása idején tehát az Államok az egyetlen ország, amelyben nem szándékos emberölést elkövető fiatalkorút tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre lehet ítélni. A többségi vélemény a releváns nemzetközi dokumentumokra (pl. ENSZ Gyermekek Jogairól szóló Egyezménye) hivatkozás után rögzíti: a Bíróság a VIII. Alkotmánykiegészítés szempontjából releváns külföldi jogi szabályozást és nemzetközi dokumentumokat nem azért vette figyelembe, mert azok kötelezőek vagy iránymutatást jelentenek, hanem mert azok tükrében a vizsgált büntetéskiszabási gyakorlat ellentétben áll a tisztesség alapvető elveivel, és ily módon alátámasztják a Bíróság érvelését.[27]

A legitim büntetéstani igazolás hiánya, a fiatalkorú elkövetők korlátozott felelőssége és ezeknek a büntetéseknek a szigorúsága miatt a többségi vélemény a fiatalkorúval szemben nem emberölési bűncselekményt kiszabható tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést „kegyetlen és szokatlan" büntetésnek tekintette. A többségi álláspont konklúziója pedig, hogy az „Alkotmány tiltja a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést egy olyan fiatalkorú elkövetővel szemben, aki nem emberölést követett el. Az államnak nem szükséges garantálnia a szabadulást, ha azonban ezt a büntetést alkalmazzák, biztosítani kell az elítélt számára a szabadulás reális lehetőségét."[28]

5. A többségi állásponthoz Stevens bíró és Roberts főbíró párhuzamos indokolást, a többségi álláspontot el nem fogadó Scalia, Alito és Thomas bírók közül utóbbiak különvéleményt írtak. A *párhuzamos vélemények* közül kiemelésre érdemes Roberts főbírónak az a megállapítása, amely szerint a Bíróság a *Graham*-ügyet felhasználva, azon túlmutatva indokolatlanul alakított ki kategorikus szabályt, amely szerint nem emberölési bűncselekmények esetén aránytalan, ezért alkotmányellenes a tényleges életfogytiglani büntetés. Véleménye szerint ez a kategorikus következtetés szükségtelen, nem bölcs megoldás. Szükségtelen, mert egy eset alapján nem ítélhető meg, hogy más, nem emberölési bűncselekményért kiszabott büntetés alkotmányos lenne-e vagy sem. A visszafogottabb megközelítés – érvel a főbíró – indokoltabb lett volna, különösen annak fényében, hogy a Bíróság elismerte, hogy teljesen jogos, ha gyilkosságért egy fiatalkorút tényleges életfogytiglanra ítélnek. A kategorikus következtetés másrészt oktalan, mert léteznek olyan nem emberölési bűncselekmények, amelyek olyan kegyetlenek, hogy adott esetben indokolhatják a szigorúbb büntetést.[29]

A *különvélemények*ből figyelemreméltó az a megállapítás, amely azt hangsúlyozza, hogy a Bíróság nem jutott arra a következtetésre, hogy a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés önmagában kegyetlen és szokatlan büntetés lenne. A különvélemények szerint az Alkotmány szövege „hallgat" a vizsgált büntetéskiszabási gyakorlat megengedhetőségéről. Kétségbe vonják, hogy az amerikai társadalomban a tisztesség emelkedő standardja megkövetelné a kérdéses

[27] A *Graham v. Florida*-ügyben hozott döntés D. részének összegzése, 29–31.
[28] *Graham v. Florida*-ügy, 31–32.
[29] Roberts főbíró párhuzamos véleménye. Forrás: lásd 19. lábjegyzet.

szankció alkalmazásának tiltását. Kritizálják továbbá azt a kialakuló gyakorlatot, hogy a kegyetlen és szokatlan büntetések tilalmának vizsgálatánál nemcsak a büntetés módszerét, hanem a bűntett és a büntetés arányosságát is értékeli a Bíróság. Thomas bíró álláspontja szerint az arányossági vizsgálat teljes mértékben a Bíróság kreációja, mert a VIII. Alkotmánykiegészítés szövegéből ilyen arányossági vizsgálat nem következik, az nem arányossági kérdés.

A különvélemények szerint ráadásul a jelen esetben nem állapítható meg a büntetés súlyos aránytalansága. Álláspontjuk az, hogy a *Roper*-döntésben foglaltak nem alkalmazhatók a halálbüntetésen kívüli más büntetésekre, és az, hogy jelen esetben a halálbüntetés nem alkalmazható, nem jelenti azt, hogy a tényleges életfogytiglani szabadságvesztésnek ne lenne létjogosultsága.

Thomas bíró a kategorikus értékelést is, azaz hogy minden 18. éven aluli, adott bűncselekményt elkövetőre érvényes a vonatkozó tilalom, megkérdőjelezi. Úgy véli, ez az első eset a Bíróság történetében, amikor egy egész bűnelkövetői csoportot mentesít büntetések alól olyan kategorikus megközelítés alapján, amelyet korábban egyedül a halálbüntetéses ügyben tartott fenn. Szerinte ez a későbbiekben ahhoz is vezethet, hogy nem lesz akadálya annak, hogy a Bíróság adott esetben további elkövetői csoportokat mentesítsen más büntetések alól. Álláspontja szerint sem a VIII. Alkotmánykiegészítés, sem a korábbi precedensek nem indokolják, hogy a Bíróság ilyen messzemenő következtetésekre jusson. Sem Clearence bíró, sem Alito bíró nem tudják elfogadni, hogy a VIII. Alkotmánykiegészítés megengedné az arányossági vizsgálat ilyen szubjektív kiterjesztését.[30]

A *Miller v. Alabama*-ügy[31]

1. A *Miller v. Alabama*- és az azzal együtt tárgyalt *Jackson v. Hobbs*-ügyben pedig azt vizsgálta a Bíróság, hogy a VIII. Alkotmánykiegészítés tiltja-e szándékos emberölést elkövető fiatalkorúak esetén a kötelező életfogytig tartó szabadságvesztést előíró büntetéskiszabási rendelkezést.
2. A két indítványozó, Evan Miller és Kuntrell Jackson 14 éves korukban szándékos emberölést követtek el. Miller esetében Alabama állam, Jackson esetében Arkansas állam vonatkozó törvényei szerint az ügyész diszkrecionális joga, hogy amennyiben egy fiatalkorú súlyos bűncselekményt követ el, akkor eldöntse, hogy az elkövetővel mint fiatalkorú vagy mint felnőtt korú elkövetővel szemben emeljen vádat. Mindkét elkövetővel mint „felnőttel" szemben emeltek vádat és tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték őket. A büntetés kiszabása során sem az alabamai, sem az arkansasi bíróságnak nem volt mérlegelési lehetősége, mert mindkét állam törvénye a felnőttek büntetőbírósága előtt szándékos emberölés miatt megállapított bűnösség esetén kötelezően előírja tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabását.

[30] Thomas és Alito bíró különvéleménye. Forrás: lásd 19. lábjegyzet.

[31] Docket Number: 10-9646, Volume 567. (2012) Forrás: http://supreme.justia.com *(Letöltés ideje: 2013. január 29.) A* bíróság az ügyet együtt tárgyalta a *Jackson v. Hobbs, Director, Arkansas Department of Correction*-üggyel (Docket Number 10-9647).

Miller és Jackson egyaránt fellebbeztek a kiszabott büntetéssel szemben, fellebbezésüket azonban elutasították. Ezt követően alkotmányossági kifogással éltek, amely kifogásokat a Bíróság elbírálásra alkalmasnak találta.[32]

3. A Bíróság 2012. június 25-i döntésében 5 : 4 arányban megállapította, hogy a VIII. Alkotmánykiegészítés tiltja az olyan büntetéskiszabási rendelkezést *(sentencing schemes),* amely emberölést elkövető fiatalkorú esetén kötelezően előírja tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabását.

4. A többségi vélemény szerzője Elena Kagan bírónő volt.[33] A többségi vélemény alapvetően a *Roper v. Simmons*- és a *Graham v. Florida*-ügyek érveire épül. Így elsősorban a hivatkozott ügyeknek azokra a megállapítására, amelyek szerint a fiatalkorúak nem olyan érettek, mint a felnőttek, és ezek a tulajdonságaik vezetnek kockázatkereső viselkedéshez. Az említett sajátosságok miatt a fiatalkorúak nem rendelkeznek ugyanazzal a felelősséggel, mint a felnőttek, ezért azonos súlyú bűncselekmény elkövetése esetén nem sújthatók ugyanolyan szigorú büntetéssel.[34]

A többségi vélemény a hangsúlyt azonban arra helyezi, hogy miért nem lehet kötelezően előírni a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabását. Ennek kapcsán a többségi vélemény rámutat arra, hogy a büntetés kötelező jellege megfosztja a bírót vagy az esküdtszéket attól, hogy mérlegelje az enyhítő körülményeket, az életkorból fakadó sajátosságokat és a bűncselekmények jellegét. Az említett tényezők értékelésére pedig nincs mód az áttételről szóló döntéseknél, azaz amikor a szinte minden államban létező transzfertörvény alapján jellemzően az ügyész dönt arról, hogy a súlyos bűncselekményt elkövető fiatalkorú ügyét a fiatalkorúak vagy a felnőtt elkövetők bírósága bírálja el. Ennek során előfordulhat az, hogy egy emberölést elkövető fiatalkorú ügyében a fiatalkorúak bírósága szab ki büntetést, és akkor a szabadságvesztés az államok jó részében legfeljebb az elítélt 21 éves koráig tarthat. Amennyiben viszont az ügy felnőtt korúak bírósága elé kerül és az adott államban a szankció kötelezően kiszabandó tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés, akkor az utóbbi büntetést róják ki az illetőre. Ráadásul több államnak ún. kötelező transzferrendszere van. Ez azt jelenti, hogy a törvényekben meghatározott súlyos bűncselekmények bármelyikét elkövető fiatalkorúak ügye automatikusan felnőtt korúak bírósága elé kerül.

Az előzőek alapján a többségi vélemény álláspontja az, hogy fiatalkorúakkal szemben kötelezően alkalmazandó életfogytig tartó szabadságvesztés a *Graham*- és *Roper*-ügyben hozott döntésekre figyelemmel aránytalan is: a fiatalkorúakkal szemben alkalmazható legsúlyosabb büntetés nem érvényesülhet ugyanúgy, mintha nem lennének fiatalkorúak.[35]

5. A Bíróság megállapította, hogy a bírónak vagy az esküdtszéknek rendelkeznie kell azzal a lehetőséggel, hogy értékelje az enyhítő körülményeket, mielőtt a fiatalkorúakra alkalmazható legsúlyosabb büntetést, a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést kiszabja. A kötelező büntetéskiszabásra vonatkozó rendelkezések révén annak megkövetelése, hogy az emberölést

[32] A *Miller v. Alabama*-ügy többségi véleménye I. részének összegzése, 2–6.

[33] A többségi vélemény támogatói: Ginsburg bírónő, Sotomayor bírónő, Kennedy bíró és Breyer bíró; ellenzői: Roberts főbíró, Alito bíró, Scalia bíró és Thomas bíró.

[34] Lásd a *Miller v. Alabama*-ügy többségi véleménye II. részét, 6–18.

[35] Lásd *Miller v. Alabama*-ügy többségi véleményének II. és III. része, 6–27.

elkövető 18. éven aluli elkövetők függetlenül életkoruktól, életkorukból fakadó sajátosságaiktól és az elkövetett bűncselekmény jellegétől tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéljenek, sérti az arányosság elvét – mondta ki Bíróság – és ezért a VIII. Alkotmánykiegészítést, amely tiltja a kegyetlen és szokatlan büntetéseket.[36]

6. A többségi véleményhez Breyer bíró párhuzamos indokolást, Roberts főbíró, továbbá Alito bíró és Thomas bíró különvéleményt csatolt. Egy büntetés „kötelező" jellegével alapvetően Thomas bíró foglalkozott különvéleményében. Thomas bíró álláspontja szerint a VIII. Alkotmánykiegészítés nem tartalmaz arányossági elvet, és nem jogosítja fel a Bíróságot arra, hogy meghatározott bűnelkövetői csoportokkal szemben aránytalannak tartson bizonyos büntetéseket. Hivatkozik a Bíróság korábbi gyakorlatára, amikor elutasította, hogy kiterjesszen egy individualizált büntetési szabályt a halálbüntetéssel összefüggésben. Abban az esetben is azzal érvelt a testület, mint a jelenlegi ügyben, hogy a büntetés kötelező jellege sértette a kegyetlen és embertelen büntetés tilalmát. A Bíróság akkor elutasította ezt az érvelést, mondván, hogy egy büntetés önmagában attól nem lesz kegyetlen és szokatlan, mert kötelező. Thomas bíró szerint az Alkotmány nem teszi lehetővé, hogy a Bíróság ilyen messzire menjen gyakorlatában.[37]

Következtetések

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányos rendszerében a büntetőpolitika, a büntető jogalkotás alapvetően az egyes államok hatáskörébe tartozik. Ebből fakadóan azonos tárgykörben nagyon különböző lehet a szabályozás. Jól illusztrálják ezt a sajátosságot a fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezések. Meglepő módon bizonyos területeken, és ilyen a fiatalkorúak büntetőjoga az Államokban, jelentős volt az eltérés – sőt, amint láttuk –, a lemaradás a nemzetközi emberi jogi standardokhoz képest. Az ismertetett ügyek azt illusztrálják, hogy a szóban forgó területeken az Államok Legfelsőbb Bíróságának kiemelkedő szerepe van a nemzeti standardok kialakításában és a nemzetközi kötelezettségekhez való igazodásban (mindazonáltal az utóbbi esetben, amint a döntések többségi véleményéből kiderül, csak latens célról beszélhetünk).

Az ismertetett ügyek továbbá abból a szempontból is tanulságosak, hogy egy XVIII. századi dokumentumban, az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányában szereplő kategóriának („kegyetlen és szokatlan büntetés") milyen tényezőkre tekintettel állapítható meg jelenkori tartalma, értelme. Ez azért lényeges tanulság az Államokon túl is, mert amint erről a bevezetőben volt szó, nemzetközi emberi jogi dokumentumokban és nemzeti alkotmányokban megtalálhatók az említett kategóriának megfelelő kifejezések mint a büntetések korlátai. A három döntésből kitűnik, hogy egy adott büntetés „kegyetlen és szokatlan", tehát embertelen voltának megállapítása során semmiképpen sem mellőzhető az adott ország, továbbá az adott kultúrkör civilizációs szintjének értékelése.

[36] *Miller v. Alabama*-ügy többségi véleménye IV. rész 27.
[37] Thomas bíró különvéleménye. Forrás: lásd 31. lábjegyzet.

Máthé Gábor

Állami beavatkozási kísérlet válságkezelésre a polgári korban

A jubiláns munkássága meghatározóan a büntetőjog, büntetés-végrehajtási jog történetének feltárásához kötődik. Ám a közjog, közigazgatási jog is kedvezményezett több évtizedes kiemelkedő munkásságában.

Az ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékén mint MTA-kutatóhelyen a szakma klasszikus műhelyében eltöltött fél évszázadban a kutatási együttműködésünk egyik célkitűzése az volt, hogy a jelenkori állam- és jogfejlődés múltját vizsgálva, keressük a kontinuitást, találjuk meg az intézményi analógiákat, a sajátos eltéréseket, a hazai és a nemzetközi trend azonosságait s különbözőségeit, a jogdogmatika állandósult elemeit és tekintsük át a jogállam és a hatalomkoncentráció államának XIX–XX. századi törvényszerűségeit.

A deszkriptív metodika alkalmazásában azonban még kitüntetett követelmény volt annak keresése, elemzése, hogy a múlt jogpolitikai, kodifikációs megoldásainak példái mennyiben szolgálhatnak tanulságul a jelenkori igazgatási-jogi, gazdasági problémák megoldásában. Ez a dolgozat is e célkitűzés jegyében íródott egy örökzöld, aktuális közgazdasági-államtudományi téma: a „ricardói közgazdaságtan" illusztrálására.

A „ricardói közigazgatástan" meghaladása, a szociálpolitikai gondolatkör

1. Még ma is hangzatos közgazdaságtani tétel az, hogy a „gazdaság nem szenvedhet az elégtelen kereslettől, ezért csak kárára válik az államnak, ha a keresletélénkítés lehetőségeit keresi".

Paul Krugman, Nobel-díjas amerikai közgazdász a közelmúltban megjelent monográfiájában[1] rendkívül meggyőzően érvelt e vitatható álláspont káros hatásairól. Találóan idézte John Maynard Keynest, aki szellemes értékítélettel jellemezte David Ricardo elméletét: „Ricardo elmélete sok tekintetben hozzáillett ahhoz a környezethez, amelyre vetítették […] Szépséget kölcsönzött neki, hogy alkalmas volt egy hatalmas és konzisztens logikai építmény hordozására. A hatalom birtokosainak kapóra jött, mert sok társadalmi igazságtalanságot és nyilvánvaló kegyetlenséget a haladással járó elkerülhetetlen bajnak tüntetett fel, s azt hirdette, hogy az ilyen bajok orvoslására irányuló bármilyen kísérlet valószínűleg több kárral járna, mint haszonnal.

[1] Krugman, P. (2012): *Elég legyen a válságból! Most!* Akadémiai Kiadó, Budapest. 878.

A hatalom mögött álló uralkodó társadalmi erők támogatását pedig azzal nyerte meg, hogy érveket szolgáltatott a magántőkések korlátlan működési szabadságának igazolásához."[2]

2. A polgári magánjog elvei: a tulajdon szentsége, a formális jogegyenlőség, a szerződéses szabadság, a XIX. századi preindusztriális államban a „szabad versenyt" szolgálták. Az állam gazdaságtól történő „távolmaradásának" felfogása azonban rövidesen revízió alá került. A tulajdonhoz való viszony, az egyenlőtlen feltételek alapvető különbözősége, a termelőerők kiszolgáltatott szerződéskényszere az állam aktív szerepvállalásához vezetett. A *gazdasági liberalizmus feladása* egyúttal a csak szoros értelemben vett közigazgatási feladatok ellátásának egyoldalú követelményét is megkérdőjelezte.

Az aktív állam első megnyilatkozása gazdasági téren a *szociálpolitikai gondolatkör*ben öltött testet. A szociálpolitika tartalmi jegyei a kezdeti munkáspolitikából származtathatók. Ezek főként a törvényes munkásvédelmet (autoritatív szociálpolitika), illetve az önsegélyezési munkásérdekképviseleti jogosultságot (liberális szociálpolitika) foglalták magukba.[3]

A századfordulón, a monopolkapitalizmus térhódításával a *szociálpolitika kettős funkció*t töltött be. Egyfelől az állami beavatkozás szükségességét kívánta igazolni, másrészt pedig a munkásmozgalommal szemben politikai taktikát és egyben kormányzati feladatot is jelentett. A liberális korszaktól eltérően, az új irányzat már meg sem próbálta a társadalmi ellentmondásokat palástolni, ellenkezőleg, feltárta az érdekellentéteket. Ugyanakkor ezek feloldását az „osztályközi politika" módszereinek kimunkálásával, az érdekkonfliktusok jogi rendezésével vélte megvalósíthatónak. A szociálpolitika a naturális *obligatio* mellett, a *legalis obligatio*t, azaz a tervszerű, intézményes gondoskodás kötelezettségét hirdette meg.

3. A posztindusztriális állam *tervszerű intézményes gondoskodásának kötelezettségé*t tekintve, a magyar közigazgatás fejlődésében lényegében *két felfogás* érvényesült. Az egyik irányzat a közigazgatás klasszikus funkcióit, egész működését szociális kihatásúnak minősítette, s ezért a közigazgatást eredendően mint szociális közigazgatást kezelte. Elismerte viszont azt, hogy a szociálpolitikai célkitűzések speciális szakfeladatokként is megjelenhetnek. Döntően azonban az általános igazgatási szervezetre történő telepítésükkel számolt. A szembenálló álláspont a szociális közigazgatás specifikumaira helyezte a hangsúlyt. A szociális igazgatást önálló szakágként értékelte, mégpedig a megalkotandó, komplex jellegű szociális jog végrehajtására szolgáló elkülönült szervezetrendszerrel. Ez a felfogás a szociálpolitikából következő feladatokat differenciáltan szemlélte, s megkülönböztette a preventív, karitatív és produktív szociálpolitika szervezeti-jogi intézményeit.[4]

[2] Keynes, J. M.: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete* című monográfiájában korának gazdaságáról hasonlóan ír: „Annak a gazdasági rendnek, amelyben élünk, fő hibája, hogy nem tud teljes foglalkoztatást biztosítani, továbbá hogy önkényes és igazságtalan benne a vagyon és a jövedelem eloszlása." Lásd Krugman: i. m. 247–251.

[3] Heller F. (1939): A szociálpolitika alapja és lényege. In: *A mai magyar szociálpolitika.* Budapest. 65–73.

[4] Szociálpolitikai célkitűzésekre, a szociális közigazgatásra, továbbá a szociális jog végrehajtására hivatott szervezetrendszerre lásd a IV. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam szociálpolitikával foglalkozó kötetét. Mártonffy K. (szerk.) (1939): *Szociális szempontok és feladatok az általános igazgatásban. – A szolgálati szerződések szociális tartalma. – Szociális közigazgatás stb. Korszerű közszolgálat útja.* 10. Budapest.

A két világháború közötti időszakban a szociálpolitika és szociális igazgatás viszonyát, a szakosodási tendenciák erősödése ellenére, a *kombinált megoldás,* főként a két irányzat elemeinek pragmatista ötvözése jellemezte. Az adminisztratív tutelát megvalósító központi és területi igazgatási vertikum jó lehetőséget szolgáltatott a kormányzat szociálpolitikájának rugalmas érvényesítésére, illetve a szociális feladatok speciális kiépítésére és egyben központi ellenőrzésére.[5]

A szociálpolitika szervezetközpontú megközelítése

1. A *szervezetközpontú megközelítés* a közigazgatás-tudomány újonnan jelentkező irányzatához, a formális-racionális közigazgatástanhoz is kötődött. Az értékracionális elmélet a megvalósítandó célkitűzést önmagában kétségbe nem vont értéknek tekintette, s így az erre irányuló tevékenység főként eszközeiben lehetett racionális. A formális közigazgatástan leválasztotta annak a közegnek, környezetnek a vizsgálatát, amelyben a közigazgatás megvalósult. A politikai célok tehát csak annyiban váltak a kutatás tárgyává, amennyiben a közigazgatás célracionális működésének hatékonyságát befolyásolták.[6] Ezzel előtérbe került a közigazgatás eredményességének alapvető követelménye. A gazdaságban aktivizálódó állam saját szerveitől is a termelés szférájának eredményességét kérte számon. A gazdaságosság mellett ugyanakkor megmaradt a közigazgatás jogszerűségének kritériuma is. Ez az alternatíva azonban csak egymást kiegészítő tendenciaként érvényesült, s a magyar fejlődésben csupán a közigazgatás racionalizálásának programjaként jelentkezett. Ebből a közigazgatástani nézőpontból eredt a *szociális igazgatás külön szakágazati kiépítésének tagadása.* Ezt az álláspontot képviselte – a többi között – a racionalizálási mozgalom kormánybiztosa, Magyary Zoltán, aki azt hirdette, hogy „nem szociális közigazgatásra van szüksége a régi államnak, hanem az állam megújulására, amelyben más a közigazgatás szerepe és ezért más a közigazgatás és az emberek új viszonya is egymáshoz".[7]

A formális racionális közigazgatástan egyoldalú szervezetcentrikus szemlélete éppen a lényeget, az állam funkcióbővülésével bekövetkező változásokat nem fejezte ki. Pedig a szociálpolitika nem volt más, mint a politikai taktika része, kormányzati válasz a társadalmi kihívásra. Világosan tükröződik tehát, hogy az ún. racionális közigazgatástan csak eszköz jellegű szerepet töltött be a folyamatban, mivel nem érzékelte, hogy a közigazgatás nem a politika szféráján kívüli szervezet, hanem attól messzemenően meghatározott. Így a társadalmi-politikai struktúra megváltoztatása nélkül a puszta institucionális átalakítás az igazgatástudomány eredményeinek alkalmazásával sem volt elegendő a racionalizálásra.

[5] A szociális igazgatás területi és szakszerveinek beható elemzését lásd Csizmadia A. (1982): *Szociálpolitika és szociális gondoskodás Magyarországon (1848–1944).* Referátum a Prágai Jogtörténettudományi Konferencián, kézirat.

[6] Nagy E. (1992): A magyar közigazgatástudomány története. In: Máthé G. (szerk.): *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet.* Budapest.

[7] Magyari Z. (1939): Közigazgatás-szociális közigazgatás. In: *A mai magyar szociálpolitika.* Budapest. 104–110.

2. A *magyar társadalom szerkezetében* pedig alapvető *átalakulás* kezdődött a múlt század húszas éveiktől. A társadalmi dinamizmus döntő faktorát a munkásság jelentős létszámemelkedése képviselte. A növekedésre jellemző, hogy ez 1920-ban a kereső népesség 23,7%-át tette ki, s egy évtized múltán már 29%-ra emelkedett. Ezzel szorosan összefüggött – a konjuktúrális időszakban is alig csökkenő – állandósult munkanélküliség, ami az ipari munkásság 1/3-át érintette. További jellemzőként említendő a női munkások 42%-os létszámemelkedése, mely meghaladta a gyári munkásság számának átlagos növekedését. A húszas évtized szerkezeti módosulásaira továbbá igen kifejező adat a szakmunkások arányának csökkenése (37,3%) és ellentételként a betanított és a segédmunkások arányának növekedése (62,7%). A munkásság kedvezőtlen anyagi helyzetét reprezentálja végül, hogy az egy munkásra jutó reálbér 20%-kal maradt alatta az első világháború előtti szintnek, s a harmincas évek közepétől pedig – a válságot megelőző állapothoz képest – további 15%-os csökkenést mutatott.

A válsághatásokra – a súlyos munkanélküliség, a reálbérek visszaesése, a munkaidő szabályozatlansága stb. – az évtized második felétől a *tudatos szociálpolitikai cselekvés* irányába mozdult el a kormányzat. A legfontosabb intézkedések a törvényhozás útján születtek meg. Így a nyolc órás munkanap, a minimális bérek rögzítése, a feltételekhez kötött fizetett szabadság (1937), majd a családi munkabér mint gyermeknevelési pótlék intézményesítése (1938). Mindezek ellenére a magyar munkásosztály helyzetének romlása tovább fokozódott, jórészt még a háború előtti színvonalat sem érte el.[8]

A szociálpolitika strukturális változásai

A szociálpolitikai feladatok intézményi telepítésében a kormányzat a *területi igazgatás szervei*re épített, illetve fokozatosan alakította át a *szakágazatok* szociális ügyeket érintő hatáskörét. A *strukturális változásoknak három etapja* különböztethető meg. Az *első*t, a húszas évek elején a miniszterelnökségi belső szervezet módosítása, a *második*at a gazdasági válságot követően a minisztériumok közötti ügyrendezés jelzi. Végül a *harmadik*at, a hadigazdálkodással és a produktív szociálpolitikával összefüggésében a szociális felügyelői-tanácsadói rendszer reprezentálja.

A szociálpolitika kormányzati kialakításban mindvégig meghatározó szerepet töltött be a miniszterelnökségen szervezett *szociálpolitikai ügyosztály,* amely 1920-ban, közvetlenül a miniszterelnöknek alárendelten került felállításra, Bethlen kormányelnöksége idején pedig már a miniszterelnökség kebelbeli egységeként funkcionált. A kezdeti informatív, javaslattevő feladatköréből a koordinatív szerepe erősödött meg. Az ügyosztály állandóan figyelemmel kísérte a nemzetközi és a hazai munkásmozgalom fejlődését, a kül- és a belföldi sajtó vonatkozó értékelését. Ezekről elemzéseket készített, majd javaslatokat tett a kormánynak. A gyakorlati szociálpolitikában különös gondot fordított az adatok gyűjtésére, a szociálpolitikai archívum léte-

[8] A társadalmi struktúra változásainak és a szociális intézkedések hatásainak értékelésére lásd részletesen Berend T. I. – Ránki Gy. (1972): *A magyar gazdaság száz éve.* Budapest. 186–204.

sítésére. Ezekre alapozva a munkásmozgalommal szembeni kormánypolitika egységét szorgalmazva, a szakminisztériumok és más hatóságok koordinációját végezte. Továbbá a munkásság szervezettségének megbontására irányuló ajánlásokat, intézkedéseket dolgozott ki.[9]

1932-ben az ügyosztályt, kibővített hatáskörrel, *társadalompolitikai osztállyá* szervezték át. Az 1932. évi XII. tc. 2. §-a alapján a 3.600/1932. ME. sz. rendelet ugyanis, a közigazgatási szervek társadalompolitikai tevékenységének irányítását a miniszterelnökre ruházta. Így a szakágazatok összefogása e feladatok végrehajtásában még intenzívebb lett. A kormány a munkaalkalmak szaporításával befolyást gyakorolt a munkanélküliség enyhítésére, az állás nélküli diplomások elhelyezkedési lehetőségeinek javítására.[10] A strukturális módosítások zárószakaszát 1939-ben, a *Társadalompolitikai szolgálat* kiépítése jelentette.[11]

A gazdasági válságot követő szervezeti szabályozás másik hulláma a *szakminisztériumok*at érintette. A Népjóléti és a Munkaügyi Minisztérium megszüntetésével (1932) a feladatokat *négy tárca között* osztották meg. A Belügyminisztérium hatáskörét, az egészségügy, a gyermekvédelem, a közjótékonysági (karitász, *„settlemant"*) – a lakásügyek, s a szükséglakástelepek kezelésének irányítása mellett, a társadalombiztosítás gazdagította. A minisztérium ez utóbbit az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) útján végezte. Az OTI-nak országos hálózata, 51 helyi szerve volt. A tisztviselők betegsegélyezése a Pénzügyminisztériumhoz került. A Kereskedelemügyi Minisztérium az állami bérházakat, s az állami kölcsönnel támogatott lakásépítési tevékenységet irányította. A Honvédelmi Minisztérium kompetenciája a rokkant-, a hadiárva- és a haditelek-ügyekkel bővült.[12]

A *belügyi igazgatás*t – a hadigazdálkodás éveiben – a *produktív szociálpolitika végrehajtásá*ra készítették elő. Ennek első jelei a közigazgatás középső és alsó fokán mutatkoztak. A helyi-területi szerveknél a szociális gondoskodás körébe vont feladatok eredményesebb ellátására új intézményt rendszeresítettek. Így a belügyminiszter a községi és a körjegyzők mellé – államköltségen – kisegítő alkalmazottak felvételét rendelte el. Megyei szinten pedig a *közjóléti bizottságok* tevékenységét támogató *közjóléti előadók* működtek. A kormány további intézkedései a megyei szociális igazgatás megerősítését célozták. A közjóléti előadók, mint ismeretes, az alispánhoz tartoztak. A kormánypolitika szociálpolitikai koncepciójának végrehajtásához azonban a főispánoknak is szaktámogatást kellett biztosítaniuk, ezt a feladatot a szociális tanácsadók látták el, akiket közvetlenül a főispánok mellé rendeltek. Így a produktív szociálpolitikát kifejező Országos Nép- és Családvédelmi Alap (1940) szervezete, az Országos Szociális Felügyelőség, erre a szociális szakhálózatra már eredményesebben támaszkodhatott.[13]

[9] Magyar Országos Levéltár (MOL) K26 Miniszterelnökségi iratok 5359/1921.

[10] MOL K26 Miniszterelnökségi iratok 5359/1921.

[11] MOL K26 *A Miniszterelnökség Levéltára.* Repertórium. Budapest. 1958. 11–16.

[12] A népjóléti és munkaügyi miniszter hatáskörének megosztásáról szóló 3.600/1932. ME. sz. rendelet. Lásd *Rendeletek tára.* Budapest. 1932. 337–338.

[13] Csizmadia A. (1977): *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon.* MTA Jogtudományi Intézetének kiadványa, Budapest.

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA)

Az alap létesítését a kormány egy messzemenően tervszerű, organikusan összefüggő, egységes szociálpolitika szükségességével indokolta. Az alap célját a „leginkább támogatásra szoruló néprétegek" gazdasági, erkölcsi és szellemi felemelésében, életviszonyainak javításában, a társadalmi kiegyenlítődés előmozdításában s végül a népszaporulat gyarapodásában jelölte meg. Figyelemreméltó a vonatkozó törvényi szabályozás – az 1940. évi XXIII. tc. – miniszteri indoklása: „Minden gazdasági rendszer fejlődésének bizonyos időpontjában olyan kisegítő, kiegyenlítő intézkedéseket kénytelen tenni, melyek alapeszméjük szélsőségeinek, s az azokkal járó antiszociális jelenségeknek kiküszöbölésére alkalmasak. Így történt ez – éspedig uralomra jutásának viszonylag kezdeti időszakában – annál a gazdasági rendszernél is, amely a korlátlan szabadság elvét hirdetve az egyéni erők érvényesülésének és a kíméletet nem ismerő szabad versenynek nyitott tág teret, ugyanakkor a legnagyobb nyomornak, sőt a megsemmisülés veszélyének téve ki a kenyérnélkülivé vált proletártömegeket."[14]

A szociális program keretében különös gondot kívántak fordítani a sokgyermekes családok támogatására, továbbá a gyermekvédelemmel összefüggő feladatok ellátására. A törvény elsősorban a mezőgazdasággal foglalkozó, megélhetésükben veszélyeztetett családok házhoz juttatását, s kedvezőbb gazdasági viszonyok közé helyezését irányozta elő. E célkitűzést közjóléti szövetkezetek, különböző termelési és értékesítési intézmények, valamint vállalkozások útján tervezte megvalósítani.

A kormánypolitika, a kezdeti karitatív segélyezést, az egyre szervezetebbé váló ínségenyhítő akciókat is meghaladva még tervszerűbbé és az arányos tehervállalás elvén nyugvó rendszerré kívánta fejleszteni a szociális gondoskodást. Ugyanis az elaprózott akciók fedezetéül szolgáló ínségjárulékot korábban csak azokban a városokban és községekben vetették ki, ahol az ennek alapjául szolgáló adók hozadéka kedvezően alakult. E megoldás már önmagában az egyenlőtlenség elmélyítésére szolgált, amiért is a járulékok összegének megállapítására – 1939-ben – törvényhatóságonként és megyei városonként került sor. Ezt fejlesztette tovább a produktív szociálpolitika realizálására szolgáló Alap, amelyet az állami illetékekből befolyó bevételek 27%-a, továbbá a jövedelmi, társulati s általános kereseti adó fizetésére kötelezettek terhére kivetett nép- és családvédelmi pótadó biztosított.

Az Alap szervezetét és működését belügyminiszteri rendeletek állapították meg. Az ONCSA-t létesítő törvény végrehajtási rendeletei kettős változást eredményeztek. Egyfelől a minisztériumi belső szervezetet módosították, másrészt pedig új központi szervet: az *Országos Szociális Felügyelőség*et hívták életre.[15] A felügyelőség, mint az Alap intézménye – az 1940. évi XXIII. tc. 4. és 7. §-ainak figyelembevételével – a belügyminiszter közvetlen irányításának, felügyeletének sérelme nélkül önállóan, saját nevében járhatott el. A felügyelőség élén ügyvezető elnök állott, aki személyesen, illetve rendeletére az ezzel megbízott szociális felügyelő útján intézkedett.[16]

[14] *Magyar Törvénytár.* Budapest. 1940.

[15] MOL K566 Országos Szociális Felügyelőség (OSZF), Elnöki iratok 1. cs. 1941–1944. Lásd még: 5629/1941 BM. eln. rendelet, továbbá az OSZF 420/1941. eln. rendelet.

[16] MOL K566 OSZF 352/1941. eln. rendelet, 1. cs.

A *strukturális átalakítás* a Belügyminisztérium IX. Osztályának ügykörét érintette. Az ebből kivált ügyek, az Alappal kapcsolatos feladatokkal bővülve, a belügyminiszter hatáskörébe kerültek, aki e jogkörét főfelügyeleti jogának fenntartásával a politikai államtitkár útján gyakorolta. A miniszteri kompetencia: a pénzügyi tárcával egyeztetett pótadó kulcsának meghatározását, a törvényhatóságok és a megyei városok területén kivetett pótadók hozadékának szociális célokra történő felhasználását, továbbá az Alap kezelésének ellenőrzését, a közjóléti szövetkezetek alapszabályainak megállapítását, illetve közérdekellenes működésük esetén a szövetkezet feloszlatását – foglalta magába.

A kormányzat a családvédelmi feladatoknak a helyi viszonyok szerinti legmegfelelőbb megoldása céljából a törvényhatóságok első tisztviselői részére meghatározott összegű *ellátmány*t bocsátott rendelkezésre. A központi támogatást azonban csak a jóváhagyott megyei, városi nép- és családvédelmi munkaterv és költségvetés alapján lehetett igényelni. Ennek hiányában az OSZF, átmeneti időre (a költségtérítés elkészültéig) kéthavi szükségletnek megfelelő összeg felhasználására adhatott engedélyt az alispánoknak. A *szociális felügyelők* által véleményezett munkatervekhez, a *közjóléti-szociális előadók,* továbbá a városokban és községekben a *szociális gondozás* feladataival megbízott, s erre a célra kiképzett szakszemélyzet szolgáltatott adatokat. Indokolt esetben az állami *szakigazgatási ágak vezetői,* így a gazdasági felügyelőség vezetője, az iparfelügyelő, az államépítészeti hivatal vezetője is kötelezhető volt szakvélemény adására.

A munkatervek *költségvetés*e főcsoportokra, s ezen belül szükséglet- és fedezetcsoportonként címekre és rovatokra különültek el. A kölcsönöket közmunkára (anyagokra, munkabérre), sajátos célokra (házassági kölcsönre), valamint a közjóléti szövetkezeteknek forgótőkére lehetett folyósítani. A vissza nem térülő kiadásokat, a már fentebb hivatkozott karitatív segélyek (tej-, cukorakció, étkeztetés, főzőtanfolyamok, ruha-cipő segélyek, napköziotthonok fenntartása), illetve a szakhálózat működésére fordított összegek képezték. Az ún. rendes bevételek forrásaiként az önkormányzati testületek hozzájárulásai, a magánosok adományai, illetve az ONCSA-ellátmányok szolgáltak.[17]

Az Országos Szociális Felügyelőség

1. Az Országos Szociális Felügyelőség irányításával működő szakhálózatot a *kerületi és a központi ügybeosztású szociális felügyelők* fogták össze. A területi igazgatási szerveket tíz „szociális kerületbe" sorolták; egy kerület 3–5 megyét egyesített. A kerületekért felelős felügyelő munkáját szakelőadók, szociális gondozók segítették.[18] A központi beosztást nyolc ügykörcsoport

[17] Az Országos Nép- és Családvédelmi Alappal kapcsolatos feladatoknak ellátásáról a törvényhatóságokban – 200/1941. BM sz. rendelet. Lásd: *Rendeletek tára.* Budapest. 1941. 520–531.

[18] A kerületi ügybeosztást az OSZF 1/1944. eln. sz. rendelet határozta meg (MOL K566 OSZF 1. cs.) I. sz.: Baranya, Somogy, Zala, Vas vm. és városok: Pécs; II. sz. Fejér, Veszprém, Tolna vm.; Székesfehérvár; III. sz: Sopron, Győr, Nyitra-Pozsony, Komárom, Esztergom, Bars-Hont vm.; Komárom; IV. sz.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., Jász-Nagykun-Szolnok vm.: Budapest; V. Sz.: Bács-Bodrog, Csongrád, Békés, Csanád vm.; Szeged; VI. sz.: Borsod-Heves, Abaúj-Torna, Nógrád, Zemplén, Gömör-Kishon vm.;

testesítette meg. A belső tagozódást: 1. A központi igazgatás-költségvetés; 2. A szociális gondozással összefüggő személyi ügyek; 3. A közjóléti szövetkezetek szakellenőrzése; 4. A törvényhatósági ellátmányszámadások; 5. A megyei, a városi költségvetés – a szociális képzés; 6. A földbirtok-politikai, telepítési ügyek; 7. A vissza nem térülő juttatások, propagandaügyek (Nép- és Családvédelem Szerkesztősége); 8. A tudományos intézményekkel és a kereskedelmi tárcával kapcsolatos ügyek képezték.

A szociális szakállomány országos hálózatának kiépítése fokozatosan valósult meg. A közszolgálati szakalkalmazást meghatározott idejű és jellegű munkavégzéshez, illetve a szociális tanfolyam sikeres elvégzéséhez kötötték. Az első időszakban a járási, városi, megyei szociális gondozók száma még nem érte el a félszázat, a tanfolyamok rendszeresítésével azonban rövidesen 350-re emelkedett.[19] A *szociális tanfolyamok*at az egyetemekre telepítették. Elsőként a József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán indult meg az oktatás. A fővárost követően a debreceni, a pécsi és a kolozsvári egyetem mellett szerveződtek tanfolyamok. A tantárgyak a társadalom és a szociálpolitika körébe tartozó ismereteket közvetítették. Az elméleti indíttatású képzés a praxis által támasztott igényeket kívánta kielégíteni. Az oktatást elméleti és gyakorlati társadalompolitikai szakvizsga zárta le, amelyet a tanfolyami előadókból és a szociális igazgatásban jártas gyakorlati szakemberekből alakított bizottság előtt kellett letenni.[20]

2. A színvonalas képzés elérésére irányuló erőfeszítések ugyan eredményesnek mutatkoztak, mégsem sikerült a szakállomány presztízsének elismertetése. Állandóan visszatérő problémát jelentett ugyanis a szociális gondozók munkájának meg nem értése, több helyütt pedig a hatóságok lenéző, negligáló magatartása akadályozta tevékenységüket. Helyzetüket nehezítette továbbá az is, hogy a rendelkezések ellenére többen szakképzettség nélkül látták el munkakörüket.[21] Az Országos Szociális Felügyelőség szervezeti jellegű próbálkozásai sem változtattak alapvetően e helyzeten, noha községi munkaközösségek szervezését is szorgalmazták, működésük előmozdítására pedig megyénként tanfolyamokat rendeztek. A munkaközösségek mindezek ellenére lényegében névlegesek maradtak. Ezt felismerve egyházi kezdeményezések is születtek a nép- és családvédelmi akciókban történő részvételükre. Közreműködésüket egyházmegyei

Miskolc; VII. sz.: Bihar, Hajdú, Szabolcs vm.; Debrecen; VIII. sz.: Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa, Máramaros vm.; Szatmárnémeti; IX. sz.: Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy, Beszterce, Naszód vm.; Kolozsvár; X. sz: Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda vm.; Marosvásárhely.

[19] MOL K566 10 – 918/72 – 74, 548. 963/1943, 3/1944. eln. 1. cs.

[20] A szociális tanfolyam tárgyai: büntetőjog, magánjog, lakásügy, családvédelem, szegényügy, társadalomszervezés, faluvezetés-falupolitika, szociális gondozás, szociális jogfejlődés, nemzetiségi kérdések, nemzetközi szociálpolitika, üzemtani ismeretek, továbbá falu-, családvédelmi, közjóléti szeminárium. Az elméleti társadalompolitikai szakvizsgát öt szaktémacsoport alkotta: bevezetés a társadalompolitikába, társadalom-lélektan, alkotmányfejlődés, közigazgatási és büntetőjogi ismeretek, magánjogi ismeretek. A gyakorlati társadalompolitikai tananyag az anya- és csecsemővédelem, a családvédelem, az egészségvédelem, a munkaügy, a társadalombiztosítás, a földpolitika, a szegényügy és a társadalomszervezés kérdéseire terjedt ki. (MOL K566 OSZF. jelzetlen iratok, 1. cs.)

[21] MOL K566 OSZF. Elnöki iratok 741/1943 eln., 1055/1943 1. cs.

szociális előadói munkakörök létesítésében vélték hatékonyabban érvényesíteni, s ehhez az állami támogatás biztosítását is sürgették.[22]

3. Az OSZF szerteágazó tevékenységének értékelő bemutatása meghaladja e feldolgozás kereteit. A Felügyelőség kiterjedt irányító, ellenőrző szerepkörét az Országos Levéltárban őrzött töredékes forrásanyag is jól érzékelteti. Az Alap szervezete különösen fontos feladatot vállalt a *törvényhatóságok szociális* tevékenysége és a tradicionális *szegénygondozás koordinálásá*val, továbbá a közjóléti szövetkezetek felügyeletével. A törvényhatóságok szociális munkaterveinek elfogadására ugyanis csak akkor kerülhetett sor, ha azok az ONCSA-t életrehozó törvény intencióival nem álltak ellentétben. Azaz az Alapból származó ellátmányokból a szegényeket és a munkanélkülieket általában nem lehetett segélyben részesíteni. Ezek a pénzösszegek csak a kellő anyagi feltételekkel nem rendelkező, főképp több gyermekes családok jobb megélhetését szolgáló eszközökre voltak fordíthatók. A csökkent munkaképességűek, avagy az elaggott, munkaképtelen személyek támogatására szolgáló segélyek fedezetét továbbra is a szegénygondozás céljára biztosított előirányzatok jelentették. Noha az elkülönítésre gondosan vigyázott a kormányzat, az OSZF iratanyagából számtalan példa tanúsítja, hogy a főispánok a többgyermekes, beteg, munkaképtelen személyek létfenntartásához egyszeri segélykérelmeket rendszeresen terjesztettek fel. Ezeket az egyértelmű indoklás alapján kénytelen volt jóváhagyni a Felügyelőség.[23] A segélyeket leggyakrabban élelemre, ruházatra, lábbelire, tűzifára, költözködésre, nem ritkán lakbérre folyósították. A nyomorban élő nincstelenek kilátástalan helyzetét a kérelmet támogató szövegezés még nyilvánvalóbbá tette. Megalázó rászorultságukat pedig a juttatott ingóságok átvételének elismeréséül csatolt jegyzék is félreérthetetlenül példázta. Végül az ún. rögtöni segélyek kategóriájában, a környezettanulmányok szövegezése folytán kiutalt 2–25 P összegek ugyancsak önmagukért beszélnek. Az előzőekhez képest kivételszámba ment az az anyagi támogatás, ami a reális munkafeltételekhez szükséges eszközök megteremtésével, valóban az ellátmány rendeltetését szolgálta.[24]

4. A pénzügyi támogatás csoportjában sajátos funkciót töltött be továbbá a *házasodási kölcsönök* intézménye, amelynek összegét átlagosan 1000 P-ben határozták meg azok számára, akik nem estek erkölcsi kifogás alá (541.000/1944. BM. sz. rendelet). Az összegek odaítélésnek gyakorlata azonban nem volt egységes. Már az alispáni „ügyszakban" formai hibára való hivatkozással (házasságkötés után benyújtott segélyigény) akadtak el a kérvények. A fellebbezések elbírálásában az OSZF sem volt következetes. A dokumentumok tanúsága szerint több esetben helyt adott az ilyen igények érvényesítésének. Máskor pedig elutasította a panasztevőt, azzal az indoklással, hogy korhatárt betöltő személy utólagosan már nem jogosult a kedvezményre. Noha világosan kiderült az akadályoztatás, a hosszabb időtartamú katonai szolgálat igazolt feltüntetésével. De megtagadta a felemelt összeg iránti, körültekintően megokolt felterjesztéseket is, állásfoglalásában rögzítve, hogy a kölcsönösszegek a 2000 P-t nem haladhatják meg.[25]

[22] MOL K566 OSZF. Általános iratok 541069/1944 5. cs. (Az Erdélyi Katolikus Akció javaslatai az Országos Szociális Felügyelőségnek).

[23] MOL K566 OSZF. Általános iratok 541010 – 11/1944. 5. cs.

[24] MOL K566 OSZF. Általános iratok 550823/1943. 2. cs., 542311/1944, 5411105/1944, 541150/1944 5. cs.

[25] MOL K566 OSZF. Általános iratok 539265/1944, 539921/1944, 54510961944 2. cs., 541018/1944. 542311/1944 5. cs.

5. Az OSZF felügyeleti tevékenysége főleg a már említett *közjóléti szövetkezetek* vonatkozásában volt jelentős. A közjóléti szövetkezetek körébe azokat a feladatokat sorolták, amelyek végrehajtásukban nem közigazgatási, hanem gazdasági módszereket és eljárást igényeltek. A szövetkezetek által nyújtott szolgáltatásokhoz szükséges forgótőkekölcsönöket és azok felhasználását a törvényhatóság területére kijelölt szociális felügyelők közreműködésével hagyta jóvá az OSZF. A cégbíróságok által bejegyzett ipari és kereskedelmi kooperációk elsősorban a házépítési, valamint a mezőgazdasági tevékenységet előmozdító gazdasági felszerelési és ún. nagyállatakciókat biztosították. Eredményes működésüket az éves gazdálkodásról készített beszámolók s a rendkívüli vizsgálatok egybehangzóan igazolják. A törvényhatósági, városi szövetkezetek tevékenysége nyomán, a helyi adottságok függvényében, általában 200–300 négyszögöles telkeken, ezres nagyságrendben épültek házak. Kiemelkedő volt a gazdasági eszközök beszerzéséhez, az állatállomány gyarapításához nyújtott támogatásuk is.[26]

A közjóléti szövetkezetek gyakorlatában, mint az a levéltári forrásokból kitűnik, meghatározó szerepet töltöttek be azok a *környezettanulmányok,* amelyek a házhoz juttatásban a rászorultság mértékét és az erkölcsi megbízhatóságot voltak hivatva tisztázni. Egyes törvényhatóságokban rendszerré vált a próbaidőre történő elhelyezés, illetve az ismételt vizsgálat eredményeként a véglegesítés.[27] A házépítési kölcsöntámogatás keretében pedig állandósult a sokgyermekes családoknak biztosított kedvezmény. Rendeletet tette lehetővé, hogy a negyedik gyermek után 10, illetve 15%-kal csökkenjenek a törlesztési részletek. Ugyancsak számukra biztosították – haszonbérbe adással – kertművelés céljára, a parlagon maradt földek hasznosítását is.

Az Alapról rendelkező törvény a kölcsön igénybevételére több megszorítást alkalmazott. Ezek közül az üzleti nyerészkedésre felhasználást különösen tilalmazta. Mindezekre, figyelemre méltó disztinkcióval élt. Nem kaphatott kölcsönt, akinek az nem megélhetéséhez, vagy jobb megélhetése megalapozásához volt szükséges. Ez utóbbi kondíció azonban számos visszaélésre nyújtott lehetőséget, amit a telek-, földszerzésre irányuló kérelmek elbírálása nem egy esetben igazolt.

Az ONCSA a szociálpolitikai célkitűzéseket főleg a közjóléti szövetkezeteken keresztül valósította meg. A szociális gondozás irányított és koordinált intézményrendszere azonban csak a törvény korlátai között tehetett kísérletet a társadalmi ellentmondások kiküszöbölésére, s így részeredményei ellenére sem lehetett képes azok feloldására.

A polgári szociálpolitika és a szociális igazgatás viszonyának áttekintése egyértelműen tükrözi az állami beavatkozásnak a korabeli felfogásban sem palástolt célját: „…a szociálpolitika nem más, mint beavatkozás a gazdasági élet folyamatába azért, hogy a gazdasági életben működő, érvényesülni akaró gyengébb egyedek védelmében részesüljenek és így az osztályok között társadalmi egyensúlyi állapot álljon elő.[28]

[26] MOL K566 OSZF. Általános iratok 134694/1943, 539689/1944, 539571/1944. 2. cs., 541023/1944, 541029/1944. 5. cs.

[27] MOL K566 OSZF. Általános iratok 541150/1944. 5. cs.

[28] KÁDÁR L. L. (1936): A közigazgatás szociális feladatai. In: *A mai magyar közigazgatás.* Budapest. 436.

Az állami beavatkozásnak a korabeli szociálpolitika működő rendszerének példája mellett, a jelenkori válsághelyzet kezelésében pedig ugyancsak eredményes eszközeként funkcionálhat a jól megtervezett költségvetési politika. „A tények soha nem támasztották még alá ennél meggyőzőbben, hogy a költségvetési politika igenis számít, a költségvetési ösztönzők segítik a gazdaságot a munkahelyteremtésben, a költségvetési deficit csökkentése pedig csökkenti a növekedést, legalábbis rövid távon. Mégis úgy tűnik, hogy ezek a tények nem jutnak el a jogalkotók tudatáig." *(Sic!)*[29]

[29] Krugman, P. – Stiglitz, J. közös álláspontja Christina Romer fiskális politikai kutatási eredményeire alapozottan. Lásd Krugman: i. m. 286.

Nagy Janka Teodóra

Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi adatok a magyar büntetés-végrehajtás történetéhez

Bali Mihály állami ítélet-végrehajtó, avagy a „faddi hóhér" kettős életének jogi kultúrtörténeti tanulságai

A tanulmány témája kettős kötésben választotta ki magát: egyrészt az ünnepelt jogtörténeti kutatási témáihoz, publikációihoz, másrészt tudományszervezői tevékenységéhez kapcsolódik.[1] A magyar büntetés-végrehajtás történetéhez kíván adalékot nyújtani Bali Mihály állami ítélet-végrehajtó életének adatolható, összefoglaló ismertetésével, de oly módon, hogy a leírtak a jogi kultúrtörténetet, a jogi néprajzot is gazdagítsák.

A polgári korszak kodifikációs törekvéseinek eredményei, a központi irányítás erősítése újraszabályozza a *„fent"* jogszabályok igazgatta világát. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy *„lent"* a kisközösségek viszonylagos autonómiájukra alapozva továbbra is a szokásjog, a jogszokások, a jogi népszokások tömege révén szervezik mindennapjaikat. A *„fent"* és a *„lent"* duális szabályozási rendjét Ferdinand Tönnies alapján az organizált és organikus közösségek közötti eltérés sajátos megnyilvánulási formájának tekintve rajzoljuk meg Bali Mihály állami ítélet-végrehajtó/*„faddi hóhér"* kettős portréját – hasznosítva a jogtörténet, a jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz eddigi eredményeit.

[1] A büntetés-végrehajtás történetéhez kapcsolódó publikációk közül mindössze két kiemelés: egy a pálya korai időszakából és egy a közelmúltból Mezey B. (1990): *A büntetőjogi felelősségre vonás intézményi hátterének kialakítása a XVIII–XIX. században. Az önálló magyar büntetés-végrehajtás jogi és szervezeti kereteinek kiépítése.* (A jogi felelősség és szankciórendszer elméleti alapjai 14.) ELTE ÁJK, Budapest; Mezey B. (2010): *Régi idők tömlöcei (Büntetések, börtönök, bakók).* Rubicon Bt., Budapest. A hazai jogi kultúrtörténeti eredményeket összefoglaló kötetek közül is csak néhány kiemelés: Mezey B. (szerk.) (2006): *Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok.* Gondolat Kiadó, Budapest; Mezey B. – Nagy J. T. (szerk.) (2009): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest; Mezey B. (szerk.) (2011): *A szimbólumok üzenete. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. Tanulmányunkkal tiszteletünket fejezzük ki Mezey Barna a jogtörténet, jogi kultúrtörténet, jogi néprajz területén végzett sokrétű tudományszervező tevékenysége iránt is, ezek között említve az 1990-es évek végétől folyamatosan gyarapodó jogi kultúrtörténeti, jogszimbolikai konferenciákat, a nemzetközi kutatások eredményeit a hazai kutatásba minél gyorsabban beépíteni kívánó tudományos munkákat, illetve a Mezey Barna társelnökletével 2011-ben megalakult Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport kutatási terveit.

A XIX. században Magyarországon annak ellenére, hogy Szemere Bertalan értekezése (1839), illetve az 1843-as büntető törvénykönyv javaslat is elutasítja a halálbüntetést,[2] az 1878. évi V. törvény elismeri azt – igaz, csak rendkívül szűk körben, kivételes büntetésként: előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés és király elleni gyilkossági kísérlet esetén.[3] A *Csemegi-kódex* rendelkezései alapján tehát szükségessé vált tehát a halálbüntetés eljárási szabályainak rendezése és állami ítélet-végrehajtó alkalmazása.[4] Már az 1814-ben kibocsátott helytartótanácsi körrendelet elengedhetetlennek tartja a hóhérok esetében a *„kellő ügyességet”,* a 2106/1880. sz. I.M.E. rendelet 1. sz. melléklete pedig egyenesen alkalmazási feltétellé teszi a *„gyakorlati tapasztalatot”,* amelyet a halálbüntetésről rendelkező 6757/1900. sz. I.M. rendelet is megerősít.[5]

Az első, immár nem városi, hanem állami *„magyar királyi”* ítélet-végrehajtó Kozarek Ferenc volt, aki a budai hóhéri feladatokat 1849-től ellátó Kornberger Mihály halálát követően, 1867-től végezte ezt a munkát.[6] Kozareket 1893-ban bekövetkezetett halála után Bali Mihály követette.[7] Míg Kozareket zárkózott, mogorva embernek tartották, akinek a kérésére változtatták a tisztség nevét *„ítélet-végrehajtóvá”*,[8] Bali Mihály egészen más személyiség volt.

Bali Mihály 1856. november 1-jén született a Tolna megyei Faddon.[9] A források tudni vélik, hogy komoly pásztormúlttal rendelkezett,[10] amikor 21 évesen, 1877. október elején besorozták a Szerém megyében állomásozó Frigyes Vilmos porosz király nevét viselő 7. számú cs.

---

[2] Mezey B. (1992): Realitás és illúzió. Az 1843. évi börtönügyi törvényjavaslat országgyűlési vitái. *Jogtörténeti Szemle*, 4. 1. 39–47. A XVIII. századi előzményekről és Csemegi Károly a halálbüntetéssel kapcsolatosan megfogalmazott álláspontjáról Tóth J. Z. (2010): *A halálbüntetés intézményének egyetemes és magyarországi jogtörténete.* Századvég, Budapest.

[3] Kabódi Cs. – Mezey B. – Lőrincz J. (2002): *Fejezetek a büntetések és végrehajtásuk történetéből.* ELTE Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszéke, Budapest.

[4] A bűnvádi perrendtartásról szóló 1896:XXXIII. tc. a halálbüntetésről és az azt megelőző eljárásról rendelkező szakaszai (496–503. §).

[5] Az 1814. július 5-én kibocsátott 17812. sz. helytartótanácsi rendelet, a 2106/1880. sz. I.M.E. rendelet 1. sz. mell. 3., a 6757/1900. sz. I. M. rendelet a halálbüntetésről.

[6] Vajna K. (1906–1907): *Hazai régi büntetések I–II.* I. Budapest. 55; K. Nagy S. (1914): *A hóhér és a halálbüntetések.* Budapest; Davidovics K.: A halálbüntetés végrehajtásának liturgikus elemei. A hóhér. In: Mezey B. (szerk.) (2006): *Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok.* Budapest.

[7] Vajna Károly tévesen írja, hogy Bali Mihály 1885-től látja el az állami ítélet-végrehajtói feladatot (Vajna Károly 1906–1907. I. 223). Kozarek 1889. december 12-én végzi ki pl. Komáromban Kiss Lajos izsai rablógyilkost. *Esztergom és Vidéke,* 1889. 12. 12. Balit 1894. október 13-án nevezik ki és 1895 januárjában hajtja végre első akasztását e minőségben.

[8] Kozarek naplófeljegyzései alapján csak közvetlen halála előtt íratja meg dr. Sugár Győzővel önéletrajzi regényét. A híradások szerint *A pesti hóhér* címmel jelennek meg füzetei Székely Aladárnál 1893-ban, még Kozarek életében, amit később négy kötetben is kiadnak. A kiadvány hiteléül az előszóban és saját kezű aláírásával ellátott nyilatkozatában Kozarek Ferenc a „budapesti magy. kir. hóhér” elnevezést használja. *Szarvas és Vidéke,* (IV) 1893. 10. 15. 42. sz. Egyébként Bali Mihály sem szívesen használta a „hóhér” elnevezést. Hivatalosan rendszerint a „végrehajtás” névvel illette magát. http://www.huszadikszazad.hu/1904-december/bulvar/aprosagok-3143 *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

[9] Bali Mihály Faddon, a r. kath. Bali Mihály és a ref. Csapó Erzsébet gyermekeként látta meg a napvilágot. Családi Levéltár: Keresztelési anyakönyv.

[10] *Debreczeni Szemle,* (I) 1912. 04. 28. 18. sz.

és kir. huszárezredbe.[11] Már az első esztendőben felhívta magára Evva szakaszvezető figyelmét, amikor az O-Pázua gazdag sváb községben elszállásolt, az újonckiképzésen átesett század egyik szelíd, csendes természetű huszárának panaszkodására – hogy fösvény házigazdája tökmaglevessel traktálja a katonának járó fél font hús és annak leve helyett – vállalta, hogy szívesen cserél vele és *„majd ráncba szedi azt a németet”*. Ígéretét be is váltotta, mert a szállásadó hamarosan könyörgött, hogy szabadítsák meg új kvártélyosától: *„Strázsamester úr, ha Istent ismer, szabadítson meg a huszáromtól, mert az boszorkánymester. Turkál a drága ételekben, s ha nem azt tálalják föl neki, amit szeme-szája megkíván, akkor vagy elapad a legjobb fejős tehenem, vagy pedig tej helyett csupa vért ád. Ha bemegy az istállóba, a seprű elkezd előtte táncolni. A múlt héten, hogy nem kapott mindjárt bort, elővett a hóna alól egy fából faragott nyulat s letette az udvar közepére és rákiáltott: »Cimbora, hopp!« S a nyúl leszaladt a pincébe, s két hordó ó-borom ecetesedett meg.”*[12]

Bali közhuszár a következő esztendőben, a Bosznia okkupációja során elrendelt mozgósítás 8. napján a tábori csendőrséghez osztatott be, mint Evva szakaszvezető és Pollák káplár lovainak gondozója. A győztes XIII. hadosztály 1878. szeptember 7-én vonult be Szarajevóba. Az ezred előreküldött ötödik századát Maglájnál a bosnyákok tőrbe csalták, hajmeresztő kegyetlenséggel lemészárolták, megcsonkították. Philippovich tábornok a másnapi sikeres rajtaütést követően példát kívánt statuálni a foglyul ejtett hat bég felakasztásával (amely halálnem a mohamedánok számára hitük szerint a legborzasztóbbnak számított).[13] Az ezred tisztjei közül azonban senki sem akadt, aki vállalta volna a feladatot. A csendőrség tagjai között keresték tehát a végrehajtót, amely feladatra Bali Mihály önként vállalkozott.[14]

Szemtanúk emlékezete szerint az első akasztást Bali Philippovich egyik lovászának civil ruhájába bújtatva végezte.[15] Egy terebélyes kőrisfa *„egyik kiálló ágára futrázs kötelekkel egyik béget a másik után kötötte fel oly boszorkányi ügyességgel, hogy pár pillanat alatt kiszenvedtek. Azután valóságos akasztó humorral mondotta: No, most bégethettek, báránykáim!”* Bali Mihály azt a háromszáz forintot, amellyel Philippovich tábornok vállalkozó kedvét és ügyességét honorálta, hazaküldte szüleinek Faddra.[16]

Az elsőt számos más alkalom követte, Philippovich tábornok továbbra is igénybe vette a kivégzések során Bali szolgálatait. Bali Mihály később majd éppen boszniai gyakorlati tapasztalataira hivatkozva pályázza meg Kozarek Ferenc m. kir. ítélet-végrehajtó 1893. márciusában megüresedő helyét 1894-ben Faddról, ahová három esztendei katonaidejét letöltve visszatér.

[11] Az új hóhér. *Tolnavármegye,* 1894. 10. 14. 6.

[12] *Debreczeni Szemle,* 1912.

[13] Uo.

[14] *Debreczeni Szemle,* 1912. „Excellenciás urnak jelentem alássan, felakasztom én, ha kell, az összes bosnyákokat!” *Tolnavármegye,* 1894. 10. 14. 6.

[15] Később kialakult egy sajátos szertartásrendje, „jogi kultúrája” Balinak Boszniában: szalonkabátban (alatta mindig magával hordta a „futrázskötelet”, amellyel akasztott), mandzsettával, fekete köcsögkalappal a fején végezte az akasztást, „mindig hidegvérrel és mosollyal az ajkán”, fejenként 50-50 forintért. *Tolnavármegye,* 1894. 10. 14. 4.

[16] *Debreczeni Szemle,* 1912.

Kozma Sándor állami főügyész a nagyszámú pályázó közül – akik között diplomás ügyvéd is akadt! – a rendeletben előírt *„gazdag gyakorlati tapasztalattal”* köztudomásúan rendelkező Bali Mihályt neveztette ki Kozarek utódjának 1894. október 13-tól 400 forint állami fizetéssel és 60 forint lakbérilletménnyel, továbbá az akasztásonként megállapított eseti díjazással (no és olyan természetbeni juttatás lehetőségével, mint a néphit szerint birtokosát szerencséssé tevő *„akasztott ember kötelével”* rendelkezés).[17]

Bali Mihálynak – aki 30 év 2 hónap 25 napig viselte az állami ítélet-végrehajtói címet[18] – volt egy *„fekete táblás kis jegyzőkönyve”,* amelybe pontosan feljegyezte a halálra ítéltek nevét, a kivégzés napját és helyszínét. Ezt jelenleg nem ismerjük, így a korabeli híradások alapján idézünk fel a több mint harminc akasztás közül néhányat.[19] Mint m. kir. ítélet-végrehajtó először Belovárón *„magasztalt fel”* egy rablógyilkost 1895 januárjában, sikeresen abszolválva a *„vizsgamunkát”: „oly ügyesen végezte az akasztást, hogy néhány perccel később a városi tiszti orvos a halált constatálta”.*[20] Szatmáron 1900. november 22-én végezte ki a testvérgyilkos Papp Bélát, 1902. december 4-én Kolozsváron Friedrich Ferencet.[21] Debrecenben 1904. november 4-én reggel 7 órakor akasztotta fel egy pavillon-kaszárnya udvarán Kristai Traján 24 éves Oraviczáról való, 101. ezredbeli közlegényt, akit őrvezetője meggyilkolásáért ítélt halálra a katonai bíróság.[22] Temesvárra négy év után újólag 1916. december 13-án pénteken reggel érkezett

[17] Krisztai Traján debreceni gyilkos katona akasztásáért az ezredpénztártól eseti juttatásként 25 korona 20 fillért számított fel Bali Mihály, ezenfelül kérte további költségeinek megtérítését: segédei költsége, utazási és fogadói kiadások, összesen 306 k. 70 f. (http://www.huszadikszazad.hu/1904-oktober/bulvar/egy-katona-kivegzese). *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)* „Természetbeni juttatásnak” számított, hogy a hóhért illette meg az akasztott ember kötele, amelyet, mint a néphit szerint szerencsét hozó talizmánt [*Ethnographia,* (XIV) 1903. 160], ő értékesíthetett, ezzel egészítve ki havi apanázsát. „Alig néhány napja történt, hogy Bali Mihály Temesvárott megfenyegette a királyi ügyészt, mert az nagyon is bölcsen megakadályozta Balázs István (felakasztott rablógyilkos) kötelén való nyerészkedést.” *Esztergom,* (XVII) 1912. 05. 05.

[18] Családi Levéltár: Nyugellátás megállapítás – Budapesti Királyi Ügyészség. 1924. december 31.

[19] *Esztergom és Vidéke,* (XLVIII) 1926. 05. 20. Itt kell megjegyezni, hogy 1919-ben a forradalmi törvényszék halálos ítéleteit azért golyóval hajtották végre, mert Bali Mihály állami hóhér nem volt hajlandó felakasztani az elítélt személyeket. KN-1922-34 (1922-III-175).

[20] Idézi: Töttős G.: Bali Mihály, a kötelek mestere. (Hajdan híres mestereink). *Kézműves Cégtábla* (a Tolna Megyei Kézműves Kamara lapja), (III) 1997. 12. 13. 6. sz. Töttős Gábor többször írt Bali Mihályról Tolna megyei helytörténeti vonatkozásai apropóján: Töttős G.: A legeslegismertebb Bali. (Rejtett értékeink.) *Tolnai Népújság,* (V) 1994. 12. 31. 308. sz. 11; Békebeli Bali-bajok (Tolna megyei anekdotatár 143.) *Tolnai Népújság,* (XIII) 2002. 12. 14. 291. sz. 10; Bali és Ady. (Anekdotatár.) *Tolnai Népújság,* (XX) 2009. 10. 17. 244. sz. 11; Töttős G. (2009): Bali Mihály. In: *Emlékezetre méltó.* Tolna megyei évfordulók. Szekszárd. 60–61.

[21] http://www.huszadikszazad.hu/bulvar/papp-bela-kivegzese *Tolnavármegye,* 1902. 12. 14. *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

[22] Traján Kristai lelkét számos, nem bizonyítható gyilkosság terhelte már korábban is, szabadulása után pedig „orozva” agyonlőtte őrvezetőjét. „A bitófa mellett Kristai szó nélkül meghallgatta az ítéletet, s csak arra kérte Bali Mihály hóhért, hogy gyorsan végezzen vele. Dobpergés közben Bali Mihály két pribékkel öt percz és két másodpercz alatt végzett az elítélttel.” http://www.huszadikszazad.hu/1904-oktober/bulvar/egy-katona-kivegzese *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

Bali Mihály két segédével, és a hadosztálybíróság udvarán még a délelőtt folyamán felakasztotta a rablógyilkos orosz katonákat: Jelisztratov Ivánt, Kurovdakov Vazult és Zsurolov Vazult. *„Az egész eljárás huszonöt perczig tartott."*[23] Szintén pénteki napon, 1919 decemberében végezte ki segédeivel a kecskeméti törvényszék udvarán a 24 éves rablógyilkos Fekete Júliát, aki *„nyolc perc alatt kiszenvedett",* de *„mindvégig konok magaviseletet tanúsított, nem szólt egy szót sem, amikor a pribékek megragadták és Bali Mihály elé vitték".*[24]

Bali Mihály nemcsak abban különbözött Kozarek Ferenctől, hogy a korabeli sajtó véleménye szerint *„egy cseppet sem magábavonuló, mogorva hóhér, hanem élni, mulatni szerető hóhér, ki örömest beszél boszniai pecérkedéséről és szívesen, sőt bizonyos büszkeséggel mutogatja magát",*[25] hanem abban is, hogy ő továbbra is egy faluközösség *„tisztes"* tagja maradt. Bali Mihály a mindennapjait állami ítélet-végrehajtói feladatai ellátása mellett is a Tolna megyei Fadd községben élte, a katonaságtól leszerelése után is ide tért vissza. Megházasodott, gyermekei születtek, földet vásárolt, dohányt termesztett. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1892-ben tagja az 53 fős faddi képviselő-testület közgyűlésének, praktikus hozzászólásaival segíti annak munkáját. Nevét a bírói állásra jelölt négy személy között is ott olvashatjuk 1894. január 2-án. Valószínűsíthető, hogy ítélet-végrehajtói kinevezése áll annak hátterében, hogy az elkövetkező időszakban, 1895. január 17-től már nem találkozunk nevével a képviselő-testületi közgyűlés résztvevőinek névsorában.[26]

A közvélemény folyamatosan figyelemmel kísérte Bali Mihály mindennapjait. Nemcsak munkája miatt került a lapok címoldalára, a sajtó figyelmét felhívta magára sajátos *„fekete humorával"* is: igyekezett nemcsak igazodni szerepéhez, de formálni is a róla kialakuló képet. Számos újsághír részletesen leírja egy-egy kivégzés lefolyását, nyomon követi, esetleg kritikával illeti Bali minden mozdulatát: pl. *„Bali Mihály szakértő ügyességgel végzett valamennyiükkel"* vagy *„nagyon ügyetlenkedett Bali uram, az akasztásnál meglátszik, hogy öregedni kezdő ember már nem fiatalember".*[27] Személyéhez számos szólás, vicc, első világháborús humoros írás kötődik, anekdoták szereplője, közbeszéd tárgya lett, Ady Endre is foglalkozott vele.[28] Képes-

[23] Debrecenben 1916. október 2-án gyilkolták meg özv. Vida Mihálynét, leányát, Kiss Andrásnét fojtogatták, majd 480 koronát elraboltak tőlük. A csendőrök másnap mindhárom tettest elfogták és Temesvárra kísérték a katonai bírósághoz. http://www.huszadikszazad.hu/cikk/rablogyilkos-orosz-foglyok-kivegzese *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

[24] Fekete Júlia a háziak ötesztendős leánykáját, aki lopás közben megzavarta, megfojtotta. *Hétfői Napló,* Kecskemét. 1919. 12. 15.

[25] *Tolnavármegye,* 1894. 12. 30.

[26] TmL KT jegyzőkönyv Fadd 1892–1950. 1. k. 16, 82, 86.

[27] *Esztergom és Vidéke,* (XLII) 1919. 12. 19. *Esztergom,* (XVII) 1912. 04. 28.

[28] A *Pápai Közlöny*nek volt egy „beugratós" rovata (pl. *Az hirlik, hogy az ügyvéd olyan, mint a kovács – pöröl…*), amelyben többször is szerepel: „Az hírlik, hogy a csóthi plébánost a mult héten a hóhér meglátogatta" *Pápai Közlöny,* (V) 1896. 07. 19. 29. sz.; „Az hirlik, hogy a hóhér olyan mint, a becsületszó – kötelez" *Pápai Közlöny,* (IX.) 1899. 12. 03. 49. sz. Az elkeseredett embernek azt mondták, Bali Mihálynál szerezze be a nyakkendőjét, „mert az eltart az élete végéig, illetve az embert élete végéig eltartja" *Esztergom és Vidéke,* (XXVII) 1905. 04. 30.; Anekdoták továbbá Baliról: Tarr L. (1976): A délibábok országa. *Magyar Helikon,* Budapest; Tóth B. (1986): *A magyar anekdotakincs*. Gondolat Kiadó, Budapest. 1986.

lapokon, ugratást szolgáló kártyákon ábrázolták, Fadd is *„megbecsülte híres fiát”:* a helyi Hangyaszövetkezet adott ki róla képeslapot.[29]

Bali Mihály kettős énje mindvégig jelen volt életében: az állami ítélet-végrehajtó egyben szülőfalujának meghatározó parasztgazdája is volt, részt vett hétköznapjaiban és ünnepein. Adatközlőktől gyűjteni sajnos már csak töredékesen lehetett Bali Mihályról, de a korabeli híradások számos adattal szolgálnak. Például a *Tolnavármegye A hóhér otthon* című cikkében beszámol a család és az ismerősök körében töltött időről. Bali a mindennapjait egyszerű paraszti munkával töltötte, levélben értesítették, hogy mikor és hová kell mennie akasztani. Amint a levelet kézhez kapta, segédeivel útnak indultak. Más forrásokból ismert, hogy 1895 és 1900 között Bali Mihálynak nem volt különösebben sok dolga, 1895-ben például az egész nyarat az országszerte nevezetes faddi dohány termesztésével tölthette. *„Legkedvesebb munkája volt a dohánnyal való foglalkozás, és csak akkor hagyta abba a fűzést és dohány aggatást, ha emberakasztásra hívták, aztán ismét visszatért kertjéhez, földjeihez.”*[30]

A korabeli sajtó szerint Bali Mihály a faddi lakosság körében *„bizonyos tekintélynek örvend”:* igen szíves embernek ismerik, aki a hozzá fordulótól semmi kérést nem tud megtagadni. A *„disznótorok, keresztelők, lakodalmak alkalmával meg rendesen ő a legkedélyesebb a vigadók közt, és ezért nagyon szívesen látott vendég minden mulatságánál”* – írják róla, maliciózusan hozzátéve: *„szóval külsején nem hordozza rémes mestersége bélyegét”.*[31]

Több alkalommal is leírják, hogy Bali mennyire szereti a családját. Az egyik újság 1907-ben még egy családi fotót is közzétesz,[32] megjegyezve Baliról, hogy *„nem is olyan fertelmes ember ő, mint a mestersége”.* Miközben bemutatják az állami ítélet-végrehajtót, akinek családi körben a *„humora kacagtató és örökös”,* a háttérben ott van felesége, ott vannak felnőtt és aprócska gyermekei. Bali Mihály unokája, született Bali Mária az elbeszéléseket ismerve még

[29] Élelmes képeslapgyártók üdvözlőkártyákat készítettek Bali képével és a felirattal: „Boldog új esztendőt kíván Önnek Bali Mihály m.kir. állami ítélet-végrehajtó.” a faddi Hangyaszövetkezet is kiadott egy képeslapot 1903-ban Bali Mihályról (a felirat az egész alakos Balit ábrázoló fotó bal oldalán: „Üdvözlet Faddról”, a jobb oldalán: „Bali Mihály m.kir. ítélet-végrehajtó”), amelynek egy színezett és egy fekete-fehér példányát a család is őrzi, illetve amely a *Győri Tanulmányok* (2001) 23–24. kötetének címlapján is megjelent. Ismert még néhány „fekete humort” sem nélkülöző fotó. Ezek egyikén csak a szöveg tér el az előzőtől: Bali Mihály egész alakos fotója bal oldalán „Üdvözlet Faddról”, jobb oldalán: „Bali Mihály ítélet-végrehajtó mérje meg a nyakbőségedet”. A Miskolcon Grünwald Mihály által kiadott képeslap egyik oldalán pedig a miskolci zsidó kocsmáros család kiirtása miatt halálra ítélt és kivégzett Regula Ede, a másik oldalon Bali Mihály látható. Közöttük egy szépen megrajzolt akasztófa, fölötte a felirat: „Üdvözlet Miskolcról.” V. Kápolnás M.: *Üdvözlet Tolna vármegyéből! Különleges képeslapok, mint várostörténeti források a 20. század elejéről.* http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/muzeumok/mamutt_evkonyv_11/pages/013_udvozlet_tolna_varmegyebol.htm *(Letöltés ideje: 2013. január 22.),* Petercsák T. (1994): *A képes levelezőlap története.* Miskolc.

[30] A hóhér otthon. *Tolnavármegye,* 1895. 12. 29.

[31] Uo.

[32] Az említett családi fotó a különböző weblapokon elérhető: http://www.huszadikszazad.hu/1907-marcius/bulvar/a-hoher-es-csaladja *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

elmesélte, hogy a nagyapa mindenáron fiút szeretett volna, amivel négy lány után, 1899-ben ajándékozta meg a sors. Bali, noha neki is volt bőven, nagyon szerette a gyerekeket.[33]

Úgy tűnik, Bali Mihálynak sikerült megőriznie a közösséghez tartozást, nem élte át a hóhérok poklát: a társadalmon kívüliséget. *„Lépcsős”,* Faddon a jómódúakat jellemező házat épített a község főutcáján, a templom szomszédságában, ruházata, köznapi viselkedése sem különítette el a falubeliektől, nem tekintették foglalkozása miatt *„becstelen személynek”*.[34] Előrelátó gazdaember volt: életében jól sáfárkodott pénzzel és földdel, halála után tekintélyes vagyont hagyott gyermekeire.[35]

Természetesen azért ennyire nem volt ideális és konfliktusmentes a mindennapokban Bali Mihály helyzete. Erről viszonylag kevesebbet ír a sajtó és inkább csak érintőlegesen. Arról például, hogy Kolozsváron a pribékjeivel nem kaptak szállást a városon belül, amikor 1902. december 4-én Friedrich Ferenc akasztására megérkeztek. Szégyenszemre *„a fogház munkatelepének mellékhelyiségében kellett őket elszállásolni”,* ahogyan régi szokás szerint egykor a városi hóhért. Bali Mihály dühös lett, *„mert ilyen szégyen sehol se történt meg vele”* és felindultságában átkozódni kezdett (ami egyáltalán nem volt szokása): *„Kerüljön víz alá az egész város.”*[36]

A családban és a falu közösségében is nyomaira bukkanunk a mikrotársadalmon belül elfoglalt speciális, néha ellentmondásos helyzetének. Miután Bali Mihályt kinevezték m.kir. ítéletvégrehajtónak, a családból a Bali vezetéknevűek közül Tolna és Baranya megyéből többen is névváltoztatási kérelemmel fordultak a belügyminiszterhez.[37] Bali Mihály unokája, Bali Mária fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy nagyapja csak kezdetben akasztott, később ő nem vett részt tevékenyen az kivégzésben, csak jelt adott a pribékjeinek. Azt még ma is tudni vélik a községben, hogy amikor egy-egy akasztás után hazaérkezett, mindig elment gyónni és feloldozást kérni. A katolikus templom közelébe épített házát a falubeliek a közelmúltig, még romos állapotában is „*hóhér-ház*nak” nevezték. A család generációkon keresztül hordozta, hordozza a *„hóhér” Bali* ragadványnevet, a faluban élő Bali Mihály nevű unokát *„Kötél Misának”* hívták a háta mögött. Bali Mihály (1856–1926) és felesége, Hostyánszki Éva (1860–1947) öt gyermeke közül kettő maradt Faddon: Erzsébet családot alapított, Mihály a nagyszülői házba nem vitt új asszonyt, egyedül öregedett meg.[38] Bali Mihály dédunokája, Gáti Mariann hihetetlen bölcsességgel, felelősséggel és érzékenységgel vállalva az örökséget – benne a humor, az irónia,

[33] Töttős 1997: 13.

[34] Mezey B. 2010: 142–151; Schild, W. (1985): *Alte Gerichtsbarkeit-Vom Gottesurteil bis zum Beginn der modernen Rechtsspechung.* München; Vajna: i. m.

[35] Családi Levéltár: Vagyonátadási szerződés (1926).

[36] *Tolnavármegye,* 1902. 12. 14.

[37] *Tolnavármegye,* 1895. 04. 21.

[38] Erzsébet (1882–1945), Júlia (1884–1963), Anna (1885–1971), Ilona (1885–1937), Mihály (1889–1977). Erzsébet Faddon talált társra, Júlia a közeli Fajszon, Anna és Ilona Budapesten, Mihály nem nősült meg, Faddon maradt a szülői házban.

a járatlan utak iránti vonzódást is – a dédszülői házban hívta életre a faddi közösség egyik leglátványosabban artikulálódó színterét, a MÍTOSZ-MESEGALÉRIÁT.[39]

A jogtörténet és jogi kultúrtörténet strukturalista-funkcionalista megközelítésével, a néprajztudomány interakcionalista szemléletű alkalmazásával és a mikrotörténeti kutatások (különösképpen az *Alltagsgeschichte*) legújabb eredményeinek használatával kívántam felvázolni Bali Mihály állami ítélet-végrehajtó/*„faddi hóhér”* kettős portréját: feladatainak megfelelését az organizált társadalomban, valamint mindennapi helyét, szerepét az organikus közösségben – érzékeltetve a jogi kultúrtörténet kitüntetett vizsgálati területének is tekinthető „fent” és „lent” világának egy sajátos kontextusát.

[39] Szeretném megköszönni Gáti Mariannak a tanulmány megszületéséhez nyújtott segítségét, aki Bali Mihály dédunokájaként rendelkezésemre bocsátotta a megőrzött iratokat és a beszélgetések során hozzásegített cseppet sem könnyű vállalásom teljesítéséhez.

Pálvölgyi Balázs

Bonyodalmak a Magyar Menház eladása körül, avagy hogyan nem kerülhetett sor egy Amerikai Magyar Intézet létrehozására az 1920-as évek végén

Az 1880-as évektől egyre nagyobb méreteket öltő kivándorlás a századforduló után, az új évszázad első évtizedében érte el csúcspontját. Az, hogy ezzel a jelenséggel kormányzati szinten is foglalkozni kell, hamar világossá vált a szakemberek, a politikusok és a szélesebb közönség számára. Mivel rendkívül összetett jelenségről van szó, a kormányzati intézkedések kidolgozására, koherens kivándorlási politika kialakítására több lépésben került sor.

A kérdésben megszólalók többsége a kivándorlás veszélyeit hangsúlyozta, rámutatva, hogy az ország emberi erőforrásainak apadása előbb-utóbb biztonsági kérdéseket is fel fog vetni, illetve hogy káros következményei a gazdaságban is meg fognak jelenni. Alapvetően ez a megközelítés képezte a kormányzat lépéseinek alapját: a cél tehát a kivándorlás visszaszorítása, annak megakadályozása, hogy a honvédelmi kötelezettségeik teljesítése nélkül (vagy egyenesen annak elkerülése céljából) távozzanak az országból a kivándorlók tömegei. Nem volt egyszerű ugyanakkor a megfelelő intézkedéseket kidolgozni e célok elérése érdekében. A kivándorlás direkt, adminisztratív jellegű korlátozása, esetleg betiltása nem tűnt járható útnak, a jelenség mozgatórugóinak alapos feltárására viszont – úgy tűnt – sem elegendő idő, sem pedig a kellő elhatározás nem állt rendelkezésre. Valamilyen kormányzati lépés megtételére tehát mindenképpen szükség volt, ezért kézenfekvőnek látszott a kivándorlás folyamatában látványosan megjelenő ún. kivándorlási ügynökök tevékenységének szabályozása. A korábbi tapasztalatok alapján megfogalmazódott az a vélemény, hogy az ő tevékenységük miatt növekszik a kivándorlás, tehát ennek szabályozása, korlátozása a hozhatja meg a várt eredményt. Az 1881-es szabályozás ugyan engedélykötelessé tette az ügynöki tevékenységet, s tekintettel arra, hogy ilyen engedélyek kiadására nemigen került sor, *de facto* illegálissá váltak a kivándorlási „szolgáltatások", de a várt áttörés nem következett be, s a várakozásokkal ellentétben a kivándorlás volumene nem hogy csökkent volna, hanem éppen drámai módon nőtt.[1]

A számtalan visszaélés, a kivándorlók sorozatos megkárosítása, illetve a hatékonyabb ellenőrzés megvalósítása céljából a kormányzat igyekezett a kivándorlókat a fiumei kikötőből in-

[1] Gergényi I. J. (é. n.): *Az amerikai kivándorlás oka és hatása.* Salgó Mór, Bártfa. 43.

duló koncessziós Cunard Line járatokra terelni.[2] Az újabb, 1903-as kivándorlási törvényben sor került a kivándorlási alap létrehozására, melynek célja a visszavándorlók segítése, számukra a külföldi munkavállalásban való segítségnyújtás, illetve számukra átmeneti szállást nyújtó otthon kialakítása volt. Tekintettel a kivándoroltak nagy számára, a kormányzat számára elkerülhetetlenné vált, hogy valamilyen módon megpróbáljon jelen lenni Amerikában. Ugyanakkor a helyzet jobb megértése szempontjából mindenképpen megemlítendő, hogy a magyar szándékok keresztezték az amerikai célokat, melyek a bevándoroltak lehetőség szerint minél gyorsabb integrációját célozták, ezért tehát a kormánynak különös körültekintéssel kellett eljárnia az amerikai területen, a Magyarországból kivándoroltakat célzó tevékenységének kialakítása során. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a magyar kivándorlási politikában egyre hangsúlyosabban jelent meg a nemzetiségi kérdés is.

Miközben a kormányzat kivándorlásellenes retorikája változatlan maradt, szükségessé vált az időközben az Amerikában immár szervezetten is működő kivándorolt csoportokkal kapcsolatos célok és stratégiák megfogalmazása. A rendelkezésre álló adatok alapján a kormányzat számára is nyilvánvaló volt, hogy az országból kivándoroltak nagyobb része nem magyar nemzetiségű, s ezen belül, arányait tekintve a szlovák nemzetiségűek kivándorlása emelkedik ki. Mint azt egy bizalmas összefoglalóban Klebelsberg Kunó is papírra vetette, ez a körülmény összetettebb megoldások kidolgozását igényelte. Mert míg a „nemzeti állam" megteremtése szempontjából kulcsfontosságú volt, hogy a magyar nemzetiségűek lehetőség szerint ne hagyják el az országot, vagy ha mégis kivándorolnak, térjenek vissza, a nem magyar nemzetiségűek esetében éppen az ellenkezője lett volna kívánatos.[3] A századfordulóra jelentős kisebbségi szervezetek jöttek létre Amerikában, melyek intenzív kapcsolatot ápoltak a magyarországi nemzetiségi szervezetekkel, s a kormányzat információkkal rendelkezett arról is, hogy ezek az amerikai (jellemzően szlovák) nemzetiségi szervezetek tetemes összegekkel támogatták a magyarországi szervezeteket.[4] Az egyre erősödő nemzetiségi feszültségekre tekintettel a kormányzat titkos programot készített elő az Amerikába kivándorolt magyar, illetve nem magyar nemzetiségű polgárai Magyarországhoz való kötődésének fenntartása érdekében.

A világháború előestéjére a magyar kivándorlási politika kétségtelenül összetettebb megoldásokat kívánt használni a helyzet kezelése érdekében, ugyanakkor fő célját, azaz a kivándorlás drasztikus csökkentését – a kivándorlás fő okainak megszüntetése híján – nem sikerült elérnie. Ekkorra tehát elvileg sor került a szállítási szerződések tartalmának meghatározására, egy – egyébként sok vitát kiváltó – koncessziós szerződés megkötésére a Cunard Line társasággal, létrejött a határrendőrség, Amerikában felállították a konzulátusi hálózatot. A magyar állam különböző csatornákon keresztül a hivatalos magyar politikát támogató egyesületeket, lapokat pénzelt, illetve gondoskodott arról is, hogy magyar papok, lelkészek, tanítók kapcsolódjanak be

[2] Hegyi J. (1902): *A magyarországi kivándorlás állapota és rendezése.* Unió ny., Fiume. 29; Singer M. (1904): *A Cunard vonal és a kivándorlás Magyarországból.* k. n., New York. 10; Buday B. (1911): *A poolszerződés és a kivándorlás.* Athenaeum Ny., Budapest. 1.

[3] MOL K26-574-1903-XVI-79-3047

[4] Szilvek L. (1903): *Kivándorlás.* Buzárovits Gusztáv Ny., Esztergom. 13; Tilkovszky L. (1998): *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században.* Csokonai, Debrecen. 13.

a tengerentúli kivándorlóközösségek kulturális életébe. Végül 1909-ben – az 1903-as törvény céljainak megfelelően, azonban figyelemmel az amerikai szabályozásra nem közvetlen magyar tulajdonként – sor került egy „Magyar Menház" létrehozására New Yorkban.

Az első világháború kitörése alapjaiban változtatta meg a kivándorlás lehetőségeit Magyarországon. A tengeri útvonalak lezárulása, illetve a hadkötelesek kivándorlásának lehetetlenné válása miatt a kivándorlók száma már az Egyesült Államok hadba lépéséig is töredékére esett vissza. A magyar kormány ebben a helyzetben egy ideig még fenntartotta a támogatási csatornákat, azonban 1917, azaz a hadiállapot beállta után a helyzet gyökeresen megváltozott. A konzuli hatóságok befejezték tevékenységüket, és a magyar állam közvetlenül hivatalosan már nem nyújthatott támogatást a kivándoroltak szervezeteinek, köztük a New York-i „menház" hivatalos létrehozóinak sem.[5] A háború után a kormányzat, áttekintve a kivándorlás várható alakulását s egyrészt arra számítva, hogy egyrészt növekedni fog a hazatérők száma, másrészt arra, hogy nem lehet kizárni a kivándorlók számának ismételt növekedését, úgy döntött, hogy rendezni kell ezeknek az intézményeknek a sorsát is.[6]

1920. április 15-én azonban a New York-i magyar segélyegylet rendkívüli igazgatósági ülésén olyan határozat született, mely egy évekig elhúzódó ügy nyitányát jelentette. Az igazgatóság elnöke hivatkozva egy, a *Times* című lapban megjelent cikkre, mely arról tudósított, hogy a New York-i Magyar Menházat egy *Barber* nevű cég vette volna meg, amiről neki nincs tudomása, bemutatta a ház addigi sorsát, s egyben felvezette az eladás kérdését. Tehát a háború kitörése után, amikor már látható volt, hogy már nem érkeznek bevándorló tömegek Európából, érzékelve az amerikai közhangulat változását a központi hatalmak polgáraival szemben, az egylet kórházi célra felajánlotta az ingatlant az amerikai kormánynak, mely azt végül nem vette igénybe. Később a házat ápolónői lakások kialakítása céljára bérbe adták. A ház kezelésének kérdéseivel az igazgatóság egyik tagja foglalkozott, aki arról tájékoztatta a tagokat, hogy kiváló ajánlatot kapott az újságcikkben is szereplő Barber cégtől, mely kórházi célra kívánta volna megvásárolni a házat és megfontolásra javasolta a kérdést. Ugyan az igazgatótanács megosztott volt a ház eladásának és annak módja tekintetében, végül az a döntés született, hogy a cég ajánlatát elutasítva értékesítik az ingatlant, és az ügylet lebonyolításával az elnököt, az egylet pénztárosát és a ház vezetőjét bízták meg.[7] Az események innentől kezdve felgyorsultak. Néhány nappal később, április 26-án az elnök beszámolt tárgyalásainak eredményéről, és bemutatta a *Meyer&Co*. cég ajánlatát. Az igazgatóság a 110 ezer dolláros ajánlatra igent mondott, és felhatalmazta az elnököt, hogy az eladáshoz szükséges lépéseket tegye meg a Supreme Courtnál. Az egylet igazgatóságának május 5-i rendkívüli ülésén az elnök arról tájékoztatta a tagokat, hogy a szerződést aláírták, a vevő 10 000 dollárt fizetett ki, a fennmaradó összeget pedig majd akkor, ha a bíróság jóváhagyja az ügyletet. Ekkor már elhangzott az is, hogy az elnök felveszi a kapcsolatot a korábbi osztrák–magyar konzullal, Nuberrel, akinek a javára bizonyos összeg

[5] MOL K106-91-1917-1933-54-236.

[6] Puskás J. (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 328.

[7] MOL K106-91-1917-1933-54.

van bejegyezve az ingatlanra, és igyekszik meggyőzni arról, hogy a legjobb megoldás az, ha az összeg továbbra is a segélyegylet kezelésében marad.

A magyar kormány figyelme ettől kezdve a menház ügye felé fordult. Nuber arról tájékoztatta a Belügyminisztériumot, hogy Horn Frank J., a New York-i magyar segélyegylet elnöke 1920. június 26-án megjelent a Külügyminisztériumban, és ott ismertette a segélyegylet illetve a menház helyzetét. Kifejtette azt, hogy a menházat terhelő 31 500 dollár jelzálog után fizetendő kamat, illetve a megváltozott körülmények miatt a ház fenntartására nem futja, másrészt az ő, Nuber Sándor volt közös konzul javára második helyen bejegyzett 28 000 dollárnyi követelés, mint ellenséges tulajdon felett az *USA idegen alattvalók tulajdonának gondnoka* diszponál. Horn kifejtette Nubernek, hogy az egyesület elhatározta a ház eladását, és hogy a helyzetet úgy lehetne a legjobban kezelni, ha Nuber követelését engedményezné az egyesület javára. Jóllehet Nuber hajlott az elnök által felvázolt megoldás elfogadására, egyben a hozzájárulás megadására, de azért világos volt, hogy az ügy mégsem annyira egyszerű, mint ahogy azt az elnök elővezette.[8] Tudomást szerezve a segélyegylet eladási szándékáról, a kormányzat is elkezdte kialakítani álláspontját a menház-ügyben. Teleki Pálnak, mint külügyminiszternek készült, Winter New York-i konzulnak is megküldött összefoglalójában Ferdinandy Gyula belügyminiszter részletesen ismertette a menház létrehozásának körülményeit, és azokat az érveket, melyek alapján nem tudta elfogadni a segélyegylet eljárását. Az egyesület tehát a menház létrehozására annak idején összesen 78 000 dollárt költött úgy, hogy ehhez a magyar kormány segély és kölcsön címén mintegy 37 000 (ebből 32 000 dollár kölcsön) dollárral járult hozzá. Az egyesület a házat azonnal megterhelte 31 500 dollárral, ráadásul a magyar kormány a fenntartáshoz évi 10 000 dollárral járult hozzá. Ferdinandy álláspontja szerint tehát a menház sokkal inkább tekinthető a magyar állam tulajdonának, mintsem az egyesületének, annál is inkább, mivel pusztán az amerikai viszonyokra tekintettel került sor a ház ilyen konstrukcióban történő megvásárlására. A magyar kormány tehát mindig is úgy kezelte a menházat, mintha az a Belügyminisztérium, illetve az általa felügyelt Kivándorlási Alap kezelésében lenne. Ferdinandy álláspontja szerint továbbá alig hihető az egyesület érve, hogy nem tudja fenntartani, és hogy az idegen javak gondnoka igénybe vette volna, azaz a kényszereladás fenyegette volna a házat, hiszen azt elismerték, hogy előnyös feltételekkel bérbe is adták az ingatlant. Véleménye szerint tehát inkább a Nuber Sándor, volt konzul nevére bejegyzett követelés van veszélyben. A Horn elnök által felvázolt megoldás alapján, ugyanis ha az *Alien Property Custodian* hozzájárul a zárlat feloldásához, akkor az első helyen szereplő követelés levonása után az egyesület megkapja a vevő által még fizetendő összeget és hozzájut a Nuber által hagyományozott összeghez is, összesen mintegy 80 000 dollárhoz. Mivel Ferdinandy az egyletet nem tartotta megbízható partnernek, melyet véleménye szerint semmi nem akadályozna meg abban, hogy ezt az összeget segély formájában kifizesse, annak ellenére, hogy egy új menház kialakításának tervét ismertette. Összességében tehát a leginkább célravezető eljárásnak azt látta, hogy a befolyt összeg úgy kerüljön banki letétbe, hogy biztosítva legyen egy új menház kialakítása.[9] Ezek után az a megoldás, hogy a Nuber

[8] MOL K106-91-1917-1933-54-18300.
[9] MOL K106-91-1917-1933-54-21575.

Sándor nevére bejegyzett követelésről minden további nélkül az egylet javára lemondjanak, már nem merült föl, és 1920 nyarán Winter konzul már arra kapott utasítást, hogy csak olyan konstrukciót fogadhat el, mely kellő garanciát nyújt arra, hogy a kérdéses összeg feletti rendelkezés ne kerüljön ki a magyar kormány érdekköréből.[10] a Nuber nevére bejegyzett zálogjog tehát az ingatlan értékesítése után is bejegyezve maradt, az egyesület az eladás után az első helyen szereplő tartozás levonása után 50 000 dollárhoz jutott. A Nuber Sándor nevén bejegyzett követelés felett azonban – tekintettel arra, hogy továbbra is ellenséges tulajdonnak minősült – Nuber és a magyar állam nem rendelkezhetett olyan egyszerűen. Tekintettel arra, hogy a magyar kormány ekkor a visszavándorlás erősödésével számolt, nem tett le arról, hogy valamilyen módon pótolja a menházat.[11] Erre a célra viszont fel kívánta használni azt a 28 000 dollárt, ami Nuber javára volt bejegyezve. Ahhoz, hogy ebben a helyzetben a kérdéses összeghez hozzájusson, szükséges volt, a zár feloldása. Időközben ennek érdekében – mint ahogy Winter konzul tájékoztatta a kormányzatot – Cukor Mór New York-i ügyvéd, Nuber Sándortól kapott felhatalmazás alapján kérelemmel fordult az Alien Property Custodianhoz, csakhogy hibásan hivatkozott arra, hogy a kérdéses összeg diplomáciai, illetve konzuli vagyon, így azt a gondnok el is utasította.[12] Ezzel a lépéssel viszont szükségessé vált annak bizonyítása is, hogy a kérdéses összeg egyrészt nem Nuber saját, hanem a magyar kormány tulajdona, azaz be kellett szerezni az osztrák Külügyminisztérium igazolását is.[13] Az ügyet azonban ezzel nem sikerült még lezárni. 1924-ben, amikor a kérelemhez már becsatolásra került mind Nuber nyilatkozata arról, hogy nem saját pénzéről van szó, mind pedig az osztrák igazolás arról, hogy a kérdéses követelés nem minősül osztrák–magyar tulajdonnak, az amerikai hatóságok azon dokumentumok becsatolására is felhívták a kérelmezőt, melyek igazolták a pénz konzuli hatóságok számára történő utalásának magyar kormányzati eredetét.[14]

A kormányzat továbbra is úgy látta, hogy a menház eladásából befolyt mintegy 50 000 dollár sorsa bizonytalan,[15] illetve nem változott álláspontja arról sem, hogy mivel a menház megvétele során az egyesület lényegében alig járult hozzá az ingatlanszerzéshez, továbbá, mivel annak fenntartásához a kormányzat éveken keresztül hozzájárult, lényegében állami tulajdonnak kell tekinteni. Ugyanakkor – éppen az ingatlan megvásárlásának körülményei, a magyar kormány rejtett szerepe, illetve a háborús jogszabályok jelentette további nehézségek miatt – a magyar állam igényeit nemigen lehetett úgy bizonyítani, hogy azzal ne került volna veszélybe nemcsak a Nuber nevére bejegyzett követelés, hanem az egész befolyt bevétel is.[16]

A követelés zár alóli feloldására végül 1925 áprilisában került sor,[17] amivel viszont a menházügy újabb szakasza kezdődött meg. A Kivándorlási Alapot kezelő Belügyminisztérium ugyanis

[10] MOL K106-91-1917-1933-54-26686.
[11] MOL K106-91-1917-1933-54-43.544.
[12] MOL K106-91-1917-1933-54-25.
[13] MOL K106-91-1917-1933-54-13566.
[14] MOL K106-91-1917-1933-54-571.
[15] MOL K106-91-1917-1933-54-1698.
[16] MOL K106-91-1917-1933-54-819.
[17] MOL K106-91-1917-1933-54-2240.

kifejezte érdeklődését a Nuber nevére bejegyzett, és felszabadított követelés, sőt, lényegében a segélyegylet tőkéje iránt is.[18] Ezzel kapcsolatban azonban a fenti akadályokon felmerült az is, ahogy arról a New York-i főkonzul tájékoztatta a követséget, hogy az igazgatóság *„az egyesület pénzének haza utalása iránt nem rendelkezhetik, mert az egylet New York állami »charter«-rel bír és mint ilyen az itteni hatóságnak felelős azért, hogy vagyonát csakis az annak idején bejelentett és hatóságilag jóváhagyott alapszabályok értelmében kezelje és az azokban foglalt célokra fordítsa”*.[19]

Mivel az tehát világossá vált, hogy a menházeladásból származó összeggel a kormány nem lesz képes teljesen szabadon rendelkezni, más megoldást kellett találni az általános kormányzati céloknak is megfelelő felhasználásra. Elsőként kórházi ágyak megvásárlása merült fel. A Cranleigh Kórház vezetése 20 ágyat bocsátott volna a segélyegylet részére 40 000 dollárnyi kórházi részvény ellenében úgy, hogy abból 12 igénybe vétele a továbbiakban ingyenes lenne, 8 használata után pedig kedvezményes díj felszámolására került volna sor.[20] A New York-i konzul elképzelésével szemben a nagykövet más véleményen volt. Álláspontja szerint egy New Yorkban kialakítandó magyar kórháznak csak igen szerény hatása lenne az amerikai magyarság körében, nem szolgálná kellőképpen a kormány céljait, nem állítaná meg a magyarok asszszimilálódását. Úgy látja, hogy ezért a lehető legjobb megoldás az lenne, ha a felszabaduló összeget egy magyar kulturális központ létrehozására, egy, a berlini magyar intézet mintájára kialakítandó amerikai magyar intézet megalapítására lehetne fordítani.[21] A menházpénz felhasználásával kapcsolatban ekkor a belügyminiszter ismét megszólalt, kifejtve, a pénzt nem lehet segélyezésre fordítani, tekintettel arra, hogy az egyletnek elegendő forrás áll rendelkezésre, továbbá, hogy nem tartja lehetségesnek azt sem, hogy a befolyt összeget „kulturpropagandisztikus” célra használják fel, hanem továbbra azon az álláspontonvan, hogy a pénzt a kivándorlási alapba kell visszautalni. Ez viszont a követelés felszabadításának körülményei miatt nem volt lehetséges. Ekkor köztes megoldásként felmerült az, átmenetileg biztos befektetést jelentő kötvényekbe kellene fektetni a pénzt, és ennek nyereségéből a Mexikóban és Kubában segítségre szoruló magyar állampolgárokat kellene támogatni.[22]

A rendelkezésre álló dokumentumok alapján azonban egyik ambiciózus terv sem valósult meg. Mintegy nyolc évvel az egylet rendkívüli igazgatósági ülése, azaz a menház eladásáról szóló döntés megszületése után egy 1928. január 28-án kelt iratban, Walko Lajos külügyminiszter arról kapott tájékoztatást, hogy a New York-i Magyar Segélyegylet a magyar főkonzulátus pénztárába befizetett 28 000 dollárt, melyből a költségek levonása után különböző magyar városok kötvényeinek megvásárlására került sor. A belügy nem járult hozzá a tervezett segélyezéshez, mivel álláspontja szerint *„a Mexicóba és Cubába kivándorolt magyarok alig érdemlik meg a támogatást, mert úgyszólván egytől-egyig a legnyomatékosabb óvás dacára vándoroltak oda és pedig azzal a szándékkal, hogy a quota törvény tekintetében az Egyesült Államokban és annak*

[18] MOL K106-91-1917-1933-54-1398.
[19] MOL K106-91-1917-1933-54-1445.
[20] MOL K106-91-1917-1933-54-236.
[21] MOL K106-91-1917-1933-54-527.
[22] MOL K106-91-1917-1933-54-2117.

megfelelően itthon rendszeresített szigoru szabályokat kijátszák”. Erre tekintettel tehát felhívta a külügyminisztert arra, hogy értesítse a washingtoni követséget arról, hogy az *Alien Property Custodian* intézményének megszűnése után az összeget a magyar állampénztárba fizessék be, ahol annak a kivándorlási alapba kell kerülnie.[23]

[23] MOL K106-91-1917-1933-54-182.

Pap András László

Pallosjog újratöltve?

Börtönügyi kihívások a XXI. században

A közhatalmi feladatok és hatáskörök kiszervezése – *„outsourcing”*-ja[1] – egyike a XXI. század legjelentősebb alkotmányjogi kihívásainak. E kijelentés alátámasztásához szükséges a jogpolitikai kontextus felvázolása. Kevesen vitatják, hogy a New York-i ikertornyok elleni – immár több mint egy évtizede végrehajtott – támadásokat követően a jogpolitikában, a közpolitikai és a közéleti diskurzusban, valamint a rendészeti jogban is egy új korszak kezdődött. A 2011. szeptember 11-ét követően kialakult „új világrend” sajátosságát az adja, hogy a nyugati társadalmakban a választópolgárok és a jogalkotók között egyaránt széles körben elfogadottá vált az a nézet, hogy a hagyományos bűnüldözési, nemzetbiztonsági és hírszerzési technológia, vagy éppen az államok közti hadviselésre épülő konvenciós hadijog nem alkalmas az öngyilkos merénylők és a terrorszervezetek sajátos hadviselésének kezelésére. A tragikus eseményektől (vagy a félelemtől) sokkolt nyugati társadalmak hangulatváltozásait a politikai elit, a jogalkotó sikeresen használja fel arra, hogy olyan mértékben terjessze ki közhatalmi jogosítványait, amilyenről korábban csak álmodni mert. A „terrorizmus elleni háború” égisze alatt például elfogadtathatóak olyan, a bankszférát vagy a légiutas-szállítókat érintő (ám a költségviselés és a jogkorlátozás végpontján az ügyfeleket terhelő) előírások és korlátozások, amelyek a kábítószer vagy a szervezett bűnözés elleni fellépés során is a hatóságok „régi vágyai” közé tartozhattak, de alkotmányos aggályok miatt még csak fel sem merték vetni. További tendencia, hogy az eredetileg kivételesnek tekintett szemlélet és eljárásrend a „terrorizmus elleni harc” elindítása után általában a „bűnözés elleni harc” valamennyi területére alkalmazható válik. Mindemellett, a bűnüldözés helyett egyre inkább a bűnmegelőzés válik hangsúlyos területté, mégpedig oly módon, hogy egyre bővül azoknak az ellenőrzésre irányuló, az adatelemzés-adatbányászat lehetőségeire alapuló kényszerintézkedéseknek a köre, amelyeket a hatékonysági szempontok sajátosan lazán értelmezése jellemez.

[1] Bevett definíció szerint a kiszervezés egy olyan üzleti módszer, amelynek alkalmazásával magas szintű szakértelmet igénylő feladatokat képes egy szervezet ellátni anélkül, hogy ehhez jelentős belső erőforrásokat kellene kiépítenie és működtetnie – és ezáltal elérhetővé válnak olyan módszerek és eszközök, amelyeknek saját fenntartása nem lenne hatékony.

Közhatalom magánkézben

A terrorizmus elleni harc során életbe léptetett különböző biztonsági intézkedések emellett két folyamat összekapcsolódását hozták: a privát szektor korlátozásának hagyományos kérdése mellett ugyanis felmerül az, hogy a rendészeti feladatok privatizálásának, kiszervezésének régóta tartó folyamatában egy új szakasz jelenik meg, és a folyamat kétirányúvá válik. A privát szektor egyfelől áldozata a terrorizmus elleni harc égisze alatt folyamatosan bővülő nemzetbiztonsági ellenőrzési mechanizmusoknak, amelyek például a légitársaságokat, bankokat, internetszolgáltatókat, telefontársaságokat terhelő, a rendészeti szervekkel történő együttműködési kötelezettségeket írnak elő. Ugyanakkor egyes, elsősorban az információs-technológiai szektorban, illetve a rendészet területén működő cégek számára mindez kedvező üzleti lehetőségeket is hordoz, így bizonyos vállalatok, illetve iparágak a folyamat kedvezményezettjeivé, sőt, katalizátoraivá is válnak. A jogalkotók és a politikai döntéshozók – a hatékonyság és az *outsourcing* eredeti logikáját megtörve – nem(csak) akkor fordulnak a privát szektorhoz, ha az olcsóbban vagy jobban tud egy-egy állami feladatot ellátni, és nem(csak) akkor írnak elő együttműködési kötelezettségeket, ha ezt valamilyen konkrétan meghatározott bűnmegelőzési vagy nemzetbiztonsági cél indokolja, hanem e követelményeket éppen hogy a privát szektor egyes szereplőinek tevékenységéhez, azok szolgáltatásaihoz igazítják. [2]

Alkotmányossági szempontból fontos különbség van a privát szektor részvételével ellátott különböző rendészeti, nemzetbiztonsági feladatok között abban a tekintetben, hogy a kiszervezésre diszpozitív vagy kógens formában kerül-e sor; azaz hogy a privát szektor e tevékenységet piaci alapon, profitért, önkéntesen végzi, avagy köteles-e partnerként közreműködni a nemzetbiztonsági, bűnmegelőzési intézményrendszer működtetésében. Utóbbi esetkörbe tartoznak a bankszektort, a légitársaságokat vagy a szolgáltatóipar egyéb szereplőit érintő adatszolgáltatási és adatfelvételi, adatelemzési kötelezettségek – ezek ismertetésétől, tartalmi és terjedelmi korlátokra tekintettel, ezúttal kénytelen vagyok eltekinteni.

A „diszpozitív" rendészeti *outsourcing* legfontosabb jellemzője az, hogy a privát szektor közhatalmi kényszer nélkül, önkéntesen, piaci alapon lát el olyan feladatokat, amelyek hagyományosan az állami közhatalom-gyakorlás körébe tartoznak. Az állami szerepvállalás kérdése a politikai filozófiától kezdve az alkotmányjogon keresztül a közgazdaságtanig számos tudományágban központi helyet foglal el. A vizsgálatok jelentős része ugyan arra keresi a választ, hogy hol húzódik az állami beavatkozás határa, azaz meddig terjedhet az állami szabályozás vagy a szabadságjogok korlátozása, de nem kevésbé fontos kérdés az állam által kötelezően ellátandó feladatok meghatározása sem. Ha sikerül is megállapítani a *sui generis* állami feladatok körét

[2] Például, az Európai Unió utas-nyilvántartási adataira kialakított szabályozás kapcsán (amely magában hordozza a különböző, részben szenzitív adatok összekapcsolásának lehetőségét, és ezáltal komoly alapjogi problémákat vet fel) az Európai Alapjogi Ügynökség és az Európai Parlament egyaránt felhívta a figyelmet arra, hogy nyilvánvalóan pusztán azon az alapon születnek szabályozási koncepciók, hogy rendelkezésre állnak kereskedelmi célzattal gyűjtött adatbázisok, azaz a privát szektor rendelkezik bizonyos forrásokkal, amelyeket akár fel is lehetne használni [European Parliament Resolution of 20 November 2008 on the proposal for a Council framework decision on the use of Passanger Name Record (PNR) for law enforcement purposes, P6_TA(2008)0561, Para 6].

(ne feledjük, hogy Washingtonban már a választási regisztrációra is lehetőség van a Facebookon keresztül[3]), újabb kérdések merülnek fel azzal kapcsolatban, hogy a feladatellátás szabályainak meghatározásával és a szolgáltatások ellenőrzése mellett átruházható-e ezen feladatok ellátása a közszférán kívüli szereplőkre anélkül, hogy az az állam alkotmányos, illetve a releváns politikai filozófiai elméletek által meghatározott kötelezettségeinek megszegését eredményezné. És ha igen – azaz, ha átruházható –, akkor a kiszervezett feladatokat ellátó szervezetek részesülhetnek-e közpénzekből a szolgáltatás ellátásáért? Illetve, ha a privát szektor olcsóbban és hatékonyabban tudja ellátni az állami feladatot, nem egyenesen a közpénzek optimális felhasználásból fakadó kötelessége-e az államnak az *outsourcing*? Mi a helyzet akkor, ha a privát szektorhoz kiszervezett állami közfeladat ellátása során olyan externáliák is felmerülnek, amelyek adott esetben, ha a szolgáltató tisztán állami szerv lenne, sértenék az állam világnézeti vagy politikai semlegességének elvét? Olyan általános kérdésekig is eljuthatunk, hogy egyáltalán meddig tart az államiság, sőt, az állami szuverenitás; vajon kellően alapos feladatmeghatározás és felügyelet mellett akár a közhatalom legbelső lényegéhez kapcsolódó jogosítványok és tevékenységek – például a polgárokkal szemben alkalmazható legitim fizikai kényszer monopóliuma vagy a katonai erő alkalmazása – is kiadható magánszemélyeknek, cégeknek, szervezeteknek? Hol húzható meg a határ, és mennyiben más az állam közjogi szerepéből fakadó szolgáltatási, feladatellátási monopólium vagy kötelezettség szempontjából az, ha a rendőrség informatikai rendszerének kialakításában és működtetésében vagy a hadsereg élelmiszerkészleteinek biztosításban vesz részt egy magáncég, mint amikor kényszerintézkedési jogosítványok birtokában egy atomerőmű vagy egy bevásárlóközpont védelmét látja el, netán katonai műveleti területen speciális felderítési akciót hajt végre?

Tény: a nyugati állam például az oktatás, az egészségügy vagy a szociális ellátás terén erőteljesen (de ha a közbeszerzés által érintett teljes körre gondolunk, még ennél is nagyobb mértékben) épít a privát szektor üzleti alapú részvételére az állami feladatok ellátásában.[4] A jelenség korántsem új keletű: gondoljunk a feudális állam úriszékére, pallosjogára, az *insurrectió*ra vagy akár az adóbeszedés delegálására. A közhatalom-gyakorlás állami monopóliuma azonban, legalábbis a rendvédelem terén és legalábbis az elmúlt (legalább) száz évben a modern állam esszenciális sajátossága és vívmánya. Igaz, a legtöbb „állami" feladat eleve csak a modern államszervezetben vált államivá. Korábban a rendvédelem a privát szektor és az állam közösen ellátott feladata volt, és történetileg az egyéni felelősség és a közösségi önvédelem is fontos szerepet játszott a rendvédelmi (bűnüldözői és vádképviseleti) feladatok ellátásában. A céhek korát követően Angliában például a XVIII. században e célra évtizedekre szóló közös biztosítási szervezeteket hoztak létre.[5] A kérdés csak az, hogy mennyiségi vagy minőségi változás tanúi

[3] Fox, J.: *You Can Register to Vote on Facebook in Washington. Is registering to vote on Facebook a gimmick or game-changer?* July 20. 2012. http://www.ign.com/articles/2012/07/20/you-can-register-to-vote-on-facebook-in-washington *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

[4] Amerikában az adóhatóság, az Internal Revenue Service kiszervezi az adóhátralékok beszedését és adósságbehajtó magáncégeket bíz meg a feladattal, úgy, hogy azok részesedést kapnak a befolyt összegből.

[5] Lásd pl. Zedner, L. (2006): Policing before and after the police. *British Journal of Criminology,* January. 88–89.

vagyunk-e? Az, hogy a legitim fizikai kényszer monopóliuma *sui generis* állami, illetve csakis az állam által gyakorolható feladat, sem az elmélet, sem pedig a gyakorlat szintjén nem zárja – és soha nem is zárta ki – az egyes konkrét feladatok delegálását; már amennyiben egy kellően kimunkált politikai és jogi garanciarendszer biztosítani tudja az állam által diktált elvárások megvalósulását. A „feladatellátás" meghatározása sem egyszerű: az nyilván nem jelent közjogi problémát, ha a büntetés-végrehajtási intézet egy nem állami tulajdonban álló vállalattól rendeli meg a fogvatartottak ellátását biztosító élelmiszert vagy a biztonsági kamerákat és kapukat működtető informatikai rendszert. A büntetés-végrehajtás területéről hozott (terjedelmi korlátok miatt kizárólag amerikai) példák mindemellett azt támasztják alá, hogy az üzleti alapon, tehát az *outsourcing* eredeti logikája alapján működtetett rendészeti kiszervezés annak ellenére vethet fel alkotmányossági kérdéseket, hogy itt nem beszélhetünk a privát szektort kötelező erővel sújtó közhatalmi rendelkezésekről.

Kiszervezett büntetés-végrehajtás – kérdőjelekkel

Amerikában a büntetés-végrehajtás elválaszthatatlan a magánszektortól. Gondoljunk elsőként az óvadék intézményére: külön iparág szakosodott a feltételes szabadság vagy a próbaidő magatartási szabályait megsértők hatóságok elé állítására, illetve az óvadék letételére jelzáloghitel vagy egyéb pénzügyi konstrukció formájában. Európai szemmel az viszont már az intézményfejlődés egészen szélsőséges esetének tekinthető, amikor magánintézmények változtatnak szabadságvesztésre be nem fizetett bírságokat, köztartozásokat, illetve ahhoz hasonlóan beszedendő tartozásokat (pl. gyermektartást). Mindezt úgy, hogy – lévén szó szabálysértésről – nem jár kirendelt védő. Így emberek kerülhetnek „magánrács" mögé néhány száz dollárnyi tartozás miatt hónapokra; úgy, hogy közben a fogva tartásuk költségeivel növekszik is a tartozásuk[6] 38 amerikai államban bevett gyakorlat, hogy adósságbehajtó cégek az ügyészség fejlécével küldenek (szabadságvesztést kilátásba helyező) felszólítást, és a beszedett összegből arányos jutalékot adnak az ügyészségnek.[7]

Ha vizsgálatunkat kifejezetten a fogva tartás intézményére szűkítjük is, megállapítható, hogy a magánbörtön-üzemeltetés a XXI. század első évtizedében jó üzlet. Ez elsősorban az olcsó börtönmunkával magyarázható, amely leginkább a hadiipar beszállítója, de egyes magánbörtönöket szerződéses kapcsolat fűzi pl. Az IBM, a Boeing, a Motorola, a Microsoft, az AT&T, a Dell vagy a Compaq céghez is. Amíg az állami börtönökben többnyire minimálbért fizetnek, addig a magánbörtönökben ennél általában jóval kevesebbet.[8] Például, amíg a szövetségi szinten elő-

[6] Lásd Bronner, E.: Poor land in jail as companies add huge fees for probation, *The New York Times,* July 2. 2012, továbbá Bronner, E.: Judge in Alabama Halts Private Probation. *The New York Times,* July 13. 2012.

[7] Csak viszonyításként: 2011-ben Amerikában 127 milliárd dollárnyi fedezetlen (hamis vagy hibás kitöltött) csekk fordult elő. (A szám 2006-ban 182 milliárd volt.) Lásd Silver-Greenberg, J.: In prosecutors, debt collectors find a partner. *The New York Times,* September 15. 2012.

[8] Coloradóban például csak 2 dolláros órabért fizetnek. Lásd még Dolovich, Sh.: State punishment and private prisons. *Duke Law Review,* December 2005.

írt minimálbér – aminél az állami, illetve önkormányzati szinten meghatározott esetenként magasabb lehet – 2011-ben 7,25 dollár volt,[9] addig az Unicor vállalat például csupán 23 cent és 1,15 dollár közötti összeget fizetett az általa működtetett börtönben dolgozó elítélteknek, és bár a szerződése értelmében a piacon nem értékesítheti a termelt árut, ugyanakkor jogszabályi előírás alapján egyes állami szerveknek tőle kell vásárolni – még akkor is, ha nem a legolcsóbb ajánlatot adja.[10] Független források szerint[11] egyes, az amerikai hadseregben használt felszerelések (pl. ecsetek, irodabútorok – de rohamsisakok, tölténytáskák is) jelentős része börtönökben készül, ahol gyártanak repülőgép-alkatrészeket, gyógyászati segédeszközöket, valamint vakvezető kutyákat is kiképeznek; sőt, nem ritkán valamelyik büntetés-végrehajtási intézet munkaszobájából jelentkeznek egyes légitársaságok diszpécserei is.

Az első magánbörtönt 1983-ban a Corrections Corporation of America (CCA) adta át Tennessee-ben. 1994-es kampányában Gary Johnson kormányzó nem kevesebbet hirdetett, mint azt, hogy a teljes New Mexicó-i börtönrendszert privatizálja. 2003-ra ez 44,2 százalékban meg is valósult. 2010-ben az 1,6 millió fogvatartottból 128 195, a börtönnépesség 8%-a magánbörtönben ült. Az arány 1999-hez képest 80%-kal nőtt. Szövetségi szinten 11 év alatt 3 828-ról 33 830-ra nőtt a magánbörtönökben fogva tartottak száma; ez 78,4%-os növekedés (az állami szintű büntetés-végrehajtásban 67 380-ról 94 365-re, 40%-kal nőtt ezen idő alatt). 2010-ben öt amerikai államban az elítéltek több mint negyede, további tízben pedig több mint 10 százaléka ült magánbörtönben.[12] Mindez azonban komoly kockázatot hordoz: a különböző gazdasági érdekek által vezérelt privát börtönlobbi erőteljesen befolyásolja a büntetőpolitikát, de még magát a büntetés-végrehajtás menetét is. A legszembetűnőbb, alkotmányos konzekvenciákkal járó érdek-összefonódás a kedvezményes szabadulás kapcsán jelentkezik, amelynek feltétele minden esetben az elítélt jó magaviselete. Mindez nem is jelent problémát, ha az erre vonatkozó döntés meghozatala egy állami alkalmazásban álló, független büntetés-végrehajtási bíró hatáskörébe tartozik, illetve, ha az intézetfenntartó a fogva tartásban anyagilag nem érdekelt. A helyzet azonban egész más lesz a büntetés-végrehajtási intézetek optimális, azaz teltházas működtetésében érdekelt privát cégek esetében – ugyanis számos amerikai államban e döntések a büntetés-végrehajtási intézetek hatáskörében maradnak, noha a fogvatartottak után kapott fejkvótából működtetett magánbörtönök értelemszerűen nem mondhatóak függetlennek.[13] Ennek kontextusában említendő, hogy egyes becslések szerint a privátbörtönökben nyolcszor gyakoribb a rossz magaviselet miatti kedvezménymegvonás.[14]

[9] Forrás: U.S. Bureau of Labor Statistics.

[10] Cardwell, D. (2012): Private Businesses Fight Federal Prisons for Contracts. *The New York Times,* March 14.

[11] Pelaez, V. (2008): The prison industry in the United States: big business or a new form of slavery? *Global Research,* March 10.

[12] Mason, C. (2012): *Too good to be true. Private Prisons in America. The Sentencing Project.* Washington D.C.

[13] Bár egyre inkább terjed, általánosnak mégsem mondható a magánfenntartású büntetés-végrehajtási intézetben fogva tartottak kedvezményes szabadulásával kapcsolatos döntések kizárólagos állami (bírósági) hatáskörbe utalása.

[14] Floyd, Ch. (2009): Lost Liberty Blues, Prisons, Profits and the Banality of Evil. *Counterpunch,* March 12.

Strukturálisabb jellegű problémát jelent a börtönlobbi nyilvánvaló és soha nem tagadott érdekeltsége a szigorú kriminálpolitikában. A kábítószer-birtoklás kérdésében zérótoleranciát képviselő büntetőpolitika, valamint a többszörös (legalább háromszoros) visszaesők számára az ún. „három csapás"-törvények *(„three strikes laws")* által lényegében kötelezővé tett életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetések eredményeképpen a fogvatartottak túlnyomó többsége nem erőszakos bűncselekményért tölti büntetését. Az Egyesült Államokban 2002-ben a börtönnépesség elérte a 2,16 milliót, ami 100 000 lakosra vetítve 702[15] elítéltet jelentett,[16] illetve azt, hogy Föld lakosságának csak mintegy 5%-át kitevő lakosság mellett a világ hivatalos[17] börtönnépességének 25%-a az USA büntetés-végrehajtási intézeteiben töltötte büntetését. Amíg 1975-ben még „csak" 226 000-en voltak börtönben Amerikában, 1985-ben már 400 000-en, 1990-ben 1,1 millióan; 1995-ben 1,6 millióan,[18] 2009-ben pedig ez a szám 2,29 millió lett.[19] Négy évtized alatt hétszeresére nőtt az amerikai börtönnépességi ráta: ezer lakosként 1-ről 7,5-re. A XXI. század második évtizedének kezdetekor az USA lakosságának 1%-a börtönbüntetését tölti (évi 49 milliárd dolláros költség mellett) és további 5,1 millió próbaidős.

A szigorú büntetőpolitika azonban az igazságszolgáltatási rendszert nyilvánvalóan súlyosan érintő költségeken túlmenően további terheket is ró a társadalomra: érinti például a fogvatartottak családját (így a gyermekek szociális helyzetét), növeli a gazdaságilag inaktív lakosságot stb. Becslések szerint például Amerikában a kábítószer elleni harc 1980-ban évi 10 milliárd dollárba került, és 31 000 fős börtönlakosságot jelentett; 2005-ben a küzdelem már 35 milliárd dollárnyi költséggel és 400 000 személy fogva tartásával járt. Évente 7–800 000 embert tartóztatnak le marihuána birtoklásért (nem kereskedelemért), noha becslések szerint legalább 100 millió amerikai fogyasztott már marihuánát.[20]

E jogpolitikai törekvések kapcsán elengedhetetlen szót ejteni annak etnikai dimenziójáról. A szabadságvesztésüket töltők körében a fekete amerikaiak sokszoros felülreprezentáltsága nagyban összefügg a kábítószer elleni harccal. A kábítószerrel való visszaélés vádjával a feketéket négyszer nagyobb valószínűséggel ítélik el, mint a hasonló tényállás alapján megvádolt fehéreket (a letartóztatásoknak mintegy harmada, a végrehajtandó szabadságvesztés-büntetéseknek

[15] Az arányszám pl. Németországban 98, Olaszországban 92, Franciaországban 80, Dániában 61, Izlandon pedig 29, de a világ országainak 58%-ában 150 alatt van. Lásd Walmsley, R. (2003): *World Prison Population List.* Fifth edition. U. K. Home office.

[16] Lásd pl. Rosson, T.: Harsh Justice: Criminal Punishment and the Widening Divide between America and Europe, by James Q. Whitman. *American Journal of Criminal Law,* Spring 2004.

[17] Megjegyzendő, hogy például Kína és Észak-Korea hivatalos adataival kapcsolatban fenntartásaink lehetnek.

[18] Dolovich, Sh. (2005): State punishment and private prisons. *Duke Law Review,* December 455.

[19] Lásd Walmsley, R. (2011): *World Prison Population List.* Ninth edition. International Centre for Prison Studies.

[20] Lásd Samhsa: *Results from the 2008 National Survey on Drug Use and Health: National Findings, Substance Abuse and Mental Health Services Administration.* Office of Applied Studies, Division of Population Surveys, September 2009.

pedig több mint fele feketéket érint).[21] Ötször valószínűbb egy fekete, mint egy fehér férfi esetében, hogy rács mögé kerüljön; a nőknél a különbség hatszoros (ne feledjük, hogy ezen jelenségek kihatnak a következő generációk életére is, ugyanis a fogva tartott nők kétharmadának kisgyermeke van).[22]

Az adatok megdöbbentőek: egy 2012-es kimutatás szerint az 1975 és 1979 között született (tehát 33–37 éves) fekete férfiak esetében nagyobb volt azoknak az aránya, akik valamennyi időt börtönben töltöttek életük során, mint azoké, akik a kimutatás idején még életben voltak. 2009-ben a középiskolát be nem fejező fekete férfiak 68%-a volt már fogva tartva, és 37%-uk a kimutatás elkészítésekor is börtönben volt (a fehérek esetében ezek az arányok: 28% és 12%). A középiskolát be nem fejező feketék között többen vannak börtönben, mint ahánynak munkája van, és a feketék általában nagyobb valószínűséggel kerülnek büntetés-végrehajtási intézetbe, mint hogy elvégeznék a főiskolát vagy katonai szolgálatot teljesítenének. Ugyancsak nagyobb valószínűséggel kerülnek egy évnél hosszabb időre börtönbe, mint hogy házasságot kötnének. Nagykorúságuk eléréséig a fekete gyermekek egynegyedének valamelyik szülője börtönbe kerül. A 2,3 millió elítélt több mint fele fekete, miközben feketék a lakosságnak mindössze 13,1%-át teszik ki. 2011-ben az afroamerikai lakosság 3,1%-a börtönben ült (a fehérek 0,5%-a, illetve a hispánok 1,3%-ával szemben).[23]

Kapcsolódó, igen jelentős probléma a szabadságvesztés-büntetés miatt felfüggesztett választójog-gyakorlás. A 2012-es választásokon ez 5,8 millió nagykorú amerikai állampolgárt, a teljes szavazókorú lakosság 2,5%-át, minden negyvenedik felnőttet érintette. A szám 1976-ban még csak 1,17 millió, 1976-ban 3,34 millió, 2010-ben 5,85 millió volt. Az etnikai aránytalanságok itt is szembeszökőek: a teljes fekete lakosság 7,7%-át, a fehéreknek viszont csak 1,8%-át érinti.[24] Egyes államokban még rosszabb az arány: Floridában a fekete lakosság 23%-a, Kentuckyban 22%, Virginiában pedig 20%-a a feketéknek el van tiltva a közügyektől. Ráadásul az 5,8 millió érintett közel fele (2,6 millió ember, az érintettek 45%-a) már letöltötte büntetését vagy a próbaidőt. Hat államban, Alabamában, Floridában, Kentuckyban, Mississippiben, Tennesseeben és Virginiában, a felnőtt lakosság több mint 7%-a így van kizárva a választójogból – egyes államokban örökre,[25] mert a közügyektől eltiltás nem évül el.[26] Fontos megjegyezni: az érintetteknek csupán negyede van rács mögött, a többi négymillió többsége szabadon élő, dolgozó, adott esetben adófizető polgár.[27]

---

[21] A reintegráció esélye esetükben igen alacsony: a büntetett előélet hosszú időre kizáró ok szociálisbérlakás-igénylésnél, a diákhitelnél, bármilyen állami pályázatban való részvételnél, de számos államban a legtöbb iparengedély, sőt, még a jogosítvány megszerzésekor is. Lásd Cole, D. (2011): Turning the corner on mass incarceration. *Ohio State Journal of Crimial Law,* 27. 38 n. 64.

[22] Uo. 597.

[23] Lásd Roberts, S. (2012): How prisoners make us look good. *The New York Times,* October 3.

[24] Lásd Manza, J. – Shannon, S. – Uggen, Ch. (2012): State Level Estimates of Felon Disenfranchisement in the United State. The Sentencing Project, Washington D.C., továbbá NY Times Editorial: Disenfranchised Felons. *The New York Times,* July 15.

[25] Csak Maine és Vermont államban szavazhatnak a fogvatartottak.

[26] Lásd Wrongly Turning Away Ex-Offenders. *The New York Times,* November 3. 2012.

[27] Manza–Shannon: i. m. 17.

De hol érhető tetten a privátbörtön-lobbi befolyása a kriminálpolitikára? Több szinten is. Egyrészt Amerikában – az európai modelltől eltérően – a nem szövetségi szinten dolgozó bírók többsége nem független a politikától, hanem jellemzően a polgárok által választott, illetve a politikai szempontokat sem mellőzve kinevezett személy. A bűnözés elleni háború fegyvertárának bővítése szempontjából tehát a jogalkotóra nemcsak a választópolgárok részéről nehezedik nyomás, de az (újra)választás előtt álló ügyészek és bírók irányából is – akik szintén érzékenyek a közvélemény rezdüléseire és a kampányt támogató adományozók kívánságaira.[28]

A szigorúan vett büntetőpolitika mellett egyéb területekre is átsugárzik a börtönlobbi érdekeltsége. Például, az 2010 áprilisában elfogadott, példátlanul szigorú arizoniai bevándorlásellenes törvény 36 benyújtója közül 30 képviselő kapott kampánytámogatást magánbörtönöket működtető cégektől.[29] Annak ellenére, hogy csökken az illegális bevándorlás: 2011-ben a kemény politikának pusztán a fogva tartási költségei évi kétmilliárd dollárt tesznek ki. 2011-ben az idegenrendészeti őrzött szállás közel fele magánkézben volt (tíz éve még csak egytizedük), és 400 000 külföldit tartottak fogva magánbörtönökben. A magánbörtönök bevételeit a fogva tartás költségein túlmenően az egészségügyi ellátás és a fogvatartottak szállításának díja is növeli. Az új szabályok fontos eleme, hogy az ismételt illegális határátlépés szövetségi bűncselekménnyé vált, és a jogsértők fogva tartására külön börtönhálózat jött létre. A bevándorlási hatóság (US Immigrations and Customs Enforcement) költségvetése folyamatosan növekszik: 2005 és 2007 között például 3,5-ről 4,7 milliárdra ugrott. Nem elhanyagolható részben a fogva tartás növekvő költségei miatt: 2004 még 80 dollárból kijött egy éjszaka, 2011-re 166 dollárra nőtt ez az összeg.

A legtöbb idegenrendészeti célú magánbörtön is néhány nagyvállalat, a CCA, a GEO Group és a Management and Training Group tulajdonában áll. A CCA 2000-ben a csőd szélén állt, a 2011-es nettó bevétele viszont már 162 millió dollár volt, amelynek 43%-át szövetségi szerződések hozták. A GEO a bevándorlási hatóság legnagyobb ügyfele, 2000-ben 16,9 millió, 2011-ben 78,6 millió nettó bevétellel. Nem véletlen, hogy az elmúlt tíz évben e cégek 45 millió dollárt költöttek politikai kampányra – elsősorban republikánus jelöltek támogatására. A szövetségi szinten szereplő politikusok közül a kedvezményezettek listáján szerepelt például John McCain elnökjelölt 71 000 dollárral (amelyet azután utaltak, hogy visszavonta a fogva tartás idejének csökkentéséről és az állampolgárság könnyített megszerzéséről benyújtott törvényjavaslatot), John Boehner házelnök (63 000 dollárral), Bill First szenátor (58 000 dollárral), és a bevándorlási ügyekben keményvonalas Hal Rogers kentuckyi képviselő (59 000 dollárral).[30]

A büntetőpolitika tehát Amerikában ténylegesen politikai kérdés: Louisiana például húsz év alatt megkétszerezte börtönnépességét: itt a világon a legmagasabb a fogvatartottak aránya. A változás egyértelműen tetten érhető a helyi politikai incentívákban: a seriffek részesedést (napi

[28] Lásd még Teichman, D. (2005): The Market for Criminal Justice: Federalism, Crime Control, and Jurisdictional Competition. *Michigan Law Review,* June.

[29] Lásd Gammeltoft, Th.-H. (2012): Can Privatization Kill? *The New York Times,* April 1.

[30] Wides-Munoz, L. (2012): Private prison companies make big money off detaining undocumented immigrants. *Huffington Post,* August 2.

25 dollárt) kapnak fogvatartottanként, és a helyi választási kampányok során jelentős volt a börtönök munkahelyteremtő képességének hangsúlyozása – és az állami költségvetést érintő előnyök említése (a börtönök építésével és fenntartásával kapcsolatos költségek megtakarítása).[31]

Számos kutatás bizonyítja azonban, hogy a magánbörtönök hatékonysága csak látszólagos. Az államra vonatkozó transzparenciakövetelmény ugyanis megáll a magánvállalatok irodaházainak üvegfalánál. Az állami számvevőszékhez hasonló US General Accounting Office 1996-os kutatása kimutatta, hogy nincs számottevő különbség a magánvállalatok által ellátott és a közpénzből finanszírozott költségek között. Ezt megerősítette a University of Utah 1999-es elemzése is.[32] A nominális költségek mellett ezenkívül ott vannak az egyéb társadalmi költségek: a magánvállalatok kevesebbet fizetnek az őröknek, és ez a fogva tartás biztonságát csökkenti. Az utóbbi években Észak-Karolina, Kalifornia, Arkansas és Nevada is felbontotta szerződését a CCA-val; a gyakori (esetenként a fogva tartottak szexuális bántalmazásának és más erőszakos cselekmények elburjánzásának formáját öltő) visszaélések miatt.[33] A költségek lefaragásának másik módja a börtönön belüli képzések, az elítéltek képzését, a reintegrációt elősegítő programok megszüntetése.[34] Egy további kifogásolható gyakorlat, hogy a szállodákhoz hasonlóan a teljes kihasználtságban érdekelt magánbörtönök sokszor az ország távoli pontjába szállítanak fogva tartottakat – megnehezítve ezzel a családdal és a védővel történő kapcsolattartást.[35]

Konklúzió

A büntetés-végrehajtás példája ékes bizonyítéka annak, hogy amíg a „kógens kiszervezés" esetében van némi esély arra, hogy a többletfeladatok elvégzésére kötelezett privátcégek jogi úton, vagy akár a közéleti nyilvánosság előtt kérdőjelezzék meg egy-egy őket terhelő intézkedés hatékonyságát (illetve alkotmányosságát), ennek valószínűsége minimalizálódik akkor, ha a privát szektorban működő partner üzletileg érdekelt egy-egy feladat végrehajtásában. Noha evidencia, hogy az alapjogok védelmére nem csak az állammal szemben van szükség, a rendészeti kiszervezés különböző új formái felhívják a figyelmet arra, hogy a „privát" és az „állami" közötti határvonal egyre inkább elmosódik. Ezáltal akár felülvizsgálatra is szorulhat az az általános nézet is, hogy jobban bízhatunk a privát szektor szereplőiben (különösen a feszes piaci logikára és a fogyasztók bizalmára épített szolgáltató szektorban), mint az állami, különösen a rendvédelmi szervekben.

[31] Talbot, M. (2012): Prisons, colleges, and the private-sector delusion. *The New Yorker,* June 14.

[32] Mason, C. (2012): *Too good to be true. Private Prisons in America. The Sentencing Project.* Washington D.C.

[33] Floridában például egyaránt akadt példa a fogvatartottaktól szexuális szolgáltatásokat követelő börtönpszichiáterre és extasytúladagolásban életét veszítő elítéltre. Uo.

[34] Uo.

[35] Uo.

Peres Zsuzsanna

„Isten megálgyon édes atyámfia”

Esterházy Pál nádor házasságai[1]

Esterházy Pál a kora újkor történetének egyik igen meghatározó, mondhatni talán a legtöbbet kutatott alakja. Életét, munkásságát, mecénási tevékenységét, vallásosságát és a hatalmi politikában betöltött szerepét tudományos művek garmada tárgyalja. Jelen tanulmány a nádor emberi oldaláról kíván egy képet felvillantani a házasságain keresztül.

Esterházy Pál élete során két házasságot kötött, az egyiket közeli rokonával, Esterházy Orsolyával, a másikat pedig gyámleányával, Thököly Évával. Mindkét házasságának megkötését a személyes vonzalmon túl, magasabb szempontok is indokolták. Esterházy Pál első, Esterházy Orsolyával kötött házasságát zseniális jogi manőverekkel ütötték nyélbe a családtagok a családi vagyonnak a megtartása és gyarapítása céljából. Bár a kettejük közti házasság létrejötte szükségszerű volt vagyoni szempontból, kapcsolatukat nemcsak emiatt tekinthetjük előnyösnek, hanem azért is, mert két rendkívül hasonló személyiségű ember kötött egymással életre szóló szövetséget.

Közismert tény, hogy már maga Esterházy Miklós nádor, Pál édesapja is két, vagyoni szempontból igencsak előnyös házasságot mondhatott magáénak és ugyanezt a mintát kívánta fiai esetében megvalósítani a gyakorlatban. Miután özvegységre jutott első felesége, Dersffy Orsolya halálát követően, akivel való házasságából mindössze egy fia, Esterházy István született, újabb házasságra lépett az akkori legvagyonosabb családok egyikének számító Thurzó család ifjú özvegyével, Bedegi Nyári Krisztinával.[2] Nyári Krisztina a Thurzó Imrével kötött házasságából férje vagyonán túl, két kislányt, Erzsébetet és Krisztinát hozta magával, mint apjuk vagyonának örökösét, lévén, hogy a családban olyan fiú leszármazott nem született, aki a vagyont örökölhette volna a leányok helyett.[3] A gyermekek közül, Esterházy István és Thurzó

[1] A címben idézett megszólítás Esterházy Pál Thököly Évához írt leveléből származik. MOL Esterházy, Pál nádor iratai 1651–1713, Thököly Évához írt levelek 6748–6794 sorszám, jelen esetben 564. cím. A tanulmány szerzője e helyen kíván köszönetet mondani dr. Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátusnak és Sölch Miklósnak a MOL levéltárosának az anyaggyűjtéshez nyújtott segítségéért. Jelen tanulmány a bécsi Collegium Hungaricum 2012. évi két hónapos ösztöndíjának támogatásával készült.

[2] Duchoňová, D. (2011): „S radosťou vás očakávame v tento sviatočný deň... “ Svadba ako dôležitá súčasť” rodinných festivít Esterházyovcov v prvej polovici 17. storočia In: *Historický časopis.* 59. 4. 665–686.

[3] Ipolyi A. (1887): Bedegi Nyáry Krisztina 1604–1641. In: Szilágyi S. (szerk.): *Magyar Történeti Életrajzok.* Méhner Vilmos Nyomdája, Budapest. 42–43, 51, illetve Thurzó Erzsébet tiltakozása Homonnai Drugeth János országbíró előtt atyja javaiból történő kielégítésének sérelme okán (1639). MOL Esterházy, Fasc. B. Nr. 18. Rep. 7.

Erzsébet együtt felcseperedvén, összeházasodott, hiszen a kánonjog értelmében nem állt semmiféle akadály kettejük házasságának útjában, és Esterházy Miklós is igencsak szorgalmazta házasságukat.[4] István és Erzsébet házasságából mindössze egy leánygyermek, Esterházy Orsolya született, aki szülei korai halálát követően hamar árvaságra jutott. A kiskorú árva feletti gyámi teendőket kezdetben nagyapja, Esterházy Miklós nádor, majd az ő 1645. évi halálát követően a Nyári Krisztinával kötött házasságából született legidősebb fia, Esterházy László látta el. A kislányra szállt vagyonnak a kezelése és a gyámi jogok gyakorlása, vitát gerjesztett a rokonok között már nem sokkal Miklós nádor halálát követően. Esterházy László mellett ugyanis, az akkori országbíró, Nádasdy Ferenc, Miklós nádor leányának, Esterházy Júlia Annának férje, folyamodott felesége nevében az uralkodóhoz, kérve többek között a tutorságot ezzel egyidejűleg kívánva megszerezni az Esterházyak központi székhelyének tekintett Kismartont is.[5] A gyámság körüli viták és a családi vagyon összetartásának szempontja vezette Esterházy Lászlót arra a lépésre, hogy gyámleányát, Orsolyát, mielőbb összeházasítsa a sorban őutána következő ifjabb testvérével, Pállal. Miután 1652-ben Esterházy László elesett a vezekényi csatában[6] és Orsolya ismét gyám nélkül maradt, a dokumentumok alapján a gyámi tisztet az akkor nagykorúsított, 17 éves Esterházy Pálra bízták mindaddig, míg Orsolyával házasságot kötött.[7]

Esterházy Pál naplójában, az Orsolyával való házasságkötését sorsszerűnek látta, gyermekéveiről szóló visszaemlékezésében úgy beszél erről a házasságról, mintha az már kisgyermek koruk óta eleve elrendelt és magától értetődő lett volna, ahogyan azt egy náluk vendégeskedő olasz ferences barát is már korábban megmondta együtt látván őket: *„…ez a gyermek feleségül veszi az ágyon ülő ki leánkát s apja székiben fog ülni”,* azaz nádor lesz egyszer belőle.[8] Egy kisebb kitérőtől eltekintve, amit maga is említ naplójában – miszerint igencsak megtetszett neki László feleségének, Batthyány Mária Eleonórának a húga, Borbála, és hajlott is volna a vele való házasságkötésre, majd mégiscsak inkább szerzetes szeretett volna lenni –, eltökéltsége szilárd volt kettejük házasságát illetően.[9] Ebben persze az is közrejátszott, hogy bátyja

[4] „Kirem azon is, hogy ha Istennek ugy tetczik nevellye ugy gyermekit, hogy valamelliket az két leányinak, tarcsa az én kis fiam István számára, hogy ezekis egymásnak meg teczvén az mi edgyeségünket, az eő egyességekkel meg mutassák.” Esterházy Miklós 1625. március 14-én tett végrendelete. MOL Esterházy, Fasc. F. Nr. 45. Rep. 4.

[5] MOL Esterházy, Fasc. A. Nr. 9, 17. Rep. 9.

[6] Esterházy László elestéről és eltemetéséről megemlékezik Esterházy Pál naplójában: Esterházy P. (1989): *Mars Hungaricus.* Sajtó alá rendezte: Iványi E. Szerk.: Hausner G. Zrínyi Kiadó, Budapest. 318. A tragédia emlékét őrzi az Esterházy Kincstárban Fraknóban ma is látható „Vezekényi tál”. Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből. Szerk.: Szilágyi A. Budapest Iparművészeti Múzeum, 2006–2007. 34.

[7] „Esterhás László….is ki múlván ez árnyék világhbul az tekéntetes és nagyságos Galánthai Groff Esterhás Pál akkori Báttyám uram, most pedig szerelmetes uram eő kglme vállalta tutorságomat magára s viselte mind addégh az mégh engemet eörök házastársául vett eő kglme.” MOL Esterházy, Fasc. F. Nr. 83. Rep. 7.

[8] Esterházy P.: *Mars Hungaricus.* i. m. 308, 510. (26. jegyzet.)

[9] Esterházy P.: *Mars Hungaricus.* i. m. 313, 315.

halálát követően atyai nagybátyjai, Esterházy Farkas és Esterházy Dániel egyre vehemensebben kívánták őt rávenni az rendkívül előnyös házasság megkötésére Orsolyával.[10]

A házasságkötés maga vadregényes körülmények között ment végbe, titkoktól övezve. Több akadály is állt a dolog útjában, egyrészről a gyermekek túl közeli rokonsági foka, másrészről az akkor még igencsak zsengének mondható koruk. A kánonjog értelmében ugyanis rokonok közötti házasságkötés egyenes ági rokonok esetében mindig, oldalági rokonok esetében pedig negyedíziglen tiltott. Mindazonáltal, ha a körülmények indokolják, a pápa dispensatiot adhat a közelebbi oldalági rokonság házassági akadálya alól, mint ahogyan ez Pál és Orsolya esetében is történt.[11] A fennmaradt levéltári dokumentumokból és Esterházy Pál naplójából is egyértelműen kiderül, hogy nem kevés költség ellenében a két házasulandó fél végül megszerezte a pápai felmentést az anyai és apai ágon is egyaránt fennálló másodfokú vérrokonság alól.[12] Az esküvőt két ízben is celebrálták, először 1652. augusztus 28-án Fraknóban titokban, a vár cselédségének és porkolábjainak titoktartási kötelezettsége mellett, akik nem engedtek be senki idegent az esküvő idejére a várba. A titokban való esküvésre egyrészről azért volt szükség, mert ekkor már előre látható volt, hogy Nádasdy Ferenc készül a tutorságért folyamodni, és tartottak attól, hogy nem adná beleegyezését a frigyhez, sőt fel fog lépni ellene, másrészt ekkor még nem vették kézhez a pápai felmentést sem. Midőn a pápai felmentés megérkezett, az esküvőt újra megtartották hivatalosan is 1653. május 12-én a fraknói kápolnában.[13] A levéltári források és a napló nem egyértelműek teljesen a házasság létrejöttének időpontját illetően, hiszen a napló szerint az esküvő 1653-ra esett, a levéltári források pedig 1655-öt jelölnek a házasság kezdeteként. Iványi Emma, Esterházy Pál életrajzírója is megemlíti, hogy Esterházy Pál maga is több időpontot írt a naplójába,[14] és az Esterházy Orsolya által tett bevallások is inkább az 1655-ös időpontra engednek következtetni. A titkolózásra azért volt szükség, mert Orsolya mindössze tizenegy és fél éves volt még csak a házasságkötés idején, és tartani kellett a korhiány miatti megtámadástól, hiszen a pápai felmentés csak a másodfokú vérrokonságra szólt, illetve a házasság elhálására is csak az 1655-ben megült lakodalmat követően került sor, ily módon pedig a házasság érvényét is kétségbe lehetett volna vonni az elhálás meg nem története okán.

Természetesen, amitől a rokonság és a fiatalok is tartottak, bekövetkezett, Nádasdy Ferenc és felesége, Esterházy Júlia Anna tiltakoztak is a házasságkötés ellen, kérve az uralkodótól az

[10] Esterházy P.: *Mars Hungaricus.* i. m. 315, 318.

[11] Roszner E. (1887): *Régi magyar házassági jog.* Budapest. 199, 200–201; Konek S. (1863): *Egyházjogtan.* Pest. 548.

[12] MOL Esterházy, Fasc. A. Nr. 5. Rep. 3. A felmentés megszerzésében nagy szerepe volt egy a Pál naplójában Olimpiaként megnevezett asszonynak, aki személyesen vitte be X. Ince pápához aláíratásra a *dispensatiót*, akinek ezért 1000 tallért is fizettek a közbenjárással megbízott karmelita atyák. Iványi Emma a közbenjárót Donna Olimpia Maldacchiniként azonosította, aki X. Ince pápa sógornője volt. Esterházy P.: *Mars Hungaricus.* i. m. 319, 516. (100. jegyzet.) Természetesen a felmentés megszerzése rengeteg pénzbe került, Esterházy Pál feljegyzése szerint 2000 magyar forintot fizetett a felmentésért és az egész házasságkötés 26 376 forintba került. MOL Esterházy, Fasc. A. Nr. 13. Rep. 3.

[13] Esterházy P.: *Mars Hungaricus.* i. m. 319–320.

[14] Esterházy P.: *Mars Hungaricus.* i. m. 516. (102. jegyzet.)

érvénytelenítést,[15] ám az uralkodónak nem állt szándékában ilyet tenni, tekintve, hogy ő maga is hozzájárulását adta a házasságkötéshez, a pápai dispensatióval egyidejűleg.[16] Itt meg kell jegyezni azt is, hogy annak ellenére, hogy az egyház fennhatósága házassági köteléki ügyekben az 1233. évi beregi egyezmény óta folyamatos és kizárólagos volt Magyarországon, és házassági ügyeket tekintve csak az egyház, felmentésekben pedig többnyire a pápa (bizonyos esetekben az érsek, illetve püspök) volt illetékes, a főúri házasságok esetében megfigyelhető, hogy ha dispensatio szükségeltetett a házasság megkötéséhez, azt nemcsak a pápától, hanem az uralkodótól mint világi hatalomgyakorlótól is megkérték a felek minden esetben.

Pál és Orsolya házassága egészen 1682. március 31-ig, Orsolya halálának napjáig fennállt, és a házasfelek mindvégig szeretetükről és egymás iránti elkötelezettségükről adtak tanúbizonyságot. Ezt bizonyítják az egymáshoz írt leveleik is, melyekből számos maradt fenn az utókor számára is.[17] Együttélésük közel 30 éve alatt 18 gyermekük született, akik közül sajnos csak néhányan érték meg a felnőttkort.[18] Orsolya halála előtt közvetlenül tett bevallás szerint, gyermekeik közül 1682-ben mindössze hét fiú (Miklós, László, János, Mihály, Gábor, Pál és Ádám) és négy lány (Krisztina, Ilona, Orsolya és Julianna) volt életben.[19]

A házastársi szeretet megléte mellett megjegyzendő, hogy a racionalitás és józan gondolkodás terén is méltó társai voltak egymásnak; mindkettő egyaránt törekedett a család vagyonának folyamatos gyarapítására és az örököseik érdekeinek szem előtt tartására. Esterházy Pál esetében ez a törekvés jól látható az általa alapított hitbizományokból, Orsolya esetében pedig a férje javára tett bevallásokban érződik a gondoskodás szándéka.[20] Bár végrendelet tétele nélkül halt meg, mégis megfelelően gondoskodott gyermekei érdekeiről, midőn vagyonának gyermekeik javára történő kezelését férjére bízta,[21] és bár igencsak szerette férjét, attól sem riadt vissza, hogy ha a saját, vagy gyermekei érdeke úgy kívánta, akkor erőteljesebben lépjen fel férjével, illetve a rokonsággal szemben vagyona védelmét illetően.[22]

[15] MOL Esterházy, Fasc. A. Nr. 9. Rep. 3.

[16] MOL Esterházy, Fasc. A. Nr. 11. Rep. 3.

[17] Esterházy P.: *Mars Hungaricus.* i. m. 321–332.

[18] Iványi E.: Esterházy Pál. In: Esterházy P.: *Mars Hungaricus.* i. m. 429–463; jelen esetben 447.

[19] „Elsőbenis magamra vévén terheket, Miklós, László, Jankó, Mihók, Gábor, Palkó, Adamkó fiaimnak, s Krisztina, Ilona, Orsicska, Julianka leányimnak…” MOL Esterházy, Fasc. F. Nr. 87. Rep. 7. – 1681. február 22. – Esterházi Orsolya újabb fassiója, saját pecsétje alatt.

[20] Moringab Comitissae Ursulae Esterházy Comiti Paulo Esterházy facta. (1655) MOL Esterházy, Fasc. A. Nr. 12. Rep. 3. Az Attyámfia kötése Anno 1679 minden coaquisitiójárul, mobiliairul, item az tutorságrul. MOL Esterházy, Fasc. F. Nr. 83. Rep. 7. Authentica fassio Comitissae Ursulae Esterházy (1680) MOL Esterházy, Fasc. F. Nr. 85. Rep. 7. Esterházy Orsolya újabb fassiója, saját pecsétje alatt. MOL Esterházy, Fasc. F. Nr. 87. Rep. 7. Szegény atyámfia Gróff Esterhás Orsolya nekem adot levele kit adot azon napon a melyben megh hala szegény. MOL Esterházy, Fasc. F. Nr. 88. Rep. 7.

[21] Revocatio Ursulae Esterházy prioris fassionis suae morgengabilis tempore nuptiarum facta super 300 m. fl. MOL Esterházy, Fasc. F. Nr. 86. Rep. 7.

[22] Protestatio Ursulae Comitissae Esterházy super certo sibi et suis filiabus praejudicioso inter Comitem Paulum Esterházy et Franciscum aeque Esterházy inito contractu seu transactione. (1661) MOL Esterházy, Fasc. F. Nr. 87. Rep. 7.

Orsolya halálát követően Esterházy Pál még ugyanabban az évben az újraházasodás mellett döntött, és 1682. augusztus 9-én Kismartonban oltárhoz vezette gyámleányát, Thököly Évát, Thököly Imre testvérét, alig négy hónapi özvegységet követően. Kettejük házasságának kutatása több vonatkozásban is nehézségekbe ütközik. A szakirodalmi utalások ugyanis többnyire csak a házasságkötés tényére vonatkoznak, magáról a házasságról és annak körülményeiről sehol nem olvashatunk bővebben. Ily módon a kutató csak levéltári forrásokra hagyatkozhat, amelyek bár igen részletesek, teljes képet soha nem nyújthatnak. Mégis, a levéltári anyagok alapján kialakulhat egy színes kép Esterházy Pál kései boldogságáról.

Thököly István halálát követően, mikor a Thököly vagyon visszaszállt a koronára, Esterházy Pál lett az árvaságra jutott két lánynak, Máriának és Évának a gyámja, akiket udvarában nevelt fel és katolikus hitre térített.[23] Thököly Máriát először Pethő Lászlóval, majd Nádasdy Istvánnal házasította össze, ifjabb Thököly Évát illetően pedig úgy döntött, hogy ő maga veszi nőül. Döntésének oka ennyi év távlatából megmagyarázhatatlan, hiszen maga a nádor sem szolgált magyarázattal. 1682. szeptember 8-án tett végrendeletében, mindössze azt közli, hogy a házasság megköttetett, és inti az előző házasságából született gyermekeit, hogy *„mostoha anyokat, az ki másképtis vérek megh ne szomoriczák, hanem böczüllyék, ne különben, mint édes anyokat”,* hiszen *„az Eszterás familiában mégh eddig Isten áldásábul viszavonyás s veszekedés mégh eddig nem volt…”*.[24]

Bár a korban az ilyen jellegű házasságkötés nem ritka, azért mondható mégis furcsának a nádor döntése, mert házasságkötésük idején közöttük közel 24 év korkülönbség állt fenn. Éva sem volt már akkori felfogás szerint fiatal, hiszen betöltötte a huszonharmadik életévét és a házasságkötésre nagyon hamar, mindössze négyhónapnyi özvegység után kerítettek sort. Talán az szolgálhat valamilyen magyarázattal, hogy bár 1682-ben tett végrendelete szerint a nádor még „*nehézkes*nek” tartja, hogy Isten Thököly Évától fiúmagzattal áldja meg, az éppen kilenc hónappal később, 1683. május 18-án tett végrendeletében már arról beszél, hogy időközben született tőle már az első, Istók nevű fia.[25]

A legbeszédesebb utalás kettejük házasságát illetően, mely a fentieknél mélyebb vizsgálódásra ösztönzi a kutatót, Esterházy Pál legutolsó, 1713-ban írt fiókvégrendeletében található, amelyben azt állítja, hogy felesége az életére tört és emiatt őket ágytól és asztaltól el is választották, ily módon nem tartozik feleségének többet hagyni vagyonából, mint a megállapodásban kialkudott 50 000 forintot. A korábban neki hagyott köpcsényi várat a jószágokkal együtt visszavonta feleségétől. A nádor kötelezte továbbá magát arra, hogy felesége élete végéig kifizet 80 000 forintot a törvény szerinti kamattal, amelyről Éva nem rendelkezhet szabadon, hanem az összeg halálát követően visszaszáll Józsefre, a kettejük házasságából született, még élő fiúra.[26]

Az ágytól és asztaltól való elválasztás okára leginkább az egymáshoz írt leveleik szolgálnak magyarázattal. A tanulmányban tett megállapításaim is ezeken a leveleken alapulnak,

[23] Bubics Zs. (1895): *Esterházy Pál Mars Hungaricusa.* Franklin-Társulat, Budapest. 6.
[24] MOL Esterházy, Fasc. G. Nr. 56. Rep. 4.
[25] MOL Esterházy, Fasc. G. Nr. 57. Rep. 4.
[26] MOL Esterházy, Fasc. C. Nr. 32 a Rep. 6.

megjegyezve, hogy a témában további kutatásra van még szükség, hiszen a kettejük házasságáról kialakított kép pusztán csak a levelezés alapján nem válik teljessé.

A leveleik arról tanúskodnak ugyanis, hogy ez a második házasság finoman szólva sem volt harmonikusnak tekinthető. A már nádorként tevékenykedő, folyton az ország ügyeiben eljáró és a török elleni harccal elfoglalt Esterházy Pál és az otthon tartózkodó Thököly Éva a házasságuk kezdetén szinte alig találkoztak egymással. Egymásnak írt leveleik ekkor még idilli kapcsolatról tanúskodnak. 1686-ig levelezésük kiegyensúlyozott; a nádor Buda ostrománál harcol, Thököly Éva otthon neveli a gyermekeket és intézi a család ügyeit. 1688-tól azonban teljességgel megváltozott a levelek hangvétele. Thököly Éva panaszkodik, hogy férje elhanyagolja, ő maga szenved és nincs társasága, és úgy érzi a férje olyan bűnökért sújtja őt, amiket nem követett el. Gyűlölködése odáig fajul, hogy megvádolja férjét azzal is, hogy őt a másvilágra kívánja segíteni, sőt annyira sem becsüli őt, mint a kutyáit.[27] Kettejük házasságának megromlása másoknak is szemet szúrt és többen többször is kárhoztatták Thököly Évát a viselkedése miatt. Így tett Báró Draskovich János és felesége, Nádasdy Magdolna is, akik állítólag azt is tanácsolták Esterházy Pálnak, hogy feleségét gyalázatos viselkedése miatt zárassa be egy toronyba és soha többé ne engedje ki. Ők maguk is többször figyelmeztették Thököly Évát arra, hogy tisztelje a férjét, hiszen *„ha Nagyságod megh gondollya jol miként jön kicséntől ily nagy méltóságra Árvasághbul Herczeghségre, Isten megh veri Nagyságodat, ha kglmes Herczegnek háládatlan volna…”*[28]

A két házastárs levelezése arról tanúskodik, hogy kapcsolatuk 1688 után már sosem állt végleg helyre. Sőt Esterházy Pál 1700. szeptember 30-i leveléből kiderül, hogy Thököly Éva börtönben is raboskodott, míg a férje ellen megvalósított emberölési kísérlet vádja alól tisztázódott, arra várva, hogy Esterházy Pál közbenjárására kiszabadulhasson rabságából és kolostorba vonulhasson élete hátralévő részére. Hogy pontosan mit követett el, amiért áristomba vetették, azt férje leveléből tudjuk meg: *„hogy pedigh azt írod, hogy soha életemre nem igyekeztél csudálom, hogy azt írhatod, tudod édes Attyámfia, hogy mérget adni embernek mire való; az kit egy gyermekis elitélhet, de immár akármint legyen, én nem haraghszom…”*[29] A levelek alapján úgy tűnik, hogy Thököly Éva több mint két évig raboskodott és csak 1702-ben szabadult, de nem sokkal utána kolostorba is vonult, hiszen kegyvesztett lett az emberek szemében.[30] Szabadulását követően kettejük házasságára kimondták az ágytól és asztaltól való elválasztást, és megállapodásra jutott Esterházy Pállal, hogy a nádor mihamarabb megfizeti neki a feljebb már említett járandóságát.[31]

A különválást követően néhány évvel Esterházy Pál elhunyt 1713. március 26-án, Thököly Éva pedig nem sokkal később követte őt. Férjéhez hasonlóan ő is több végrendeletet hagyott

[27] MOL Esterházy, Thököly Évához címzett levelek, Fasc. 9. nr. 544–576.

[28] Draskovich János levele Thököly Évának 1691. június 11. MOL Esterházy, Thököly Évához címzett levelek, Fasc. 9. nr. 567.

[29] Esterházy Pál levele Thököly Évához, 1700. szeptember 30. MOL Esterházy, Thököly Évához címzett levelek, Fasc. 9. nr. 633.

[30] MOL Esterházy, Thököly Évához címzett levelek, Fasc. 9. nr. 655-662.

[31] MOL Esterházy, Thököly Évához címzett levelek, Fasc. 9. nr. 663-664.

hátra, melyben tartotta magát a férjével kötött megállapodáshoz és visszajutatta a neki korábban kifizetett 80 000 forintot a fiának, Józsefnek.[32] Vagyona többségét gyermekeire hagyta. Sajnos a házasságából született 7 gyermek közül ekkor már csak egy fiú, József és egy lány, Terézia volt életben. 1716. augusztus 21-én halt meg, mindössze három évvel élte túl a 78 éves korában elhunyt Esterházy Pált.

A tények ismeretében Esterházy Pál mindkét házasságára nézve kimondható, hogy a családi vagyon gyarapítása miatt jöttek létre. Bár kezdetben mindkettő jó lépésnek tűnt, a második, szerencsétlenül sikerült házasság sok gondot és szomorúságot okozott a nádornak, akit emiatt szájára is vett a kor társadalma. Ráadásul életének nagy tragédiája volt az is, hogy bár 25 gyermeke született összesen e két házasságból, néhány éven belül mégis az olyannyira összetartani kívánt vagyon, a hercegi ranggal együtt átszállt a legközelebbi oldalági rokon, Esterházy Ferenc leszármazóira, hiszen Pál leszármazóinak fiúága kihalt 1721-ben.

[32] Thököly Éva 1708. augusztus 16-iki végrendelete; Thököly Éva 1715. december 11-iki végrendelete; Thököly Éva 1716. augusztus 22-iki codicillusa. F.A. Erdődy Kt. 2. Lad. 3. Fasc. 4. Nr. 6.

Révész T. Mihály

A magyar sajtószabályozás kezdetei és hőskora

A sajtószabadság hazai eszmetörténete és megvalósulása

Az 1848-as pesti forradalom hatásában tán az egyik legmesszebb mutató tette a cenzúrát eltörlő, s a nyomtatott betű szabadságát megteremtő jogforrás, a sajtótörvény elfogadása volt.[1] Fenti tételünk – jó fél évszázadon át – általános érvényű szentenciaként rögzülhetett még akkor is, ha a történeti irodalomban a sajtószabadság hazai bibliájaként tisztelt paragrafusokról voltak, akik markáns különvéleményüknek adtak hangot. „A szabad sajtó, hazánkban, érett gyümölcsként termett a 48-i törvényhozás varázsereje alatt. E téren tehát a szellemi harc vívmányából, a jónak felismerésén kívül egyéb érdemet alig vindikálhatunk nemzetünk részére" – vélekedett Dárday Sándor.[2]

E nyilvánvalóan egyszerűsítő, kellően nem bizonyított megállapítással azonban igencsak nehéz egyetérteni. A sajtószabadság kivívása, az újságlapok szabad mindennapjainak megteremtése ugyanis távolról sem volt magyarázható néhány sodró, elemi erővel hömpölygő forradalmi nap lenyűgöző hatásával. Both Ödön a szegedi jogtörténész iskola egyik meghatározó alakja, aki „egy egész könyvet szentelt az 1848. évi, a cenzúra megszüntetését kimondó sajtótörvény megszületésének és előzményeinek"[3] források seregére alapozva állapíthatta meg,[4] hogy a nyomtatott szó közlésének és terjesztésének szabadságáért a magyar haladás legjobbjai majd hatvanesztendős küzdelmet folytattak,[5] addig, míg aztán alaptörvényi rangra emelkedhetett a hoszszan áhított posztulátum: „gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti, és szabadon terjeszthetí".[6]

---

[1] Ezzel is magyarázható, hogy a múlt századelőn a hazai sajtójog egyik legtekintélyesebb művelője, Kenedi Géza is megállapíthatta: „Általában véve a magyar közéletben az 1848. évi sajtótörvényhez s annak egy egész korszakon átvonuló szabadelvű alkalmazásához annyi tisztelet csatlakozik, hogy annak átalakítását 1898 óta még a tudományos irodalom sem sürgette." Kenedi G. (1903): *A magyar sajtójog úgy amint életben van.* Budapest. 45.

[2] Dárday S. (1873): *A sajtóügyi törvényhozás kérdése* Pest. 1.

[3] Bényei M. (1994): Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. Stúdium Kiadó, Debrecen. Nyíregyháza. 7. (A továbbiakban: Bényei: i. m.)

[4] Homoki-Nagy M. (1987): *A sajtószabadság kérdése Both Ödön munkáiban. Acta Universitatis Szegediensis Acta juridica et politica.* 37. Tom. 23 Fasc. 355–360.

[5] Both Ö. (1956): *Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban.* Szeged. 64. „A magyar sajtótörvény is egy jó félévszázados társadalmi és politikai küzdelem eredménye." (A továbbiakban: Both 1956.)

[6] Lásd erre 1848. évi XVIII. tc. 1. §.

A Kárpát-medencei sajtó teljes szabadságáért folytatott küzdelem 1848-at megelőző históriájának tablója elébb Both Ödön munkálkodásának, majd a múlt század utolsó évtizedében Bényei Miklós irodalmi működésének köszönhetően csaknem teljessé vált. Tőlük tudjuk, hogy a magyar haladás legjobbjai a XVIII. század végétől, majd a reformkori törvényhozás mindkét házában, s a progresszív megyék közgyűlési termeiben nem lankadó harcot folytattak a politikai nyilvánosság szabadságáért, a sajtó- és könyvcenzúra megszüntetéséért. Éppen ezért a hazai sajtó szabaddá tétele folyamatának aprólékos vizsgálatától ez alkalommal eltekintve, a továbbiakban az első magyar „médiaháború" eseményeinek csupán jelzésszerű láttatására vállalkozunk.[7]

A véleményszabadság megteremtésének határozott igényével magyar honban elsőként a jakobinusok léptek föl.[8] A sajtószabadság gondolatának megszületését, majd megteremtésének követelését elsősorban az magyarázta, hogy „1790-től… a feudalizmus gyógyíthatatlan válságának felismerése"[9] után a politikusok, s a tudomány emberei a sajtónak, a szabadon terjesztett nyomtatott gondolatnak a haladás érdekében nem nélkülözhető szerepet szántak. S tették ezt akkor, midőn a hatósági fellépések sora II. József halála után a sajtóval szemben „a legszűkebb látókörű gyámkodás rendszerét honosította meg",[10] s amidőn ezt követően majd hatvan esztendeig a sajtóra számtalan cenzúraszabályzat ült rá.

A szabad gondolat hívei[11] azonban a természetjog álláspontjára hivatkozva, vagy egyenesen a magyar közjog alapelveire támaszkodva a növekvő politikai presszió ellenére mind hangosabban követelték a cenzúra megszüntetését, az írott szó szabadságának elismerését.[12] Törvényhatóságok és magánosok, testületek és az elmélet emberei emelték fel hangjukat a „legszebb emberi jogért", a sajtószabadságért.

S jóllehet igaz az is, hogy a vármegyék hangadó reformerei eleinte a sajtó felszabadításának sürgetése helyett bevett sérelmi politikájuk tengelyében csupán a cenzúra túlkapásait tet-

[7] Bényei i. m. 15–97; Koltay A. (2009): *A szólásszabadság alapvonalai.* Századvég Kiadó, Budapest. 49–61. (A továbbiakban: Koltay i. m.) Kókay Gy. (1979): *A hírlapkiadás szervezete a 18. században. A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 168–180; illetve uő (1979): *A magyar sajtó a nemesi mozgalom és a jakobinus szervezkedés idején. A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–184; továbbá uő: *Sajtónk a XIX. század első évtizedeiben. A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–254; Both Ö. (1960): *Küzdelem az esküdtbíróságok bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet.* Szeged; Sashegyi O. (1938): *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830.* Budapest; Mályusznė (1985): *Megbíráltak és bírálók: a cenzúrahivatal aktáiból 1780–1867.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest; Ferenczy J. (1877): *A magyar hírlapirodalom története 1780–1867-ig.* Lauffer, Budapest.

[8] Horváth P. (1974): *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 75–76.

[9] Both: i. m. 15.

[10] Tarnai: i. m. 97.

[11] Ezek listáját nem teljessé téve, csupán példálózva utalhatunk Kossuthra, Deákra, Batthyány Lajosra, Erdődy Sándorra, Széchenyire, Táncsicsra, Wesselényire, Szemerére, vagy Bars megye követére, Balogh Jánosra.

[12] Révész T. M.: Deák Ferenc és a szabad sajtó. In: Szabó A. (szerk.) (2003): *Deák Ferenc emlékezete.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 78–85.

ték kritika tárgyává,[13] de 1832-ben már számos törvényhatóság utasította a törvényhozásban részt vevő követeit a sajtószabadság kivívásáért indítandó harcra.

Ennek is köszönhető, hogy elsősorban a törvényhozás alsótábláján a politikai nyilvánosság kiszélesítéséért, s a teljesebb véleményszabadság megteremtéséért ekkor, de a diéta későbbi tárgyalásain is, az országgyűlési hírlap alapításának, s a sajtótörvényben rögzítendő szabadságának nagy jelentőséget tulajdonítottak. Jogi dokumentum, elsőként az idevágó kodifikáció történetében, 1836 januárjában fogalmazódott meg, amikor is az elkészült törvényjavaslat „olyan elveket fogalmazott meg, amelyek egy majdani sajtótörvénynek is alapjául szolgálhattak".[14] Az Országgyűlés Felső Táblájának konzervatív, haladástól vonakodó többsége azonban ekkor, s majd később is, ellenállt mindenféle liberalizációnak. Így történhetett meg aztán az, hogy az 1839/40. évi diéta sem fogadott el törvényt a szabad sajtóról, s hogy az 1843/44-es országgyűlés tanácskozásai sem igazolták a sajtószabadság sürgetőinek reményeit.[15] A sajtótörvény megfogalmazása, törvényhozási megtárgyalása és becikkelyezése későbbre halasztódott, dacára annak, hogy a haladást sürgető megyék mind határozottabban utasították küldötteiket a véleményszabadságot sikerre vivő törvény beiktatására.[16]

Ám erre csak az utolsó rendi gyűlésen, az 1847/48-as diétán került sor. A szellemi élet legjobbjainak elméleti alapvetései nyomán, majd a Deák által végleges formába öntött Ellenzéki Nyilatkozat[17] követelésének hatására előbb a kerületi, majd két nappal később – 1847. november 19-én – már az országos ülés plénumán többen követelték a sajtószabadság intézményesítését.[18] Ugyane hó végén alakult meg, tizenhét taggal, a sajtóügyi bizottság, amelynek elnökéül Széchenyi Istvánt, titkáraul pedig Szemere Bertalant választották meg.

S jóllehet a testület mint szakmai-előkészítő grémium, felállításának üzenetén, s egy formálisnak tekinthető ülés tényén túl kevés eredménnyel büszkélkedhetett, ám a titkár, Szemere szerencsére nem tétlenkedett, s 1848 első napjaiban valóban hozzálátott a későbbi törvény tervezetének megfogalmazásához.[19]

Az öreg kontinensen végigsöprő forradalmi hullám felgyorsította a magyar sajtótörvény megalkotásának eladdig akadozó, vontatottan haladó folyamatát. A bécsi forradalom következtében „a sajtószabadság az uralkodó által meg van adva" – hangoztatta Kossuth Lajos az alsótábla március 14-én ülésén.[20] „Akarják-e… annak kitenni e hazát, hogy a nem magyar nyelven

[13] Both: i. m. 44.
[14] Bényei: i. m. 43.
[15] Bényei: Uo. 52–61.
[16] Both: i. m. 57.
[17] Intra Text Digital Library, www.intratext.com/IXT/HUN0194/_P52.HTM *(Letöltés ideje: 2013. január 22.):* „Alkotmányos biztosítéknak tekintjük, s a nemzet további kifejlődésére is szükségesnek látjuk, a czélszerű sajtótörvényekkel körülirt sajtószabadságot is, minél fogva sürgetni fogjuk a törvényen kívül behozott, minden tekintetben annyira káros könyvvizsgálat eltörlését, és a sajtószabadságnak czélszerű törvények mellett megalapítását."
[18] E hangadók között is az eminens szerepét Kossuth Lajos vállalta, aki 1832 óta intranzigens eltökéltséggel követelte a nyomtatott betű szabadságát.
[19] Legalábbis erről tanúskodtak január 14-én keltezett, Csengery Antalhoz írott sorai. V. Waldapfel E. (1950): *A forradalom és szabadságharc levelestára.* 1. köt. Közoktatásügy Kiadó, Budapest. 66.
[20] *Kossuth Lajos 1848/49-ben. 1. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/49.* Sajtó alá rend. és bev.: Barta I. (1951) Akadémiai Kiadó, Budapest. 651. (A továbbiakban: Barta: i. m.)

írott nyomtatványok nem magyar törvény szerinti felelősség mellett özönöljenek szét a hazában”[21] – érvelt a sajtótörvény gyors megalkotása érdekében. E kérdésben „nem annyira tanácskozóra, mint leíróra van szükség”, akinek a szónok szerint az alábbiak rögzítésére kell szorítkoznia: „Magyarországban a sajtószabadság helyére állíttatik. A sajtóvétségek esküttszéki eljárás alá helyeztetnek. Az esküttszéki eljárás és büntetések azok, mellyek a múlt országgyűlés által criminális codexben fölállíttattak.”[22] Az események, s különösen Kossuth sodró mondatai megtették a maguk hatását. Az alsótábla utasította a „sajtótörvény kidolgozásával megbízott választmányt”, hogy a törvényt „a legrövidebb idő alatt” készítse el.[23]

Pest, az ország későbbi, s a forradalom *de facto* fővárosa, azonban megelőzte a törvényhozókat, s népmozgalmának lendületével számolt le a cenzúrával. Mint köztudott, a március 14-én megfogalmazott 12 pont első üzenete hangos szóval követelte „a sajtószabadságot és a cenzúra eltörlését”. Pár nappal később pedig Szemere Bertalan is a törvényhozás elé terjesztette az általa pennázott sajtótörvény-tervezetet, amely a vagyonos osztályok és rétegek érdekeinek figyelembevételével a politikai tárgyú időszaki lapok alapítóitól 20, illetve 10 ezer forintnyi készpénznek biztosítékként való letételét írta elő.

Az Országgyűlés meglehetősen hevenyészett vita után,[24] lényegtelen változtatásokkal el is fogadta a plánum szövegét. Ám Pest és a márciusi ifjak forradalmi fellépése – az utolsó pillanatban jobb belátásra bírva a törvényhozás liberális követeit – az óvadék összegének felére történő leszállítását eredményezte. Az immár végleges formába öntött törvényt, a sajtószabadságot Magyarországon megteremtő jogszabályt, a király április 7-én szentesítette, s a kihirdetésével a magyar alkotmányjog fontos alaptörvényeként gyakorlatilag majd ötven esztendőn keresztül szolgálta a politikai rendszert, s a nyilvánosság világát.

A sajtó felszabadítását kimondó, szabadságát megteremtő törvény, nem mindenben haladó intézkedései miatt, szinte megszületésének pillanatától tapintható ellenérzést és elégedetlenséget váltott ki.[25] A tömegnyomásra korrigált szöveg vitája, annak pozitív légköre ugyanis nem igazolták Kossuth várakozásait, aki azt remélte, hogy a „kijavított szerkezet” megszünteti a törvénnyel szembeni elégedetlenséget is.[26] A kritikusok, Táncsics, Toldi Ferenc és mások elsősorban a törvény súlyos büntetési tételeit kárhoztatták. Vukovics Sebő – a későbbi igazságügyi miniszter – pedig nem éppen hízelgően így formulázott: „az alsóháznak pillanatnyi eltévedése a szabadság irányától egy törvényt szült, mely általános megrémülést idézett elő, – a sajtótörvényt”.[27]

A törvény alapvető rendelkezéseit vizsgáló, de a részletes jogdogmatikai elemzés feladatát e helyütt magától elhárító kései krónikás tárgyilagos értékítéletét ma már nem torzíthatják

[21] Barta: i. m. 652.
[22] Uo. 656.
[23] Uo. 659.
[24] A vitát részletesen elemzi Both: i. m. 62–63, illetve Tarnai: i. m. 124–125.
[25] Pulszky visszaemlékezésében nem minden él nélkül jegyezte meg, hogy a sajtótörvény tervezett tartalma „durch die Härte der Strafen, als durch die Höhe der verlangten Kautionen an das französische Pressgesetz zur Zeit Louis Phillipp’s erinnerte”. Pulszky, F. A. (1881): *Meine Zeit, mein Leben.* II. Band. Verlag von Carl Stampfel, Pressburg & Leipzig. 78. Ugyanerről lásd Koltay: i. m. 65.
[26] Barta: i. m. 136. és köv. oldalak.
[27] Bessenyei F. (sajtó alá rendezte) (1894): *Vukovics Sebő emlékiratai.* Atheneum Kiadó, Budapest. 81.

aktuálpolitikai megfontolások. Így aztán általános ítéletként Both Ödön,[28] s Kosáry Domokos – egymással nem feleselő – álláspontjával érthet egyet, akik azt emelték ki, hogy a sajtó első törvénye a szabadság ösvényén addig ment el, ameddig azt megfogalmazóitól el lehetett várni, de amit megvalósított, az is „polgári sajtószabadság volt".[29]

A dualizmus sajtójoga

A forradalom és törvényei Magyarországon a polgári berendezkedés alapjait vetették meg, többek között, a parlamentáris kormányzati rendszer, s a szabadságjogok – köztük a véleményszabadság – intézményesítésével. Az osztrák önkény évei után Bécs és Pest kiegyezése, ha módosított peremfeltételek közepette is, visszatérést hozott az egykor már kivívott alkotmányosság világába.

Az Andrássy vezette új kormány első intézkedéseivel helyreállította a törvényhatóságokat, s intézkedett a „sajtóügy" kérdésében[30] azzal, hogy 1867. február 28-án nyilvánosan is ígéretet tettek a 48-as sajtótörvény mielőbbi életbeléptetésére. Az 1848. évi 18. törvénycikk reinkarnációja azonban távolról sem jelenthette azt, hogy annak áprilisi, Deák fogalmazta végrehajtási rendelete, az esküdtszékek felállításáról is változtatás nélkül életbe léphetett volna. Ezt a jogszabályt, amely a forradalom idején a sajtótörvény passzusait követve az esküdtszékek megyénkénti fölállítását mondta ki, a kabinet semmiképpen sem szándékolta változatlan formában fölélesztени.

A kormány úgy vélte ugyanis, hogy az eredeti végrehajtási rendelet alkalmazása „nagy akadályokkal s bonyodalmakkal állna kapcsolatban".[31] Ezért már ekkor, 1867 kora tavaszán a képviselőház fölhatalmazását kérte ahhoz, hogy a „deákferenci" rendelettől eltérően az esküdtszékeket a törvényhatóságoktól a királyi táblára, illetve kerületi táblák székhelyeire koncentrálhassa.

[28] Both: i. m. „Ez a magas kaucióval és súlyos büntetési tételekkel terhelt, de a cenzúra eltörlésével és az esküdtszéki bíróságok bevezetésével a magyar nemesség, valamint a számban, vagyoni erőben egyre gyarapodó polgárság számára sajtószabadságot biztosító sajtótörvény, az az eddig és nem tovább, melyet egy viszonylag nagyon elmaradott ország rendi országgyűlése az általa képviseltek osztályérdekeinek feláldozása nélkül még elfogadhatott."

[29] Tarnai János 1912-ben publikált cikkében hasonlóképpen fogalmazott: „A sajtótörvény nem valósította meg az ú.n. »korlátlan« sajtószabadságot, a mint azt a magyar pamfletirodalom, franczia nyomon, sűrgette. De hisz épen a franczia tapasztalatok intették reformereinket mérsékletre." Tarnai: i. m. 134. Kosáry ugyanerről: a negyvennyolcas törvény olyan volt, „amelyet a polgárosodó, a polgári átalakulást vezető nemesség saját érdekeinek feláldozása nélkül elfogadhatott, de amely a feudális rendszer gyakorlatától alapvetően különbözött, és amely mégis igen lényeges fordulatot hozott". Kosáry D. – Németh G. B. (szerk.) (1985): *A forradalom és szabadságharc sajtója 1848–1849. A magyar sajtó története II/1. 1848–1867.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 50.

[30] *Képviselőházi Napló,* 1865. III. köt. 180.

[31] *1867. miniszteri előterjesztvény a sajtó ügyében. Az 1865. évi dec. 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* II. 64. 68.sz/XVC. ülés, 646. jegyzőkönyvi pont, illetve *Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára 1867.* 34. Pest. 1868.

A sajtó dolgában kért parlamenti fölhatalmazás ügye azonban a honatyákat láthatóan nem hozta tűzbe, s a tárgyban 1867. március első felében lezajlott vita meglehetősen formálisra sikeredett. A hevesnek nem titulálható diszkusszió jószerivel csupán a nemzetiségi képviselőknek nyújtott jó alkalmat arra, hogy a márciusi sajtótörvénnyel szembeni elégedetlenségüknek is hangot adva, támadják az esküdtszékek megritkítását.[32] A képviselőház párórás vitában, néhány apróbb, s nem lényegi változtatással a sajtóügyben adandó fölhatalmazási javaslatot elfogadta, s ezzel a kormány sajtópolitikájának zöld lámpát mutatott.[33]

A felhatalmazás megadásával azonban a sajtóviszonyok magasabb szintű szabályozásának igénye távolról sem elégült ki. A törvényhozás termében meghozott döntés után alig pár hónappal más-más oldalról és eltérő szándékokkal, de többen is hangot adtak annak, hogy egy új sajtótörvényre lenne szükség. Az „alkotmányt védő" törvényhatóságok közül elsőként Nógrád megye és közönsége kérte a képviselőházat arra, hogy „az 1848:18. t.cz. hiányai minél előbb törvényhozásilag pótoltassanak".[34] Aligha kétséges, hogy az ellenzéki többséggel „kormányzott" törvényhatóság e reakcióját a minisztérium, s különösen az igazságügyi tárca sajtórendeletei váltották ki.[35] De míg a negyvennyolcas alapon állók a kabinetnek a sajtószabadság korlátozásának szándékát rótták fel, addig a pesti kormány fontos tényezői a forradalmi törvény nyújtotta szabadságot sokallották. S valóban, a felszabadult sajtó alig korlátozott mozgása egy esztendő alatt számos kellemetlen percet hozott a központi hatalom birtokosai számára. Így aztán aligha csodálható, hogy a miniszterek tanácsa 1868. február 23-i ülésén a sajtóviszonyokról értekezvén, a megszólalók egyhangúan állapították meg, hogy e téren a helyzet „törvényeink hiánya miatt abnormálisnak tekinthető".[36]

Az igazságügyi tárca ura – a napirend tárgyalásakor – a felhozottakra utalóan arról tájékoztatta kollégáit, hogy „ő egy sajtóügyre vonatkozó törvényjavaslatot dolgozott ki, mely készen is van".[37] a kormány – ebben kételkedni is fölösleges – elégedetten hallgathatta az igazságügyér bejelentését, ám hosszabb disputa után arra az álláspontra helyezkedett, hogy az elkészült átfogó törvény életbeléptetése helyett,[38] néhány „tekintetben rögtön kellene intéz-

[32] A felszólalók közül Sztratimirovics György, Hodosiu József és Miletics Szvetozár kritikáját emeljük ki. Az elképzelés opponensei különösen azt tartották aggályosnak, hogy a hírlapirodalom nem magyar nyelvű munkatársait elvonnák saját törvényhatóságuk bíróságától, s ügyeikben távoli, idegen városok esküdtszékei ítélkeznének. KN-1865 – 102/1865 – III – 308 – 315.

[33] Lásd erre bővebben: Antal T. (2003): A sajtóesküdtszékek és működésük szabályozása Magyarországon (1867–1896). In: *Publicationes Doctorandorum Juridicorum.* Tomus II. Szeged. 4–38.

[34] KN-1865 – 168/ 1865-V-87.

[35] Uo. Erre szinte teljes bizonyossággal lehet következtetni a Nógrád megyeiek feliratából: „Nógrádmegye közönsége az igazságügyminisztérium által sajtóügyben kibocsátott pótrendeletekre nézve a személyes biztonság és tulajdonjog veszélyeztetése miatt aggodalmát kijelentvén…"

[36] OL K. 27. MT. JKV. 1868. II. 23. 4/MT. 1. „Szóba hozatván a sajtó visszaélései, a ministertanács figyelmét azon abnormális viszony veszi igénybe, mely törvényeink hiányossága miatt felmerül."

[37] Sajnálatosan, az Országos Levéltárban, amely az 1956-os tűzvész óta az igazságügyi tárca anyagának csupán egy kis hányadát őrzi, erre a miniszter által említett elaborátumra nem sikerült rátalálnunk, így annak tartalmára csak az értelemszerűen lakonikus minisztertanácsi jegyzőkönyvből következtethetünk.

[38] Uo. A kidolgozott javaslatról a jegyzőkönyv csupán egy sorban emlékezett meg, magyarázva mellőzésének okát is: „…miután azonban ennek életbe léptetése húzamosabb időt fog még igényelni…"

kedni".[39] A kabinet éppen ezért leszögezte, hogy „a legnagyobb hézagok pótlásával novellaris törvény által kell gondoskodni".[40] S a minisztertanács egyúttal egész szempontrendszert ajánlott a Horvát Boldizsár figyelmébe a sajtójogi szabályzás „tökéletesítésére", megbízván, hogy azok „alapján javaslatot tegyen".[41] Az öt pontot tartalmazó lista „a./ az immunitás vagy mentelmi jog b./ az országgyűlési megtámadások c./ a fennálló törvény iránti tiszteletlenség és engedetlenség d./ a külföldi művek, nevezetesen névtelen röpiratok behozatala. e./ a szerkesztőnek felelőssége" témaköreire terjedt ki, s a később kimunkálandó normaszövegben ezekre várt a kormány megoldásokat.

A minisztertanács üléséről felvett jegyzőkönyv szűkszavú sorai az imént szabályozási témák kibontásával, bővebb kifejtésével adósok maradtak ugyan, de a hivatalos tényezők korábban más szövegkörnyezetben elejtett kijelentéseivel ezeket összevetve nyilvánvaló, hogy a kormány rúdjánál helyet foglalók nem csupán a sajtótörvény „hézagait" óhajtották orvosolni, hanem ezzel párhuzamosan a kényelmetlenné váló orgánumokkal szemben is – a negyvennyolcas törvény adta instrumentumoknál – hathatósabb eszköztárhoz kívántak jutni.[42]

E célt szolgálták volna a képviselői immunitás terén kilátásba helyezett intézkedések is, amelyek vélhetően a hírlapszerkesztő képviselők sajtóügyekben érvényesülő eljárási kiváltságát óhajtották kiiktatni, vagy esetleg azt szűkíteni.[43] A hatalom politikai célzatú intézkedésének haszonelvű vonása könnyen átlátható volt, ám a tervezett lépés motívumát az akkori történések mégis megmagyarázhatták. A kormány ugyanis a parlamenti gyakorlat[44] kialakította mentelmi jog kereteinek szűkítésekor a Böszörményi László és Román Sándor sajtóperét megelőző képviselőházi viharokra emlékezhetett,[45] amikor az ellenzék csaknem valamennyi jelentős szónoka jó

[39] Korábban – némileg elnagyoltan – a 48-as törvény felváltásának célzatával megkomponált tervezet hátrasorolását még Horvát Boldizsár „nyakába varrtuk". A jegyzőkönyv tüzetesebb elemzése után azonban arra a meggyőződésre kellett jutnunk, hogy mindez testületi döntés eredménye lehetett.

[40] Uo.

[41] Uo.

[42] E szándék olvasható a fentiekben sűrűn hivatkozott ülés jegyzőkönyvének egy másik passzusában, ahol a grémium a sajtó helyzetének áttekintésekor, mintegy zárógondolatként, aláhúzta: „Ennek kapcsán a minisztertanács más téren is az erélyes fellépésnek látja szükségét; a mennyiben a felmerülő jelenségeket kicsinyelni nem lehet; sőt azoknak veszélyesebbé változását és elharapozását kell meggátolni." Uo.

[43] A kiegyezés éveiben kialakuló gyakorlat szerint a képviselők ellen indítandó sajtóeljárás csak akkor léphetett a vizsgálati szakaszba, ha a közvádló megkeresésére a képviselőház többsége a bevádolt mentelmi jogát felfüggesztette. A mentelmi jog szűkítésének gondolata 1868 februárjában nem is először vetődött föl. A minisztertanács már 1867 őszén „a Böszörményi és Madarász képviselők ellen meginditandó sajtóperek" tárgyában leszögezte: „Egyszersmind kimondatott annak szükségessége, hogy az országgyűlés tagjainak mentessége azon esetben, ha azok egyszersmind valamely hirlap szerkesztésével vagy kiadásával foglalkoznak, az ebből eredő bűnfenyítő eljárás tekintetében hatályon kívül tétessék…" OL. K. 27. MT. JKV. 1867. IX. 30. 51./MT. 3.

[44] Lásd erre: Polt P. (2010): *A parlamenti mentelmi jog, mint büntethetőségi akadály.* Budapest. 10. https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Polt%20P%C3%A9ter%20PhD.pdf *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

[45] Bényei M. (2008): Kiegyezés és sajtószabadság. Eötvös József kiadatlan beszédfogalmazványa a mentelmi jog parlamenti vitájához. *Könyv és Könyvtár: könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve.* 30. köt. 148–180.

néhány ülésen vette védelmébe a sajtópörök első szenvedő alanyaiként kiszemelt képviselőket.[46] S bár a ház többsége nem zárkózott el a képviselők kiadatásától, a kabinet mégis úgy ítélhette meg, hogy számára kényelmetlen, sőt nyilvánvalóan káros az újságszerkesztő törvényhozók mentelmi jogának, s ezzel eljárási privilégiumának teljes körű fenntartása.[47]

A hatalom csúcsán azonban nemcsak eljárási kérdésekben szándékozták a sajtójogot megreformálni, de érzékelve a hatályos sajtótörvény büntető szakaszainak pontatlanságait, s a változott politikai környezetben észlelhető inkonzisztenciáit, újabb és újabb vétségi kategóriák törvényerőre emelésével és szankcionálásával elsősorban az új közjogi berendezkedés számára akartak fokozottabb védelmet biztosítani. A kiegyezés hatalmi gépezetét ért ellenzéki sajtótámadások a Deák-párti politikusokat gyakorta elkeseredett kijelentésekre ragadtatták. Ám a hivatalos megszólalások egyúttal azt is jelezték, hogy a kormány a sajtó éles hangját nem a véleményszabadság természetes megnyilvánulásának, hanem a lapok teremtette szabadosságnak tekintette. Az Országgyűlés többségét s a „közösügyi" törvényt ért hírlapi támadásokra adott válasz volt tehát a kormány sajtó-novella koncepciója, amely alkalmas lehetett volna arra, hogy a hangos „bal- és szélbaloldali" hírlapok agitációja ellen a jogalkalmazó szervek még hatható-sabb igénybevételével is felvegyék a harcot.

A minisztertanácson nagy vonalakban megvitatott előterjesztés tárgyalására azonban a későbbiekben nem került sor, jóllehet a jegyzőkönyv tanúsága szerint a reform szükségességéről, s irányairól a tárcavezetők azonos álláspontonlehettek. Mindez azonban, ahogy a következő hetek, hónapok is igazolták, nem adott elég lendületet a sajtónovella megalkotásához. A plánum részletesebb koncipiálására, jogi formába öntésére, valamint annak törvényhozás elé terjesztése érdekében az igazságügyi tárca, s a miniszterek tanácsa egyetlen lépést sem tett.[48]

Sajtótörvény a „boldog békeidők" alkonyán

A hazai politikai élet képviselői, hírlapírók és a nyomtatott betűk világával behatóan foglalkozó jogászok a XIX. század harmadik harmadában mind gyakrabban tették szóvá a sajtószabályozás deficites voltát, ismerték fel az első sajtótörvény hiányait, s ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban sürgették a sajtójog alapvető módosítását. A hatalom szekerének rúdjánál ülők több alkalommal is foglalkoztak a később sokak által kegyeleti tárgyként kezelt jogforrás részleges, vagy akár átfogó jellegű módosításának tervével.

[46] K.N. 1865-68. V. k. 8., 38., 214., 224., 226.

[47] Az elképzelések – vélhetően – a képviselők mentelmi jogát a nem sajtóvétség miatt indítandó büntetőeljárás során nem érintette volna. Lásd erre: Pecze F. (1974): *A magyar parlamenti jog intézményei a 19. század második felében – különös tekintettel a képviselők jogállására.* Budapest.

[48] Történt ez annak ellenére, hogy a kormány 1869. március 25-i ülésén még egyszer leszögezte, hogy „égető szükségnek tartja a' …sajtótörvényhozásnak mielőbbi czélszerű átalakítását is, minthogy az 1848-i sajtótörvény, mint a' tapasztalat mutatja, a' szükségnek meg nem felel". OL. K. 27. MT. JKV. 1869. III. 25.2., ill. 5/MT. 4–8.

Dárdai Sándor – korának ismert sajtójogi szakértőjeként – már nem sokkal a kiegyezés után írt egy hosszabb lélegzetű cikket, amelyben arról értekezett, hogy az 1848. évi XVIII. törvénycikk „korántsem felel meg a jogi tökély és a sajtószabadság eszményképének”,[49] s ugyanekkor a negyedik magyar jogászgyűlés külön szekciót szentelt a sajtóügyi törvényhozás kérdésének.[50]

S jóllehet, pár esztendő múltán az első magyar büntető törvénykönyv jelentősen módosította a forradalom idején rögzített sajtóvétségeket, mélyítve annak hatókörét, s némileg szigorítva büntetési tételeit, a sajtószabadság alkotmányos rendszerét, s kereteit továbbra is a negyvennyolcas törvény rajzolta meg.

A nyomtatott sajtó, s az általa közölt gondolatok világának részleges, vagy teljes újraszabályozása tehát a dualizmus első évtizedeiben lényegében elmaradt, ám mindez nem jelentette azt, hogy 1867 után e téren Magyarországon semminemű jogi rendezés nem valósult volna meg. Éppen ellenkezőleg. Az első magyar büntető kódex idevágó intézkedésein túl törvény született a hírlapbélyeg eltörléséről,[51] korlátozásokat vezettek be a hirdetésekkel összefüggésben,[52] az esküdtszéki hatáskör szűkítéséről,[53] s az anonimitás elleni hadüzenetre is sor került.[54]

A sajtószabályozás eme korrekciós jellegű, s távolról sem stratégiai célzatú termékeiről mindazonáltal összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a korszak egymást váltó kormányai egyikükkel sem kívánták a véleményszabadság korábban megvont határait számottevően behatárolni. Az ilyesfajta szándékokkal leggyakrabban hírbe hozott Tisza Kálmán – cáfolva ellenzéki bírálóit – a törvényhozás termében tette világossá álláspontját: „a sajtószabadság minden szabadságnak egyik alapföltétele”. Majd így folytatta: „Én… egy lépést sem tettem a sajtószabadság megszorítására; és magának a sajtószabadságnak a megszorítására nem is fogok lépést tenni soha.”[55]

A fentiekben felvillantott apróbb változások azonban nem szolgálták a sajtójog korábban nem vitatott konzisztenciáját, s ezért a XX. század első évtizedében[56] elébb a szűkebb szakmai körökben, majd a politika mélyrétegeiben általános kánonná vált a sajtóreform igénye.[57] A 48-as törvény divatjamúlt voltáról, s a változtatások miatti inkoherenciáiról értekezők közül a tennivalókat

[49] Dárday S. (1873): *A sajtóügyi törvényhozás kérdése.* Pest. 3.

[50] Themis 1873: 193 és köv. oldalak.

[51] 1869. év XXIII. törvénycikk.

[52] Lásd erre az 1884. évi XVII. törvénycikk 58. §-át.

[53] Lásd az 1897. évi XXXIV. törvénycikk 17. és 17. §§-it.

[54] Az 1896. évi XXXIII. törvénycikk a bűnvádi perrendtartásról valójában felszámolta a „névtelenség” intézményét azzal, hogy lehetővé tette az eljárás alá vont szerző személyének kinyomozását, akár házkutatás tartásával is.

[55] KN-1881-138/1881 – VII – 258./.

[56] A sajtóviszonyokban beállott változásokat észlelve a XIX. század utolsó évtizedében Erdély Sándor igazságügy-miniszter „a magyar zsurnalisztikának egy előkelő tagját” azzal bízta meg, „hogy egy egységes, általános sajtótörvényt dolgozzon ki”. KN-1896-251/1896 – XIII – 265./.

[57] Ezt megelőzően 1898. március 1-jén a képviselőház már hozott döntést a sajtójog szükséges reformjáról, ám arról, hogy ennek utána a kodifikáció hozzáfogott ehhez a munkához, nincsenek adatok. Palócz L. (1912): *A sajtójog reformja.* Szeged. 3.

legélesebben Kenedi Géza[58] fogalmazta meg: „egy ennyire át meg átlyuggatott garancziális törvényt apró javításokkal éppé és teljesen alkalmassá tenni többé nem lehet…" a sajtójog reformja tehát nemcsak elodázhatatlan – fűzte tovább –, hanem annak „gyökeresnek, általánosnak s még rendszerében is újnak kell lennie".[59]

Bő félévszázaddal az első hazai sajtótörvény megszületése után a politika, a szakmai körök s a jogásztársadalom nyilvánosság iránt elkötelezett kiválóságai közös munkába kezdtek a megváltozott „médiaviszonyoknak" adekvát normaszöveg megalkotására. Günther Antal igazságügyi miniszterként ankétot hívott össze a megalkotandó törvény koncepcionális kérdéseinek megvitatására,[60] majd három esztendő múltával a „jogász-egylet" büntetőjogi bizottsága is tárgyalt a nyomtatott sajtó kívánatosnak tekinthető jogi környezetéről.[61] A munkafolyamat végső fázisában pedig a fővárosi sajtómunkások szervezete testületként hallatta hangját.[62]

A sajtójog épületének teljes átformálását magára vállaló törvényjavaslat végül is 1913 júniusára készült el, amelynek átdolgozására, Balogh Jenő tárcavezető bizalmas munkatársaival karöltve vállalkozott.[63] Az utolsó békeév késő őszi napjaiban beterjesztett törvényjavaslat heves vitákat generált. A polémiák, s a penge élességű kritikák gazdagon hömpölygő folyama jól tükrözték, mennyire eltérőek is voltak a vélemények a kormány sajtóreformjának megítélésében.[64] A plánumot liberális oldalról vizsgálók egyértelműen elmarasztalták a hatalom szabadságfokot csökkentő szándékait, melyeket az egyes paragrafusok soraiból kiolvasni véltek.[65] A hivatalos politika homlokegyenest ellenkező álláspontra helyezkedett, mondván, hogy „a sajtótermékek terjesztéséről és a sajtójogi felelősségről szóló rendelkezésekben a javaslat… nemcsak fenntartja a sajtó célszerűnek bizonyult eddigi előjogait, hanem a terjesztés szabadságának eddig nem ismert intézményes garanciát nyújt… a sajtó szellemi munkásainak felelősségét jelentékenyen enyhíti… s anyagi függetlenségük érdekében is megfelelően rendelkezve… a sajtószabadság nagy elvét szilárdabb alapokra fekteti".[66]

---

[58] Kenedi Géza ügyvéd, író, újságíró, országgyűlési képviselő, a sajtójog monográfusa. Magánemberi vonásairól dicsérő szavakkal nyilatkozik Herczeg Ferenc is. *Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 1985. 220–221.

[59] *Jogtudományi Közlöny,* 1906. decz. 28. 448.

[60] A munkálatok – egyes kortársi híradások szerint – egy törvényszöveg megfogalmazásába torkolltak. Sajnálatos, hogy eleddig nem sikerült rátalálni a szöveget rejtő aktára.

[61] A bizottsági munka érdemeit részletesebben méltatta Palócz László fent idézett írásában. Palócz: i. m. 3.

[62] Lásd erre: Mérei (1913): *A Budapesti Újságírók Egyesületének előterjesztése a sajtóról szóló törvényjavaslat ellen.* Közreadta: Budapesti Újságírók Egyesülete, Budapest. 15.

[63] Erről a kiváló jogtudós a felsőház 1938. évi üléseinek egyikén szólt, mondván: „…az 1914. évi sajtótörvényért nagyrabecsült munkatársaimmal és azok között főleg ennek a főrendiháznak nagyérdemű kitűnő volt másodelnökével, Vavrik Bélával és az én akkori kitűnő főmunkatársammal, Tőry Gusztáv államtitkár úrral együtt elsősorban én vagyok felelős." Ogy. FN-1935-69/1935-III-370./.

[64] Uo. 370. „Akkor a magyar képviselőháznak egyik kitűnő szónoka, Vázsonyi Vilmos képviselő úr és őt követőleg az egész tisztelt ellenzék a legélesebb harcot indította ez ellen a javaslat ellen, elmondván azt kancsukának, Szibériának, kötélnek, leigázásnak stb. Habent sua fata leges et codices; most 24 esztendő után ugyanerről a sajtótörvényről az a panasz, hogy túlságosan szabadelvű."

[65] A Budapesti Ügyvédi Kamara a sajtótörvény-javaslatról. *Jogtudományi Közlöny,* 1914. 8. sz. 75.

[66] *Magyar Törvénytár, 1914. évi törvények.* Budapest, 1915. Az 1914. évi XIV. törvénycikk indoklása, 27.

Érthető, hogy e meglehetősen ellentétes álláspontok s a javaslat parlamenti vitáját kísérő sajtóvisszhang kakofóniája legkevésbé sem könnyítik meg az utókor dolgát akkor, midőn tárgyilagos véleményt óhajt formálni a magyar sajtójog második nagy törvényéről.

Az ítéletalkotáshoz a legbiztonságosabb támpontot a törvény szövege, s annak körültekintő értelmezése szolgáltathatja. Valljuk, hogy csakis az egyes rendelkezések beható vizsgálata után lehet – *sine ira et studio* – elmarasztalni, vagy éppen elismeréssel illetni egy-egy intézményét.

A sajtójog második kódexe öt érdemi fejezetben szabályozta a nyomtatásban megjelenített gondolatok közlésének és terjesztésének feltételrendszerét és mozgásterét.

Az első részben, a bevezető rendelkezésekként, az alkotók alapvető fogalmakat definiálták. Ezek sorában is a legszembetűnőbb – s nyilvánvalóan a negyvennyolcas hagyományok tiszteletét is szándékozták ezzel manifesztálni – csaknem szó szerint megismételték a forradalmi sajtótörvény oly sokat idézett deklarációját: „Sajtó útján mindenki szabadon közölheti és terjesztheti gondolatait."[67]

A törvény következő paragrafusaiban aztán szóltak azokról a konkrét előírásokról, amelyek határt szabtak a fenti elvi tétel mindennapi megvalósulásának Kitértek a sajtótermékek előállításának feltételeire, a nyomdák nyilvántartásának reguláira. Ez utóbbiban a nyomdák kötelességévé tették olyan könyvek vezetését, amelyekben minden náluk sokszorosított „sajtótermék kiadójának a nevét, a sajtótermék címét, alakját, az ívek, úgyszintén a kiadott példányok számát elszállítás előtt, vagy az elszállítással egyidőben be kell jegyezni".[68]

E rendészeti jellegű rendelkezések leghangsúlyosabb szakaszai azok voltak, amelyek a sajtótermékek, a napi- és hetilapok terjesztésének szabályait állapították meg, leszögezvén, hogy az utcai terjesztéshez hatósági engedélyre van szükség. A belföldi orgánumok utcai terjesztésére az engedélyt a belügyminiszter adhatta meg, míg a helyi jellegű lapok árusítására a zöld lámpát a törvényhatóság első embere biztosíthatta.[69]

Mindezzel azonban még korántsem zárult le a terjesztés jogi feltételeit kazuisztikusan felsoroló szakaszok sora. A jogalkotó nyilvánvaló politikai célzattal leszögezte: „Olyan sajtótermék utcai terjesztését, amely a közrendet vagy a közerkölcsiséget sérti vagy veszélyezteti, különösen valamely nemzetiség, osztály vagy hitfelekezet ellen gyűlölet ébresztésére alkalmas vagy a családi élet belső ügyeit tárgyalja anélkül, hogy ezt a közérdek kívánná, engedélyezni nem szabad."[70]

Az eddig elősorolt regulák, s az e helyütt nem említettek is, első megközelítésben, okkal ragadhatnák el a kései krónikást annak megállapítására, hogy az 1914-es sajtótörvény alapvetően szűkké tette a nyomtatott gondolat addig szabadon hömpölygő csatornáit, s valósággal megteremtette a feltételeket az előzetes cenzúra negyvennyolcban kárhoztatott rendszerének restaurálására.[71] Ez a vélekedés azonban aligha igazolható. A képviselőházban oly hosszan vitatott

[67] Uo. 26.
[68] Uo. 31–32, 1914. évi XIV. tc. 6. §.
[69] Uo. 35–36, 1914. évi XIV. tc. 11. §.
[70] Uo. 36–37.
[71] A nézetet vallotta Pölöskei Ferenc is. i. m. 182.

törvény megalkotói és támogatói a megkérdőjelezett passzusok jelentős halmazáról szólván, okkal hivatkozhattak arra, hogy azok valójában – szokásjogi jelleggel – már évtizedek óta meghonosodtak a gyakorlatban, s a törvény elfogadásával nem történt más, minthogy ezek így formálisan is beépülhettek a sajtójog korabeli építményébe. A sajtó munkásainak „inkvizícióra" emlékeztető üldözéséről tehát aligha beszélhetünk e jogforrás szűk keretek közé szorított értékelésekor. Ezzel szemben inkább az mondható el, hogy a törvénytárba 1914-ben 14-es számon becikkelyezett jogszabály számos olyan intézményt törvényesített – tegyük hozzá helyesen – amely a korábbi jogi rendezésből kimaradt. Ezek sorában említhető a helyreigazítási jog,[72] illetve a hírlapírók magánjogi védelmét meghonosító rendelkezések sora.[73]

A pozitívumok ellenére azonban mégsem állítható, hogy e törvény klasszikusan liberális jogalkotás lett volna. Tény, hogy az újabb sajtódeliktumok megfogalmazásával, a fokozatos felelősség szabályainak újrafogalmazásával nem a sajtó teljes szabadságát valósították meg. Ám az is kétségtelen, hogy az ellenforradalmi Magyarországon a baloldali vagy a polgári ellenzék lapjainak megrendszabályozásához e jogszabály nem tartalmazott megfelelő eszközöket. Így aztán nem is csodálható, hogy 1919 után a hatalom számára nemkívánatos sajtó elnémítására vagy megregulázásra jogi alapot nem a Balogh Jenő fogalmazta sajtójog intézményei, hanem a kivételes felhatalmazáson nyugvó kormányrendeletek szolgáltattak.

[72] *Magyar Törvények 1914.* 49–50, 1914:XIV. tc. 20. §. A törvény indoklása a helyreigazítási jog magyarázataként okkal szögezte le: „A sajtó szabadságával szemben a sajtónak az a kötelezettsége áll, hogy sértő, jogtalan támadásoktól tartózkodnia s amennyiben ily támadásokat mégis elkövetett, azokat helyreigazítania kell… a tisztességes lapok eddig sem zárkóztak el az igazságtalanul sértett személyek helyreigazító nyilatkozatainak közlésétől, bárha szigorú jog erre nem kötelezte azokat."

[73] 1914:XIV. tc. 57–60. §§. *Magyar Törvények 1914.* 88–91.

Ruszoly József

„Eötvösünk és Szemerénk”

A börtönügy két borsodi úttörője

Szemere Bertalan (1812–1869)
elfelejtett bicentenáriumán a
jeles államférfira is emlékezve

A két Nyugat-Európát megjárt fiatal reformer – br. Eötvös József és Szemere Bertalan – 1838. december végén nyújtották át nyomtatásban megjelentetett műveiket a Borsod vármegyei tömlöcügyi küldöttség jegyzőjének, Palóczy Lászlónak. Mindkét tanulmány politikai útleírásból nőtt ki; Eötvösé a be nem fejezett s ezenkívül *A karthauzi* és a *Szegénység Irlandban* című művekbe is mintegy fölszívódott *Svájci útinapló,* Szemeréé pedig az *Utazás külföldön* nemes értelemben vett melléktermékének tekinthető. Az alapművekkel való kapcsolódási pontok jól kimutathatók; mind Eötvös, mind Szemere látogatásai során szerzett tapasztalatait éppen úgy fölhasználta, mint a szakirodalom fontosabb eredményeit. A fő forrás mindkettőjüknél a francia Beaumont és Tocqueville által kormányuk megbízatásából az észak-amerikai börtönrendszerekről írt tanulmány volt, melynek a porosz K. H. Julius általi fordítását (*Amerika's Besserung-System und dessen Anwendung auf Europa.* Berlin, 1833) már Schedel (Toldy) Ferenc ismertette (*A büntetőrendszer az egyesült országokban.* Tudományos Gyűjtemény 1834:IV. 105–119.). Valószínű, ez volt az a Julius-mű, melyet Eötvös Szalaytól kért, s nem Julius korábbi saját műve, a *Vorlesung über Gefängniskunde; Philosophische, medizinische und Gerichtliche Seelenkunde* = Előadás a börtönismeretről; filozófiai, orvosi és bírósági lélektan (1829), melyet ugyancsak Schedel (Toldy) Ferenc mutatott be (Tudományos Gyűjtemény 1830:II. 102–109.) (vö. Ferenczi 61–63; Nizsalovszky–Lukácsy 103).

Eötvös *1837. december 19-i* leveléből tudjuk, hogy előkészületet tett tanulmányának megírására (Oltványi 120–121), mellyel már *1838. június 11.* előtt igencsak el is készült. Palóczy László küldöttségi jegyző ekkor kelt jelentésében akár kéziratban, akár „kibocsátva” fölhasználhatónak tartotta *(1838:1043.).* A *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez* című füzetét Palóczy László 1839. január 1-jei jelentése szerint az utóbbi hó (1838. december) vége felé nyújtotta be *(1839:194.).* Ezt erősítik meg a megjelenési adatok is: „Pesten, 1838. Kiadja Heckenast Gusztáv.” Ellentmondásként hat, hogy a Themis II. füzete különnyomatának tekinthető, a folyóiratnak e száma pedig *1839-ben* látott napvilágot. Erre vall a Jelenkor 1839. február 2-i számában a *Budapesti napló* című hírrovatban megjelent közlemény: „Az e napokban Heckenast könyvkereskedőnél *Szalay László* szerkesztése alatt megjelent, »Themis« (6. r. 80 l.) 2-ik füzete igen érdekes foglalatú, fő dísze, Eötvös József b. véleménye

a fogházjavítás ügyében, melly különnyomatban is megszerezhető már." Alighanem az történt, hogy Eötvös József sürgetésére előbb kapta meg s mutathatta be különnyomatát, mint maga a folyóirat megjelent vagy terjesztésre került volna.

Kevesebbet tudni Szemere Bertalan tanulmányának, a *Terve egy építendő javítandó fogháznak a magány-rendszer elvei szerint*nek (Kassán, Werfer Károly Könyvnyomó Intézetében, 1838) a létrejöttéről. Az első lapon olvasható ajánlás („Borsod vármegye tömlöcügyben munkálkodó küldöttségéhez tisztelettel s bizodalommal intézte az Író. Vattán, júniusban, 1838.") arra vall, hogy ez is igencsak a kész kézirat elé íródhatott, s nem magával az ajánlással látott munkának a szerző, azaz *1838. júniusban* már átnyújthatta művét a cenzornak. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár tulajdonában van ma is a „t. Borsod Vármegye levéltárának a szerző" szavakkal dedikált példány, Szemere utólagos javításával, valamint a cenzúra által a 41. és 49. lapról törölt két – kézzel mégis pótolt – érdekes szövegrésszel. Eötvös hosszabb dedikációt írt a miskolci református líceum (később főgimnázium) könyvtárának adott példányba, mely ez idő szerint [1988-ban] a Lévay József Könyvtárban található, ám ezt valaki sajnálatosan olvashatatlanná tette; csak az utolsó sorban lévő „1839-ik évben" maradt meg belőle.

A két tanulmány hasonló terjedelmű: Eötvösé 60 lapot, Szemeréé 64-et számlál, s mindkettőhöz *tervrajz* is járul. A büntetési rendszer, benne a büntetés-végrehajtás helyes intézményeinek megválasztása a XIX. században Európa-szerte fontos kérdés volt. Noha humánus, egyszersmind célravezető megoldásának a XVII–XVIII. századra visszanyúló előzményei voltak földrészünkön, amint ezekre Eötvös is utal, az elméleti vita és a gyakorlati megoldások keresése két friss, alig pár évtizedes múltú amerikai rendszer alapul vételével zajlott. A Pennsylvaniában épített börtönökben a foglyok a szabadságvesztésük teljes tartama alatt magánzárkában voltak, egymással egyáltalán nem érintkezhettek, csupán őreikkel s lelkészükkel; munkát is csak celláikban végezhettek. A New York államban meghonosodott ún. A*uburni rendszer*ben a foglyok nappal szigorú hallgatás közepett munkacsarnokokban voltak kötelesek dolgozni; istentiszteleteik is közösen voltak, éjszakára viszont – a pennsylvaniai megoldáshoz hasonlóan – külön-külön cellákban tértek nyugovóra. Szemere s nyomában más magyar szerzők a pennsylvaniai (philadelphiai) megoldást *magán (magány),* az auburnit pedig *hallgató* rendszer névvel illetik. A mai sokkal differenciáltabb büntetési elméletek és gyakorlati megoldások ismeretében talán akadémikusnak és doktrinérnek tűnhet e rendszerek hívei közötti, a jogi elemeken kívül soksok politikumot is tartalmazó elméleti vita, amely a múlt [XIX.] század derekáig a magán rendszernek látszott ugyan kedvezni, végül azonban az idő mindkettőt túlhaladta. Annyi az e kérdéssel behatóbban nem foglalkozó számára is nyilvánvaló, hogy a magán és hallgató rendszer vitája a kibontakozó polgári liberális társadalom igényeinek leginkább megfelelő büntetés-végrehajtás kimunkálásáért, az embertelen feudális börtönviszonyok fölszámolásáért folyt, nem csupán nálunk, bár itt különösen. Eötvös *Véleménye* inkább elméletibb, filozofikusabb, még a kifejezetten gyakorlati teendők megoldásában is, hogy a végképp praktikus kérdések taglalását elkerülje, *Toldalék*ként csatolja a connecticuti fogház szabályait (51–60).

A középkori eredetű, semmilyen rendszeren sem alapuló, az embert testileg és lelkileg megrontó feudális tömlöcök bemutatásában már-már *A falu jegyzője* képei tűnnek szemünkbe. Hangsúlyozza, hogy a törvény védelmét azok számára is fönn kell tartani, akik megsértik szabályait, mert „a rab is embertárs marad, mi több: annak a hazának a polgára, amely őt vétkéért büntetéssel sújtja". „Biztosítani a rab személyét – vallja –, hogy azt nagyobb s más szenvedések ne

érjék, mint mellyeket a törvény vétkének büntetéséül szabott, és biztosítani erkölcsiségét, hogy az legalább a büntetés által ne romoljon még inkább, ezek az új rendszer czéljai” (14). Összehasonlítva a philadelphiai és az auburni rendszert, mérlegelve az elkülönítés és a munka arányait, inkább az utóbbi, a *hallgató* megoldás felé hajlik. A „singsingi büntető intézet” példáját hozza föl arra, hogy a 30 felvigyázó az 1000 rab hallgatását tökéletesen fönn tudja tartani. Mégis inkább a két rendszer elegyítését kívánná.

„A mi személyes meggyőződésemet illeti – írja – (a mennyire ember, kinek tapasztalása egészben nincsen, s ki ez annyira practicus tudománynak csak könyveiben járatos, illyenről szólhat) véleményem szerint a legjobb fogház bizonyára az volna, melly sem az egyik, sem a másik rendszert nem követné egészen, de elosztva kétfelé, rabjainak egy részét az auburni, másikát a philadelphiai rendszer szerint tartaná. – A tömlöcz, a mennyire általa *nemcsak büntetés,* hanem még azon felül a rabnak megjobbítás czéloztatik, egyszersmind nevelő intézet, s azért bizonyára annyival czélt érőbb, mennyivel inkább alkalmaztathatik az egyes [rabok] lelki tulajdonihoz. – Az ok azonban, miért én e két rendszer egyesítését kívánom, nem ez; telyes s belső megjobbulás olly ritkán reménylhető, hogy azt politicus intézetek czéljául kitűzni nem lehet, csak a hit eszközölheti ezt szent befolyásával, s nincs ember, ki annak létesíthetését bebizonyíthatná” (24).

Úgy véli, hogy az auburni rendszer nem alkalmazható sem a „gyanúsokra”, azaz a még csupán vizsgálat vagy vád alatt lévő gyanúsítottakra vagy vádlottakra, sem a rövidebb elzárásra ítéltekre. Így volt ez Angliában és Amerikában is, ahol a „jobbító tömlöcök elvei” rég gyakoroltatnak. A gyanúsítottat még büntetni nem szabad, a kisebb súlyú cselekményekért elítélteket pedig a súlyosabbakért elítéltekkel együtt dolgoztatni nem helyes. Mindkét kategória esetében tehát a philadelphiai rendszert alkalmazná, miközben az egészet illetően az auburnira voksol. Úgy véli, hogy ez még az építkezéseken is kifizetődik, hiszen ha e két kategóriát kiveszi, kisebb *dolgozóház*at kell emelni a súlyosabb elítélteknek. Az építendő fogházat két szempontból véli célirányossá tenni: (1) a büntető társaság, azaz a társadalom és (2) a büntetendő rab szempontjából. Máig érvényes fő gondolatai e körben:

„Az elsőre nézve a fogháznak czélja a társaságnak, s törvényei sértőjének büntetése. A másikra: hogy a rab testi egészsége, jóléte többet, mint a mire őt a törvények ítélték, ne szenvedjen, hogy rossz társaságtól, s így még nagyobb lelki megromlás veszélyétől megőriztessék, végre hogy józan fenyíték s erkölcsi oktatások által, a mennyire lehet, az erény ösvényére vissza hozattassék” (30).

Kárhoztatja, hogy „a legközönségesebb vétkek” nemzetünk „szegényebb rendeinek” szokásaiban, már-már karakterében vannak, aminek okát nem magában a szegénységben, hanem a betyárokat, zsiványokat övező „regényes nimbus”-ban véli fölfedezni. „Vannak számtalanok e hazában, kiknél a zsiványság inkább valami bámulásra, mint utálásra méltó, s kik a szegény legényt elárulni nagyobb hívtelenségnek tartanák talán, mint azon társaságot, mellynek polgárai” (33). A gonosztevők depopularizálásához a pálca nem, csak a *nevelés* vezethet. A rabok egészségét illetően a tisztaságra, a tömlöc szellőztetésére, a rabok ételének minőségére, mennyiségére, valamint a betegeknek külön osztály fölállítására fordít gondot.

A rabok erkölcsi megjavítására sem a hallgatást, sem a magányt nem tartja elegendő eszköznek. „Magány s hallgatás, a mint mondám – írja – csak őrző, s nem jobbító eszközök, a fájdalom elkeserít, s csak az jobbíthat, mi által boldogok vagyunk, s így a tömlöczben a rabnak

fő vigasztalása a *munka,* az mi jobbulásának talpköve lehet. – Kisebb vagy nagyobb mértékben való ez, de való mindig, mert ha bár az auburni rendszerben a munka kényszerített, bizonyos, hogy az azért vigasztallás marad, s hogy a munka nélkül való elzárás minden auburni tömlöczben is büntetésnek nézetik" (38). A munka hasznát – a baltimore-i rendszer szerint – a rabnak kívánja átadni, szabadulásakor. Miként azt Genfben is tapasztalta, a rabok „classificatioját", osztályozását a büntetések súlya szerint fontosnak véli.

A tömlöcről két alapkövetelményt állít föl: *„Jó igazgatás, s czélirányos épület"* (44). Az igazgatásban még kevésbé kívánt elszakadni a megyei intézményektől, „mivel minden újítások között veszedelmesebb nincs, mint a formák megújítása, s mivel országba új elvek csak akkor hozhatók be desorganisatio nélkül, ha erre régi és már mindenki által ösmert eszközök használtatnak: véleményem szerint a legjobb administratio az leend, melly az új rendszerhez alkalmazva, vármegyei formáinktól, a mennyire lehet, keveset távozand; s így inkább jobbítás, mint valami új lészen a közönség előtt". A közgyűlés által választandó *felügyelő küldöttség* nevezné ki a fő- és al fogházkormányzókat, „nehogy a politikai sympathiák vagy népszerűség olly férfiakat rendeljenek e hivatalra, kik arra kevésbé alkalmatosak, a mi közválasztásnál könnyen történhetnék" (45). A főkormányzó nevezné ki a kulcsárokat és az őröket. A főkormányzó a felvigyázó alispán, az alkormányzók pedig a várnagy helyébe lépnének; mindenki más maradhatna. Végül is „csak egy új elem jön az egészbe, a *nyilvánosság,* ezen nagy őrangyala municipalis alkotmányunknak, mellynek hibája talán az, hogy mint a Nap mindennek árnyékoldalát kitünteti, de melly mind ez formáját s szépségét is előnkbe állítja" (46).

A tömlöc legnépszerűbb formájául egy 1837-ben megjelent francia munkából átvett tervrajzzal a *sugár vagy csillag alakzat*ot ajánlja. Hangsúlyozza, hogy nem az említett eszközök és módok jobbítanak igazán, hanem a buzgó vallásosság, a *hit*. Ezért *kápolnát* is kell építeni a raboknak, ahol a „büntető társaság" mellett egy másik intézmény áll, mely „a süllyedt szerencsétlent magához felemelni igyekszik". A tömlöcrendszer megjavítását olyan kötelességnek véli, amely e „nagy kor" emberét terheli „azok eránt, kik ellenünk vétkeztek, kik a hon törvényt megszegték, de nem szűntek meg azért embertársaink lenni" (50).

Szemere *Terve* szikárabb, kevésbé filozofikus, ezért praktikusan talán használhatóbb lett volna. A két rendszer eredetének, előnyének és hátrányának bemutatása után ő egyértelműen a *philadelphiai (magán)* rendszer mellé áll. „A *magány-rendszer* – írta – egyedül alkalmas a bűnös megjavulását eszközleni. Az örökös magánylét s a háborítatlan csönd gondolkozásra maga magába vonja a lelket, s az ember nem kerülheti el, hogy lelkiismeretével ne találkozzék. Midőn a múltra emlékezik, életének bűnös szakán is ált kell mennie, s apródonkint hozzá szokik először megállni rajta, aztán elmélkedni róla, végre hibáit megismerni. Az egyedüliség, mi kezdetben elkeseríté elméjét, utóbb annak emelkedést ád, mit követ az ellágyulással járó vágy kifelé, s hol elmélkedéshöz érzékenyülés járul, ott a megszentelődés közel van" (16).

Az *auburni (hallgató)* rendszert elsősorban a munkában való hallgatás kikényszerítésének nehézsége miatt veti el. Az őrök nehezen veszik észre a suttogást; ha pedig észrevették: veréssel büntetnek. Ez a minden testi büntetést kárhoztató Szemere számára elfogadhatatlan, kiváltképpen akkor, ha az „intők és udvarőrök" – miként az egyik londoni „hallgató" tömlöcben – a rabok közül kerülnek ki. Elhibázottnak tartja a hallgató rendszert a még csak gyanúsítottakkal szemben, hiszen ők az eljárás során ártatlanoknak is bizonyulhatnak. (A „gyanúsok" előzetes fogva tartását Eötvös is magán rendszerben kívánta.) Ha egy ártatlan, netalán javulásnak

induló bűnös a büntetés letöltése után jobb útra akar is térni, a társak, akikkel a börtönben együtt volt, leleplezhetik múltját, s visszarángathatják a bűnbe. Ami a hallgató rendszer ellen szólt, az természetesen a magán rendszer előnyére is szolgált. A testi büntetés helyett a lélekjobbító *erkölcsi kín*t emeli ki, melyet az elítélt magányában elszenved.

„S ti emberek és törvényhozók – kérdi – miért büntetitek a testet, mi csak eszköz mint a kés, mellyet emel, vagy e szerint miért nem ítélitek meg a kést is? a bűn nem az akaraté-e, mitől a cselekedet függ, s az nem a lélek ereje-e? Tehát ha a léleké a bűn, szenvedjen a lélek; ha a lélek romlott meg, a lelket igyekezzünk megjavítani; már pedig a lélekre büntetést s vele javulást csak a magány-rendszer hozhat. És ez nekem fontos eszmém, mind a *testi büntetés eltörlése,* mind e rendszer választása mellett szólanom s apostolkodnom” (31).

A magán rendszer ellen föl szokták hozni, hogy az elítélt cellájában kevesebbet dolgozik, mint a hallgató rendszer gyári műhelyében, a magán műhelyül is szolgáló cella pedig egyébként is költségesebb; a válasz: elismeri ugyan, hogy a „közműhelyekben a gyári munka könnyebb folyamú, de bezzeg a büntetés s javítás ott másodrendű céllá szok[ott] válni, s a gyári zaj és a folytonos munkálkodás mellett ki képzel elmélkedést s magába szállást”? Úgy véli, hogy a gonosztevőknek a dolgoztatása csak azért, hogy a „társaságnak” – a társadalomnak – semmibe ne kerüljenek, „rideg kalmári lélek”-re vall, a magán rendszerben való megrettentésük és megjavításuk viszont „emberszereteten s humanitáson épült bölcsesség szüleménye”. Summázata: „Mind a két rendszerre illik: *lehetetlen,* hogy a rab rosszabbá legyen; *csaknem bizonyos,* hogy rendes emberré képződik: – de ezt: *hihető,* hogy gyökeresen megjavul, – csak a magány-rendszerről állíthatni. *És ezzel végül kijelentem, hogy én, hosszas gondolkodás után, s miután Európa 24 legújabb s legjelesebb fogházait megvizsgáltam, e rendszert ítélem jobbnak, s csak ezt ajánlom elfogadtatni”* (34).

Az épületterv, amelyet ajánl, *küllő alakú,* lényegileg megegyezik az Eötvösével, természetesen azzal a különbséggel, hogy nélkülözi a közműhelyeket. Úgy gondolja, hogy az akkor mintegy 200 000 lakosú Borsodnak a tervezett 384 cella elég lesz; különösen, ha a 30 000-en fölüli Miskolc kiválik belőle; mint írja: „szeretném hinni, mert óhajtom, nem sokára mint királyi város külön törvényhatóság leend” (41). Nem állhatta meg, hogy a megyei igazságszolgáltatás viszonyait ne tűzze tolla hegyére, ám a cenzor is éber volt, így az idézett mondatból az első bekezdés utáni – általam belső idézőjelbe tett – szövegrészt már csak kézzel írhatta a levéltárnak szánt példány hátulsó táblájára.

„S valóban, 384 kamara untig elég, ha majd a törvényszék, polgári ünnepek miatt, üléseit több napokra nem függeszteti föl, felejtve azok seregét, kik siralmas nyomorban számlálják a kínos napokat, mik a megítélés vagy fölmentés órájától elválasztják (41).

„Ha majd a szolgabírák és szolgabírácskák az egy s két év óta ben[n] sorvadó vádlott elítélésére szükséges rövidke nyomozás megtételétől nem szánnak egy-két szót, akkor midőn napokat töltenek lelkiismeretlen vendégségekben fejök szerint könnyű pesgő ürítgetések közt, gőgben és mámorban nem látva a szegény anyát és árvacsoportot, melly a kapu körül sírva esdeklik az – *igazságért,* ha *majd* az esküdtek kény és szeszély szerint apró gyanúkra tele a fuldoklásig emberekkel nem tömhetik a tömlöczöket, s néhány bötücskét leír a törvényhozás, mi vérte s paisa lesz a népnek, *ha* az ember 5-6 évig nem haldoklik a büzhödt lyukban, míg fejére a halált kimondják, *ha* az igazságszolgáltatás ily satyrái kitöröltetnek polgári életünkből, hogy a másfél évig raboskodott s tíz évig nyugtalan szabadságban élt személy behívatik a *szent törvényszék*

elébe, s a kevert és hiányos iratokbul ártatlannak nyilatkoztatik, és a boldogtalan még örül, hogy így is megmenekedheték, a bírák pedig komolyan néznek mint örök igazság, s midőn kiment – összenevetnek. Eddig így ment ez hazánkban, melyen *kívül nincs élet!,* de már mi ezt megszoktuk s midőn a valóságban látjuk természetesnek találjuk, azonban így írva nemde megütközünk benne! Emlékezzünk a törv. széki napokra, valamennyi megyékben, mi nemesek, táblabirságunknál fogva ugyanannyi országbírák!„

Szemere még annyira sem akart elszakadni a megyei intézményektől, mint Eötvös. Mint mindennek a megyében, a tömlöcügynek is a fő forrása a közgyűlés, amely két-három évenként *három tömlöcbírálót* választ; ők fizetség nélkül a megye képviselőiként rendszeresen ellenőrzik a fogházat, meghallgatva a rabok panaszait is. Úgy véli, három bíráló éppen elég, mert „a végrehajtásnak alapja lévén az akarategység, azt kevés személy helyett sokra bízni annyi, mint kerekekhöz kötőláncot adni". A vármegye vezető tisztviselőinek saját hatáskörben egyébként is kötelességük a felügyelet. A tömlöc vezetője továbbra is közgyűlés által választandó *várnagy.* Ő fogadja föl és bocsátja el a felügyelőket és az őröket. A helyettes igazgatóságot is ellátja a *tollvivő;* fontos szerepe van még az *orvosnak* s mellette a *sebész*nek, valamint a rabnők osztályára felügyelő *főasszonynak,* akinek a mellé rendelt *szolgalányok* lennének segítségére.

Szemere is fő szerepet szán e rendszerben a vallási és erkölcsi tanításnak, melyet cellánként a börtön két papja; a református és a katolikus látna el. A papok fizetésére vonatkozó bekezdésnyi mondatot a 49. lapról a cenzúra törölte. A szerző keze írásából idézem: „És honnét fizettetnek? Megvallom őszintén, hogy ha a szegény papi rend által kiküldött reform[átus] papnak fizetése a tömlöczi pénztáron feküdnék is, mit azonban bizonyosul nem állítok; azon igen csodálkoznám, ha a cath.[olikus] clerusnak, melly Borsodban is *millió*kal bír, s tömérdek kincsben úszik, nem lenne néhány száz forintkája, a vallás enyhítő vigasztalásait azon szerencsétlenek számára megvásárolni, kiket sors és világi körülállások emberiség s társaság betegeivé tőnek. Itt gazdag pálya nyílik a papoknak. Meglátjuk, valljon Isten szolgái-e ők, minek nevezik magokat? Valljon nem [olvashatatlan szó] barátok-e miknek kell lenniök? Valljon sem simonisták-e, kik a bűnös lelkét csak díjért akarják megváltani? Valljon nem képmutatók-e, kik a vallás szent olaját, mellyel fölkenettek, zengő ezüstért fogják a szenvedő ember sebjébe csöppenteni? Valljon nem rejtetik-e keresztyéni övvel fűzött keblökben pogány hit, mi világilag kívánja hatalmat venni az ő Istenének? S valljon a vallás vagyonainak, avagy a vallás lelkének papjai s apostolai-e ők? Ki ne szeretné hinni, hogy az Isten nevéért nyert birtok az Isten akarata szerint fog haszonra fordítatni?!"

A fegyelmi szabályokból kiemelendő, hogy a rabok lábára vasat és láncot nem tenne, „mert az őrültére vagy baroméra való", csak *tömlöcruhá*t adna rájuk, testi büntetés helyett pedig az élelem csökkentése vagy a sötétzárka járna. Szemere a rabnak munkabért nem adna, legfeljebb kiszabadulásakor némi segedelmet. Emberbarátságból *három egyesület*et is létre akar hozni. Az első – a francia jellegű – a „házapa" (családapa) raboskodása idején a családot segélyezné, a második – amerikai mintára – a vallást és műveltséget vinné be a tömlöcbe, a harmadik – az angol asszonyegyesületek példájára – a rabnőket látogatná. Az anyagiakban a tömlöcöket magán rendszerben is önfenntartónak véli, s az építési költségét elsősorban a nemesi birtokokra kívánja hárítani. Ha ez nem sikerülne a megyében, az országgyűlésen törvényt szeretne kezdeményeztetni, hogy az építendő *javítóház*ak költségét a nemesség viselje.

„Mert kérdem, a játékszín ügynél ez kevésbé fontos-e? Annyi ezerek egészségének, erkölcsének megőrzése, a bűn és gonoszság a nemzet erében szétfolyásának meggátlása nem érdemelné-e, hogy a *nemes* országgyűlés kiváltságai polcáról leszálljon s kincsei hulladékát adja a közjóért; hogy míg büntető törvénykönyv íratnék, addig is törülje el a büntető ítéletek végrehajtásának égbekiáltó visszaéléseit, mik szerint a büntetett gazdag úr szobát kap s kényelmekben fürdik, míg a szegény nemes és nemtelen 60-60-ad magával szívja magába a halállal terhes rothadt léget? Igen, nem a nemtelenért áldozik itt a nemesség nagy serege, nem is úgy a közjóért, hogy annak hasznát egyesek nem érzik, hanem önmagáért áldozik mindenki. Senki nem tudja, a sors tömlöczbe nem juttatja-e, s ugyan képzeljük, hogy kivétel érettünk nem tétetvén, mint magával hozza az igazság, a mostani undorító lakba s nép s bűn [bűnös] söpredék közé bezáratnánk!!

Az emberiség történetében, az újkornak az előítéletek és embertelen rendszerek fölött legújabb diadalma a javítóházak eszméje. Szeretném, ha a magyar nemesség ennek keblébe fogadása s tetté változtatása által a jelen századdal s műveltséggel együtt haladását bebizonyítaná. Az első javítóház országunkban, nemzetünk emberibb s teljesebb s melegebb életének jegyző szobra leend. Bár állana a *Borsod* áldott földén!!!” (63–64).

A borsodi közgyűlési küldöttség Szemere *Terv*ét részeltette előnyben Eötvös *Vélemény*ében szemben. Az ügy sorsát e helyütt kár volna tovább követni, mivel nem lett belőle semmi. A szerzők benyújtotta példányokat azonban a megye megküldte a többi törvényhatóságnak. A beérkezett válaszok elismerőleg szóltak mindkét munkáról (Bereg: *1839:2452.*, Ugocsa: *1839:2453.*, Nyitra: *1839:2956.*, Zaránd: *1840:2488.*). A tervezett büntető törvénykönyv javaslatának vitáiban fontos kérdés volt a börtönrendszer modernizálása; ott is a *magán rendszer* nyert elfogadást, ám pénz híján gyakorlati megvalósítása akkor is aligha jöhetett volna szóba, ha az 1843/44-i országgyűlésen törvény volna belőle.

Mind Szemere *Terv*e, mind Eötvös *Vélemény*e a maga nemében szép, a külföldi szakirodalmat és a gyakorlati tapasztalatokat hasznosító, a hazai viszonyokon javítani szándékozó szenvedélyes reformmunka volt. Szerzőik első művei e témakörben, melyeket később mind a ketten továbbfejlesztettek. Minőségben alig lehet közöttük különbséget tenni. Hogy Borsod mégis Szemere *Terv*e mellett voksolt, talán gyakorlatiasabb szemléletének, pontosabb leírásának köszönhető. Alighanem a tapintat íratta le utóbb Szemerével, hogy Eötvös *Vélemény*e jobban kidolgozott mű lett volna. Hazai börtönügyi irodalmunknak egyformán úttörő munkái voltak (Nizsalovszky 1973: 185; Mezey 69–73).

„Eötvösünk és Szemerénk” Így együtt említve őket a Világ miskolci levelezője 1841. május 20-i tudósításában. Politikai pályájuk Borsodból indult, s ha más-más helyütt folytatódott is, a későbbiekben párhuzamosan, sőt össze is futott, hogy utána végképp szétváljék. 1848-ban mind a ketten az első független felelős minisztérium tagjai lettek, az első népképviseleti országgyűlésben Szemere Miskolc egyik képviselője volt, Eötvöst pedig abban a mezőkövesdi kerületben választották meg, amelybe Sály is esett.

Jegyzet

Fiatalabb pályatársam, Mezey Barna 60. születésnapjára megújított közleményem előzménye tőlem:
„Eötvösünk és Szemerénk". Eötvös József borsodi működése és kapcsolatai. = Napjaink, 1988. augusztus, szeptember (XXVII. évf. 8. sz.) 14–16. o., (9. sz.) 14–16. o. vö. *Egy Eötvös-levél*. = Napjaink, 1988. december XXVII. évf. 12. sz.) 34. o. Ez utóbb – az *Egy Eötvös levél* (*Napjaink,* 1988. december) mellőzésével – *Három borsodi örökhagyó. Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla* című gyűjteményes kötetem (Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc. 1992) Szemere Bertalannal foglalkozó részében *Eötvös küzdőtársa, a börtönügy reformere* címmel jelent meg (47–68). E közlésnek – a Napjaink 1988. szeptemberi számában megjelenttel lényegileg azonos – 2. részét, némi javítással, teszem megint közzé (58–68). A *Jegyzetek*ben sommásan közölt fölhasznált irodalomból e helyütt csupán a szövegközi hivatkozásokban említetteket veszem át.

Ferenczi Z. é. n. [1903]: *Báró Eötvös József. 1813–1871*. Budapest.
Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Közzéteszi Nizsalovszky E. és Lukácsy S. (1967) Budapest.
Nizsalovszky E. (1973): *Eötvös József és – a „jövő zenéje". = Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről*. Budapest.
Eötvös J. (1974): *Levelek.* Közzéteszi és bev.: Oltványi A. Budapest.
Mezey B. (1986): *A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon.* = A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái. XXVIII. köt. 63–82.
Borsod vármegye közgyűlési jegyzőkönyvére és irataira – a jegyzőkönyvi és iratszámok azonosak lévén – évszámmal és számmal hivatkozom; pl. így: *(1838:1043.).* Ezeket Miskolcon a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár őrzi.
Negyedszázada is elmúlik immár, hogy Vattán és Miskolcon 1987. augusztus 27–29-én emlékeztünk a történetírásban és a nemzeti emlékezetben méltó helyére máig nem jutott Szemere Bertalanra. A tudományos emlékülés anyaga – a 2. kötetben Tóvári Judit Szemere-bibliográfiájával – utóbb meg is jelent. Adatai: Ruszoly J. (szerk.) (1991): *Szemere Bertalan és kora.* 1–2. köt. Miskolc. /Borsod-Abaúj-Zempléni Történelmi Évkönyv 7/1–2./. Ennek Tanulmányok alcímet viselő 1. kötetében tettem közzé *Szemere megyéje, Borsod Szemeréje* című tanulmánynyomat (71–148; a tömlöcügyet illetően: 75–79). Kiadványunk nyomán számottevően gyarapodott ugyan a Szemere-irodalom, ám a „megítélés" – elsősorban az emigrációban elmérgesedett Szemere–Kossuth-viszony folytán – máig inkább kedvezőtlen. Az újabb könyveket is miskolci kötetünk munkatársai, nemkülönben Albert Gábor gondozták.

Szemere B. (1990): *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Gróf Batthyány Lajos, Görgei Artúr, Kossuth Lajos. Okmánytár.* Szerk.: Hermann R. – Pelyach I. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Hermann R. (szerk.) (1998): *Szemere Bertalan*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. Magyar Szabadelvűek.

ALBERT G. (szerk.) (1999): *Szemere Bertalan leveleskönyve (1849–1865*). Balassa Kiadó, Budapest.

ALBERT G. (szerk.) (2005): Szemere Bertalan: *Napló (1849–1861).* Felsőmagyarország Kiadó, Bíbor Kiadó, Miskolc.

Schweitzer Gábor

Az utolsó stáció

Molnár Kálmán budapesti évei (1946–1961)[1]

Molnár Kálmán (1881–1961) – közjogtudományunk „sajátos arculatú" professzora[2] – nevezte Budapestet élete utolsó stációjának egyik Irk Alberthez intézett levelében. Ebben az 1947-es keltezésű levélben az addig életút szempontjából meghatározó jelentőségű városokhoz – Nagyváradhoz, Egerhez, Pécshez és Budapesthez – fűződő kapcsolatairól írt egykori pécsi professzortársának. A fővárosról a következőket olvashatjuk: *„Az utolsó stáción: Budapesten még nem töltöttem el az obligát 20 év és 8 hónapot, s így nem merném a karakterképét, vagy karikatúráját elhamarkodottan megrajzolni. De az egyetemre máris büszke vagyok. Sok-sok érték van itt felhalmozva, s úgy látom, hogy az ifjúságunk is érzi ezt, s nagy tisztelettel és bizalommal nézi tanárainak emberiességi és szociális szempontból is példás működését, s az alig lebírható új és új feladatok árjában önfeláldozóan hősies erőfeszítéseit. A vezető körökben s a komoly értelmiség köreiben is nagy tiszteletet látok az egyetem felé sugározni. Úgy érzem, hogy nem alaptalanul."*[3]

A Pázmány Péter Tudományegyetem közjogi tanszékén

A felszabadulást követő évben, 1946 nyarán került Molnár Kálmán a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának magyar közjogi tanszéke élére. A fővárosba történő átkerülés gondolata azt követően merült fel, miután Tomcsányi Móriczot, a közjog és közigazgatási jog professzorát, 1945 előtti politikai szerepvállalásai miatt nyugállományba helyezték.[4] A megüresedett tanszék betöltésének előkészítésére a kari ülés jelölőbizottságot küldött ki. A kandidáló bizottság tagjai – Eckhart Ferenc, Moór Gyula, Navratil Ákos és Nizsalovszky Endre – azt javasolták, hogy a tanszéket szervezzék át magyar közjogi tanszékké, s annak élére a pécsi közjogi tanszék professzorát, Molnár Kálmánt hívják meg. Az előadói jelentés

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] Ádám A. (1992): Molnár Kálmán, a közjogtudomány akadémikusa. *Magyar Tudomány,* 2. sz. 236.

[3] Molnár Kálmán levele Irk Albertnek (másolat). Budapest. 1947. december 27. MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/5. (Molnár Kálmán és a pécsi egyetem. Apró írások.)

[4] 1945. augusztus 1-jei VIII. rendes ülés jegyzőkönyve. ELTE Levéltár 7. A. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 44. köt.

Molnár Kálmán bemutatása során kiemelte: *„A történeti alapokhoz való ragaszkodás mellett a tiszta demokratikus meggyőződés, a parlamentarizmus hő szeretete, a liberalizmus nagyfokú megbecsülése jellemezte Molnár Kálmán tudományos munkásságát."*[5] A kari ülés titkos szavazás útján, 12 : 0 arányban fogadta el a bizottság javaslatait. Mindaddig viszont, ameddig Molnár Kálmán a tanszéket nem foglalhatta el, Sárffy Andor professzort bízták meg a helyettesítéssel.[6] A költözködés nehézségei miatt Molnár Kálmán csak az 1946/47-es tanévben kezdhette meg az oktatást a fővárosban. A kari ülésen első alkalommal 1946. szeptember 26-án megjelenő új kollégát Eckhart Ferenc dékán üdvözölte, *„Isten áldását"* kérve munkájára. Rövid válaszbeszédében Molnár Kálmán arra mutatott rá, hogy nehéz feladat vár a magyar közjog tanárára, amikor tantárgyának alapelveivel kell a hallgatóságot megismertetnie, *„mert a mai társadalmi átalakulás örvényében a közjog intézményei folyékony halmazállapotban vannak"*.[7]

A kari tanrendek alapján rekonstruálható, hogy Molnár professzor a heti öt órás magyar közjogi, majd magyar alkotmányjogi előadás mellett 1947 tavaszán a magyar választójog 1848-at követő fejlődéstörténetéről, 1947 őszén az alkotmánybiztosítékokról, végül 1948 tavaszán a magyar kormány rendeletalkotási jogának a határairól hirdetett heti két, illetve egy órában kurzusokat. Emellett közjogi repetitóriumot is hirdetett heti egy órában. Az oktatási feladatok mellett természetesen tudományos munkásságát is folytatta. Elgondolásait a Budapestre kerülése évében – a jogi kari dékán felhívására – készített munkatervben foglalta össze. E programból a legérdekesebbnek annak *A magyar jogszemlélet alapvonásai – Mi a magyar?* címmel tervezett tanulmánynak a megírása ígérkezett, amely a Szekfű Gyula szerkesztésében 1939-ben megjelent, *Mi a magyar?* című tanulmánykötethez kívánt tematikusan kapcsolódni. Véleménye szerint ugyanis a Szekfű-féle kötetből kimaradt *„a magyar jogszemlélet"* problémakörének a tárgyalása, és *„csupán nem-jogász szerzők alkalmi, odavetett – bár itt-ott egészen találó – megjegyzéseiben és ösztönös rálátások megállapításaiban lett érintve"*.[8] Minden valószínűség szerint ebből a tervből született az *Alkotmányfejlődésünk útjai* című dolgozata, amelyet 1947. március 7-én olvasott fel a Magyar Jogászegyletben.[9] Az előbbi témával összefüggésben ugyanakkor *„a második összeomlást megelőző végzetes évtized tudományos és publicisztikai irodalma"* alapján meg akarta vizsgálni, hogy *„a magyar lelket pusztulásba döntő náci eszmevilág csírái meg tudták-e fertőzni jelentősen a nácizmus antitézisét képező magyar gondolatot",* avagy a *„tiszta magyarság"* képviselői képesek voltak védőoltásként „*antitoxin*ná" feldolgozni a szervezetükbe préselt kóranyagot. A további tervek között szerepelt az 1929-ben közzétett *Magyar közjog* című vaskos összefoglaló negyedik, átdolgozott kiadásának a megjelentetése, továbbá az MTA-n 1944 tavaszán *A magyar király törvény-kihirdetési joga történeti kialakulásában* címmel tartott

[5] ELTE Levéltár. 7. c. Állam- és Jogtudományi Kar. A Dékáni Hivatal iratai. 10. doboz. 1086/1944-45. d. sz.
[6] 1945. augusztus 28-i XI. rendes ülés jegyzőkönyve. ELTE Levéltár 7. A. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 44. köt.
[7] 1946. szeptember 26-i V. rendes ülés jegyzőkönyve. ELTE Levéltár 7. A. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 46. köt.
[8] Molnár Kálmán irodalmi munkaprogramja. Pécs, 1946. június 9. MTA KK, 6218/5. *Molnár Kálmán visszaemlékezései.*
[9] A kéziratot lásd MTA KK. Ms 10. 676.

székfoglaló előadás befejezése, végezetül pedig korábbi jogforrástani publikációi alapján sajtó alá kívánta rendezni *Magyar jogforrástan* című munkáját, *„feltüntetve ezen a vonalon a magyar múlt és a magyar jelen összefüggését és szükségszerű kapcsolatát”.*[10]

Utolsó publikációk

A koalíciós években Molnár Kálmán a *Jogtudományi Közlöny*ben jelentette meg írásait. Ezek közé tartozott *A törvény és kihirdetése* című cikke, amellyel kisebb szakmai vitába keveredett tanítványával, Bölöny Józseffel.[11] Írása – miként a címe is sugallja – lényegében kronologikus folytatása az MTA levelező tagjaként 1944-ben megtartott székfoglaló előadásnak. Ezúttal azt tekintette át, hogy a köztársasági államformára történő áttérés következtében milyen változások következtek be a törvény meghozatala, illetve a törvény kihirdetése tekintetében. A monarchikus államformával szemben – ahol a *„királyi államfő”* nemcsak a végrehajtó hatalom feje, hanem a törvényhozó szervnek is a népképviseleti szervvel együtt *„egyenrangú és egyenjogú”* tényezője – a köztársasági elnök a végrehajtó hatalom élén áll, ám nem részese a törvényhozó hatalomnak. Molnár Kálmán kíváncsisága arra irányult, vajon fogalmilag törvénycikknek, törvénynek, avagy törvényjavaslatnak tekintendő-e az, amit a törvényhozó szerv törvényként történő kihirdetés céljából a köztársasági elnök elé terjeszt? Álláspontja szerint logikai és formáljogi szempontból egyaránt téves lenne a törvényhozási eljárásban már a kihirdetést megelőzően törvényről beszélni.[12] A törvényhozó testület – jelesül a nemzetgyűlés – által a köztársasági elnökhöz áttett nemzetgyűlési határozat ugyanis *„még nem törvény ugyan, de már nem is csak törvényjavaslat”.*[13] Nézete szerint *„[A] szuverén nemzetgyűlésnek törvény létrehozását célzó határozatban lecsapódó belső elhatározása az, amely a köztársasági elnök kihirdetési parancsával ellátva: a rendes kihirdetés révén válik olyan törvénnyé, amelynek érvényét senki kétségbe nem veheti (1869:IV. tc.), s mellyel szemben mindenkinek kötelessége az alkotmányszerű engedelmesség”.* Ebből következően Molnár Kálmán törvény fogalma alatt a nemzetgyűlés által elhatározott és az államfő által törvényként rendesen kihirdetett államakaratot tekintette. Mindezek áttekintését amiatt tartotta fontosnak, hogy a *„nagy reformok”* idején is megtalálják annak módját, hogy a törvények *„jogi szabatossága”* a törvényhozás gyors tempójától ne szenvedjen kárt. Ellenkező esetben ugyanis jogbizonytalanság és a politikai ellentétek *„kiélesedése”* következhet be.[14] Vitacikkében Bölöny József viszont azon az álláspontón volt, hogy a népképviseleti szerv már kész törvényt terjeszt kihirdetés – pontosabban a kihirdetés elrendelése *(promulgatio)* – céljából az államfő elé. Véleménye szerint sem logikai, sem formáljogi szempontok nem szólnak amellett, hogy pusztán amiatt ne tekintsék törvénynek a törvényhozó testületben kialakult

[10] Molnár Kálmán irodalmi munkaprogramja. Pécs, 1946. június 9. MTA KK, 6218/5. Molnár Kálmán visszaemlékezései.
[11] Molnár K. (1946): A törvény és kihirdetése. *Jogtudományi Közlöny,* november. 5. 281–284.
[12] Uo. 282–283.
[13] Uo. 283–284.
[14] Uo. 284.

„*belső akaratelhatározás*t", mert az ebben a tekintetben *„expeditív"* funkcióra utalt államfő van kötelezve annak – mármint a törvénynek – kifelé irányítására.[15] Rövid viszontválaszában Molnár Kálmán – álláspontja fenntartása mellett – két kérdést tett fel: vajon abban az esetben, amennyiben az államfő a hozzá törvényként kihirdetés céljából áttett nemzetgyűlési határozatot megfontolás céljából visszaküldi a nemzetgyűlésnek, amely norma utóbb a nemzetgyűlés által módosítva kihirdetés céljából ismételten az államfő elé kerül, akkor ez a tény az eredeti szöveghez képest törvényváltoztatásnak, vagy törvénymódosításnak minősül-e? S amennyiben az államfő által megfontolásra visszaküldött nemzetgyűlési határozatot a nemzetgyűlés nem terjeszti ismételten az államfő elé kihirdetésre, akkor ez a tény egy már létezett törvény eltörlésének tekintendő-e?[16] A „mester" és „tanítvány" elméleti vitájára a köztársasági elnöki intézmény hamarosan bekövetkező megszűnése tett pontot.

A jogtörténet iránt fogékony közjogász szólalt meg ugyanakkor az *1848, mint az alkotmánytörténet és alkotmányjog határmesgyéje* című írásban. Cikkében arra kereste a választ, vajon melyik történelmi korszaknál ér véget az alkotmánytörténet, illetve veszi kezdetét az alkotmányjog. Vitatta Eckhart Ferenc véleményét, aki a *Magyar alkotmány- és jogtörténet* című könyvében az alkotmánytörténet határvonalát 1944-ig, az *„orosz fegyverek győzelméig"* tolta előre, amely esztendő egyúttal az új korszak kezdetét is jelentette. Ezzel szemben Molnár Kálmán szerint alkotmánytörténet és az alkotmányjog *„természetes és biztos határául"* az 1848. év kínálkozik. Ezt azzal támasztotta alá, hogy azok az 1848-as *„reformtörvények",* amelyek *„az új világ alapköveiként tekintendők"* – miként a sajtszabadság, a tanszabadság, valamint a vallás egyenjogúság biztosításáról szóló törvények – már az élő alkotmányjog tárgykörébe tartoznak, hiszen saját korunk alkotmányos élete is ezeken az alapokon nyugszik. *„A fejlődés ettől kezdve azon az úton halad, amelyet 1848-ban kicövekeltek, majd kiépítettek."* Összegző véleménye szerint 1848-ban egy egészen új *„közjogvilág"* indult el, amely a közjogászok, nem pedig az alkotmánytörténészek területéhez tartozik.[17] Molnár Kálmán nem látta, vagy nem akarta látni, hogy az általa vitatott kötetben a korszakhatár meghúzásánál nem annyira alkotmányjogi, vagy alkotmánytörténeti szempontok, mint inkább jogpolitikai megfontolások játszottak szerepet.

Nyugdíjazás

Molnár Kálmán 1948. október 4-én két professzortársával – Laky Dezsővel és Szandtner Pállal – együtt hivatalos felszólítást kapott, hogy nyújtsa be nyugdíjkérelmét. *„Ez várható volt"* – fogalmazott utóbb a visszaemlékezésekben.[18] Az előzmények ismeretében alighanem igaza lehetett. Mindazonáltal nem ismerhette azt a Magyar Dolgozók Pártja berkeiben összeállított,

[15] Bölöny J. (1946): A törvény és kihirdetése. *Jogtudományi Közlöny,* december. 25. 335–336.
[16] Molnár K. (1947): Még néhány szó a kihirdetésről. *Jogtudományi Közlöny,* január. 20. 28.
[17] Molnár K. (1947): „1848, mint az alkotmánytörténet és alkotmányjog határmesgyéje". *Jogtudományi Közlöny,* november. 20. 337–339.
[18] *Dr. Molnár Kálmán nyug. egyetemi r. tanár Életrajzi vázlata.* Magyar Országos Levéltár, R. 313. 4. doboz.

a felsőoktatás reformjával, pontosabban a szocialista típusú jogászképzésre történő áttéréssel kapcsolatos akcióprogramot, amely az ő személyét is a jogi karról feltétlenül eltávolítandó *„reakciós és teljesen tudománytalan”* tanárok közé sorolta.[19] Ennek a „programnak” a megvalósítása 1948 őszén kezdődött meg, amelynek során a polgári világot, illetve értékrendet képviselő professzorok legtöbbjét – többnyire nyugdíjaztatás útján – megfosztották katedrájától. A jogi kar 1948. október 7-i ülésén tárgyalta meg a nyugalmazásukat nem önszántukból kérő professzorok ügyét. Marton Géza dékán közölte, hogy három professzortársuktól szabadság engedélyezése és nyugdíjazás iránti kérvény érkezett a karhoz, *„amelynek beadásával felsőbb helyről jött felszólításnak tettek eleget”.*[20] Molnár Kálmán beadványából kiderül, hogy a kari ülést megelőző napon Tolnai Gábor, miniszteri osztályfőnök – a jeles irodalomtörténész – táviratilag magához hívatta és közölte vele, hogy Ortutay Gyula kultuszminiszter felszólítására kérnie kell a nyugdíjaztatását. A dékán ugyanakkor felolvasott egy kultuszminisztériumhoz címzett másik beadványt is, amelyben Molnár professzor azt kérelmezte, hogy biztosítsanak a számára egy év szabadságot és csak annak letelte után helyezzék nyugállományba. Miután Laky és Szandtner professzorok hasonló tartalmú beadványokat nyújtottak be, feltételezhető, hogy a kultuszminisztérium az egy esztendei fizetéses szabadság kilátásba helyezésével kívánta kompenzálni az idő előtti nyugdíjaztatás miatt kieső professzori jövedelmet. A kari ülés a legmelegebben támogatta a három professzor egy esztendei szabadság kérelemre irányuló beadványát. Molnár Kálmán esetében kiemelték, hogy *„a faji megkülönböztetést tevő fasiszta törvények alkalmazása idején tiszteletreméltó bátorsággal, állásának és személyes biztonságának veszélyeztetésével állott ki az üldözöttek mellett”.* Ugyanezen a kari ülésen viszont *„hosszabb vita”* után vették csak tudomásul – ennek a vitának a részleteit a jegyzőkönyv sajnos nem rögzítette –, hogy a kultuszminisztérium intervenciója nyomán a karra – részben a még el sem távolított professzorok helyére – új előadókat kell meghívniuk. Molnár Kálmán tanszékét Beér János foglalta el. Rajta kívül a következő személyekkel bővült az oktatói gárda: Varga István[21] (statisztika), Szalai Sándor (szociológia), Sarlós Márton (általános jogtörténet), Hajdu Gyula (államtan a politikai rendszerek történetével), Szabó Imre (általános állam- és jogelmélet), Ries István (büntetőjog általános elvei) és Kádár Miklós (büntetőjog általános elvei a délutáni tagozaton előadva). A nyugalomba küldött professzorokat lényegében azonnali hatállyal mentették fel a munkavégzés – előadástartás, szigorlatoztatás – alól. Az egy esztendei fizetéses szabadság helyett utóbb Molnár Kálmánt 1949. április 1-jei hatállyal, 48 évi munkaviszonyt elismerve helyezték nyugállományba.[22]

[19] Szögi L. (szerk.) (2003): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1636–2002.* Budapest. 317.

[20] 1948. október 7-i I. rendkívüli ülés jegyzőkönyve. ELTE Levéltár 7. A. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 48. köt.

[21] A közigazgatástan és pénzügytan professzoraként a meghívott előadók közül kizárólag ő tekinthető „belső” embernek.

[22] A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 205. 844/1984. VI. 1. számú leirata 1948. október 15-i kelettel Molnár Kálmánt s két professzortársát a nyugalomba helyezés megtörténtéig az egyetemi tanári teendők alól felmentette. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 206.789/1948. VI. 1. számú leirata pedig 1948. október 23-i kelettel a szigorlatoztatás jogát vonta meg tőlük. ELTE Levéltár 7. c. Állam- és Jogtudományi Kar. A Dékáni Hivatal iratai. 18. doboz. 464/1948-49., továbbá 698/1948-49.

A professzorok nyugdíjaztatásának híre természetesen gyorsan terjedt. Horváth Barna, a jeles jogbölcselő is feljegyezte naplójába, hogy *„Lakyt és Molnárt nyugdíjazták”*.[23] Néhány nappal később további részletekről írt a naplóba: *„A pesti jogi karon nagy változás: öt tanszékre előadói megbízások kari ülési, szavazati és vizsgáztatási joggal. Riesz büntetőjog, Hajdu politika, Beér közigazgatási jog, Szabó Imre jogfilozófia, Dienes közgazdaságtan.”*[24] A történtekről utóbb személyesen Molnár Kálmántól is értesült, miután együtt távoztak az MTA egyik tanácskozásáról. *„Hazafelé Molnár meséli nyugdíj kérvény beadására való felszólításának, majd 1932. évi belgiumi utazásának történetét.”*[25]

Molnár Kálmán több mint négy évtizedet töltött a jogi katedrán. *„Mindent elértem, amiről valaha ifjú elmével ábrándoztam és mindenre maradt időm. A rám bízott feladatot – amennyire tehetségem engedte, – elvégeztem”* – fogalmazott a visszaemlékezések lapjain.[26] A katedráról történő eltávolítását követő nyolcadik esztendőben, 1957. január 4-én az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Weltner Andor dékán előterjesztésére határozatot fogadott el arról, hogy a lehető legrövidebb időn belül foglalkozzanak azoknak az oktatóknak és nem oktatóknak a rehabilitációs ügyével, akiket *„netalán helytelenül, jogellenesen”* távolítottak el a fakultásról 1948-at követően.[27] Három héttel később Molnár Kálmán is értesítést kapott, hogy *„esetleges”* rehabilitációs igényének tisztázása érdekében jelenjen meg a Rehabilitációs Bizottság előtt.[28] Molnár professzor 1957. január 30-i válaszlevele egyetlen mondatból állott: *„Tekintettel arra, hogy »rehabilitációs igényeim« nincsenek, az egyetemi rehabilitációs bizottság elé hívásomat tárgytalannak kell tekintenem.”*[29] E válaszlevélhez egyik jegyzetfüzetében a következő megjegyzést fűzte. *„Rehabilitációra nincs szükségem. Erre büszke vagyok. Engem a Pázmány Péter Tudományegyetem habilitált s circa tízezer tanítványom rehabilitált. No és k[örül]belül ezer jogásznagyság, akik dolgozataimhoz (írásban) gratuláltak.”*[30] A Rehabilitációs Bizottság jelentése kiemelte, hogy a faji törvényekkel annak idején nyíltan szembehelyezkedő Molnár Kálmán – a kar professzoraira hivatkozással – még a nyugdíjazása előtti időkben is nyíltan vallotta legitimista felfogását. Az összeállítás arra is utalt, hogy Molnár Kálmán a meghívás ellenére sem jelent meg, hanem írásban közölte, hogy nincsenek rehabilitációs igényei.[31] A kari tanács 1957. március 16-án a bizottsági jelentés nyomán Molnár Kálmán ügyében 12:4 arányban azt a szégyenteljes határozatot fogadta el, miszerint ebben az esetben intézkedést *„nem lát szükségesnek”*.[32]

[23] Horváth Barna naplója. 1948. október 6-i bejegyzés. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 5910/1.
[24] Horváth Barna naplója. 1948. október 12-i bejegyzés. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 5910/1.
[25] Horváth Barna naplója. 1948. október 19-i bejegyzés. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 5910/1.
[26] *Dr. Molnár Kálmán nyug. egyetemi r. tanár Életrajzi vázlata.* Magyar Országos Levéltár, R. 313. 4. doboz.
[27] 1957. január 4-i IV. rendes ülés. ELTE Levéltár 7. A. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 55. köt.
[28] MTA Könyvtára Kézirattára. Ms 6218/2. *Molnár Kálmán visszaemlékezései.*
[29] ELTE Levéltár. 7. c. Állam és Jogtudományi Kar. A Dékáni Hivatal iratai. 49. doboz. 19/1957.
[30] MTA Könyvtára Kézirattára. Ms 6218/2. *Molnár Kálmán visszaemlékezései.*
[31] A Rehabilitációs Bizottság jelentése. ELTE Levéltár 7. c. Állam- és Jogtudományi Kar. A Dékáni Hivatal iratai. 49. doboz. 19/1957.
[32] 1957. március 16-i VII. rendes ülés. ELTE Levéltár 7. A. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 55. köt.

Azaz semmiféle morális és/vagy anyagi természetű jóvátétel nem illette meg a bármiféle érdemi indokolás nélkül, pusztán a politikai nyomásnak engedve nyugállományba helyezett professzort.

Az MTA levelező, majd tanácskozó tagja

A felszabadulást követően Molnár Kálmánnak mindössze néhány esztendő állt rendelkezésére, hogy az MTA munkájába bekapcsolódhasson. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1947/48-ban sűrűn vett részt a II. osztály felolvasó ülésein, valamint az MTA összes ülésein. Tagja volt ugyanakkor az „1848-as centenáris bizottságnak", amely egy általa összeállítandó jogtörténeti kötet megjelentetését is tervbe vette, ám a kötet további sorsáról nincs tudomásunk. Tagsági jogával élve 1947-ben Szászy Istvánnal közösen ajánlotta levelező tagnak pécsi tanszéki utódát, Csekey Istvánt. Leveléből tudjuk, hogy a megválasztásnak csekély esélyei voltak. *„Jelen voltam az Akadémia mai értekezletén a tagajánlások dolgában, hogy a Szászy Pista által már régóta benyújtott ajánlásunkat szóval is képviseljem. (Sz. P. Akadályozva volt a megjelenésben.) Sajnos, én sem jártam eredménnyel"* – írta Csekeynek.[33] Két évvel később Molnár Kálmánt az MTA átszervezése idején a semmitmondó ún. tanácskozó tagok közé sorolták át. A róla szóló megsemmisítő kritikát – szerencsére – nem ismerhette. Az akadémikusokról elkészített összefoglaló jellemzés Molnár Kálmán bemutatására mindössze két tőmondatot szánt: *„Ottó nevelője volt. Mint tudós nulla."*[34] Az MTA a tanácskozó taggá történő átsorolást követően jóformán tudomást sem vett róla. Mindössze egy keltezetlen összeállításban bukkantunk a nevére. A kimutatás Molnár Kálmán *„speciális képzettségeként"* a magyar közjogot, valamint a jogforrástant tüntette fel, a *„min dolgozik"* rovatba pedig a Molnár Kálmán által valóban tervezett *Magyar jogforrástan* című összegző munka megírását vezették be.[35] Egyik időskori, 1954. április 7-én papírra vetett feljegyzésében érintette az MTA-ból történő eltávolítását. *„Jóakaróim bíztatnak, hogy a M. Tud. Akadémia is megszavazna valami havi segélyt, ha kérelmezném. De nem bírom megtenni! Inkább…! Hiszen ők penderítettek ki az Akadémiából. Magyar, és pedig becsületes magyar akarok és fogok maradni, amíg élek."*[36] S valóban, a rendkívül szerény körülmények között élő Molnár Kálmán nem fordult könyöradományért az MTA-hoz sem.[37]

[33] *Molnár Kálmán levele Csekey Istvánnak.* Pécs, 1947. február 10. MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 4710/531.

[34] G. Fazekas Erzsébet jellemzését közli Huszár T. (1995): *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 221.

[35] MTA Levéltár. MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának iratai. 65. doboz.

[36] MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/10.

[37] Levelező tagságát posztumusz állították helyre 1989-ben.

A végső búcsú

Az egyetemről történő eltávolítás, majd az MTA méltánytalan eljárása megrendítette, de nem roppantotta össze Molnár Kálmánt. Ezt igazolja az 1949-ben gyors hamarjában megírt visszaemlékezések függelékeként 1955-ben hozzáírt néhány sor is. *„Már idestova 7 éve vagyok nyugdíjban, s ezt az időt arra fordítottam, hogy pótoljam szépirodalmi ismereteim hiányát, mert 40 éven át jóformán csak szakirodalmat olvastam. Nagy élvezettel feküdtem neki a pótlásnak, s 7 év alatt már kb. ezer kötetet olvastam el a világirodalom legszebb alkotásaiból. Két év óta állandóan az emberiség vezető szellemeivel társalgok."*[38] Büszkeséggel írta barátjának, Óriás Nándornak is, hogy amióta nyugdíjba menesztették, élete nagy mulasztásaként a világirodalom – és a magyar irodalom – remekműveit olvassa.[39] Noha pontosan tudta, hogy számára megszűntek a publikálási lehetőségek, két nagyobb munka megírását, illetve befejezését tervezte. Korábbi tanulmányai összegzéseként dolgozott a *Magyar jogforrástan* című kötet összeállításán, valamint éveken keresztül írta az 1944-es akadémiai székfoglaló előadás kiegészítését. Egyik Irk Alberthez intézett levele bizonyítja, hogy még az ötvenes évek elején is foglalkozott a jogforrástani témával. *„Mindig a jogforrástani problémák érdekeltek elsősorban. Ebben látom a közjog gerincét, az államtudományok kvintesszenciáját. […] Elmélkedésem címe: Törvényforrástani alapfogalmak módszertani kritikája."*[40]

Molnár Kálmán 1951-ben töltötte be 70. életévét. Pályatársai és tanítványai – Bölöny József és Abay Gyula kezdeményezésére – kétkötetes születésnapi emlékkönyvvel lepték meg. A mai napig lappangó kötetek 28 tanulmányt foglaltak magukban. Az emlékkönyv átadására a Szent István Akadémia felolvasóülésén került sor 1951. április 6-án. *„Évek óta úgy éreztem, hogy már mindenen túl vagyok, hogy nekem az élet már semmit se hozhat. Ez mégis egy nagyon szép nap, egy meghatóan gyönyörű jubiláris meglepetés volt!"* – írta a visszaemlékezések 1951-es kiegészítésében.[41] Abay Gyulához intézett levelében pedig meghatottan mondott köszönetet az emlékkötetekért. *„…ezt a hetvenes évfordulót kár lett volna elmulasztanom. Nagyon boldoggá tettetek! Ezt már csak az fokozhatná, ha tudnám, hogy azt az emlékoszlopot, amit nekem állítottatok, valóban megérdemeltem. És ha nem zavarna az a tudat, hogy nem kevesen vannak az emlékoszlopomat összehordó tanártársaim között, akik ezt jobban megérdemelték volna!"*[42]

Az utolsó évekből sok jegyzetfüzet maradt fenn. Ezekbe a füzetekbe Molnár Kálmán az általa kapott, illetve az általa írt levelek és hivatalos iratok egy részét másolta át, olvasmányélményeit jegyezte fel, visszaemlékezésszerű feljegyzéseit rögzítette. Ugyanide jegyezte fel az öregedéssel és az elmúlással kapcsolatos megrázó gondolatait is. Rendkívül szívszorító feljegyzéseket olvashatunk betegségeiről és a szinte folyamatos nélkülözésről. Szerény nyugdíját könyvtára eladogatásából egészítette ki. Segélyre, könyöradományra senki részéről sem tartott igényt.

[38] *Dr. Molnár Kálmán nyug. egyetemi r. tanár Életrajzi vázlata.* Magyar Országos Levéltár, R. 313. 4. doboz.
[39] *Molnár Kálmán levele Óriás Nándornak.* Budapest, 1954. október 19. MTA KK, Ms. 6218/21.
[40] *Molnár Kálmán levele Irk Albertnek.* Budapest, 1952. április 15. MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/9.
[41] *Dr. Molnár Kálmán nyug. egyetemi r. tanár Életrajzi vázlata.* Magyar Országos Levéltár, R. 313. 4. doboz.
[42] *Molnár Kálmán levele Abay Gyulának.* Budapest, 1951. április 7. MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/8.

Magánéletében mindazonáltal nem várt változás következett be, amennyiben addigi agglegény életét feladva 1955. október 27-én polgári és egyházi házasságot kötött *„áldott lelkű háziasszonyával”,* Árvay Gabriellával – Ellával –, akinél már 8 és fél éve lakott. Felesége áldozatos munkáját 1957. január 1-jei soraiban köszönte meg. *„Feleségem emberfeletti munkát végez. Öt évnél több, hogy minden segítség (háztartási alkalmazott, takarítónő, mosónő) nélkül látja el összes szükségleteinket: takarít, bevásárol, főz, vasal, varr, foldozza rongyossá viselt ruháimat, fehérneműimet, stoppol, parkettet kefél, ablakot mos, egymaga kimeszelte az egész lakásunkat, s még hozzá nem is egészséges, fájdalmas reumája van, porckopás a hátgerincén. Hideg vízbe nem volna szabad nyúlni, de muszáj. Minden nap betegebb, szenvedőbb. Uram irgalmazz! Éhbérért dolgozik, mint bedolgozó egy babagyárnak. Éjjelenkint 2-3 óráig. Mi lesz velünk?”*[43]

Egyik későbbi levelében már a búcsúzás hangjai is hallatszottak: *„Ma betöltöttem 77. évemet. Fújják a takarodót. Készülnöm kell. Boldogan teszem.”*[44] A jegyzetfüzetekben olvasható utolsó bejegyzés dátuma 1959. február 5-e: *„A halál jó, szép és könnyű. De a meghalás rossz, csúnya és nagyon keserves, nehéz. Jó volna túl lenni rajta!”*[45] Molnár Kálmán két esztendővel később 1961. március 29-én hunyt el. Felesége, Árvay Gabriella 21 év múlva, 1982-ben halt meg. Sírjuk a budapesti Farkasréti temetőben van.

Zárómondatként kívánkozik ide Óriás Nándor visszaemlékezéseinek egyik, éppenséggel Molnár Kálmán kapcsán felidézett gondolata: *„abban is szerencsétlen a magyar nemzet, hogy miután megszülte és nagyra nevelte a maga kiváló embereit – nem bírja el őket”.*[46]

[43] MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/9.
[44] *Molnár Kálmán levele feleségéhez.* Budapest, 1958. április 7. MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/5.
[45] MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/11.
[46] Óriás N. (2006): *Emlékeim töredékei.* Szerk.: Ádám A. Pécs. 169.

Stipta István

A közigazgatási jogviták elbírálásának rendszere 1883-ig

A vonakodó Tisza Kálmán

Tibád Antal kormánypárti képviselő 1880. február 25-én a költségvetés általános vitájában nagy beszédben elemezte a korabeli magyar közigazgatási jogvédelem helyzetét, a jogorvoslati eljárások kirívó hiányosságait és az állammal szembeni hivatali garanciák fontosságát.[1] A képviselő kritikus felszólalása, a kabinet halogató magatartásával szembeni markáns állásfoglalása egyetértő visszhangot váltott ki kormánypárti körökben is. A bátor szabadelvű honatya nagy valószínűséggel nem tudhatta, hogy a felszólalást rezignáltan hallgató Tisza Kálmán miniszterelnök a közigazgatási bíráskodás megvalósítása érdekében 1879. augusztus 23-án már tett egy tétova lépést. A centralizáló hajlamú, nagyhatalmú generális hivatali úton kérte minisztereit, hogy vegyék számba azon közigazgatási ügytípusokat, amelyekben eddig végső fokon maguk döntöttek. A miniszterelnöki leirat a közigazgatási jogvédelem jövőjét érintő, fontos elvi megállapításokat is tartalmazott:

„A közigazgatási törvényszékek (bíróságok) tárgyában újabb időkben a belföldön, leginkább azonban Németországban keletkezett törvények szabály szerint azon alapelvből indulnak ki, hogy azon közigazgatási ügyek, melyek tekintetében az intézkedés vagy döntés a közérdek szempontjából egyedül célszerűségi okokon nyugszik, kizárólag a döntő közigazgatási hatóságoknak maradjanak a megállapított fellebbezési szabályok szerint fenntartva, és hogy ilyenek tekintetében kizárólag egy a közigazgatási hatóságoknál benyújtandó panasz foglalhat helyet. Míg ellenben olyan adminisztratív intézkedéseknél vagy döntéseknél, melyeknél egy törvény vagy a törvényes hatáskörön belül kibocsátott kormányrendelet vagy törvényhatósági szabályok (statútumok) által akár egyesek akár testületek biztosított jogai érintetnek, az egyesek és a testületek jogosítvák a közigazgatási bíróságokhoz fordulni, és a kereset útján segélyt keresni, midőn azt hiszik, hogy az adminisztratív intézkedések vagy döntések által ezen jogok sértetnek. Csakis ez utóbbiak, mint vitás közigazgatási ügyek képezik a közigazgatási bíráskodás tárgyát."[2]

[1] *Képviselőházi Napló,* 1878. X. köt. (1880. február 20. – március 9.) 1878-209. sz. (a továbbiakban: KN) 104–108; vö. A Közigazgatási Bíróság jelenlegi és volt ítélőbírái. Összeállította: Szálybeli Ernő miniszteri titkár, tanácsjegyző. In: *A magyar közigazgatási bíróság 50 éve (1897–1949).* Kiadja: a Magyar Közigazgatási Bíróság, Budapest. 1947. 312, 328.

[2] A rendelkezés megjelent a *Pester Lloyd* 1879. szeptember 26-i, reggeli számában.

Tisza Kálmán kérte a miniszterei, hogy jelentéseikben csupán az általuk eddig végső fokon intézett vitás adminisztratív ügyeket sorolják fel. A körrendelet Lorenz von Stein felfogását tükrözi, aki különbséget tett a jogsértések esetén igénybe vehető közigazgatási kereset, az érdeksérelmek ellen alkalmazható közigazgatási panasz és a fenyegető érdeksértés miatt benyújtható közigazgatási folyamodás között. A magyar miniszterelnök is elkülönítette a jog- és érdeksérelmet, sejtetve, hogy a tervezett magyar közigazgatási jogvédelmi rendszerben csupán jogsértés esetén lehet közigazgatási bírósághoz fordulni. Gruber Lajos hevesen támadta e felfogást. A neves hazai szakértő, Rudolf Gneist *A jogi állam* című művére hivatkozva úgy vélte: „Ha a miniszteri végzés ellen érdeksértés esetében csak az igazgatási panasz jogorvoslatával élhetek, akkor ez a részrehajlatlanság tekintetében semmi biztosítékot nem nyújt, mert az orvoslásnak azon egyedüli módjával lehet csak élni, hogy a népképviselet nagy apparátusának segítségével a miniszteri felelősségre vonhatás jogához fellebbezünk."[3]

A parlamenti többséggel rendelkező kormánypártnak sem lenne megfelelő ez a megoldás, hiszen a „jogi oltalom korlátozására vezetne a közigazgatás azon terein, ahol erre alkotmányos államban leginkább szükség van". Az a törvényszék, amely csupán arról döntene, hogy a hatóság a törvényes korlátokon belül cselekedett-e, nem tudná jogállami hivatását teljesíteni, mert az érdeksérelem gyakran nagyobb kárt okoz a polgároknak, mint a jogsértés. Lehetséges jogszerű, de anyagilag méltánytalan döntéseket hozni. A törvényeket tiszteletben tartó jogállamokban „a célszerűségi okok" jogcíme alatt gyakran a legnagyobb igazságtalanságok követhetők el.

A német elméleti irányokat és törvényhozási gyakorlatot alapul véve Gruber szerint a jogállam eszméjével csak az a közigazgatási bírósági forma egyeztethető össze, amely a magánérdekek sérelme ellen is a „függetlenség és részrehajlatlanság biztosítékával bíró pártatlan" fórumot teremt. Ilyenek voltak a nem sokkal korábban szervezett badeni és porosz közigazgatási bíróságok, amelyek tág hatáskörű közigazgatási panaszokat intéző fórumként működtek. „A jogállam ezen legújabb követelménye elől Magyarország sem zárkózhat el polgárai fontosabb érdekeinek kockáztatása nélkül" – érvelt Tisza Kálmán jogkorlátozó felfogásával szemben (a tudományos közvélemény álláspontját harcosan képviselő) Gruber Lajos.[4]

Közigazgatási bíráskodás helyett kaotikus jogorvoslati rendszer

A beérkezett hivatali jelentésekből átfogó képet alkothatunk a korabeli közigazgatási jogvédelem ellentmondásos helyzetéről. A közigazgatási szervek gyakorlatát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kiegyezés óta jelentősen megnőtt azon normák száma, amelyek Magyarországon közigazgatási fellebbvitelt tettek lehetővé. Ezek egy része a rendi korból származó törvényekben, másik részük a központi szakigazgatás kiépítése során hozott normák rendelkezéseiben

[3] Gneist, R. (1875): *A jogi állam* (Ford.: Takács Lajos). Magyar Tudományos Akadémia Kiadóhivatala, Budapest. 213–226.

[4] Gruber L. (1880): A miniszterelnök és a közigazgatási bíráskodás. II. *Magyar Themis,* augusztus 5. X. évf. 32. sz. 256.

találhatóak. A jogorvoslatok tételes, ágazatok szerinti áttekintése jellemzi a korabeli hivatalos közjogi felfogást, az államközpontú szemléletet, és a közérdek primátusára alapított jogorvoslati rendszert.

1. Az államigazgatás *belügyminiszteri* hatáskörbe sorolt ágaiban volt a legtöbb olyan ügycsoport, amelyekben (törvényen vagy egyéb normán alapuló) jogorvoslati lehetőséget találunk. A bel- és mezei rendőrség körül felmerülő vitás ügyekben első fokon a szolgabíró, másodfokban az alispán, harmadik szinten a közigazgatási bizottság döntött. A belrendőr kifejezés az önkormányzatok területén rendészeti feladatokat ellátó személyekre vonatkozott, a mezei rendőrök külső helyhatósági szolgálattevők voltak. A jogorvoslati rend a mezei rendőrségről szóló 1840. évi IX. tc. hatályban tartott rendelkezéseire épült.

Közegészségügyi vitás kérdések és kihágások esetén hagyományosan a helyi szolgabíró döntött. A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvénycikk reformáló rendelkezése szerint második fokozatban (ügyértéktől függően) az alispán és közigazgatási bizottság, harmadik szinten a közigazgatási bizottság és a belügyminiszter járt el.[5] A gazda és cseléd (munkás) között felmerülő vitás kérdéseket is közigazgatási útra terelték. A tárgykört szabályozó 1876. évi XIII. törvénycikkben meghatározott kihágásokról a szolgabíró vagy a községi elöljáró döntött, második szinten az alispán, harmadik fokban a közigazgatási bizottság járt el.[6]

A községi testületek és a lakosok között felmerülő tisztán adminisztratív természetű vitás kérdésekről a községi képviselő-testület határozott, az esetleges panaszt a közigazgatási bizottsághoz kellett beadni. Végső fokon ilyen ügyekben is a belügyminiszter döntött. A községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvénycikk 31. §-a szerint idetartozott a községi önkormányzat szabályrendelete elleni egyéni jogorvoslat is. A községi illetőséget érintő vitás kérdésekben első fokozatban a szolgabíró és alispán, második szinten az alispán és közigazgatási bizottság, harmadik fórumként a belügyminiszter határozott.[7]

A gyám- és gondnoksági ügyeket az 1877. évi XX. törvénycikk – Tisza Kálmán határozott kívánságára – szintén a közigazgatási szervek hatáskörébe utalta. Az ellenzék tiltakozása ellenére így a vitás magánjogi esetek nem független bíróság, hanem a végrehajtó hatalom fórumai elé kerültek. Ennek megfelelően első fokon a törvényhatósági árvaszék, második szinten a közigazgatási bizottság, harmadik fokban a belügyminiszter rendelkezett ügydöntő hatáskörrel.[8] Sajátos szabályok szerint történt a választási jogviták elbírálása. Az első választójogi novella

[5] Pálvölgyi B. (2011): *A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere 1867–1914.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 234.

[6] Sápi V. (1967): *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest. passim.

[7] Pomogyi L. (2001): *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest; Vita E. (1912): *A községi illetőség.* Budapest. 2–6; Kérészy Z. (1942): Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871:XVIII. t.-c.) előzményei. In: *Emlékkönyv dr. Viski Illés József tanári működésének negyvenedik évfordulójára.* Budapest. 296; Varga N. (2012): *A magyar állampolgársági jog a 19. században. Értekezések a jogtudomány köréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 154–170.

[8] Degré A. (1977): *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig.* Az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszékének kiadványa, Budapest. 125; Zámbó G. (2003): A gyámhatóságok, árvaszékek szervezete, eljárása a kiegyezés után. *Jogelméleti Szemle,* 4. sz.

kivette a belügyminiszter hatásköréből a választói névjegyzék elleni reklamációk fölötti döntési jogot. A képviselő-választók állandó névjegyzékének összeállítása körül felmerült vitás kérdésekben 1875-től első fokon a törvényhatósági központi választmány, második szinten a Kúria legfőbb ítélőszéki osztálya határozott.[9]

2. A *pénzügyminiszteri* hatáskörbe osztott ügyek rendkívül szerteágazóak voltak. Ezen a területen volt a legnagyobb bizonytalanság, itt fordult elő a legtöbb hivatali visszaélés, a jogvédelem ennek ellenére itt volt a legkisebb hatásfokú. Az állami egyenes adók, a fogyasztási adók és illetékek kivetése, behajtása, beszedése és kezelése körül felmerülő vitás kérdések, továbbá az ún. államjövedéki kihágások ügyében hozott határozatok ellen lehetett panasszal élni. Ezekben első fokon az adóhivatal, az adókivető-bizottság, az adófelügyelő, a vám- és illetékkiszabási hivatal, a pénzügyőri biztosság és az erre feljogosított királyi törvényszék, második szinten a közigazgatási bizottság, a felszólamlási bizottság és a pénzügyigazgatóság határozott. A végső döntést – harmadik fórumként – a pénzügyminiszter hozta.

3. A *közmunka- és közlekedésügyi* miniszter ügydöntő hatáskörébe adott hatósági ügyekben is gyakran ütközött a közösségi és az egyéni érdek. A vízi építkezések körül felmerült vitás kérdésekben, főleg a vizekről és csatornákról szóló 1840. évi X. törvénycikk anyagi jogi rendelkezéseiről első fokon a törvényhatósági bizottság döntött. Az eljárás kétfokozatú volt, jogerős határozatot a másodfokon eljáró miniszter hozott. A közmunkák teljesítése és a közutak építése körüli (korabeli elnevezéssel: tisztán adminisztratív természetű) kérdésekben, továbbá a közmunkaváltság egyéni kivetése és behajtása során keletkezett vitákban a szolgabíró, második fokozatban az alispán és közigazgatási bizottság, harmadik szinten a miniszter döntött.[10]

A vasúti építkezéseknél a helyhatósági normák betartását érintő, továbbá illetőségi és összeütközési esetekben először a közigazgatási bizottság, másodfokon az ágazati miniszter határozott. Az állam, a törvényhatóság és az építési vállalkozók között felmerült vitás kérdésekben első fórumként a királyi építészeti hivatal, a közigazgatási és törvényhatósági bizottságok, második fokozatban az államvasutak igazgatósága, harmadik instanciális szinten a miniszter határozott.

4. A vallás- és közoktatásügyi miniszterhez sorozott ügyágak is rendkívül szerteágazóak voltak. A községi iskolaszék és a tanítók közötti konfliktus esetén első fokban a közigazgatási bizottság, második szinten a miniszter döntött. A szülők és az állami, községi népiskolai tanítók között felmerülő vitás kérdésekben alaphatározatot az iskolaszék hozott, második fokban a közigazgatási bizottság járt el, a jogerős döntést a miniszter hozta. Az iskolalátogatási kötelezettség ellen elkövetett mulasztások eseteiben első fokon a községi elöljáróság, másodikként a közigazgatási bizottság, harmadik fórumként a miniszter döntött. Az állami, vagy községi iskolatanítók választásából folyó vitás kérdésekben első szinten a közigazgatási bizottság határozott, a jogerős döntés meghozatalának joga a minisztert illette.[11]

---

[9] Ruszoly J. (1980): *A választási bíráskodás Magyarországon 1848/1948.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 220; Antal T. (2012): *A hundred years of public law in Hungary (1890–1990).* Agape Doo, Novi Sad. 100.

[10] Dékány M. (szerk.) (1885): *A hazai közmunka és közlekedési ügyek története és fejlődése.* Közmunka- és Közlekedésügyi M. Kir. Minisztérium. Kiadó: Hornyánszky Viktor, Budapest. passim.

[11] Kerékgyártó E. (1887): *A polgári községi iskolaszék.* Pallas Ny., Budapest. 14; Csizmadia A. (1976): *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* Akadémiai Kiadó,

5. A földművelés-, ipar- és kereskedelmi tárca irányítója is széles körű döntési jogot gyakorolt. Iparügyekben első fokon a szolgabíró, második szinten az alispán, harmadik fokon a közigazgatási bizottság, vagy (fontosabb ügyekben) a miniszter dönthetett. Erdei kihágásoknál első fokozatban a községi bíró és szolgabíró, második szinten az erdőügyi fellebbviteli bizottság határozott. A döntés ellen kivételesen a királyi Kúria legfőbb ítélőszéki osztályához intézendő semmiségi panasznak volt helye. Erdőrendészeti kihágás esetén első fokban a közigazgatási bizottság, másodikban a miniszter gyakorolt joghatóságot.[12] A posta- és távírdaügyek körében felmerülő jogvitákban és kihágások ügyeiben első szinten a szolgabíró, a posta- és távírda-igazgatóság és közigazgatási bizottság, másodikban a közigazgatási bizottság, harmadik fokban a miniszter dönthetett.

6. A honvédelmi minisztériumi hatáskörhöz tartozó ügyekben sem volt közigazgatási szervezeten kívüli jogvédelmi fórum. Katonai szállásolási kérdések és kihágások eseteiben első fokon a szolgabíró, második szinten az alispán, harmadikban a miniszter döntött. A beszállásolásnál, a markotányosság bérlője és a regále-jog tulajdonosa között a kártalanítás kérdésében egyetlen fórumként a közigazgatási bizottság kapott hatáskört. A hadsereg (haditengerészet) és a honvédség kötelékéből való ideiglenes elbocsátás, továbbá a védköteles korban lévő hadkötelesek kivételes nősülése ügyében első fokon a közigazgatási bizottság, második szinten a miniszter határozott. A hadmentességet igénylő apák, nagyapák, vagy testvérek munka- és keresetképessége iránti kérdéseket az alispán, mint az újoncállítási bizottság elnöke döntötte el, a fellebbezés elbírálásának joga a miniszter illette.

7. Mivel 1880-ig még nem alkották meg az egységes szolgálati törvényt, a fegyelmi ügyekben is szétszórt, rendi korból öröklődő, vagy rendszertelenül alkotott szabályok érvényesültek. A községi elöljárók első fokú fegyelmező hatósága (az ügy tárgyi súlyától függően) a képviselőtestület, a szolgabíró vagy az alispán volt, második fokban az alispán és a közigazgatási bizottság, harmadikban a közigazgatási bizottság és a miniszter döntött.[13] A tanfelügyelő és személyzete, valamint az állami és községi iskolák tanítói elleni eljárásokban első fokon a közigazgatási bizottság, másodikban a miniszter határozott. Az állampítészeti hivatal főnöke ellen első fokban a közigazgatási bizottság, másodikban a miniszter; a személyzet többi tagja fölött első szinten a középítészeti fegyelmi bizottság, másodikban a közigazgatási bizottság, harmadikban a miniszter gyakorolt fegyelmező joghatóságot.

A posta- és távírda-igazgatók ellen első fokban a közigazgatási bizottság, másodikban a miniszter; a személyzet többi tagja felett első szinten a posta- és távírda-igazgatósági fegyelmi bizottsága, másodikban a közigazgatási bizottság, harmadikban szintén a miniszter döntött. A fogházfelügyelők ellen első fokban a királyi ügyész, másodikban a közigazgatási bizottság, harmadikban az igazságügyi miniszter hozhatott fegyelmi tárgyú határozatot.[14] A királyi

Budapest. 210–212; Kelemen E. (1978): Adatok a Somogy megyei népoktatás történetéhez. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 9.* Kaposvár. 242–244.

[12] Novák J. (1940): *Községi kihágási bíráskodás mező- és erdőrendészet, büntető eljárás, fiatalkorúakkal szembeni eljárás, ügyvitel és pénzkezelés jogszabályai magyarázatokkal.* 2. kiadás. Budapest. passim.

[13] Sarlós B. (1976): *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 118–119.

[14] Mezey B. (1995): *A magyar polgári börtönügy kezdetei.* Osiris–Századvég, Budapest. 189.

adófelügyelő elleni eljárásban első szinten a közigazgatási bizottság, másodikban a pénzügyminiszter döntött. A minisztériumok központi személyzete és az egyes kirendeltségek főnökei (a pénzügyi, kataszteri, bánya-, jószág- és államvasúti igazgatók) ellen első és egyetlen fokban az illető miniszter, a kirendeltségi beosztottakkal szemben első fokon – a külön erre a célra alakított – fegyelmi bizottságok, a második fokban az ágazati miniszterek döntöttek.

8. Az igazságügy-miniszteri ügyághoz tartozó esetkörök száma rendkívül csekély volt. Kisebb polgári peres ügyekben – a kisebb polgári peres eljárásról szóló 1877. évi XXII. törvénycikk szerint – a bíráskodási joggal felruházott szolgabíró és községi bíró döntött.[15] Az illetékességi (mai terminológiával: hatásköri) összeütközésekről első fokon az érintett hivatalfőnök, második fórumként a közigazgatási bizottság, végül miniszter határozott.[16]

A közigazgatási jogvédelem hiányosságai

A korabeli jogorvoslati rendszer instanciális értelemben ellentmondásos volt. Az államigazgatás egyes ágaiban egy ügydöntő fórum létezett, míg másokban az első fokon hozott határozat ellen legalább egy, gyakran két, sőt – tekintettel a főispán részére az 1876. évi VI. tc. által biztosított rendkívüli jogra – néha háromszintű fellebbvitelnek is helye volt. A közigazgatási jogviták elbírálásában közreműködő hatóságok a (sokszor képzetlen, írni és olvasni is alig tudó) községi bírótól a miniszterig egyesbíróságokként jártak el, míg más esetekben – mint például a községi képviselő-testületek, vagy a törvényhatósági és közigazgatási bizottságok – nagy létszámú korporációk, társas bíróságok hoztak határozatokat. Gyakori volt, hogy az egyesbíróságként eljáró közigazgatási hatóság első fokú hatóság volt, míg más esetben, például a vízi építkezéseknél felmerülő vitás kérdésekben, a több száz személyből álló törvényhatósági bizottság hozott alaphatározatot. Még különösebb volt, hogy e testületek első fokú határozata ellen gyakran egyszemélyes fórumhoz, legtöbbször a miniszterhez lehetett fellebbezni.

Az 1869. évi IV. tc. elvileg elválasztotta ugyan egymástól a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, egyes közigazgatási ügyágakban mégis (gyakran minden fokban) igazságszolgáltatási hatóságok ítéltek. Még olyan esetek is előfordultak, amelyekben egyik fokban igazságszolgáltatási, másik szinten közigazgatási szerv döntött. Lényegesen különbözött egymástól a bírói hatalom jogalapja is. A közigazgatási hivatalnokok és tisztviselők egy része időszaki választástól, másik csoportja az állandó kinevezéstől származtatta legitimitását, míg harmadik része az önkormányzat megbízása alapján (ingyenesen és hivatali jelleg nélkül) teljesítette bíráskodási teendőit.

Növelte a bizonytalanságot, hogy a vitás közigazgatás ügyek jelentős részében eltérő szinteken ugyanazon érdeket képviselő személyek kaptak ügydöntő hatáskört. Ilyen esetek voltak, amikor a szolgabíró által első fokon hozott határozat ellen csak az alispánhoz, továbbá és első

[15] Pallós N. (2011): *A kisértékű per szabályainak perrendi kompatibilitása. Dogmatikai elemzés jogtörténeti és európai kitekintéssel.* PhD-értekezés. Szeged. 19.

[16] KN 104–108.

fokban eljáró pénzügyi hatóságok határozatai ellen csupán a másodfokú pénzügy-igazgatósághoz és utolsó fokon a miniszterhez lehetett fellebbezni. A vitás közigazgatási kérdéseket a végrehajtás csaknem minden ágában az a minisztérium döntötte el, amely részrehajlás nélküli és érdektelen bíráskodásra nem lehetett alkalmas.

A közigazgatási bíráskodást gyakorló tisztviselők többségénél hiányoztak a színvonalas törvénykezéshez szükséges előfeltételek, mindenekelőtt a hivatali állandóság, hiszen az érintettek jelentős része periodikus választás alá esett. A jogvitákat eldöntők többsége nem rendelkezett az ítélkezéshez szükséges képzettséggel, az elvárható függetlenséggel és – hivatali értelemben vett – érdek nélküliséggel. A miniszter minden közigazgatási tisztviselő fölött fegyelmi jogkört gyakorolt; az 1876. évi VII. tc. még azt is lehetővé tette, hogy a községi elöljárót (főispáni közreműködéssel) bármikor a minisztérium fegyelmi bizottsága elé állítsák. Ezen omnipotens fegyelmi hatalmat tovább erősítette a tisztviselők java részét érintő miniszteri kinevezési jog. A közigazgatási bíráskodást ellátó választott tisztviselők 1870-től főispáni hatalom alá kerültek. Ezen veszélyek ellen nem nyújthatott biztosítékot az 1870. évi XLII. tc.-ben rögzített jogi felelősség sem, mert a hiányzott jogilag garantált közigazgatási eljárás, amely a hatalmi visszaélésekkel szembeni garanciákat érvényesíthette volna.

Tibád Antal emlékezetes felszólalásában jól összegezte a közigazgatási jogvédelem korabeli állapotát: „Mindezekből világos, hogy közigazgatási bíráskodásunk, nemcsak egy minden rendszert nélkülöző, időnkénti eventuális intézkedések folytán létrejött kaotikus, zűrzavaros tömeg; de utolsó phasisaiban egyszersmind oly centralisticus szörny, oly bureaucraticus apparátus, mely igen alkalmassá válhat arra, hogy a polgári szabadságot, az egyéni jogokat teljesen megsemmisítse."[17] Ennek ismeretében természetesnek tekinthetjük, hogy Tisza Kálmánt röviddel ezután a kormánypárti többség, tehát saját pártja kényszerítette a közigazgatási bíráskodás bevezetésére.

[17] *Tibád Antal 1880. február 25-i beszéde.* KN 107.

P. Szabó Béla

A nagyszebeni jogakadémia megalapításának előzményei

Az ünnepelt 1984-ben megjelent tanulmányából – amely a jogakadémiák 1874. évi megreformálásával foglalkozik[1] – is kitűnik, hogy a hazai jog- és oktatástörténészek a nagyszebeni jogakadémia történetét eddig mintegy „mostohagyermekként" kezelték, hiszen annak idején az ünnepelt sem tudott nevezett intézmény történetével kapcsolatos irodalmat megemlíteni. Magyar nyelvű tanulmányok valóban nincsenek, s idegen nyelven is alig állnak rendelkezésre mérvadó munkák az alig több mint negyven évig fennálló, de korában rendkívül fontos küldetést betöltő jogi iskola történetéről.

Jelen ünnepi alkalom azonban méltó lehetőséget kínálhat arra, hogy a jogakadémia megalapításának előzményeit, az intézmény szervezeti kereteinek megteremtésére, valamint az oktatandó tananyag kialakítására vonatkozó tervezeteket néhány rendelkezésre álló forrás alapján felvázolhassuk.

A nagyszebeni jogakadémia történetével foglalkozó néhány rövid tanulmány[2] az intézmény történetét általában három szakaszra bontja:

Elsőként megkülönböztetik az 1844–1848 közötti „szász jogakadémia" *(„Sächsische Rechtsakademie")* korszakát, mely években az intézmény az evangélikus egyház Főegyháztanácsának (amely a korban az egész szász oktatásügyet kontrollálta) felügyelete alatt és a Szász Egyetem finanszírozása mellett működött, s elsősorban a jogtanulásra vágyó szász ifjúság igényeit, valamint az éledező szász nemzeti öntudatot egyre markánsabban képviselő szász központi és helyi önkormányzati szervek képzett hivatalnokok iránti szükségletét kívánta kielégíteni.

A szabadságharc leverése után Erdély neoabszolutista újjászervezése a jogakadémiát állami intézménnyé, „császári és királyi jogakadémiává" szervezte át *(„Kaiserlich-königliche Rechtsakademie zu Hermannstadt"). A* kiegyezésig terjedő időszakot tekintik a jogakadémia fénykorának, ami nem utolsósorban annak volt köszönhető, hogy a magyarországi és erdélyi jogakadémiák közül a nagyszebenit tekinthetjük a legjobb anyagi feltételek mellett működő jogoktatási intézménynek, amely – elsősorban pályájuk elején álló – kiváló tanárok számára is vonzerőt jelentett, s konkurencia nélkül vonzotta Erdély – már nem csak szász ajkú – joghallgatásra készülő ifjúságát.

[1] Mezey B. (1984): A jogakadémiák 1874. évi reformja. In: *A jogászképzés a felsőoktatás rendszerében.* Szerk. Kovács K. Jogtörténeti Értekezések 4. Budapest. 103–116.

[2] Tontsch, G. H. (1969): *Die Rechtsakademie zu Sibiu (Hermannstadt).* Studia Univ. Babes-Bolyai, Seria Jurisprudentia, Cluj. 98–102; Acker, U. W. (1978): *Zur Geschichte der Hermannstädter Rechtsakademie (1844–1887).* Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 1. 2. 120–129; Vlaicu, M. (1988): Die Hermannstädter Rechtsakademie und ihre rumänischen Studenten. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* Bd. 31. Nr. 1. Bucuresti. 30–39.

A kiegyezéssel a magyar kultuszkormányzat felügyelete alá került az immár „királyi jogakadémia”,[3] ahol 1870-ben a magyar is oktatási nyelv lett. Ebben az időszakban is a legtöbb tanárt foglalkoztató és legjobban dotált jogakadémiaként működött az intézmény az ország egyetlen „állam által fenntartott” jogi iskolájaként. Elsősorban a kolozsvári egyetem megalapítása, másrészt a szászok területi kiváltságainak felszámolása és a liberális, de a nemzetiségek számára túl szűkkeblű nemzetiségi politika hatott negatívan a hallgatói létszámokra, és ez az iskola fokozatos kiüresedéséhez vezetett. A német ajkú tanárok aránya csökkent, s a hallgatói létszámok is fokozatosan visszaestek.[4] Mindezen tényezők is előidézték azt, hogy – hosszú hezitálás után – Trefort Ágoston kultuszminiszter 1883 novemberének elején kérte I. Ferenc Józsefet, hogy legfelsőbb elhatározásban járuljon hozzá a nagyszebeni oktatási intézmény megszüntetéséhez.[5] Az elnyert legfelsőbb elhatározás eredményeként az oktatás fokozatosan megszűnt úgy, hogy 1884-ben már nem vettek fel új hallgatókat a jogakadémiára, és az évfolyamok így 1887 őszére „kifutottak”.

Az előkészítés szakaszai

A – alaphelyzet

A szebeni jogakadémia későbbi sikereit komoly, csaknem egy évtizedes előkészítő munka alapozta meg. A szász közösségen belüli viták lecsendesítése és eltérő elképzelések közös nevezőre hozásának évekig tartó folyamata után a kezdeményezésnek meg kellett küzdeni az bécsi abszolutizmus bürokratikus buktatóival is. Egy saját jogi iskola létrehozásának szükségességét a XIX. század harmincas éveiben egyre inkább nemzeti öntudatra ébredő erdélyi szász közösség vezető szervei és egyéniségei ismerték fel. Az egyes nagyobb városok, a székek és kerületek, valamint a Szász Universitas jól felkészült hivatalnokok, illetve a jogkeresők eredményes jogi képviselők iránti igényét a XVIII. század vége előtt olyan szász „jogászok” elégítették ki, akik külföldi jogi tanulmányok után elsősorban saját igazságszolgáltatási és igazgatási szerveiknél (városi magisztrátusok, széki tisztségek) a gyakorlatban sajátíthatták el a hazai jog ismeretét. Azonban ahhoz, hogy teljes képesítésű jogásznak tekintsék őket, az erdélyi királyi tábla megalakítása óta – amely minden „kancellista” számára nyilvánosan látogatható volt – az ott

[3] Az említett német nyelvű irodalomban elfogadottá vált erre az időszakra a „magyar királyi jogakadémia” *(„Ungarisch-königliche Rechtsakademie”)* korszakmegjelölést alkalmazni. Egyelőre a rendelkezésre álló forrásokban ilyen hivatalos elnevezésre nem találtam utalást. Vö. Vlaicu: i. m. 33; Acker: i. m. 126.

[4] A szász és román szerzők elsősorban a magyarosítási törekvésekben látják az intézmény lassú lehanyatlásának okait, s a jogakadémia utolsó két évtizedének válságjelenségeit elsősorban a magyar központi hatalom konzekvens politikája következményének tekintik.

[5] A csak német nyelven ránk maradt előterjesztés szövegére és magyar fordítására lásd P. Szabó B.: Miniszteri előterjesztés a nagyszebeni királyi jogakadémia megszüntetése tárgyában I. Ferenc József előtt és annak parlamenti előzményei. *Gerundium – Egyetemtörténeti közlemények,* 3. (2012/2), 74–104.

folytatott „deáki" írnoki tevékenység is lehetőséget adott „országos jogi" gyakorlati ismeretek megszerzésére.[6]

A külföldi jogi karok látogatása mellett a XVIII. század végétől a szász fiatalok a kolozsvári katolikus, majd királyi líceumban (itt három – illetve négy – tanszék állt a jogoktatás rendelkezésére), valamint a református kollégiumokban Kolozsváron, Nagyenyeden és Marosvásárhelyen is hallgathattak jogot. Utóbbi helyeken általában egy-egy tanszék (professzor) oktatta a hazai jogot. A kolozsvári líceumban nemcsak a hazai jogot oktatták, hanem a szászok számára fontos római jogot is, amelyet 1833 óta a szász statútumok bevonásával oktattak.[7] A kolozsvári tanulmányok a magyar nyelv elsajátítása és a társadalmi kapcsolatok kialakítása miatt is fontosak voltak. Ezután következhetett a királyi táblai vagy más kancelláriai gyakorlat, melyet törvény is előírt.[8]

Mindezen lehetőségeket elégtelennek találva a Szász Egyetem 1817-ben a nagyszebeni gimnáziumban jogi tanszéket alapított az erdélyi és a szász jog alapfogalmainak elsajátítása érdekében. A tanszék birtokosának kötelessége volt, hogy az utolsó két évfolyamon heti négy órában erdélyi állam- és büntetőjogot, majd szász magánjogot adjon elő az ennek kiegészítéséül szolgáló római joggal együtt, valamint ismertesse vázlatosan a szász eljárásjogot is.[9] Egy nemzeti statútum 1835-ben minden szász jogászjelöltnek kötelezővé tette, hogy egy kétéves gyakorlati kurzust abszolváljanak a marosvásárhelyi királyi táblánál, s tudásukról a Szász Egyetem által kivett vizsgán adjanak számot.[10]

A szász jogászok szinte kivétel nélkül ezen a képzésen mentek keresztül a XIX. század negyvenes évei előtt. De ennek eredményessége – a szász vezető réteg szemében – egyre kétségesebbé vált. Hiszen egyrészt a magyar nyelvet nem sikerült megfelelően elsajátítaniuk, mivel a szász hallgatók csak egymás között éltek, illetve Marosvásárhelyen magánórákon németül magyaráztatták el maguknak a joganyagot, ahelyett, hogy a nyilvános előadásokat látogatták volna. Másrészt – miután Marosvásárhelyen a szász jog és szász alkotmány is bekerült a tananyagba, sőt a királyi táblánál leteendő, *censurá*nak nevezett vizsgán is szóba kerülhettek ilyen kérdések – fennállt a veszélye annak, hogy az ezen tárgyakból folyó vizsgák során a vizsgáztatók szája íze szerint válaszoló szász hallgatók elferdítve tanulják meg saját nemzetük jogát, és nemzeti érdekeik élharcosai helyett bólogatójánosokká képeztetnek ki.[11]

---

[6] A deákok és kancellisták kérdésére az erdélyi fejedelmi, majd királyi táblán lásd Trócsányi Zs. (1980): *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Budapest. 358; Trócsányi Zs. (1988): *Habsburg politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740.* Budapest. 356, 378. Utóbbi helyen egy 1717-ben keletkezett kimutatásban az egyik ítélőmester mellett „4 írnok a szász natioból" kerül megemlítésre.

[7] Müller, J. G. (1859): Geschichte der k. k. Hermannstädter Rechtsakademie I-II. In: *Taschenbuch der k.k. Hermannstädter Rechtsakademie für das Studienjahr 1858–59.* Hrsg. Müller, J. G. Erster Jahrgang, Hermannstadt. 6; Hofdekret vom 13. März 1833. Z. 5098.

[8] 1791:XXXIII. erdélyi tc. = *1540–1848. évi erdélyi törvények.* Szerk.: Kolosvári S. – Óvári K. – Márkus D. Budapest. 1900, 529.

[9] Müller: i. m. 7.

[10] Vlaicu: i. m. 31.; Fritsch, K. *Die Auflösung der Hermanstädter Rechtsakademie, Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt.* Nr. 4105 (15. Juni 1887.), 1; Nr. 4106 (16. Juni 1887.), 1.

[11] Müller: i. m. 8–9. Az alábbi dokumentumból idéz: *Gutachten der zur genaueren Erörterung des Antrags zur Errichtung einer juridischen Facultät im Schoose der Sächsischen Nation niedergesetzten Commission.* Lásd alább.

Emellé még további két indok is lépett, ami változtatási kényszert sugallt: Az egyik a jog- és államtudományok fellendülése Németországban, amivel a szász hallgatók nem tarthattak lépést az addig meglévő keretek között. A másik tényező pedig a kibontakozó nyelvi harc volt, melynek sodrában az az igény fogalmazódott meg, hogy saját nyelvén kell szakmai ismereteket adni az ifjúságnak ahhoz, hogy nemzeti érdekeiket megfelelően védeni tudják.

B – a szakhatóság kezdeményezés

Ezek szellemében 1838. május 20-án hozta meg döntését a Főegyháztanács *(Oberkonsistorium),* amely a teljes szász iskolarendszert felügyelte, hogy megteszi indítványát a Szász Egyetem felé az új intézmény felállítása érdekében. A Főegyháztanács már másnap beadvánnyal fordult a Szász Egyetemhez, hogy az Egyetem alapítson saját költségére egy jogi kart a szász jogászok kiképzése érdekében,[12] hiszen a szászok a magyar kollégiumokban egyáltalán nem, vagy nem megfelelő mértékben részesülnek jogi képzésben. A hazai középiskolákban az erdélyi jogot mostohagyermekként kezelik, és egy hallgató, jusson el akár külföldi egyetemekre is, ott a hazai jogról semmit sem tanulhat. A javaslat egyébként Joseph Bedeus von Scharberg[13] két évvel korábbi, az evangélikus Főkonzisztóriumnak címzett beadványára nyúlt vissza, melyben már akkor szorgalmazta egy jogi főiskola alapítását.[14]

A beadvány szerint az Egyetem általi alapítás a székek – előre megjósolható – nézeteltéréseinek is elejét vehette volna.[15] És ez így is történt, hisz – igaz, nem vita nélkül – végül a szász közigazgatási egységek jó része az intézmény alapítására szavazott.[16] Ezen döntést megelőzően az Egyetem a javaslatot ugyanis megküldte az általában csak a saját érdekeiket védő székeknek, melyek persze nagyon különbözően reagáltak: Beszterce egyáltalán nem akart ilyesmiről hallani, Segesvár és Brassó úgy vélekedtek, hogy *„a célt azáltal is el lehet érni, ha valamennyi szász gimnáziumban alkalmaznak egy jogtanárt, vagy a nagyszebeni gimnáziumban alkalmazott jogtanárt kötelezik arra, hogy gyakorlati életre készülő, és Marosvásárhelyen praktizáló szász jogászjelölteknek a szünidőben előadásokat tartson a szász magán- és közjogból”.* Szerdahelyszék (Reußmarkt) egyenesen három jogi kar (Nagyszeben, Brassó, Segesvár) alapítását tartotta volna szükségesnek.[17]

[12] Antrag wegen Errichtung einer juridischen Facultat im Schoose der sächsischen Nation.

[13] Fiedenfels, E. von (1875): Bedeus von Scharberg, Joseph Freiherr. In: *Allgemeine Deutsche Biographie II.* Leipzig. 242–243; Buzás L. (1953): Bedeus v. Scharberg, Joseph Freiherr. In: *Neue Deutsche Biographie 1.* Berlin. 730–731.

[14] *Archivele Statului Sibiu* (a továbbiakban: AStS), Fond Bruckenthal O 1-6, nr. 121, 13.

[15] Acker: i. m. 124; Vlaicu: i. m. 30.

[16] Müller, G. (1927): Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde.* 318–319.

[17] Teutsch, F. (1910): *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. III: 1816–1868: Von der Zeit der Regulationen bis zur Einführung des Dualismus.* Hermannstadt. 165. Vö. Acker: i. m. 124. A székek véleményére részletesen vö. Müller: i. m. 12–14.

C – szakértői vélemény

Miután a vélemények sokféleségéről az Egyetem értesítette az Főegyháztanácsot, utóbbi testület egy háromtagú bizottságot küldött ki, melynek tagjai a következők voltak: Joseph Bedeus von Scharberg, erdélyi udvari tanácsos és főkormánybiztos, Johann Joseph Roth nagyszebeni evangélikus városi lelkész, valamint Johann Karl Schuller, a nagyszebeni evangélikus gimnázium professzora. Feladatuk az volt, hogy megvizsgálják a felmerült ellenjavaslatokat, és szakértői véleményt készítsenek a jogi iskola megvalósíthatóságáról. A bizottság gyorsan elvégezte feladatát: mérlegre tett minden érvet és ellenérvet, és semleges álláspontról kiindulva végeredményben annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „*a Főegyháztanács javaslata célszerű és sürgősen megvalósítandó”.* Azt az óhaját is kifejezte azonban, hogy a létrehozandó jogi kar *(„juridische Facultät”)* ne korlátozza tevékenységét a hazai (szász) jog előadására, hanem mindazokat az ismereteket is oktassa, amely szász hivatalnokok számára részben a társnemzetiségekkel ápolt kapcsolatok miatt, részben a jogászi hivatás követelményei miatt fontosak. Vagyis azt fogalmazták meg, hogy szerintük a jogi karnak három professzorból és egy magyar nyelvet oktató tanárból kell állnia.

Az oktatandó tárgyak tekintetében az alábbi javaslatot tették:

1. Minden pozitív jogi tárgy, melyek ismerete a szász hivatalnokok számára nélkülözhetetlen, vagyis az erdélyi államjog, a magyar és szász magánjog, azok minden területével együtt és a római jog.
2. Erdély története az ország és nemzetiségei alkotmánya szempontjából, különös tekintettel a szász alkotmányfejlődésre;
3. A joggyakorlat szempontjából fontos magyar nyelv;
4. Filozófiai államtudományok: természetjog, államjog és politika; nemzetgazdaságtan, pénzügy-, rendészet- és igazságszolgáltatási tudomány.

A vélemény megfogalmazza azt is, hogy ezek elsajátításához elegendő egy racionálisan felépített kétéves kurzus, és javasolja, hogy a királyi kúriai gyakorlatot két évről egy évre szállítsák le.[18]

D – a helyben elfogadott alapkoncepció

A bizottság véleménye, melyet a sajtóban is közzé tettek, döntő jelentőséggel bírt az ügy további fejlődésére tekintettel. Az Főegyháztanács és Szász Egyetem közös döntésben nyilvánították ki szándékukat az intézmény létrehozására, és 1840-ben egy dokumentumot fogalmaztak meg: *„Entwurf zur Organisation einer juridischen Lehranstalt im Schoosse der sächsischen Nation.”*

A tervezet – az intézmény belső viszonyait meghatározandó – a három professzor és egy magyar nyelvtanár által oktatandó tárgyakat a következőkben jelölte meg:

a) jogi enciklopédia, természet-, állam- és nemzetközi jog;
b) a kamerális tudományok enciklopédiája, nemzetgazdaságtan, számvitel és bányajog;
c) államháztartástan és pénzügytan;

[18] Gutachten der zur genaueren Erörterung des Antrags zur Errichtung einer juridischen Facultät im Schoose der Sächsischen Nation niedergesetzten Commission. Vö. Müller: i. m. 15–16.

d) politika és rendészet;
e) statisztika és államtan;
f) erdélyi államjog;
g) magyar és erdélyi magánjog;
h) római jog;
i) Erdély története az ország és nemzetiségei alkotmánya szempontjából, különös tekintettel a szász alkotmányfejlődésre;
j) büntetőjog és diplomatika;
k) magyar nyelv.

A tanulmányok két évre korlátozandók, és mindkét tanév két szemeszterre osztandó. A tanév november 1-jén kezdődik és a következő év augusztus végéig tart. Ezen idő alatt az egyházi ünnepek kivételével nem lehetne szünetet tartani. Augusztus második felében – amikor a Szász Egyetem egyébként is egyik közgyűlését tartja – kellene a nyilvános vizsgákat megtartani.

A tantárgyakat a következőképpen kellene előadni szemeszterenként és a hét hat tanítási napján naponként:

1. szemeszter

9–10	heti hat alkalommal	enciklopédikus bevezetés a jogtudományokba, természetjog, államjog, nemzetközi jog	1. professzor
10–11	heti hat alkalommal	erdélyi jogtörténet	2. professzor
15–16	heti öt alkalommal	kamerális tudományok enciklopédiája, bányajog és nemzetgazdaságtan	3. professzor
16–17	heti három alakalommal	magyar nyelv	magyarnyelv-tanár
	heti két alkalommal	számvitel	

2. szemeszter

9–10	heti hat alkalommal	római jog	1. professzor
10–11	heti hat alkalommal	erdélyi államjog	2. professzor
15–16	heti öt alkalommal	államgazdaságtan és pénzügytudomány	3. professzor
16–17	heti három alakalommal	magyar nyelv	magyarnyelv-tanár

3. szemeszter

9–10	heti hat alkalommal	magyar magánjog	2. professzor
10–11	heti hat alkalommal	politika és rendészettan	3. professszor
15–16	heti öt alkalommal	büntetőjog	1. professzor
16–17	heti három alakalommal	magyar nyelv	magyarnyelv-tanár
	heti két alkalommal	diplomatika	

4. szemeszter

9–10	heti hat alkalommal	államtan	3. professzor
10–11	heti hat alkalommal	szász magánjog	1. professszor
15–16	heti öt alkalommal	magyar és szász bírósági rendtartás	2. professzor
16–17	heti három alakalommal	magyar nyelv	magyarnyelv-tanár

A tanulmányokat (mint máshol is a birodalomban) csak az kezdhetné meg, aki igazolni tudja, hogy előírásszerűen befejezte filozófiai tanulmányait. Az erről szóló bizonyítványt a tanulmányok végéig, illetve a hallgató intézményből való időelőtti távozásáig a helyi igazgatóság őrzi.[19]

A külső feltételekről a következő elképzeléseket fogalmazta meg a tervezet: Az intézmény székhelye Nagyszeben legyen. Gondoskodni kell arról, hogy a nagyszebeni jogi karon végzetteknek a megszerzett abszolutórium ugyanúgy lehetővé tegye egyrészt a királyi táblán való gyakorlatot, másrészt a különböző hivatalok betöltését, mint az ország más felekezetéhez tartozó jogi iskolákat abszolválóknak. Az első professzor évi 800 konvenciós forintot *(Conventions-Münze),* a második 750 forintot, a harmadik 700 forintot kapjon, előlépési joggal a megüresedő helyekre. A magyar nyelv tanára évi 400 forintra tarthat igényt, de előlépési jog nélkül. A pedellus 120 forintot kapjon. Tűzifára hat téli hónapra 60 forint, az írásbeli ügyintézés szükségleteire az igazgatóság 20 forintot kap. Ezek szerint az összköltség 2970 forint lenne, de mivel az eddig a nagyszebeni gimnáziumban alkalmazott jogtanár fizetése (480 forint) leszámítódik, a teljes szükséglet 2510 forintra rúgna.

Az intézmény közvetlen felügyeletét a Főegyháztanács látná el, amely ténylegesen az egyháztanács elnökéből, valamint egy világi és egy egyházi tanácsosból álló bizottságban *(Oberdirection)* gyakorolná a tanárok felügyeletét, és döntene minden olyan ügyben, ami nem a tanári testület hatáskörébe tartozik. A legfontosabb halasztást tűrő ügyekben a Főegyháztanács döntését kell kikérni, s ezen szerv felé évi jelentést kell készíteni az intézmény helyzetéről, különösen a hallgatók előmeneteléről, magatartásáról és a kiadott abszolutóriumokról. A még kitalálandó *Lokaldirektion* (melynek élén kétévenként váltakozva a professzorok állnak) hatáskörébe tartozna a beiratkozások és a bizonyítványok kiadásának bejegyzése az anyakönyvbe, a hallgatók viselkedésének és erkölcseinek közvetlen felügyelete, a köztük fellépő viták elrendezése. Az *Lokaldirektion* azonban a jelentősebb ügyekről köteles beszámolni a hármas bizottságnak. A hallgatók szorgalmának és erkölcsének minősítése az akadémiai szenátus joga, melynek valamennyi professzor a tagja. Az abszolutóriumról szóló bizonyítványát a *„supremus director"* (az *Oberdirection* elnöke) és valamennyi professzor aláírná.[20]

[19] Müller: i. m. 17–21.
[20] Uo. 21–24.

A tervezet a Staatskonferenz előtt

A terv megvalósulásához természetesen szükséges volt az uralkodói hozzájárulás megszerzése is. Az ez irányú kérelem, amely tartalmazta az egyetem pénztárából felajánlott összeg ilyetén felhasználására vonatkozó kérést is, 1841. február 10-én született meg, és a Szász Egyetem nyújtotta be a Helytartósághoz a szükséges uralkodói hozzájárulás megszerzése érdekében. Beadványában az Egyetem saját bevételeiből évi 2510 Gulden előteremtését vállalta az intézmény fenntartására.[21]

A Gubernium, miután magáévá tette a gondolatot, beadvánnyal kereshette meg az Erdélyi Udvari Kancelláriát. Elvileg innen kerülhetett az ügyben felségelőterjesztés az Államkonferencia elé. Mint azt Michael Conrad von Heydendorff, királyi erdélyi kincstartósági tanácsos emlékirataiból tudhatjuk, a kérelem csak két évvel később került elő, a szászok addig hiába vártak a válaszra.[22] A szászok azonban valószínűleg nem tudták, hogy nem ez volt az első alkalom, hogy az államkonferencia foglalkozott egy esetleges jogi iskola létrehozásával az erdélyi szászok közösségén belül. Mint az alább bemutatandó aktából[23] kiderül, ilyen irányú tervek már korábban tudomására jutottak a Habsburg Birodalom korabeli legfontosabb döntéshozó szervének.[24] Igaz, nem menti fel az udvari adminisztrációt a döntés megszületésének késedelmessége tekintetében az a tény, hogy az államkonferencia előtt már korábban is felmerült a saját szász jogi iskola megalapításának kérdése. Még mielőtt a Szász Egyetem 1841 februárjában a Helytartósághoz fordult volna, egy egyéni kérelem (névtelen beadvány) már eljutott a konferencia elé, és az véleményt kért az Erdélyi Udvari Kancelláriától. Mint forrásainkból kiderül, a kancellária 1840 májusában már támogatta a terveket, az ügy mégis elaludt és a Szász Egyetem újólagos kérésére az Erdélyi Udvari kancellária valóban csak 1843. május 14-én élt újabb felségelőterjesztéssel az Államkonferenciához, azonban ekkor már tulajdonképpen nyitott kapukat döngetett.

Az aktát egy Szalay nevű referens készítette elő döntésre. Előadja, hogy már 1836-ban a konferencia elé került egy névtelen beadvány,[25] amelynek ugyanez volt a tárgya, és 1837 márciusában is tárgyalta a konferencia a kérdést (750-424/837) Ennek alapján véleményt kértek az erdélyi kancellártól 1839-ben és később is. A referens összegzi az akkor begyűjtött írásos véleményeket, köztük Kovács Miklós katolikus püspök, Kornis János gróf, *Gubernial*

[21] Uo. 24.

[22] Von Heydendorff, M. C. (1978): *Unter fünf Kaisern: Tagebuch von 1788–1856 zur siebenbürgisch-österreichischen Geschichte.* Hrsg.: Folbert, O. – Acker, U. W. München. 82.

[23] HHstA Wien, K.A. Konferenzakten 59. 1843: 441. „Vortrag der Siebenbürgischen Hofkanzler vom 14. May. 843. womit er ihr Vortrag der Siebenbürgischen Hofkanzley bëtreffend der Errichtung einer juridischen Lehranstalt auf dem Evangelischen Gymnasium zu Hermannstadt zukünftlich einbegleitet."

[24] Vö. A *Staatskonferenz* (Konferenz, Ministerialkonferenz) magyar vonatkozású iratai (A-, B-, S-sorozat) 1809–1848: Repertórium. Pajkossy G. – Ress I. (szerk.) (1998): A Magyar Országos Levétár segédletei 2. Budapest. 4; Ruszoly J. (2005): *Európa alkotmánytörténete.* Budapest. 380.

[25] Ez valószínűleg Bedeus von Scharberg tervezete volt, aki magánszemélyként címezhetett kérvényt az uralkodóhoz, mely kérvények rendszeresen a konferencia elé kerültek. Vö. *Staatskonferenz:* i. m. 6.

Vizepräsident,[26] valamint az erdélyi udvari kancellár álláspontját is, amelyek eltérő szempontokat vetettek fel.

Az önálló nagyszebeni jogi kurzus hívei elégedetlenségüket fejezték ki azzal szemben, hogy a szász fiatalok csak a kolozsvári líceumban és a református kollégiumokban hallgathattak jogot, ahol *„die Grundsätze der bekannten ultraliberalen Professoren Tunyogi, Szász und Dósa”* megfertőzhetik őket. A pártolók elégtelennek találták a kétéves képzési időt is a kollégiumokban. További támogató érvként előjött az is, hogy többen szükségesnek látják egy *„Lehrkanzel für das österreichische bürgerliche Gesetzbuch”* létrehozását is, amelyet azzal indokolnak, hogy *„bei der Nation zur Sprache gekommen, statt ihren fast 300. jährigen Statuten das österreichische bürgerliche Gesetzbuch in Wirksamkeit treten zu lassen, allein bei der noch wenig verbreiteten Kenntniß der Vorzüge”* odázzák ezt el. A támogatók szerint az ABGB szászok körében való népszerűsítése hozzájárulhat ahhoz, hogy *„auch bei den anderen Nationen mit der Zeit zu Verbesserungen in der Privatgesetzgebung den Impuls geben würde”*.

A protokoll szerint Ő királyi felsége (valószínűleg Lajos főherceg) véleménye szerint sem mond ellent semmilyen megalapozott ok a jogi tanszak *(Lehranstalt)* létrehozásának Nagyszebenben, de feltétlenül figyelembe kell venni az alábbiakat:

– amennyiben a jogi kurzus idejét Kolozsváron három évre emelik, akkor Nagyszebenben is ugyanolyan hosszú kell majd legyen;
– az osztrák polgári törvénykönyvet oktatni kell;
– a jogi kurzus professzorait a kormánynak be kell mutatni kinevezés végett, és a felügyeletet is a kormány látja el a tananyag és a tankönyvek felett;
– a szükséges költségeket a szász nemzetnek kell állnia.

A jegyzőkönyvnek nevezett – bár valószínűleg nem szóbeli tárgyalást tükröző, hanem a tagok között köröztetés révén ismertetett – ügyiratból kiderül, hogy az evangélikus Főegyháztanács vállalta (és már 1838-ban szorgalmazta), hogy a jogi tanszak *(juridische Fakultät)* finanszírozására előteremt évi 2570 forintot. Ehhez a Gubernium és az *„ung: siebenbürgische Hofbuchhaltung”* is egyetértését adta. Mindezek után már 1839 novemberében az uralkodó elé tárták a szakvéleményt. Mindezeket elfogadva nem világos, miért szenvedett mégis több éves késedelmet az engedélyezés, és miért kellett az 1841-es beadvány után is még két évet várni, míg a kancellária 1843 májusában ismét lépett.

Nyilvánvaló, hogy az újabb kérelemmel kapcsolatos vitában lényegesen új érvek nem jelentek meg a kancelláriai előkészítés során, és ezért a most már hivatalos „szolgálati úton” érkezett beadványt támogatólag terjesztették tovább az államkonferencia elé. Az ügyiratból az is kiderül, hogy különösen Ferdinánd[27] főherceg pártolta az ügyet: *„in seinem Vortrage die Gründe welche die Errichtung dieser Lehranstalt zur zweckmäßigen Ausbildung der jungen Sachsen nicht nur für die Nation dringend notwendig, sondern auch selbst für die Regierung höchtswünschenswert wünsche”.* A referens az elintézési javaslata megalapozásául az alábbia-

[26] Majd 1838. október 5. – 1840. augusztus 15. között Erdély kormányzója.
[27] Valószínűleg Habsburg-Tescheni Károly Ferdinánd (1818–1874) osztrák főherceg, magyar és cseh királyi herceg, császári és királyi lovassági tábornok.

kat idézi: *„Resol. Aug. Auf den Vortrag der Siebg. Hofkanzley wom 16. März 1840. Benigna applaudo ut requisiti pro erigenda Cibinii Schola juridica sumptus, ad annos 2510. flnos. AH* [??] *calculati, e Cassa nationali Generali supportentur."*

Az ügyintézési szokásoknak megfelelően ezt az ügyiratot is a referens elintézési javaslatával a tagok növekvő rangsorrendjében köröztették. Többek (pl. Nopcsa Ferenc báró, Károly Ferdinánd főherceg udvari kamarása; Cziráky János gróf, kancelláriai fogalmazó; Nádasdy Mihály gróf, a magyar–erdélyi értekezlet vezetője és Johann Pilgram, államtanácsos) mellett 1843. május 14-én Károly Ferdinánd főherceg is aláírta a javaslatot. Valószínűleg felgyorsította a folyamatot, hogy májusban a Szász Egyetem háromtagú küldöttséget indított útnak Bécsbe,[28] ahol Ferdinánd király audienciában részesítette őket. Több más ügy[29] mellett a küldöttség a jogi tanfolyam kérdését is a király elé tárta, s ez jótékony hatással lehetett a bürokratikus folyamatokra.

Az előbb ismertetett konferencia-jegyzőkönyv *(Konferenz Protokoll),* valamint a Szász Egyetem újólagos, 1843. április 7-én kelt felségelőterjesztése alapján 1843. július 3-án megszületett a legfelső elhatározás,[30] mely időleges engedélyt adott a jogi tanfolyam – előterjesztéseknek megfelelő – megszervezésére és működésére, s a király július 15-én a szükséges források javaslat szerinti előteremtését (ti. A Szász Egyetem saját forrásaiból) is engedélyezte. A források engedélyezése tárgyában 1843. augusztus 10-én egy helytartósági dekrétum született 8623. szám alatt.[31]

A királyi jóváhagyás megszerzése után még egy évnyi szervező munkába (professzorok pályáztatása, végleges tanrend meghatározása, az oktatás fizikai körülményeinek megteremtése, a könyvtár felépítésének megkezdése) került, míg 1844. november 2-án, ünnepélyes keretek között megnyílhatott az erdélyi szászok saját jogi főiskolája, melyet fennállta első időszakában „Erdélyi-szász Jogakadémiának" *(„siebenbürgisch-sächsische Rechtsakademie – Academia Juridica Nat. Sax. in Transsilvania")* neveztek.

[28] Tagjai voltak Simon Schreiber nagyszebeni szenátor, Joseph Trausch brassói rendőr-direktor és Samuel Meister, szászsebesi (Mühlbach) királybíró. Vö. Müller: i. m. 24.

[29] Vö. *Staatskonferenz*: i. m. 123.

[30] HHstA Wien K.A. Konferenzakten 59. 1843: 644.

[31] Müller: i. m. 24–25 és 45; Tontsch: i. m. 98.

Szabó István

A választási rendszer az 1920-as nemzetgyűlési választásokon[1]

1. § Bevezetés

A Tanácsköztársaság bukása után az alkotmányos államműködés helyreállításának legfontosabb eleme a törvényhozás elindítása volt. Ennek a célnak az elérését szolgálták az 1919 őszén megjelent, a választójogot, a választási rendszert és a választási eljárást egyaránt szabályozó kormányrendeletek.[2] Vizsgálatukkor azt a sajátos következtetést vonhatjuk le, hogy az 1918 ősze előtti, illetőleg a Károlyi Mihály nevéhez fűződő időszak szabályozási rendszere keveredik bennük. A választójog megállapítása, vagyis a választásra jogosultak körének meghatározása, az utóbbival mutat erős hasonlóságot.

A Károlyi-kormány és a Friedrich-kormány által megállapított szabályok egységesek voltak abban, hogy a női választójogot is elismerték. Az életkori határok megállapításánál találunk némi eltérését, de ezek nagyjából kiegyensúlyozták egymást. A Friedrich-féle rendelet ugyanis egységesen a 24. életév betöltését kívánta meg, míg Károlyiék a férfiaknál alacsonyabb, 21 éves korhatárt állapítottak meg. Ugyanakkor a Friedrich-féle rendelet 12 hetes frontszolgálat teljesítése esetén életkori megkötése nélkül engedélyezte a férfi választójogot. Egységesek voltak abban is, hogy csak olyanok választhattak, akik már legalább hat éve magyar állampolgárok voltak. A Friedrich-féle rendelet némileg szűkítette a választójogot, azzal, hogy félévi helyben lakást is megkívánt, míg ilyen előírással a Károlyi-féle néptörvényben nem találkozunk. Ugyanakkor az utóbbi az írni és olvasni tudást mindkét nemnél megkövetelte, a Friedrich-féle rendelet azonban csak a nőknél.[3]

A választási rendszer tekintetében azonban elvetették a Károlyi-éra szabályozási rendjét. Az 1919. március 5-én megjelent, az alkotmányozó nemzetgyűlés választásáról szóló néptörvény ugyanis az 1918 előtt érvényesülő többségi választási rendszert az arányos (lajstromos)

[1] A tanulmány a K76472 OTKA kutatási program és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002. sz. projektje (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n) támogatásával készült.

[2] 5984/1919., 5985/1919., 5986/1919., 5987/1919.; 5988/1919. M. E. sz. rendeletek, valamint ezek későbbi kiegészítései és módosításai. Az 1920. évi I. törvénycikk 1. §-a, a nemzetgyűlés működésének törvényesítése érdekében megerősíti ezeket, tételes felsorolásuk azonban a törvény szövegébe nem, csak az 1. §-hoz fűzött miniszteri indokolásba került bele. *Nemzetgyűlési Irományok 1920–1922.* I. köt. 27.

[3] 1918. évi I. néptörvény 1. §, illetőleg 5985/1919. M. E. sz. rendelet 1. §.

rendszerrel váltotta volna fel.[4] A Friedrich-féle szabályozás azonban újra a többségi rendszert alkalmazta, ugyanis minden választókerület egy képviselőt választott.[5] Sőt olyan erősen ragaszkodott az 1918 előtti rendszerhez, hogy a választókerületi beosztást sem vizsgálta felül, hanem érintetlenül átvette az 1914. évi XV. törvénycikkel, illetőleg az ennek végrehajtására kiadott 55.000/1914. B. M. sz. rendelettel megállapított választókerületi beosztást.[6]

Ez ebben az időben már nem egyezett a környező országok gyakorlatával, hiszen Ausztriában, Németországban, Csehszlovákiában, vagy éppen Lengyelországban bevezették az arányos választási rendszert. A váltásnak pedig köztudomású oka volt: a választási földrajz kiküszöbölése. Az 1919. őszi választójogi szabályozással kapcsolatban tehát az a gyanú támadhat, hogy a Friedrich-kormány az 1918 előtti szabályokhoz képest támogatta a választójog radikális kibővítését, ugyanakkor a választási földrajz eszközét nem óhajtotta feladni. Ezt a gyanút erősítheti, hogy az arányos rendszerrel szemben általában éles elvi ellenvetéseket fogalmaztak meg.[7] A probléma pontos elemzéséhez így először az 1918 előtti választási rendszert kell áttekintenünk.

2. § Az 1918 előtti választási rendszer (a választási földrajz kérdése)

A választókerületek kialakítására vonatkozó 1914-es szabályozás kétszintű volt. A választókerületek számát és székhelyét az Országgyűlés állapította meg, mégpedig a megyék között szétosztva. Ezt tartalmazta a már említett 1914. évi XV. törvénycikk. A választókerületek megyén belüli határait azonban a belügyminiszter jelölte ki, erre vonatkozott a már szintén említett 55.000/1914. B. M. sz. rendelet. A technika már az első, 1848. évi választójogi törvénytől kezdve ez volt, azzal, mint később látni fogjuk, a nem jelentéktelen eltéréssel, hogy 1914 előtt a választókerületek megyén belüli kialakítása nem a belügyminiszter, hanem a megyei közgyűlés hatásköre volt.[8]

A problémát ezért két vonalon kell vizsgálnunk: *1)* arányos volt-e a mandátumok megyék közötti szétosztása; *2)* a megyéken belül egyforma nagyságú választókerületeket alakítottak-e ki? Ha pedig arra a következtetésre jutunk, hogy az egyes választókerületekben a szavazásra jogosult polgárok száma között lényeges eltérés volt, akkor azt is vizsgálnunk kell, hogy ez mennyire szolgálta konkrét politikai erők érdekét. Ha a kisebb, illetve nagyobb választókerületek nagyjából egyenletesen „szóródnak" a különböző politikai erők között, akkor annak ellenére sem beszélhetünk választási földrajzról, hogy a választókerületek nagysága között lényeges különbség van. Ha viszont szignifikánsan egyik oldalhoz tartoznak a kisebb és a másik oldalhoz a nagyobb választókerületek, akkor már érvényesül a választási földrajz.

[4] 1919. évi XXV. néptörvény 1. § (1) bekezdés.
[5] 5985/1919. M. E. sz. rendelet 6. § (2) bekezdés.
[6] 5984/1919. M. E. sz. rendelet 2. §.
[7] Ruszoly J. (1991): Az első nemzetgyűlési választások előzményeihez. In: Ruszoly J.: *Alkotmánytörténeti tanulmányok I.* JATE Kiadó, Szeged. 219–238, 233.
[8] 1848. évi V. törvénycikk 7. §.

Az 1914-es választókerületi beosztás lényegében az 1848-ban kialakított rendszert váltotta fel, vagyis az áprilisi törvényekben lefektetett beosztás közel hét évtizedig maradt hatályban.[9] Az 1914-es reform tehát az 1848-as folytatása, s mint látni fogjuk, annak nyomait is magán viseli. A régi rendi Országgyűlésbe minden megye két követet küldhetett, függetlenül attól, hogy területén hány nemes élt. Az 1847/48-as pozsonyi Országgyűlésen így a kisebb megyék érthetően nem lelkesedtek a mandátumszám lakosságarányos elosztásáért. Az 1848. évi V. törvénycikk végül azt a kompromisszumot kötötte, hogy két mandátumot minden megyének biztosított, s ebből kiindulva, legfeljebb tízig növelve, próbálta a választók számához arányosítani a választókerületek számát.[10] Ez viszont relatíve magassá tette a képviselőház létszámát. 1914-re azonban az urbanizáció jelentősen torzította a választókerületek nagyságát. Ez különösen Budapesten volt érezhető.[11] Az 1901-es választói adatok szerint egy választókerülethez országos átlagban 2482 választópolgár tartozott, a fővárosban viszont ez az átlagszám 7126 volt.[12] Emellett a főváros belső felosztás sem volt arányos, az 1913-as választói névjegyzék szerint a legnagyobb budapesti [VII-es] választókerülethez 18 189 választópolgár tartozott.[13] Bár ez az adat egy bő évtizeddel későbbi, de az 1901-ben megállapított 7126 fős átlag több mint két és félszerese, ami azt jelzi, hogy a budapesti választókerületek között is lényeges méretbeli különbségek voltak. Az 1914-es törvény ezt az arányt korrigálta, azzal, hogy 22 mandátumot biztosított a fővárosnak.

Kérdéses azonban, hogy ez az 1914 előtti aránytalan választókerületi beosztás választási földrajzot jelentett-e. Vagyis a kis választókerületek konzekvensen a kormányzó Szabadelvű Párthoz, a nagyok pedig az ellenzékhez kapcsolódtak-e? Ha visszatérünk az 1901-es választások adataihoz, azt láthatjuk, hogy a Szabadelvű Párt 277, a legnagyobb ellenzéki erő, a Kossuth Párt pedig 79 mandátumot szerzett. A szabadelvű győzelmet hozó kerületekhez átlagosan 2423, a Kossuth-párti kerületekhez pedig átlagosan 2656 választópolgár tartozott.[14] A kormánypártok tehát némileg kedvezőbb helyzetben voltak, de különbség nem éri el a 10%-ot.

Visszatérve még Budapestre, érdemes azt is megnézni, hogy itt milyen választási eredmények születtek. Ha választási földrajzról beszélünk, akkor a nagy választókerületek az ellenzék „privilégiumát" képzik. Hiszen a méret növekedésével a számuk csökken, vagyis az érintett po-

[9] Átalakítások természetesen voltak rajta, hiszen az 1848. évi V. törvénycikk elfogadásakor annak hatálya Horvátországra még kiterjedt, Erdélyre viszont még nem. A kiegyezés után viszont fordult a helyzet, így a horvát választókerületek leváltak a rendszerről, az erdélyiek viszont csatlakoztak. A megyei szervezet átalakítása is szükségessé tette a hozzájuk rendelt mandátumszám módosítását. A választókerületek összesített száma azonban nem változott. Tehát nem alakítottak ki új választókerületeket, s meg sem szüntettek belőlük, mindig csak a közigazgatás területi beosztásának változásához igazítva átcsoportosították őket.

[10] 1848. évi V. törvénycikk 5. § B. pont.

[11] Buda, Pest és Óbuda összesített lakossága 1848-ban 151 000 fő volt, 1900-ban azonban már 732 000 fő.

[12] *Magyar Statisztikai Évkönyv.* (Új folyam XIV. sz.) 1906. Atheneum, Budapest. 1907. 424.

[13] *Képviselőházi Irományok 1910–1915.* XXXVIII. köt. 24.

[14] *Statisztikai Évkönyv.* 1906. 422.

[15] http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/valasztasiterkep/valasztasiterkep.html *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

litikai erő kevesebb mandátumot tud szerezni. A választási térképek[15] elemzése viszont azt mutatja, hogy a dualizmus idején Budapest egyáltalán nem volt ellenzéki bástyának mondható. A Szabadelvű Pártra egyébként országos összeomlást hozó 1905-ös, illetőleg 1906-os választások kivételével a fővárost kormánypárti sikerek jellemezték. Vagyis a választókerületi rendszer Budapest javára szóló átalakítása nem sértette volna a kormánypárt érdekeit.

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az 1914 előtti választókerületi beosztás lényeges méretű aránytalanságokat is tartalmazott, de a különböző nagyságú választókerületek nem kapcsolódtak szignifikánsan egy politikai erőhöz, vagyis a választási földrajz nem volt túl erős. Meg kell azonban azt is ismételni, hogy az 1848-ban megállapított szabályok szerint a választókerületek határait a megyei közgyűlések jelölték ki.[16] Itt a központi szervezés nehézkesebb. Az 1914-es törvény azonban ezt a jogkört a belügyminiszterre ruházta,[17] amely már jobban megnyitotta az utat a választási földrajz előtt. Vajon éltek-e ezzel a lehetőséggel? Mindezt az 1920-as választások eredményein érdemes mérni.

3. § Néhány extrém példa az 1920. januári választások eredményeiből[18]

A feltett kérdés megválaszolását azonban több elem is nehezíti. Először is már említettük, hogy az 1919-es választójogi rendelet az 1918 ősze előtti állapotokhoz képest radikálisan bővítette a választásra jogosultak arányát. Ez az arányszám kb. négyszeresére nőtt ahhoz az 1913-as választójogi törvényhez[19] képest, amelyhez az 1914-es választókerületi beosztást kialakították. Egy nagyvárosban az egyes városrészek lakosságának összetétele különböző, így a választójog bővítésével – nagy valószínűség szerint – az egyes kerületekben nem egyforma arányban nő a választásra jogosultak száma. Így az 1914-es beosztás átvétele már csak ezért is torzulások okozója lehetett. A választójog ilyen mérvű megváltoztatása esetén mindenképpen új választókerületi beosztás is kellett volna. Persze az arányos (listás) választás az egész problémát feloldja, de ennek bevezetésétől a kormány ódzkodott. Minden valószínűség szerint az 1914-es választókerületi beosztás fenntartása mögött is lehettek titkos szándékok.

A feltett kérdés megválaszolásának másik „nehezítő” eleme, hogy a későbbi kormányzó vezette Nemzeti Hadsereg folyamatos zaklatásaira hivatkozva, a Szociáldemokrata Párt bojkottálta a választásokat. Így a baloldali szavazók nagyrészt választható alternatíva nélkül maradtak. Itt

[16] 1848. évi V. törvénycikk 7. §.

[17] 1914. évi XV. törvénycikk 2. §.

[18] A választási eredmények elemzéséhez felhasznált adatokat Hubai L. (2001): *Magyarország XX. századi választási térképe.* Napvilág Kiadó, Budapest. című munkájának II. kötetéből merítettem (a továbbiakban: Hubai). Az adatok nagy része a szintén Hubai László nevéhez fűződő http://www.vokscentrum.hu portálon is elérhető. *(Letöltés ideje: 2013. január 22.)*

[19] 1913. évi XIV. törvénycikk.

[20] 5988/1919. M. E. sz. rendelet X. fejezet (64–69. §§).

azonban lényegessé válik, hogy a választáson való részvétel kötelező volt.[20] Akit a választói névjegyzékbe felvettek, s a választástól alapos ok nélkül távol maradt, pénzbírsággal, és adófizetési kötelezettségének megemelésével büntették.[21] De a bojkottot hirdető szociáldemokraták sem az urnáktól való távolmaradásra biztatták szimpatizánsaikat, hanem arra, hogy érvénytelen szavazattal (a szavazólap áthúzásával) fejezzék ki tiltakozásukat.[22] Mivel a szavazás titkos volt,[23] erre a lehetőség is megadatott. S a választási statisztikákból valóban azt láthatjuk, hogy egyes választókerületekben extrém magas volt az érvénytelen szavazatok száma.

Budapesten a legkisebb (7-es számú) választókerületben 11 053, a legnagyobb (12-es számú) választókerületben 36 424 regisztrált választópolgár volt. Az érvénytelen szavazatok aránya az első esetben alig haladta meg a 9%-ot, míg az utóbbiban alig néhány cédula hiányzott a 38%-hoz.[24] Bár ez a példa két szélsőséges számot tartalmaz, a választókerületek mérete és az érvénytelen szavazatok aránya között azonban mindenképpen kimutatható összefüggés. Budapest környékét vizsgálva, Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegyében a legnagyobb választókerület Kispest volt 40 321 regisztrált választóval, míg a legkisebb, ahol az érvénytelen szavazatok arányára adat van, Nagykőrös, 11 683 választóval. Az érvénytelen szavazatok aránya 27%, illetőleg 2% volt.[25] A törvényhatósági jogú városok adatai elég hiányosak, de ahol rendelkezésre állnak, hasonló képet mutatnak. Mind Miskolcon, mind Szegeden 30% felett volt az érvénytelen szavazatok aránya.[26] És érdemes még néhány város hasonló adatát megnézni: Ózd 24%, Sajószentpéter 36%, Dorog 31%, Szolnok 26%, Újpest 27%, és Rákospalota 24%.[27] Sajószentpéter kapcsán meg kell említeni, hogy Diósgyőr ebben az időben még közigazgatásilag önálló nagyközség volt, s ehhez a választókerülethez tartozott. Ha az 1922-es választások eredményeit nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy ezek a városok valóban szociáldemokrata fellegvárak voltak. Dorogon a nyílt szavazás bevezetése ellenére is a szociáldemokrata jelölt győzött, s Ózdon ugyan nem, de Sajószentpéteren is komoly ellenfele volt az Egységes Párt jelöltjének.[28] A választókerületi beosztás szempontjából viszont az is fontos, hogy a 13 ezer körüli választót számláló ózdi, vagy a 18 ezret számláló sajószentpéteri, vagy éppen a 9 ezres szolnoki és a 14 ezres dorogi kerület már nem volt extrém nagynak mondható. Ugyanez vonatkozik a törvényhatósági jogú városokba kialakított választókerületekre is. Így – Budapestet és környékét leszámítva – már nem állítható, hogy az ellenzéki beállítottságú kerületeket szándékosan túlméretezték volna.

[21] 5988/1919. M. E. sz. rendelet 68. §.
[22] Hubai I. köt. 24.
[23] 5985/1919. M. E. sz. rendelet 6. §.
[24] Az adatok kapcsán lásd Hubai II. köt. 21.
[25] Az adatok kapcsán lásd Hubai II. köt. 18.
[26] Az adatok kapcsán lásd Hubai II. köt. 21.
[27] Az adatok kapcsán lásd Hubai II. köt. 21.
[28] Az adatok kapcsán lásd Hubai II. köt. 41–42.

4. § Az 1920. januári választások összesített eredményei

Vigyáznunk kell azonban azzal, hogy ebből a néhány extrém adatból a választások végkimenetelére vonatkozó következtetést vonjunk le. Az 1990 előtti történetírásnak ugyanis ez volt a lényegi eleme: hangsúlyozni a torzulásokat, anélkül, hogy a választások eredményét összességében vizsgálnák. Ezzel bizonyítani, hogy a két világháború közötti alkotmányos berendezkedést meghatározó parlamenti választásokon a demokratikus viszonyok lényeges mértékben torzultak, így az új hatalom nem bír alkotmányos legitimációval. Az összesített eredményeket vizsgálva, 1920. január 25–26-án a voksolás 164 választókerületben történt, amelyből 83 kerület adatait tudjuk az összesített eredmények vizsgálatánál figyelembe venni. Ennek oka, hogy 34 kerületben egyhangú szavazás volt, ugyanis csak egy jelölt indult a képviselői tisztségért, közel 50 kerületben pedig nincs meg az elemzéshez szükséges összes adat (pl. érvénytelen szavazatok száma). Sokszor csak a győztes neve, illetőleg az érvényes szavazatok száma ismert.

Akkor most már tényleg rátérve az eredményekre, a 83 vizsgálható választókerületben 1 millió 309 ezer szavazatot adtak le, ami a 90%-hoz közelítő részvételi arányt jelentett. Ebből 482 ezer szavazatot kaptak az Országos Kisgazda és Földmíves Párt (OKGFP), s 472 ezer voksot a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának (KNEP) jelöltjei. A kormánykoalíciót alkotó két nagy párt tehát 954 000 voksot, az összes leadott szavazatok 73%-át gyűjtötte be. 155 000 érvénytelen szavazat volt (12%), s kerek 200 000-en (15%) szavaztak valamilyen más pártra.[29] Látnunk kell azonban, hogy a győztesek statisztikai adataira elég erősen „rásegít", hogy számos választókerületben egymással versengtek, illetőleg több olyan választókerület is volt, ahol az OKGFP két vagy három jelöltje versengett egymással. Bár itt verseny volt, de mégis az összes leadott szavazatot a későbbi kormánypártok gyűjtötték be.

Vannak azonban olyan tényezők is, amelyek az előbb említett „rásegítéssel" ellentétes irányba hatnak. Először is tompítja a torzulást, hogy ezeknek a csak kormánypárti jelölteket állító választókerületeknek a jórészében normális – néhány százalékos – szinten volt az érvénytelen szavazatok aránya. Ebből arra következtethetünk, hogy az érintett körzetekben nem volt komoly ellenlábasuk, vagyis megérdemelten gyűjtötték be a szavazatokat. Emellett a vizsgált 83 kerületen túl a 34 egyhangú kerület mindegyikében OKGFP, vagy KNEP jelölt szerezett mandátumot. Ezek a statisztikai mérésből kimaradtak, de szavazás esetén valószínűleg itt is erős kormánypárti többség alakult volna ki. Szintén a későbbi kormánypártoknak kedvezőtlen tényező, hogy az adatoknak aránytalanul nagy része származik Budapestről, illetőleg környékéről[30] (lényegében az 1945 utáni Nagy-Budapestről). Ennek két oka van. Egyrészről a választások még a későbbi trianoni területnél is kisebb részen zajlottak, hiszen 1920 elején a Tiszántúl és Baranya még idegen megszállás alatt állt.[31] Bár a később Burgenland néven Ausztriához kerülő

[29] A statisztikák a Hubai II. köt. 17–22. oldalon található adatok általam történt összesítéséből származnak.

[30] Budapest környéke alatt azokat a választókerületeket értem, amelyeket az 1922-es választójogi rendelet – Budapesthez hasonlóan – lajstromos választókerületté vont össze. Nevesítve az újpesti, a rákospalotai, a cinkotai és a kispesti választókerületek, valamint a ráckevei, a biai és ráckevei választókerületek egyes részei (2200/1922. M. E. sz. rendelet 10. § 2. pont).

[31] Itt 1920 nyarán, illetőleg 1921 októberének végén tartottak pótválasztásokat.

területeken még alakítottak ki választókerületeket, de ez a másik két országrésznél lényegesen kisebb volt. Másrészről Budapesten és környékén csak két egyhangú választókerület volt, s ezenkívül az összes választókerület adatai teljesek. Így összességében, míg a trianoni ország terület eme részein a választók kb. 20%-a élt, addig a most elemzett 1 millió 309 000 voksból 475 000, vagyis 36% származott innen. Meg kell még említeni azt is, hogy az adatok kifejezetten a két pártra eső voksokat tartalmazzák, például a kisebb keresztény pártok által begyűjtött szavazatokat nem. A politikai irány támogatottsága így a kihozott aránynál is kissé magasabb volt. Budapest helyzete is érdekes. Az érvénytelen szavazatok, általunk is részletesen elemzett magas aránya erős szociáldemokrata bástyát vizionált, a KNEP jelöltjeire azonban itt is a voksok 47%-át adták.

5. § Epilógus

A Friedrich-kormány 1919 őszi döntése, miszerint a törvényhozás működését újraindító választásokat a többségi elv alkalmazásával bonyolítják le, joggal vetette fel a választási földrajz gyanúját. Láthattuk, hogy a választókerületek méreteiben akadtak kirívó különbségek is, s a mega nagyságú kerületeknél – az érvénytelen szavazatok arányából – többször is be tudtuk azonosítani azok ellenzéki beállítottságát. A gyanú tehát nem volt alaptalan, de azt is megállapíthattuk, hogy ezek a példák csak a választókerületek kisebb hányadára voltak jellemzők.

A választások tényleges eredménye azonban nem igazolta Friedrich Istvánnék félelmeit. A kisgazdák és a keresztény jobboldal olyan mérvű győzelmet aratott, amely bármilyen választási rendszer alkalmazásával stabil többséget biztosított volna nekik. Az elbukott Tanácsköztársaság, az ebből következő idegen katonai megszállás, jelentős kiábrándultságot okozott, amelyben a baloldali erők támogatottsága nagyon beszűkült. Ha van bojkott, ha nincs bojkott, az MSZDP 1920 elején komoly eredményekre nem számíthatott. Ennek legszignifikánsabb jele az volt, hogy a szavazatok 47%-ának begyűjtésével a fővárosban is a KNEP volt a legerősebb politikai erő.

Kérdés volt azonban, hogy ez a közhangulat meddig marad így. Az 1922-es választójogi reform azt tükrözi, hogy Bethlen István már nem bízott abban, hogy az 1920. januárihoz hasonló eredményeket tudnak elérni. A nemzetgyűlésnek, az államélet újraindítása mellett, legfőbb feladata a választójogi törvény elfogadása lett volna. Ez azonban sokáig nem mozdult előre, mígnem Klebelsberg Kunó, belügyminiszteri minőségében, 1922. január 27-én, szűk három héttel a nemzetgyűlés mandátumának lejárta előtt, beterjesztett egy választójogi törvényjavaslatot.[32] Ez az 1919-es választási rendtartáshoz képest három jelentős változást tervezett: a választásra jogosultak körének szűkítése, Budapesten és környékén arányos választás bevezetése, valamint vidéken újra nyílt szavazás bevezetése. A nemzetgyűlés szakbizottság az új választójogi feltételekkel és az arányos választás fővárosi bevezetésével egyetértett, csupán a titkosság részbeni megszüntetését nem támogatta.[33] a javaslatról még az utolsó, február 16-i ülésen is éles vita folyt,

[32] *Nemzetgyűlési Irományok 1920–1922.* XIII. köt. 1–30.
[33] *Nemzetgyűlési Irományok 1920–1922.* XIII. köt. 212–213.

döntés azonban már nem született.[34] A nemzetgyűlés berekesztése után két héttel (március 2-án) kibocsátott Lex Bethlen lényegében ennek a törvényjavaslatnak a rendeleti úton történő bevezetése volt.[35]

S lehet kezdeni az elemzést, hogy ez mennyiben befolyásolta a választások végeredményét. Kétségtelen, hogy a szociáldemokraták már kezdtek erőre kapni. Az 1922-es választásokon, Budapesten és környékén, a leadott 406 000 voksból 168 000-et (41%-ot) gyűjtöttek be. Emellett jelentős erővé nőtte ki magát a Vázsonyi Vilmos vezette, szintén ellenzéki Nemzeti Demokrata Párt[36] is, amely 79 000 voksával közel 20%-os támogatottságot élvezett.[37] Egy ilyen környezetet már az 1914-es választókerületi beosztás sem tudott volna megfelelően ellensúlyozni, az arányos választás így előnyössé vált a kormánypártoknak. Persze vidéken ilyen mérvű változást nem tapasztalhatunk, a főváros pedig önmagában kevés a kormányzati pozíció megszerzéséhez. De ennek elemzése már egy újabb tanulmányt igényel.

[34] *Nemzetgyűlési Napló 1920–1922.* XVII. köt. 257–308.
[35] 2200/1922. M. E. sz. rendelet.
[36] Az 1922-es választásokon Egyesült Nemzeti Demokrata és Szabadelvű Ellenzék (ENDSZE) néven indultak.
[37] Az adatok kapcsán lásd Hubai II. köt. 50.

Szigeti Magdolna

A keletnémet kommunista hatalom összeomlása

A keletnémet kommunista hatalom összeomlása hosszú folyamat következménye volt. A politikai rendszer hiányzó legitimitása, a növekvő gazdasági nehézségek, a reformokat elutasító politika, mindezek Gorbacsov 1985-ös hatalomra jutása óta a szocialista táboron belül is különösen hátrányos helyzetbe juttatták az NDK-t. Az 1989. év kezdete után aligha volt más kivezető út, mint a politikai reformokhoz való csatlakozás. A nyolcvanas évek végén a kiutazási kérelmek, valamint az NDK-ból menekülők növekvő száma a kommunista rendszer pusztuló belső állapotát mutatták. 1945 óta a rendszer létét elsősorban a Szovjetunió biztosította, majd az NDK a nyolcvanas években hirtelen egyedül maradt. Akkoriban ezt kevesen ismerték fel, és kevesen hitték, de az évtized végére az NDK az összeomlás szélére került.

Hazánknak jelentős szerep jutott a helyzet megoldásában. A magyar katonák 1989. május 2-án Kőszeg közelében, az osztrák–magyar határnál elkezdték bontani a szögesdrótot. Magyarország ezzel felmondta a mindenáron való szolidaritást a szocialista tábor államaival. 1945 óta először kérdőjelezte meg egy „szocialista" ország a vasfüggöny elvét. Az NDK honvédelmi minisztere, Heinz Kessler[1] azt nyilatkozta, hogy Budapest közlése szerint csak technikai intézkedésekről van szó, a tényleges határellenőrzést ez nem érinti. A párt tagjai nyugtatgatták magukat, és egyben félrevezették az embereket. Kessler kijelentette, a magyar határon feltartóztatják azokat a keletnémet állampolgárokat, akik Magyarországon keresztül próbálnak Nyugatra menekülni.

Kelet-Berlinben gondot okozott az a tény is, hogy az osztrák–magyar határnyitásról szóló döntést a magyar vezetés egyedül hozta meg, mellőzve az NDK vezetésével folytatandó egyeztetést, és a lehetséges további magyar lépéseket is homály fedte. Riadtan, segítség nélkül maradva figyelte a keletnémet kommunista vezetés, hogyan „omlik össze" a szocialista tábor. A menekülők száma növekedett. Az egyes esetekből lassan folyam, majd áradat lett. A keletnémet kommunista hatalom szétesésében Magyarország katalizátorként működött.[2]

A keletnémet kommunista vezetés mereven szembeszállt a reformokkal. Ez megnyilvánult az 1989. május 7-i választások manipulálásában, a kínai kormány demonstratív támogatásában a Tienanmen téri mészárlás után. A választási hamisítások eredményeként a lakosság újra „megszavazta" a keletnémet kommunista kormányt, amely a kínai elnyomó erőket támogatva vélte megmutatni belpolitikai ellenfeleinek, hogyan kell, és hogyan fog elbánni a felforgató elemekkel, ha azok komoly fenyegetést jelentenek a rendszer számára.

[1] Görtemaker, M. (1991): Zusammenbruch des SED-Regimes. In: *Informationen zur politischen Bildung.* 250. sz. 16.

[2] Romsics I. (2000): *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest. 544.

A választások előtt a Politikai Bizottság véleménye egységes volt a tekintetben, hogy a korábbi választások közel 99%-os eredményei ezúttal aligha lesznek elérhetőek, mivel a demokratizálódás folyamata átcsapott Kelet-Európából, és megerősödött a keletnémet ellenzék. Amikor május 7-én a szavazatokat összeszámlálták, a kommunista vezetés elsöprő győzelemről tudósíttatott. A hivatalosan közzétett adatok szerint a választásra jogosultak 98,77%-a vett részt a választásokon, és a választópolgárok 98,85%-a igennel szavazott a Nemzeti Front jelöltjeire.[3] Honecker az eredményt a kommunisták békére és szocializmusra irányuló politikájának elismeréseként értékelte. Ami a választási eredményeket illeti, a vezető kommunista párt utóbb nem tagadta, hogy a választási eredményeket manipulálták.[4]

Ezúttal azonban nem lehetett olyan könnyen elfogadtatni az eredményt. Sokan hivatalosan panaszt emeltek. Feltevések terjedtek el, melyek szerint a kormány, a kívánt eredmények elérése érdekében meghamisította a választási dokumentumokat. Ellenzéki csoportok igyekeztek felfedni a csalást, az állambiztonsági minisztert, *Erich Mielk*et rendszeresen támadták kérdéseikkel, azonban a hatalom ezt a feltételezést visszautasította. A május 7-i választási manipulációk kevéssé voltak bizonyíthatóak, de a bel- és külpolitikai környezet megváltozott. Az NDK egykori legfontosabb szövetségesei a reformok útján haladtak, sok keletnémet polgár saját kormányát nemcsak reformellenesnek tartotta, hanem alkalmatlannak is a reformok keresztülvitelére. Honecker kommunista köre elvesztette hátországát, a Szovjetunió és a többi baráti ország támogatását, teljesen elszigeteltté vált. Magatartásuk mindenhol kritikába ütközött, az átalakulóban lévő szocialista világ megértés és sajnálat nélkül nézte a keletnémet kommunisták politikai haláltusáját.

Felháborodást keltett, ahogy Kelet-Berlin az 1989. június 4-i pekingi eseményekre reagált. A világban mindenhol tiltakoztak a pekingi tömegmészárlás ellen, a keletnémet kommunista vezetés azonban úgy döntött, a kínai vezetés segítségére siet. Egy antidemokratikus, totalitárius rezsimnek nyújtott segítség, és a vele demonstrált politikai szolidaritás nem volt új az NDK történetében, azonban szerencsétlen jelzésnek bizonyult 1989 nyarán, az amúgy is kényes politikai helyzetben.

Mindezek hatására egyre több keletnémet állampolgár jutott arra az elhatározásra, hogy – amint lehet – elhagyja hazáját. 1989 nyarán 120 000 ember nyújtott be kiutazási kérvényt,[5] úti célként a Német Szövetségi Köztársaságot megjelölve. Júliusban és augusztusban türelmüket vesztett emberek, megpróbálták a kiutazásukat külföldön kikényszeríteni, elsősorban a budapesti, varsói, kelet-berlini, és prágai nyugatnémet külképviseleteken keresztül. Az NSZK prágai nagykövetsége két héten belül megtelt és bezárt. Az ENSZ ülésszakán a szövetségi külügyminiszter kollégájával, Oskar Fischerrel folytatott megbeszélések során elérte, hogy a helyzet megkönnyítése érdekében, az NDK megalakulásának 40. évfordulója ünnepségei előtt engedélyezik a prágai és varsói nyugatnémet követségre menekült keletnémet állampolgárok kiutazását. A menekültekkel teli különvonatok október elején el is érték az NSZK-t.[6]

[3] Lehmann, H. G. (1996): *Deutschland – Chronik der BRD. 1945–1995.* Bundeszentrale der politischen Bildung, Bonn. 364.
[4] Görtemaker: i. m. 17.
[5] Uo. 18.
[6] Lehmann: i. m. 363.

A vasfüggöny, amelyet május 2-án Magyarország hivatalosan is idézőjelbe tett, a gyakorlatban már nem létezett. Keletnémet menekültek özönlöttek Magyarországon és Ausztrián keresztül az NSZK-ba, számuk egyre nőtt. Az NDK-ból menekültek száma 1989. szeptember 12-ig mintegy 10 000 fő volt, ennyi ember lépte át a bajor határt. Ekkor a bajor menekülttáborokban 5000 fő számára volt férőhely. A menekülteket a nyugatnémet állam 200 DM összegű azonnali segélyben részesítette. A belügyminisztérium szeptember 12-i felmérése szerint a megkérdezettek 74%-a azért hagyta el az NDK-t, mert nincs véleményszabadság, korlátozott mértékben lehet utazni, a jövő kilátástalan, az emberek saját maguk akarják alakítani sorsukat, és nem tűrik az állam gyámkodását, míg ötvenhat százalékuk a rossz ellátás okát is megjelölte a távozás indokaként.[7]

1989. szeptember 10-én a magyar kormány engedélyezte az NDK polgárainak, hogy szabadon távozhatnak Magyarországról. A kormány humanitárius okokra, az emberi jogok általánosan elismert nemzetközi elveire hivatkozott. A tarthatatlannak ítélt helyzetben a Magyarország és az NDK között 1969-ben létrejött bilaterális egyezményt felfüggesztették, mely egyezmény megtiltotta mindkét államnak, hogy a másik állam állampolgárait Nyugatra engedje, amennyiben azok nem rendelkeznek érvényes kiutazási engedéllyel. Miután a magyar kormány szeptember 11-től[8] megengedte a keletnémeteknek az osztrák–magyar határ legális átlépését, a menekültek száma megtöbbszöröződött. Szeptember végéig ez összesen 32 500 embert jelentett.[9]

Az NDK hivatalos közleményben adott hangot felháborodásának. Nemzetközi szerződések és egyezmények megsértésével vádolta Magyarországot, a magyarok az NSZK kinyújtott karjaként az NSZK akcióját támogatják, és az éj leple alatt Nyugatra engedik az NDK polgárait – hangzott a vád. Ezt a belügyekbe való közvetlen beavatkozásként értékelték. A hivatalos közlemény azonban bizakodóan zárult: Nem minden polgár hagyja el hazáját e pszichológiai hadjáratban. A szocializmus győzelme és 40 éves sikeres fejlődése német földön egyúttal a német imperializmus történelmi vereségét jelzi. Az NDK a szocializmus elárulásával vádolta Magyarországot. Egy megbízott azt jelentette: Magyarország elveszítette a kontrollt, és ami még rosszabb, nyilvánvalóan nem is áll szándékában visszaszerezni azt. A történések hátterében Horn Gyula külügyminiszter áll. A magyar vezetés az NDK elvárásaival szemben lojális, de már nem egységes. Hasonlót jelentettek Moszkvából. Az NDK külügyminisztere kérésére összehívták a Varsói Szerződés ülését, hogy elítéljék Magyarországot. Gorbacsov azonban kijelentette: elmúlt az az idő, amikor a többség nyomásával egy országot el lehetett téríteni a saját irányvonalától. Magyarország visszautasította a vádakat, arra hivatkozott, hogy a bilaterális utazási egyezmények néhány pontját hatályon kívül kellett helyezni, mivel a teljesítendő kötelezettségek körülményei alapvetően megváltoztak *(clausula rebus sic stantibus)*.

Eközben az NDK-ban erősödtek a tiltakozások, a demonstrációk. Az ellenzék júniustól kezdve minden hónap hetedik napján tiltakozó akciókat szervezett, hogy az embereket emlé-

[7] *Archiv der Gegenwart.* Siegler-Verlag, 1989, 33 749.
[8] Lehmann: i. m. 360.
[9] *Archiv:* i. m. 33 748.

keztesse a május 7-i választások manipulálására, majd hétfőnkénti ismétlődésekkel nagyszabású demonstrációsorozat kezdődött, melyeken a tüntetők többek között utazási és gyülekezési szabadságot követeltek. Szeptember 25-ig a tüntetéseken részt vevők száma ötezerre nőtt, október 2-án már húszezren voltak. A demonstratív akciók sikere bátorítóan hatott: politikai szervezetek, pártok, polgári mozgalmak alakultak. A keletnémet kommunista vezetésnek már a saját határain belül egyre növekvő, és egyre szervezettebb ellenzékkel kellett szembenéznie.[10]

Az NDK ebben a feszült politikai helyzetben, 1989. október 6-án ünnepelte fennállásának 40. évfordulóját. Az ellenzéki csoportok demonstrációi és megmozdulásai az ünnep előestéjén felerősödtek. Súlyos összetűzések színhelye lett Drezda, ahol korábban igen nagy nyugtalanságot keltve áthaladt a Német Szövetségi Köztársaság prágai követségéről indított, keletnémet menekültekkel teli különvonat, és a nyugtalanság még ekkor is tartott. (Honecker végül beleegyezett az NDK polgárainak kiutazásába, ugyanis félő volt, hogy Gorbacsov nem megy el a 40. évfordulóra. A prágai különvonatokon a Szövetségi Köztársaság hivatalnokai is jelen voltak, így akartak meggyőződni arról, hogy mindenki szabadon elhagyhatja az NDK-t.) A tiltakozások elsősorban Berlinre, Lipcsére és Drezdára koncentrálódtak, de gyorsan terjedtek.[11]

Eközben Erich Honecker Kelet-Berlinben az évforduló alkalmából több mint 4000 keletnémet vendéget, és hetvennél több külföldi delegációt fogadott, közöttük a Mihail Gorbacsov vezette szovjet küldöttséget.[12] A keletnémet kommunista vezetés azt remélte, hogy profitálhat az orosz főtitkár nemzetközi tekintélyéből. Gorbacsov ugyanakkor a keletnémet ellenzék és reformerek nagy reménysége is volt, akik úgy érezték, a szovjet vezető az NDK-ban is sikerre segítheti a reformfolyamatot. Az ünnepségek első estéjén, október 6-án, Honecker és Gorbacsov csupán az ünnepi hangulathoz illő diplomáciai udvariasságra szorítkozott. Honecker a délután folyamán, a Köztársasági Palotában tartott ünnepi beszédében[13] feltűnő módon kerülte az aktuális kérdéseket, egy szó nem esett a menekültekről, illetve a belső problémákról. Este fáklyásmenet vonult végig Kelet-Berlin központján, és a felvonulók spontán, nyilvános ovációval fogadták Gorbacsovot. A következő napon személyes megbeszélésre került sor Gorbacsov és Honecker, valamint a párt Politikai Bizottságának tagjai között a Niederschönhausen-kastélyban,[14] ahol Gorbacsov azt hangoztatta, hogy szükség van merész döntésekre, minden habozás veréséghez vezet: „Fontosnak tartom, hogy ne szalasszuk el az időpontot, és a lehetőséget. Ha lemaradunk, az élet azonnal megbüntet, […] nagyon fontos döntési szakaszban vagyunk. Messzire ható döntések kellenek, jól át kell gondolni azokat, hogy beérjenek majd a gyümölcseik. Tapasztalataink, valamint a lengyel és magyar tapasztalatok meggyőztek bennünket arról, ha egy párt nem az életre reagál, vesztésre van ítélve […]. Csak egy választásunk van, eltökélten előre menni."[15] Gorbacsov kiállt a politikai és gazdasági reformok mellett. Honecker azonban csak a szocializmus töretlen sikeréről beszélt, és hallgatott az országon belüli krízisről.

[10] GÖRTEMAKER: i. m. 19.
[11] *Archiv:* i. m. 33 858.
[12] *Archiv:* i. m. 33 860.
[13] *Archiv:* i. m. 33 861.
[14] *Archiv:* i. m. 33 863.
[15] GÖRTEMAKER: i. m. 19.

Az utána következő politikusok szintén kerültek minden kritikát és önkritikát. Végül Gorbacsov magához ragadta a szót, kritizálta saját funkcionáriusait, aztán hozzáfűzte: „Tehát látjuk, ha valaki rosszul dolgozik, ha a dolgot nem tudja kézben tartani, és mégis védjük őt, a problémák tarthatatlanná válnak. Ez intő jel a párt számára."

Eközben az *Alexanderplatz*on 15 000–20 000 ember gyülekezett. A párt stratégiája sikeresnek bizonyult, senkit nem vertek meg, senkit nem tartóztattak le. De amikor a tömeg magától oszladozni kezdett, néhány tüntető újra kiáltozni kezdte a „Gorbi, Gorbi", és a „Mi vagyunk a nép!" jelszavakat. Röviddel ezután a helyzet teljesen megváltozott: a rendőrség és a biztonsági szolgálat egységei, amelyek az *Alexanderplatz*on oly nagy visszafogottságot tanúsítottak, a szomszédos utcákban várták a hazafelé igyekvő tüntetőket. A nemzetközi médiajelenlét miatt a városközpontban a rendőrség elkerülte az erőszakot, a nyilvánosságon kívül azonban már semmi sem tartotta vissza a karhatalmat.

A kommunista politikai elit számára az évforduló eseményei kudarcot jelentettek. Erich Honeckerről, (mint ahogy az elöregedett Kádár Jánosról is[16]) bebizonyosodott: már nem érzékeli a történések súlyát, elvesztette politikai ösztönét. A jubileum után két nappal, október 8-án Egon Krenz *Günter Schabowski*val együtt kritikát gyakorolt. Honecker elutasítását figyelmen kívül hagyva ezúttal Krenz kifejtette, hogy a pártvezetésnek nem szabad tovább hallgatnia, de az ügyet másnap még egyszer tárgyalták. Ez a nap, 1989. október 9. különös feszültségeket ígért, mert az esedékes hétfői demonstráció során Berlinben bármi előfordulhatott. A város templomaiban, és a lipcsei városi rádióban közismert emberek aláírásait tartalmazó felhívást olvastak fel, amely szabad és békés dialógusra szólított fel. Kelet-Berlinben Krenz azon fáradozott, hogy elejét vegyék a bonyodalmaknak. Érezhető volt, Honecker leváltására belátható időn belül sor kerül.

A párt proklamációját október 12-én a párt sajtóorgánumában[17] tették közzé, de a várt hatás elmaradt. A nyilatkozat elkésett, a Politikai Bizottság szavahihetőségét már nem lehetett visszaállítani. Ugyanazon a napon, amikor a proklamáció az újságban megjelent, a főtitkárt a párt kerületi vezetőinek ülésén oly mértékben kritizálták, ahogy az még sosem fordult elő. Mindenekelőtt Hans Modrow bírált élesen, mert a Drezdán áthaladó prágai menekültekkel teli vonat, és az azzal összefüggő összetűzések nagyon megrázták. Német és szovjet politikusok egyeztetése alapján a következő Politikai Bizottsági ülésen, október 18-án Willi Stoph miniszterelnök az ülés kezdetén lemondásra szólította fel Honeckert. Honecker alig mutatott ellenállást.[18] (A felelősségre vonásra később sor került, különböző bűncselekményekkel, többek között az állami vagyon elsikkasztásával is megvádolták.[19])

*Egon Krenz*et már a következő napon a párt új főtitkárává választották. Krenz a választási hamisításokban játszott szerepe és kínai utazása miatt súlyosan kompromittálódott, merev pártfunkcionárius hírében állt, a régi, levitézlett kommunista elit, tipikusan negatív imázsát testesítette meg. (1999. november 8-án a Legfelsőbb Bíróság őt is jogerős börtönbüntetésre ítélte,

[16] Horn Gy. (1999): *Azok a kilencvenes évek.* Kossuth Kiadó, Budapest. 34.
[17] Görtemaker: i. m. 21.
[18] *Archiv:* i. m. 33 885–33 890.
[19] Cameron, R. (1994): *A világgazdaság rövid története.* Maecenas Könyvkiadó, Budapest. 469.

mert bűnösnek találta a berlini falnál lelőtt menekülők halálában.[20]) A reformisták azt hitték, Honecker leváltásával az újrakezdés feltételeit teremtették meg, de az első, és – jelen esetben – egyetlen lehetőségét szalasztották el annak, hogy a párt megújítására vonatkozó kísérletüket és politikájukat hihetővé tegyék.

Honecker leváltásával a problémák egyike sem oldódott meg, a helyzeten csak lényegi reformokkal lehetett volna javítani. A Krenz nevéhez fűződő új vezetés ígéretet tett arra, hogy a jövőben a politikai kultúra részeként legalizálják a demonstrációkat. Új kiutazási törvényt ígértek. Október 27-én amnesztiát hirdettek a kiutazottak, menekültek és tüntetők számára.[21]

Ennek ellenére a kommunista politikai vezetés elleni tiltakozások tovább folytatódtak.

November 1-jén Moszkvában Krenz találkozott Gorbacsovval, a keletnémet krízisről azonban alig esett szó. Moszkvában úgy hitték, Honecker leváltásával szabaddá vált az út a peresztrojka, a Gorbacsov hirdette új gondolkodás előtt. Mindennek azonban az ellenkezője volt igaz. Amikor november 1-jén éjjel az utazási korlátokat feloldották, néhány rövid órán belül több mint 8000 ember lépte át a cseh határt.[22] Mielőtt a nap véget ért, 1200 keletnémet állampolgár keresett menedéket a prágai nyugatnémet követségen. November első hetében a tüntetések elérték a csúcspontot, ennek nyomására november 7-én a párt új vezetést hozott létre,[23] Hans Modrow lett az új miniszterelnök.[24] Néhányan azt gondolták, ő lehetne az NDK Gorbacsovja, és Modrow Moszkva bizalmát is élvezte.

Eközben Csehszlovákiával szemben november 1-jén feloldották az utazási korlátozásokat, ezzel a keletnémet kormány hallgatólagosan engedélyezte, hogy állampolgárai Csehszlovákián keresztül az NSZK-ba mehetnek. Ez a lépés feleslegessé tette a berlini falat. Egy héten belül nem kevesebb, mint 48 177 keletnémet polgár a lehetőséget szokássá változtatta. A tömegek exodusa a magyarok 1989. május 2-i határnyitásával kezdődött, és fél év múltán még mindig egyre növekvő mértékben folytatódott. A menekültek áramlata a gazdag NSZK számára is nehézségeket okozott. 1989 november első hetének végéig összességében több mint 225 000 keletnémet állampolgár jutott el Nyugat-Németországba, a menekültek számát növelte még kb. 300 000 német származású emigráns Kelet-Európából.

A nyugatnémet belügyminiszter, Wolfgang Schäuble figyelmeztette a menekülni készülőket, az NSZK ugyan továbbra is minden áttelepülőt befogad, de azzal kell számolniuk, hogy hosszú távon szerény körülmények között élnek majd. Kohl, szövetségi kancellár november 8-án a nemzet helyzetéről szóló jelentésében azt mondta a Szövetségi Gyűlés előtt,[25] hogy a nyugatnémet kormány kész a keletnémet politikai vezetésnek segítséget nyújtani a reformok véghezvitelében. A gazdasági támogatás új lehetőségeit is fontolóra kell venni, amennyiben bebizonyosodik: valóságos reformfolyamatok zajlanak Keleten. A kancellár is a segítséget hangsúlyozta áttelepülés helyett. De ígéretét világos feltételekkel kötötte össze, és nemzeti kötelességről

[20] Bailey, G. (2003): *Németek.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 617.
[21] *Archiv:* i. m. 33 940.
[22] Görtemaker: i. m. 22.
[23] Lehmann: i. m. 370–374.
[24] Uo. 377.
[25] *Archiv:* i. m. 33 946.

beszélt. Eközben a menekültek száma összességében óránként 500 fővel nőtt. Egy nap alatt, november 8–9. között, több mint 11 000 keletnémet állampolgár menekült Csehszlovákián keresztül az NSZK-ba.[26] A történelem felkínálta az egységesítésre a lehetőséget, és a németek azt nem szalasztották el.

[26] GÖRTEMAKER: i. m. 23.

Varga István

Az objektív arbitrabilitás magyar szabályozásának története és töréspontjai[1]

1. A magánjogi jogviták választottbírósági útra tartozhatóságának jelentősége

A magánjogi választottbíráskodás a polgári per elsődleges alternatívája. Ez az alternativitás dokumentáltan és a jogtörténeti szakirodalom által bizonyítottan már a római jogban is fennállt, mi több: sok jel mutat arra, hogy a jogvitarendezés eredeti, ősi formája az *arbitratio* volt.[2] Az állami igazságszolgáltatási monopólium megszilárdulásával szükségszerűen egyre nagyobb jelentőségre tett szert az a polgári eljárásjogi szabályösszesség, amely a választottbíráskodást elsődlegesen keretbe foglalja, azaz annak megengedhetőségét illetőleg az állami igazságszolgáltatáshoz való viszonyrendszerét szabályozza. Ennek a szabályrendszernek az egyik fő rendező elve az államnak és az alternatív jogvitarendezési fórumoknak az a hagyományosan elismert kölcsönös érdeke, hogy a magánjogi jogviták választottbírósági elintézése a jogalkotás és az állami bírósági jogalkalmazás részéről megnyilvánuló támogatás és egyidejű minőségbiztosítás mellett valósuljon meg. Ennek megfelelően alakult és alakul hosszú távon a nemzetközi kereskedelemben mértékadó módon részt venni akaró államok választottbírósági eljárásjoga, és az azokhoz kapcsolódó nemzeti bírósági gyakorlat. A támogatásra és a minőségbiztosításra való kiegyensúlyozott törekvés az egyes nemzeti választottbírósági eljárási jogokban elsősorban a választottbírósági útra tartozhatóság, tehát a *szubjektív* és az *objektív arbitrabilitás* terjedelmének nagyvonalú – és lényegében a privátautonóm cselekvés határaival azonos terjedelmű – meghatározásában ölt testet. Egy ilyen – a nemzetközi gyakorlatban általánosan elfogadottnak nevezhető – jogalkotási megoldás arra vezet, hogy a magánjogi jogviszonyok alanyai (akár a tipikus privát szereplők, akár az állam, annak szervei illetőleg annak meghatározó vagy kizárólagos részesedésével működő gazdasági társaságok: szubjektív arbitrabilitás) minden további nélkül derogálhatják az állami bírósági jogvitarendezést, és kiköthetik valamely választottbíróság eljárását olyan jogvitákban, amelyeknek tárgyáról (objektív arbitrabilitás) a magánjog szabályai szerint szabadon rendelkezhetnek. Az állami polgári igazságszolgáltatás választottbíráskodás irányában megvalósuló támogatásának

[1] A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szöveg nagyrészt követi az előzményéül és alapjául szolgáló konferencia-előadás szabadabb stílusát.

[2] Vö. Bernhard, M. (1888): Die Entwicklung des römischen Schiedsgerichts. In: *Festschrift Windscheid.* 5. sk. és rá is hivatkozva: Fabinyi T. (1926): *A választott bíráskodás.* Budapest. 1.

és minőségbiztosításának további funkcionális jogszabályi megnyilvánulásai: a választottbíróság eljárása során nyújtott sokrétű jogsegély, a keresetlevél idézés kibocsátása nélkül való elutasítása érvényes választottbírósági kikötés esetén, az eljáró választottbíróság megalakítása során nyújtott jogsegély, az ideiglenes jogvédelem területén nyújtott állami bírósági jogsegély, valamint a bizonyítási eljáráshoz nyújtott állami bírósági jogsegély, a pozitív hatásköri döntés állami bírósági felülvizsgálata, a választottbíróság ítéletének állami bírósági ítélethez fűződő jogerőhatással való ellátása és ennek megfelelő végrehajtási jogcímként való definiálása, végül a szűk körben megvalósuló specifikus jogorvoslat: az érvénytelenítési per. Jelen elemzés tárgya csak a választottbírósági útra tartozhatóság, annak is kiemelten a tárgyi oldala (objektív arbitrabilitás), ezért az utóbb említett elemek itt megmaradnak a felsorolás szintjén és a továbbiakban kizárólag az kerül megvilágításra, hogy hogyan változott – és változik – azon polgári ügyek köre, amelyekre kiköthető privát bíróság eljárása.

A felsorolt szempontok mindegyikének szabályozási módjához hasonlóan a szubjektív és/vagy az objektív arbitrabilitás körének jogszabályi vagy jogalkalmazási szintű tágítása illetőleg szűkítése messzemenő következményekkel jár egy adott állam igazságszolgáltatásának minőségi és mennyiségi jellemzőire, és így az ezek által biztosítani hivatott forgalom- és befektetésbiztonságra. Az arbitrabilitás szűkítése esetén óhatatlanul figyelmen kívül maradnak azok – a gazdasági szereplők által kiemelt jelentőségűként kezelt – jogi, kulturális, gazdasági érvek és motivációk, amelyek az állami rendes bírósági per derogálhatóságát végső soron legitimálják: a mindenkori külföldi fél idegenkedése a belföldi fél saját állami fórumától, az állam perbeli részvétele esetén az idegenkedés a jogvita ugyanazon állam képviselője általi eldöntésétől, az adott jogvitára szabott tényleges döntéshozói szakértelem felek által definiált paraméterek szerinti adottsága, a rendes perorvoslat hiánya és további tényezők által indukált, gyors és végleges döntéshez jutás. E motivációk valamely jogrendszer általi részbeni vagy akár teljes ignorálása végső soron az adott *jurisdictió*tól való elfordulást, vagy legalábbis a vele szemben fennálló és csak hosszú távon megalapozható illetőleg visszaszerezhető jogkeresői-befektetői bizalom megrendülését eredményezheti.

2. Az arbitrabilitás magyar szabályozásának főbb történeti csomópontjai

2.1. A kezdetektől a XVIII. század végéig: római jogi és kánonjogi gyökerek

Már Szent István II. Decretuma 16. cikkének egy mondatrésze[3] tanúsítja, hogy a jogviták, jogtörténészeink szóhasználatával: *fogott bíró,* a római jog terminológiájával: *arbiter* általi elbírálása Magyarországon is legkésőbb a korai középkorban ismert volt.[4] A választottbírósági úton

[3] „...decem pensae autem arbitris et mediatoribus condonentur."

[4] Vö. Fabinyi T. 1926: 22. skk.; Timon Á. (1910): *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest. 445. skk.; és általában: Hajnik I. (1899): *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt*. Budapest. 408–411.

történő vitarendezés a XIII. és a XVI. század közötti időszakban egyre inkább elterjedt,[5] azonban írott forrásokat, amelyek az eljárás egyes részleteinek elszórt szabályozására utalnak – vagy ilyet tartalmaznak – először csak a XVII. században találunk.[6] Az első források tényleges felmerülésének ilyen datálását az is tovább valószínűsíti, hogy még Werbőczy *Decretum Tripartitum*a sem tartalmaz a választottbírósági eljárás kiköthetőségét érintő szabályt. A legkorábbi forrásainkban fellelhető szabályozás nagyrészt formai és jogorvoslati összefüggésben jelenik meg: a szabályok tárgya a választottbírósági eljárásnak való alávetést tartalmazó szerződés, azaz a *compromissum* formai követelményei, valamint a fellebbvitel illetőleg általában a jogorvoslat hiánya.[7] A magyar eljárásjogi tradíciók szerint a *compromissum* jelentette az alapját a választottbírósági megállapodáson alapuló „hatásköri" kifogásnak, az *exceptio compromissi*nek. Az eljárást alapvetően a felek megállapodása határozta meg, a rendes bíróságok eljárási szabályai csak kivételesen kerültek alkalmazásra, a választottbírósági ítélet, a *laudum* pedig semmilyen jogorvoslattal nem volt megtámadható, kivéve a perújítás szűk alapjait. Összefoglalva: a *compromissum,* illetve a *laudum* joghatásaikban már a modern eljárásjogokhoz hasonlóan megfeleltek a rendes állami bírósági perfüggőség illetőleg állami bírósági ítéletekhez fűződő jogerőhatás joghatásainak, azaz az utóbbiakkal azonos módon pergátló kifogást alapoztak meg. A XVIII. század végén a német jog később egyre erősödő befolyása előtt II. József 1786. évi perrendtartása nyitotta meg az utat, amely számos, a választottbírósági eljárásnak szentelt paragrafusa között a 294. §-ában a *compromissum*ot a Gemeines Recht anyagi jogi felfogásának megfelelően *egyezségnek (Vergleich)* nevezte. Ez a szabályozás így részben szakított a magyar jogi gondolkodásban addig inkább elfogadott tisztán eljárásjogi szemlélettel, amely a választottbírósági szerződés *prorogatio*-jellegét, azaz eljárásjogi alávetési rendelkező cselekmény jellegét hangsúlyozta. Az 1786. évi perrend ezzel törvénybe foglalta azt a hagyományos – és a modern perrendeket is kivétel nélkül átható – felfogást, amely a választottbírósági út kiköthetőségét tárgyi oldalon az adott jogvitával érintett anyagi jogviszony egyezségkötés útján való rendezhetőségével *(Vergleichsfähigkeit)* kapcsolja össze. Az egyezségkötés – mint szerződéskötés – feltétele ugyanakkor a felek korlátlan rendelkezési joga az adott jogviszony (és pertárgy) tekintetében. A részletes szabályozás hiánya ellenére nagy biztonsággal állítható minderre tekintettel, hogy már a vizsgált időszakban a magyar perjog vonatkozó fő szabálya szerint objektíve arbitrabilisnek minősültek mindazon magánjogi jogviták, amelyek tárgya (az alapul fekvő anyagi jogviszony) tekintetében a felek szabadon rendelkezhettek.[8] Ez nem jelentette azt, hogy a *compromissum*

[5] Fabinyi 1926: 22. skk.

[6] Az ezt megelőző időszakra vonatkozó forrásaink közvetettek, illetőleg utalásszerűek, bár így is egyértelműen mutatják a jogintézmény tényleges jelenlétét. Így pl. a hagyomány szerint a magyarok krónikásának, Thúróczy Jánosnak az egyik Anjou-kori felmenője „alkalmi bíró" volt egy birtokperben. Vö. Kristó Gy. (2001): Utószó. In: Thuróczy J.: *A magyarok krónikája.* Budapest. 455.

[7] 1662. évi XXXI. törvénycikk és 1729. évi decretum (amelynek 30. cikke: „de causis non appellabilibus").

[8] Vö. még az arbitrabilitás szempontjából a tárgyalt időszakra nézve is már hasonló következtetést, tehát az egyezségkötési képesség és a szabad rendelkezési jog ekvivalenciáját Fabinyinál. Fabinyi 1926: 57. „...az említett szövegezések közül a »szabad rendelkezési jog« kiemelése a legtökéletesebb, mert az egyességkötési jog csak egyik nyilvánulási alakja a szabad rendelkezési jognak, mely utóbbi az egyoldalú jogügylettel és szerződéssel egyaránt gyakorolható teljes jogügyleti szabadságot jelenti."

elvesztette volna a hagyományos magyar felfogás szerinti eljárásjogi szerződési jellegét, hiszen a szerződés tartalma továbbra is központilag egy meghatározott jogvita eldöntésének útját határozta meg. A jogvita tárgya feletti anyagi jogi szabad rendelkezési jog meghatározó feltétellé emelése mindössze azt az alapvető perjogi összefüggést tette egyértelművé, hogy az eljárásjogi tárgyú és tartalmú szabad rendelkezés – amennyiben az a perjog közjogi és ezért kógens rendszerében kivételesen egyáltalán megengedett, mint a *prorogatio* esetében – csak abban a körben érvényesülhet, amelyben a feleket anyagi jogi értelemben is megilleti a szabad rendelkezés joga az eljárás tárgyává tett anyagi jogviszony tekintetében.[9] Ez a gondolat vált azután a következő évszázad választottbíróságokat érintő kodifikációinak vezérlő elvévé.

2.2. Az 1852. évi ideiglenes polgári perrendtartás és az anyagi rendelkezési jog központi jelentősége

„Oktrojáltként" számon tartott mivoltában is előremutató és a modern viszonyoknak megfelelő szabályozást tartalmazott az 1852. évi ideiglenes polgári perrendtartás, amely Magyarországon (is[10]) néhány évig hatályban volt, mígnem fölváltotta a közvetlenül az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezést követően becikkelyezett törvénykezési rendtartás. Az 1852-es ideiglenes kódex osztrák közvetítéssel jelentős mértékben tovább erősítette a német közönséges jognak a magyar jogrendre gyakorolt hatását és ezzel a fentebb már kimutatott, az objektív arbitrabilitást a felek anyagi jogi rendelkezési jogához kapcsoló szabályozási tartalmat. Kifejezetten is – tehát a II. József-féle perrenddel szemben nem csak az egyezségkötésre való utaláson keresztül – a választottbírósági kikötés *(Compromiss-Vertrag*[11]*)* érvényességi feltételévé tette a feleknek azt a képességét, hogy jogosultak rendelkezni az eljárás tárgyáról. Az ideiglenes perrendtartás vonatkozó 376. §-a értelmében: „A felek jogügyeiket, a mennyiben azok iránt intézkedni szabad hatalmuk van, s a törvények szerint egyességet kötni képesek, közmegegyezéssel egy vagy több választott bíró ítélete alá bocsáthatják." A magánjogi felfogás mértékadóvá válását már a szabály jogforrási helye is egyértelműen mutatta, hiszen az közvetlenül az „egyességről" szóló 372–375. §-ok után került elhelyezésre a törvényben. Ez az új szabály az 1786-ból származó elődjéhez hasonlóan – a *prorogatió*s, tehát a bírói útról való eljárási rendelkezési jelleg megtartása mellett – a választottbírósági szerződés magánjogi megközelítését állította középpontba.[12]

---

[9] „A perjog ugyanis szabályként csak azért és ott enged a feleknek ilyen perjogi rendelkezést, mert és ahol a felek a perbevont magánjogi viszony felett is szabadon rendelkezhetnek." Fabinyi 1926: 59.

[10] „Ideiglenes polgári perrendtartás Magyar-, Horvát-, Tótország, a Szerbvajdaság és a Temesi Bánság számára 1852. szeptember 16-ról."

[11] Lásd így: Wenzel G. (1853): *Ideiglenes polgári perrendtartás.* Pest. 253.

[12] Ezért az utalás Wenzel Gusztáv kommentárjában a „szerződési basis"-ra és az „egyességi" szabályokra. Lásd Wenzel 1853: 254. Mindezen az sem változtat, hogy egyes szerzők láthatólag szűkítve csak szubjektív arbitrabilitási tartalmat tulajdonítottak a 376. §-nak. Vö. így pl. Szokolai I. (1852): *Az uj polgári perrendtartás magyarázata.* Pest. 153: „…nem a kiskorúak, gondnok alattiak. […] Ügyvédeknek […] külön felhatalmazással kell bírni."

2.3. Az 1868. évi polgári törvénykezési rendtartás: átmeneti visszatérés a tiszta eljárásjogi felfogáshoz

Az 1868-as kodifikáció a választottbírósági eljárás szabályozását sok részletében gazdagította. Bővítette mindenekelőtt az eljárás pozitív jogi garanciális szabályait azáltal, hogy a jogviták választottbírósági úton történő elintézéséhez a választottbírósági megállapodáson alapuló pergátló kifogást, a jogerőt és a végrehajthatóság jogkövetkezményeit fűzte; minimálisra szorította a választottbírósági ítélet megtámadhatóságának körét,[13] valamint szigorította a választottbíró anyagi kártérítési felelősségét is.[14] Az arbitrabilitás szempontjából azonban az 1852. évi előremutató – mert az összetett értelemben a szabad rendelkezési jogot hangsúlyozó – szabályozáshoz képest egyértelmű dogmatikai visszalépésként értékelhető az 1868. évi LIV. törvénnyel beiktatott és a választottbíráskodás szempontjából az 1881. évi LIX. törvénycikkel novellárisan jelentősen módosított polgári törvénykezési rendtartás („Tr."). A Tr. ugyanis a választottbírósági szerződést (kikötést) kifejezetten és kizárólag mint a *prorogatio* egyik faját tárgyalja, megvalósítva ezzel a tiszta eljárásjogi szemléletet. A compromissum ilyen, alávetéses illetékességi alesetkörként való kezelése felől már a Tr. vonatkozó szabályainak nyelvtani értelmezése sem hagy kétséget. A 495. § értelmében: „A felek kölcsönös szerződés folytán választott bíróságra ruházhatják peres ügyeik eldöntését azon esetek kivételével, melyekben az 53. § szerint a rendes bírói illetőségtől eltérésnek nincs helye." Az 52. § a rendes bírói „illetőségtől"[15] egyenértékű eltérési lehetőséget (alávetéses illetékességet) biztosít „ha a felek magokat valamely [...] rendes polgári bíróságnak szerződésileg alávetettek" vagy „ha a felek valamely perkérdés eldöntését választott bíróságra ruházzák". A rendes bíróságra mutató *prorogatió*val történő egyenértékű kezelés[16] tehát egyértelműen mutatja a tiszta eljárásjogi szemlélet uralkodóvá válását a Tr.-ben. Továbbmenve: sem a választottbírósági fejezet fent idézett nyitó szabálya (495. §), sem az alávetéses illetékességet szabályozó norma választottbírósági nyúlványa [52. § *b)* pont] nem tesz egyetlen szóval sem említést a választottbírósági alávetés bármilyen további tartalmi feltételéről, így különösen a rendelkezési jogról. Ehelyett mindkét törvényhely teljes általánosságban peres ügyről („peres ügyeik", „valamely perkérdés") tesz csak említést, minden további, a rendelkezési jog adottsága illetőleg hiánya mentén megvalósuló differenciáció nélkül.

A Tr. a bemutatott egyenértékűségen alapuló kizárólagos eljárásjogi logikájába ezek után természetszerűleg illeszkedik az, hogy a választottbírósági útra tartozhatóság kivételeiként a törvény nem a felek szabad anyagi jogi rendelkezésétől elvont pertárgyakat, hanem csak az 53. §-ban felsorolt kizárólagos illetékességi esetköröket határozta meg és így a Tr. „ideiglenesnek" nem igazán tekinthető hatálya alatt (1868–1915) a választottbíróság kiköthetőségének korlátját a rendes bíróságok kizárólagos illetékességének esetköre képezte.

---

[13] Érvénytelenítési kereset az 509. §-ban, bár az 1881-es novella meglepő módon visszavezette részben a fellebbezés ebben az összefüggésben idegen intézményét is, amely azután csak az 1911. évi polgári perrendtartással tűnt el véglegesen a szabályozási tartalomból.

[14] Vö. Meszlény A. (1911): *Bevezető a polgári perrendtartáshoz.* Budapest. 400.

[15] Vö. ehhez és a Tr.-ben érvényesülő hatásköri-illetékességi rendszerhez: Apáthy I. (1872): *Polgári törvénykezési rendtartás – Az 1868 : LIV. t.cz.* Pest. 50. skk.

[16] A két alternatíva törvényszerkesztésileg is egyenértékűen jelenik meg: 52. § *a)* és *b)* pont.

2.4. A Tr. és az 1911. évi polgári perrendtartás kodifikációja kapcsán zajlott tudományos vita és a Kúria gyakorlata

A pozitív oldalon a prorogáció, negatív oldalon a kizárólagos illetékesség mentén kialakított processzuális szemléletű szabályozás problematikus voltát mutatja, hogy az a joggyakorlat mellett lényegében az eljárásjog-tudomány minden kiemelkedő művelőjét pró vagy kontra megnyilvánulásra indította. Némileg meglepő módon a tudományos megnyilatkozásokban az illetékességhez kapcsolt processzuális szemlélet látszott uralkodni. Nagyrészt Meszlény Artúr és Magyary Géza előadásaiból merítve, a máig meghatározó választottbírósági eljárásjogi monográfia szerzőjének, Fabinyi Tihamérnak az érvelése könyve több kiadásán keresztül és az időközben bekövetkezett jogszabályi változások ellenére a processzuális irányba mutatott: „Minthogy pedig a Pp. a kereseti jogra vonatkozó kisebb jelentőségű rendelkezést *(prorogatio)* is csak bizonyos korlátok között engedi meg, a minori ad majus következnék, hogy a jogvédelemről való legtágabb rendelkezés, mely abban nyilvánul, hogy a felek az állami jogvédelemnek a rendes útja helyett magánbírósághoz fordulnak, ugyanazokhoz a korlátokhoz van kötve, tehát különösen ki van zárva mindazokban az esetekben, amelyekben a Pp. kizárólagos illetékességet állapít meg."[17] Meszlény hasonló érvelése[18] mellett még 1916-ban Magyary is a processzuális szemlélet javára látott több érvet. Ez annál is inkább figyelemreméltó, mert ezt a nézetét úgy fejti ki, hogy előrebocsátja: „elvileg" az 1911. évi perrend megoldása (amely, mint látni fogjuk, visszatér az anyagi jogi rendelkezési szemlélethez) helyesebb. Ennek elismerése után azonban megfogalmazza a később Fabinyi által is átvett processzuális szemléletet, mintegy a Tr.-t felváltó 1911. évi Pp. megoldásának kritikájaként: „Mint ismeretes, a Pp. a kizárólagos illetékességet igen szigorúan, azt mondhatnám, túl szigorúan állapítja meg. Ha a törvény némely ügyben az általa megszabott illetékességet oly fontosnak tartja, hogy a bíróságnak hivatalból kell őrködnie a fölött, hogy azokban más állami bíróság semmi körülmények közt se járjon el, akkor nagy ugrás, ha elbírálásukat választott bíróság által megengedi. Mert ha az egyik állami bíróságot egy vele teljesen egyenértékű és egyenlő szervezetű más állami bíróság a feleknek az illetékesség kikötésére irányuló szerződése alapján sem pótolhatja, még kevésbé látszik megengedhetőnek, hogy helyette választott bíróság járjon el."[19]

A korabeli eltérő jogtudományi álláspontokra való utalások előtt (és egyben azok felvezetéseként) itt talán eltűr a szöveg egy – a jelen tanulmánykötettel ünnepelt kiemelkedő jogtörténész professzorunk, Mezey Barna számára bizonyára a *täglich Brot* kategóriájába tartozó – rövid virtuális bekapcsolódást az egy évszázaddal ezelőtti vitába: a szükségszerűen induktív, a választottbírósági kikötést a szűk illetékességi gondolatrendszeren belül kezelő processzuális logika nem számol azzal a hatásköri-illetékességi paradigmát megelőző és afölé rendelt gon-

[17] Fabinyi uo., 60.

[18] Meszlény A. In: *A polgári perrendtartás alapelvei – Jogászegyleti előadásgyűjtemény.* Budapest. 1914. 309.

[19] Magyary G. (1942): A választott bírósági eljárás az új polgári perrendben. In: *Magyari Géza Összegyűjtött Dolgozatai.* Budapest. 261.

dolattal, amely szerint a választottbírósági szerződéssel a felek magát a teljes állami bírósági igazságszolgáltatást akarják derogálni. Amennyiben a derogáció megtörténik, úgy a jogvita elintézése kívül kerül az állami bírósági szervezetrendszeren, és ilyenformán vonatkozásában értelmét veszti az állami bíróságokra szabott hatásköri-illetékességi szabályrendszer alkalmazása.

Végül könnyen belátható, hogy ugyan a kizárólagos illetékességi okok hagyományosan részben olyan pertárgyakhoz kapcsolódnak, amelyek tekintetében nincs a feleknek teljes szabad rendelkezési joga (pl. státusperek), ugyanakkor más kizárólagos illetékességi okok meghatározásának egészen különböző, sokkal formálisabb és az anyagi rendelkezési jogot nem érintő jogalkotói motivációi vannak (pl. a bizonyítási eljárás könnyebb lefolytathatósága, a pertárgy közelsége, különböző perökonómiai szempontok). Ez utóbbi esetekben nyilvánvalóan nem indokolt a választottbírósági út kizárása csak azért, mert az adott pertárgyra kizárólagos illetékességet állapít meg a jogszabály. Ez a gondolatmenet – ha nem is hosszan kifejtve, de végkövetkeztetésében mindenképp – már megjelent a korabeli álláspontokban is, amelyekhez ezért itt visszatérünk: Ökröss Bálint már 1870-ben, a Tr.-hez írt „Összehasonlító és Felvilágosító" jegyzeteiben a Tr. fentebb bemutatott prorogációs szemléletét (52–53. §) kritikusan a következő lábjegyzeti szöveggel illeti: „A választott bíróság nem annyira a rendes bírói illetőségtől, mint inkább az általános bíráskodástól tér el, mind szerkezetére, mind sok tekintetben eljárására nézve."[20] Ugyan Ökröss ugyanott nem vonta le kifejezetten is ezt a végkövetkeztetést, de az általa helyesen alkalmazott, fölérendelt szintű differenciációból egyenesen következik, hogy az arbitrabilitást nem határozhatja meg önmagában a sokkal szűkebb – mert csak az állami bíróságok egymás közötti viszonyára vonatkozó – különbségtételt reprezentáló illetékességi szabályrendszer. Ebből következőleg pedig önmagában a kizárólagos illetékesség sem lehet alkalmas arra, hogy az arbitrabilitás kizáró okaként jelenjen meg. Ezt az előremutató gondolatot alkalmazta végül – a további vitát tárgytalanná téve – a Kúria egy 1921-ből származó döntvénye, amely kimondta, hogy minden további nélkül kiköthető a választottbírósági eljárás olyan ügyekben is, amelyek egyébként kizárólagos illetékesség alá esnek.[21] Ez a döntvény azonban már átvezet az általa is értelmezett, akkor „új" (ma „régi") Pp.-nek nevezett 1911-es kodifikációs mérföldkőhöz.

2.5. Az 1911. évi polgári perrendtartás: az anyagi és az eljárásjogi rendelkezési jog harmóniája

Feltehetőleg az iménti pontban ismertetett érvek is közrejátszhattak abban, hogy a Plósz Sándor-féle 1911-es nagy kodifikáció már egyértelműen az állami bírósági igazságszolgáltatásból való „kiszerződés" dogmatikai talaján állva elvetette az illetékességimmanens, tisztán processzuális

[20] Ökröss B. (1870): *Magyar polgári törvénykezési rendtartás. Összehasonlító és felvilágosító jegyzetekkel kísérve.* Pest. 74. 37. lábjegyzet.

[21] P.V.3204/1921. Perjogi Döntvénytár VII. 104. sorszám.

megközelítést és – hasonlóan egy sor más perjogi intézményhez, ebben az összefüggésben is[22] – a német jogi példát alapul véve az anyagi jogi rendelkezési jogot tette az objektív arbitrabilitás feltételévé.

Az 1915-ben hatályba lépett 1911. évi I. törvénycikk (Plósz-féle Pp.) 22 szakaszból (767–787. §) álló XVII. fejezete a választottbírósági eljárást és ezzel az objektív arbitrabilitás kérdését is a modern elvárásoknak megfelelően, dogmatikailag a mai napig irányadó módon szabályozta.[23] A szabályozás előremutató volta nem utolsósorban a magánautonómia kiterjesztésében mutatkozott meg, ami oda vezetett, hogy a választottbírósági út igénybevételére nemcsak a Tr. szabályainál, hanem még a mai szabályozásnál is szélesebb körben biztosított lehetőséget. Az objektív arbitrabilitás adott volt a szerződéses vagy szerződésen kívüli jogviszonyból keletkezett minden olyan jogvitára, amelyben a felek az eljárás tárgya felett szabad rendelkezési joggal bírtak: „A választott bírósági szerződés csak úgy érvényes, ha írásba van foglalva, ha meghatározott vitás ügyre, vagy valamely meghatározott jogviszonyból jövőre keletkezhető vitás ügyekre vonatkozik és ha a felek a szerződés tárgyáról szabadon rendelkezhetnek" (Plósz-féle Pp. 767. §). Ezt az új jogalkotói megoldást, amellyel a választottbírósági útra utalható ügyeket a törvény generálklauzula formájában határozta meg, a kizárólagos illetékességi negatív felsoroláshoz szokott gyakorlat és elmélet még sokáig bírálta,[24] noha végső soron meghajolt azon, a Plósz-féle Pp.-nek is vezérelvül szolgáló és nehezen megkérdőjelezhető érv előtt, mely szerint az eljárásjogi értelemben vett rendelkezési jog kiterjesztése elméletileg is mindaddig indokolható, amíg a felek az eljárás tárgyával anyagi jogi értelemben szabadon rendelkezhetnek. A Plósz-féle Pp. így máig példaértékű módon helyreállította a magánjogi és az eljárásjogi rendelkezési jog párhuzamos érvényesülését.[25]

2.6. Az 1945 utáni történelmi különút és a Pp. (1952. évi III. törvény) későbbi töredékes szabályozása

A második világháború után Magyarország társadalmi és gazdasági rendjében bekövetkezett fordulatnak megfelelően a választottbíróságok is feltűnő gyorsasággal veszítették el a gazdasági életben addig kivívott jelentőségüket.[26] Az 1940-es évek végére a választottbíráskodás csaknem

[22] Vö. a továbbiakhoz Kovács M. (1930): *A polgári perrendtartás magyarázata.* 2. kiadás. Budapest. 1404–1445.

[23] Ehhez Magyary G. (1913): *Magyar polgári perjog.* Franklin Társulat, Budapest. 942. skk.

[24] Lásd a fentebb ismertetett álláspontokat (Meszlény, Magyary, Fabinyi).

[25] Ennek megfelelően vö. pl. Gaár V. (1911): *A magyar polgári perrendtartás (1911. évi I. t.cz.) magyarázata.* II. köt. Budapest. 387, aki az officialitás elve által irányított pereket veszi ki az arbitrabilitás alól arról visszakövetkeztetve, hogy a hivatalbóliság elve csak a nem diszponibilis jogviszonyokról szóló perekben (státusperek stb.) érvényesül.

[26] A tőzsde 1949-ben történt felszámolása például automatikusan tárgytalanná tette a választottbíráskodás egy jelentős szegmensét.

teljes eljelentéktelenedéséről lehetett beszélni.[27] A hagyományos választottbíráskodás szocialista jog általi felszámolását nemcsak az intézmény magánautonómiát szimbolizáló volta, hanem az a kényszerképzet is gyorsította, hogy a magánbíráskodás nemkívánatos kiutat jelenthet a mindenre kiterjedő ellenőrzés szükségességét valló szocialista rendszer állami bíróságainak jogalkalmazása alól. Nem meglepő ezek után, hogy a szocialista jogrend évtizedeiben a Plósz-féle Pp. modern, generálklauzulás megoldását az egyedi, pontszerű jogszabályi felhatalmazások rendszere váltotta föl, azaz a választottbírósági úton történő vitarendezés lehetősége csak az esetek korlátozott, jogszabályban külön meghatározott körében volt igénybe vehető a felek számára. A gazdasági-kereskedelmi életben ténylegesen részt vevő magántulajdon eltűnésével logikusan együtt járt, hogy az objektív arbitrabilitás rendelkezési joghoz kapcsolt szabályozása értelmét vesztette. Ehelyett – az állami vállalatok szocialista táborban vitt vezető szerepének megfelelően – a szubjektív arbitrabilitás került előtérbe: belföldi felek egymás közötti jogvitáikat fő szabályként hosszú ideig egyáltalán nem utalhatták választottbírósági útra, hanem a választottbírósági eljárás kiköthetősége az ügy szubjektív értelemben vett nemzetközi vonatkozását, azaz legalább a vitában részt vevő felek egyikének külföldi illetőségét feltételezte. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) tagállamai között fennálló – tehát a statisztikailag egyértelműen túlnyomó – nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok esetén a választottbírósági út ráadásul kizárólagossá erősödött.[28] Talán nem szorul azonban hosszas magyarázatra, hogy ebben, a szocialista állami vállalatok közötti választottbírósági jogvitarendezésben kevéssé a felek rendelkezési jogának feléledése nyilvánult meg, illetőleg, hogy ebben a körben éppen a Moszkvai Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választottbíróság vált az egyik „legkedveltebb" vitamegoldó fórummá.[29]

A hagyományos, magánjogi választottbíráskodás elsorvasztásának szándékát mindennél egyértelműbben szimbolizálta az, hogy – a Plósz-féle Pp. hagyományaival e körben is szakító – polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (a továbbiakban: Pp.) egyetlen szakaszt sem szentelt a választottbírósági eljárásnak. Csupán egy végrehajtási rendelet tartalmazott néhány vonatkozó, szórt rendelkezést.[30] Csak a „gazdaságirányítási rendszer reformja" nyomán, 1968 után merült föl először a választottbíráskodás részbeni „újraélesztésének" a gondolata.[31] Az eredeti strikt szubjektív arbitrabilitási szabályt részben felpuhítva, első lépésben lehetővé tették

[27] Lásd Harmathy A. (1977): A szerződések felfogásának változása és a választottbíráskodás. *Jogtudományi Közlöny,* 12. 641–642.

[28] Vö. a Magyarországon az 1968. évi 35. törvényerejű rendelettel kihirdetett, KGST Általános Szállítási Feltételeket, valamint a Magyarországon az 1973. évi 23. törvényerejű rendelettel kihirdetett 1972. május 26-i Moszkvai Egyezményt, amelynek értelmében a műszaki-gazdasági együttműködés területén a KGST-tagállamok vállalatai között keletkező jogviták elbírálására kizárólag választottbírósági eljárás keretében kerülhetett sor.

[29] A Pp. korabeli kommentárjai a KGST-tagországok állami vállalatai között felmerült jogviták kizárólag választottbírósági úton történő elbírálását a KGST gazdasági térségében egyre szorosabbá váló együttműködés jeleként értékelték. Vö. pl. Névai L.: Pp. XXIV. fejezet. In: Szilbereky J. – Névai L. (1975): *A polgári perrendtartás magyarázata.* 2. köt. Budapest. 1605. skk.

[30] 1952. évi 22. törvényerejű rendelet. 17. skk. §.

[31] Vö. Harmathy 1977.

a belföldiek közötti jogviták választottbírósági úton történő elbírálását – de a felek természetesen továbbra is kizárólag állami vállalatok lehettek, és ez a lehetőség is csak jelentős korlátok között érvényesült, mivel egy utaló norma azokra a belföldi felek között felmerülő jogvitákra korlátozta a választottbírósági eljárás kiköthetőségét, amelyekre nézve a választottbírósági út igénybevételét törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet kifejezetten megengedte.[32] Ilyen, már az objektív arbitrabilitást szabályozó jogalkotói felhatalmazás mindazonáltal elvétve fordult csak elő.[33] Ezen a helyzeten mit sem változtatott a választottbíráskodás 1973. január 1-jével[34] megvalósult Pp.-be történt visszaemelése, hiszen a Pp.-be beiktatott öt, választottbíráskodásról szóló szakasz (360–364. §) tartalmilag megegyezett a régi törvényerejű rendelet előírásaival. Összefoglalva, a választottbíráskodás a tárgyalt időszakban a belföldi szocialista szervezetek és külföldi felek között létrejött jogviszonyokból származó igények, a külföldi felek között felmerült jogviták, végül kivételes törvényi vagy rendeleti felhatalmazás esetén a belföldi szocialista gazdálkodó szervezetek között keletkezett jogviták elintézésére korlátozódott.[35] Az 1989/90-es politikai és gazdasági rendszerváltás után is még három évet váratott magára a generálklauzulás megoldáshoz való visszatérés. Addig töretlenül – és a Legfelsőbb Bíróság által is megerősítetten[36] – érvényesült a szocialista jogrendszer lényegéből logikusan következő, a szubjektív arbitrabilitást előtérbe helyező és az objektív arbitrabilitást – annak immanens magánautonóm tartalma okán – ignoráló, illetőleg szűk eseti felhatalmazásokra korlátozó szabályozás.[37]

2.7. Az arbitrabilitás folyamatos bővülése az 1988. évi első Gt. és az 1994. évi új választottbírósági törvény elfogadása között

Az 1989/90-es rendszerváltást közvetlenül megelőző években egyre sokasodtak a választottbírósági úton érvényesíthető igények körének kibővítését célzó reformjavaslatok, amelyek mind a szubjektív, mind az objektív arbitrabilitás tekintetében a Plósz-féle modern, liberális ha-

[32] 1952. évi 22. törvényerejű rendelet, az 1967. évi 40. törvényerejű rendelet utáni állapotban, 17. § (1) Lit. *b).*

[33] 32/1967. (IX. 23.) Kormányrendelet: olyan vállalatok közötti jogviták, amelyek közül legalább az egyik külkereskedelmi tevékenységet folytatott, és a jogvita e tevékenységével volt kapcsolatos; 7/1978. (XII. 1.) minisztertanácsi rendelet: belföldi vállalatok között fennálló szállítási és vállalkozási szerződésekből származó jogviták, amennyiben a felek a szerződést még nem teljesítették; 7/1978. (XII. 1.) minisztertanácsi rendelet: szállítási és vállalkozási szerződésből eredő jogviták olyan vállalatok között, amelyek ugyanazon szocialista tröszt keretében működtek.

[34] Az 1972. évi 26. törvényerejű rendelettel.

[35] Vö. Pp. 360. §-ának 1973 és 1994 között hatályos szövege.

[36] BH 1992, 599: külön jogszabályi felhatalmazás híján a választottbírósági kikötés érvénytelen.

[37] Az egyedi felhatalmazások alakulásához és a generálklauzulához való visszatérést közvetlenül megelőző szabályozáshoz vö. pl. Farkas J. (1988): A választottbíráskodás szabályozása a polgári eljárás reformjának tükrében. *Magyar Jog,* 9. 764; Bánrévy G. (1992): Választottbíráskodás Magyarországon. *Bírák Lapja,* 4. 36. skk.

gyományokhoz való visszatérést sürgették.[38] Az 1993-as Ptk.-módosítással, majd az 1994-es Vbtv.-kodifikációval megvalósult generálklauzulához való visszatérésig az objektív arbitrabilitás a Pp. 360. §-a által még mindig megszabott egyedi jogszabályi felhatalmazások mentén tudott bővülni. A sort a gazdasági rendszerváltást az itt vizsgált szempontból is szimbolizáló, a gazdasági társaságokról szóló 1988. évi VI. törvény („első Gt.") 18. §-a nyitotta azzal, hogy lehetővé tette a társasági jogviták választottbírósági úton történő elbírálását. Sem a törvény, sem annak indokolása nem határozta meg ugyan pontosan a választottbíráskodás tárgyi hatályát („társasági jogi jogviták"), ezért ennek kimunkálása a gyakorlatra maradt, amely a társasági jogviszonyból származó minden jogvita mellett a társaság határozatainak bírósági felülvizsgálata iránti pereket is idesorolta.[39] Másként kezelték ugyanakkor a külföldiek részvételével működő társaságokat. A társasági jogi jogviták területén egy kiegészítő, érdekes, a fórumválasztási lehetőséget egyenlőtlenül bővítő különbségtételt vezetett be a külföldiek magyarországi befektetéseiről szóló 1988. évi XXIV. törvény 44. §-a: az ilyen társaságok tagjai írásban nemcsak belföldi, hanem akár külföldi választottbíróság eljárását is kiköthették.[40]

A következő lépéseket az egyes értékpapírok nyilvános forgalomba hozataláról és forgalmazásáról, valamint az értékpapírtőzsdéről szóló 1990. évi VI. törvény 68. §-a, valamint a koncesszióról szóló 1991. évi XVI. törvény 16. §-a jelentették, amelyek egyes értékpapírjogi igények, illetve egyes koncessziós szerződésből származó jogviták tekintetében tették lehetővé a választottbírósági eljárás igénybevételét.

A Pp. választottbíráskodást évtizedeken keresztül szubjektív és objektív korlátok közé szorító, öt szakaszból álló XXIV. fejezetének végül a Polgári törvénykönyv egy 1993-as módosítása adta meg a kegyelemdöfést. A törvény újrafogalmazott 7. §-a új bekezdéssel egészült ki,[41] amely szerint rendelkezésre áll a választottbírósági út, ha a vitában részt vevő felek gazdálkodó szervezetek, a jogvita a felek között fennálló szerződéssel összefüggésben áll, és végül a választottbíróság eljárását a felek írásban kikötötték. A rákövetkező évben (1994) elfogadott választottbíráskodásról szóló törvény azután tartalmilag gyorsan meghaladta a Ptk. választottbíróság felé nyitó szabályát, hiszen felhagyott azzal a megszorítással is, hogy a választottbírósági úton érvényesíthető igények csak szerződésből származhatnak.[42] Időben rövid tényleges jelentősége ellenére a jelzett átmeneti fejlődést kicsúcsosító és egyben lezáró Ptk. 7. §-ának kiemelkedő jelentősége abban állott, hogy tárgytalanná és értelmetlenné tette a Pp.-ben még mindig (egészen 1994 végéig) szereplő korlátozásokat és egyidejűleg lényegében kikényszerítette a jogintézmény részletes, modern törvényi szabályozását.[43]

[38] Vö. ezekhez pl. Farkas J. (1988): A választottbíráskodás néhány elméleti kérdése. *Jogtudományi Közlöny,* 7. 393.

[39] BH 1992, 112.

[40] Az Alkotmánybíróság az 1180/B/1990. AB határozatában nem tartotta alkotmányellenesnek a szabályozásban rejlő megkülönböztetést.

[41] Lásd a módosító 1993. évi XVII. törvényt.

[42] Vö. Bánrévy G. (1993): Választottbíráskodás Magyarországon. II. rész. *Bírák Lapja,* 1. 47.

[43] Vö. Kengyel M. (2012): *Magyar polgári eljárásjog.* 11. kiadás. Budapest. 1196. margószám.

2.8. A magyar tradíciókhoz és a nemzetközileg elfogadott mércékhez való felemás visszatérés: a választottbíráskodásról szóló 1994. évi LXXI. törvény (Vbtv.)

A Vbtv. hatálybalépésének napja[44] jelentette formálisan is a Pp. a választottbíráskodást a fentebb jelzett restrikciókkal szabályozó XXIV. fejezetének végét. Az új törvény azonban nem jelentett teljes visszatérést az évszázados liberális magyar hagyományokhoz, hanem azoktól – és az időközben folyamatosan keletkező külföldi kodifikációk modern tartalmától – több lényeges pontban elmaradt. Ez arra vezethető vissza, hogy a jogalkotó a Vbtv.-vel lényegében az 1985-ös UNCITRAL Modelltörvény magyarra fordítását és ezzel – a szükséges módosítások és kiegészítések híján – szolgai átvételét hajtotta végre. Ahol a Vbtv. a Modelltörvényhez képest eltérő szabályozást tartalmaz, ott ez nem valamiféle innovatív továbbfejlesztés, hanem inkább még a letűnni hitt etatista szemlélet jegyében jelenik meg. Így különösen nem sikerült teljesen megszabadítania magát a jogalkotónak a szocialista jogrendszerben uralkodó etatista szemlélet azon törekvésétől, hogy még a választottbíráskodás alapvető elismerése és kikötöttsége esetén is „utánnyúljon" a feleknek és korlátok közé szorítsa a privátautonómia érvényesülését.[45] Így az arbitrabilitás szabályozása is csak félszívvel – mert indokolatlan korlátozásokat beiktatva – állította vissza a privátautonómia meghatározó jelentőségét, elmaradva így többek között a Plósz-féle hagyománytól is, amely azonban már egy évszázaddal korábban a modern jogvita-megoldási rendszerek sorába emelte Magyarországot. A Vbtv. a korlátozásokat sem a szubjektív, sem az objektív választottbírósági útra tartozhatóság körében nem szüntette meg teljesen, annak ellenére, hogy a vonatkozó szabály, a Vbtv. 3. §-a megjelenésében már egy generálklauzula, amely 1994-es elfogadása óta változatlanul a két intézmény – részben még a szocialista jogra is emlékeztető – ötvözetét tartalmazza: „(1) Bírósági peres eljárás helyett választottbírósági eljárásnak van helye, ha a) legalább a felek egyike gazdasági tevékenységgel hivatásszerűen foglalkozó személy, és a jogvita e tevékenységével kapcsolatos, továbbá b) a felek az eljárás tárgyáról szabadon rendelkezhetnek, és c) a választottbírósági eljárást választottbírósági szerződésben kikötötték." a második bekezdés pedig kísértetiesen ismétli a Pp. éppen derogált régi, eseti felhatalmazásos rendszerének gondolatát: „(2) Választottbírósági eljárás az (1) bekezdés a) pontjában foglalt feltétel hiányában is kiköthető, ha azt törvény megengedi." A szubjektív (hivatásszerű gazdasági tevékenység) és objektív (azzal kapcsolatos jogvita) oldalon is korlátozást tartalmazó szabályt végül a 2012-ig szintén változatlan Vbtv. 4. §-a teljesen feleslegesen „kerekítette le" azzal, hogy kizárta „a Polgári perrendtartás XV–XXIII. fejezetében szabályozott eljárásokban a jogvita választottbírósági eljárás keretében történő rendezését". A Pp. nevezett fejezetei ugyanis eleve olyan különleges pereket szabályoznak (és szabályoztak a Vbtv. elfogadása idején), amelyek esetében az eljárás tárgyáról a felek nem rendelkeznek szabadon,

[44] Lásd Vbtv. 64. § *a)* pont. A törvényt 1994. november 28-án hirdették ki, hatályba pedig a kihirdetését követő 15. napon, azaz 1994. december 13-án lépett.

[45] Lásd a legeklatánsabb példaként erre a máig nem „bolygatott" Vbtv. 46. § (3) bekezdést: a nemzetközi összehasonlításban is unikális, mert dogmatikailag értelmezhetetlen és indokolhatatlan „kizárólagos illetékességi" (!) szabályt.

és ezért értelemszerűen és a 3. § alapvető szabályából következően kizárt a választottbírósági útra tartozhatóságuk. Az eljárás tárgya feletti szabad rendelkezési jog mint objektív arbitrabilitási feltétel helyes visszaintegrálása mellett nehezen indokolható, hogy a törvény miért tartalmaz máig olyan személyi és tárgyi oldali korlátozásokat, amelyeket már a Plósz-féle Pp. sem ismert, és amelyek a világ vezető modern perrendjeiben sem találhatóak meg. Meglepő és sajnálatos módon a jogalkotó a választottbíráskodást érintő jogszabályi környezet legutóbbi módosításával nemhogy nem e korlátok leépítésének, hanem újak felépítésének irányába mozdult el az alábbiak szerint.

3. Az arbitrabilitás 2012-ben bevezetett szűkítése: a legújabb töréspont

Az objektív arbitrabilitás törvényi szabályozásával kapcsolatban a jelenhez érkezve egy újabb különutas fejlődési irány érdemel kiemelt figyelmet. Egy, az Országgyűlés által 2011 májusában, majd módosított tartalommal szeptemberben tárgysorozatba vett javaslattal vette kezdetét az a jogalkotási folyamat, amellyel az eredeti törvényhozói elképzelés szerint a Vbtv. a szubjektív és az objektív arbitrabilitás vegyes korlátozását valósította volna meg azzal, hogy a kiemelt jelentőségű polgári perekben (400 millió forint pertárgyérték fölött) kizárta volna a választottbírósági eljárást olyan ügyben, amelyben „bármelyik fél a Magyar Állam, helyi önkormányzat, költségvetési szerv, központi államigazgatási szerv, illetve közvetlenül vagy közvetetten ezek többségi tulajdonában vagy vagyonkezelésében, illetve többségi befolyásában álló gazdálkodó szervezet”.[46] Ez a módosítás lényegében kizárta volna, hogy a fent említett szervek 400 millió forintot meghaladó pertárgyértékű ügyei választottbíróság elé kerüljenek, amit a közvagyon kiemelt védelmével indokolt az előterjesztő. Végül a vonatkozó törvényalkotás az eredetiekhez képest jelentősen átalakított tervezetek elfogadásával 2012 első felében azzal zárult, hogy a hatályos magyar szabályozás nemzetközi összehasonlításban párját ritkítva szűkíti a választottbírósági út kiköthetőségét. Teszi ezt – mind az érintett jogszabálycímek, illetőleg -módosítások tartalmából, mind a miniszteri indokolásokból kiolvasható módon – a nemzeti vagyon védelmében úgy, hogy az annak törvényben definiált tárgyaival kapcsolatos jogviták jelentős részére kizárja a választottbírósági utat. A fentebb már egyszer alkalmazott módszerhez hasonlóan most is egy rövid – bár itt már a közvetlen aktualitás okán nem virtuális – nézetütköztetés formájában mutatjuk be a szabályozás jelentőségét.

A nemzeti vagyon védelme mint jogalkotói cél valóban minden eszközzel támogatandó, ám az objektív arbitrabilitás szűkítése nem tudja szolgálni az elérni kívánt célt. Az eszköz alkalmatlanságát a szakma folyamatosan kommunikálta a jogalkotó felé és több parlamenti körben láthatólag meghallgattatást is nyert. A szakmai körök által felhozott érvek – amelyekkel itt egyúttal tágabb összefüggésbe helyezzük az arbitrabilitás napjainkban váratlanul újfent központivá vált kérdését – tömörítve a következők voltak:

[46] Vö. a 2011. évi T/3522. sz. és T/4276. számú törvényjavaslatokat.

A nemzeti vagyon magasabb szintű védelme leginkább azzal garantálható, ha a szerződő állami szereplő a szerződéses jogviszony létesítésekor egyedileg határozza meg a vitarendezés alkalmazandó módját a szerződéses partnerrel egyetértésben. Az állami szereplőnek magánjogi aktorként módjában áll az alternatív vitarendezési módokat akár el is vetni, vagy a szerződéses tárgyalások eredményeként a vitarendezés eljárási szabályainak megalkotásával, illetve a jogvitát eldöntő személyek kijelölésével a vitarendezési eljárást az adott jogviszonyhoz illeszkedő módon individuálisan meghatározni. Másrészt viszont anticipált pertaktikai/igényérvényesítési stratégiai hiba lenne a választottbírósági út állami szereplők felé történő általános kizárása, ugyanis esetről esetre dönthető csak el az adott ügy körülményeinek mérlegelése során, hogy nem éppen a választottbírósági út nyújt-e kedvezőbb vitarendezési feltételeket az állami/önkormányzati szereplő részére. Prognosztizálható például egy ilyen előny egy olyan – a törvényalkotó által láthatólag kevéssé szem előtt tartott – esetre, amikor az állami szereplőnek van igénye külföldi befektetővel szemben, tehát nem – a jelenleg kétségtelenül tipikus – alperesi, hanem felperesi pozícióban lenne az állami szereplő. Alapvető szabályként ilyenkor, a választottbírósági út kizártsága révén újra szerephez jutó joghatósági szabályozók miatt, a külföldi alperes államának bíróságai előtt kellene perelni *(actor sequitur forum rei),* tehát idegen állami bíróságok előtt. A nemzeti vagyon védelmében fellépő törvényalkotó pedig ezt feltehetőleg éppúgy (ha nem még inkább) elkerülendőnek tartotta, mint a választottbírósági utat.

A fentiekhez járul, hogy a törvényalkotó által befolyásolni kívánt nagyberuházások joga tipikusan olyan jogterület, ahol a választottbírósági út kikötése történetileg és nemzetközileg elismert módon a mindenkori tranzakció integráns része. A nagyberuházások olyan polgári jogi jogviszonyokat ölelnek fel, amelyekben a felek a jogaik és kötelezettségeik felett szabadon rendelkeznek, azaz az azokat érintő jogvitáikat fogalmilag szabadon választottbírósági útra terelhetik. E kitétel tipikusan integráns részét képezi az ilyen beruházásokkal kapcsolatos szerződéseknek. Ennek lehetősége, azaz a mindkét fél által kiszámítható, jól kalkulálható vitarendezési út igénybevétele hiányában statisztikailag kimutatható módon számarányában csökkenhet és egyúttal drágábbá, valamint egyéb tartalmi feltételeiben a befogadó állam számára kedvezőtlenebbé válhat a szerződéskötés az érintett körben.

A választottbírósági kikötések törvényből fakadó mellőzése nem eredményezi továbbá automatikusan a magyar bíróságok joghatóságának megalapozását sem. A választottbírósági kikötés lehetősége sok esetben éppen az ún. „kiemelt jelentőségű ügyekben" garantálta azt, hogy a felek úgy „szerződjenek ki" a magyar rendes bíróságok eljárása alól, hogy az esetleges vitás kérdések rendezését mégis Magyarországon, magyar testületek (kamarák) által működtetett választottbíróság előtt végezzék. A választottbírósági kikötések alkalmazásának fő oka, hogy a jellemzően külföldi befektető túlzott kockázatként tekint a számára idegen, csak jelentős erőforrások igénybevétele által átlátható belföldi állami rendes bírósági rendszer alkalmazására. Ez különösen jelentősen érvényesül, amikor a szerződő fél és ezzel az egyik potenciális peres fél a befektetést befogadó állam. Ezen a viszonyuláson a választottbírósági kikötés lehetőségének hiánya önmagában nem változtat. A külföldi befektetők továbbra is keresni fogják a vitarendezésnek a felek számára egyenlő esélyeket kínáló formáit. Fennáll a veszélye annak, hogy a külföldi szerződéses partnerek választottbírósági kikötési lehetőség hiányában törekedni fognak külföldi székhelyű választott-, illetve állami bíróságok eljárásának, illetve joghatóságának kikötésére. Továbbmenve: ilyen kikötések hiányában is a hatályos joghatósági szabályok (Nmjtvr. 54. §,

Brüsszel-I. Rendelet 2. cikk) részben automatikusan is külföldi joghatóságra fognak mutatni. E gyakorlat eredményeként a törvényjavaslat jogpolitikai céljával ellentétesen, a magyar bíróságok térnyerése helyett éppen a külföldi fórumok előretörése volt prognosztizálható.

A fent említetteken kívül további – itt nem részletezendő – alkotmányos, nemzetközi és európai jogi aggályok is felmerültek a törvényjavaslattal kapcsolatban, amelyeket – a fent említett szempontokkal együtt – felismerve a jogalkotó végül elállt a nevezett törvényjavaslatok elfogadásától.[47]

A törvényhozási folyamat azonban végül a szakma várakozásaival szemben mégsem zárult le itt. A jogalkotó mind a belföldi, mind pedig a külföldi érintetteket némileg meglepve a 2011. december 23-án elfogadott, december 30-án kihirdetett és az itt releváns részében 2012. január 1-jén hatályba lépett nemzeti vagyonról szóló 2011. évi CXCVI. sarkalatos törvény záró rendelkezései között található 17. § (3) bekezdésével nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló paradigmaváltást valósított meg. A törvény elnevezésében megjelenő – megkérdőjelezhetetlenül helyes – célt az annak elérésére kevéssé alkalmas, objektív arbitrabilitást korlátozó szabállyal kívánja elérni: „Magyarország határa által körbezárt területen lévő nemzeti vagyonra vonatkozó polgári jogi szerződésben a nemzeti vagyonnal rendelkezni jogosult irányadóként kizárólag a magyar nyelvet, valamint a magyar jog alkalmazását, és jogvita esetére kizárólag a magyar bíróság – ide nem értve a választottbíróságot – joghatóságát kötheti ki. A nemzeti vagyonnal rendelkezni jogosult e jogviták eldöntésére választottbírósági eljárást nem köthet ki."[48] E törvényhellyel szemben változatlanul érvényesek a fentebb kifejtett és a törvényalkotási folyamat korábbi fázisaiban előhozott és a jogalkotó által akkor még megszívlelt szakmai érvek. Végül kiemelendő különösen is ennek a szabálynak egy a választottbírósági út 2012. január 1-jét követő kiköthetőségének kizártságán túlmutató, legalább ilyen súlyú, immanens kihatása: Az arbitrabilitás nemzeti vagyon mint pertárgy körében történő kizárása a választottbírósági ítéletek magyarországi elismerésére és végrehajthatóságára is negatív kihatással lesz, ami nyilvánvalóan ronthatja a Magyarországra érkező befektetői hangulatot. A vonatkozó végrehajtási jogi szabályokból ugyanis egyértelműen az következik, hogy az *exequatur* területén a szabály időbeli és térbeli korlátok nélkül magyarországi végrehajthatatlanságot eredményez: magyar választottbírósági ítéletek esetén a Vbtv. 59. § *a)* pontja értelmében a bíróság megtagadja a választottbírósági ítélet végrehajtását, ha úgy ítéli meg, hogy a vita tárgya a magyar jog szerint választottbírósági útra nem tartozik. Ugyanilyen szabály érvényesül a külföldi választottbírósági ítéletek magyarországi végrehajthatóságának megítélése körében. Az 1962. évi 25. törvényerejű rendelettel kihirdetett, a külföldi választottbírósági határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló, New Yorkban 1958. június 10-én kelt Egyezmény V. cikkének 2. *a)* pontja értelmében a külföldi választottbírósági határozat elismerése és végrehajtása abban az esetben is megtagadandó, ha annak az országnak illetékes hatósága, amelyben az elismerést és végrehajtást

[47] Lásd mindehhez részletesen a vezető nemzetközi magánjogász- és polgárieljárásjogász-professzorok által aláírt formában a miniszterelnöknek elküldött hatáselemzést. Közli: Kecskés L. – Lukács J. (2012): *Választottbírók Könyve.* Budapest. 190–196.

[48] E rendelkezést ismétli, illetőleg erősíti meg végül a Vbtv. 2012. június 13. óta hatályos, újrafogalmazott 4. §-a is.

kérik (esetünkben Magyarország), megállapítja, hogy ennek az országnak a joga szerint a vita tárgya választottbírói útra nem tartozhat.

Jelen tanulmány lezárásának időpontjában így az új jogszabályi környezet egy – a fent írtaknak megfelelően a magyar jogtörténetben messze nem példátlan – etatista irányba mutat, ami logikailag kényszerítő módon egyet jelent a magánjogi szabad rendelkezési jognak, mint az arbitrabilitás tradicionálisan központi feltételének az elrelativálásával.

Az évezredes hagyományokban gyökerező eljárásjogi dogmatika kategóriáiban gondolkodó perjogász ugyanazzal az ambivalens érzéssel nézi a választottbírósági út e legújabb tárgyi szűkítését, mint a szabályozástörténet korábbi töréspontjait: érti és érzi egyrészt, hogy egy kumulálódás végpontjaként milyen egyedi történelmi helyzet indukálta a restriktív szabályozás igényét, de ugyanakkor reméli, hogy a cél elérését nem elősegítő különutas választottbírósági szabályrendszer végül – hasonlóan a bemutatott korábbi korlátozásokhoz – átmenetinek fog bizonyulni és a korlátozásokkal terhelt szabályokhoz – történelmi kényszerpályák hiányában – nem is kell később sem visszatérni.

Varga Norbert

Az első magyar büntető törvénykönyv (1878:V. tc.) hatálya és az állampolgárság kapcsolata

Az állampolgársági jog komplexitását mutatja, hogy számos jogterülethez kapcsolódik, amelyek közül jelen tanulmány keretében a büntetőjog viszonylatában kerül elemzésre a téma, amellyel a szerző egyben köszönti az ünnepelt professzort 60. születésnapja alkalmából. A *Csemegi-kódex* megalkotását követően a területi és a személyi hatály megítélése kapcsán kulcsfontosságú szerep jutott az állampolgárságnak. Fontos azt megvizsgálni, hogy egy magyar állampolgár belföldön vagy külföldön, Magyarország vagy Horvátország területén követte el a bűncselekményt, hiszen az utóbbi külön kormányzott országrészen az 1855. évi osztrák büntető törvénykönyv maradt hatályban a *Csemegi-kódex* elfogadását követően.[1] A problémát tovább bonyolította, hogy az első állampolgársági törvényünk (1879:L. tc.) szerint nem létezett horvát honosság, hiszen az állampolgárság egy és ugyanaz a magyar korona minden országában. A téma szempontjából jelentős kérdés, hogy az állam büntetőhatalma mely területekre és kikre terjedt ki? Az állam büntetőhatalmát kettős szempontból kell vizsgálni: egyrészt tekintettel kellett lenni az állam polgáraira, másrészt a jogrend idegen megsértőire.[2]

A Csemegi-kódex hatálya

Az 1878:V. törvénycikk hatálya tekintetében le kell szögezni, hogy egy személy mint a bűncselekmény alanya csak abban az esetben büntethető, ha az állam büntetőhatalma kiterjedt az elkövetőre. Ez felveti azt a problémát, hogyan lehet meghatározni azt a személyi kört, akikre a *Csemegi-kódex* hatálya kiterjedt? A korabeli büntetőjogi szakirodalom alapvetően ötféleképpen

[1] Ez a tanulmány részben a "DAAD-Heidelberg-Programm zur Förderung internationaler Gastwissenschaftlerinnen und Gastwissenschaftler" ösztöndíj (A/12/94594/Ref.:521) támogatásával jött létre. Von Hippel, R. (1971): *Deutsches Strafrecht. 1. Band, Allgemeine Grundlagen.* Scientia Verlag Aalen, Darmstadt. 382–383; Von Liszt, F. (1996): *Lehrbuch des deutschen Strafrecht.* 1. Band. Keip Verlag, Goldback. 88–90; von Liszt, F. – Schmidt, E. (1927): *Lehrbuch des Deutschen Strafrechts.* Walter de Gruyter & Co., Berlin–Leipzig. 94–95; Rüping, H. – Jerouschek G. (2007): *Grundriss der Strafrechtsgeschichte.* Verlag C. H. Beck, München. 91–92. Az osztrák büntetőjog kodifikációtörténetéhez: Schmidt, E. (1965): *Einführung in die Geschichte der deuteschen Strafrechtspflege.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 244–245; Rüping, H. (1991): *Grundriss der Strafrechtsgeschichte.* C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, München. 72.

[2] Schnierer A. (1873): *A büntetőjog általános tanai tekintettel az ujabbkori törvényhozásra.* Kiadja: Heckenast Gusztáv, Budapest. 112.

próbálta meghatározni az állam büntető-joghatóságának határát. Tekintettel kellett lenni az idegen országok büntetőjogi autonómiájára, és arra az alapvető büntetőjogi elvre, hogy bűnös büntetlenül ne maradjon.[3] Alapvető kérdésként merül fel, hogy az államnak jogában áll-e megbüntetni állampolgárát, ha a bűncselekményt egy másik ország területén követte el? Jogában áll-e büntetőeljárást indítani egy idegen állampolgárral szemben, ha külföldön követte el a bűncselekményt, de utóbb Magyarországra menekült? Melyik állam törvényeit kellett alkalmazni egy külföldön elkövetett bűncselekmény esetén?

A feltétlen büntetőhatalom elve

Ez az elv *(Universalprinzip)* kimondta, hogy minden államnak jogában áll bármely bűncselekmény elkövetőjét felelősségre vonni tekintet nélkül arra, hogy hol és milyen jogtárgy ellen irányul az adott cselekmény.[4] Ez a teória a korlátlan állami büntetőhatalom gyakorlását támogatta, amely szerint az „állam minden, bárki által és bárhol elkövetett büntett megfenyítésére" jogosult.[5] Ugyanakkor ez az elv sem „feltétlen", mert két esetben korlátozást szenved. Schnierer szerint az állam büntető-joghatósága alól kivételt képeztek a külföldön elkövetett büntettek, vétségek és kihágások. A másik esete, hogy az idegen állampolgárt külföldön elkövetett bűncselekményéért csak abban az esetben lehetett felelősségre vonni, ha a sértett hazája részéről megnyilvánuló kiadatás, vagy arra történő felhívás eredménytelen maradt. Ebben az esetben az állam megbüntette az idegen jogrend megsértőjét. Ez azt jelentette, hogy az állam bűntető hatalma területtől függetlenül mindenkire kiterjedt.[6] Megállapítható, hogy ez az elv önmagában nem állta meg a helyét.[7]

A territorialitás elve

Ez a teória *(Territorialitätsprinzip)* rögzíti, hogy az állam büntetőhatalma az adott ország területi határáig terjedt, amelynek keretei között feltétlen büntetőhatalmat gyakorol, de azon túl semmi jogosultsága sincs.[8] Ez az elv az állam büntetőhatalmának az illetékességét határozta meg,

[3] Uő. (1881): *A büntettekről és vétségekről szóló magyar büntető-törvény (1878. V. t. cz.) magyarázata.* Franklin-Társulat, Budapest. 30.

[4] Mezger, E. – Blei, H. (1967): *Strafrecht. I. Allgemeiner Teil.* C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München. 39.

[5] Schnierer 1881: 30–31.

[6] Edvi Illés K. 1894: *A Magyar büntetőjog általános tanai.* 1. köt. Révai testvérek kiadása, Budapest. 50.

[7] Schnierer is elvetette a feltétlen büntetőhatalom elvének alkalmazását. Schnierer 1881: 31.

[8] Hippel 1971: 2. Band 70–71; Welzel, H. (1958): *Das deutsche Strafrecht.* Walter de Gruyter & Co., Berlin. 24–25. A szerző itt említette a Schutzprinzip és a Weltrechtsprinzip szerepét a német büntetőjogban. Az utóbbi elvek megítéléséhez: Mezger–Blei: i. m. 39. A területi hatályhoz: Liszt: i. m. 121–123; Liszt–Schmidt: i. m. 123–125; Mezge –Blei: i. m. 36. Külön meghatározásra került, hogy mi minősült „inland"-nek, ami a területi hatály tekintetében kiemelten fontos.

amely arra helyezte a hangsúlyt, hogy az adott állam területén kövessék el a bűncselekményt. Ez azt jelentette, hogy a bűncselekményt – irányuljon az saját, vagy idegen állam jogrendje ellen – feltétlenül meg kell büntetni. Ez az elv az állam feltétlen szuverenitását tartotta szem előtt, mikor meghatározta a büntetőjogi felelősségre vonás általános szabályait. Schnierer ezért helyesen állapította meg, hogy „nem csekély baj volna, ha azon honpolgár, ki külföldön bűntényt elkövetve hazájába visszatért, itt egyáltalán nem volna megfenyíthető".[9] Ezt a logikai érvelést megfordítva az is megállapítható, hogy az állam védtelen maradna olyan cselekményekkel szemben, amelyeket külföldön követtek el és a haza ellen irányulnak. Kijelenthető, hogy az állam büntetőhatalmának terjedelmét nem lehetett kizárólag az országhatárhoz kötni.[10] A territorialitás elvének konzekvens alkalmazása azt jelentené, hogy az állam területén kívül eső bűncselekmények nem tartoznak az állami szuverenitás körébe. Ennek az lenne a következménye, hogy magyar állampolgárok és idegen honosok külföldön elkövetett bűncselekményeire a magyar állam joghatósága nem terjed ki.[11]

A perszonalitás elve

A perszonalitás *(Personalitätsprinzip),* vagy más néven az alanyi honosság elve szerint az adott ország törvényeit a külföldön tartózkodó állampolgároknak is be kell tartani.[12] A perszonalitás elve azon közjogi tételen nyugszik, hogy egy személy és az állam között jogviszony jött létre.[13] Ez azt jelentette, hogy az állam büntető-joghatósága kiterjedt a honpolgárok által elkövetett bűncselekmények elbírálására az ország határain belül és külföldön. Az állam polgárai, vagy,

[9] Schnierer 1881: 32. Ezt az elvet ismertette Csemegi Károly is. Edvi Illés K. – Gyomai Zs. (1904): *Csemegi Károly művei. 2. köt. III. Anyagi büntetőjog. IV. Bűnvádi eljárás.* Franklin-Társulat, Budapest. 38–41. Csemegi Károly életpályájának bemutatása: Mezey B.: Egy jogászkarrier a 19. században. (Csemegi Károly 1826–1899.) In: Mezey B. et al. (2001): *A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826–1899).* Osiris Kiadó, Budapest. 9–23.

[10] Schnierer 1881: 32.

[11] Edvi Illés Károly a következő példával szemléltette a territorialitás elvének hátrányait. Nem lehetne megbüntetni azt a magyar állampolgárt, aki a magyar határtól pár méterre követ el bűncselekményt és a tett elkövetését követően visszatért Magyarországra. Edvi Illés: i. m. 49. Werner a területiség, a perszonalitás és az állam önvédelmi elvét nevezte egyszerű elméleteknek. Werner R. (1881): A magyar büntetőjog általános elvei. Az 1878: V. és az 1879: XL. törvényczikkek alapján. Franklin-Társulat, Budapest. 73–74. A területiség elvének lényegét ismertette: Pauler T. (1864): *Büntetőjogtan.* 1. köt. Bevezetés. Anyagi büntetőjog általános része. Kiadja: Pfeifer Ferdinánd, Pest. 68. A miniszteri indoklás úgy fogalmaz, hogy a „büntetlenség lenne a merev territorialitás elvének szükségszerű következménye". Lőw T. (1880): *A magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878: 5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye.* 1. köt. Pesti könyvnyomda-részvény-társaság, Budapest. 187. Triffterer ismertette a Territorialitätsprincip szerepét az osztrák büntetőjogban. Triffterer, O. (1985): *Österreichisches Strafrecht. Allgemeiner Teil.* Springer-Verlag, Wien – New York. 33.

[12] Hippel: i. m. 2. Band 75–78; Welzel: i. m. 24; Mezger–Blei: i. m. 38.

[13] Edvi Illés: i. m. 49. Werner szerint is ez az elv az elkövető állampolgárságához köti a büntetőhatalom megállapítását. Werner: i. m. 74.

ahogy Schnierer fogalmazott: állandó alattvalói *(subditi perpetui)* a magyar törvények hatálya alá tartoznak.[14] „Ez oknál fogva fel van jogosítva az állam nemcsak mindazon törvényszegéseket büntetés alá vonni, melyek akár állandó, akár időleges alattvalók által az ország területén követtek el, hanem büntetőhatósága kiterjedt az államalattvalók által külföldön elkövetett büntettekre is."[15] Az állam területén ideiglenesen tartózkodó személyek *(subditi transitorii)* is a státusz (az állam) büntetőjogi hatalma alá tartoznak.[16] Csemegi Károly hangsúlyozta, hogy a perszonalitás elvének egyedüli alkalmazása azt a problémát veti fel, hogy a magyar állampolgárt olyan külföldön elkövetett cselekedetéért is büntetni kell, amely csak a magyar Btk. szerint minősül bűncselekménynek.[17] Ennek az elvnek önálló alkalmazása esetén az ország nem érvényesíthette büntetőhatalmát azokkal az idegenekkel szemben, akik külföldön követték el az állam ellen irányuló *delictum*ot.[18]

Az állam önvédelmének elve

Az eddig említett elvek az állam büntető-joghatóságának a gyakorlását a bűntett alanyi momentuma alapján határozták meg. Ezzel szemben az állam önvédelmének elve, a tárgyi honosság *(Realprinzip, Nationalitätsprinzip, passive Personalitätsprinzip)* a bűntett tárgyi oldalára helyezi a hangsúlyt, ami azt jelentette, hogy az állam büntetőhatalma csak olyan cselekményekre terjedt ki, amelyeknek tárgya az adott államhoz tartozott.[19] Az állam minden olyan esetben eljárhatott, ha a hozzá tartozó jogtárgyat egy idegen, vagy egy állampolgár külföldön, vagy hazánkban sértett meg. Ennek az elméletnek is voltak hiányosságai. Elkerülte a büntetőjogi felelősségre vonást az az állampolgár, aki külföldön idegen állam jogrendjét megsértette.[20]

---

[14] Schnierer 1873: 112.

[15] Schnierer 1881: 32.

[16] Schnierer 1883: 112.

[17] Edvi Illés – Gyomai: i. m. 42.

[18] Edvi Illés Károly a perszonalitás elvének ugyanazokat a hátrányait emelte ki, mint Schnierer. Edvi Illés: i. m. 49. Vö. Schnierer (1881): 32. Az aktív és a passzív *Personalitätsprinzip* szerepét és jelentősségét bemutatta: Triffterer: i. m. 33–34. A törvényjavaslat miniszteri indoklás a kitért a személyiség elvének hiányosságaira. Lőw: i. m. 187–188. Horváth Tibor röviden bemutatta a *Csemegi-kódex* kodifikációját. Horváth T.: Az első Magyar büntető törvénykönyv és kodifikátora: Csemegi Károly. In: Mezey B. et. al. (2001): *A praxistól a kodifikációig Csemegi Károly emlékére (1826–1899).* Osiris Kiadó, Budapest. 14–25. A klasszikus büntetőjogi iskola jegyeit magán viselő kódex rövid jellemzése: Nagy F. (2008): *A magyar büntetőjog általános része.* HVG-ORAC, Budapest. 37–38; Földvári J. (2003): *Magyar büntetőjog. Általános rész.* Osiris Kiadó, Budapest. 39–40; Békés I. (2003): A magyar büntetőjog története a Csemegi-kódextől napjainkig. A jogállami büntetőjog. In: Békés I. (szerk.): *Büntetőjog. Általános rész.* HVG-ORAC, Budapest. 38–40; Blaskó B. (2002): *Magyar büntetőjog. Általános rész.* Rejtjel Kiadó, Budapest. 54–55; Balogh E. (2008): A magyar büntetőjogi dogmatika kezdetei. *Jogtörténeti Szemle,* 4. sz. 6–7.

[19] A bűncselekmény tárgyának honosságára vagy „belföldi minőségére" helyezi a hangsúlyt. Werner: i. m. 74.

[20] Schnierer szerint ennek az elvnek kizárólagos alkalmazása ugyanolyan hibákhoz vezet, mint a territorialitás elvének gyakorlata. Schnierer 1881: 33. Edvi Illés Károly is ugyanilyen tartalmat tulajdonított ennek

Az összetett elmélet

Ez az elmélet a perszonalitás és az állam önvédelmének elvét kombinálta, amely a gyakorlatban azt jelentette, hogy a bűntett alanyi és tárgyi oldalát egyaránt figyelembe vette. E teória szerint alapvetően két körülmény határozza meg az állam büntetőhatalmát. Figyelembe kellett venni, hogy az adott személy az állam állandó vagy ideiglenes alattvalója *(subditus perpetuus vel temporarius)* és azt, hogy a sértett jogtárgy az adott országhoz tartozott, a „status jogrendjének egy alkatrészét" *(Zugehörigkeit des verletzten Rechtsgutes)* képezte.[21]

Ez az elmélet nem tett különbséget a között, hogy a sértett jogtárgy külföldön vagy belföldön található. Az állam büntetőhatalma kiterjedt azokra az esetekre is, amikor az állampolgár idegen jogtárgy sérelmére külföldön követte el a bűncselekményt. Schnierer szerint ez az elmélet alkalmas arra, hogy az állam büntetőhatalmát úgy terjessze ki, hogy mind a korabeli jogeszme követelményeit, mind pedig a nemzetközi viszonyokat figyelembe vegye. Ez az elv nem szorítkozott kizárólag az állampolgárok által elkövetett jogsértések megbüntetésére, hanem büntetni rendelte idegen honpolgárok azon cselekedeteit is, amelyek az adott ország büntetőjoga által védett jogtárgyak ellen irányultak. Nemcsak a „honpolgárokra, hanem idegenekre nézve is kötelezők" az ország törvényei „ennélfogva azok megsértője igazságosan alá lesz vetve a sértett állam büntetőhatalmának".[22] Véleménye szerint az állam jogosan várta el a területére lépő idegen állampolgároktól a jogszabálykövető magatartás tanúsítását.

Milyen elvek támasztották alá e teória szerint az állam büntetőhatalmát? Fő szabályként az állam területén elkövetett bűncselekményekre az adott ország büntetőjogát kellett alkalmazni. Egyáltalán nem mellékes, hogy az elkövető az adott ország honpolgára-e vagy sem. Vizsgálni kellett, hogy a sértett jogtárgy milyen viszonyban állt az érintett állammal. Ez persze azt is jelentette, hogy ugyanabban az esetben több állam is jogosulttá válhatott büntetőhatalmának gyakorlására. Ez a probléma felveti azt a kérdést, hogyan viszonyul egymáshoz két ország büntető-joghatósága? Abban az esetben, ha egy magyar állampolgár, vagy egy külföldi honos követett el olyan bűncselekményt, amely jogtárgyát tekintve külföldi állam büntető-joghatósága alá tartozott, akkor a külföldön történt büntetés, felmentés, kegyelmezés vagy elévülés konzumálta a belföldi joghatóságot, mert ilyen esetekben ez csak szubszidiárius lehetett. Ellenben, ha olyan jogtárgyról volt szó, amelyre a belföldi állam joghatósága kiterjedt, akkor a külföldön letöltött büntetés, felmentés, kegyelmezés vagy elévülés ellenére sem szűnt meg az ország jogosultsága, hogy az illetőt megbüntesse, de az igazságosság eszméje megkövetelte, hogy a letöltendő büntetésbe a már külföldön

az elvnek. Edvi Illés: i. m. 49. A *Nationalitätsprinzip* ismertetése az osztrák büntetőjogban: Triffterer: i. m. 34. A német büntetőjogban: Liszt–Schmidt: i. m. 125.

[21] Schnierer 1881: 33. Edvi Illés Károly ezt nevezte „vegyes elmélet"-nek. Edvi Illés: i. m. 50; Werner: i. m. 75.

[22] Schniener szerint voltak olyan büntetőjogászok, akik ezen elmélet érvényességét azért tagadták, mert véleményük szerint egy idegennek nem kell ismernie az adott állam büntetőjogszabályait. Schnierer 1881: 34.

végrehajtott büntetést arányosan beszámítsák. Ez alapvetően a *ne bis in idem* elvének érvényesülését jelentette.[23]

Werner a területiség elvének kiegészítéséből indult ki, de azt a megállapítást teszi, hogy az alanyi honosság elve egyedül nem elégséges a kiegészítéshez, mert az idegenek külföldön elkövetett cselekményei büntetlenül maradnának. Nem megfelelő a területiség és a tárgyi honosság elvének kombinációja sem, mert ebben az esetben a „külföldiek és külföldiek ellen elkövetett bűncselekmények maradnának, főleg ha azokat belföldiek követnék el, büntetlenül".[24] Werner szerint Schnierer az alanyi és a tárgyi honosság rendszerét kötötte össze, amely az állam büntetőhatalmát egyfelől az elkövető állampolgárságára, másfelől a jogtárgy azon minőségére alapozta, hogy az az állam jogrendjének részét képezi. Véleménye szerint az állam büntetőhatalmának kimerítő megállapítását az „egyetemes jogrend sérthetetlenségének az elve biztosítja csak, amely alapján minden államnak kötelessége a jogokat nem csak saját területén belül, hanem külföldön oltalmazni".[25]

A korábban felsorolt elméletek mindegyike tartalmazott elfogadható megoldást, de egyiket sem lehet önmagában kimerítőnek vagy kifogástalannak nevezni.[26] A törvényjavaslat indokolásából kiderül, hogy a miniszter sem vélte helyesnek a territorialitás és a perszonalitás elvének egyedül történő alkalmazását.[27] A *Csemegi-kódex* egyik elvet sem alkalmazta kizárólagosan. Megállapítható, hogy a területi és személyi hatályról szóló részben rögzített szabályok esetében az 5. § a territorialitás, a 7. § első bekezdése és a 8. § a perszonalitás, a 7. § második bekezdése az állam önvédelmének és a 9. § a feltétlen büntetőhatalom elvére épül.[28] Csemegi úgy fogalmaz, hogy a törvénykönyv alapvetően a territorialitás elvét fogadta el, „a melytől több tekintetben a személyiség elvéből származó egyes intézkedések elfogadása által eltérés történt".[29] A külföldön elkövetett kihágások büntetlenek maradtak a magyar szabályok értelmében.[30]

[23] Uo. 36. Fayer is kiemelte a kétszeres értékelés tilalmának az elvét. Fayer L. (1895): *A magyar büntetőjog kézikönyve. I. Bevezető rész és általános tanok (Btk. 1–125. §§.).* Franklin-Társulat, Budapest. 109. Nánási László röviden ismertette Fayer munkásságát. Nánási L. (2004): Fayer László. *Jogtörténeti Szemle,* 2. sz. 47–55; Mezey B.: Fayer László és az 1843. évi javaslatok anyaggyűjteménye. In: Fayer L. (2004): *Az 1843. évi javaslatok anyaggyűjteménye.* Pytheas, Budapest. 9–13.

[24] Werner: i. m. 75.

[25] A szerző is elismeri, hogy ez csak *in abstracto* lehetséges. Uo. 77–76.

[26] Edvi Illés: i. m. 50.

[27] Lőw: i. m. 186.

[28] Schnierer 1881: 36–37. A törvény miniszteri indoklása is kiemelte, hogy sem a teritorrialitás, sem pedig a perszonalitás elve alapján nem lehet meghatározni a büntetőtörvény hatályát. Edvi Illés: i. m. 50.

[29] Edvi Illés – Gyomai: i. m. 44.

[30] E szabály alól a véderőről (1889:VI. tc.) és a tenger alatti kábel (1888:XII. tc.) védelméről szóló törvények tettek kivételt. Edvi Illés: i. m. 58. Fayer is az utóbbi kivételt említette. Fayer: i. m. 114.

A területi hatály

Az 1878:V. tc. területi hatálya a magyar állam egész területére kiterjedt, kivéve Horvát-, Szlavón- és Dalmátország területét.[31] A törvény azt is rögzítette, hogy a *Csemegi-kódex*et kell alkalmazni a magyar területen külföldiek és honpolgárok által elkövetett büntettek és vétségek elbírálása esetén.[32]

A büntetőjog különbséget tett a magyar állam azon területe között, ahol az 1878:V. tc. hatályban volt, ahol az önálló büntető törvényhozás autonóm jognak minősül. Werner az előbbit nevezte „magyar büntetőjogi terület"-nek. A terület kifejezés alatt a magyar állam azon geográfiai részét értette, amelyre a magyar Btk. hatálya kiterjedt.[33] A büntetőjogunk e tekintetben nem tett különbséget az elkövetők állampolgársága szerint.[34] Kivételt képeztek a katonai szolgálatot teljesítő személyek, akikre az 1855-ben hatályba lépett osztrák katonai büntető törvénykönyv vonatkozott. Ha pontosan értelmezzük a fentebbi rendelkezéseket, akkor látszólag némi ellentmondást vélhetünk felfedezni.[35] Ezek a rendelkezések a területiség elvét jutatták érvényre, amikor kimondták, hogy a magyar állam területén külföldi és magyar honos által elkövetett bűncselekmény elbírálásának a joga a magyar államot illeti meg. Ez alól csak az exterritoriális joggal rendelkező személyek képeztek kivételt.[36]

---

[31] Az 1843. évi büntető anyagi jogi javaslat hatálya kiterjedt volna Magyarországra és a társországokra. Fayer: i. m. 111. Nagy Ferenc is kiemelte a 1843. évi büntető anyagi jogi javaslat jelentőségét. Nagy: i. m. 36; Mezey B. (2004): A büntetőjogi kodifikáció kezdetei Magyarországon. Bónis György az első Magyar büntető kódex tervezetéről. *Jogtörténeti szemle,* 1. sz. 57; Balogh: i. m. 6; Máthé G. (2008): Adalékok a büntetőjog-gyakolat kérdéseihez a két nagy kodifikáció között. *Jogtörténeti Szemle,* 4. sz. 8; Varga J.: Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. In: Degré A. (szerk.) (1980): *Zalai Gyűjtemény.* 15. sz. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 77–109; Mezey B.: Deák Ferenc és Horvát Boldizsár. In: Csibi N. – Domaniczky E. (szerk.) (2004): *Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában.* PTE, Pécs. 78; Balogh E. (2004): A magyar büntetőtörvénytervezetek szerkezeti fejlődése. In: Tóth K. (szerk.): *Tanulmányok dr. Nagy László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica.* Tom. XLIV. Fasc. 1–28. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, Szeged. 37; Balogh E. (2010): *Die ungarische Strafrechtkodifikation im 19. Jahrhundert.* LIT-Verlag, Zürich–Berlin–Münster. 205–307. Fuchs röviden ismertette az osztrák büntetőjog történetét. Fuchs, H. (1995): *Österreichisches Strafrecht. Allgemeiner Teil I.* Springer-Verlag, Wien – New York. 20; Baumann, J. (1968): *Strafrecht. Allgemeiner Teil.* Verlag Ernst und Werner Gieseking, Bielefeld. 41. Az 1852. évi osztrák büntető törvénykönyvről (StrGB): von Hippel, R. (1971): *Deutsches Strafrecht.* Band 1. Allgemeine Grundlagen. Scientia Verlag Aalen, Darmstadt. 382.

[32] Deák javaslata is tartalmazta ezt a rendelkezést. Fayer: i. m. 111. Ezen a területen elkövetett *delictum*ok esetében a magyar és a horvát lakosokra is a magyar Btk. szabályait kellett alkalmazni. Werner: i. m. 69.

[33] Werner: i. m. 69.

[34] A kihágásokra is ugyanezek a szabályok vonatkoztak, amelyeket az 1879:XL. tc. rendezett. Uo. 70.

[35] Schnierer 1881: 36–37; Werner: i. m. 71.

[36] Schnierer 1881: 37.

A büntetőjog a magyar állam négyféle területét különböztette meg: a magyar állam azon területét, amely felett a magyar törvényhozás kizárólagos jogot gyakorolt; a horvát és a szlavón területeket, ahol a büntetőjog tekintetében a különkormányzott országrész az 1868:XXX. tc. értelmében autonóm jogkörrel rendelkezett; az Osztrák–Magyar Monarchia azon területét, amellyel a *Pragmatica Sanctio* alapján az 1867:XII. tc. közös monarchiát teremtett; végezetül pedig a törvény különbséget tett az előbb említett területek és minden más, idegen állam között.[37]

Felmerül a kérdés, hogy a törvénykönyv mit ért külföld alatt? A jogszabály a monarchia másik államának területét külföldnek nyilvánította.[38] Természetesen külföldnek minősült Ausztrián kívül még minden más, a magyar koronához nem tartozó ország is. A magyar államterület kiegészítő részét képezték az osztrák–magyar lobogó alatt lévő hajók, amennyiben azokat a magyar tengerészeti hivatal belajstromozta.[39] A hadihajó személyzete a tengernek a parti államhoz tartozó részén, a kikötőben azon állam büntetőjogi *jurisdictió*ja alá tartozott, amelynek lobogóját viselte, amely a *jus gentium* szabályaiból következett. A Monarchia hadihajóira a katonai törvénykönyv rendelkezései vonatkoztak. Más a megítélése a Monarchia kereskedelmi hajóinak, hiszen ezek lobogója nem kizárólag magyar.[40] Milyen törvények vonatkoztak a kereskedelmi hajókra a nyílt tengeren? E tekintetben a lajstromozás oldotta meg a kérdést. Ez azt jelentette, hogy a magyar tengerészeti hivataloknál lajstromozott hajókra a magyar büntetőjog szabályait kellett alkalmazni, amelyet a kapitány vagy helyettese, mint a magyar állam képviselői gyakoroltak. A nyílt tengeren magyar hajón elkövetett bűncselekmények esetében a magyar Btk. rendelkezéseit alkalmazták. Az 1868:XXX. tc. értelmében a tengerészet közös ügynek minősült, azaz a *Csemegi-kódex* kötelező erejét nem lehetett kétségbe vonni.[41]

A területenkívüliség nemzetközi szabályainál fogva az idegen államok területén állandó vagy ideiglenes jelleggel tartózkodó követek, konzulok és kereskedelmi ügynökök, mint a magyar állam képviselői a *Csemegi-kódex* hatálya alatt álltak. A családtagjaikra is ez a szabály vonatkozott. A kísérő- és szolgaszemélyzetre csak akkor terjedt ki a magyar Btk. hatálya, ha ugyan-

[37] Edvi Illés: i. m. 52. Ugyanezt ismertette: Schnierer 1881: 37; Werner: i. m. 68. A miniszteri indoklás is ezeket a területeket említette. Vö. Lőw: i. m. 190.

[38] Schnierer 1881: 39. Werner külön nevesítette, hogy külföldnek minősültek azok a Lajtán túli tartományok, amelyek képviselték magukat a *Reichsrat*ban. Bosznia-Hercegovina szintén külföldnek minősült. Werner: i. m. 68.

[39] E tekintetben az 1867:XVI. tc. határozta meg a szükséges lépéseket. Schnierer 1881: 37. Werner szerint is a magyar állam területének kiegészítő részét képezik azok a hajók, amelyeket a magyar tengerészeti hivatal belajstromozott. Werner: i. m. 68.

[40] A témáról bővebben: Kajtár I. (2007): A császári és királyi haditengerészet jelképei – jogtörténeti háttérrel. *Jura,* 2. sz. 184–185; Nagy K. (1999): *Nemzetközi jog.* Püski Kiadó, Budapest; uő (1995): *A nemzetközi jog, valamint Magyarország külkapcsolatainak története.* Antológia Kiadó, Budapest.

[41] A konzuli bíráskodás alá tartozó személyekre is a magyar Btk. rendelkezéseit kellett alkalmazni. Edvi Illés: i. m. 53. Ugyanezt mondja Werner a Törökország és Levante területén, magyar állampolgár által elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatban. Werner: i. m. 80; Lőw: i. m. 191. A témához: Antal T. (2004): A konzuli bíráskodás a dualizmus korában. Az 1891. évi XXXI. tc. létrejötte. In: *Publicationes Doctorandorum Juridicorum.* Tom. IV. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, Szeged. 5–52.

azon ország állampolgárai, mint a diplomáciai képviselő.[42] A követek lakóépületei is exterritoriálisnak minősültek, amely területre a rendőrség megfelelő eljárás nélkül nem léphetett be. Ez nem jelentette azt, hogy a menekülő bűntettes *asylum*ként használhatta e területeket.[43] Idesorolhatók továbbá az idegen államfők, még akkor is, ha az ország területén *incognitó*ban voltak, családtagjaik, személyzetük és az idegen államok hadserege, „mert a hadsereg a zászlóval együtt a katonai fenhatóságot is mindenütt magával hordja".[44]

A személyi hatály

A törvény személyi hatálya alapvetően a magyar állampolgárokra terjedt ki. A jogszabály pontosan rögzítette, hogy a Monarchia másik országának, Ausztriának a lakosai külföldieknek minősültek, ha a törvény ettől eltérő rendelkezést nem tartalmazott.[45]

Mennyiben büntetendők a hazai igazságszolgáltatási szervek által a magyar büntető törvénykönyv alapján azok a bűncselekmények, amelyeket külföldiek követtek el? Ezt befolyásolta a bűncselekményi kör, de az is befolyásolta a megoldást, hogy az elkövető magyar, osztrák vagy idegen állampolgár-e. A perszonalitás elve alapján a magyar állampolgároknak nemcsak hazánkban, hanem külföldön is be kellett tartani a magyar törvényeket. Ez azt jelentette, hogy ha egy magyar állampolgár bűntettet vagy vétséget követett el olyan területen, ahol nem volt hatályban az 1878:V. tc., akkor is a magyar Btk. alapján vonták felelősségre.[46]

Azt a magyar állampolgárt, aki külföldön a magyar állam ellen irányuló felségsértést, a király vagy a királyi ház bántalmazását, hűtlenséget, lázítást vagy pénzhamisítást követett el, a *Csemegi-kódex* alapján vonták felelősségre még akkor is, ha bűncselekménye miatt külföldön kiszabott büntetést már letöltötte vagy kegyelmet kapott. A külföldön letöltött büntetést be kellett számítani a hazánkban kiszabandó büntetésbe.[47] Ezt a szabályt abban az esetben is alkalmazni kellett, ha egy idegen állampolgár követette el ezeket a bűncselekményeket és külföldön már felelősségre vonták.

[42] Edvi Illés: i. m. 58. Schnierer is kivette a követeket az állam büntetőjogi hatalma alól. Schnierer 1873: 112.

[43] Fayer: i. m. 107. Az állam büntetőjogi hatalma alól kivették továbbá a következő személyeket: az államfőt, a törvényhozó testület tagjait mentelmi joguk felfüggesztéséig és a katonai személyeket. Werner: i. m. 71–72. Schnierer is kivette az állam büntető joghatósága alól a fejedelmet. Schnierer 1873: 112.

[44] E körön kívül nemzetközi szerződések és kölcsönös megállapodások egyéb kivételt is rögzíthettek. Werner: i. m. 73. A témához lásd Mezger–Blei 1967: 38; Jahrreiss, H. (1930): *Des deutschen Verfassungsrechts in Tafeln und Übersichten.* Verlag von J. C. B. Mohr, Tübingen. 104.

[45] A hűtlenség elkövetése esetében a magyar állampolgárokkal azonos módon ítélték meg helyzetüket. Schnierer 1881: 38. Következett ez abból a közjogi tényből, hogy Magyarországnak és Ausztriának ugyanaz a személy az államfője.

[46] Uo. 40.

[47] Uo. 40. Ugyanezt a szabályt ismertette: Fayer: i. m. 110.

A *Csemegi-kódex*et kellett alkalmazni abban az esetben is, ha egy magyar állampolgár a törvényben meghatározott egyéb bűntettet vagy vétséget külföldön követett el, feltéve, hogy cselekménye az elkövetés helye szerint hatályban lévő Btk. alapján is büntetendő volt, nem évült el és az elkövető nem kapott kegyelmet.[48] Ez a rendelkezés a külföldi állampolgárokra is vonatkozott, ha nem volt helye kiadatásnak és az igazságügyminiszter döntött a bűnvádi eljárás megindításáról.[49] Az egyházi személyeket nem említette a törvény kivételként, ami azt jelentette, hogy rájuk is kiterjedt a *Csemegi-kódex* hatálya.[50] A katonai szolgálatban lévő személyekre külön szabályok vonatkoztak.

Az állampolgársági jog meghatározó szerepet játszott a büntetőjogban, amelynek jelentősége az egyes bűncselekmények elbírálása során mutatkozott meg. A büntető törvénykönyv hatályának és az állampolgárságnak mint közjogi státusznak a szoros kapcsolata vitathatatlan. Az egyes elméletek kombinációja, vagy külön történő érvényesítése meghatározta, hogy kiket lehet felelősségre vonni az egyes bűncselemények elkövetéséért. A *Csemegi-kódex* parlamenti vitája során is felmerült a probléma, ahol a bemutatott téma vonatkozásában az országgyűlési képviselők definiálták az állampolgárság fogalmát, ami közjogi alapját jelentette az 1878:V. tc. hatályának.[51] Megállapítható, hogy az egyes elméletek (a feltétlen büntető hatalom elve, a territorialitás elve, a perszonalitás elve, az állam önvédelmének elve és az összetett elmélet) körül kialakult jogtudományos nézetek lényegében hatással voltak az állampolgárság büntetőjogi relevanciájának a megítélésére. Ennek eredményeként került megfogalmazásra a *Csemegi-kódex* hatálya.

[48] Az állam kötelessége, hogy a szuverenitását és alkotmányát érintő jogtárgyakat megvédje a kívülről jövő támadásokkal szemben. A *Realprinzip* alapján feltétlenül büntetni kell a külföldiek által e jogtárgyak ellen elkövetett cselekményeket. Ezekben az esetekben az állam joghatóságát az *Universalprinzip* alapján terjesztik ki olyan bűncselekményekre, amelyeket idegen állampolgárok külföldön követnek el. Schnierer 1881: 40.

[49] Az eljárást nem lehetett megindítani, ha az adott cselekmény az elkövetés helye szerinti ország büntetőjoga szerint nem minősült bűncselekménynek, elévült, vagy ha az elkövető kegyelmet kapott. Uo. 41.

[50] Edvi Illés: i. m. 57. A Deák-féle büntető anyagi jogi javaslat is ugyanezt tartalmazta. Fayer: i. m. 111.

[51] Barna A. (2010): *Az állam elleni bűncselekmények szabályozása a 19. századi Magyarországon, különös tekintettel a büntettekről és vétségekről szóló 1878. évi 5. törvénycikk előzményeire és megalkotására.* PhD-kézirat. ELTE, Budapest. 216.

Völgyesi Levente

A börtönpasztoráció szerepe a fogvatartottak lelki gondozásában

A börtönpasztoráció tervszerű, sokoldalú, tudatosan szervezett tevékenység a lelkész és az általa megbízott világi munkatársak segítségével annak érdekében, hogy Isten felé irányítsák a fogvatartottak érdeklődését transzcendentális értékek és etikai normák közvetítése révén. Ez a tevékenység viszont nem korlátozódik a fogva tartási intézet falain belülre, mert a rászorulók számára külső kapcsolattartást biztosít elsősorban levelező szolgálaton keresztül, továbbá közreműködik a szabadulásuk és fogadásuk előkészítésében (család, helyi egyházközség felkészítése, átmeneti szállás biztosítása, munkalehetőség felkutatása stb.).[1]

A rabságban sínylődők felkutatása már a keresztény ókorban is ismert jelenség volt.[2] Erre ösztönöznek Jézus szavai is: börtönben voltam és felkerestetek (Mt 25,36). Viszont az alaphelyzet erőteljesen megváltozott: az ősegyházban a hitükért sínylődtek a keresztények a börtönökben, jelenleg viszony a magukat keresztségnek és vallásgyakorlónak valló fogvatartottak hitükkel szemben kerültek elzárásra. Bár ismerték a helyes magatartási formát, mégis a rossz utat választották.[3]

A modern börtönpasztoráció történetének alapjait az újkori demokratizálódó társadalmi közegben érdemes kutatnunk. A korai elképzelések szerint a bűnözők megjavítását bár vallási alapon lehet elérni, de saját egyéni lelkiismeretükre kell bízni. Így alakult ki az USA-ban, Pennsylvania államban 1790-ben a pittsburgi, majd 1828-ban a philadelphiai intézet, amelynek alapja az elítéltek elkülönítése volt, s a javítás eszközének a magányos bűnbánattatást tartották. A fogvatartottak még a templomban is álarcszerű csuklyában ültek, hogy egymás ne láthassák, illetve a magánelzárásuk folyamán is csupán úgy hallgathattak vallásos és erkölcsi tárgyú felolvasásokat, hogy az előadó a folyosón ült, ők pedig a cellaajtó résein keresztül hallgathatták ezt.

Az ún. Auburni rendszer (Auburn, USA, 1823) a hallgatásra alapozott, ahol éjjel elkülönítették a bűnözőket, nappal pedig némaságban kellett munkát végezniük és csöndben elmélkedniük elkövetett gaztetteikről és a megjavulás lehetőségéről.[4]

---

[1] Majzik M. (szerk.) (1996): *Jobb Lator: a Mécses Lelkiség lapja,* május–június. 13.

[2] Mezey B. (szerk.) (2007): *Magyar Jogtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 375.

[3] Vagner M. (2012): A börtönpasztorációról. In: *A „szombat év". A keresztény segítségnyújtás formái. Sapientia füzetek, 20.* Budapest. 169.

[4] Nagy F.: Ora et labora. A börtönpasztoráció és a büntetés-végrehajtási jog egyes kérdései. In: Oláh M. (szerk.) (2000): *Ora et labora. Hitélet és az egyházak tevékenysége a „Csillagbörtönben" a XIX. században és a XX. század végén.* Bába és Társai Kiadó, Szeged. 13–14.

Magyarországon az 1843. évi büntető javaslat is kitér a fogvatartottak vallási nevelésére, amelyet a vasárnapi istentiszteleteken való részvételben, valamint a börtönkönyvtárban lévő vallásos tárgyú könyvek kikölcsönzésében jelölt meg; utóbbi esetben az olvasni tudó elítélt számára azt is előírta, hogy az őt időszakonként meglátogató lelkész kérdezze ki olvasmányai eredményességéről.[5] Komolyabb áttörést a magyarországi börtönpasztorációban a modern büntetés-végrehajtási intézetek megjelenése segítette.[6] 1854 és 1858 között nyílt meg hat országos intézet (Illava, Lipótvár, Vác, Munkács, Márianosztra, Nagyenyed),[7] amelynek mindegyike rendelkezett olyan egyházi személyekkel, akik az intézet állományába tartoztak. Szegeden például a Domus Carresterialis Szegediensis személyi állományába katolikus lelkész tartozott, akinek a fizetése az igazgató fizetésének 13%-a, az igazgatóhelyettes fizetésének 24%-a volt. Az intézet megoldotta a református vallású rabok vallásgyakorlását is, akikhez a református lelkész – akinek külső egyházi szolgálati helye volt – bejárhatott. A katolikus rabok számára minden nap a megfelelő napszakban kötelező imádság volt, negyedévente pedig gyónás és áldozás.

A „Csillag" felépülése után az épületben három imaterem (katolikus, protestáns és zsidó), valamint két lelkészi iroda kapott helyet. 1884-es adat szerint a három felekezet lelkésze a büntetés-végrehajtási intézet állományában volt. Az intézet könyvtárában igen nagy példányszámban állt rendelkezésre Biblia az elítéltek számára kölcsönzésre.[8]

A szegedihez hasonló állapot mutatkozott országosan, egészen az 1948. évi politikai fordulatig, amelyet követően az egyházak jelenléte nemkívánatossá vált. Tekintettel arra, hogy a „ne csak őrizd, gyűlöld is" elv érvényesült, a fogvatartottak egyben osztályidegenséget is hordoztak stigmaként, így az osztályharcra edzett rabtartók számára evidencia volt a jogeljátszás elvének alkalmazása, így a vallásgyakorlathoz való jog érvényesülése napirendre sem került. 1963-ban került vissza a Belügyminisztériumtól az igazságügyi tárcához a büntetés-végrehajtási intézetek felügyelete. Viszont a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásáról és az előzetes letartóztatás foganatosításáról szóló 1966. évi 21. törvényerejű rendelet továbbra is a büntetés-végrehajtás céljaként csak az átnevelést határozta meg, ebben reszocializációról nem esett szó. Az alapelvek szerint az elítélttel szemben csak az ítéletben vagy jogszabályban meghatározott joghátrányok alkalmazhatók, tehát implicite vallásos meggyőződéséért hátrány nem érheti. Viszont a büntetés-végrehajtás során az átneveléshez és az intézet rendjének biztosításához szükséges szigornak, valamint a szocialista humanizmusnak kell érvényesülnie. A totális diktatúra sajátja, hogy az alternatív világkép tolerálása kizárt.[9] A büntetés-végrehajtási intézetekben biztosítani kellett az átneveléshez és az oktatáshoz szükséges kulturális és pedagógiai feltételeket, továbbá az elítéltek büntetés-végrehajtással nem ellentétes jogainak gyakorlását. Ebbe értelemszerűen a vallásgyakorlás szabadságát vagy kegytárgyak, vallásos könyvek birtoklását nem

[5] 1843. évi büntető javaslat III. rész 62. §.

[6] Bökönyi I.: Előszó. In: Oláh 2000: 5.

[7] Mezey 364.

[8] Oláh M.: Ora et labora a XIX. század végén. Az egyházak tevékenységének alakulása 1784-től a szegedi országos fegyintézetben, és az 1884-ben felépült Szegedi Királyi Kerületi Börtönben. In: Oláh 2000: 26–28.

[9] 1966. évi 21. tvr. 6. § (1)–(2) bekezdései.

értették bele.[10] Bár a 20. § (1) bekezdése szerint az elítélt jogosult az egyes végrehajtási fokozatokra vonatkozó részletes szabályoknak megfelelően [*c)* pont] az elítéltek öntevékeny szervezeteiben való részvételre, ebbe imacsoport szervezése nem fért bele. Ugyanígy írott malaszt maradt a tvr. más szakasza is, amely az elítéltek neveléséről és oktatásáról szólt. Az egyházak nem vehettek részt azon pontok megvalósításában, amelyek az elítéltek átnevelését szolgálták a munkáltatás melletti rendszeres csoportos és egyéni neveléssel, valamint az elítéltek önképzésével, amelyeknél a társadalom támogatása is igénybevehető volt.[11] Jogszabályi alapként akár az Alkotmányra is lehetett hivatkozni, miszerint az állam és az egyház egymástól elválasztva tevékenykedik.[12]

Az Alkotmány 1972. évi szövege[13] súlyos büntetést helyezett kilátásba annak, aki mást vallási hovatartozása miatt hátrányos megkülönböztetésben részesít. Ez a rendelkezés a gyakorlatban legalább arra adott lehetőséget, hogy a vallásos raboknak ezen az alapon kegyetlen bánásmódot ne kelljen elszenvedniük. A börtönmisszió lehetőségét viszont kizárólag a rendszerváltozás hozta meg. Az egyházak 1989-ben eseti jelleggel keresték meg a büntetés-végrehajtási intézeteket vagy a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságát, annak érdekében, hogy az intézetekben istentiszteleteket tartsanak, illetve a rabokkal kapcsolatot építhessenek ki. 1989. augusztus 16-án Tari Ferenc, a BVOP helyettes parancsnoka, 10.088/89. számú utasításában engedélyezte az egyházak intézetekben való tevékenységét. Az 1990. évről szóló BVOP-jelentés már kedvezően szól az egyházi jelenlétről, kiemelve, hogy főleg az utógondozás területén nyújtanak jelentős segítséget.[14]

A jogszabályi környezetből kiemelendő a fogvatartottak vallásgyakorlásáról szóló 8/1990. (IV. 27.) IM rendelet. A büntetés-végrehajtási intézetben minden fogvatartott számára lehetővé kellett tenni, hogy istentiszteleten részt vehessen, az egyház lelkészének gondozásában részesülhessen. A fogvatartott jogosult volt magánál tartani a vallás gyakorlásához szükséges könyvet; a szükséges mértékű és a biztonságot nem veszélyeztető kegytárgyakat. A fogvatartott számára lehetővé kellett tenni az egyházi házasságkötést, a keresztelést és az egyházi temetést. A fogvatartott természetesen eltiltható az istentiszteleten való részvételtől, ha az a biztonságot veszélyezteti, de erről az eltiltás előtt a lelkészt meg kellett hallgatni. Ha a fogvatartottnak kiskorú gyermeke volt, lehetővé kellett tenni, hogy gyermeke vallásos neveléséről döntsön, és azt írásban vagy szóban a gyermek törvényes képviselőjével, tehát a másik szülővel vagy a gyámmal közölhesse.

Ettől kezdve a lelkész az egyházi elöljáró megbízólevelével léphetett be a büntetés-végrehajtási intézetbe. Az istentiszteletről a fogvatartottakat megfelelő időben tájékoztatni kellett. Az istentiszteletre önként jelentkezők részvétele nem volt korlátozható. Az istentiszteleten elkövetett fegyelemsértés elbírálása az intézet parancsnokának a hatáskörébe tartozott. Az intézetben

[10] 1966. évi 21. tvr. 9. § (2) bek. *d)* és *e)* pont.
[11] 1966. évi 21. tvr. 26–28. §§.
[12] Alkotmány 54. § (2) bek.
[13] 1972. évi I. tv. 61. § (1) bek.
[14] Mocsai Z.: Az egyházak és a Szegedi Fegyház és Börtön együttes tevékenysége a humánus büntetés-végrehajtás gyakorlásának fejlesztésében 1989-től. In: Oláh 2000: 50–51.

a fogvatartott a lelkésszel szabadidejében korlátozás és ellenőrzés nélkül tarthatott kapcsolatot. A találkozást bármelyik fél kezdeményezhette. Az istentiszteletek céljára megfelelő helyiségről az intézet; a vallásgyakorlás tárgyi kellékeiről az egyház gondoskodott. Az intézet köteles volt elősegíteni az egyház szociális, gondozói tevékenységét, a fogvatartottnak a szabadulásra való felkészítéséhez nyújtott szolgálatait. Ez logikusan következik az állam és egyház kapcsolatának magyarországi szabályozási elvéhez, amelyben az állam nem passzív módon szemléli az egyház tevékenységét, hanem aktív módon segíti elő a társadalom számára hasznos tevékenységeinek gyakorlását. A lelkész nem avatkozhat be a büntetés-végrehajtás tevékenységébe, de a büntetés-végrehajtás sem kérhet felvilágosítást a lelkésztől a tevékenysége során tudomására jutott adatokról.

Érdekes jogtörténeti jelenség, hogy az őrizetnek, illetve az előzetes letartóztatásnak rendőrségi fogdában történő végrehajtásáról az 1990. évben két jogszabály is megjelent. Az első még nem vett tudomást a fogvatartottak vallási igényeiről, a módosítás viszont már igen.[15] A rendelet kiegészült azzal, hogy a fogvatartott számára lehetővé kell tenni, hogy az egyház lelkészének gondozásában részesülhessen, illetve lehetővé kell tenni a csoportos vallásgyakorlást. A fogva tartásért felelős rendőri szerv biztosította a fogvatartott s a lelkész találkozásához – lehetőleg a fogdán belül – a megfelelő helyiséget, továbbá a vallásgyakorláshoz szükséges, az őrzésbiztonságot nem veszélyeztető kegytárgyakat magánál tarthatta.

A vallásszabadság kettős tartalommal bír: először is a vallási meggyőződés szabad megválasztásának szabadságát, másodszor pedig a vallásgyakorlás szabadságát. Ez első korlátlan jog, tehát semmiféle körülmények között sem korlátozható, a második viszont – büntetés-végrehajtási körülmények között – korlátozható jogosítvány.[16]

Jelenleg az alábbi jogszabályokra hivatkozhatunk, amikor a fogvatartottak vallásgyakorlásának szabadságáról, illetve az egyházak börtönmissziójának szabadságáról beszélünk. Az 1976. évi 8. törvényerejű rendelettel ratifikálta Magyarország az ENSZ Közgyűlése XXI. ülésszakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát. Annak 18. cikke tartalmazza, hogy mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságára. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés szabad megválasztását vagy elfogadását és azt a szabadságot, hogy vallását vagy meggyőződését vallásos cselekmények és szertartások végzése útján akár egyénileg, akár másokkal együttesen nyilvánosan vagy magánkörben kinyilváníthassa, gyakorolhassa és taníthassa. Senkit sem lehet olyan kényszernek alávetni, amely csorbítaná azt a szabadságát, hogy saját vallása vagy meggyőződése legyen, vagy hogy ilyent elfogadjon. A vallás vagy meggyőződés kinyilvánításának szabadságát csak a törvényben megállapított olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek a közbiztonság, a rend, a közegészség, az erkölcs, vagy mások alapvető jogai és szabadságai védelmének érdekében szükségesek. Az 1993. évi XXXI. törvénnyel ratifikált, az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény 9. cikke hasonlóan fogalmaz.

[15] 22/1990. (VIII. 13.) BM rendelet az őrizetnek, illetve az előzetes letartóztatásnak rendőrségi fogdában történő végrehajtásáról szóló 11/1990. (II. 18.) BM rendelet módosításáról.

[16] Nagy In: Oláh 2000: 15.

A régi Btk. (1978. évi IV. tv.) 174/A. §-a, illetve az új Btk. (2012. évi C. tv.) 215. §-a szerint: aki mást a lelkiismereti szabadságában erőszakkal vagy fenyegetéssel korlátoz, vagy a vallásának szabad gyakorlásában erőszakkal vagy fenyegetéssel akadályoz, bűntettet követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. Ez a büntetés-végrehajtási intézetekre is vonatkozik. A legfontosabb mégis a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló 1979. évi 11. törvényerejű rendelet. E szerint az elítélt jogosult vallási vagy lelkiismereti meggyőződésének szabad megválasztására, annak kinyilvánítására és gyakorlására.[17] Ennek értelmében a jogszabály részévé vált mindazon rendelkezés, amelyet már 1990-ben miniszteri szinten szabályoztak.[18] Viszont kiemelkedő jelentőségűek azok a szakaszok, amelyek az elítéltek neveléséről szólnak. A szabadságvesztés végrehajtásának feladata, hogy fenntartsa az elítélt önbecsülését, fejlessze a felelősségérzetét, és ezzel elősegítse, hogy felkészüljön a szabadulása utáni, a társadalom elvárásának megfelelő önálló életre, ezért fel kell használni a szükséges gyógyító, oktató, erkölcsi és szellemi erőforrásokat.[19] Így az egyházak bekapcsolása ebbe a munkába jogszabályi kötelezettséggé vált.

Előbbire erősít rá a büntetés-végrehajtási szervezetről szóló 1995. évi CVII. törvény, amikor az együttműködési, tájékoztatási és segítségnyújtási kötelezettség alatt a 13. § (1) bekezdésében úgy fogalmaz, hogy a bv. szervezet a jogszabályok keretei között együttműködik a fogva tartás körülményeinek a figyelemmel kísérésére, a szabadulás után a társadalomba való beilleszkedés elősegítésére, a karitatív tevékenység végzésére, továbbá az egyéb büntetés-végrehajtási feladatok segítésére alakult börtönmissziókkal és egyesületekkel, az ilyen tevékenységet ellátó egyházakkal, alapítványokkal és személyekkel.

A szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól szóló 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet a 93–99. §§ alatt szól az elítéltek vallásgyakorlásáról. Az elítélt részére a vallása gyakorlásával kapcsolatos, törvényben meghatározott jogok gyakorlását – a házirendben meghatározott időben és módon – az intézet biztosítja. Az intézetben az elítélt az egyháza lelkészével ellenőrzés nélkül tarthat kapcsolatot. A kapcsolat felvételét bármelyik fél kezdeményezheti. A vallás gyakorlása nem sértheti az intézet rendjét és biztonságát, új büntetőeljárás indítása esetén a bíróság, illetve az ügyész rendelkezését. A súlyos, életveszélyes állapotban lévő elítélt kérelmére lehetővé kell tenni, hogy a lelkész az intézetben soron kívül felkeresse.

Az elítélt jogosult megvásárolni és magánál tartani a vallása gyakorlásához szükséges könyveket, továbbá az intézet rendjét és biztonságát nem veszélyeztető vallási kegytárgyakat.

Az elítélt részére lehetővé kell tenni, hogy véleményt nyilváníthasson kiskorú gyermeke vallási neveléséről, és azt a szülői felügyeletet gyakorló szülővel, illetve a törvényes képviselővel közölhesse. A vallási eseményekről az elítélteket megfelelő időben tájékoztatni kell. A biztonsági elkülönítésben lévő, a magánelzárást töltő, a különleges biztonságú körleten, illetve zárkában, valamint a hosszú időre ítéltek körletén elhelyezett elítélt kizárólag egyéni lelki gondozásban

[17] 1979. évi 11. tvr. 36. § (1) bek. *h)* pont.
[18] 8/1990. (IV. 27.) IM rendelet.
[19] 1979. évi 11. tvr. 38. § (1)–(2) bek.

részesülhet. A vallásgyakorlás céljára megfelelő helyiségről az intézet, a tárgyi kellékekről az egyház gondoskodik. Az intézetben egyházi fenntartású könyvtár is működhet. Az elítéltek élelmezésénél [147. § (5) bek.], az intézet lehetőségein belül, az elítélt vallási igényeit is figyelembe kell venni. A 247. § szerint az intézetben megtartott egyházi rendezvényeken az ugyanazon büntetőeljárásban letartóztatottak is részt vehetnek, ha az intézet biztosítani tudja, hogy az érintettek egymással ne érintkezhessenek. A jogszabályok tehát biztosítják a fogvatartottak jogait a szabad vallásgyakorlásra. Kérdés az, hogy ez a tevékenység hoz-e bármiféle hasznot vagy eredményt, vagy csupán az egyházak önigazoló látszattevékenységéről van szó. Az alábbiakban erre térünk ki.

A 2012. évben Magyarországon 17 400 fogvatartott volt, 32 intézetben, 33 fő- és mellékfoglalkozású börtönlelkésszel, ebből 17 katolikus, a többi más felekezetű. A többi segítő munkatárs nem hivatalos állományban van, hanem csupán javadalmazás nélkül jár be az intézetekbe. A bejáróknak kevesebb joguk és lehetőségük van. Vácon például katolikus foglalkozásokra hetente háromszor két és fél óra jut, havonta van mise és gyónási lehetőség (itt református lelkész van állományban).[20]

Magyarországon több missziós szervezet is tevékenykedik az intézetekben: Magyar Máltai Szeretetszolgálat Börtönmissziója, Mécses Szeretetszolgálat Magyar Börtönpasztorációs Társaság, Magyar Evangéliumi Börtönmisszió, Magyar Testvéri Börtöntársaság. A szervezetek célja, hogy mindenkit megkeressenek, akik egy-egy bűncselekmény által érintettek lettek. A missziós tevékenység így szól a fogvatartottakhoz és szabadultakhoz; előbbiek családjához, rokonságához, gyülekezetéhez; az áldozatokhoz és azok környezetéhez, a bűnüldöző szervek állományához; illetve az egész társadalomhoz.

Az állam jelenleg nem tud elegendő segítséget nyújtani a rehabilitációhoz.[21] Az elítélt életét csak személyiségének belső alakulása tudja gyökeresen és radikálisan megváltoztatni. Az intézetekben három foglalkozási lehetőség adódik: ünnepélyes alkalmak, ilyenek a koncertek, istentiszteletek, amikor szélesebb fogvatartotti kör jelenik meg, s ezek a összejövetelek leginkább a preevangelizációt tudják szolgálni. A második forma a kiscsoportos foglalkozás, ahol már kialakul a lelkész és a résztvevők között egy imaközösség. A harmadik lehetőség a négyszemközti beszélgetés, lelki vezetés.

Nagyon fontos, hogy a külvilág felé is létrejöjjön egy híd, amelyet majd szabadulása után az elítélt járni tud, ezzel is elkerülve a bűnismétlés veszélyét. Ha az elítélt imádkozik a családjáért, esetleg egyházi segítséggel csomagot küld haza, s a család is imádkozik érte, (akár egyházi segítséggel) csomagot küld a fogvatartottnak, a szabadulás utáni visszafogadás sokkal zökkenőmentesebben megy. Európa-szerte léteznek már olyan vallási egyesületek, amelyek igazságügyi dolgozókat vagy bűnüldöző szervek alkalmazottjait tömörítik, így ezek a vallásos emberek másképpen kezelik a bűnelkövetőeket, a társadalomba való visszailleszkedésükre reményt látva kevésbé kezelik őket előítélettel.[22]

[20] Vagner 2012: 168–169.

[21] 1979. évi 11. tvr. 19. §: Az állam feladata a visszailleszkedés segítése (nem elérése – a szerző megjegyzése).

[22] Roszik G. (1997): *Börtönben voltam és eljöttetek hozzám.* Magyar Testvéri Börtöntársaság, Gödöllő. 1–14.

Mint látható, a börtönpasztoráció nemcsak istentisztelet-tartásban merül ki, hanem élet- és értékorientációs életvezetést segítő emberi szolgálat, beleértve az utógondozást is. Nem a hittérítés áll a középpontban, hanem a reszocializációban való tevékeny és hatékony részvétel. Eredményként lehet elkönyvelni az intézeten belüli feszült helyzetek kezelését, feloldását, a vigasznyújtást, indulatok vagy bosszúvágy csillapítását, a megbocsátás elősegítését, a családdal és a börtöntársakkal való kapcsolat javítását. Az elítélt szívében remény fakad egy jobb életre. A börtönpasztoráció biztonságosabbá teszi a fogvatartási intézetet, mert az elítéltek kezelhetőbbé válnak.[23] A fogvatartottak nevelésének, így a börtönpasztoráció célja is az önkéntes, jogkövető, normatív magatartás kialakítása, amely a szabadulás után a társadalom által tolerálható életvezetésben nyilvánul meg. Fontos a posztkonvencionális magatartás kialakítása, legalább is megkísérlése. A prekonvencionális, de szerepét jól játszó fogvatartott a fogvatartói felé maximálisan megfelelhet, miközben cellatársait terrorizálhatja, s szabadulása után is fennáll a bűnismétlés veszélye. Az egyházak hiteles értékközvetítők, ezért az antiszociális normarendszerrel szemben reális alternatívát és magasabb életminőséget jelenítenek meg. Az elítélteket bent olyan hatások érik, amelytől önző, labilis, erőszakos, érzelmileg kiüresedett személyiséggé válhatnak; ezeket kell feloldani konstruktív ellenerőkkel, amelyre a börtönpasztoráció alkalmas eszköz. Akik az egyházi rendezvényeken részt vesznek, azok a pszichoszociális nyereséget, biztonságot keresők köréből kerülnek ki. A lelkész emberszámba veszi az elítéltet, előítélet-mentesen közeledik hozzá. A lelkésszel való beszélgetés elősegíti a legszörnyűbb bűnök alóli feloldozást is, továbbá pozitív életperspektívát nyújt. Teljes megtérés után, felekezeti támogatással a kinti életben is elkerülhető a bűnismétlés veszélye.[24]

A lelkész és a gyülekezet bevonása a szabadulás utáni visszailleszkedés szempontjából jelentős tényező a család mellett. A megkezdett keresztény életvitel folytatásának támogatása a közösségi befogadáson keresztül vezet.[25] a csoportos foglalkozások segítik a személyiségben a társas érintkezés normális kialakítását: elnézőbb, megbocsátóbb, adakozóbb lesz. Elutasítja a nyílt erőszakot. A hit rendszeres gyakorlása és a szervezett vallási programok vigaszt, konstruktív időstruktúrát, érzelmi kapaszkodót, biztonságélményt kölcsönöznek az egyhangú börtönévek során. Az egyházi helyszínek általában másképp néznek ki, mint a lakózárkák vagy a munkahelyek. A hittancsoport összehasonlító-normatív funkciójával, a közösségi többlet-indukciós erejével segítheti a reszocializációt. A vallásos elítéltek kollektív tudata erős, az intézet falain belül segítik egymást, ez a szolidaritás íratlan szabály formájában kötelezővé válik.

Nem szabad viszont figyelmen kívül hagyni az esetleges negatív hatások lehetőségét sem. Ha valamelyik fogvatartott nem érti meg a vallási tanítás lényegét, könnyen kérkedő, hivalkodó, másokat kioktató, bűneit szentírási idézetekkel ignoráló, antipatikus magatartást tanúsíthat, amely kiváltja a többi elítélt szóbeli vagy tettleges retorzióját. A vallás viszont koherens ember- és

[23] Nagy 10–11, 15.

[24] Kovács Zs.: A szabad vallásgyakorlás egyén és társaslélektani összefüggései a fogvatartottak körében. In: Oláh 2000: 22–24.

[25] Negrea V. (2011): Visszailleszkedés a társadalomba – János története. In: Barabás T. – Fellegi B. – Windt Sz. (szerk.): *Felelősségvállalás, kapcsolat, helyreállítás. Mediáció és resztoratív igazságszolgáltatás a büntetés-végrehajtásban.* Országos Kriminológiai Intézet, Budapest. 308–309.

világképével – más konstruktív erőkkel összehangoltan – irányfény lehet a válságból kiutat kereső, börtönviselt ember számára.[26]

A börtönpasztoráció célja tehát fenntartani a fogvatartottban a létigenlést, a bűn nélküli élet vágyát. Az egyház értékeket hordoz, illetve behozza az intézetek falai közé a szabad világot, kapcsolatot mutat a külvilág felé.[27] A raboknak meg kell mutatni a szabadság valóságos fogalmát. Ha kikerül a börtönből, az esetek jelentős részében a kinti világban nincstelenség, társtalanság, akár éhezés várja. Jogosan teheti fel a kérdést: ez lenne a szabadság? Mert ez nem az. A szabadság hit abban, hogy van Valaki, akinek fontosak vagyunk, aki szeret bennünket. Már nem vagyunk egyedül, van, aki útitársunkká szegődik mellénk. Jézus Krisztus is szegény, kitaszított és megvetett volt. Sorsközösséget vállal mindenkivel, a bűnös, fogva tartásból szabaduló emberrel is.[28] A jobb lator a kilátástalanságban békült ki önmagával és az Istennel (Lk 23,39-43).

Ezt a tanulmányt a híres teológusnak, Karl Barth-nak, a börtönmisszió kapcsán készült három homíliarészletével zárjuk, röviden bemutatva azt, hogy milyen lelkület segít a fogvatartottak számára a kiút keresésében. A fogvatartott embert a gyengesége húzza vissza, eltántorítja attól, hogy újrakezdje az életét, szakítson a bűnöző életmódjával. De ez a gyengeség is elegendő az újrakezdéshez Isten segítő kegyelmével. Van remény az újrakezdéshez! (2Kor 12,9). A bűn következménye végigkíséri a bűnelkövetőt élete végéig. Ezt a terhet hordozni kell, ahogy mások terheit is, amelyek hatással vannak ránk. Egymás terheit hordozzuk (Gal 6,2), ebből nem lehet kimenekülni. De ott van a lehetőség, hogy kimondhassuk Isten előtt: szólíts engem a nyomorúságom napján! S Isten válasza nem marad el: én megmentelek, s te dicsőíteni fogsz engem (Zsoltárok 49,15). Van rabság, amely elviselhetetlenebb a rácsoknál, s van szabadság, amely a rácsokon belül sem vehető el senkitől.

[26] Kovács In: Oláh 2000: 24–26.

[27] Mocsai In: Oláh 2000: 59–60.

[28] Pintér T. (1996): *Szegletkő.* Mécses Szeretetszolgálat, Magyar Börtönpasztorációs Társaság, Szeged. 5, 10.

Zinner Tibor

Cionizmus a vádlottak padján 1945 és 1949 között

Egy év telt el a német megszállástól, amikor az amerikai és jugoszláv segítséggel Svájcból hazatért néhány magyar kommunista vezetője, dr. Szőnyi (Hoffmann) Tibor – később a kommunista párt szívének, a káderosztálynak a vezetője – Szegeden készített beszámolójában papírra vetette, hogy 1944-ben, a Németországon át *„Svájcba szállított 2000 menleveles [magyar] zsidó (főleg cionista) közül felvettük a kapcsolatot a kevés jó elemmel”*.[1] Ez különösen rosszul hangzott utóbb, 1949 kora tavaszán, hogy a cionisták közül többel kapcsolatba léptek.[2] A kozmopolitizmus elleni küzdelem ugyanis ekkor már tombolt a Szovjetunióban. *„Az 1946-ban hozott párthatározatok”,* amelyek a művészetek majd minden ágának feladatait körvonalazták, *„ezek nyomán indult meg… az egész szovjet szellemi életre kiterjedően egy nagy forrongás* – lelkesedett dr. Molnár Erik, moszkvai magyar nagykövet –, *mely mindegyre kiszélesedett. Mondhatni a szellemi élet minden területe szigorú felülvizsgálat alá került, hogy kiirtsák belőle a polgári kapitalista szemlélet utolsó maradványait… a kozmopolitizmus tehát összefoglalja mindazt, ami ellen a párt már 1946 óta folytatja a küzdelmet.”*[3] És beleférт mindaz Magyarhonban, amit bele akartak magyarázni, követve a szovjet mintát.

A ’49-ben és utóbb történtek nem érthetők az előzmények nélkül. A külügyi tárcák vezetői által Magyarország számára kedvezőtlenül módosított ’44. októberi ún. érdekszféra-egyezményt, Sztálin és Churchill kvázi megállapodását időben hamarosan követték Magyarországon a december eleji szegedi, majd debreceni állami aktusok. Ezek a legfelsőbb moszkvai vezetés által jóváhagyott, esetenként módosított ottani magyar kommunista elképzelések megvalósulását jelezték. A kommunisták útitársaikkal olyan hatalomra tettek szert, amely megfelelt Moszkva kívánalmainak. A „háború megváltozott természetéről” vallott sztálini felfogás eltért az antifasiszta nagykoalíció angolszász hatalmainak elképzelésétől, és a Vörös Hadsereg által teremtett lehetőség kiaknázására biztatott. Épp ezért minden olyan politikai erőcsoport, amelynek más elképzelései voltak a jövőbeli kibontakozás irányáról, előbb ellenfélnek, utóbb ellenségnek minősült. Ide illett, hogy azok a nem magyar, de Magyarországon az idő tájt élt diplomaták, egyházi vezetők, akik a Berlin felé robogó szovjet csapatok mögött maradtak – mi több,

[1] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) V – 142675/1. 29–33. Rövid beszámoló (eredeti). 1945. március 19.; V – 142675. 175–181. Rövid beszámoló (másolat). A forrásokból vett idézetek dőlttel írottak.

[2] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M – KS – 276. f. 65/114. őrzési egység (a továbbiakban: ő. e.). 95. Jelentés, 1949. május 5.

[3] Uo. M – KS – 276. f. 65/114. ő. e. dr. Molnár Erik jelentése a „kozmopolitizmus elleni harcról a Szovjetunióban”, 1949. május 5.

ha Moszkvában tudtak korábbi múltjukról és magyarországi tevékenységükről – akaratuk ellenére nem ember-, illetve zsidómentőnek számítottak, hanem előbb-utóbb ellenséggé váltak az új megszállók szemében. Ha pedig konkrét információkkal is bírtak esetleges angolszász vagy egyéb hírszerzői tevékenységükről – mert a nyugati világban komoly pozíciókat szerzett szovjet hírszerzők jelentettek is róluk – sorsuk hamarosan megpecsételődött. Wallenberg eltűnésének okát sokan firtatták és még fogják is. Vélelmezhető, hogy Moszkvában tudták ügynökeik révén azt, hogy a svéd embermentő az OSS megbízásából érkezett Magyarországra, az általa felhasznált pénz a JOINT-tól származott.[4] Wallenberg jelentett az OSS-nek is, ennek híre juthatott el a Szovjetunióba. Sorsának alakulása ezért nem meglepő. És ez még közel sem a teljes paletta, hanem annak egyik része csupán, mert a források még sok titkot rejthetnek.

A szövetségesek egyetértéséhez igazodva, de megszálló szovjet jelenlét alatt indult meg az újjászerveződés Magyarországon. Úgy, hogy a megfélemlítő, megtorló akciókat már a Magyar Kommunista Párt, az MKP irányította. Az ország lakossága különbözőképp érzékelte ezt: az új helyzet, a Hitler-barát rendszer veresége sokak számára a felszabadulást jelentette, viszont nem kevesen voltak, akik számára a szovjet katonai-rendőri jelenlét azt mutatta, hogy az 1944. március 19-i megszállás most más szuronyok alatt folytatódik. Az 1945. február 2-án létrejött budapesti politikai rendőrség nem csupán azért szerveződött, hogy kizárólagos feladata a *„nyilasok, fasiszták lefogása, néptörvényszék elé állítása, a demokratikus Magyarországgal szemben álló mindennemű szervezkedés és mozgalom likvidálása”* legyen. Márciusra ugyanis már ellenőrzése alá vonta a gazdasági élet jelentős részét. Beépült a frissen létrejött koalíciós pártokba – a Kisgazdapártba felső szinten. A különböző segélyszervezetek – így például a JOINT – sem kerülte el figyelmét.[5] Még el sem hagyta az országot a Wehrmacht vagy az SS utolsó fegyverese, amikor április 5-én féloldalnyi terjedelmű, aláírt feljegyzés készült *„jelentés a JOINT-nál tapasztaltakról”.* Az is olvasható benne, hogy *„a JOINT-nak a Népjóléti Minisztérium alá helyezése ellen az egész vezetőség különböző vonalon indít akciót. Stöckler* [Lajos], *a Hitközség elnöke… ezt úgy akarja áthidalni, hogy a Hitközség nevére írnák át a JOINT-ot”.*[6] Az üzemi bizottság feljelentette, majd július 30-án letartóztatták népellenes bűntett elkövetésével gyanúsítva a koncentrációs táborból épp hazatért dr. Geyer Albertet, a Danubia Biztosító Rt. megbízott igazgatóját, a zsidó hitközség alelnökét, a Cionista Szövetség elnökét. Stöckler közbelépett a valótlan vádakkal megrágalmazott érdekében, és Péter Gábor, a politikai rendőrség vezetőjének utasítására a nyomozást megszüntették.[7]

Pár héttel később, augusztus 10-én már azzal vádolták a JOINT-ot, hogy az Szociáldemokrata Párt külügyi titkársága az Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminiszterét, Gyöngyösi Jánost *„a hét végén összehozta”* dr. Dénes Bélával, a cionista vezérrel. Ennek az aláírás nélküli összefoglalónak igazi értékét az jelzi, hogy ebben már kitapinthatók olyan mozzanatok, ame-

[4] A segélyszerv pontos neve: American Jewish Joint Distribution Committee, amelyik 1914-ben alakult.

[5] Zinner T. et al. (1991): *Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése.* Zrínyi Kiadó – Új Magyarország, Budapest. 16–17.

[6] Belügyminisztérium Állambiztonsági Operatív Nyilvántartója (a továbbiakban: B. M. Áb. Op. Ny.) VII/14. Jelentés a JOINT-nál tapasztaltakról, 1945. április 5.

[7] Uo. V – 101890. 63, 65, 94 és 112. Dr. Geyer Albert ügye.

lyek előbb 1949 decemberében Jacobson, a JOINT magyarországi igazgatója és társai elleni, fiaskóval végződött, majd '53 elején a magyar ún. zsidó orvosok elleni büntetőeljáráshoz vezettek. Miről írtak benne: a JOINT vezetősége igen megijedt a vádaktól, mert attól tart, hogy a *„pártok el akarják venni a JOINT-tól az amerikai zsidó összegek feletti intézkedési jogot politikai okokból. Azt állítják, hogy dr. Benedek László, a Zsidó Kórház igazgatója akar kormánybiztos lenni és ő mozgatja a háttérből a JOINT elleni támadásokat. A JOINT vezetősége ezért már ellentámadásba ment át, és azt állítja, hogy Benedek… Vas [az egykori Weinberger Zoltán] polgármesterrel való rokonságát akarja illetéktelenül kihasználni…"*[8]

A politikai rendőrség által a népügyészségek, majd népbíróságok elé állított gyanúsítottak, vádlottak vallomásai – nem csupán Magyarországon, hanem szinte mindenütt, ahol a nácik létrehozták – ráterelték a gyanút a Zsidó Tanácsokra. Vagy azokra a zsidókra, akiket azzal gyanúsítottak, hogy együttműködtek a megszállókkal, kollaboráltak velük. A budapesti titkosrendőrség a nyomozást rendelt el Stern Samu és társai, a Magyarországi Zsidó Tanács tagjai és beosztottai – dr. Boda Ernő, Büchler Bertalan, Kasztner Rezső, dr. Munkácsi Ernő és dr. Wilhelm Károly – ellen.[9] A népbírák elé – különböző törvények alapján – egyre több olyan vádlottat állítottak, aki semmiféle bűntettet nem követtek el. Megkezdődött a vallásos érzelmű állampolgárokkal, egyházakkal szembeni hajsza. Még nem a zsidóság a fő célpont, de Berend Béla, volt szigetvári rabbi kálváriája – elsőfokú eljárásban, 1946. november 23-án 10 év fegyházbüntetés, másodfokon, 1947. április 11-én azonnali szabadlábra helyezéssel felmentő ítélet – jelezte, hogy az igazságszolgáltatás függetlensége miként rendelődik alá a hatalom kénye-kedvének, a különböző indíttatású politikai kívánalmaknak. Sőt, az antiszemita jelenségek – kunmadarasi, miskolci pogrom mellett az ún. népítéletek – mögött kitapintható az MKP vezetésének ezzel kacérkodó politikája. Az össztűz ez idő tájt főképp a hercegprímásra és egyházára zúdult 1948 karácsonyáig. A nem vallásos és hívő zsidóság egyes képviselőivel, cionistákkal, a JOINT-tal szemben folyamatosan gyűjtött terhelő adatok ugyanakkor azt mutatták 1946-tól, hogy a titkosrendőrség belső- és kémelhárítása vigyázó szemét róluk sem vette le.

A JOINT-tal, a cionistákkal szemben táplált ellenérzések fokozódtak a világ két táborra szakadása, ennek 1947. őszi deklarálása után. Ez idő tájt jelent meg a jelentésekben Jacobson neve is, október 2-án már összegezték ellenőrzésének eredményeit, és határozták meg a jövő feladatait. A bekövetkezett politikai fordulattal, a Moszkva követelte és hathatós, esetenként törvénytelen beavatkozásával, erőteljes közreműködésével végrehajtott „vonalba" állítással az addig is egyház- és vallásellenes politika felerősödött, immár az anticionizmussal kiegészülve. Kezdetét vette a sztálini praxis alapján a cionisták föld alá szorítása. A JOINT-ról készített 1948. augusztus 25-ei összefoglalóban már „kapcsolat"-ként említették Vast is (őt emiatt majdnem letartóztatták 1953 elején). Az MDP részéről a cionistákkal kapcsolatot tartó Szirmai István, a Szervező Bizottság Titkárságának vezetője javaslatot készített az MDP KV Titkárságának. Szirmai maga is cionista volt évtizedekkel korábban, ezért ő foglalkozott pártjában ezekkel az ügyekkel.

[8] Uo. VII/14. *Vádak a JOINT ellen.* 1945. augusztus 10.

[9] Budapest Főváros Levéltára, a Budapesti Népügyészség büntetőperes iratai 3704/1948. Stern Samu és társai ügye.

Javaslata tartalmazta a Magyar Cionista Szövetség tervezett kongresszusának betiltását, szervezeti működésük szintereinek bezárását, a 20 útlevéllel rendelkező, kereskedőnek álcázott ügynökük kitiltását és hivatalos feloszlatásukat. Felsőbb utasításra a Magyar Cionista Szövetség kimondta önkéntes feloszlását március 13-án.

Az orosz és szovjet hagyományokon egyaránt alapuló, 1949 elején Moszkvában meginduló anticionista, zsidóellenes akciósorozat kihatott Magyarországra is. Szirmai javaslata, a Magyar Cionista Szövetség és a Magyar Palesztina Hivatal „önkéntes" feloszlása, Rákosi Mátyás édestestvérének, Bíró Zoltánnak, az MDP KV Oktatási Osztálya vezetőjének május 29-i cikke a *Szabad Nép*ben, *Imperialista kozmopolitizmus* címmel és Kádár Jánosnak az MDP KV 1949. június 11-i ülésén elmondott beszámolója egy folyamatot jeleznek. A belügyminiszter a Rajk–Brankov-ügyről az MDP KV zárt ülésén, 1949. június 11-én tartott beszámolójában Szalai Andrást, az MDP KV Káderosztályának lefogott helyettes vezetőjét is kivesézte. Szalai *„társadalmi tevékenységét cionistaként kezdte"* – közölte Kádár (erre később még egyszer utalt), majd egy Szalaitól származó beismerő vallomással személyében már horthysta rendőrügynököt érzékeltetett. 1935 őszén egy detektívfelügyelő *„annak ellenére, hogy zsidó vagyok, ajánlatot tett, hogy bejuttat a Műegyetemre, ha én a rendőrségnek szolgálatot teszek, és tájékoztatom őt politikai, illetőleg kommunista szervezkedésekről".* Természetes – Kádár szerint –, hogy beszámolt.

A cionista vonulat megjelenése nem volt véletlen az államvédelmi vizsgálat során. Az előadó a cionizmust a vádlottak padjára ültette, mert a *„leleplezett kémcsoport tagjai közül feltűnő nagy számban vannak cionisták, illetve olyanok, akik közszereplésüket cionistaként kezdték… a cionista mozgalom… szívesen használt fedőszerve az imperialisták javára kémkedő csoportoknak".* Erről az ideológiai elemről sem a KV ülésén, sem utóbb, érdemben már nem esett szó. Magyarázatul: Jugyin, moszkvai ideológus tudtul adta Bukarestben – 72 órán belül –, hogy a Szovjetunióban visszafogják a kozmopolitizmus örve alatt folyó szélsőségeket. Budapesten, e téren ezért idáig juthattak.[10] Majd ekképp folytatta Kádár: *„a provokátoroknál és a kémeknél frázisokban baloldali és radikálisabb emberek nem voltak".* Jelezte, hogy mind az illegalitásban, mind utána ebben nincs változás. Kádár szerint a tanulság mindebből az, hogy „*számukra, mint hal számára víz* – ha Rákosi imádta az effajta mondásokat, nemigen lehet más a kiötlője e mondatnak – *a lételem a szovjetellenesség, a nacionalizmus, a trockizmus és helyenként elég vastagon az antiszemitizmus volt*".

A határozati javaslatot Rákosi terjesztette elő, Kádár beszámolójához hozzáfűzve, hogy *„feltétlenül szigorúbban kell kezelni a volt frakciósokat, a pártból kizártakat, visszavetteket és volt*

[10] Ezzel szemben Prágában, 1952 novemberében Urvalek főügyész záróbeszédében már azt fejtegette, hogy egyrészt „…a vádlottak között a cionista szervezetek 11 neveltje van, akik az amerikai imperializmus szolgálatába léptek. Másrészt azért, mert ez a bűnper az összes kommunista- és munkáspártoknak megmutatja a cionizmusnak mint az amerikai imperializmus ügynökségének veszélyességét. A cionista szervezeteket mindig az osztályérdekek ezernyi szála fűzte a világkapitalizmushoz és mint ilyenek veszedelmes ellenségei voltak a munkásosztály felszabadító harcának." *Rudolf Slánský és az államellenes összeesküvő-központ vezetőinek bűnpere.* I. M. kiadása, Budapest. 1953. 521.

cionistákat".[11] A magyar diktátor soha nem beszélt a levegőbe. Tudta, hogy a titkosrendőrség megállapította, hogy a cionistáknak csupán Budapesten néhány tucat ifjúsági szervezete, hat vagy hét különböző elnevezésű pártja, klubja, ún. Palesztina Hivatala működött, ezért kezdetét vette az *alija,* az illegális kivándorlás felgöngyölítése. Büntetőeljárást indítottak azok ellen, akik az ország északi határát illegálisan átlépő főként cionista fiatalok távozásában közreműködéssel, embercsempészéssel voltak gyanúsíthatók. A határnál elfogottakat internálták Kistarcsára. A letartóztatottak közül nyolc főt május utolsó hetében már át is kísértek az államügyészségre. Három nap alatt a pártsajtó is támadásba lendült, a Szabad Nép az imperializmus ügynökeinek, híveinek, a *„talajtalan kozmopolitizmus"* prókátorainak állította be őket május 29-én. A politikai kirakatpernek szánt ún. cionista büntetőper, a dr. Dénes és társaival szemben indított büntetőügy június 18-án kihirdetett első-, majd a decemberi másodfokú elmarasztaló ítélete a Rajk–Brankov-ügy kipattanása miatt háttérbe szorult a határokon belül.[12] Jelzi ugyanakkor azt is, hogy a moszkvai példa teret nyert, mert a cionizmus, a kozmopolitizmus elleni, ugyan kisebb mértékű hajsza nem maradt el Magyarországon sem, de nem képezte még kezdeti fázisként sem részét a jugoszlávellenes kirakatpernek.

Folytatva a B. M. ÁVH által nyáron megkezdett előzetes felmérést, 1949 decemberében, miután az MDP KV Szervezési Osztály Nyilvántartási Alosztálya megszerezte a feloszlatott szövetség tagnyilvántartását, kiderült (a kb. 37 ezer cionistából) a tagság kb. 33%-áról, 12 275 főről – ezek közül 3948 vidéki és 8327 fővárosi volt –, hogy korábban az MKP, 9000 főről, hogy az MDP tagja.[13] Már nyáron Rákosi utasítására a B. M. ÁVH által összeállított listák alapján *„nagyon bizalmasan és minden lárma nélkül"* elkezdődött az MDP korábban cionista tagjainak vizsgálata. A direktíva szerint fontosabb pozícióba nem kerülhetett az, akit nem zárnak ki. Kommunista és cionista egyszerre senki sem lehetett. 109 főt hamarosan eltávolítottak az MDP-ből.[14]

Rákosi úgy fogalmazott az MDP KV PB tagjai előtt 1949. június 30-án, hogy *„Szőnyi és Rajk között volt egy igen érdekes munkamegosztás. Rajk például a nacionalistákra, sovinisztákra, fasisztákra specializálta magát, Szőnyiék nagy gonddal keresték ki a cionistákat, a deményistákat, a legkülönbözőbb frakciósokat."*[15] Napokkal később már a cionista kapcsolatokat részletezte a július 7-én lefogott deményista Gimes (Gischitz) Endre; jegyzőkönyvének készítője július 19-én lett vele készen. A Weisshaus Aladár és Demény Pál közötti kapcsolatról is tartalmazott

[11] *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 5.* Szerkesztette: Horváth Ibolya, Solt Pál (a szerkesztőbizottság elnöke), Szabó Győző, Zanathy János és Zinner Tibor. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. 1996. 253–306. Jegyzőkönyv az MDP KV 1949. június 11-én tartott üléséről.

[12] Szabó R. (1995): *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon 1945–1956.* Windsor Kiadó, Budapest. 183–188.

[13] MOL 276. f. 54/77. ő. e. 27–29. Feljegyzés a párttagok sorában lévő cionistákról, 1949. december 5.

[14] B. M. Áb. Op. Ny. VII/14/a. 233–238.

[15] MOL M – KS – 276. f. 30. ő. e. 1. napirendi pont. Rákosi Mátyás szóbeli beszámolója a „kémkedési" ügyről. Idézi Pünkösti Á. (1996): *Rákosi a csúcson 1948–1953.* Európa Kiadó, Budapest. 209.

adatokat Gimes jegyzőkönyve, ebben főként Weisshaust elmarasztalva.[16] Az abban is említett személyek meghurcolása hónapokon belül kezdetét is vette.[17]

Az előző esztendőkből, 1946 utolsó hónapjából volt egy alapirat, fogdaügynöki és egyéb információkat tartalmazó jelentés, más mondanivalóval. Ebből kerekedett egy ellenkező célokból fakadt kétes tartalmú jegyzőkönyv 1949-ben. Rákosi így kapott „bizonyítékot", feltevését visszaigazolták. E feljegyzés kétféle lehetőséget teremtett. Egyfelől visszamenőleg arra, hogy az általa korábban tájékoztatott, és a Rákositól hallottakat továbbító kominformos munkatárs, Zavolzsszkij jelentéséhez (igaz, hogy utóbb keletkezett, de immár összegzett) bizonyítékul szolgáljon. Másfelől a jövőben, napokon belül akkor vált hasznosíthatóvá, amikor Sztálint kívánta orientálni Rákosi. A leírtak, bemutatható, elővehető dokumentumban azt illusztrálhatták, hogy Demény *„az SZDP-t a frakció fedőszervként használhatja majd fel a Párt ellen folytatott tevékenység során, a két munkáspárt egyesülése után pedig, így bejutva a Kommunista Pártba, a Párton belül kísérelhetik meg a vezető pozíciók elfoglalását, a Párt bomlasztását".* Mindez azonban kevés volt a dokumentum rendelőjének, mert az utolsó bekezdés minden eddigi koholmányt felülmúlt: *„tudomásom volt arról, hogy a Demény-frakció vezető tagjai cionistákkal és weisshausistákkal tárgyaltak és kapcsolatot tartottak fenn. A Demény-frakciónak ilyen irányú tevékenysége politikailag azonos irányú volt a trockista Justussal [Pállal] való együttműködésben, ezt helyeseltem, mert a cionisták és weisshausisták pártellenes, szovjetellenes beállítottságuknál fogva felhasználhatóknak látszottak a Demény-frakció céljaik elérésére."*[18]

Moszkva ügynökének, Szücs Ernő államvédelmi ezredesnek, Péter helyettesének és megbízóinak tevékenysége nyomán keletkeztek Deménynek és társainak jegyzőkönyvei, s a feljegyzések, a tanúvallomások jelzik, hogy ők miként képzelték el a fokról fokra kijegecesedő büntetőeljárás terebélyesebbé tételét. Mindennek hátterét képezte, hogy Rákosi ekképp igazolhatta volna Moszkvában azt, hogy ő kemény harcot folytat mindennemű trockista, frakciós behatolási kísérlettel, a szovjet fővárosban ellenségként nyilvántartott Justussal szemben. A jegyzőkönyvek, feljegyzések biztosíthatták egyfelől a lehetőséget Pálffy György altábornagy (majd utóbb katonatársai), másfelől nem csupán a szociáldemokrata Justus, hanem a frakciósnak bélyegzett Demény és társai, jórészt a Szücs-féle, ún. trockista jelentésben szereplők, valamint a Deménnyel és társaival valóban kapcsolatot tartó cionisták meghurcolására, a Moszkvában már leállított kozmopolitákkal szembeni, cionistaellenes kampány egyfajta utózöngéjeként.

Miután, 1949. június közepén Szuszlov jelezte Sztálin Titóról és elvtársairól alkotott véleményének megváltozását Bukarestben, várható volt a következmény. Ha ők Sztálin szerint még trockistáknak sem jók, akkor Budapesten ejteni kellett a trockista elhajlás ügyét, no azért nem teljesen, nehogy kárba vesszen az addig végzett munka. Ezért az oly sok műgonddal, és nem ke-

[16] VII – 3b. 142–144. Demény Pálra vonatkozó, Gimes-féle tanúvallomás, 1949. július 19.

[17] Zinner T. (2001): Az 1953-as „cionista" per. In: *1100 éves együttélés. A magyar és a magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában.* Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Püspöki Nagy P. Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, Budapest. 231. Javaslat dr. Szücs Géza ügyvéd, az Országos Zsidó Segítő Bizottság alelnöke, a JOINT elnöki osztályának vezetője és társai letartóztatására, 1949. december 27.

[18] B. M. Áb. Op. Ny. VII – 3a. Feljegyzés, 1949. július 19.

vés szadizmussal épülő „vizsgálat" sok-sok koholt jegyzőkönyve között szelektálni kellett. Rákosi és köre nem minden tekintetben fogadta meg a Szuszlov útján közvetített sztálini óhajt. Ha nem jó a trockizmus, akkor nem lesz jó a nacionalizmus sem. Következményét a szovjet szakértőkkel is közölték. Nem akárhol, és nem akárki. *„Július 2-4-én meghívtak bennünket Rákosi elvtárshoz. Ő határozottan kijelentette, hogy a magyar belpolitika szempontjából [a] Rajk-ügy és másoknak az ügye nem kell, hogy politikai jelleggel bírjon. A magyarok számára az kell, hogy Rajk és a vádlottak ne úgy nézzenek ki, mint trockisták és nacionalisták, akik ebből a pozícióból vitték a harcot a pártban, hanem úgy nézzenek ki, mint a közönséges provokátorok és kémek."*[19]

A történet még ott tartott, hogy a Szovjetunióban várták Rákosit. Sztálin küldte a magyar diktátor által kért repülőt, mert Péter papírra vethette: *„Rákosi Mátyás külön repülőgépen Moszkvába repült."* 1949. július 22-én – nem Sztálin dolgozószobájában, mert akkor a vendégekről vezetett napló megőrizte volna az utókor számára, így mindmáig nem tudjuk, hogy hol – Rákosi megbeszélést folytatott Sztálinnal a Rajk–Brankov-ügyről. Nála voltak az államvédelmisek által összeállított listák mindazokról a külföldi személyekről, akiknek neve előfordult a vallomásokban.[20] A tanácskozásukon volt, amiben Rákosi támogatást kapott Sztálintól. *„A lelkemre kötötte* – így Rákosi –, *hogyha valamit tudunk a szomszéd pártokra, nehogy azon üljünk, és ne közöljük a szomszéd pártokkal…"*[21] Ezért, alighogy visszaérkezett találkozójáról, az összegyűjtött anyagok további sorsáról intézkedett. Ahogy Péter emlékeztetett rá: *„vigyázni kell, hogy a cseheknél kinek adja át az ember, még nem lehet tudni ki az ellenség. Majd átadom [K.] Gottwaldnak, a többi az ő dolga."*[22] Mindez nem volt véletlen. Rákosi – aki nem is rejtette véka alá – ez idő tájt már úgy vélte, hogy *„létezik egy egységes ügynöki hálózat a népi demokratikus országokban és mindenekelőtt Csehszlovákiában".*[23] Rákosi, a vele tárgyaló Zavolzsszkijnak is elmondta azt – noha neki neveket nem említett –, hogy vannak ott gyanús személyek számára. Kik voltak ők: a csehszlovák külügyminiszter, Clementis két helyettese (London és Hajdu), a Rudé Právo szerkesztője (Nový) és Gottwald titkára (Reiman). Gottwald nem lépett azonnal, hónapokkal később viszont mindenkit letartóztattak.[24] Aztán előbb, 1949. július 28-án táviratozott Gheorghiu-Dejnek, majd másnap reggel Péter repülőgépre is ült – miként Nógrádi Varsóba – és vitte a hírt, ő Bukarestbe.[25] Azt kellett elérnie, hogy a bukaresti jugoszláv követség

[19] MOL M – KS – 288. f. 4/53. Marosán György felszólalása az MSZMP KB ülésén, 1962. augusztus 15. A dőlt betűvel citáltakat idézte fel.

[20] Koltay G. – Bródy P. (szerk.) (1990): *El nem égetett dokumentumok.* I. köt. Szabad Tér Kiadó, Budapest. 21. Mi az igazság? Péter Gábor beadványa a börtönben. 1956. július 10. (a továbbiakban: Péter-beadvány).

[21] *Aczél György és Nógrádi Sándor beszélgetése Rákosi Mátyással.* Kézirat. I. köt. Másolata Zinner Tibor birtokában, piszkozat, 24.

[22] Péter-beadvány, 21.

[23] Murasko, G. P. (1999): Néhány ecsetvonás Rákosi Mátyás politikai portréjához. *Múltunk,* 2. sz. 162.

[24] Volokityina, T. V. et al. (szerk.) (1998): *Восточная Европа II. 1949–1953.* Szibirszkij hronograf., Moszkva–Novoszibirszk. 182. Zavolzsszkij emlékeztetője a Rákosival folytatott beszélgetésről Baranovnak. 1949. július 11.

[25] MOL M – KS – 276. f. 65/390. ő. e. Rákosi Gheorghiu-Dejnek, 1949. július 28.

tanácsosát tartóztassák le, és adják át a magyaroknak.[26] Nem akárkit kívánt elhozatni: az első tanácsos, Lompar volt a célzott személy, aki Field, az Unitárius Segélybizottság vezetője mellett a legtöbbet segített a svájci magyaroknak. Gheorghiu-Dej nem állt kötélnek, annak ellenére, hogy Péter részletes tájékoztatást adott a Rajk–Brankov-ügyről, Tito és köre „ellenséges" tevékenységéről.[27]

Rákosinak a Rajk–Brankov-ügy magyarországi gyanúsítottakból álló körének kiszélesítését célzó, Sztálinnal történt első találkozása részben fiaskóval végződött 1949. évi nyári tanácskozásuk során. A Gazda nem járult hozzá, hogy a deményistákkal, weisshausistákkal és az MDP KV PB-ből letartóztatandó szociáldemokratákkal bővített kirakatperré váljon a Rajk–Brankov-ügy. Sikeresebb volt azonban a határon túli kezdeményezésében. Amikor szeptemberben ismét Kádár tájékoztatta az MDP KV tagjait úgy, hogy nem mondta meg nekik azt, hogy a Rajk–Brankov-ügy vádiratát ismerteti meg velük, beszámolójában már nem kémkedési, hanem összeesküvési ügyről szólt. Annak tartalma s a következménye már egy másik történet, ami az '53-as „cionista ügyhöz" is vezet.

[26] Péter-beadvány. 20.

[27] ÁBTL V – 150019/1. 310. FMLfBKK. Péter Gábor tanúvallomása, 1956. október 22. A tolmács Farkas Vladimír volt.

A kötet szerzői

Antal Tamás
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Európai Jogtörténeti Tanszék

Balogh Elemér
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Európai Jogtörténeti Tanszék

Bódiné Beliznai Kinga
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Barna Attila
Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Béli Gábor
Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Blazovich László
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Európai Jogtörténeti Tanszék

Fleck Zoltán
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogszociológia Tanszék

Földi András
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Frey Dóra
Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem
Összehasonlító Állam- és Jogtudományi Kar

Gedeon Magdolna
Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet Jogtörténeti Tanszék

Gosztonyi Gergely
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Gönczöl Katalin
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Kriminológia Tanszék

Herger Csabáné
Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Homoki-Nagy Mária
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Jogtörténeti Tanszék

Horváth Attila
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Izsák Lajos
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történeti Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Kajtár István
Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Karácsony András
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Filozófia Tanszék

Képes György
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Kisteleki Károly
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Komáromi László
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Koncz Ibolya Katalin
Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet Jogtörténeti Tanszék

Korsósné Delacasse Krisztina
Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Kukorelli István
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Alkotmányjogi Tanszék

Lévay Miklós
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Kriminológia Tanszék

Máthé Gábor
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Nagy Janka Teodóra
Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar
Szociális Munka és Szociálpolitikai Intézet

Pálvölgyi Balázs
Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Pap András László
Magyar Tudományos Akadémia
Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Peres Zsuzsanna
Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Révész T. Mihály
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Ruszoly József
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Bónis György Szeminárium

Schweitzer Gábor
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Stipta István
Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet Jogtörténeti Tanszék

P. Szabó Béla
Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Szabó István
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Szigeti Magdolna
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar
Jogtörténeti Tanszék

Varga István
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Polgári Eljárásjogi Tanszék

Varga Norbert
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Jogtörténeti Tanszék

Völgyesi Levente
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Zinner Tibor
Országos Kriminológiai Intézet
Bűnözéskutatási és Elemzési Tudományos Osztály